LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ... ... Rs.	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
Amarkosha, Fasc. 1	2	0
*Aṇu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each	20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhāsavritty	0	10
Bhaṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çantideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Çri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2	1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1-17 @ /10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ăchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haravali	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	6	10
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4	2	8
Manuṭīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
*Mugdhabodha Vyakarana, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

* ब्रह्मादिदेवासुरवृन्दवन्दिते, पद्मालयेशार्च्चितसरोजराजिते ।
कन्दर्पदर्पान्तकपादनीरजे सन्तु प्रणामा वरदोरुदव्रजे ॥

पञ्चाननं चन्द्रकलाविशुद्धं नादं दधानं प्रकृतिप्रयुक्तम् ।
व्यस्तं समस्तं स्वरितं सुसिद्धं चाष्टोदितं तं त्रिगुणं नमामि ॥

दनुजकुल-विपक्ष-क्षुब्ध-दुग्धाब्धि-गर्भो-
ल्लसदमृत समाना रेजिरे यस्य वाचः ।
मुखर-खल-खरोक्ति-ध्वान्त-विध्वंस-भानो
स्त्रिभुवन-बुध-वक्षःक्षेत्र-पीयूषवृष्टेः ॥

---

* मङ्गलेत्यादि श्लोकव्याख्या अन्याश्च कतिपयटीकाटिप्पन्यः परिशिष्टे द्रष्टव्याः ।

तेन व्याकरणं कृतं कलियुगे दृष्ट्वा भवाब्धौ नरा-
नज्ञानावृतमानसान् करुणया श्रीमुग्धबोधं भुवि ।
पाणिन्यादिमतावलोकनपरः श्रीरामशर्म्मा कृती
तस्यैतां सुधियां प्रमोदजननीं टीकां तनोति स्वयम् ॥
गुणवद्भिर्गुणो ग्राह्यो न दोषस्त्विह यत्नतः ।
सतां स्खलनजो दोषः परिष्कार्य्यः सतां पुनः ॥
परेऽत्र पाणिनीयज्ञाः केचित् कालापकोविदाः ।
एके विद्यानिवासीयाः स्युरन्ये प्राच्चिमसारकाः ॥

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतया प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्ति-प्रतिबन्धकीभूतासाधारणदुरदृष्टध्वंसजनकेश्वरनमस्काररूपं मङ्गलं कुर्व्वन् शिष्यशिक्षायै आदौ श्लोकेन निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि । ननु कथं नमस्कारादभिमतसिद्धिः, मङ्गलसत्त्वे कादम्बर्य्यादाव-समाप्तेः तदसत्त्वे शिशुपालवधादौ समाप्तेश्चेति । मैवं, इह विघ्नो माभूदिति कामनया शिष्टैः क्रियमाणस्य तस्याभिमतसमाप्ति प्रतिबन्धकीभूतविघ्नाभावः फलम् । असमाप्तिस्तु कादम्बर्य्यादौ विघ्नस्य प्राचुर्य्यात् । नहि सहस्रजनसाध्यं कर्म्म शतेन साधयितुं शक्यते । शिशुपालवधादौ तु स्वभावसिद्धविघ्नाभावान्मङ्गलं विनैव समाप्तिः । अथवा तत्र नमस्कार एवासीत्, कायवाङ्मनोभिरेव तत्सम्भवात् । न चात्र प्रायश्चित्तवद्विघ्ननिश्चयेऽधिकार इति वाच्यं, तत्सन्देहेऽपि शिष्टाः प्रवर्त्तन्ते यत इति । अन्यथा अनुप-स्थितारातिनृपतीनां रथ करि-तुरग पदाति सेना-सेनापति-समा-दरणं न स्यादिति दिक्

मङ्गलाचरणम्।

सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य मया व्याकरणं प्रणीयते इत्यन्वयः। सन्त्वाशी चिज्ज्ञानसावानन्दश्चेति सच्चिदानन्दः। य-सः। असत् भावे शत्, लोपोऽस्त्यसोरित्यादिना अकारलोपः, पश्चात् सौ नुम्, स्थानस्य लुपि, सन् सत्यः (१)। चिती संज्ञाने क्विपि चित्, विशिष्ट-ज्ञानम्। आङ्पूर्व्वे टुनदि समृधि, घञ्, आनन्दः, अनवच्छिन्नप्रेमा-स्पदीभूतसुखमिति यावत्। तथाच "सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिः। सच्चिदानन्दं किंविशिष्टं? मुकुन्दं, मुक्तिं ददातीति डप्रत्यये मनीषादित्वान्मुक्तिशब्दस्य मुकुमादेशः। यद्यपि सच्चिदा-नन्दशब्देन ईश्वरएवोच्यते, तथापि मुमुक्षूणां यागयोगाद्यनुष्ठान-द्वारा मुक्तिदातृत्वज्ञापनाय मुकुन्दमितिविशेषणीयम्। यद्वा श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाध्यमुक्तेर्यो दाता भवति, स भक्ता-भीष्टफलप्रदो भवतीति ज्ञापनाय। प्रणिपत्येति पत्लृ गत्यैश्व-र्य्ययोः, क्त्वाचे, व्यादेनञः क्त्वोयपे इति यप्, प्रान्तर्नोण इति नो णः। प्रधानप्रणयनक्रियायाः पूर्व्वकालीनत्वं प्रणिपातस्य संलक्ष्य तदुत्तरकालीनत्वं प्रणयनक्रियायाः संलक्ष्यते। अभिधानादेककर्तृत्वम्। यद्यपि निपूर्व्वपतधुर्नत्यर्थस्तथापि भक्तिश्रद्धातिशयपूर्व्वकं-स्वापकर्ष-बोधकव्यापारविशेषज्ञापनाय प्रशब्द इति। व्याकरणमिति व्याङ्-पूर्व्वकृञधुर्व्युत्पादनार्थः, व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययपरि-कल्पनया सिद्धशब्दा अनेनात्र वा, घे ङे वानटि णुर्घूङिति णुः, पश्चात् लिङ्गसंज्ञायां सेर्म। प्रणीयत इति प्रपूर्व्व-णीञ्प्रापणे कृत्यर्थः, तस्मात् ढे ते यक् च, कित्त्वान्न णुः, प्रान्तर्नो ण इति णः। ननु

(१) नित्य इति पाठान्तरम्।

अन्यानि व्याकरणानि सन्ति, किमनेन इत्यत आह मुग्धबोध मिति। मुग्धः सुन्दरो बोधो यस्मात् तन्मुग्धबोधं, अन्यापेक्षय प्रकरणशुद्धा झटितिपदपदार्थज्ञानं यस्मात् इत्यर्थः। यद्वा मुग्धानां मूढ़ानां बोधो ज्ञानं यस्मात् तत्। तथाच सर्व्वेषां विशिष्टज्ञानजनकतया अत्युपादेयमिति। मुग्धः सुन्दरमूढ़यो रिति धरणिः। बुध्यी ज्ञ बोधे घञ्, णः। ननु ग्रन्थकृतां ज्ञान मस्त्येव, किमनेनेत्याह परोपकृतये इति। परेषामुपकृतिः परोप कृतिस्तस्यै परोपकृतये, उपकृतिरुपकारः। ग्रन्थकृतां प्रवृत्तिस् ईश्वरवत् फलानुसन्धानं विनैव। यद्वा पराचासावुपकृतिश्चेति परोपकृतिस्तस्यै, परा श्रेष्ठा, ततश्च स्वीयपरकीयोपकाराय। तथाच, रुणद्धि रोदसीं चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी। तावत् किलायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदमितिस्मरणात् स्वीयोऽप्युपकारः। केचित्तु चिच्चासावानन्दश्चेति चिदानन्दः, पश्चात् सच्चासौ चिदा नन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्तमिति यगर्भ-यसं स्वीकुर्व्वन्ति, यस्य (कर्म्म धारयस्य) षत्वात् (तत्पुरुषत्वात्) द्विदयोरेवेति। तत्र, जिनेन्द्र बुद्धिपादाः—काला (१) इति सूत्रे द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजात इति त्रिपदतत्पुरुषं स्वीकृतवन्तः। अतएव यसप्रकरणे ग्रन्थकृतोक्तं सच्चासौ चिच्चासावानन्दश्चेति सच्चिदानन्द इति। यद्वा चिच्च

(१) कालाः परिमाणिना (२।२।५)—परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः। यस्य हि जननादूर्द्ध्वं दिनद्वयं गतं, स द्व्यह्नजात इति व्यवह्रियते इति पाणिनीये।

मङ्गलाचरणम्।

१। ओं नमः शिवाय।

(ओं। १।, नमः। १। शिवाय ४।)

इति नमस्कारसूत्रम्।

'आनन्दस्य तौ चिदानन्दौ, सन्तौ चिदानन्दौ यस्मात् स तं। तथा च तत्त्वज्ञानं स्वर्गादिसुखञ्च यस्माद् भवतीति।

१। ओमिति। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। उद्देश उपदेशः, सदाशिव-परमात्म-स्वरूप-ब्रह्मण उपदेशः (१)। यतः, सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति। सिद्धोऽभिधेयः, अर्थः प्रयोजनं, सिद्धस्य अर्थस्य तत्, सिद्धेन सह सम्बन्धः सिद्धसम्बन्धस्तम्। तत्र किं केन कथ(२)मिति जिज्ञासायां, किं प्रयोजनं? शिवम्। यतः, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते। तदुक्तं, सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणोवापि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्केन गृह्यते इति। तथाच शिवाय शिव-प्रयोजनाय ओङ्कारप्रतिपाद्याय तस्मै परमात्मने नमः।

सिद्धसम्बन्धप्रकारमाह।

आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्नियुङ्क्ते तद्विवक्षया।
मनस्तद्वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥
वह्निमारुतसंयोगात् क्षोभाद् वागिन्द्रियस्य च।
'सूक्ष्मा वाग्जायते पूर्व्वं स एव कथितो ध्वनिः॥

(१) नामकीर्त्तनमिति यावत्, ओमितिशब्दब्रह्मण इतिशेषः।

(२) किं प्रयोजनम्, केन सह व्याकरणस्य किम्प्रकारः सम्बन्धः।

तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चलति सेन्द्रियः।
पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति॥
मध्यमा पदरूपाथ वाक्यरूपाथ वैखरी।
इति वाचामवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम्॥
अर्थप्रत्यययोर्वाक्यात् श्रुतादनुमितान्मतात्।
विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी॥

जायते प्रादुर्भवति। तथाच भगवद्वाक्यम्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्निति।

एतेन शंशब्देरित्यादि-बहुलं ब्रह्मणीत्यन्त-दशाध्यायिरूप व्याकरणस्य साध्यत्वं, शूद्राणामनधिकारित्वञ्च प्रत्युक्तमिति। अथ वर्णदेशना।

हृत्कण्ठजिह्वं खलु तालु मूर्द्धा दन्तास्तथौष्ठावथ नासिका च।
वर्णप्रकोष्टानधऊर्ध्वभेदानित्याह चाष्टावुपदेशतोऽर्थित्॥

तथाचाहुः शिक्षाकाराः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठञ्च तालु च इति॥

किं पुनः कस्य प्रयत्नः (१)।

स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं तथैव च।
संवृतत्वं च वर्णानामन्तः प्रयत्न उच्यते॥ इत्याहुः। (२)

---

(१) वर्णोच्चारणानुकूल आभ्यन्तरो व्यापारविशेषः।

(२) स्पृष्टत्वं ईषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं संवृतत्वञ्च वर्णानां अन्तःप्रयत्न आभ्यन्तर प्रयत्न उच्यते। एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्रागभावित्वात्. तथाहि नाभि

मङ्गलाचरणम्।

२। शं शब्दैः। (शं। १। शब्दैः ३।।)।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात्। इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः।

इदमादिमङ्गलं, तथाचाह मनुः—

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ इति।

अथ त्यादिरुच्यते इत्यत्राथशब्दः मध्यमङ्गलं, बहुलं ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्दोऽन्तमङ्गलं शास्त्रस्याभ्युदयपरम्। तथाच, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राण्यव्याहतप्रसराण्यायुष्मद्वराख्याख्यातृश्रोतृकाणि भवन्तीति श्रुतेरिति। यद्वा अकारोकारमकारप्रतिपाद्याय ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नमः, शिवाय कल्याणाय। एके तु उभयोरुपासकत्वात् उभयनमस्कारः, अथवा सूत्रवृत्त्योर्निर्विघ्नसिद्धये इत्याहुः। ननु प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया साधुशब्दव्युत्पादनाय प्रतिज्ञायामनेन कः साधुशब्दो व्युत्पादित इति शङ्कां निरस्यन्नाह इतीति। इतिशब्दः प्रक्रान्तपरामर्शी। तथाहि ओं नमः शिवायेति नमस्कारसूत्रम्।

२। शं शब्दैः। किमर्थमेतयोरुपदेशः? सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं

प्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्द्धमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तदुत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता. ईषत् यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता। अतएव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत् स्पर्शः, शकारेकारयोः समीपदूरावस्थितिरिति तत्त्वबोधिनी।

श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । तथा च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारात् सिद्धः साध्यायोपयुज्यते इति हेतुत्वेन । ननु नित्यानां वर्णानां साध्यत्वमेव कुतः इति चेत् सत्यं, तेषां व्यञ्जकवायोर्जन्यत्वमादाय साध्यत्व-व्यवहारो ननु वर्णानामिति । शब्दैः शमिति, शब्दैः परम्परया काव्यरचनादिद्वारा ऐहिकं, यागयोगाद्यनुष्ठानद्वारा पारलौकिकं स्वर्गमोक्षरूपं कल्याणञ्च भवतीत्यर्थः । इत्यादि, इतिशब्दः प्रक्रान्तपरामर्शी । शं शब्दैरिति वाक्येन प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः, प्रयोजनं कल्याणम्, अभिधेया वक्ष्यमाणसाधुशब्दाः, सम्बन्धो जन्य-जनकभावः, प्रदर्शिता इति शेषः । अथ साधुशब्दव्युत्पादनाय शास्त्रं करिष्यमाणः परामृशति । साध्वसाधुशब्दान् प्रत्येकमुल्लिख्य साध्वसाधुशब्दपरिज्ञानं युगसहस्रेणाप्यशक्यं, शब्दानामनन्तत्वात् । ततश्च बहुतरविशेषावच्छिन्नसंग्राहिकैका संज्ञा विधेया व्यव-हारार्थम् । तथाच, संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् इत्युक्तम् । व्यवहारार्थं स्वशास्त्रे कृतःसङ्केतः संज्ञा,यथा अक् इक् इत्यादि । परितो व्यापृता भाषा परिभाषा । सा द्विविधा न्यायमूला ज्ञापकसिद्धा च । यथा शिवेहीत्यादौ स्थानिवदादेश इति न्यायात् आदिष्टाङि अवर्ण-लोपः । राज्ञी इत्यत्र सदानोऽल्लोप इति नित्यमकारलोपः, आदौ-पोरित्यत्र निरनुबन्धस्य ग्रहणेन न सानुबन्धस्य ग्रहणमिति ज्ञापनात् । विधानं विधिरप्राप्तिप्रापकः, क्वचित् वर्णोत्पादनरूपः क्वचिदभावरूपः, तस्यैव भेदौ नाशनिषेधौ, क्वचिदादेशरूपश्च । यथा

स्याद्यन्ताधिकारः। सन्ध्यध्यायः।

अथ संज्ञा।

१। अ इ उ ऋ ऌ क, ए ओ ङ, ऐ औ च हं य व र ल, ञ ण न ङ म, झ ढ ध घ भ, ज द ग ब, ख फ छ ठ थ, च ट त क प, श साद्यन्ताख्याः। (अ—स।१।।।, आद्यन्ताख्याः १।।।)।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्त्यवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः।

रामाणां, शिवायोनमः, अ अनन्तः, मुरारिरित्यादौ नुमादि विधिः। सामान्यप्राप्तकार्य्यस्य विशेषावधारणं नियमः, यथ वृत्रहा इत्यादौ घनियमः। अन्यधर्मस्य अन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा भव्यं भाव्यमित्यादौ अच्त्वातिदेशात्दवादयः। पूर्व्वसूत्र स्थितस्य दस्य परसूत्रोपस्थितिरधिकारः, यथा सह र्णं घ इत्यतः सह शब्दस्यादिगोचोरित्यादावनुवृत्तिः। उक्तयोः (१) कथं सूत्रत्वं—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदोविदुरिति (२) दर्शनात्।

२। अइ। अश्च इश्च उश्च ऋश्च ऌश्च ते अ इ उ ऋ ऌ लुप्तप्रो

---

(१) ओं नमः शिवाय शंशब्दैरित्यनयोः।

(२) अल्पाक्षरमिति—अल्पाक्षरं संक्षिप्तवर्णविन्याससाध्यम्। असन्दिग्धं इदमेतदन्यद्वेति बुद्धिभेदाजनकम्। सारवत् निष्कृष्टार्थयुक्तम। विश्वतोमु बहुषु लक्ष्येषु प्रवृत्तम्। अस्तोभं निरर्थकशब्दैर्वर्ज्जितम्। अनवद्यं अश्लीलत्वादि दोषशून्यम्।

दं, तेभ्यः कमितं करोति, अ इ उ ऋ, ऌ क ए ओ ङ इत्यत्र ककारं विना अ इ उ ऋ ऌणामनुवृत्त्यो तेभ्यः ए ओ इत्येताभ्यां ङमितं करोति, एवं ङकारं विना अ इ उ ऋ ऌ ए ओ इत्येषामनुवृत्त्या तेभ्यः ऐ औ इत्येताभ्यां चमितं करोति, तथा चं विना हससूत्रे अनुवृत्तिरित्यर्थः (१)। चत्वारि दानि, अन्यथा एकदले कङचां चावयवत्वे (२) हादिवदित्त्वं न स्यात्। एषाममैन्धिर्न्ना-जो अन्त इत्यादिना चादिपाठात् (३)। हश्च यश्च वश्च इत्यादि-चंसः। हादिसान्ता लुप्तप्रोक्तान्ताः। अन्तश्च अन्तश्च अन्तौ ताभ्यां सह आदिः आद्यन्तौ राजदन्तादित्वादादिशब्दस्य पूर्व्वनिपातः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः, आद्यन्तौ आख्या येषां ते आद्य-न्ताख्याः (४)। एषां मध्य इति, एषां अकारादिसकारान्तानां मध्ये यान् वर्णानपेक्ष्य य आदि स्तेन सह यान् वर्णानपेक्ष्य योऽन्त-स्वरूपो योऽवयवश्च स तेषां संज्ञेत्यर्थः (५)। अतएवोक्तं समाहार-

---

(१) इत्थं परपदे सर्व्वेषां पूर्व्ववर्णानां अनुवृत्तावपि ग्रन्थप्रयोगानुसारेण तत्तत्संज्ञा वेदितव्याः। तेन अक् इक् इत्यादिवत् उक् इत्यादीनामप्रयुक्तत्वादना-देयत्वमिति। अतएव "अक् इत्यादिसंज्ञा यथायोग्यप्रयोजनमुद्दिश्य योज्या" इति का-सि।

(२) द्वन्द्वसमासावयवत्वे सति।

(३) चादिर्गिर्निरिति वक्ष्यमाणसूत्रे चादिगणे अचां पाठादित्यर्थः।

(४) क्वचिदादिवर्णेन सह अन्तस्वरूपोऽन्तस्थितो यो वर्णस्तमादाय संज्ञा भवेत्। यथा अक् इत्यादयः। क्वचिच्च अन्तावयव-स्वरूपवर्णमादायेत्यर्थः। यथा अन् इत्यादयः।

(५) अन्तश्च अन्तश्च अन्तावित्येकशेषे एकेनान्तशब्देन कङचा इतो वर्णा अन्येन च द्वन्द्वसमासावयवीभूतवर्णा गृह्यन्ते इत्याशयः। "एषामिति अभेदसम्बन्धे

४ । इत् कृते । (इत् ।१।, कृते ।४।)

कस्मैचित् कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्णः इत्संज्ञः स्यात् । तस्य-कार्य्येऽनुच्चारः । यथा अचि कङचाः संज्ञार्थाः । हसे अकार उच्चारणार्थः ।

संज्ञाः स्युः, सम्यक्प्रकारेण आहरणविधायिकाः(१) संज्ञास्तेषां भवन्तीत्यर्थः । अन्यथा यदि सर्व्वेषामादिवर्णेन सह सर्व्वेषामन्तः मकारः सर्व्वेषां संज्ञा भविष्यति तदा सर्व्वान् वर्णानुल्लिख्य एकाक्षरसंज्ञा कृता स्यात् न तु आद्यन्ताख्या इति (२) । प्रत्याहारा हि—अक् अच् अव् अम् अञ् इक् इङ् इच् इल् (उक्) (३) ऋक् एङ् एच् एह् ऐच् हल् हव् हस् यँल् यम् यप् वम् ञम् ञप् ञम् णङ् णम् णप् झभ् झव् झप् झम् ढभ् जव् खथ् खप् खस् छत् चक् चप् शस् । एते चत्वारिंशत् शब्दाः प्रत्याहाराः ॥

४ । इत्कृते ॥ कृते इति निमित्तार्थे व्यं, एति गच्छतीति इत् । कस्मैचिदित्यादि । कस्यचित् कार्य्यस्य हेतोरुच्चार्य्यमाण उपदिश्य-

षष्ठी, मध्ये इत्येकारान्ताव्ययशब्दोऽधिकरणमात्रवाची तेनान्तस्तूते ये वर्णा" इति । का-सि । "मध्यशब्दस्येह मध्यावयववाचित्वे तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यादि"ति दुर्गादासः

(१) सम्यक् प्रकारेण ग्रन्थोपयोगित्वेनेत्यर्थः । आहरणम्—मेलनम् ॥

(२) वक्ष्यमाणफभोत्वादिवद् येन केनचिदेकाक्षरेणैकां संज्ञामकरिष्यदित्यर्थः । "स्युरिति बहुवचननिर्द्देशात संज्ञानां नानात्वं ज्ञापितमिति" । का-सि ।

(३) आचार्य्यप्रयुक्ताः संज्ञाश्चत्वारिंशत् । तर्कवागीशेन तु परमतमनुसृत्य स्वकृतटीकायां उक् इति संज्ञायाः प्रयुक्तत्वादिहापि उक् संज्ञा कृतेति ।

५। आ वत् स्वघंप्लु। (आ ।१।, वत् ।१।, स्वघंप्लु ।१।) ।

अ आ अ ३ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वघंप्लुसंज्ञं स्यात् । वत् शब्दात् इ ई इ ३ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

मानो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् । तथाच आचार्य्यैर्यत् यत् कार्य्य-मुद्दिश्यैव यद्यदुपदिष्टं तत्तत् प्रयोजनमुद्दिश्यैव इत् संज्ञा कृता । तेषां तु प्रयोगकाले अनवस्थानं अन्वर्थसंज्ञाबलादित्याह तस्ये-त्यादि । तस्य इत्संज्ञकवर्णस्य कार्य्ये कार्य्यकाले अनुच्चारः अप्रयोग इत्यर्थः । ननु अक् इङ् एजित्यादौ यथा प्रत्याहारार्थमुपदेशः कङ्वां, तथा कथं नाकारादीनामिति चेन्न, आदिशब्दस्यावय-वार्थत्वात् । अन्तशब्दस्तु स्वरूपावयवार्थ इति । इत्संज्ञस्य प्रयोगकाले अनवस्थानं दर्शयति यथेत्यादि । अचि अकारादि-नववर्णमात्रघटितप्रत्याहारे कङ्चा अक्इङ्एजित्यादिसंज्ञा-प्रयोजनका इत्यर्थः । एवं हसि अकारस्य प्रयोजनान्तराभावात् उच्चारणप्रयोजनकत्वमेव ।

५। आ इति बहुत्वगोचरितं लुप्तप्रोक्तं दं, वत्शब्दः साद्दृश्यार्थेय्यं, स्वघंप्लु लुप्तप्रोक्तं दं, स्वश्च घंश्च प्लुश्च तत् । नन्वेक-वर्णस्य संज्ञात्रयं निरर्थकं, एकेनैव चरितार्थत्वात् । न च यथा प्रादे-शिनिव्यसंज्ञात्रयं तथात्रापीति वाच्यं, इह फलभेदाभावात्, तत्र तु शिनिव्यानां फलभेदेनावश्यविधेयत्वमिति । नापि त्रिवर्णात्मकसंज्ञा वाच्या, एकाक्षरेणैव चरितार्थत्वात् गौरवाच्च, यतो मात्रालाघवे-नाचार्य्याः पुत्रोत्सवं मन्यन्ते इति स्मरणात् । तस्मात् संज्ञात्रयेण

संज्ञित्रयमुपस्थाप्यते। तथाहि यदैकक्षणोच्चरिताकारस्तदा तस्य ह्रस्वसंज्ञा, यदा द्विक्षणोच्चरिताकारस्तदा तस्य दीर्घसंज्ञा; यदा बहुक्षणोच्चरिताकारस्तदा तस्य प्लुतसंज्ञा, बहुक्षणोच्चरितस्य एक-द्विक्षणोच्चरितत्वं विना बहुक्षणोच्चरितत्वासम्भवात्। तथाचाहुः शिक्षाकाराः।

एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति॥

अत्र त्रिमात्रपदं बहुमात्रोपलक्षणम्। एके तु अश्व आंश्व अश्व सौत्रत्वात् सन्धिः बहुलं ब्रह्मणीत्युक्तेः, तथाच छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति भाष्यमित्याहुः। वदिति आशब्दसमभिव्याहा-रात् अवत्वैकमात्रत्वद्विमात्रत्वबहुमात्रत्वधर्म्मेण मातृश्यं गृह्यते। तेन इ ई इ ३ इति, आदिना उ ऊ उ ३ ऋ ॠ ऋ ३ ऌ ॡ ऌ ३। (१) नन्वेवः सन्ध्यक्षरत्वात् ह्रस्वाभावं दर्शयति ह्रस्वएज् नास्तीति। व्युत्क्रमेणान्वय स्तेन ए ए ३ ओ ओ ३ ऐ ऐ ३ औ औ ३ इति। अनच्त्वात् (२) प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य इत्यादौ ह्रस्वाभावात् ह्रस्वस्य तन् पितीति तन् न स्यात्।

(१) "केचित्तु आवदित्येकपदं मत्वा इ ई इ ३ इत्यादीनां संज्ञात्रयं सिद्धं कुर्व्वन्ति, तन्मते कथमसिद्धस्योपमानत्वं सङ्गच्छते। अमृतवत् दधि भुङ्क्ते इति प्रयोगे अदृष्टामृतस्य यथा स्वादुत्वम् अर्थतो दधिभोजनद्वारा सिद्ध्यति तथात्र कल्पनादित्याहुः"। का—सि।

(२) द्वयोर्व्यञ्जनयोर्द्वाभ्यामर्द्धमात्राभ्यां यद्येकमात्रा भवेत् तदा प्रतक्ष्येत्यादौ एकमात्रस्य ह्रस्वत्वेन ह्रस्वस्य तन् पितीति कथं तन् न स्यादित्याशङ्क्याह अनच्त्वात् व्यञ्जनानामजभिन्नत्वात् अचामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाविधानादित्यर्थः।

६ । जपोऽक् समो र्णा ऋक् च । (जपः १।, अक् ।१।, समः १।, र्णः १।, ऋक् ।१।, च ।१।) ।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात्, ऋक् च । साम्यन्त्वेकस्थानत्वम् ।

अत्रयं एह क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ यास्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्द्धन्याः ।

ऌत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म ला ओ औ ओष्ठ्याः ।

एषां मध्ये यो येन समः स तस्य तत्र तत्र ।

६ । जपः । जपाग्टकाः(१) प्रत्याहाराः । जपाकोः पृथक् टकरणात् जप् जपेनैव अक् अकेनैव र्णसंज्ञस्तेन कुम्भकार इत्यादौ न सह र्णे घः । ऋकारऌकारयोः स्थानवैषम्यात् पृथग्टकोविधानं, तेन होतृकार इत्यादौ ऌकारेण सह ऋकारस्य घः । साम्यमिति समस्य भावः साम्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्णः । एकस्थानत्वमिति एकस्थानोच्चरितत्वमित्यर्थः । एहः प्रत्याहारः ए ओ ऐ औ ह इति । कण्ठ्याः कण्ठे भवाः, शरीरावयवाद् य इति यः, एवमन्यत्र । उभयत्र पाठात् ए ऐ कण्ठतालव्यौ, ओ औ कण्ठौष्ठ्यौ, वकारो दन्त्यौष्ठ्यः । नच अत्रयम् एहकवः (२) कण्ठ्या इत्यादि वाच्यं, अन्योन्याश्रय-

---

(१) जप + अक + ऋकः ।

(२) कव इति कुपल्‌शब्दाज्जसि रूपम् ।

दोषात् (१)। सवर्ण इति परे। एषामिति। एषां अ आ अ ए इ क ख ग घ ङ इत्यादिवर्णानां मध्ये येन वर्णेन समो यो वर्णस्तस्य सामान्येन विधानेन सम आदेशः स्यात् नलसमादेशः। यथा भृज्जौ भृज्जः इत्यादि। तत्रेति परमी, पूर्वस्य परनिमित्तकसामान्यादेशे परवर्णस्य सम आदेशः। यथा शान्तः अङ्कित इत्यादि। तत इति पी, परस्य पूर्वनिमित्तकसामान्यादेशे पूर्ववर्णस्य सम आदेशः। यथा वाग्घरिः अजभसोरित्यादि। अनियमे प्राप्ते वचनम्। अत्र वदन्ति—

> सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं द्यन्तं यत्राप्यते हि तत्।
> त्रान्तं यत् तस्य योगे स्यात् ष्यन्तं यस्मात् परन्तु तत्॥
> यस्य स्थाने भवेत् कार्य्यं तत् ष्यन्तं समुदाहृतम्।
> सान्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे हि तत्॥
> क्वचिद्व्यत्ययतो (२) ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम्।

यथा—सहर्णर्घ इत्यादि, त्रौसे लृतो व्रिमित्यादि, वारादर्थैरित्यादि, आदिगीचोरित्यादि, जसशसोः शिरित्यादि, घेशप्रे इत्यादि। परे तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति (१।१।९) (३) प्रयत्नसाम्ये। प्रयत्नास्तु—

(१) स च दोषः स्वपक्षसापेक्ष-परपक्षसापेक्ष-पक्षकत्वरूपः। तथाच वर्णानां स्थाननिर्द्देशे कर्त्तव्ये कु इत्युक्तौ सवर्णत्वज्ञानमेकस्थानत्वज्ञानमपेक्षते, एकस्थानत्वज्ञानमपि सवर्णत्वज्ञानमपेक्षते इत्यन्योन्याश्रयदोषापत्तेरित्यर्थः।

(२) व्यत्ययस्तु सेमयप्यदेः क्लोः ऽह्यणौ रे इत्यादौ बोध्यः।

(३) ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यादिति वृत्तिः।

७। चपोदिताकानिता णीः । (चपा ३।, उदिता ३।, अका ३।, अनिता ३।, णीः १।)

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका णीं गृह्यते ।

आभ्यन्तरीणाश्चत्वारः स्पृष्टत्वादय ईरिताः ।

बाह्या विवारसंवारौ श्वासो नादश्च घोषतः ॥

अघोषश्चाल्पप्राणश्च महाप्राणोऽष्ट ते मता इत्याहुः ।

अस्मन्मते तु आस्यसाम्येनैव सिद्धेः ।

७। चपोदिता। उत् इत् यस्य स उदित् तेन, चप् प्रत्याहारः च ट त क प इति तेन, उदितेति चपेत्यस्य विशेषणं, नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन, अकेत्यस्य विशेषणम् । तथाच च ट त कपा एते यदा उदितः स्युः तदा णीं गृह्णन्ति, एवं अक्, अ इ उ ऋ ऌ एते यदा इद्रहितास्तदा णीं गृह्णन्ति इत्यर्थः (१) ।

---

(१) "अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् कार्य्यान्तरासम्पादकीभूतोदिच्चपः समानवर्णग्राहकत्वं, तेन मघोनस्तुङ्‌वत्यत्र तुङः समानवर्णग्राहकत्वम्, अतो-कारस्य कार्य्यान्तरसम्पादकत्वात्, कार्य्यान्तरन्तु एतत्कार्य्यातिरिक्तकार्य्यं त्रिदचो-ऽद्वेर्नुस्मृति । दभोयार्वेति ज्ञापकात् कार्य्यस्वरूपेद्रहिताकः समानवर्णग्राह-कत्वं त्वदां टेरक्तौ चैक्याद्युद जयन्पोऽर्श आदित्वाद इत्यादिषु प्रदर्शितम् । स्वस्येत् मनीत्यत्र कार्य्यनाशारक इत्यत्र च इकारबोधक-इत्‌शब्दोपादानं ज्ञापक-सिद्धस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । केचित्तु दभोयार्वित्यस्य ज्ञापकत्वेन प्रत्ययादेशयोः समानवर्णग्राहकत्वं नास्तीति व्याख्याय मघोन इत्यत्र तुङोऽपि समानवर्णग्राह-कत्वमित्यूचुः । तन्न युक्तं स्तुग्भिः ष्टुभिः ष्टु इत्येतयोश्चुटोः समानवर्णग्राहकत्वा-पत्तेः । तत्रैव इ ई इत्यक्‌संज्ञाक्रान्तकार्य्यस्वरूपस्य ह्रस्वेकारप्रयोगेणाप्राप्तत्व-मिति ज्ञापकमणविषयमेव, अतएव तेषां मते स्तुग्भिरित्यादौ न दोषः किन्तु मघोन इत्यत्र गत्यभाव इत्यवधेय"मिति । का-सि ।

८। इङोऽरलेङ् णुः। (इङः ६।, अर् अल् एङ् ।१।, णुः १।,)।

इङः स्थाने अर् अल् एङ् एते णुसंज्ञाः स्युः।

८। इङः। अर्‌च अल्‌च एङ्‌च तत्, एङ् प्रत्याहारः, यद्वा प्रत्येकं दं, एषां यो येन सम इति नियमात् इदुतोरपि एकार-ओकारौ भवतः न तु ऋकारस्य ऌकारस्य च। ऋकारे त्रयोऽज्भागाः सन्ति तन्मध्यवर्त्ती तुरीयो रेफ इति (१) इकारो-कारभागसत्त्वेऽपि (२) अरुपदेशात् (३) अरेव णुसंज्ञः न तु इरुरौ ; एवं ऌकारेऽपि (४)। इङ इति षष्ठीनिर्द्देशात् एङ एव एङ्, यथा प्रेजते परोखति इत्यादौ णुः। गुण इति परे।

---

(१) अस्यायमाशयः 'उरण् रपरः' (उः ६। अण् ।१। रपरः १।) इति पाणिनि-सूत्रम्। ऋकारस्य स्थाने अण् अर्थात् अ इ उ एते त्रयो वर्णा रपरा भवन्ति। रइति रलयोः संज्ञा। ऋकारेणात्र ऌकारोऽपि गृह्यते। तेन ऋस्थाने अर्, इर्, उर् एते स्युः। एवं ऌ स्थाने अल् स्यादिति सूत्रार्थः।

(२) यद्यपि ऋस्थाने इर्, उर् इत्यपि भवतस्तथापि।

(३) गुणसंज्ञास्थले इति शेषः।

(४) त्रयोऽज्भागाः सन्तीत्यनेनान्वयः। तत्र इल्, उल् इत्येतयोरप्रयोगात् अलेव गुणसंज्ञः। अतएव कार्त्तिकेयसिद्धान्तेन चं ऋकारे त्रयोऽज्भागाः इत्यादि एवं ऌकारेऽपीत्यन्तं तर्कवागीशवचनमुद्धृत्य "तर्कवागीशस्तु पाणिन्यादिमतमव-लम्ब्याहे"त्युक्तम्। अन्यच्च, "सर्व्वत्र णुविधायकसूत्रे इङः प्राप्त्यर्थमियं संज्ञा, तेन णुर्घुङ इत्यत्र अन्त्येङः प्राप्तिः। आदिगेचोरित्यनेन इको गेर्घोरित्यनेन एङश्च णुविधानेनैव इङः प्राप्तौ अत्र इङ उपादानं व्यर्थमिति चेन्न,—स्वमोजस्घिरिति-वत्, उद्देश्यविधेयभावान्वयात णुपदेन अरलेङ् इत्यस्योपस्थितत्वात्। अत्र तु णुपदेन इङःस्थानकर्त्तव्यारलेङ् वाच्यमिति न तु केवलारलेङ्। अतः कार्य्येण कार्य्युपस्थाप्यते, तेन व्रजवदेतिस्थले त्रिपदेन कार्य्यिस्वरूपाजुपस्थाप्यते, अच आरालैज् इत्यत्र अच्ग्रहणादि"त्युक्तम्। "ईमत्वादित्रर्णएकारयोरेकारः उवर्ण-

९ । अच आरालैच् त्रिः । (अचः ६।, आ आर् आल् ऐच् ।१।, त्रिः १।) ।

एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परिप्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः । (प्र—आङ ।१॥, गिः १।) ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

अत्वार्चायां स्वतौ, नातिक्रमेऽतिः, पर्य्यधी गतौ ।
अपिः पदार्थ-सम्भाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥

---

९ । अचः । आश्च आर् च आल् च ऐच तत्, ऐच् प्रत्याहारः, सौत्रत्वात् सान्तविधेरनित्यत्वाद्वा न चैक्यादः ; शेषं पूर्व्ववत् । वृद्धिरिति परे । ·

१० । प्रपरा । प्रश्च परा च अपश्च सम् निश्च अवश्च अनुश्च निश्च दुश्च विश्च अधिश्च सुश्च उत् परिश्च प्रतिश्च अभिश्च अतिश्च अपिश्च उपश्च आङ् च ते । विंशतिरिति स्वरूपकथनम् ।

अत्वेत्यादि । अत्व प्रादौ स्वतौ पूजार्थौ न गी, यथा सुस्तुते, अतिस्तुते । अतिक्रमे अतिर्न गिः, फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमः तस्मिन्, यथा अतिसिञ्चति शालीनित्यादि । गतौ पर्य्यधी न गी, यथा परिसेधति अधिसेधति इत्यादि । याभ्यां पर्य्यधिभ्यां योगे गत्यर्थधुः स्वार्थं न जहाति, गत्यर्थधुसमभिव्याहृतौ पर्य्यधी

ओकारयोरौकारः । ततोऽर्व्वाग्दृष्टौ अरलौ रलयोः समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-लृवर्णयोः स्याताम्, समुदायसाम्याभावे आंशिकसाम्यस्यापि ग्राह्यत्वादिति-दुर्गादासः ।

इत्यर्थः, (१) तथाच अधिपरी अनर्थकाविति परे। अपिः पदार्थेत्यादि। पदार्थश्च सम्भाव्यश्च गर्हा च अनुज्ञा च समुच्चयश्च तत् तस्मिन्, अप्रयुज्यमानपदस्यार्थः पदार्थस्तस्मिन्, यथा सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, विन्दुपदस्यार्थे अपिशब्दः (२)। सम्भाव्यः सम्भावनं योग्यतेति यावत्, यथा अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रम्। गर्हा निन्दा, यथा अपि स्तुयात् वृषलम्, अपि सिञ्चेत् पलाण्डून् ब्राह्मणकः। अनुज्ञा प्राकाम्यं, यथा अपि सिञ्च अपि स्तुहि यथेष्टं कुरु इत्यर्थः। समुच्चयः परस्परसंश्लेषः, यथा अपि सिञ्च अपि स्तुहि, उभयं कुरु इत्यर्थः, सर्व्वत्र षत्वाभावः फलम्। स्वादेरनुकरणात् क्विन्नलुक्, न गौणानुकरणयोरिति निषेधात्। ननु चादिर्गिर्निरित्यतः प्राक् गिसंज्ञा क्रियतां कथमिहेति चेन्न, धुसंज्ञायाः प्राक् गिसंज्ञाविधानं धोः प्राङ्नियतप्रयोगार्थं, तेन प्रकृष्टं नयति प्रणायकः, प्रकृष्टमेजते प्रेजकः इत्यादौ णत्वणुत्वे स्तः, न तु प्रगतो नायकः, प्रनायकः, प्रगतं एजकः प्रेजकः इत्यादौ (३), द्व्यय्योगे व्यस्येति सत्वाभावात्। कथं तस्य व्यत्वमिति, चादिपाठात् (४)। ननु प्रजयति अभ्यागच्छति प्रतिष्ठते इत्यादौ

---

(१) अतएव उपसर्गस्य द्योतकत्वं न तु वाचकत्वमित्युक्तम्।

(२) अत्र अप्रयुज्यमानविन्दुपदस्यार्थं आक्षिप्यते इति का-सि। पदार्थोऽल्पत्वं अपि सिञ्चति अल्पं सिञ्चतीत्यर्थ इति दुर्गादासः।

(३) प्रनायक इत्यादौ प्रादीनामध्याहृतगतिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वं न तु नयनादिक्रियां प्रतीति। अतएव प्रगतोऽध्वानं प्राध्व इत्यत्र गेरध्वन इत्यप्रत्ययः।

(४) द्व्ययोगे विशेषणभावापन्ने सतीत्यर्थः, व्यस्येति-व्यस्यग्यनुकारेति सूत्रेण, सत्वाभावात्-समासत्वाभावात् न णत्वणुत्वे इति पूर्व्वेणान्वयः। धातुप्रकरण-घटितणत्वविधेः पूर्व्वं व्यस्यग्यनुकारेति समासविधानात् समासाभावे णत्वं नस्यादिति-

११। भ्वादिर्धुः। (भ्वादिः १।, धुः १।)।

भू-सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात्।

प्रकर्षाभिमुख्यसामीप्यगमनं गेरेव कल्प्यते, तदन्वयव्यतिरेकानु-विधानादिति(१) चेत् न, बधार्थराधां चमार्थमृषामिति विशेषणेन धोरेवानेकार्थत्वकल्पनात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च (२)। अतएव गेर्द्योतकत्वं, न वाचकत्वं, द्योतकत्वं हि सामान्यशब्दानां विशेषतात्पर्य्यग्राहकत्वम्। प्रतिष्ठते इत्यत्रापि विरोधिलक्षणया धोर्गमनोपस्थितितात्पर्य्यसंग्राहकत्वमिति। तथाचोक्तं कामधेनौ "क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः"। तथाच भट्टौ सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत्, अकरोदित्यर्थः।

११। भ्वादिः। "भूरादिर्यस्य गणस्य सः, तद्गुणसंविज्ञान-

सूचितम्। तेन प्रनायक इत्यत्र उपसर्गत्वाभावात् समासाभावे णत्वं नस्यात्। प्रेजक इत्यत्र च अनुपसर्गत्वात् गेर्धोरित्यनेन गुणोऽपि नस्यात्। अतएवोक्तं "प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्व्वदा। अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितं पूर्व्वसूरिभिरित्युक्तेः प्रादिर्यदा धातुयोगी भवति तदा तस्योपसर्गत्वं, यदा तु लिङ्गयोगी तदा तस्याव्ययत्वमिति। प्रनायकः प्रगतो नायको यस्माद्देशात् स इत्यादौ प्रादयो नोपसर्गा अपि तु तत्प्रतिरूपकाः। तेन तेषां चादिगणे पाठात् निपातत्वेऽव्ययत्वं सिद्धमिति"।

(१) अन्वयस्तत्सत्त्वे तत्सत्ता व्यतिरेकस्तदसत्त्वे तदसत्ता, ततश्च प्रजयतीत्यादौ सत्युपसर्गे प्रकर्षाद्यर्थः, असति च तस्मिन् तदर्थाभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थबोधनादित्यर्थः।

(२) प्रजयति इत्यादौ जिप्रभृतीनां धातूनां प्रकृतित्वम् न तु प्रादीनामुपसर्गाणामिति।

ह:। पृथ्वीवाचकभूशब्दस्य धुसंज्ञां निरस्यन्नाह भूसत्तायामित्यादि। गणशब्द: समूहवचन:। तथाच भूसत्तायामित्यादिदशगणपठितानां क्रियावाचिनां धुसंज्ञेत्यर्थ:। क्रिया तु क्वचित् सिद्धा, आकाशादेर्यदस्तित्वादिकम्। क्वचिदसिद्धा, तण्डुलादे: पाकाद्याश्रितक्रमरूपा पूर्व्वापरीभूतावयवा च (१) साध्यत्वेन विवक्ष्यते इति। यदुक्तं, यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते। आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते (२)। यद्वा क्रिया ध्वर्थ: (३)। स च परिस्पन्दनसाधनसाध्य:, यथा गमनादि:, अपरिस्पन्दनसाधनसाध्योऽपि, यथा अवस्थानादि:। गणे पाठाभावात् अलपयति वर्पयति संज्ञपयति इत्यादेर्न धुत्वम् (४)। गणपाठात्तु श्वेतते मेघ:, रज्यते रवि:, नीलति तमालवनं, शोणति कोकनदं, स्पृशति वायु:, विशेषयति अर्थं, समवैति घटं, जानाति शिवं,

---

(१) पूर्व्वापरीभूतौ अवयवौ यस्यास्तादृशी, पूर्व्वावयवोऽधिश्रयणं तत्र चुल्ल्यां स्थालीस्थापनं, अपरावयवो जलतण्डुलाद्यर्पणम्। अतएवोक्तं विक्लित्त्यनुकूलव्यापार: पाक इति।

(२) सिद्धं नित्यं सत्तादिकं, असिद्धं अनित्यं गैणाभावादिकं वा, यावत् यत् समस्तं वस्तु साध्यत्वेन प्रयत्नादिक्रियारूपत्वेन विवक्ष्यते, आश्रितक्रमरूपत्वात् आश्रितं प्राप्तं क्रमरूपं पूर्व्वापरीभाव: येन तत् आश्रितक्रमरूपं तस्य भावस्तत्त्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते।

(३) अस-नश-प्रभृतिवाच्यानां सत्ताभावादीनां पूर्व्वापरीभावस्याभावात् कथं क्रियात्वमित्याशङ्क्याह यद्वेति। पूर्व्वाचार्य्यकृतगणपठितानां भ्वादीनां वाच्यैव क्रियेति निष्कर्ष:।

(४) शिष्टप्रयोगानुसारीदं लक्षणं (धातुलक्षणं) शिष्टैश्च एते (अलपयतीत्यादय:) न प्रयुक्ता इत्येषामर्थवत्त्वैव नास्तीति कातन्त्र-टीका।

१२। सित्यादिः क्तिः। (सित्यादिः १, क्तिः १)

स्यादिस्त्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात्।

सुखमिच्छति, श्रत्नं इष्टोत्यादौ गुण-विशेष-समवायादीनां क्रियात्वमेवेति शाब्दिकाः प्राहुः (१)। भूसत्तायाम् अस भुवीत्युक्तेरिहार्थकथने अन्योन्याश्रयो न दोषः। यद्यपि विकल्पे वा, विशेषे वि, आङ् च अवधारणे, इत्यादीनां क्रियार्थत्वं, विकल्पते इत्यादिप्रयोगात्, तथापि वादीनां विकल्पाद्यर्थद्योतकत्वान्न धुसंज्ञेति। जृ-श्वि-प्रभृतीनां सौत्राणां गणे पाठाभावेऽपि ध्वधिकारे पाठादेव धुसंज्ञा। दशगणा हि, भ्वाद्यदादि जुहोत्यादिदिवादि-स्वादयः स्मृताः। तुद्रुधादी तनादिश्च क्रीचुरादी इमे दश। चुरादेर्ञान्तत्वादेव धुत्वे सिद्धे विकल्पितञान्तानां ञेरभावपक्षे धुत्वार्थोऽत्र पाठः। पूर्व्वाचार्य्यकृतधातुपाठाभिप्रायेणेदं सूत्रितम्, अन्यथा स्वकृतगणक्रमेण जृ-श्वि-स्तन्भु विषेत्यादीनाम् इरित्त्वादेव ङे सिद्धे पृथग्विधानमनर्थकं स्यात्। धातुरिति परे।

१२। सित्यादिः। सिश्च तिश्च तौ सितौ तावादी यस्य स सित्यादिः। तद्गुणसंविज्ञानद्वः। द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्नातीति न्यायादाह स्यादिस्त्यादिश्चेति। स्यादय एकविंशतिः त्यादयः साशीतिशतसंख्यका वक्ष्यन्ते। विभक्तिरिति परे।

---

(१) श्वेतते मेघ इत्यादौ श्वितप्रभृतीनां गुणादिवाचकत्वेऽपि गणपाठात् धातुत्वमिति दर्शितम्। एवं गाडि वदनैकदेशे, द्रव्येऽपि वर्त्तमानस्य गण्डेर्धातुत्वं,

१३ । क्तद्व्वान्येकद्विबहुष्वेकशः ।.

(क्तद्व्वानि १।।।, एकद्विबहुषु ७।।।, एकशः ।१।।।)

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्त-द्व-व्व-संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमादेकद्वि बहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

---

१३ । क्तद्व । एकम् एकम् एकशः वीप्सायां चशस् । एकशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् (१) क्तिं विपरिणम्याह क्तेरिति । अर्थेष्विति । अर्थशब्देन सित्याद्योरर्था गृह्यन्ते । तेन रामः, कृष्णः, देवैर्गम्यते स्वर्ग इत्यादौ लिधुभ्यां लिकर्त्राद्योरेकत्वद्वित्वबहुत्वविवक्षायां क्तद्व्वानि भवन्तीत्यर्थः । यद्यपि क्तद्व्वमेकद्विबहुष्वेकशः इति सूत्रिते सिद्धे व्वनिर्द्देशः क्वचित् व्यभिचारार्थः । तथाहि, विंशत्यादेरनावृत्तौ व्वे क्तम् । विंशत्यादिपरार्द्धपर्य्यन्तेभ्यो व्वे क्तं स्यादनावृत्तौ । एकोनविंशतिः शूराः, विंशतिः शैलशासिनां, परार्द्धमणवः । अनावृत्तौ किं, द्वे शते शूराणां, द्वे विंशती घटानामित्यादि । तथाच शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिरिति रघुः । तिष्यपुनर्व्वसुभ्यां भे चे द्वम् । तिष्य एकः, पुनर्व्वसू द्वौ, एभ्यो नक्षत्रे चे व्वे द्वं स्यात् । तिष्यश्च पुनर्व्वसू च तिष्यपुनर्व्वसू इष्येते । तिष्यार्थग्रहणात् पुष्यपुनर्व्वसू सिद्धपुनर्व्वसू इत्यपि । तिष्य-

---

ोम गणड इत्यपि सिद्धमिति कातन्त्रपञ्जी । गडि गण्डे इति कविकल्पद्रुमः । 'यत्र द्रव्यनिर्द्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेष उपलक्ष्यते इति मैत्रेयवोपदेवौ । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्वस्यान्यत्र प्रयोग इत्याहु'रिति ...द्वीकायां दुर्गादासः ।

(१) सम्बन्धिसापेक्षत्वात् ।

पुनर्व्वस्वोरिति किं, राधानुराधाः (१)। भे किं, तिष्ये जातः पुनर्व्वस्वोर्जातौ इति जातार्थ-त्य-लुकि तिष्यश्च पुनर्व्वसू च ते तिष्यपुनर्व्वसवः। चे किं, यस्तिष्यः स एव पुनर्व्वसू येषां ते तिष्य-पुनर्व्वसवः, ये दृष्टिदोषेण विपर्ययेण पश्यन्ति इत्यर्थः। व्वे किं, एकत्वे माभूत्, तेन तिष्यपुनर्व्वसु इति (२)। सर्व्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इत्यस्य ज्ञापकमिति। जात्यर्थादसंख्यया व्वं वा क्ते। जात्यभिधेये गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात्, न तु संख्यया योगे। सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवाः, गौरियं गाव इमा इत्यादि। सम्पन्नादेर्व्वं जातिवाचिविशेषणत्वात्। (३) वस्तुधर्म्मस्वरूपस्य योऽर्थः स्यात् परिचायकः। सा जातिराकृतिर्गम्या उपदेशादपि क्वचित्। असंख्यया किं, एको व्रीहिः। क्ते किं, व्रीहियवौ। अर्थेति किं, काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः,(४) जातौति किं,देवदत्तो यज्ञदत्तः। लेर्गौरवे। लेर्गौरवे गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात्। त्वं गुरुः यूयं गुरवः महाशयः महाशया इत्यादि। अविशेषणास्मदो द्वे च। अविशेषण-स्यास्मदः क्ते द्वे च व्वं स्यात् वा। अहं ब्रवीमि वयं ब्रूमः, आवां

(१) राधे विशाखे द्वे, अनुराधाः सप्त चतस्रो वा, तासां द्वन्द्वे बहुत्वमेव।

(२) अत्र समाहारद्वन्द्वः।

(३) जातिमाह वस्तुधर्म्मेति।

(४) यद्यपि गोत्रञ्च चरणैः सहेत्युक्तेरस्य जातित्वमस्त्येव तथापि नात्र जात्यभिधानं चिकीर्षितं अतएव "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"-मिति पाणिनिः (१।२।५८)। अत्र आख्यायामिति किं काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः। भवत्ययं जातिशब्दो नत्वनेन जातिराख्यायते। किं तर्हि? प्रतिकृति-रिति। काशिका।

१४। त्यन्तान्यौ दली। (त्यन्तान्यौ १॥, द-ली १॥)

त्यन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यस्तु लिसंज्ञः।

ब्रूवः वयं ब्रूमः। अविशेषणेति किं, अहं पटुर्ब्रवीमि। वयमप्रगल्भ-मनसः इति तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारात् अस्मद एव विशेषणत्वम्। यदा तु अस्मद एव विशेष्यत्वं तदा न स्यात्। फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यो भे द्वे। फल्गुनीभ्यां प्रोष्ठपदाभ्याञ्च द्वे व्वं वा स्यात् नक्षत्रे। पूर्व्वे फल्गुन्यौ पूर्व्वाः फल्गुन्यः; पूर्व्वे प्रोष्ठपदे पूर्व्वाः प्रोष्ठपदाः। प्रोष्ठपदाशब्देन भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणम्। भे किं, फल्गुन्यौ माणविके। वर्षादेः क्रदयोर्व्वा तु वल्वजादेः। वर्षादेः क्रे द्वे च व्वं नित्यं स्यात् वैल्वजादेस्तु वा।

वर्षा दारा गृहा लाजाः सिकताश्च जलौकसः।
बहुलाः कृत्तिका आपो वस्रान्ते तु दशा मघाः।
अविज्ञातार्थकाः सर्व्वे यथा तव सुताः कति।
वल्वजा वल्वजश्चाप्सरसश्चैवाप्सराः समा।
समाः कविभिरुक्ताः सुमनसः सुमना अपि॥

१४। त्यन्तान्यौ। क्तिरन्ते यस्य स त्यन्तः, त्यन्तश्च अन्यश्च तौ, दश्च लिश्च तौ। त्यन्तदेन लुप्तक्तिकस्यापि ग्रहण, न दं तसाविति ज्ञापकात्। लिङ्गसंज्ञायाः प्राक् धु-क्ति-दसंज्ञाविधानात् धु-क्ति-दभिन्नस्य लिङ्गसंज्ञा इत्यर्थः (१)। तेन हन्धो दिप् अम्, अहन्

(१) अनुकरणस्थले तु धातुविभक्त्योरपि लिङ्गत्वं स्यात्, यथा भुवः प्राप्नो वा मम्, चे जसि वा इत्यादि।

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधौ ।

(लुपि ७।, न ।१।, सन्ध्याद्यविधौ १॥)

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्, तदाद्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ।

इत्यत्र न नस्य लुप्, (१) भवतीत्यादेर्न स्याद्युत्पत्तिश्च । हरिहरौ पीताम्बरः इत्यादौ समुदितस्यावयवस्य त्यन्तत्वेऽपि समुदितस्य लिसंज्ञा तस्यात्यन्तत्वात् । अन्यशब्देन इहार्थवदनर्थवतोर्ग्रहणं, तेन रामो गङ्गा स्नानं प्र परा च वा इत्यादीनां लित्वमिति । स चार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया अनर्थवतो न ग्रहण मिति वाच्य, परिभाषायाः क्वाचित्कत्वात् । एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । कूर्मलोमपटाच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्द्धर इत्यादौ तु समुदायस्य वाच्याप्रसिद्धावपि लित्वं, खण्डशः प्रसिद्धेः । पृथक् सग्रहणादिति परे (२) । दं पदं, लिर्लिङ्गम् (३) ।

१५ । लुपि । आदौ भवः आद्यः, अश्चासौ आद्यश्चेति आद्यः,(४) आदेर आद्यः(५) अ आद्यो यस्य तदाद्यं, सामान्यत्वात्

(१) तत्र प्रकृतिनान्तलिङ्गस्य नस्य लुब्विधानात् ।

(२) पाणिनीये "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" १ । २ । ४५ । इति प्रातिपदिकस्य प्रथमलक्षणम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" १ । २ । ४६ । इति द्वितीय लक्षणम् । तत्र समासस्य पृथक् सग्रहणात् वन्ध्यासुतादिशब्दानां प्रातिपदिकत्व मित्युक्तम् ।

(३) प्रातिपदिकमिति परे ।

(४) आदिरवर्ण इत्यर्थः ।

(५) अत्र आदेरिति पञ्चम्यन्तं, तेन लुप्तस्य आदिवर्णादुत्तरो योऽवर्णः स आद्य इत्यर्थः । अतएव भो अत्र इत्यादौ नाकारलोपः ।

क्लीवत्वं, पश्चात् आद्यश्च आद्यश्च आद्यश्च आद्यं, क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु क्वमिति क्रम्। तस्य विधिराद्यविधिः, ततः सन्धिश्च आद्यविधिश्च तौ (१)। लुविति वर्णानामदर्शनं विच्छेद इति यावत्। यद्यपि विश्व इति, श्रिया एति, क इह, देवा अत्र, भो अत्र, राजभ्याम्, राजभिरित्यादावुक्तरूपेण (२) सिध्यति तथापि सन्धिग्रहणं स्यादिलुपि (३) सन्धिज्ञापकमिति। अतएवाग्रे सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वक्ष्यति। शार्ङ्गिषु पिपक्षु इत्यादौ षत्वं स्यादेव अनवर्णाश्रितत्वात्। मघवान् इत्यादौ तु नो लुप् फेभाविति प्रकृतिनान्तस्यैव ग्रहणात् न नो लुप्। लुपि युक्तवत् लिङ्गं संख्या च (४)। लुविति यो लुप्तस्तदर्थे युक्तवत् प्रकृतिवत् लिङ्गसंख्ये स्याताम्। अङ्गस्यापत्यानि अङ्गास्तेषां निवास इत्यर्थे

(१) सन्धिशब्देनेह सन्ध्यध्यायस्थसूत्रविहितकार्य्यमिति बोध्यम्। आद्यविधि-रित्यत्र आदिशब्दस्य साकाङ्क्षत्वात् सर्व्वत्र लुप्तस्येत्यनेनान्वयः। तेन लुप्तस्य य आदिवर्णस्तस्य विधिर्न स्यात्। अतएव राजभ्यामित्यादौ आल्लिमभवीति नाकारः। एवं वज्रमाचष्टे इति ञौ टिलोपे क्विपि ञेर्लोपे वज्र् इति लिङ्गात् सौ स्यान्तस्याराद्दिति रेफस्य लुपि लुप्तस्यादिवर्णत्वेन जकारस्य चुङ् इति कङ् न स्यात् तेन वज इत्येव। तथा लुप्तस्य य आदिरवर्णस्तन्निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्। तेन राजभिरित्यादौ न ऐस्। गङ्गे अत्र इत्यादौ व्वह्वेऽमीयू इत्येकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्याकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदि-विधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् भो अत्र इत्यादौ एङोऽत इति नाकारलोप इति दुर्गादासमतम्।

(२) आद्यविधिनिषेधेन।

(३) स्याद्यन्तप्रकरणीयसूत्रेण लुपीत्यर्थः।

(४) लुप्शब्देन लोपे कृते यथा सन्ध्याद्यविधिनिषेधस्तथा क्वचित् तद्धित-प्रत्ययानां लुपि तदन्तशब्दानां प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्यातामिति परेषां मतमावेदय-न्नाह लुपीति।

ष्णास्तस्य लुपि अङ्गा जनपदः। एवं पञ्चालाः पुण्ड्राः कुरवः। लुपि किं, लवणेः संस्कृतः, लवणाल्लुक्, लवणः सूपः (१)। द-भेदात् क्वचित् संख्यैव प्रकृतिवत्। यथा खलतिकस्य गिरेरदूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि (२), वरणादित्वात् (३) ष्णास्य लुप्। क्वचिल्लिङ्गं प्रकृतिवत् यथा—हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः फलानि, विकारे फले लुप्। मे त्वविषयस्योत्तरदस्यैव पुंवद्भाव इति भाष्यं, मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः। त्वविषयस्योत्तरदस्यैवेति किं, पञ्चालमथुरे। एकस्मिन्नाद्यन्तवद्व्यपदेशिवच्च। (४)

(१) लवणाल्लुगिति सूत्रेण लुकि कृते लुप्करणाभावान्नपूर्व्वोक्तं कार्य्यमिति।

(२) अत्र खलतिकशब्दस्य पुंस्त्वं न, केवलं वचनमेव।

(३) वरणादेश्च। वरणादेश्चतुर्थ्यर्थेषु उत्पन्नस्य त्यस्य लुप् स्यादिति तद्धित-टीकायां चातुरर्थिकप्रकरणे वक्ष्यतीत्युक्तं वरणादित्वादिति।

(४) इदानीमाद्यन्तशब्दार्थं निर्वक्ति एकस्मिन्निति। उक्तञ्च, आद्यन्तवदेकस्मिन्। १।१।२१। इति पाणिनीयसूत्रटीकायां तत्त्वबोधिन्यां "सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्व्वो नास्ति स आदिः। सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्र आद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्य्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश" इति। अस्यायमाशयः यत्र द्वित्रा वर्णाः सन्ति तत्र यस्य पूर्व्वो नास्ति स एवाद्यः, यस्य च परो नास्ति स एवान्त्य इति वक्तुं युज्यते लोकप्रसिद्धेः। यत्र तु एक एव वर्णस्तत्र कथमाद्यन्तव्यवहार इत्याशङ्क्याह असहाये एकस्मिन् वर्णेऽपि आद्यन्तवत् कार्य्यमतिदिश्यते आरोप्यते। आद्यन्त-वदिति आद्यन्तयोरिवेति सप्तम्यन्ताद्वत्प्रत्ययः। आद्यन्तनिर्द्देशेन यत्कार्य्यं विहितं तदत्रापि भविष्यतीत्यर्थः। अतएव औपः तैङः इत्यादौ सुप् तिङ् शब्दाभ्यां ष्णे कृते लोकप्रसिद्धनिरुक्तादिलक्षणविरहितत्वेऽपि ष्णित्त्वेञ्चिराद्यच इति वृद्धिः स्यात्। चाययतीति इनृधोर्ञौ ञ्णित्यन्त्येति वृद्धिः। एवमन्यत्र। व्यपदेशिवच्चेति। अस्यायमर्थः—"विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्, तेन तुल्यमिति तत्त्वबोधिनी।

१६। **चादिर्गिर्निः।** (चादिः १।, गिः १।, निः १।)।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात्।

एकस्मिन्नसहाये विषये आद्यन्तवत् कार्य्यमतिदिश्यते, व्यपदेशिवच्च। सौपः, तैङः, आदिवत्त्वादाद्यचो त्रिः। एवम् आयति ईत्यादावन्तवत्त्वात् त्रिः। आर्थ्यं ऋदन्तत्वात् घ्यण्। एवम् इः कामदेवः तस्मिन् औ अन्तवत्त्वाड्डौ। व्यपदेशिवदिति, व्यपदेशस्तादूप्येण कथनं विद्यते यस्य स व्यपदेशी तद्वत्, ई एव (१) यथा—एकोऽच् यस्य स एकाच् तस्मादिन्न स्यात् अवान् इत्यादौ।

१६। चादिः। च आदिर्यस्य स चादिः तद्गुणसंविज्ञानत्वेन चस्यापि निसंज्ञा। चादिर्यथा। चं औषट् वषड्ङ् स्वधा सह समं साकं पुरा हन्त किं वा तु स्वित् यदिवाऽथवा चण् चन

(१) भिन्नान्यैकार्थेति सूत्रस्य टीकायां "समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यपदार्थः स्यात्, व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात्। यथा—शोभनशरीरः शिवापुत्रः, जनार्दनस्वात्मचतुर्थ एवं त्युक्तवता तर्कवागीशेन व्यपदेश्य व्यपदेशिवद्भावो बहुव्रीहिसमास एवेति दर्शितम्; ततश्च यत्र बहुव्रीहौ समस्यमानपदार्थान्यपदार्थयोरभेदावगमस्तत्रैव व्यपदेशिवद्भाव इति निष्कृष्टार्थः।

उक्तञ्च कार्त्तिकेयसिद्धान्तेन अन्त्याजादिष्टिरिति सूत्रटीकायाम्—"अन्यपदार्थसमस्यमानपदार्थयोरैकार्थप्रतिपादकत्वं कुत्रचिद् बहुव्रीहिसमासस्य स्थापितम्। यथा—शोभनशरीरः शिवापुत्रः, जनार्दनस्वात्मचतुर्थ इत्यादौ अवयवावयवित्वसम्बन्धेनान्यपदार्थाभावादेकार्थप्रतिपादकत्वम्। अतएव ग्रन्थकृता कल्याणीपञ्चमारात्रय इति मुख्यपूरण्या उदाहरणानन्तरं कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति प्रत्युदाहृत्य रात्रिः पूरणीवाच्या चेति पूर्वत्र मुख्यत्वमित्युक्तमिति।

प्याड़ङ्ग हंहो नहि। किंवा वै नहिकं कुवित् पशु सुकं हाहेति·हे है नवा तावद्दाढ़मलं कच्चेतिथमहं सत्यं ह्निकं वाव रे। नूनं पर्य्यनुकं हहा ह नकिरा शश्वत् किमु प्राड़थो वेलायामुत इ तथाहि चिदरे सत्रा धगाहो अथो। मीनायां वड़हो कु हो वषमये नोचेदयि प्रत्यले स्वाहा हाह धिगाशु वौषड़हहावश्यं सहामास्म चेत्। संवत्तथाच शीघ्रं खुम् मा आङ् मा किनकिम् सु ना। ननु आहोस्विदाहोस्मित् सार्द्धं कच्चि-दंतिस्वपि। यावत् शंसु न चेदेव होही यद्दाधि हं क्लते श्रोमेवं थाट् स्वकं नोचेत् ग्यच-क्ति-प्रतिरूपकाः (१)॥ श्रौषट् वौषट् स्वधा स्वाहा अलम् एतेषां पृथक् पाठः द्रव्ययोगार्थः (२)। कश्चित् स्वाहा सह समं साकं सार्द्धमलमिति स्वराटौ, क्लते उच्चैर्नीचैः शनैरित्यपि चादावाह। परि आङ् अप अनु अति सु अपि अधि प्रति उप इत्येषां भागमर्य्यादाद्यर्थद्योतकत्वात् द्रव्ययोगाच्च पाठः। गिप्रतिरूपकाः प्रदत्तमवदत्तमित्यादि। अच्प्रतिरूपकाः अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ इति। त्यन्तप्रतिरूपकाः वने ब्रूहि अस्ति खले मैन्ये इत्यादि। दभेदात् द्रव्यवृत्तिचादीनां न नित्यं, तेन पशुः पुरुषः स्वाहा अग्नायौ, तथाच स्वाहयेव हविर्भुजमिति रघुः। निपातानां द्योतकत्वं न तु वाचकत्वं, (३) तेन रामस्य

(१) एते चादयः साकल्येन परिसंख्यातुमशक्याः। यदुक्तं "इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते। प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे" इति।

(२) चादयोऽसत्त्वे १।४।५७। इति पाणिनिः। अद्रव्यार्थाश्चादयोनिपात-संज्ञाःस्युरिति वृत्तिः। लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यमिति तत्त्वबोधिनी।

(३) 'निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे

१७ । णमितोऽन्त्याचोऽन्तेऽन्त्यस्यादौ ।

(णम्-इत: १।।।, अन्त्याच: ५।, अन्ते ७।, अन्त्यस्य ६।, आदौ ७।) ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्त्यादच: पर:, निदन्ते, ङिदन्त्यस्य स्थाने, मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्य: । (पर: १।, त्य: १।) ।

प्रकृते: परो य: स त्यसंज्ञ: स्यात् ।

सदृश: देवस्य समुच्चय इतिवत् रामो न, देवश्च इत्यादौ षी न स्यात्, नञादे: सादृश्यादिद्योतकत्वात् ।

१७ । णमित: । णम् प्रत्याहार:, ण न ङ म इति इत् येषां ते णमित: । अन्ते भवमन्त्यम्, अन्त्यञ्च तत् अच्चेति अन्त्याच् तस्मात् अन्त्याच:, णित्यस्येति षीनिर्द्देशात् यस्य णिन्निन्ङिन्मि-द्विधानं तस्यायं नियम: । यथा पयांसि पुंस्कोकिल: पुमान् रामाणाम् इत्यादि । षीनिर्द्देशनियमात ग्राही पच इत्यादौ न स्यात् ।

१८ । पर: । परशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् प्रकृतिमुप-स्थापयतीत्यत आह प्रकृतेरिति(१)। ननु वहुगर्त्त: वहुपटुरित्यादौ

लोकादवगता इमे" इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचका:, तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटश्च इत्यत्रापि षष्ठ्यापत्ति: । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्द्योतकत्वाच्च षष्ठीति दुर्गादास: ।

(१) प्रत्ययात् प्रथमं क्रियतेऽसाविति प्रकृति:, लिङ्गं धातुश्च । प्रतीयते येनार्थ: स प्रत्यय इति रूढ़िरिति कातन्त्रवृत्ति: ।

१९। अं अः नुवी। (अं अः ।१॥, नु वी १॥)।

अकार उच्चारणार्थः, बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमान्नुविसंज्ञौ स्तः।

२०। क+पौ^{m} मून्यौ। (क+पौ^{m}१॥,मून्यौ१॥)।

कपावुच्चारणार्थौ, वज्रगजकुम्भाकृती वर्णौ क्रमान्मूनीसंज्ञौ स्तः।

वहोरप्रत्ययत्वप्रसङ्गस्तस्मिन् सति वहुगर्त्त इत्यत्र गर्त्तोत्तरादित्यनेन ईये कृते वहुगर्त्तीय इत्यनिष्टं स्यात् इति चेन्न, प्रकृतेः पर इति दिग्लक्षणा पौ, निर्द्देशविहितोपलक्षणत्वात्(१) लेर्वहुः प्रागित्यत्र प्राक्शब्दयोगे पौविधानात् तस्य त्यत्वमिति दिक्।

१९। अं अः। अं अः इति लुप्तप्रोहं दम्, अं च अश्च तौ, नुश्च विश्च तौ। उच्चारणार्थ इति प्रयोजनान्तराभावात्। नुरनुस्वारः विर्व्विसर्ग इति परे।

२०। क+पौ^{m}। क+श्च प^{m} श्च तौ। यद्यपि कखपफयोर्मून्यावित्यत्र मून्योः स्थाने क+पा^{m} विति कृते हरि+काम्यः कृष्ण^{m} पाता इत्यादि सिध्यति, तथापि मूनीनुवीनां णत्वविधौ स्वरतां स्वरसम्बौ व्यञ्जनता इत्यस्य ज्ञापनार्थं पृथक् संज्ञाविधानमिति। तेन उर+कायेण उर^{m} पेण इत्यादौ णत्वम्। हरि+काम्यः हरि^{m} पाता इत्यादौ न यत्वम्।

---

(१) दिग्लक्षणा पौति—सामान्यतो दिग्वाचकशब्दयोगे पञ्चमीत्यर्थः। निर्द्देशेति—यत्र यथा निर्द्देशेन यद्विहितं तस्य उपलक्षणत्वात् प्रतिपादकत्वात् परशब्दस्येति शेषः। तेन प्रकृतेः परवत् क्वचिन्निर्द्देशानुसारेण पूर्व्वोऽपि प्रत्ययसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

२१। हो झस्। (हः १।, झस्।१।)।

हकारो झस्संज्ञः स्यात्।

इति संज्ञापादः।

तथा चाहुः शिक्षाकाराः—अयोगवाहा अनुस्वारविसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्जनता परगमनार्थमिति। मूर्जिह्वामूलीयः नीरूपाध्मानीय इति परे।

२१। होझस्। झस्प्रत्याहारेण यद् विधेयं तद्धकारेणापि भविष्यति इति, तेन वृंहितमित्यादौ हेऽपि नुः। यद्यपि ग्रषमान्ते हकारोपदेशात् अर्हेण अघुसादित्यादि सिध्यति, तथापि एह प्रत्याहारस्यान्तहकारसन्देहनिरासार्थमिदमिति कश्चिदित्यके। वस्तुतस्तु एकस्थान प्रयत्न विशिष्ट वर्णद्वयाभाव-ज्ञापनाय हस्य पृथगुपादानमिति(१)। यद्यपि चपर्णेदिताऽकानिता र्णः, लुपि न सम्ध्याद्यविधौ, णमितोऽन्त्याद्योऽन्तेऽन्त्यस्यादाविति सूत्रितं, तथापि संज्ञायाः प्राधान्यात् संज्ञापादः। पादोहि एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः।

अथ रामो रामाः भवति भवतः इत्यादौ सन्धेरुपयुक्तत्वात् सर्व्वेषामादौ सन्धिं निरूपयति। सन्धिस्तु संहिता, संहिता तु परः सन्निकर्षः, स चार्द्धमात्रा-कालातिरिक्त-कालानुच्चरितत्वे सत्युच्चार इति। यदुक्तं, संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया इति।

(१) हो झस् इति सूत्रेणेति शेषः।

अथ सन्धिः ।

२२ । सह णे घः । (सह ।१।, णे ७।, घः १।) ।

णे परे पूर्व्वस्य णेन सह घः स्यात् ।

मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णूत्सवः, धातृद्धिः, शक्लृदन्तः, होतृकारः ।

२२। सह। लुप्तप्रोक्तं दं, तस्मिन्निति सोनिर्द्दिष्टे पूर्व्वस्येति(१) नियमादाह पूर्व्वस्येति। सहशब्दस्य साकाङ्क्षत्वात् सप्तन्तणस्य क्लिविपरिणामादाह णेनेति। एजभसोः णघयोरभावात् अक एव घः। मुरारिरित्यादि, मुरनाम्नोऽसुरस्यारिः, लक्ष्म्या ईशः, विष्णोरुत्सवः, धातुः ऋद्धिः, शक्लृनामा कश्चित् शक्लृश्चासाव् दन्तश्चेति, होतुश्चारित लृकार इति वाक्यं, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदस्य लोपः। शक्लृदन्त इति नेच्छन्ति परे(२)। चैत्रेण सह मैत्रः स्थूलः, पुत्रेण सह आगतः पिता इत्यादौ सहशब्दस्य पृथक्त्व प्रतीतावपि वालुकाभिः सह, मृत्पिण्डं घटं करोति इत्यादिवत् अनेकत्वप्रतीतिरिति, लाघवात्। अतएव मुरारिरित्यादौ एक एव घः॥

---

(१) नियमश्चायम्—तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्व्वस्य (१।१।६६) इति पाणिनिसूत्रम्। सप्तमीनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्य्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्व्वस्य बोध्यमिति वृत्तिः।

(२) लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदीश्वरादिर्विति दुर्गादासः।

२३ । आदिगेचोर्गुन्ब्री । (आत् ५।, इक्-एचोः ६॥, गुन्ब्री १॥) ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् गुन्ब्री स्तः । हृषीकेशः, दामोदरः । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णैकत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्यं, भवौषधम् ।

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्ऋकोः ।

(गेः ६।, धोः ६।, अन्-एध्-इनः ६।, एङ्-ऋकोः ६॥) ।

२३ । आत् । आदिति पो-क्रान्तं दं, अकाऽनिता र्णो गृह्यते इति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१) नियमादाह अवर्णात् परयोरिति । हृषीकेश इति, हृषीकाणि इन्द्रियाणि तेषामीशः । दाम रज्जुः उदरे यस्य इति वाक्यम् । सन्धिग्रहणादित्यादि । सन्धिग्रहणात् लुपि नेत्यादावितिशेषः, उक्तरूपेण(२) राजभ्यां राजभिः श्रिया एति भो अत्र इत्यादौ सिद्धे, सन्धिलुपि सन्धिप्रकरणीयसूत्रकृतलुपि न सन्धिः, एवकारस्य व्यवच्छेदात् (३) स्यादिलुपि सन्धिरित्यर्थः । माधवस्य ऋद्धिः, शिवेनोच्चारित ऌकारः, कृष्णस्य एकत्वं, मुकुन्दस्य ओकः स्थानं, कृष्णस्य ऐक्यं, भवस्य औषधमिति वाक्यम् । इगेचोरिति षोनिर्देशात् तत्समादेशः ।

---

(१) नियमश्चायम्—तस्मादित्युत्तरस्य (१।१।६७) इति पाणिनिसूत्रम् । पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयमिति वृत्तिः ।

(२) तत्र आद्यविधिनिषेधेन ।

(३) अन्ययोगव्यवच्छेदादित्यर्थः ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्ज्जितस्य धोरेङृकोरवर्णेन सह क्रमात् गुणवृद्धी स्तः ।

प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति । अनेधिनः किं—उपैधते, अवैति ।

२४ । गेर्धेः । एध् च इन् च तौ स्वरूपौ, तयोः समाहारः, न एधिन् अनेधिन् तस्य, एङ् च ऋक् च तौ तयोः, आत् सह चेत्यनुवर्त्तते । एधङ वृद्धौ, इन ल गतौ एतदुभयभिन्नस्य धोरवयवभूतयोरेङृकोस्तद्गेरवर्णात् (१) परयोरित्यर्थः, तेन प्रगत एजकः प्रेजकः इत्यादौ न स्यात् गतसमभिव्याहृतस्य प्रादेरेजतीत्यादेरगित्वात् (२) । स्वादिपाठे लृकाराभावात् परत्रोदाहरिष्यति ।

(१) तद्गेरिति तस्य धातोः पूर्ब्ववर्त्तिनो गेरित्यर्थः ।

(२) उक्तञ्च गोयीचन्द्रेण—धात्वन्तरोपसर्गस्य सम्बन्धिनोऽवर्णात परयोरेङृकोः गुणवृद्धी न स्तः । प्रगत एजको यस्मात् इति वाक्ये प्रैजक इत्यत्र प्र उपसर्गो गमेरेव न त्वेजेरिति । यदा तु प्रकृष्टार्थेन प्रशब्देन सह प्रादिसमासस्तदापि प्रैजक इति । प्रादीनां क्रियायोग एवोपसर्गत्वं, अत्र तु कर्त्तृयोगेनानुपसर्गत्वादिति ।

कार्त्तिकेयसिद्धान्तोऽप्याह—

अत्र गिरुपसर्गः "प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्व्वदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितः पूर्ब्वसूरिभिरिति न्यायात् धातुयोगिप्रादीनां गित्वमभिहितं तस्य ग्रहणात् धातुसम्बन्धिनोरेङृकोः प्राप्तावपि पृथग्ग्रहणं धात्वन्तरसम्बन्धिगेरवर्णेन सह अनेन गुणवृद्ध्यभावार्थम् । एतेन मध्यपदलोपसमासेऽस्यानधिकारः सूचितः, तेन प्रगता एजका यस्मात स प्रैजक इत्यत्र मध्यपदस्य गतभागस्य लोपे तत्सम्बन्धिनः प्रशब्दस्य एजधातोः सम्बन्धाभावाद्गुणरिति । ननु प्रगत इति क्तान्तं नाम, एजक इति णकान्तं नाम तद्योगिप्रादेर्गित्वं कथं सम्भवतीति चेत् सत्यं, प्राक प्राप्तधातुयोगप्रादेर्गित्वं पश्चात् णकान्तक्तान्तादिनामयोगे क्वचिन्न निवर्त्तते इत्यनन्तरस्य प्रेप प्रेष्य इत्युदाहरता प्रदर्शितत्वात् । न च तर्हि

२५ । लिधोर्वा । (लिधोः ६।. वा ।१८) ।

लिधोस्तु पूर्व्वोक्तं कार्य्यं वा स्यात् । प्रेकीयति प्रैकीयति, प्रोघीयति प्रौघीयति, प्रार्चीयति प्रर्चीयति, प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति ।

२५ । लिधोः । प्रादी लिः पश्चात् धुस्तस्य । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः(१) । अनेधिन इति नानुवर्त्तते । पूर्व्वोक्तादेन गेरवर्णात् परयोर्लिधोरेङृकारयोरवर्णेन सह क्रमात् गुणो वा स्त इत्यर्थः । एधिनो निवृत्तिं दर्शयति प्रैकीयति इन्लगतौ क (२) एकः तं इच्छति, क्योऽस्यादिति क्य अ ई एकीय, धुसंज्ञातिवादयः, व्यस्येति प्रस्य समासः, एवमन्यत्र । प्रोङ्कांम्यति प्रोङ्कारीयति इत्यादौ परत्वादवर्णलोपः(३) ।

धात्वर्थद्योतकानां प्रादीनां धात्वन्तरसम्बन्धित्वाङ्गीकारे प्रकृष्टं एजते प्रेजते इत्यादावपि क्रान्तलक्षधातुयोगित्वे एजधात्वादिसम्बन्धाभावात् सर्व्वत्रास्याविषय इति वाच्यम् । समस्यमानपदसम्बन्धिप्रादीनां तदर्थद्योतने पदभेदाभावात् मध्यपदलोपसमासानुपपत्तेः । प्रादीनां द्योतकत्वं आख्यातनिष्पन्नधातुयोगे ज्ञेयं, अतएव प्रकृष्टं एजते इत्यत्र प्रकृष्टार्थस्तु एजृधातुना द्योत्यते, तेन धात्वन्तरत्वाभावादस्य विषय इति । ननु प्रसक्तं प्रतिषिध्यते इति न्यायात् समासनिष्पन्नप्रैजक इत्यत्र नामसम्बन्धिन एङः सन्धिः कथं प्रतिषिध्यते इति चेत्सत्यं, यद्यपि लब्धिष्पन्नं नाम इति प्रागभिहितं तथापि तेषां क्रियावाचकत्वात् क्वचित् धातुत्वं व्यवह्रियते, तेन भूस्योयोजनलक्षोऽर्कमित्यादौ भूस्य इत्यादीनां क्रियात्वेन व्यवहृतत्वात् अन्यत्रापि तथा चिन्त्यमिति ।

(१) लिधोरिति नियमसूत्रमित्यर्थः ।

(२) औणादिकः क प्रत्ययः ।

(३) विप्रतिषेधे परं कार्य्यम् । (१।४।२) इति पाणिनिः । तुल्यबलविरोधे परं कार्य्यं स्यात् । इति वृत्तिः ।

२६ । **लोपोऽस्योमाङोः ।** (लोपः १।, अस्य ६।, ओम्-आङोः ७॥) ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् ।

शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः ।

स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।

२६ । लोपः । ओम् च आङ् च तौ स्वरूपौ तयोः, पुनरस्योपादानं सङ्गादिनिवृत्त्यर्थं, लोपपदोपादानात् णुव्रीति निवृत्तम् । शिवायोन्नम इति लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात् स्थानिवत्त्वेन अयां य्वोरिति यकारस्य न लुप । शिवेहि इति आङ्पूर्व्वादिनधोर्हि शपोलुक् शिध्वोर्नित्यसापेक्षत्वात् आदौ आदिशेचोरिति णः पश्चादनेनाकारलोपः । ब्रह्मोतमिति आङ्पूर्व्व उङ् शब्दे क्तः(१) ब्रह्म वेदः तस्य आ सम्यक् प्रकारेण उतं उच्चारितमिति यावत् । राजर्षिरिति आ सम्यक् प्रकारेण ऋषिः अर्षिः राज्ञोऽर्षिः राजर्षिः(२) । स्थानिवदादेश इति । स्थानमस्यास्ति स्थानी पूर्व्वस्थितः, स्थानीव स्थानिवत्, आदिश्यते असौ आदेशः, परस्मिन् पूर्व्वविधावच इति शेषः(३) । तथा च परनिमित्तकपूर्व्वविधौ कर्त्तव्ये अचः स्थाने य आदेशः स स्थानिवत्, स्थानी यथा

(१) वेञधातोः क्त उतमिति केचित् ।

(२) राजर्षिशब्दः प्रायशः कर्म्मधारयमिथ्यन्तएव प्रयुज्यते । इह तु सूत्रोदाहरणार्थोऽयमिति ।

(३) स्थानिवदादेश इत्यस्मिन्नंशे परस्मिन् पूर्व्वविधावच इत्यंशोयोज्य इत्यर्थः ।

कार्य्याणां निमित्तं भवति तथादेशोपीत्यर्थः, तेन पिवति गणयति तातंहि इत्यादौ न गुणिजवादयः स्युः। अतिदेशकार्य्यं क्वचित् न स्यात्, यथा—नु नु द्वि घं युलोपेषु दान्त-चप्-जव् अमेषु च। झभेषु षङ्कङोरेवं जिश्च क्विञ्ञोस्तु जिस्तथा(१)। एषु स्थानिवन्न स्यात्। संयन्ति इनो यादेशे मस्य नुः, न य स्थानिवत्। कथं किम्बुक्तं, यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः स तस्य सन्निपातः, सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विघाताय इति न्यायात् न नुः। दध्यत्र इत्यादौ इकोयन्नादेशे स्यादनचीति अस्य द्विः, न य स्थानिवत्। प्रतिदीव्न इत्यादौ प्रतिदिवन् शब्दस्य पौपरे सदान इत्यल्लोपे व्यनच् तयोति घंः, अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वं। यायावर इत्यत्र याधोर्यङि यायायधोर्वरे हसाल्लोप इत्यकारलोपे य्वोर्लोप इति यकारलोपः, अकारलोपो न स्थानिवत्। कौ स्त इत्यादौ लोपोऽस्त्यसोरित्यकारलोपो दान्तकार्य्ये आवादेशे न स्थानिवत्। ओमाङोः स्थानिवत्वातिदेशादोमाङ्भिन्ने दान्ते अस्य विषयः। जक्षतुरित्यादौ अदधार्घसादेशे हनगमेत्युङ्लोपः झपझसोरिति घस्य क, उङ्लोपो न स्थानिवत्। धद्धे इत्यत्र धाधोर्ध्वे, शपोलुक्, ह्वादिरिति द्विः, आद्गोरित्याकारलोपः, झभान्तस्यति खेदस्य

---

(१) नुरनुस्वारः, द्विर्द्वित्वं, घोंदीर्घः, यलोपः, दान्त इति पदान्ते यत् कार्य्यं तत्, चप् जव् अम् एते प्रत्याहाराः एषु कर्त्तव्येषु आदेशो न स्थानिवत्। एवं झभेषु झभ् इति प्रत्याहारः। षङ् इति शब्राजेति विहितः। कङ् इति चुङ् क्रुङ् इत्यनेन विहितः। एषु कर्त्तव्येषु जि जिं लोपः न स्थानिवत्। तथा क्विञ्ञोः—क्विपि ञौ च परे यत्कार्य्यं तस्मिन् कर्त्तव्ये जिर्जि लोपो न स्थानिवत्। संयन्तीत्यादौन्येषामुदाहरणानि।

धः, पश्चात् प्रकृते धस्य झप्झसोरिति जवे आकारलोपो न स्थानिवत्। गोन्ति इत्यत्र गोमत् क लेपने गोमधो ञ्यन्तात् क्विः, ञिलोपे मकारस्य नुः, पश्चात् जपे जमनोरिति जमे अकारलोपो न स्थानिवत्। पिण्ढि इत्यादौ पिषधोर्हिः न णो ग्रे इति न्ले जपे जमनोरिति जमादेशे न् न स्थानिवत्। दाहमाचक्षाण इत्यादौ ञौ क्विपि दादेर्घ इति घः धाक् इत्यत्र झभान्तस्येति झभादेशे न ञिः स्थानिवत्। एवं धाक् धाग्भ्यामित्यादौ चपजवोरपि(१)। यायष्टि रित्यादौ यजधो यङन्तञ्यन्तात् क्तौ षङि ञिलोपो न स्थानिवत्। पापक्तिरित्यादौ यङन्तञ्यन्तात् पचधोः क्तौ कङि ञिलोपो न स्थानिवत्। नावयतीति(२) क्विपि नौः इत्यत्र ऊटि ञिलोपो न स्थानिवत्। वादयन्तं प्रैरिरत् अवीवदत् इत्यादौ ञ्यादिकार्य्ये(३) ञिलोपो न स्थानिवत्। ननु कथमोङ्कारीयदिति (४) चेत् सत्यं भूयोऽमगादेरिति सूत्रमकृत्वा अजादिग्रहणमेवं ज्ञापयति सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्त्तते इति, तथाच एकस्यामो लोपे परामममादाय त्रिः। क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् उपशब्दस्याङि वा अकारलोपः तेन उपेहि उपैहि। तथाच तामुपेहि

(१) चपि जवि च कर्त्तव्ये ञि नं स्थानिवदित्यर्थः।

(२) नावमाचष्टे इति ञौ तिपि रूपम्।

(३) ञेः परे अङिपरे उक्तो ह्रस्वादिकार्य्ये इत्यर्थः।

(४) ओङ्कारीयेति नामधातोर्दिपि रूपम। अत्र ओम् शब्दे परे अमागमस्याकारः कथं न लुप्यते इत्याशङ्क्याह नन्विति।

२७। एवेऽनियोगे। (एवे ७, अनियोगे ७)।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे।

अद्येव, नियोगेतु—अद्यैव गच्छ।

२८। वौष्ठोत्वोः से। (वा।१।, ओष्ठोत्वोः ७॥, से ७)

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति।

विम्बोष्ठः विम्बौष्ठः, स्थूलोतुः स्थूलौतुः। से किं तवौष्ठः।

महाराज इति चण्डी, पूर्व्ववाशब्दव्यवस्थया वा। ननु पूर्व्व-सूत्राद्वानुवर्त्तते कथं नित्यमिदमित्याह द्वयोरित्यादि, विभाषयो-र्वाशब्दयोरित्यर्थः।

२७। एवे। नियोगो व्यापारविशेषः, न नियोगः अनि-योगस्तस्मिन्। सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् अनियोगेऽपि सादृश्यसम्भावनातिरिक्ते न लोपः, तेन इहैव वयं धीराः, मिथ्यैव श्रीः श्रियंमन्या इत्यादि। सादृश्यसम्भावनयोस्तु चर्म्मेव रज्जुः तदद्येवाभूदिति। एके तु सादृश्यनियोगेऽपि बालेव गच्छ मालेव तिष्ठ इत्याहुः॥

२८। वौष्ठो। ओष्ठश्च ओतुश्च तौ तयोः, सः समास-स्तस्मिन्। विम्बोष्ठ इति, विम्बाविव ओष्ठौ यस्य इति वाक्यं, एवं स्थूलश्चासावोतुश्चेति। सन्निहितालाभे विप्रकृष्टं विधिरपेक्षते इति न्यायात् यस्य इस ओष्ठोतुभ्यां स स्तस्यावर्णस्य तयोर्लोप इत्यर्थः, तेन हे राजपुत्रौष्ठौ ते, हे राजपुत्रौतुस्ते, हे देवदत्तौष्ठकमलं

२८। त्रौसे त्वृतो व्रिं। (त्रौ-से ७, तु ।१।, ऋतः ।१।, व्रिं २।)।

अवर्णात् पर ऋतो व्रिमाप्नोति त्रौसे सति। शीतार्त्तः।

त्रौसे किं परमर्त्तः। त्वन्तस्य नानुवृत्तिः।

ते, हे देवदत्तौतुव्याघ्रस्ते इत्यादौ न स्यात् (१)। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठः प्रोष्ठपदा प्रोष्ठीति(२) नामजात्योर्नित्यम्। तवौष्ठ इति, वसे तु आ ओष्ठादोष्ठं औष्ठं, तस्मिन् (३) तवौष्ठं, तवोष्ठं इत्यपि लोपोऽस्येत्यादिना नित्यं भवति।

२८। त्रौसं। त्रौ तृतीया त्रा सः त्रौसस्तस्मिन्। क्लिं विपरिणम्याह अवर्णात् पर इति, तथाच ष्या अव्यवहित-ऋत-ऋकारस्य व्रिर्नतु ऋत-ताकारस्य। शीतार्त्त इति शीतेन ऋतः पीड़ित इत्यर्थः, एवं क्षुधया ऋतः क्षुधार्त्तः। परमर्त्त इति परमश्चासावृतश्चेति यसः। कथं नार्त्तः कालमपेक्षत इति चेत् आङ्पूर्व्व-ऋधोः क्ते आर्त्तः पश्चान्नञा योगः। नचानेनैव सिद्धे किमर्थमिदमिति वाच्यं ऋतशब्देन शीतर्त्त इत्यनिष्ट-वारणार्थमिदमिति।

---

(१) एगूटाक्षरयोषु अवर्णान्तशब्देन सह तत्परवर्त्तिनोरोष्ठौतुशब्दयो समासाभावाच्चावर्णस्य लोप इति।

(२) प्रोष्ठोवृषः, प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषः, प्रोष्ठी मत्स्यविशेषः।

(३) औष्ठशब्दे परे इत्यर्थः।

३०। ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश कम्बल-स्यार्णः। (ऋण—कम्बलस्य ६।, ऋणः १।)।

एषामवर्णात् पर•ऋणो व्रिमाप्नोति। ऋणार्णं, प्रार्णं।

३१। स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ। (स्व-अक्षयोः ६॥, ईर-ऊहिण्यौ, १॥)।

अनयोरवर्णात् परावेतौ व्रिमाप्नुतः। स्वैरः, अक्षौहिणी।

३०। ऋण। ऋणार्णमिति ऋणाद्दणं, (१) प्रकृष्टमृणं, वत्सरेण देयमृणं, वत्सतरार्थमृणं, दश•ऋणानि सन्ति यस्मिन् देशे नद्यां वा दशार्णो देशः दशार्णा नदी, ऋणं जलदुर्गभूः, कम्बलार्थ-मृणं कम्बलार्णमिति। एषामिति किं अधमर्ण इत्यादि।

३१। स्वाक्ष। स्वैर इति ईर्कि गतौ•नुदि, (२) भावे घञ् ईरणमीरः स्वस्य ईरः स्वैरः(३), काशिकायां स्वैरमिति क्लीवं, तन्त्रासक्तता ईरस्याकार उच्चारणार्थस्तेन ईरेरिणोरपि ग्रहणं, स्वैरं स्वैरी स्वैरिणीति व्याख्यातम्। स्वेरा इत्यत न स्यात् अनभिधानात्। अक्षौहिणीति अक्षान् ऊहितुं शीलमस्या इति वाक्यम्। णत्व-निर्देशात् सेनायामेव। सर्वेपस्यादेरिति वा णत्वविधानात् पाशकस्त्रियां वा णत्वे अक्षौहिणी, अणत्वपक्षे अक्षौहिनीत्येके।

---

(१) ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णमिति सिद्धान्तकौमुदी।

(२) नुदि प्रेरणे इत्यर्थः।

(३) तर्कवागीशमते स्वैर इति पुंलिङ्गपाठः।

३२। प्रस्योढ़ोढ्यूहाः। (प्रस्य ६।, ऊढ़-ऊढ़ि-ऊहाः१।।)

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति। प्रौढ़ः, प्रौढ़िः, प्रौहः।

३३। वैषैष्यौ। (वा।१।, एष-एष्यौ १॥)।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः। प्रैषः प्रैष्यः, प्रेषः प्रेष्यः।

३२। प्रस्य। शाकटायनसम्मतत्वादूहग्रहणम्। प्रौढ़ इति ऊहधोः क्तः, एवं क्तिः प्रौढ़िः, ऊहसाहचर्य्यात् ऊहनिर्द्दिष्टक्तक्त्यो-र्ग्रहणम् न तु वहनिष्पन्नयोः, (१) तेन प्रोढ़ोभारः, प्रोढ़ीरथानां इत्यादि (२)। एवं आङ्पूर्व्ववहेरपि प्रोढ़ः प्रोढ़िः। प्रौह इति ऊहनमूहः भावे घञ्।

३३। वैष। प्रैष इति इष सर्पणे घञ्, प्रैष्य इति घ्यणन्त-निर्द्देशः (३) एष इति अनव्ययसाहचर्य्यात्, तेन प्रेष्य गतः (४) इत्यत्र यवन्ते न स्यात्। गेर्धोरिति नित्ये प्राप्ते वचनमिदं। नित्यमिति परे (५)।

---

(१) ऊढ़ इति वहेः क्तेन निष्पादितमिति बहूनां मतम्, ऊहधोः क्ते ऊढ़ इति कथं सिध्यतीति सुधीभिश्चिन्त्यम्।

(२) ऊढ़ोढ़ी अत्र वहनिष्पन्नौ।

(३) न तु आङ्पूर्व्व इष धातोः क्वाचो यपि रूपम्। अत्र हेतुमाह एष इति।

(४) आगत्य गत इत्यर्थः।

(५) प्रेषः प्रेष्य इति पदद्वयं ईषधातोः क्रमेण घञि घ्यणि च ईषः ईष्य इति स्थिते गुणे कृते सिद्धमिति सिद्धान्तकौमुदी।

३४ । मनीषाः ।—(१।।।)

मनीषाद्या निपात्यन्ते ।

मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा, शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, सारङ्गः ।

---

३४ । मनी । शब्दव्युत्पादनप्रस्तावेऽर्थे कार्य्याभावात् मनीषाशब्दः स्वरूपपरः, (१) तस्य एकत्वे बहुत्वानुपपत्त्या त्वनिर्द्दिष्टमनीषाशब्दो गणं सूचयति(२)। तथाच भाष्ये "यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्व्वं निपातनात्सिद्ध"मिति । तस्य सिद्धिस्तु क्वचिद्वर्णविपर्य्ययैः क्वचिद्वर्णविकारैः क्वचिद्वर्णागमैः क्वचिद्वर्णनाशैः क्वचिद्धात्वर्थातिशयैर्ज्ञातव्या । तथाच – वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति ३) । मनीषादिर्यथा–मनीषा हलीषा शकन्धुः समर्थौ रथ्या पिशाचः कपित्थो दधित्थः । मरुत्तो लुलापो जिनो यस्कनिष्के मयूरो हनूमान् वृषी सिंह-गूढे । सारङ्ग-कारस्कर-किष्कुकुम्भाः सीमन्त-कन्दर्प-धुरन्धराश्च । दूडाश-दूणाश-परःशताद्याः

---

(१) शब्दव्युत्पादनप्रकरणे वाच्ये, कार्य्याभावात्—तत्तत्कार्य्याणां साकल्येन लक्षणनिर्द्देशाभावात् । स्वरूपपरः मनीषाशब्दस्य स्वरूपनिर्द्देशः, यः शब्दो व्युत्पाद्यः स एव स्वरूपतो निर्द्दिष्ट इत्यर्थः । एतेनैवंविधाः शब्दा निपात्या इति सूचितमिति ।

(२) इत्यादि-बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका भवन्तीति न्यायादित्यर्थः ।

(३) धात्वर्थातिशयेन धातूनामनेकार्थत्वकल्पनेन । निरुक्तं वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । उक्तञ्च, शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषन्तथा । छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वैदिका विदुरिति । निरुक्तं पदभञ्जनमिति हेमचन्द्रः ।

कुद्दाल कुस्तुम्बुरु-कुञ्जराश्च। यथायथं षोड़श-काम्दिशीक-काम्तीर-पारस्कर-मस्कराश्च। मस्तीर-भद्रङ्करणाग्निमिन्धा वलाहकोडुम्बर-विष्किराश्च। अट्टहासस्तथता दिवौकाः शुद्धोदनोदुम्बर गोष्पदानि। पतञ्जलिर्मस्करि-लाङ्गलीषा-ऽपरस्परापस्कर-तस्कराश्च। परस्परा ऽवस्करमन्तितान्तमं मध्यन्दिनाऽन्योन्यमनीषितञ्च। लोकम्पृणो धूर्जटि-शोणितार्शौ प्रतिस्कशोऽश्वत्थ-बृहस्पती च। समशनमटविर्दच्छिणतारं हनुमदुदूखलमुष्णङ्करणम्। कीचक-कुलटा-लोकम्पोणं तैलम्पाताऽङ्गणगव्यूती। प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्ति-र्जीमूत-वनस्पति-गन्धर्व्वाः। अश्वत्थामास्पदमर्द्दशनं किष्किन्धो-लूखलमाश्चर्य्यम्। श्येनम्पाताऽर्णवो दूश्यो धेनुम्भव्या पृषोदरः। भ्राष्ट्रमिन्धः पृषोद्यानं केशवाद्यमुषर्बुधः। श्मशानमन्तिषत् द्वन्द्वं परोक्षं पुङ्गलोऽन्तिमम्। अनभ्यासमित्यः पश्चार्द्धं दूड़भो ब्राह्मणस्तथा। प्रस्तुम्पति रजस्तुन्दमन्यदीयश्च वाड्वलिः। प्रस्क-ण्वोऽन्यत्कारकश्च हरिश्चन्द्रः किकीदिविः। चर्म्मण्वती च राजन्वान् वृषणश्वो वृषणवसुः। भुवर्लोको मनुष्यश्चाऽङ्गिरसश्चेतरेतरम्। नभस्वञ्च मुकुन्दश्च मन्मथोऽन्ये प्रयोगतः॥

मनीषेत्यादि। ईषङ सर्पणे सेमक्तात् सरोरिति स्त्रियां भावे अः मनस ईषा, हलस्य ईषा अनयोष्टेर्लोपः मूर्द्धन्यान्तः, ताल-व्यान्तम्तु हलीशा हलेशा इति केचित्। शकस्य नृपतेरन्धुः कूपः। समोऽर्थोऽस्य समर्थः। रथेन पाति रथप्रा नदी वहिष्ठादित्वात् षः। पिशितमश्नाति पिशाचः। कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन् कपित्थः। एवं दधित्थः। मरुता दत्तो मरुत्तः। अप्स लुनाति लुलापो महिषः।

जितमनेन जिनः। यशः कीर्ति यस्कः। निकाम्यते निष्कं हिर-ण्यम्। मह्यां रौति, मेऊ इति रौति वा मयूरः। हनुरस्यास्तीति हनूमान्। ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां बृसी (१)। हिनस्तीति सिंहः अत्र अक्षरविपर्ययः। रतेस्तननं(२)। सारमङ्गं यस्य सारङ्गः(३)। कारं करोति कारस्करो वृक्षः। कारकरोऽन्यः। कीर्यते त्रायते मृग-त्वादित्वात् कुः किष्कुः। केनोभ्यते(४) कुम्भः। सीमानमन्तति सीमन्तः केशविन्यासः, अन्यत्र सीमान्तः। कं न दर्पयति कन्दर्पः। धुरं भारं ध्रियते (धरति) धुरन्धरः। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन दाश्यते दूणाशः मूर्द्धन्यः। शतात् परं परःशतं वेः श इति कश्चित्, एवं परःसहस्रमित्यादि। कुं उद्दालयति कुद्दालः। कुत्सितं तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरुः धन्याकम्। कौ जीर्य्यति कुञ्जरः। यथायथेत्यर्थे यथायथं क्लीवत्वम्। षड़धिका दश षोड़श। कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः। कु ईषत् कुत्सितं वा तीरं प्रान्तभागोऽस्य कास्तीरम्। पारं करोति पारस्करो देशः। मा क्रियते अनेन मस्करो वेणुः। सत् ईषत् तीरं सस्तीरम्। अभद्रं भद्रं करोत्यनेन भद्रङ्करणम्। अग्नेरिन्धः अग्निमिन्धः। बला-दाहृतं कमनेन बलाहको मेघः। उन्नतोऽम्बरं उडुम्बरः। विकि-रति विष्किरः शकुनिः। वेहपाठात् विकिरोऽपि। अट्टं अट्टं

---

(१) व्रतिनः सीदन्त्यस्यामिति क्वचित् पाठः।

(२) रतिं अनुरागं तनोतीत्यर्थः।

(३) सारङ्गश्चातकादिः, अन्यत्र साराङ्ग इति।

(४) केन जलेन उभ्यते पूर्य्यते इत्यर्थः। उनृभ ढे घञ्।

हसति अट्टहासः(१)। अट्टाट्टहास इति मैथिलाः। तथस्य भावस्तथता। द्यौरोकः स्थानं यस्य दिवौकाः, यद्यपि दिवेत्यकारान्तोऽप्यस्ति तथापि वान्तादोकारनिवृत्त्यर्थं पाठः। शुद्ध ओदनो यस्य शुद्धोदनः। उडुम्बरवत् उदुम्बरः। गवां पदं गोष्पदं गोभिः सेवितो देशो मानञ्च। पततां प्राणिनां अञ्जलिर्यस्मै स पतञ्जलिरनन्तः। काम्यकर्म्माणि मा कर्त्तुं शीलमस्य मस्करी भिक्षुः। हलीषावत् लाङ्गलीषा। अपरे च अपरे च अपरस्पराः क्रियासातत्ये, अपरस्पराः सार्थाः गच्छन्ति अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः। अपकरोतीति अपस्करो रथाङ्गं, अन्यत्रापकरः। तत्करोतीति तस्करश्चौरः। परे च परे च परस्परं क्रियाविनिमये। अवस्करः पुरीषे, अन्यत्रावकरः। अन्तिकादन्तितः कस्य तः। अन्तिकात् तमे तिकलोपे अन्तमः। दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनम्। अन्ये च अन्ये च क्रियाविनिमये अकारस्योकारे अन्योन्यम्। मनसा ईषितं मनीषितम्। लोकस्य पृणे मन् लोकम्पृणः, लोकम्पृणमिति केचित्। धूरिव जटा यस्य स धूर्जटिः शिवः। शोणितमर्शो यस्यास्ति स शोणिताशी। प्रतिष्कशः पुरोयायी (२) अन्यत्र प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः। अश्वास्तिष्ठन्त्यस्मिन् सोऽश्वत्थः(३)। वृहतां पतिः

(१) अट्टमट्टं हसनमित्यर्थेऽपि। मूलोदाहरणे ढात् षस्थिति षण्। हासे वाच्ये एव निपात्य इति।

(२) प्रतिपूर्व्वक कशेः पचादित्वादन् इति सिद्धान्तकौमुदी।

उक्तञ्च "ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः" इति काशिका।

(३) सदा चलदलत्वेन अश्व इव तिष्ठतीति डे अश्वत्थ इत्यमरटीकायां भरतः।

बृहस्पतिः सुराचार्य्यः। सममश्नं समशनम्। अटन्तो वयः पक्षिणो यत्र अटविः अरण्यम्। दक्षिणतीरमित्यर्थे दक्षिणतारं, दक्षिणञ्च तत्तीरञ्चेति वाक्यं, वेदपाठात् दक्षिणतीरमपि। हनूमान् पूर्ब्बवत्। ऊर्द्धं खन्यते उदूखलम्। उणस्य करणे मन् उणाकरणम्। चीक किं मर्षणे णकः वर्णविपर्य्यये कीचको वंशदैत्ययोः। कुलान्यटति कुलटा भिक्षुक्यां असत्याञ्च(१)। लोकम्पृणमिति लोकम्पृणवत्। तिलपातोऽस्यां क्रियायां तैलम्पाता पितृक्रिया। अङ्गान्यस्मिन् अङ्गणं मूर्द्धन्यान्तम्। गवां यूतिः गव्यूतिः क्रोशयुगम्। प्रायात् चित्तचित्त्योः सुम् (२) प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तिः। जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन जीमूतो मेघः। वनस्य पतिः वनस्पतिः वृक्षः। गानं धर्म्मोऽस्य गन्धर्ब्बः। अश्वस्येव स्थाम (बलं) यस्य अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः। आस्पदं प्रतिष्ठायाम्। अर्द्धमशनं अर्द्धशनम्, इदं नेच्छन्ति केचित्। किञ्चित् ध्यायते चिन्त्यते अस्मिन् किष्किन्धोऽद्रिः। उलूखलमुदूखलवत्। आश्चर्य्यमद्भुते, अन्यत्र आचर्य्यं कर्म्म शोभनम्। श्येनपातोऽस्यां क्रियायां श्यैनम्पाता मृगया। अर्णः पानीयमत्रास्ति अर्णवः केशादित्वाद्वे सकारलोपः। दुःखेन ध्यायति दूढ्यः।

---

(१) 'अटतीत्यटा पचाद्यच् टाप्। कुलस्य अटा कुलटा। यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्म्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात्'—इति तत्त्वबोधिनी।

(२) चित्त चित्तिशब्दौ निश्चयार्थौ। तथाच प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥ निश्चयसंयुक्तं पापक्षयमात्रसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः।

धेनुर्भविष्यति धेनुम्भव्या। पृषदुदरमस्य पृषोदरः। भ्राष्ट्रस्येन्धे मन् भ्रोष्टमिन्धः। पृषदुद्यानमस्य पृषोद्यानम्। केशिनमवधीत् केशवः। आधारयति आध्यायतीति वा॰ आढ्यः। उषसि बुध्यते उषर्बुधः, उषोबुध इति कश्चित्। शवानां शयनं यत्र श्मशानम्। अन्तिके सीदति अन्तिषत्। द्वौ द्वौ द्वन्द्वं, द्वन्द्वं रहसि चार्थेच वैरे मिथुनयुग्मयोरिति धरणिः। अक्षिभ्यां परं परोक्षं, पृथोरसि साधयन्ति केचित्, तन्मते अत्र पाठः परशब्दे ऽनिष्टवारणार्थः। पूर्य्यते गलति च पुद्गलः शरीरम्। अन्तिके भव इत्यर्थे मस्त्यः, मे कस्य लोपः, अन्तिमः। यद्वा अन्तिकात्तमः प्रकृतिप्रत्यययोः क्-त-लोपे अन्तिमः। वेदपाठात् अन्तिकतमश्च। अनभ्यासे दूरे इत्यः (१) मंश्च अनभ्यासमित्यः, परिहार्य्यसन्निधि-रित्यर्थः। पश्चादर्द्धं पश्चार्द्धम्। दुःखेन दभ्यते वञ्च्यते दूडभः। वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः। गवि कर्त्तरि प्रस्थं सन् तुम्पती। प्रस्तु-म्पति गौः अन्यत्र प्रतुम्पत्यश्वः। (२) अजस्येव तुन्दमस्य अजतुन्दं नगरम्। अन्यस्येदं अन्यदीयम्। वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः। प्रगतं कल्मषं पापमस्य प्रस्कण्वऋषिः। अन्यस्य कारके दन्, अन्यत्-कारकं। हरिरिव चन्द्रो रमणीयः, हरिश्चन्द्रो राजा। किकीपूर्व्व-दिवधोः क्वौ दिवेर्दिव्यादेशः, किकीदिविः चातकपक्षी। चर्म्म अस्या अस्ति चर्म्मण्वती नदीकदल्योः। राजा अत्रास्ति राज-

---

(१) इत्यः गम्यः इनधोः ठे क्यप्।

(२) तुम्पतीति तौदादिक तुपधातोरूपमपि रूपम्। प्रस्तुम्पति गौः हिंस-त्यर्थः।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

(यल्-अय्-अव्-आय्-आवः १।।।, अचि ७।, इचः ६।)

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्र्यम्बकः, विष्णोशो, धात्रच्युतौ, लांकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः ।

न्वान्, सुराज्ञि देशे, अन्यत्र राजवान् । वृषणोऽश्वः वृषणश्वः । वृषणोवसुः वृषण्वसुः । भुवर्लोक इत्यत्र सस्य रेफः । मनुरिव मनुष्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । इतरे च इतरे च क्रियासातत्ये इतरेतरम् । नभ इव नभस्वत् । मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, वेदपाठात् मुक्तिदश्च । मनो मथ्नाति मन्मथः कामः । शेषं प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । अन्यस्याऽषीत्रान्तस्य दन्नाशादौ से । षीत्रान्तभिन्नस्यान्यस्य दन् स्यात् आशादौ से सति, अनावितौ । अन्याचासावाशाचेति अन्यदाशा । एवं अन्यदाशीः अन्यदास्थितः अन्यदास्था अन्यदर्थः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अन्यदुत्सुकः । अर्थशब्दस्य वेदपाठात् अन्यार्थोऽपि । अषीत्रान्तस्येति किं अन्यस्यान्येन वा आशा अन्याशा (१) ।

३५ । यल । यलाजिचः प्रत्याहाराः । इच इति षीक्रान्तं दं(२) यलस्यावयवापेक्षया यथाक्रममुक्तम् । त्र्यम्बक इति त्रीणि

---

(१) "रूढ़िशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्य्य" इति तत्त्वबोधिनी । एते मनीषादयः शब्दा इत्यर्थः ।

(२) इच इति षष्ठ्यर्थे प्रोक्तान्तमित्यपि क्वचित्पाठः ।

३६ । वाव गोर्दान्ते ।

(वा ।१।, अव ।१।, गोः ६।, दान्ते ७।) ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते ।

गवेशः, गवीशः । दान्ते किं गवे ।

अम्बकानि चक्षूंषि यस्य त्र्यम्बकः, लोचनं चक्षुरम्बकमिति शाश्वतः । विष्णुश्च ईशश्च तौ, धाता च अच्युतश्च तौ, ऌराकृतिर्यस्य इति वाक्यानि ।

३६ । वाव । अव इति लुप्तप्रोक्तं दं, पृथक् विधानादेकारान्तादेशः । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । गोरिच इति अन्येजभावादोत इति शेषः । गवेश इति गवामीशः से क्तेर्लुकि दान्तत्वादवः । चित्रगविह इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न स्यात्(१) ।

(१) लाक्षणिकत्वान गौणत्वादिति । एतेन गोरिच इत्यत्र मुख्यस्यैव गोशब्दस्येति तर्कवागीशव्याशयः ।

पूर्वत इजचावनुवर्त्तेते । इचः समुदायस्य प्रयोजनाभावेऽपि लाघवादनुवर्त्तनं वसोऽरस्येत्यत्र वस इम्-विधान-लाघववत् । ननु वात्र गोः से इति क्तेऽपीष्टसिद्धौ यत् दान्तग्रहणं तत् निमित्ताचोऽपि समासावयव-पदादित्वज्ञापनार्थं तेन गवेश इत्यादयः सिद्धाः । अन्यथा अजाश्वगावः परमगवः, इत्यादौ अवादेशापत्तेरिति । का-सि ।

वृत्तौ गोरिचो ग्रहणात गवाग्रादेरिति ह्रस्वे उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाग्र्यं इत्यादि सिद्धमित्येके इति दुर्गादासः । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु सर्वत्र विभाषा गोः (६।१।१२२) इति सूत्रोदाहरणे चित्रग्वग्रमित्युदाहृतम् ।

गवीश इत्यत्र अयां य्वोरित्यादिना वकारलोपाभावस्तु तत्सूत्रीयवाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति दुर्गादासः । कार्त्तिकेयसिद्धान्तस्तु अयां य्वोरित्यत्र त्रिया एति त्रिया उत्क इत्याद्युदाहरणेनासमास एव विषयस्य ज्ञापितत्वादित्याह ।

३७ । गवेन्द्रगवाक्षौ । (१॥)।(१)

नित्यम् ।

३८ । अयां य्वोर्लुब्वा ।

(अयां ६॥, य्वोः ६॥, लुप् ।१।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा ।

हरएहि हरयेहि, प्रभइदं प्रभविदं, श्रियाएति श्रियायेति, विष्णाउत्कः विष्णावुत्कः ।

---

३७ । गवे । गवेन्द्रश्च गवाक्षश्च तौ । गवामिन्द्र इति वाक्यम् । गवामक्षीव गवाक्षः, वातायने एवाभिधानात् अन्यत्र प्राण्यङ्गे गवामक्षीव गोऽक्षं इति, असंज्ञायां नित्यमकारलोप इति भाष्यम् । गोऽक्षं गो अक्ष मित्यन्ये ।

३८ । अयां । य च व च तौ तयोः । अयामिति व्वनिर्देशो गणार्थः, तेन अय् अव् आय् आव् इत्येषां सामान्यतो ग्रहणं(२)तेन अव्ययमाचक्षाण आस्ते अव्य-आस्ते अव्ययास्ते, मूलवृक्षमाचक्षाण

---

(१) प्रचरत्सु मुद्रित-मुग्धबोध-पुस्तकेषु "गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्य" मित्यंशो वक्तव्यत्वेन निर्दिष्टः । तन्न समीचीनं मन्यामहे, बहु-टीकाकार-मत-विरुद्धत्वात् । ततश्च "गवेन्द्र गवाक्षौ" इति सूत्रं, नित्यमिति वृत्तिः । अत्र प्रमाणानि—दुर्गादासेन गवेन्द्र इत्युद्धृत्य विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वादस्य नित्यत्वमित्युक्तम् । कार्त्तिकेयसिद्धान्तेनापि तर्कवागीशवत् समासवाक्यं लिखित्वा "नित्यमिति वृत्तिः, वाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्य' मित्यभिहितम् । अतोऽत्र पुस्तके गवेन्द्रगवाक्षाविति पृथक् सूत्रत्वेन निर्दिष्टम् ।

(२) यथा कथमपि अकाराकाराभ्यां यवयोर्योगनिष्पन्ना अयवादयो ग्राह्या न तु पूर्व्वसूत्रादिष्टानामेवेत्यर्थः ।

३८। एङोऽतः। (एङः ५।, अतः ६।)।

दान्ते स्थितादेङः परस्याकारस्य लुप् स्यात्। हरेऽव, विष्णोऽव।

आस्ते मूल आस्ते मूलवास्ते इत्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हवे च नित्यं, तेन अव्यहसति मूलब्रूहि हवे किं अव्ययसु मूलवसु। आत् क्विवन्तयवोरेव नित्यमिति केचित्। क उ पश्यन्ति, द्वा उ पश्यत इत्यादौ नित्यं उञि य्वोर्लुवित्यन्ये। आद् यवोर्लुग्वेति सिद्धे अयामिति निर्देशात् अज्जय्वोरनाद्योर्हसि नित्यं लुप्। (१) तेन उं शिवं अधिकृत्य आस्ते, अध्यु आस्ते अध्वास्ते, साधोरीर्लक्ष्मीः तस्या उदयः, साध्वी उदयः साध्युदयः इत्यादि। अनाद्योरिति किं, इय उय तौ यू तयोरर्थः यवर्थः। अज्जय्वोरिति किं वाय्वर्थः। हसि किं हर्योः शम्भ्वोः। आद् यवावीषत्स्पृष्टतरौ वा। अवर्णात् दान्ते स्थितौ यकारवकारावीषत्स्पृष्टतरौ वा स्यातां अचि परे। तयार्य्याः त आर्य्याः पट एहि, पटवेहि इति रूपद्वयम्। ईषत्-स्पृष्टता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यमिति (२)।

३८। एङः। एङ् प्रत्याहारः अत इति तपरकरणात् पटवा-गच्छ इत्यत्र न स्यात्। वाद्वयमध्यस्थत्वात् नित्यम्। विशेषविधा-नादयवावनेन बाध्येते।

---

(१) अचोजायेते अज्जौ। यश्च वश्च तौ य्वौ। अज्जौ च तौ य्वौ चेति तयोः। अचः स्थाने जातयोरनादिस्थयोर्यवयोर्नित्यं लुप् स्यात् हसि परे।

(२) अत्र स्थले अयादीनामेकपदीयत्व एव यवयोर्लोपस्तेन पुत्र पठ य् इति, पुत्र पठ व् इति पुत्र पठ मा य् इति, पुत्र पठ मा व् इत्यादौ माभूदिति दुर्गादासमतम्।

४० । **गोर्व्वा** । (गोः ६।, वा ।१।) ।

गोरति वाऽसन्धिः। गो-अग्रं गवाग्रं गोऽग्रं ।

४१ । **नाजोऽन्तोऽनाङ् निः प्लुश्च** ।

(न ।१।, अच् ।१।, ओऽन्तः १।, अनाङ् ।१।, निः १।, प्लुः १।, च ।१।) ।

---

४० । गोः । पूर्व्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्त्य क्ति-विपरिणामादाह अतीति । वाशब्दस्योभयपक्षाश्रितत्वाद्विधिपक्ष आश्रीयतेऽत्र (१) । तथाच दान्ते स्थितस्य गोशब्दस्य अति यत्कार्य्यं प्राप्तं तन्न भवति वेत्यर्थः। तेन गो अग्रमित्यत्र वा सन्धिनिषेधः। पक्षे वाव गोरित्यवादेशे गवाग्रमिति, उभयत्यक्तपक्षे गोऽग्रमिति। वा द्वयेन रूपत्रयम् ।

४१ । नाजो । अजिति लुप्तप्रथमैकं दं, ओ अन्तो यस्य स ओऽन्तः, न आङ् अनाङ्, अचो विशेषणं, निरित्यस्य उभयत्रान्वयः। मण्डूकगत्या अचीति अनुवर्त्तते, तथाच अच्मात्रनिः ओऽन्तनिश्च अचि सन्धिं नाप्नोतीत्यर्थः। तेन जानु उ, जानू-अत्र जान्वत्र, मधु उ, मधू-अत्र मध्वत्र इत्यादौ नेर्गुणीभूतत्वात् सन्धिः(२)। अजोऽन्तः इत्येकदत्वे सिद्धे विभिन्नदकरणमेवं

(१) गो अग्रमित्युदाहृतवताचार्य्येण अकारे परे गोशब्दस्य सन्धिनिषेधोऽपि स्यादिति सूचितम्। ततश्च गोरति वा सन्धिरिति वृत्तौ सन्धिर्विभाष्यते उत वा-सन्धिरित्यत्र अकारप्रश्लेषेण सन्धिनिषेधो विभाष्यते इत्याशङ्क्याह वा शब्दस्येति।

(२) एषामचि परे सन्धिनिषेधात् अतः परश्चेत् सन्धिर्भविष्यतीति ज्ञेय-मिति। का—षि।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति प्लुश्च (१)।
अ-अनन्तः, इ ईश्वरः, उ-उमेशः, अहो ईशान, कृष्ण एहि।
अनाङ् किं —

मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः।
य आकारः सङित् प्रोक्तो, वाक्यस्मरणयोरङित्॥
आत्मबोधादेकदेशादालोक्योपरतेर्हरिः।
आ एवं तत्त्वमर्य्यादा, आ एवं तत् कृतं मया॥

ज्ञापयति ओऽन्तनिमधिकृत्य यः सन्धिः सोऽपि न स्यात्, तेन अहो अत्र, नो अत्र इत्यादौ नाकारस्य लुप्। प्लुरित्यत्र योग-

(१) (मूले ओऽन्त इत्यसन्धिकमङ्गीकृत्याह) ओअन्त इति पृथक्करणादच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते। अन्यथा व्रजवदरलजनिम इत्यादिवत् अजन्तस्यैव नाप्तिः स्यात्। किन्तु ओ इति पृथक् पाठेनापि ओदन्तप्राप्तौ अन्तग्रहणं ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो न तु सर्व्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम्। अन्तावयवीयसन्धिश्च अचि पर एव सम्भवतीति अचि पर एव निषेधः। तत्साहचर्य्यात् अज्मात्रप्लुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति बोध्यम्। तेन अनन्त अ ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव। न च अनन्त अ इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानित्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम्, यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इत्यवश्यवक्तव्यत्वात्। अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसजेत्। अत एव अवगणित-मवमतावज्ञाते अवमानितञ्च परिभूते। मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरोक्तिः संगच्छते। ननु कृष्ण एहि इत्यादौ प्लुतात्परस्य सेर्लोपः कथमितिचेत् सत्यं, आदौ ह्रस्वात् सिलोपे पदसंज्ञायां पश्चाद्दूराह्वानादौ प्लुतत्वे सन्धिनिषेधः इति दुर्गादासः।

ओऽन्त इत्यत्र यद्यपि येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् ओकारपदेन ओकारान्तो लभ्यते तथापि अन्तग्रहणं, अन्तावयवस्य सन्धिनिषेधार्थं नतु समुदायस्य, तेन ईशानाहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेवेति का - सि।

विभागः कर्त्तव्यः (१)। पूर्व्वसूत्राद्वाशब्दं प्लावनुवर्त्य तस्य व्यवस्थया विकल्पयन्ति, तेन कृष्ण इति कृष्णेति इतावेवेति केचित्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः (२) यथा परे—

दूराह्वाने तु वाक्यस्य धावन्त्याच् प्लुर्विभाषया। पर्य्यायेण तथान्तृदृर्हृदयोरन्त्ययोरपि। अनन्त्ययोरथादूरे भवेत् प्रत्यभिवादने। नाम्नो गोत्रस्य चैवान्त्याजस्त्रीशूद्रानसूयके। अथ पूजा-प्रतिक्षेपानुयोगेषु (३) च वाक्यतः। इवार्थेन चिता योगे, तथा प्रश्नोत्तरे तु हेः। अथान्त्याच् धेर्द्विरुक्तस्य पर्य्यायेणैव भर्त्सने। अथ पूर्व्वस्य निन्दायामसूया-सम्मति-क्रुधि। तथा विचार्य्यमाणानामथान्त्याजङ्गयोगतः। त्यादि-मापेक्षक-त्यादेराशिषि प्रेष्यनिन्दयोः। तथाथ सर्व्वदानाच्च प्रश्नाख्याने भवेदथ। पूजा-प्रश्न-विचारेषु तथा प्रत्यभिवादने। एचः प्लुशादिभागः स्यादन्त्यभागस्य युद्भवेत्। न तु हैच, इति प्राह लौकिके शाकटायनः।

वाक्यस्य मध्ये धौ अन्त्याच् प्लुःस्याद्वा दूराह्वाने सति, स्वाभाविक-प्रयत्नातिरिक्त-प्रयत्नोच्चरितत्वं दूराह्वानं तस्मिन् सति। कृष्ण३ एहि, एहि कृष्ण३, पक्षे कृष्णेहि। तथा (अन्तृदृरः) ऋङ्गिनो रुसंज्ञको धावच् पर्य्यायेण प्लुर्वा स्यात् दूराह्वाने सति। दे३वद३त्त३ एहि, एहि देवदत्त३, पक्षे देवदत्तेहि। रु इति किं एहि सु-

(१) प्लु तस्य नञा योगस्तस्य विभागश्च। सन्धिनिषेधः सन्धिश्च भवतीत्यर्थः।

(२) अनुक्तानां समुच्चयः सम्बन्धोऽर्थो यस्य सः। अत्र अपरेऽपि केचित् नियमाः सन्तीति चकारेण सूचितमित्यर्थः।

(३) प्रतिक्षेपस्तिरस्कारः, अनुयोगः पृच्छा।

रथ३ अत्र अन्त्याच् पूर्व्वेण (१), सुरथेहि च। अनृदितिकिं कृष्ण३ एहि। अन्त्ययोरनन्त्ययोश्च हैहयो(२)रच् प्लुःस्याद्वा दूराह्वाने सति। अम्ब है३ है३ अम्ब, अम्ब हे३ हे३ अम्ब, पक्षे अम्ब३है अम्ब३हे हायम्ब३ हेऽम्ब३। है हे शब्दौ सम्बोधनार्थद्योतकौ। स्त्रीशूद्रानसूयकभिन्नानां (३) प्रत्यभिवादन नाम्नो गोत्रस्य च धावन्त्याचः प्लुः स्याद्वा। अभिवादितेन गुरुणा प्रयुक्ताभिवादकस्याशीः प्रत्यभिवादनम्। आयुष्मान् भव वशिष्ठ३, आयुष्मान् भव गार्ग्य३। नामगोत्रयोरितिकिं आयुष्मान् भव वत्स। स्त्रीशूद्रादौ तु आयुष्मती भव गार्गि, आयुष्मान् भव नापित, आयुष्मान् भव जाल्म। अदूरार्थोऽयमारम्भः, दूरे तु पूर्व्वेणैव। पूजाद्यर्थेषु वाक्यानामन्त्याच् प्लुः स्याद्वा। पुनर्वाक्यग्रहणं ध्यधिसाधारणप्लुत्यर्थं (४) शोभनः खल्वसि मैत्र३, मैत्र भोः किमायर्थ्यं३, अयं आडमित्याय३, अयमप्यदूरार्थः। इवार्थचित्शब्दयोगे वाक्यानामन्त्याच् प्लुः स्याद्वा। राजाचिद्ब्रूते३ राजवद्वदतीत्यर्थः। प्रश्नोत्तरे हैरन्त्याच् प्लुः स्याद्वा। कटमकार्षं हि३ प्रश्नस्य प्रतिवचनं तत्र। भत्सनेऽर्थे धे द्विरुक्तस्यान्त्याच् पर्य्यायेण प्लुः स्याद्वा। कर्ण३ कर्ण३ अद्य क्व गम्यते, कर्ण३ अद्य क्व गम्यते। निन्दाद्यर्थेषु हेः पूर्व्वेदस्यान्त्याच् प्लुः स्याद्वा अर्ज्जुन३ अर्जुन धिक्

(१) पूर्व्वेण पूर्व्वनियमेन अन्त्याचः प्लवो स्यादित्यर्थः।

(२) हैहे इति शब्दयोः।

(३) अनसूयको मूढः।

(४) सम्बोधनासम्बोधनसाधारणम्।

त्वामित्यादि। इदमन्यत्राप्यूहनीयम् (१)। सन्दिग्धे वस्तुनि तत्त्व-परीक्षा विचारः, तद्विषयाणां वाक्यानां पूर्व्वदस्यान्त्याच् प्लुः स्याद्वा अहिः३ नु रज्जुः। अङ्गशब्दयोगे त्याद्यन्त-सापेक्ष-त्याद्यन्तस्यान्त्याच् प्लुः स्याद्वा। अङ्ग कौड़३ पुरा बुध्यसे जाल्म। अन्यत्र अङ्ग-कौड़ अङ्ग वृज। आशीर्व्वादाद्यर्थेषु चानङ्गयोगेऽपि त्याद्यन्त-सापेक्षत्याद्यन्तस्यान्त्याच् प्लुः स्याद्वा। रुद्रं भज३ चिरं जीव्याः। भृत्य धान्यं लुनीहि३ अजाश्च रक्ष। स्वयं दुग्धं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं तक्रं पाययति।

प्रश्नाख्यानयोः सर्व्वेषां दानां अन्त्याच् प्लुः स्याद्वा। अगमः३ पूर्व्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूते३। अगम३ पूर्व्वा३न् ग्रामा३न् भोः। पूजाद्यर्थेषु एच आदिभागस्य प्लुः स्याद्वा, अन्त्यभागस्य युत्स्याद्वा न तु हनिष्पन्नस्य एचः। शोभनः खल्वसि अग्न३इ, पूजायाम् (१)। आगच्छ३इः शैल३इ अग्निभूत३इ, प्रश्ने। होतव्यं दीक्षितस्य गृह३इ, विचारे। आयुष्मन्तौ भवतं वत्स३उ, प्रत्यभिवादने। एषु किं शोभनः खल्वसि अग्ने। दूरे तु शोभनः खल्वसि अग्ने३। हस्य एचस्तु आयुष्मन्तौ भवतं कन्ये३ इति पूर्व्वेण प्लुः न अत् युतौ। यत्र यत्र प्लुस्तत्रैव विकल्पः, यत्र यत्राचि प्लुर्व्विहितः तत्र सन्ध्यभावः, यत्रानचि तत्र प्रसङ्गादुक्तः। प्लु-प्रकरणं छान्दसमिति परे। शाकटायनस्तु भाषायामपि अतएव लिखितमस्माभिः।

(१) अन्यत्रापि असूयाद्यर्थेष्वपि, इदं धिक् त्वामिति।

४२.। व्द्वेऽमीरवे ।

व्व-द्वे ७।, अमी ई उ-ए = एवे ।१।) ।

व्वे निष्पन्नो ऽमी शब्दो, द्वे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति।

अमी-ईशा:, हरी-एतौ, विष्णू-इमौ, गङ्गे-इमे ।

व्द्वे किं अम्ययं, बध्वर्थः ।

मर्य्यादायामित्यादि । मर्य्यादा सीमा, अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियायोगो धातुना सह सम्बन्धः, ईषदर्थोऽल्पार्थः, क्रमेणोदाहरति आत्मबोधादिति । आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्य्यन्तं आ एकदेशात् एकदेशं व्याप्य हरिः आलोकि सम्यक्प्रकारेण दृष्टः । आ उपरतेरीषद्विरक्तैर्जनैरित्यर्थः । अङिदुदाहरति आ एवमिति । मर्य्यादा महिमा, आ इति वाक्यं, तत्त्वस्य तवान्तःकरणस्य एवं एतादृशी मर्य्यादा, अर्थात् मया यदुक्तं तत् त्वया न कृतं इति भावः ; तत्त्वं ब्रह्मणि तद्भावे वाक्यभेदे च चेतसीति धरणिः । आ एवं भवता एतादृक् कथमुच्यते त्वद्वाक्यान्मया यदङ्गीकृतं तत्कृतमेवेति पूर्व्ववाक्यानन्तरं स्मरणं, उभयत्र न सन्धिः ।

४२ । व्द्वे । व्वश्च द्वश्च तत् तस्मिन् । अमी इति लुप्तप्रोक्तान्तं टं, रवे इति लुप्तप्रोक्तं टं, ईश्च उश्च एश्च तं । भिन्नटाभ्यां व्द्वयोः क्रमेणोदाहरति अमी ईशा इत्यादि । गङ्गे इमे इति । द्व-निष्पन्नस्य एकारस्य निषेधात् पचेते इमौ इत्यादौ न स्यात् । पचेते अत्र इत्यादौ तन्निमित्तत्वान्नाकारलुप् । अचीत्यनुवर्त्तते, तेन कामवाचकात् इ शब्दात् औ ई, दधि ई दध्यौ इति स्यादेव,

४३। स्योदितौ।

(सि ओत् = स्योत् ।१।, वा ।१।, इतौ ।७।)।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे।

विष्णो इति विष्ण-इति विष्णविति।

एवं मधु ऊ मधू। नञा निर्द्दिष्टस्यानित्यत्वं तेन अमुकेऽत्र, अतएव अदसो मात् पर ईदूदेत् सन्धिर्न स्यात्, अके तु अत्र स्यादिति परे, हे सम्ब्येऽस्तमनोदये, मणीवादयश्च सिद्धाः। मणी आदीनामिवे एव नान्यत्र तेन मणी अत्र मणी इति। मणी आदयस्तु—मणी भार्य्यापती चैव जायापती च जम्पती। वाससी रोदसी चैव पेचुषी दम्पती तथा इति। यद्यपि कादम्ब-खण्डितदलानि व पङ्कजानि; प्रशस्तलिखितानि व केशिदन्त-क्षतानि, शातवं व यशः पपुरित्यादौ इवार्थोऽपि वशब्दोऽस्ति, तथापि इवे अनिष्टवारणार्थमिदम्। अम्ययमिति अमधोर्भावे घञ् स्वपक्षे (१) अमो रोगः अस्यास्ति असौ अमी। बध्वर्थं इति बध्वा अर्थं इति वाक्यम्।

४३। स्योत्। सौजात ओत् स्योत् शाकपार्थिवादि-त्वान्मध्यपदलोपः। विष्णो इति। सन्ध्यभावपक्षे ओरवादेशे अयामित्यादिना वा लुप्, लुवभावपक्षे विष्णविति। सौजात इत्युक्तेः गवित्यत्र अनुकरणे माभूत्।

(१) अनमध च इत्यादिना लुक्पक्षे।

४४। उञ् णपात्त्वचि व वा।

(उञ् ।१।, णपात् ५।, तु ।१।, अचि ७।, व ।१।, वा ।१।)।

उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे, णपात् परस्तु वो वा स्यादचि।

उ इति, विति। किम्वुक्तं किमु उक्तम्।

४५। वेक् स्वश्चार्णेऽसे।

(वा ।१।, इक् ।१।, स्वः १।, च ।१।, अर्णे ७।, असे ७।)।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वश्च वा स्यादर्णे परे, नतु से, दान्ते।

शार्ङ्गी अत्र शार्ङ्गि अत्र शार्ङ्ग्यत्र। असे किं—हर्य्यर्चा।

४४। उञं। उञिति: प्रश्नार्थः। इतावित्यनुवर्त्तते अत आह इतौ परे इति। णप् प्रत्याहारः तस्मादुञो वोऽचि वेत्यर्थः। उ इतीति पूर्व्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः। पक्षे विति। किम्वुक्तमिति सन्निपातलक्षणस्य विधेरनिमित्तत्वान्नुः। रूपान्तरत्वात शुभंयुमाचक्षाणः शुभंय् उ, शुभंयु इति शुभंय्विति इति तु पूर्व्वभागे न। णपात्सानुनासिको व इत्यन्यः। किमु उक्तमिति व-विधानाभावपक्षे नाजोऽन्त इति सन्धिनिषेधः, उपदेशावस्थायां केवलाचो ग्रहणात्। वाशब्दव्यवस्थया इतौ उञः सानुनासिको घादेशः तेन ऊँ इति इत्यपि।

४५। वेक्। इक् प्रत्याहारः। न र्णः अर्णस्तस्मिन्। शार्ङ्गि अत्र इति स्वविधानसामर्थ्यान्न यः। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अदान्तेऽपि क्वचित्, यथा—अरी अर्त्ति, अरि अर्त्ति,

४६। ऋत्यक्। (ऋति ७, अक् ।१।)।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋति परे ह्रस्वश्च वा स्यात्।

ब्रह्मा ऋषिः, ब्रह्म-ऋषिः, ब्रह्मर्षिः।

इति अच्-सन्धिपादः।

अर्य्यर्च्चि इत्यादि। हर्य्यर्च्चेति हरेरर्च्चा इति वाक्यं, इदन्तु (१) भाष्यमते। परे तु नित्यसवर्ज्जनात् नद्या अभ्र इत्यर्थे नदी अभ्रः, नदि अभ्रः, नद्यभ्र इति। नित्यसे तु नद्यर्थमिति स्यादेव।

४६। ऋति। ऋगकौ प्रत्याहारौ। अत्रास इति नानुवर्त्तते, तेन महांश्चासावृषिश्चेति महाऋषि, महऋषि, महर्षिरिति। तथाच उच्चारित-रुचिर-ऋचां चाननानां चतुर्णा मिति सूर्य्यशतके। अत्रापि नित्यसवर्ज्जनात् अश्वर्च्छी इत्यादि उदाहरन्ति केचित्। वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् गैः परार्च्छतीत्यादौ न स्यात्। अत्र केचिदाहुः—"ऋतोरलावृद्लृ-तोर्व्वा लोपस्ताभ्याम् घेश्च"। ऋकारस्य ऋकारे परे रः लृकारे परे लः स्याद्वा, ऋतो लोपश्च वा ऋद्लृतोः परयोः, रलाभ्यां परयो ऋद्लृतोर्घश्च। पितॄणं, पितृणं, पितॄणं पक्षे पितृऋणं, पितॄणम्। होत्लृकारः, होत्लृकारः, होत्लृकारः पक्षे होतृ-लृकारः, होतृकारः इति। परे तु, ऋत ऋद्लृतावृद्लृद्भ्यां

---

(१) समासमात्रवर्जनन्तु।

वा ऋता तु लृट् लृतः। ऋकारस्य ऋकारेण सह रेफभाग-द्वययुक्ता ऋत्, ऋकारस्य लृकारेण सह लभागद्वययुक्ता लृत् वा स्यात्, लृकारस्य तु ऋकारेण सह लभागद्वययुक्त लृच्च वा। होतृ ऋकारः, होतृ लृकारः इत्यत्र होतृकारः, होतॢकारः। गम्लृ ऋकार इत्यत्र गम्लृकारः पक्षे यथा प्राप्तम्। अस्मन्मते तु वा शब्दस्य बाहुल्यात् ऋकि ऋको र्ध-सन्ध्यभाव-स्वाः प्रवर्त्तन्ते। तथाहि पितॄणं, पितृऋणं, पितृणम्। प्रागृको र्धाभावात् "सहर्णार्ध"इति र्घे कृतेऽपि न स्वः। स रेफभागद्वययुक्तः। ऋकारे त्रयोऽज्भागाः सन्ति तन्मध्यवर्त्ती तुरीयोरेफः। इकारभागः पूर्व्वार्द्धे उपर्य्यध उवर्णभाक्। पूर्व्वार्द्धभागवर्णांशो रेफस्तन्मध्य-संस्थित इति शिक्षाकारवचनात् ऋकारद्वयादेशे र्घस्य स्वत्वे रेफ-भागद्वयासिद्धेः तेन पितॄर्णं इति (१)। क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गो-ऽपि निविशते इति न्यायात् यलायवायाव इति रलौ तेन पित्रृणं, पित्रृकारः, गम्ॢकारः।

इकोयलन् वार्णेऽचि। इकः क्रमात् यलन् वा स्यात् अर्णे अचि परे। अनावितौ। दधियत्र, मधुवत्र, कर्त्तृरत्र, शक्लृलत्र। एवं सेऽपि। त्रियम्बकः, भूवादय इत्यादि, पक्षे दधि अत्र दध्यत्र इत्यादि। अर्णे किं दधीदम्। अचि किं–दधि तिष्ठति।

---

(१) स रेफभागद्वययुक्त इत्यारभ्य तेन पितॄर्णमित्यन्तस्य टीकांशस्य टिप्पनी परिशिष्टे द्रष्टव्या।

४७।• स्तु श्चुभिः श्चुशात्।

(स्तु ।१।, श्चुभिः ३।।।, श्चु ।२।, अशात् ५।)।

सकारतवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु शात् परौ। सच्चित्, शार्ङ्गिञ्जय। अशात् किं प्रश्नः।

४८। ष्टुभिः ष्टुष्यदान्तटोः।

(ष्टुभिः ३।।।, ष्टु ।२।, अपि ७।, अदान्तटोः ५।)।

४७। स्तु श्चुभिः। स च तुश्च तत्, श च चवश्च ते श्चवः तैः, अवयवापेक्षया त्वं, यथा—अचः. अचामिति, श् च चुश्च तत्। इविषये त्वनिर्देशात् (१) नञ् तत्पुरुषः, कञ् धातुः, अच् तकार इत्यादौ न स्यात्। एके तु अघ्यचताच्येप्पिरिति ज्ञापकात् दान्तचोः परस्य स्तोश्चुत्वं न स्यादित्याहुः। अच्शु नञ्शु इत्यादौ चञाभ्यां सस्य श इति केचित् (२)। सस्य शत्वं यथा कृष्णश्चिन्त्य इत्यादौ। दान्तादान्तसाधारणोऽस्य.विषयः, अतएवादान्ते प्रत्युदाहरति प्रश्न इति। प्रच्छ धोः स्वपरचेत्यादिना नङ्, न जिश्च, छ्वोः शूटाविति छस्य शः।

---

(१) श्चुभ्यामितिकर्त्तव्ये श्चुभिरितिकरणात्।

(२) "अत्र अचसन्धिरिति अघ्यचताच्येपपिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्त चवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्यातामिति बोध्यम्, ज्ञापक ज्ञापितविधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात्। तेन नञ्समासः कञ्धातुरित्यादयः सिद्धाः। किन्तु अच्शु नञ्शु इत्यादौ सभयोः परयोश्चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सुपः सस्य तालव्यशकारत्वम्"—इति दुर्गादासः।

सकारतवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारटवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ।

तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे। अपि किं सत् षष्ठः। अदान्तटोः किं षट्-ते।

४९। षण्णां षण्णवति षण्णगर्य्यः। (१॥)।

एते निपात्यन्ते।

५०। ले लस्तोः। (ले ७, लः १, तोः ६।)।

ले परे तो लकारः स्यात्। तल्लयः, विद्वाँल्लिखति।

४८। ष्टुभिः। ष्टुभिरिति पूर्व्ववत्। ष च टुश्च तत्, न ष अष तस्मिन्, दस्यान्तो दान्तः स चासौ टुश्चेति सः, न सः अदान्तटु स्तस्मात्। तथाच दान्तटवर्गात् उच्चार्य्यमाणौ सकारतवर्गा वित्यर्थः। तेन षट्सन्त इत्यत्र तनि कृते अदान्तत्वेऽपि प्रागदान्त परत्वान्न ष्टुत्वमिति। द्वन्द्वनिर्द्देशान्न यथासङ्ख्यम्। स्तु इत्यनु वर्त्तयन्नाह सकारतवर्गाविति। अस्यापि दान्तादान्तयोर्व्विषयः।

४९। षण्णाम्। षण्णाञ्च षण्णवतिश्च षण्णगरी (१) च ताः। अनुकरणात् न क्लेर्लुक्। षण्णामिति नुमि डे प्राप्ते णो निपात्यते। नवतिनगर्य्योर्दान्तटोः परत्वादप्राप्ते णत्वं निपात्यते। नगरीति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशात् षड्नगरमित्यत्र न स्यात्।

५०। ले। तल्लय इति। लीयत इति भावे अल्; तस्य लय इति वाक्यम्। यद्वा लीयते अस्मिन् लयः, स लयो यस्येति

---

(१) षण्णां नगरीति दुर्गादासः, षण्णां नगराणां समाहार इति गोयीचन्द्रः।

यलो द्विधारो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

ञमोऽनुनासिक स्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५१ । म्नो नुं झस्यदान्ते ।

(म्नोः ६॥, नुः १।, झसि ७।, अदान्ते ७।) ।

अदान्ते स्थितयो र्मनयो र्नुंः स्यात् झसि परे। रंस्यते, वृंहितं।

विग्रहः। ननु यलस्य सानुनासिकत्वं कुत इत्यत आह यलो द्विधेत्यादि। नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, यल इत्यस्य विशेषणं। तथाच रभिन्नयलो द्विधा द्विप्रकारः, एको निरनुनासिकः अनुनासिकत्वधर्म्मरहितः, (१) अपरः सानुनासिकः अनुनासिकत्वधर्म्मसहितः। तथाच शिक्षाकाराः—अन्तस्थ यरलवा ईषत्स्पृष्टा, रेफवर्ज्जिताः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्याहुः। ञम इति, ञमः प्रत्याहारः। अनुनासिक इति अनु पश्चात् नासिकया उच्चार्य्यते यः सोऽनुनासिकः। ञमस्तु अनुनासिकएव तेन हेतुना तत्स्थाने य आदेशः सः सानुनासिकः स्यात्, न निरनुनासिक इत्यर्थः। विद्वाँल्लिखति इत्यादौ सानुनासिको लकारः। एवं यँय्यम्यते सँव्वत्सर इत्यादि।

५१। म्नोः। म च न च तौ तयोः। न दान्तोऽदान्तस्तस्मिन्। रंस्यते इति रम धोः स्यते। वृंहितमपि वृहि वृद्धौ क्त, इदित्त्वान्नुन्, अनेन नस्य नुः।

---

(१) निराकुल इतिवदत्र अनुनासिकशब्दस्य धर्म्मपरतया निर्द्देशः।

५२। ञपे ञम् नो ।: (ञपे ७, ञम् ।१।, नोः ६।)।

अदान्ते स्थितस्य नो ञपे परे ञम् स्यात्। शान्तः, अङ्कितः।

५३। वा त्वरयपेऽरयम्।

(वा ।१।, तु ।१।, अरयपे ७।, अरयम् ।१।)।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्जयपे परे रेफवर्जयम् वा स्यात्। यमो ऽनुनासिकः। यँय्यम्यते यंयम्यते, हरिँभ्भज हरिंभज। कम्पते इति पूर्व्वेण नित्यम्। अरे किं—रंरम्यते।

५२। ञपे। ञप्ञमौ प्रत्याहारौ। शान्त इति शम् घोः क्ते ञमुञोभन्स्यणाविति घः, पश्चात् पूर्व्वेण नो क्ते अनेन नः। अङ्कित इति अकिक् लक्ष्मणि (१) क्त, इम्, नुण्, पश्चात् पूर्व्वेण नौ, क्ते अनेन ङः। अत्र पूर्व्वसूत्रात् म्नोरित्यनुवर्त्त्य तन्नोरेव ञम् तेन जंजप्यते इत्यादौ न नित्यं, किन्तु परसूत्रेण विकल्पः (२) भपीति कृते सिद्धे ञप इति करणात् इन्दांचकार इत्यादौ आमो नो न नित्यं ञम्, गौरवादर्थाधिक्यमिति।

५३। वा त्व। नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, अरश्चासौ यपश्चेति स तस्मिन्। एवं अरश्चासौ यम् चेति सः। यप्यमौ प्रत्याहारौ। अदान्त इत्यनुवर्त्तते, सिंहावलोकितन्यायेन दान्त इत्यपि; अत आह दान्तेऽदान्ते इति। यँय्यम्यते इति यमधो यँङ् ञमजपेत्यादिना नुण्। इह सामान्यनोर्ग्रहणात् यम्।

(१) लक्ष्म चिह्नयुक्तकरणमिति दुर्गादासः।

(२) जंजप्यते इत्यादौ ञमजपेत्यादिना अनुस्वारागमेन तस्य म्नोः स्थानजातत्वाभावान्न नित्यमित्यर्थः।

५४। दान्ते मो ऽसम्राजो हसे नुः।

(दान्ते॰७।, मः ६।, असम्राजः ६।, हसे ७।, नुः १।)।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात्, न तु सम्राजः।

शिवंस्तौति। असम्राजः किं—सम्राड़िति।

एवं वँव्वम्यते वंवम्यते, लँल्लय्यते, लंलय्यते इत्यदान्ते। दान्ते तु सँय्यन्ता, संयन्ता:, सँव्वत्सरः, संवत्सरः, सँल्लयः, संलय इत्यादि। कम्पत इति कपि ङ चलने, ते, इदित्त्वान्नुण्, म्नो नुँरिति नौ क्रते अपे अम् इति। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हकारस्य व्यवधानेऽप्यपेऽयम्, तेन किँय्ह्यः, किंह्यः, किँव्ह्वलयति किंह्वलयति, किँल्ह्लादयति किंह्लादयति, किन्ह्नुते, किंह्नुते, किम्ह्मलयति, किंह्मलयति (१)। मर इति किं—किं ह्रादयति।

५४। दान्ते। दस्यान्तोदान्तस्तस्मिन्। न सम्राट् असम्राट् तस्य। क्विबन्तनिर्देशात् संराजते इत्यादौ न स्यात् (२)। "वा विरामे" इत्यन्यः। रामं, रामम्। दान्ते किं गम्यते। हसे किं? अहमत।

---

(१) "नमयवलाः परभूता यस्मिन् तस्मिन् हकारे परे पदान्ते मकारस्य स्थाने यथाक्रमं नमयवला वा भवन्ति। यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च भवन्ति, इह तु सानुनासिकानामेव विधानम्। ह्नुते इति ह्नुङ् अपनयने। ह्वल ह्मल सञ्चलने घटादिः। ह्य इत्यव्ययं गतदिनमभिधत्ते। ह्लादो सुखे च" इति गोयीचन्द्रः।

(२) इति शब्देन सम्राट् शब्दो यस्मिन्नर्थे रूढ़स्तत्रैव वर्ज्जनमिति बोध्यते। रूढ़िस्तु— येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राड़ित्यमरोक्तेः। तेन सं शोभनं राजते संराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेवेति दुर्गादासः।

५५। पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये।

(पुंसः ६।, सन् ।१।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।)।

पुंसो मस्य सन् स्यात्, अम्परे खपि परे, न तु ख्ये।

पुंस्कोकिलः। अम्परे किं—पुंच्चौरम्। अख्ये किं—पुंख्यातः।

५५। पुंसः। अम् प्रत्याहारः। अम् परो यस्मात् स तस्मिन्। न ख्योऽख्यस्तस्मिन्, खपीत्यस्य विशेषणम्। पुंस्कोकिल इति पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति इति वाक्यं। विधानसामर्थ्यात् न पुनः स्यात्सलुक्। एवं पुंस्करोति पुमितिपदं करोतीति वाक्यम्। पुंस्पानमित्यादि। पुंच्चौरमिति पुंसः चौरमिति वाक्यम्। पुं-ख्यात इति पुंसा ख्यात इति वाक्यम्। सन्यनुनासिको नोर्वा समस्तु सुमि सन्नपि। नो रनुनासिको वा स्यात् सनि, सुमि तु समः सन्च वा स्यात्।

सकतानां (१) क्रमाद्द्वित्वे सर्व्वेषाञ्च (२) द्वयोर्द्वयोः।
अनुस्वारे भवन्त्यष्टावष्ट स्युरनुनासिके।
मते षोड़श वा ज्ञेयाः कज्जट-श्रुतिपालयोः॥ (३)

संस्कर्ता संस्कर्ता संस्कर्त्ता संस्स्कर्ता संस्सकर्त्ता संस्क्कर्त्ता संस्कर्त्ता संस्स्कर्ता। सँस्स्कर्ता सँस्कर्ता सँस्कर्त्ता सँस्स्कर्ता सँस्सकर्त्ता सँस्क्कर्त्ता सँस्कर्त्ता सँस्स्कर्ता। कज्जटश्रुतिपालयो

---

(१) स क त एषां वर्णानां।

(२) सर्व्वेषां सकतानां।

(३) कज्जटश्रुतिपालयोस्तदाख्य-वैयाकरणविशेषयोः।

५६। नो ऽप्रशामश्छते।

(नः ६।, अप्रशामः ६।, छते ७।)।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यात्, अम्परे छते परे, न तु प्रशामः। शार्ङ्गिंश्छिन्धि, चक्रिंस्त्राहि। अम्परे किं सन्त्सरुः। अप्रशामः किं—प्रशान्तनोति।

५७। कांस्कान् नॄंः पि वा।

(कांस्कान् ।१।, नॄंः ।१।, पि ७, वा ।१।)।

कांस्कान् कान्कान्, नॄंःपाहि नॄन्पाहि।

मतभेदात् षोड़शरूपाणि (१)। केचित् सनि मलोपे चत्वारि यथा—सस्कर्ता सत्स्कर्ता सत्स्कर्ता सस्कर्ता इत्याहुः।

५६। नो। न प्रशान् अप्रशान् तस्य। शार्ङ्गिंश्छिन्धि इति, छिदधोर्हि अण्, नणो न, हेर्धिः, सनि वानुनासिकः शार्ङ्गिँ-श्छिन्धि इत्यपि। चक्रिंस्त्राहि इति त्रायते इति त्राः, त्रा इव आचरेति क्विः, हिः, त्राहि। अन्ये तु त्राधुरदादिरप्यस्ति इत्याहुः। सानुनासिके चक्रिँस्त्राहि इत्यपि॥

५७। कां। कानिति द्वीत्वान्तस्य कानिति द्वीत्वान्ते, नॄन् इत्यस्य पकारे सन् वा स्यात्। कांस्कानिति। सानुनासिके काँस्कान्। सनभावपक्षे कान् कान् वीप्सार्थे द्विः। नॄनित्यस्य

---

(१) "द्वि-सकारमेक-सकारं त्रि-सकारं रूपत्रयं सानुस्वार-सानुनासिकभेदात् षट्प्रकारं, तदेव द्विककारभेदात् द्वादशप्रकारमेतदेव भाष्ये दर्शितम्" इति गोयी-चन्द्रः।

५८। न ण टन ङ श्चकान् श शस् स शसि वा।

(न ण टन ङः ६।, चकान् ।१।, श शस् स शसि ७।, वा ।१।)।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयो स्तन् से, ङस्य कन् शसि, स्याद्वा। सञ्छम्भुः सञ्श्शम्भुः सञ्शम्भुः, सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः, षट्त्सन्तः षट्सन्तः, सन्त्सः सन्सः, प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः।

५९। चपोऽवे जब्। (चपः ६।, अवे ७।, जब् ।१।)।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यात् अवे परे। वागीशः, चिद्रूपः।

पकारे पञ्चधा—नॄः पाहि नॄँः पाहि नॄंस्साहि। सर्व्वत्र निपातनात् सन् विश्व। पक्षे नॄन् पाहि नॄँस्साहि इति परे॥

५८। टश्च नश्च तत्, नश्च णश्च टनश्च ङश्च तत्, तस्य। एष्वकार उच्चारणार्थः। चकः प्रत्याहारस्तथात्वमितं करोति, तेन चकान्, तथाच चकोपस्थितचतुर्णां न इत्यर्थः, अतएव यथाक्रमं दर्शयति दान्ते स्थितस्येति। सञ्छम्भुरित्यादि—नस्य चनि कृते आगमो यद्गुण स्तद्ग्रहणेन गृह्यते (१) इति न्यायात् नस्यादान्तत्वे ञ्णोर्नुरिति नुः, पश्चात् जपे जम्, शहोश्छपादिति वा छ। चनभावपक्षे सञ् शम्भुः। सुगण्ट्षष्ठ इति शसः प्रत्याहारत्वज्ञापनार्थं मूर्द्धन्येनोदाहृतम्। एवं टनि वा छत्वे सुगण्ट्छम्भुः सुगण्ट्शम्भुरिति, एवं सुगण्ट्साधुरिति। प्राङ्क्षष्ठ इत्यादि॥

---

(१) यद्गुणो यस्य स्थानजातः। तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वत् ज्ञायते इत्यर्थः। अत्र दुर्गादासः—न ण ट न ङ इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकान् विधानं तद्गुणत्वेन चनादीनां पदान्तत्वार्थमित्याह।

६० । **जमे जम् वा ।** (जमे ७।, जम् ।१।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् वा स्यात् । एतन्मुकुन्दः एतद्मुकुन्दः ।

६१ । **त्ये ।** (७।) ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं, वाङ्मयम् ।

---

५८ । चपो । चप्जबौ प्रत्याहारौ । परबकारेणाबप्रत्याहारं ज्ञापयन्नाह चिद्रूप इति ।

६० । जमे । पूर्व्वसूत्राच्चप इत्यनुवर्त्तते । अत्र यद्यपि अन्ते चप्जबाविति विधानात् (१) वाकारं विनैव एतद्मुकुन्द इति सिध्यति (२) तथापि वाशब्द एवं ज्ञापयति, विरामाभावे दान्ते झपश्चप् एव, विरामे चप्जबाविति, तेन (३) परसूत्रस्य सार्थकत्वमिति । एतन्मुकुन्द इति ।

६१ । त्ये । दान्तस्थितस्य चपस्य नित्यं जम् स्यादित्यर्थः । त्ये जणनङाभावादाह त्ये म इति । चिदात्मकमित्यर्थे मयट् ।

---

(१) चप्जबाविति विधानात् वक्ष्यमाण-झप्झषोरिति सूत्रे इति शेषः ।

(२) इति सिध्यति---एतद्मुकुन्द इत्यत्र एष चासौ मुकुन्दश्चेति समासे लुप्तविभक्तिकत्वेन दान्तत्वे सिद्धे विरामपरतया झषो जबि कृते दकारो भवत्येवेत्याशङ्क्याह तथापीति । एतद्मुकुन्द इत्यत्र तु दान्तत्वेऽपि विरामाभावात् न झप्झषोरित्यनेन जब् ।

(३) तेन अत्र सूत्रे विकल्पविधानेन । अन्यथा चिद्मयमित्यनिष्टं स्यात् ।

६२ । शहोश्चपात् वामि छझभौ ।

('शहोः ६॥, चपात् ५।, वा ।१।, अमि ७।, छ-झभौ १॥) ।

दान्ते स्थितात् चपात् परयोः श-हकारयोः क्रमेणामि परे छ-झभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः वाग्घरिः वाग्हरिः । अमि किं—वाक्श्चोतति ।

६३ । स्वाम्णङोऽचि द्विः ।

(स्वात् ५।, णङः १।, अचि ७।, द्विः १।) ।

स्वात् परो दान्ते स्थितौ णङो द्विः स्यादचि परे ।

सुगण्णीशः सन्नच्युतः प्रत्यङ्ङात्मा ।

---

६२ । शहोः । शच हच तौ तयोः, छच झभ् च तौ, अम् प्रत्याहारस्तस्मिन् । तच्छिव इति स चासौ शिवश्चेति वाक्यं, पक्षे तच्शिवः । एवं वाक्‌क्ष्णुः वाक्श्लक्ष्णुः वाक्‌छ्मशानं वाक् श्मशानं ; अनयोः परयोः शस्य नेच्छन्ति चान्द्राः (१) । वाग्घरि-रिति, एषां यो येन इति नियमात् प्राक् समो झभ् पश्चात् चपो जब् । त्रिष्टुब्भसति त्रिष्टुब्हसति इत्यादि ।

६३ । स्वात् । णङ प्रत्याहारः । सुगण्णीश इति सुगणयति इति क्विप्, पश्चादनेन द्विः । स्वादिति किं—महानयं, प्राङास्ते । सनयङन्तो द्विरिति निर्द्देशात् त्य-णङो द्विर्न स्यात्, तेन सनन्तान्न सनिष्यते इति भट्टवार्त्तिकम् । सन्निच्छायामिति निर्द्देशाच्च सूत्र-

---

(१) अनयोः लकारमकारयोः शस्य छत्वमिति शेषः तथाच "लम्परस्य नेति कातन्त्रम्" इति संक्षिप्तसारसूत्रम्

६४। छोऽचः। (छः ११, अचः ५।)।

अचः परश्छकारो द्विः स्यात्।

छत्रं विकल्पयति। नञोऽनाविति निर्द्देशात् अनो न द्विः तेनानन्तः अनेक इत्यादि (१)।

६४। छो। अच् प्रत्याहारस्तस्मात्। दान्त इति नानुवर्त्तते। मण्डूकगत्या शद्दोश्चपादित्यादिना वानुवर्त्त्यं तस्य व्यवस्थावाचित्वात्—

परस्परानपेक्षायां दान्तात् सदीर्घ वा भवेत् (२)।
अमाङ्ऽस्मात्तथा विश्वजनादेश्चेति कीर्त्तितम्॥

यथा—तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं न्हर देवदत्तेत्यादि (३) नित्यम्। माङ्वर्ज्जिताभ्यां घंपुभ्यां विकल्पः। गौरीच्छाया गौरीछाया, कृष्ण३च्छिन्धि कृष्ण३छिन्धि। माङस्तु माच्छादयति। दान्तादिति किं म्लेच्छयति, पूर्व्वेण नित्यम्। विश्वजनच्छत्रं विश्वजनछत्रं, दधिच्छाया दधिछाया इत्यादि छान्दसमित्यन्ये (४)।

---

(१) "अत्र अनडुन्नतरोऽणाणौ धिष्ण्योरिति, पञ्चनन्दिपचादे र्णिननात् घे इति, सनृयङन्तोद्विरित्यादिज्ञापकादसमासेऽस्य र्विषयो बोध्यः। तेन सनन्त यङन्त तिङन्ताः सिद्धाः। सविङ्गशास्त्रैः सचादि इत्यादौ तु ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वात्"—का सि।

(२) परस्परापेक्षा यत्र नास्ति तत्रापि पदान्तदीर्घादुत्तरश्छो नित्यं द्विर्भवति इत्येके। अत्रानेकाचार्य्याणामसम्मतिरेव—इति गोयीचन्द्रः। यत्र अजन्तपदस्य छादिपदस्य च परस्परमन्वयो न स्यात् तत्रेत्यर्थः।

(३) नात्र परस्परापेक्षा, वाक्ययो र्भिन्नत्वात्—इति गोयीचन्द्रः।

(४) अस्य सूत्रस्य वृत्तौ अचीति पाठः बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते। संक्षिप्तसारेऽपि "छोऽचः" इत्यस्य वृत्तौ "अच उत्तरश्छकारः स्वरे परे द्विर्भवती"त्युक्तम्।

अचो ह्राभ्यामरो यपः। अचः पराभ्यां हकाररेफाभ्यां रभिन्नयपो द्विः स्याद्वा। प्रह्नुते प्रह्नुते, लेह्मि लेह्मि, सूर्य्यः सूर्यः, शूर्प्पः शूर्पः इत्यादि। अचः किं-संह्नुते। यपः किं-वर्षा। अरग्रहणमुत्तरार्थम्।

स्वादनचि। स्वात् परोऽरो यपो द्विर्वा स्यात् अनचि। सँय्यन्ता सँयन्ता, क्लृप्प्यते क्लृप्यते। स्वात् किं-वाय्वोः। अरः किं-धर्म्मः। अनचीति किं-दधि। विरामेऽपि-नक् नक्, अज्भिन्नत्वात् (१)। घोदपीति केचित्-वाक्क् वाक् वाग् इत्यादि।

रात् शस्। रेफात् परः शस् वा द्विः स्यात् अनचि। मर्ष्ष्यते मर्ष्यते। अनचि किं मर्षणम्।

यल-गप-खप-शसिभ्यो णप यल-शस-खपाः। एभ्यः एते क्रमात् द्वयाः स्युर्वा। उल्क्का उल्का, शुल्क्कः शुल्कः, क्षौरं क्षौरं, स्कन्धः स्कन्ध इत्यादि।

पुत्रादि-पुत्रपुत्रादिनोस्तोऽनाक्रोशे। पुत्रादिन् इति शब्दस्य पुत्रपुत्रादिन् इति शब्दस्य च तकारस्य द्विर्वा स्यान्नत्वाक्रोशे। पुत्रान् पुत्रपुत्रान् वा अत्तुं शीलमस्याः सा पुत्त्रादिनी पुत्रादिनी पुत्त्रपुत्त्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी, व्याघ्री मत्सी वा। केचित्

अत्र गोयीचन्द्रेण "स्वरे परे इति वृत्तौ प्रमादपाठः, यतो नैतत् पाणिनि सर्व-वर्म्मचन्द्रादिसम्मतम्। एवं सति ह्नोच्छ्यते इत्यादौ द्वित्वं न स्यात्" इत्युक्त्वा स्वरे परे इति निराकृतम्। ह्नोच्छ्यते इति ह्नीङ लज्जे इत्यस्माद्भावे ते।

कातन्त्रेऽपि 'द्विर्भावं स्वरपरश्छकारः" इति सूत्रे टीकाकारेण "स्वरात् पर इति तत्पुरुषः न पुनः स्वरः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, तेन उञ्छतीति न द्विर्भावः, विच्छ्यते इति द्विर्भाव एवे"त्युक्तम्।

(१) अजभिन्नत्वात विरामस्येति शेषः।

६५। झप्‌झसोः खस्‌झवो श्चप्‌जबावन्ते च।

(झप्‌झसोः ६॥, खस्‌झवोः ७॥, चप्‌जबौ १॥, अन्ते ७।, च ।१।)।

झप-झसयोः स्थाने खस-झबयोः परयोः क्रमात् चप-जबौ स्तः, विरामे च। शिवच्छाया, अच्छा।

पुत्रहती पुत्रजग्धी इत्यपि आहुः। अनाक्रोशे किं-पुत्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी वृषलि भूयाः।

मू-नी-वयः। एते द्वयाः स्युर्व्वा। उर + + केण उर*mm*पेण उरः: केण पक्षे उर + केणेत्यादि। परस्परानपेक्षायामित्यादि शाकटायनमते, ग्रन्थकृता तु उपेक्षितं श्रुतिं प्रति भेदाभावात्।

लोपो वा य-समझसे हसादय-झसस्य। हसात् परस्य यस्य ये झसस्य समझसे लोपः स्यात् वा। आस्ये भवं आस्यं आस्यं, हर्य्यते (१) हर्य्यते जर्गायति जर्ग्गायति पिण्ढि पिण्ड्ढीत्यादि। हसात् किं, शय्यते भेत्तां। झसस्येति किं, शार्ङ्गम्। समेति किं तर्प्ता।

अभ्र-वभ्र-मभ्रां रो ये। एषां रस्य लोपो वा स्यात् ये। अभ्यते वभ्यते मभ्यते, पक्षे अभ्रयते इत्यादि।

६५। झप्। झपादयः प्रत्याहाराः। क्रमादिति—

झपः खसे चपादेशो जबादेशो झसो झवे।
विरामे तौ तयोः स्यातामित्यस्यार्थः प्रकीर्त्तितः॥

शिवच्छाया इति शिवस्य छाया इति वाक्यं, छस्य छोऽच

---

(१) हर्य्य क्लमे गतौ इत्यस्य भावे रूपम्।

वि-सन्धिः ।

६६ । वेः सोऽशसन्ते कृते ।

(वेः ६।, सः १।, अ शसन्ते ७।, कृते ७।) ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे। कृष्णश्चिन्त्यः, हरिष्टीकते, विष्णुस्त्राता। शसन्ते तु—कः त्सरुः ।

६७। से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७।, तु ।१।, क-ख प-फे ७', वा ।१।) ।

इति द्विलेऽनेन पूर्व्वस्य चः। न च्छ्यतीति अच्छा (१) निर्म्मला।
चपः खय् वा शसि। चपस्य खय् स्याद्वा शसि। दृखश्यामा दृक्-श्यामा अफ्सराः अप्सराः पठ्सन्तः षट्सन्तः तथ् षष्ठः तत्षष्ठः।
शसि किं वाग्हरिः।

इति हस्-सन्धिपादः।

६६। वेः। शस् अन्ते यस्य सः, न शसन्तः अशसन्तस्तस्मिन्। कृत् प्रत्याहारः तस्य विशेषणं तेन शसन्तभिन्ने कृते इत्यर्थः। कृष्णश्चिन्त्यः इति, अनेन से कृते चवर्गयोगात् शः। एवं हरिष्टीकते इत्यत्र टवर्गयोगात् षः।

६७। सेतु। सः समासस्तस्मिन्। भास्कर इत्यादि, भासं करोति, भासा खरस्तीक्ष्णः, भासां पतिः, भासा फेरुरिति वाक्यम्। परे तु भाःकर इति नेच्छन्ति। अत्राहुः—

---

(१) नञ्पूर्व्वात् छो य लूनौ इत्यस्मात् धातो र्डप्रत्यये स्त्रियां रूपम्।

वेः सकारो वा स्यात् क-ख-प-फेषु परेषु, से सति। भास्करः भाःकरः, भास्खरः भाःखरः, भास्पतिः भाःपतिः, भास्फेरुः भाःफेरुः।

सदा ऽयस्तमसोः काण्डे वास्तोर्व्वाचो दिवःपतौ।
भ्रातुः पुत्रे शुनः कर्णे पिण्डे तु मेदसो मतः।
नमः पुरः क्रियायोगे तिरोऽन्तर्द्धौ पराभवे।
निर्दुराविर्व्वहिः-प्रादुश्चतुरान्तु कखे पफे।
अव्यासो ऽपरदस्यस्य पाश-कर्णी-कुशा-कञि।
कामि-कंस-कुम्भ-पात्रे, पदे तु स्याच्छिरोऽधसोः।
इसुसः क-ख-प-फेऽथा सेऽपि वा स्यात् क्रियाश्रये।
द्विश्चतुस्त्रिश्चकृत्वोर्थेऽथाव्यस्य सश्च वेरपि।
क-काम्य-कल्प-पाशेषु, रस्वकाम्येषु वेः सदा।
इकः सः षः कं ख प फे वाशब्दस्य व्यवस्थया।

अथ आदे वेः सः स्यात् काण्डादौ से सति। अयस्काण्डः तमस्काण्डः वास्तोष्पतिः, वर्हिष्ठादित्वात् षः, वाचस्पतिः दिवस्पतिः भ्रातुष्पुत्रः, इकः सः षः क ख प फ इति षः, शुनस्कर्णः, पञ्चम्यः ष्या अलुक्। मेदस्पिण्डः। क्रियया सह से नमःपुरसो वेः सः। नमस्कृत्य नमस्कारः, नमःशब्दस्य साचादादित्वात् वा सविधानात् नमः कृत्वेति च।

अन्तर्धानपराभवयोस्तिरसो वेः सः। तिरस्करोति तिरस्कारः तिरस्कृत्य, वा स-विधानात् तिरःकृत्वेति च।

निरादीनां क ख प फे परे वेः सः। निष्कर्षः दुष्करः आवि-

ष्कार: बहिष्कृतं प्रादुष्कृत्य चतुष्कपालमित्यादि। सर्व्वत्र इक: स: ष: क ख प फ इति स:।

पाशादौ से अनुत्तरदस्यस्य अवर्ज्जस्याऽसन्तस्य वे: स:। अयो लौह: पाशो रज्जु: अयस्पाश:, अय इव कर्णावस्या-अयस्कर्णी, स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशात् अय:कर्ण: अयस्कुशा, आवन्त-निर्द्देशात् अय:-कुशीति। अय:-करोतीति अयस्कारो जाति-विशेष:। तेज: कामयते तेजस्काम: अयस्काम:। आन्तस्यैव कमो ग्रहणात् अआन्ते माभूत्, तेज: काम:। अयस्कंस: (१) चतु:षष्टिपलात्मकपरिमाणार्थग्रहणात्, अन्यत्र अय:कंस:। अय-स्कुम्भ:, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इत्युक्ते: अयस्कुम्भीति। एवं अयस्पात्रं अयस्पात्रीति। अव्येति किं स्व: काम:। अपरदस्येति किं, धर्म्मांशासु कामार्थयश:करीषु इति भट्टि:।

पदशब्दे परे शिरोऽधसो र्वे: स: से। शिरस्पदं अधस्पदं। से किं शिर:पदे करोति, अध:पदे करोति। अपरदस्यस्यानुवृत्ते: परम-शिर:-पदं परमाध:-पदम्।

इसन्तोसन्तयो: से सति क ख प फे परे वे: स:। सर्पिष्कुण्डं यजुष्पाठ:। से किं तिष्ठतु सर्पि: पिबोदकम्। अपरदस्यस्यानु-वृत्ते: परमसर्पि:-कुण्डम्।

अथ क्रियया परस्परापेक्षायां इसन्तोसन्तयोरसेऽपि क ख पफेषु वे: सो वा। सर्पिष्कुरु यजुष्पठ, पक्षे सर्पि: कुरु यजु:-

(१) अयस: कंस इति षष्ठीसमास:।

९८ । शसि शस् । (शसि ७, शस् ।१।) ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरिःशेते, सन्तष्षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः ।

पठ, अथशब्दात् परस्यस्येति निवृत्तं, तेन परमसर्पिष्कुण्ड परमयजुष्पठ इत्यपि । क्रियान्वये किं, परमसर्पिः कुण्डम् ।

द्वित्रिचतुरित्येषां कखपफेषु वेः सो वा स्यात् वारेऽर्थे । द्विष्करोति त्रिष्खादति चतुष्पठति । पक्षे द्विः करोति इत्यादि । चक्रत्वोऽर्थे किं, चतुष्कपालमिति पूर्व्वेण नित्यम् ।

अथानन्तरं व्यवर्जस्य सस्य वेः कादौ नित्यं सः स्यात् । कस्येदमयः अयस्कं, आत्मनः पयइच्छति पयस्काम्यति, पयस्कल्पं, धनुष्पाश इत्यादि । अव्यस्येति किं, अधःकं, स्वःपाशः ।

रेफस्य वेः काम्यभिन्ने कादौ सः स्यात् । गीष्कं, गीष्कल्पः, धूष्पाश इत्यादि । काम्येतु गीःकाम्यति । अव्येति किं स्वःकल्पं । अयस्काण्डादेराकृतिगणत्वात्—

आभीचण्ये कः कः इत्यर्थे कस्कः, एवं कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः । क्विवन्तः सद्यःक्रीस्तत्र भवः क्रतुः साद्यस्क्रः, सद्यस्कारः, मुहुस्कार इत्यन्यः । अयस्काण्डो लौहभेद इत्यादि ।

इकः परस्य वेः सस्य षः स्यात् । प्रयोगा यथास्थाने दर्शिताः । (१)

९८ । शसि । शस् प्रत्याहारः । हरिश्शेते इति से कृते सिद्धे

---

(१) क्वचित् पुस्तके अत्र "चतुष्कपालमित्यादौ वेः से द्वान्तत्वात् षत्वाभावे इकः सः ष इत्युक्त"मित्यधिकः पाठः ।

६९। कख-पफयो र्मून्यौ।

(कख-पफयोः ७॥, मून्यौ १॥)।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कख-पफयोः परयोः।

हरि+काम्यः हरिः काम्यः, मणि+खनिः मणिः खनिः, कृष्ण॥पाता कृष्णः पाता, भक्ति॥फलति भक्तिः फलति।

७०। अतोऽहव्युः। (अतः ५।, अत्-हवि ७।, उः १।)।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे।

शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः।

सन्तष्षट् इत्यादौ अषीतिवर्ज्जनात् षत्वार्थं शम्विधानमिति, तेन श-ष से श-ष-साः स्युरित्यर्थः। खपान्ते शसि लुब्वा। खपान्ते शसि परे वे र्लुप् वा स्यात्। कश्चोतति कष्ठीवति कस्तौति। पक्षे कः श्चोतति इत्यादि।

६९। कख। कश्च खश्च तत्, पश्च फश्च तत्, पश्चात् कखश्च पफश्च ते तयोः। मण्डूकगत्या अशसन्त इत्यनुवर्त्तते, तेन वासः क्षौमं, कः प्साति इत्यादौ मून्यौ न स्यातां। वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् ख्याधौ न स्यात्, तेन शिवःख्यात इत्यादि।

७०। अतः। हव् प्रत्याहारः परवकारेण। अपोऽक् समो र्णौ ऋक्चेति ज्ञापकात् सूत्रनिर्द्देशाच्च (१) शिवोऽर्च्य इति वेरुत्वे अता सहादौ णुः, पश्चादकारलोपः; अन्यथा उकारस्य वः स्यात् (२)।

(१) सूत्रनिर्द्देशात् अतोऽहव्युरिति सूत्रे अतोऽत् इति निर्द्देशात्।

(२) अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्ति र्नास्ति, अनिष्टत्वात्, तेन रामोऽश्नातीति स्यादेवेति दुर्गादासः।

७१। अ-भो-भगोऽघोभ्योऽवे लुप्।

(अ भो भगोऽघोभ्यः ५।।।, अवे ७।, लुप् ।१।) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे। रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज।

७२। य वाचि। (य ।१।, वा ।१।, अचि ७।)।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यादचि परे। शिवयुग्रः शिवउग्रः भोयच्युत भो अच्युत।

७१। अभो। भो भगो अघो इति सम्बोधनस्यैकदेशानुकरणम् (१)। परसूत्रसापेक्षत्वात् इहाचि नोदाहृतम्। अव-प्रत्याहारः परबकारेण इत्याह रुद्रा नमस्या इति। नमस्या इति नमःशब्दात् नमस्तपोवरिव इत्यादिना क्यः, नमस्यः, तस्य धुसंज्ञा, ततस्तव्यानीयया इति ढे यः, पश्चाद्‌सालोप इत्यकार-लोपे, लोपो वा य-समभसे हसात् य-समभसस्येति वा यलोपः, ततो लिङ्गसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिः।

७२। यवा। शिव उग्रइति वेर्लुपि न सन्धिः। यइत्यस्य ईषत्स्पृष्टता सिद्धैव, ईषत्स्पृष्टतरो योऽनेन विधीयते। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अवर्णादचि य्वौ दान्तौ वा लघुप्रयत्नतरावपि स्यातां, तेन तयाय्याः तयाय्याः, लुप्पक्षे त आय्याः। पटवेहि पटवेहि पटएहि। लघुप्रयत्नता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यम् (२)।

---

(१) भोः भगोः अघोरित्येषां विसर्गं विहायेत्यर्थः।

(२) शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता।

७३। रिचो ऽबे। (र।१।, इचः ५।, अबे ७।)।

इचः परस्य वे रेफः स्यादबे परे। हरिरयं, चतुर्भुजः।

७४। रोऽचः। (रः ६।, अचः ५।)।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादबे परे। भ्रातरव, धातर्गच्छ।

७५। खपि वा। (खपि ७।, वा।१।)।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्याद्वा खपि परे। गीर्पतिः गीष्पतिः गीःपतिः।

एवं उञि आत् न यः (१) तेन देवदत्ता उ एकविंशतिः, देवदत्त उ एकः, अत्र नित्यं वेर्लुप्।

७३। रिचः। र इति लुप्तप्रोक्तं दं। स्वरूपभङ्गनिरासाय अनुकरणत्वाद् वा न विः, इच् प्रत्याहारस्तस्मात्। अत्रापि अब-प्रत्याहारः परत्रकारेण इत्याह चतुर्भुज इति, चत्वारो भुजा यस्य इति वाक्यम्। (२)

७४। रो। र इति प्रोक्तान्तं दं। आद्र इति कृते सिद्धे अज् ग्रहणं परार्थम्। (३)

७५। खपि। खप् प्रत्याहारः। मण्डूकगत्या से तु कखपफे वेत्यतः स इत्यनुवर्त्तते, तेन इयं गीः पतिरसावित्यादौ न स्यात्।

---

(१) उञि परे अवर्णात् परस्य वेर्यो न स्यात्।

(२) चतुर्भुज इति सामान्यविशेषन्यायेन परसूत्रस्योदाहरणं भवितुमुचितमिति नाशङ्कनीयं, कार्य्यिगतविशेषापेक्षया तत्पूर्व्वनिमित्तगतविशेषस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वादिति केचित्।

(३) परसूत्रे अचोऽनुवृत्तिं विना अहर्पतिरित्याद्यसिद्धेरित्यर्थः।

गीर्पतिरिति गिरां पतिरिति वाक्यम्। गीष्पतिरिति अय-स्काण्डादेराकृतिगणत्वात् से तु कखपफे वेति वेः से, इकः सः षः इति षः। उभयत्वाप्राप्तिपक्षे (१) गीःपतिः गीर्व्वाण इत्यादि। एवं अहर्पति अहस्पतिः अह ᳲपतिः अहःपतिः, धूर्पतिः धूष्पतिः धू ᳲपतिः धूःपति। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानात् ज्ञेयम् (२)।

एकाधिकरणे प्रचेतसो राज्ञसे। प्रचेतसो वेः रेफः स्यात् वा एकाधिकरणे राजन्निति शब्दे परे न तु से। हे प्रचेता राजन् हे प्रचेतो राजन्। एकाधिकरणे किं जुहुधि प्रचेतो राजन् गच्छ। से तु प्रचेतोराजन् भोः (३)। नान्तग्रहणात् शत्रन्ते (४) प्रचेतो राजन् गच्छ।

---

(१) खपि वेति से तु कखेत्युभयोरप्राप्तिपक्षे इत्यर्थः।

(२) एतेन गिर् धुर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एव स्यादिति ज्ञापितम्। अतएव आशीःपतिः गीःपाठ इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासः। गीष्पतिरित्यत्र "इदं निपात्यमित्यन्ये" इत्यधिकः पाठः। संक्षिप्तसारे तु सन्धिपादे १६५ संख्यक सूत्रे गीष्पतिरित्यसाधुरित्युक्तम्।

अमरटीकायां गीष्पतिशब्दे तु "गिरां पतिः षत्वे च कस्कादित्वात साधु"रिति रघुनाथः। भरतस्तु "गिरां पतिः गीष्पतिः सेतु कखपफेवेति स., मनीषादित्वात् षत्वं; साभावपक्षे कखपफयोर्मूर्न्याविति उपाध्मानीये गी ᳲपतिरिति; तदभाव-पक्षे खपि वेति रेफे गीर्पतिः; तदभावपक्षे विसर्गस्य स्थितिरेव, गीःपतिरिति। एवं चातूरूप्यं चन्द्र-क्षीरस्वामि-वोपदेव-सुभूत्यादीनां सम्मतमेव। अतएव गीष्पति-रित्यसाधुरिति कस्यचिद्वचनं न हृद्य"मित्याह।

(३) प्रचेता राजा यस्येति विग्रहः।

(४) शतृप्रत्ययान्ते राजधातौ परे न इत्यर्थः।

७६ । **नाह्नो रक्लौ** । (न ।१।, अह्नः ६।, रक्लौ ७।)

अह्नो रेफस्य वे रेफो न स्यात् रेफे के लौ च परे ।

अहोरात्रः अहस्करः, अहोभिः ।

७७ । **हस्येतत्तदोऽनञकः से लोपः** ।

(हसि ७।, एतत्तदः ५।, अनञकः ५।, सेः ६।, लोपः १।)।

नञक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य से र्वें लोपः स्यात् हसि परे ।

एष कृष्णः, स विष्णुः । अनञकः किम्–असः शिवः, एषकोरुद्रः ।

---

७६ । नाह्नः । रश्च कश्च लश्च तत्तस्मिन्, सौत्रत्वान्नलुक् । अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् रात्रिरूपरथन्तराणां (१) रेफेष्वेव, तेनाह्नारजनीत्यादौ निषेधो न स्यात् । अहोरात्र इति एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायादिति परे । चन्द्रस्तु रेफमात्रे निषेधात् अहोरजनी अहोरमणीयमित्याह, अत उक्तं रेफ-इति (२) । हे सिलोपे च । अह्नः सिलोपे वेः रेफो न हे । दीर्घाहो ग्रीष्मः कृस्वाहो हेमन्त इत्यादि । हे किं अत्यह-र्हेमन्तः । लोपग्रहणात् लुकि माभूत्—दीर्घाहर्वनम् ।

७७ । एष च स च तत्तस्मात्, नञ् च अक् च तौ, तौ न विद्येते यस्य तत्तस्मात् । सेः किं एतैस्ते गम्यते ।

---

(१) रथन्तरं साम ।

(२) सत्यह्नोरात्र इति ज्ञापकादाचार्येण चन्द्रमतमेवावलम्बितमिति युक्तमुत्पश्याम इति ।

७८। ढ्रोढ्रि र्घश्चानुः।

(ढ्रः ६।, ढ्रि ७।, र्घः १।, च।१।, (अन्-ऋट्) = अनुः ६।)।

ढकारस्य ढकारे परे, रेफस्य रेफे परे, लोपः स्यात्, पूर्व्वस्य च ऋवर्जस्य र्घः। रूढ़ः, ह्वरीरम्यः। अनुः किं—वृढ़ः।

इति वि-सन्धिपादः।

इति सन्ध्यध्यायः।

एषे च पादपूरणे। आभ्यां सेर्लोपः स्यात् पादपूरणे कर्त्तव्ये, एष इति प्रोक्तान्ते परे। यथा—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः।

एषैष (१) रथमारुह्य मथुरां याति माधवः॥

पादपूरण इति किं, स एष चिणोति, स एष पृथिवीपालः पालयामास मेदिनीमिति। एषेति किं, स एव श्रीहरिः पाया-द्देवक्यानन्दवर्द्धनः।

७८। ढ्रो। ढच रच तत्तस्य, न ऋट् अनृ तस्य। रूढ़ इति रुहौ जन्यां क्त, होढ़, ढभात्तस्य धः, ष्टुभिरिति धस्य ढः, अनेन लोपर्घौ। वृढ़ इति वृहधू हिंसे, क्त, ऊदित्त्वादिमो-ऽभावे साधनं पूर्व्ववत्। वि-सन्धिपादः (२)। सन्ध्यध्याय इति—एकार्थावच्छिन्नः पादसमूहोऽध्यायः॥

---

(१) एषैष इति माधवविशेषणम्, सम्भ्रमे द्वित्वम्।

(२) अत्र कश्चित् पुस्तके श्लोकोऽयं दृश्यते—

२य: । अजन्ताध्याय: ।

संज्ञा ।

७९ । लेः—सि औ जस्, अम् औ शस्, टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप् । (लेः ५।, सि—सुप् ।१।।।) ।

स्यादीन्येकविंशतिर्लेः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ङ पाः सि ङस्योरिकारश्चेतः ।

८० । त्रिशः प्री द्वी त्री ची पी षी स्रा: ।

(त्रिशः ।१।।।, प्री—स्रः १।।।) ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्री द्वी त्री ची पी षी स्री-संज्ञानि स्युः ।

---

७९ । लेः । स्यादीनामेकविंशतिः प्रत्येकं दं, सौत्रत्वात् सेर्लुक् । ज श ट ङ पानां सि ङस्योरिकारस्य चेत्त्वं चिह्नार्थम् । अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवन्ति स्यादय इति । त्वर्थसम्बुद्धप्रार्थे प्रीत्यादिना अर्थनियमः कार्य्यः, अनेन तु स्यादीन्येव विधीयन्ते, अतो नायं व्यर्थः ।

८० । त्रिशः । त्रीणि त्रीणि त्रिशः वीप्सार्थे चशस् । प्रश-

श्रीमद्बोपदेववचसा सर्व्वार्थसम्पादिना
सम्व्यध्याय एव विदितस्तस्यामला टिप्पनी ।
संसार्य्यात्मजातहृद्ध्यान्धान्तसन्तापिनी
श्रीरामेण पाणिनिमते ज्ञानाय सन्तन्यते ॥

८१। सम्बुद्धौ सि घिः।

(सम्बुद्धौ ७।, सिः १।, घिः १।)।

सम्बोधने विहितः सि घिसंज्ञः स्यात्।

८२। स्यमौजस् घिः।

(सि अम् औ जस्।१।।।, घिः १।)

सि अम् औ जस् एते घिसंज्ञाः स्युः।

दीनां च-सः प्रीचेत्यादि। परे तु प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमीत्याहुः। ग्रन्थकृन्मते प्राप्तादेर्नदादिपाठादीप्। अतएवाग्रे सदाऽनूक्तेऽसादिप्राः, क्रियान्तःकालाध्वनोश्च पीच इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशः कृतः।

८१। सम्बुद्धौ। सम्बुद्धिः सम्बोधनं, चेतनाचेतनयोः स्थितयोराभिमुख्येऽभिधानं, तत्र विहितस्य सेरेव घिसंज्ञेत्यर्थः। एके तु वैकल्यादिना अचेतनस्यापीत्याहुः। सम्बुद्धिरिति परे।

८२। स्यमौ। सिश्च अम्च औश्च जश्च तत्। प्रामौघिरितिकृते सिद्धे स्यमौजस् इति कृतं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये कार्य्यसंप्रत्यय इति परिभाषाज्ञापनार्थम्, तेन सख्यावित्यत्र घौत्रिरिति न त्रिः स्यात् (१)। अम्जसोर्मध्ये पाठात् औकारद्वयस्य ग्रहणम्, अन्यथा व्युत्क्रमनिर्द्देशो व्यर्थः स्यात्। सर्व्वनामस्थानमिति परे।

---

(१) स्यादिपठितस्यैव औकारस्य घिसंज्ञा, तस्य मुख्यत्वात्; न तु यस्य कस्यचित् स्थाने जातस्य, तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्याशयः।

८३। **शिः क्लीबे।** (शिः १।, क्लीबे ७।)।

नपुंसके शिरेव घि-संज्ञः स्यात्।

८४। **दान्तवत् सभि।** (दान्तवत् ।१।, सभि ७।)।

सभयोः परयो र्दान्तवत् कार्य्यं स्यात्।

८५। **भौ लिध्वो र्हसभसोरन्ते च।**

(भौ ७।, लिध्वोः ६॥, हसभसोः ७॥, अन्ते ७।, च ।१।)।

भौ परे यत् कार्य्यं वक्ष्यते तल्लेर्हसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते चतयोः।

८३। शिः क्ली। शिरेवेति एवकारेण शिभिन्ना व्यवच्छिद्यन्ते, तेन वारिणी इत्यादौ नमत्रमन्तत्र इति न घः।

८४। दान्तवत्। अधिकारात् स्यादेरेव सभयोर्दान्तत्वातिदेशः, तेन पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादौ वा यम्, न तु गंस्यते संस्यते इत्यादौ मनो नुंनिषेधः।

८५। भौलिध्वोः। लेर्हमन्तं धोर्भमन्तं भिरित्यर्थः। लिधुभ्यां भमन्तं भिरिति कृते सिद्धे एतत्करणं, लेर्दान्ते धोर्दान्तादान्तयोर्भिकार्य्यज्ञापनार्थं, तेन कम्राता शक्स्याता इत्यादौ न स्यादेरिति तकयोर्लोपः। अभ्राक्षीत्, आक्षीत्, अवोढ़ अवट्, अवक्, अधीक् इत्यादौ मकलोप-ढ-षङ्-कङ्-घाः स्युः। (१)

---

(१) कम्राता इत्यत्र म त र इति त्रिभि र्हसैः संयोगः, तेषु रेफो भिः, तस्मिन् परे स्त् इति संयोगस्य दान्तत्वाभावात् स्यादेः सोलोप इति न सलोपः। एवं शक्स्याता इत्यत्रापि न कलोपः। अभ्राक्षीत्, आक्षीत्, अवोढ़ एषु अदान्तत्वेऽपि

८६। हसोऽन्तः फः। (हसः ११, अन्तः ११, फः ११)।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात्।

८७। सर्व्व विश्व उभ उभय भवत् त्वत् त्वैक सम सिम नेमाः, अन्यान्यतरेतर डतर डतमाः, त्यद् तद् यद् एतदिदमदः किम् इस्माद् युष्मदः, पूर्व्वपरावर दक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्निः।

(सर्व्व—नेमाः १।।।, अन्य—डतमाः १।।।, त्यद्—युष्मदः १।।।, पूर्व्व—स्वाः १।।।, स्निः ११)।

८६। हसो। अन्तः परे वर्णाभावः। स च त्रिविधः—प्रागभावः प्रध्वंसाऽत्यन्ताभावश्च। इह तु प्रध्वंसात्यन्ताभावयोर्ग्रहणम्। तेन अरुणः पयः रामः इत्यादौ स्नोर्विः। हस इति दभेदः स्यादिहस-ज्ञापनार्थः, तेन अम्लीत्यादौ न विः, वष्टि इत्यादौ न डः (१)। नोऽन्तः फः इति कृते दान्तातिदेशात् (२) पयोभ्यां राजभ्यां पुंभ्यां पञ्चानां इति सिद्धे हस्ग्रहणं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये कार्य्यसंप्रत्यय इत्यस्यानित्यत्व-ज्ञापनार्थं, तेन राजतः।

यथाक्रमं सकलोपः हस्य ढश्च। अवट्, अवक्, अधोक् एषु दान्तत्वेऽपि भौ परे षड् कड घाः भवन्तीति।

(१) "हस इह स्यादेरेव, धोर्मो नः फश्चीत्यत्र फग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ मवयोः पृथग्ग्रहणा"दिति दुर्गादासः।

(२) सभयोः परयोरिति शेषः।

दभेदो गणभेदार्थः। एते पञ्चविंशत् शब्दाः स्विसंज्ञाः स्युः।

समो ऽतुल्ये, व्यवस्थायां पूर्व्वाद्यो ऽवान्तरो ऽपुरि।
वहिर्योगोपसंव्याने, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः॥

८७। सर्व्व। सर्व्वश्च विश्वश्चेति च-सः (१)। त्वत्-त्वौ अन्यार्थ-वाचकौ। परे तु त्वच्छब्दं नाहुः (२)। डतर-डतमौ त्यौ, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तदन्तानां ग्रहणम्। पृथगन्यतरस्य ग्रहणात् अन्यतमस्य न स्विसंज्ञा, तेन अन्यतमाः अन्यतमायेत्यादि। भाष्ये तु अन्यतमस्यापि स्विसंज्ञाविधानात् अन्यतमे अन्यतमस्मिन्निति। उभ भवत्वतां स्विसंज्ञाफलं(३)--उभयोः स्त्रियोर्धनं उभधनं, भवत्या धनं भवद्धनं, त्वतेत्यादि।

समोऽतुल्ये इत्यादि। समं सर्व्वसमानयोरित्यमरः। सम-

---

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां "आमि सर्व्वनाम्न सुट्" (७।१।५२) इति सूत्रस्य वृत्तौ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः, अस्तीति हरदत्त इत्युक्तम्। गोयीचन्द्रोऽपि सुबन्तपादे १९३ संख्यक-सूत्रटीकायाम् "एकवचनबहुवचनविषयस्तु उभयशब्द" इत्याह। क्रमदीश्वरेण सुबन्तपादे "पूर्व्वाद्युभयौ जसि वा" (१९७) इति सूत्रयित्वा उभयशब्दस्य जसि वा स्विसंज्ञेत्युक्तम्। "उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्य"मिति तत्त्वबोधिनी। सिम सर्व्वार्थः, नेम इत्यर्द्धे।

(२) तत्त्वबोधिन्यान्तु "जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त—त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति, त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति * * * पूर्व्ववाक्येन सहानन्वयापत्ते"रित्युक्तम।

(३) स्वेस्तु सर्व्वा इत्यनेन उभशब्दात् सर्व्वा विभक्तय स्युरित्यपि फलम्। तथाच "उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति अन्यथा षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठ्येव स्या"दिति कातन्त्रे चतुष्टयवृत्ति २६ संख्यकसूत्रे पञ्जीकारः।

शब्दस्य सकलार्थे वर्त्तमानस्य स्विसंज्ञा न तु समानार्थे। अग्रे प्रयोगं वक्ष्यति नमः समस्मादिति ।

व्यवस्थायां पूर्व्वाद्य इति । "दिग्देशकालवाचिता व्यवस्था, तस्यां पूर्व्वादयो नव स्विसंज्ञकाः, यदुक्तं—

पूर्व्वादयो व्यवस्थायां स्युः सर्व्वनामसंज्ञकाः ।
व्यवस्था कथिता लोके दिग्देशकालवाचिता ॥ इति ।

अन्यत्र दक्षिणाः प्रगाथकाः प्रवीणा इत्यर्थः । उत्तराः कुरवः, पराः लोकाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, अवराः कनिष्ठा इत्यादौ न गौण्याख्या चेति न निषेधः (१)। एके तु स्वाभिधेयापेक्ष्यावधिनियमो व्यवस्था ; अवधिर्मर्य्यादा सीमेति यावत् ; तथाच स्वाभिधेयानां दिग्देशकालानां अपेक्ष्यः कारणत्वेनापेक्षणीयो'योऽवधिनियमः स एव इत्याहुः ।

अन्तरान्तर इति । अत्र पूर्व्वादौ, न पूरपूस्तस्यां, वहिर्योगो वहिःसम्बन्धः वाह्य इति यावत्, उपसंवीयते अपिधीयते यत् तत् उपसंव्यानम्, ढऽनट्, वहिर्योगिभिन्नं वस्तु केनचिदाच्छादित-मेवोच्यते (२)। तथाच वहिर्योगोपसंव्यानयोर्वर्त्तमानोऽन्तरशब्दः पूर्भिन्नविषयः स्विसंज्ञ इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मशिवयोरन्तरे विष्णुः मध्ये इत्यर्थः ।

---

(१) किन्तु व्यवस्थावाचित्वाभावान्निषेध इत्यर्थः ।

(२) केनचित्—वस्त्रान्तरेणेत्यर्थः । वस्त्रान्तरेणाच्छादितमधोवास उपसंव्यान-मिति यावत् । उक्तञ्च संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २८६ संख्यकसूत्रे "अन्तरे शाटका शुभ्रपरिधानीया इत्यर्थः" इति ।

८८। न गौण्याख्याचत्रीसासे।

(न ।१।, गौण्याख्याचत्रीसासे ७।,)।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्राः'से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः।

८९। चे जसि वा। (चे ७।, जसि ७।, वा ।१।)।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्यु र्जसि परे।

स्वस्त्वित्यादि—ज्ञातिश्च धनञ्च ते, ते अभिधे यस्य सः, न सः अज्ञातिधनाभिधः, तथाच ज्ञातिधनवाचिस्वशब्दस्य न स्त्रिसंज्ञा इत्यर्थः। यथा—स्वाय धनं ददाति, स्वाय यतते दरिद्रः। स्वस्मै ज्ञातये, स्वस्माद्धनादित्यत्र ज्ञातिधनयोः सामानाधिकरण्ये वर्त्तमानः स्वशब्दस्ते (१) नाभिधत्ते इति (२)।

८८। नगौ। सश्च असश्च तत् सासं, त्राः सासं त्रीसासं, गुणस्य भावो गौण्यं, गौण्यञ्च आख्या च 'चश्च त्रीसासञ्च तत् तस्मिन्। गौण्यमप्राधान्यं, त्रासः तृतीयासमासयोग्यवाक्यं, ते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः। प्रयोगा अग्रे वक्ष्यन्ते--अतिसर्व्वायेत्यादयः।

८९। 'चे। पूर्व्वेण नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम्।

(१) ते ज्ञातिधने इत्यर्थः।

(२) "तथा परेषां युधि चेति पार्थिव" इति प्रयोगदर्शनात् "तथा समुद्रादपरे परे नृपा" इति दर्शनाच्च शत्रुवाचकस्य श्रेष्ठवाचकस्यापि परशब्दस्य सर्व्वनामत्वम्। "इथा ह्येषामपि मेदिनीभृताम्" इति माघदर्शनात् हयशब्दोऽप्यत्र गणे पठनीयः। तथाच श्रीपतिः—कृतिना ह्ययमप्यत्र गणे पठ्यते, अपिशब्दात् प्रथमपश्चिमावपि। शरणदेवस्त्वाह—व्यवस्थितविभाषया ऽन्यत्रापि स्वागम इति। पश्चिमप्रथमावपि पठन्त्यन्ये, तेन पश्चिमस्यां दिशि, प्रथमस्मात् इति च प्रयोगः—इत्याह कातन्त्र-चतुष्टयवृत्ति २५ संख्यकसूत्रे कविराजः।

९०। पूर्व्वाद्यल्प प्रथम चरम तयायार्द्धकतिपय-नमाः (१।॥)।

एते सप्तदश शब्दाः स्विसंज्ञा वा सु जसि परे।

९१। तीयो ङिति। (तीयः १।, ङिति ७।)।

तीयान्तः शब्दः स्विसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे।

९२। पूर्व्वोऽन्त्यादुङ्।

(पूर्व्वः १।, अन्त्यात्, ५।, उङ् ।१।)

अन्त्यात् वर्णात् पूर्व्वो वर्ण उङ्संज्ञः स्यात्।

९३। अन्त्याजादिष्टिः।

(अन्त्याजादिः १।, टिः १।)

अन्त्यो योऽच् तदादिवर्णष्टि-संज्ञः स्यात्।

वा दिग्द्वे। दिग्वाचकानां द्वे स्थितानां स्विसंज्ञा स्याद्वा। उत्तर-पूर्व्वयोर्दिशोरन्तरालं या दिक् सा तस्यै उत्तरपूर्व्वस्यै, उत्तर-पूर्व्वायै दिशे इत्यादौ दिग्वाचकानां वा स्विसंज्ञेति।

९०। पूर्व्वा। सप्तदशेति पूर्व्वादयो नव, तयायौ त्यौ द्वौ, अन्ये षट्।

९१। तीयः। त्यस्य त्यस्वरूपेणानवस्थानादाह तीयान्त इति।

९२। पूर्व्व। अन्ते भवोऽन्त्यस्तस्मात्, दिगादित्वाद्यः। उङ्, उपधा इति परे।

९३। अन्त्या। अन्त्योऽच् आदिर्यस्य सः। अचां सन्नि-विष्टानां अन्त्यो योऽच् तदादिरित्यर्थः। यत्र तु अचः परो नास्ति

९४। लुकि न तत्र। (लुकि ७।, न ।१।, तत्र ७।)।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्तस्मिन् परे यत् कार्य्यं तन्न स्यात्।

९५। स्वरादि-नि-चित्त्वं व्यम्।

स्वरादि-नि-चित्त्वं १।, व्यं १।)।

स्वरादिर्गणो निश्चकारेतस्त्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः।

तत्रैकस्यैवान्त्याद्यो व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति न्यायात् (१) व्यपदेशिवद्भावेन टित्वं, तेन हरी शम्भौ इत्यादौ इकारादेर्लोपः।

९४। लुकि। लुञ्चधोः क्विप्, न्यङ्क्वादित्वात् (२) काङ्, लुक् पुंलिङ्गः। तत्रेति निमित्तसप्तमी, तथाच—लुक् शब्देन यस्य लोपः क्रियते तन्निमित्तकपूर्व्वकार्य्यं न स्यादित्यर्थः।

९५। स्वरादि। स्वरादिर्यस्य सः, च इट् यस्य चित्, चिश्चासौ त्यश्चेति चित्त्यः पश्चात् चसः। स्वरादिर्यथा—

स्वर्नक्तं समया हृथा वं निकषा सामि स्वयं निःषमं
स्वस्ति प्रादुरतीव भोरिव सना प्रायः शनैर्दुःषमम्।
कं कामं ननु शं दिवा किल तिरोमिथ्या मिथः ख्वः पुनः,
सायं नाम चिरं चिरेण सहसा दोषा विनोषा वहिः॥

---

(१) अस्य व्याख्या ७८ श पत्रे (४) संख्यक टिप्पन्यां द्रष्टव्या।

(२) न्यङ्करित्यत्र निपूर्व्वादञ्चधातोरप्रत्यये यथा चस्य क तथात्रापीत्यर्थः। तथाच पाणिनीये 'न्यङ्क्वादीनाञ्च" (७।३।२८) कुत्वं स्यादित्युक्तम्। तर्कवागीशेनापि चजोः कगौरिति सूत्रटीकायां "न्यङ्क्वादीनाञ्च। एषां चजोः कगौ स्त" इति वार्त्तिकसूत्रं कृतम्। गायीचन्द्रेण तु सुबन्तपादे प्रथमसूत्रटीकायां "लुगित्यव्युत्पन्नं नाम न तु लुञ्चतेः क्विबन्तस्य रूपमि"त्युक्तम्।

अस्त्याहो अड़ वत्चिराय अकडोम् जोषं चिरं कु प्रगे,
साचि द्राक् परमं मृषा खलु वरं ह्यः सुष्ठु दिष्ट्या चिरात्।
नीचैरीषदये विहा यदि मनागर्व्वागभीक्ष्णं पृथक्
तूष्णीमा सपदि प्रसह्य झटिति प्याड़ङ्ग सद्यः ऋते ॥
अञ्जसा ननु च प्राध्वं युगपद्वत सम्प्रति।
उच्चैरस्तं सनात्प्रातः समन्ताद् बलवन्मुहुः॥
प्रागन्तः साम्प्रतं स्थाने विष्वक् प्रभृति किञ्चिल।
चिररात्राय धिङ्मङ्क्षु चिरस्य हो ऋते शुभम्॥
अद्धा ऋधुगमाञ्जाय हिरुक् स्युः कुत-आदयः।
तसन्ताद्यास्तथा प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥ (१)

कुत-आदयः कुतः-क्व-कुहेत्यादि सूत्रे ये निपातितास्ते। तसन्ताद्याः तस् त्र दा र्हि दानीं एद्युस् स्तात् एन श्च आहि आत् अस् एतदन्ताः। स्वरादिपठितानां वाचकत्वं,

---

(१) कारिकोक्ता अव्ययशब्दाः—

स्वर्, नक्तम्, समया, हठा, व, निकषा, सामि, स्वयम्, निःषमम्, स्वस्ति, प्रादुस्, अतीव, भोम्, इव, सना, प्रायस्, शनैस्, दुःषमम्, कम्, कामम्, ननु, शम्, दिवा, किल, तिरस्, मिथ्या, मिथस्, अस्, पुनर्, सायम्, नाम, चिरम्, चिरेण, सहसा, दोषा, विना, उषा, वहिस्, अस्ति, आहो, अट्, अ, वत्, चिराय, अकट्, ओम्, जोषम्, चिरम्, कु, प्रगे, साचि द्राक्, परमम्, मृषा, खलु, वरम्, ह्यस्, सुष्ठु, दिष्ट्या, चिरात्, नीचैस्, ईषत्, अये, विहा, यदि, मनाक् अर्व्वाक्, अभीक्ष्णम्, पृथक्, तूष्णीम्, आ, सपदि, प्रसह्य, झटिति, प्याट् अङ्ग, सद्यस्, ऋते, अञ्जसा, ननु, च, प्राध्वम्, युगपत्, वत, सम्प्रति, उच्चैस्, अस्तम्, सनात्, प्रातर्, समन्तात्, बलवत्, मुहुस्, प्राक्, अन्तर्, साम्प्रतम्, स्थाने, विष्वक्, प्रभृति, किञ्चिल, चिररात्राय, धिक्, मङ्क्षु, चिरस्य, हो, ऋते, शुभम्, अद्धा, ऋधुक्, अमा, अञ्जाय, हिरुक्, कुत-आदय, तसन्ताद्याः।

९६। हसोऽनन्तरः स्यः।

(हसः ११, अनन्तरः ११,स्यः ११)।

अचानन्तरितो हसः स्यसंज्ञः स्यात्।

९७। यूत् स्त्रीव दी।

(यूत् ।११, स्त्री ।११, एव ।११, दी ।११)।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दीसंज्ञः स्यात्।

चादीनां द्योतकत्वम्, अतएव चादि-स्वरादोः पृथगुक्तिः। स्वरादि-राकृतिगणः। व्यं अव्ययमिति परे।

९६। हसः। नास्त्यन्तरं यस्य सः। अचानन्तरित इति-अर्थादचेति लभ्यते, अनन्तरितः अव्यवहित इत्यर्थः। स्यः, संयोग इति परे।

९७। यूत्। ईश्च ऊश्च तौ, ताभ्यां तमित करोति, तेन ईदूच लभ्यते। येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह ईदूदन्त इति। एव शब्देनास्त्रीलिङ्गं व्यवच्छिद्यते (१) तेन (२) सेनान्ये स्त्रियै इत्यादौ न स्यात्। बहुप्रेयस्यै कृष्णाय अतिलक्ष्म्यां राज्ञि इति अवयवस्त्रीत्वात् (३) सिद्धमिति भाष्यम्। ग्रन्थकृन्मते तु बहु-प्रेयस्ये अतिलक्ष्मी इति। दी, नदीति परे।

(१) अस्त्रीलिङ्गं नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नं व्यवच्छिद्यते निराक्रियते। नित्यस्त्री लिङ्गशब्दस्तु "यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गा-न्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमिति दुर्गादासः।

(२) तेन सेनानीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नत्वेन।

(३) अवयवस्त्रीत्वात् अवयवस्य प्रेयसीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दस्य च नित्यस्त्रीलिङ्ग-

९८ । **नास्त्रीयुवः ।** (न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुवः ६।) ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, नतु स्त्री ।

९९ । **वामि ।** (वा ।१।, आमि ७) ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, नतु स्त्री ।

१०० । **स्त्री युच्च ङिति ।**

(स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, ङिति ७।) ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे, न तु स्त्री ।

---

९८ । नास्त्री । यूदित्यनुवर्त्तते । न स्त्री अस्त्री । इयुवस्थानाविति,—स्थानमस्ति ययोस्तौ, अर्श-आदित्वादः, स्थानौ ; इयुवोः स्थानौ इयुवस्थानौ, ईदूतावित्यस्य विशेषणम् । एतेन दीसंज्ञानिषेधात् हे श्रीः श्रियम् श्रिय इत्यादौ ध्यम्शसादेर्लोपो न स्यात् । अस्त्रीति किं—हे स्त्रि स्त्रीम् स्त्रीरित्यादि ।

९९ । वामि । इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते । अस्त्रीत्युक्तेः स्त्रीणामिति नित्यम् ।

१०० । स्त्री । चकारान्नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते, इह पुनः स्त्रीग्रहणं पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य इदुदन्तस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तेन मत्यै मतये धेन्वै धेनवे सुमत्यै सुमतये

त्वात् । अत्र दुर्गादासः—'भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता नदीसंज्ञा पश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तत इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र, हे बहुश्रेयसि कृष्ण, अतिलक्ष्म्यै विप्राय धनं देहि, अतिलक्ष्म्यै राज्ञे स्वस्तीत्युदाहरत' इति ।

१०१ । अघ्यच्ताच्चेप् पिः ।

(अघ्यच्ताच्चेप् ।१।, पिः १।) ।

घिवर्जस्यादेरच् तसंज्ञावच्चयकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः ।

१०२ । संख्यावड्डत्यतु-बहु-गणा नेपि ।

(संख्यावत् ।१।, डति अतु-बहु-गणाः १॥।, न ।१।, ईपि ७।) ।

डत्यतु-बहु-गणानां सङ्ख्यावत् कार्य्यं स्यात् नत्वीपि ।

सुधेन्वै सुधेनवे इत्यादि । इयुवस्थानयोरीदूतोस्तु नित्यस्त्रीलिङ्ग-योरेव, तेन सुश्रिये स्त्रियै इत्यादौ न स्यात् । इयुव ईदूतोरपि पुं-भिन्नान्यदार्थं भूरिश्रियै भूरिश्रिये भूरिभ्रुवै भूरिभ्रुवे स्त्रियै, भूरि-श्रीणां भूरिश्रियां भूरिभ्रूणां भूरिभ्रुवां स्त्रीणामित्यादौ दीसंज्ञेति केचित् । वाशब्दस्य व्यवस्थया विगत इर्य्याभ्यस्ता वीः पश्य इत्यादौ शसि दीसंज्ञा, न तु ङिति, तेन विगत इयस्यास्तस्यै व्ये ।

१०१ । अघ्यच् । नघि रघिस्तस्याच् अघ्यच्, अश्च यश्च तौ अचौ, तौ च तौ अचौ चेति ताचौ, अघ्यच्च ताचौ च ईप् च तत् । नञ्युक्तवन्न्यायादाह (१) घिवर्जस्यादेरिति ।

१०२ । संख्या । संख्या इव संख्यावत्, डतीति त-त्यान्तस्य (२) ग्रहणं, तेन पतिरित्यस्य न ग्रहणम् (३) । अतुशब्देनात्व-न्तस्य ग्रहणम् । बहुगणौ प्रचुरार्थौ । एतेषां संख्यातिदेशः कतिशः

(१) नञ्युक्तवन्न्यायात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायादित्यर्थः ।

(२) तत्यान्तस्य तद्धित डतिप्रत्ययान्तस्य ।

(३) पतिशब्दस्य औणादिक डडतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वात् ।

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः।

राम-स् इति स्थिते—

१०३। स्रोर्विः फे। (स्रोः ६॥, विः १।, फे ७।)।

सकाररेफयोर्विः स्यात् फे परे। रामः।

औजसोः सन्धिः। रामौ रामाः।

यतिशः यावच्छः तावच्छः बहुशः गणशः इत्यादिसिद्धार्थः। ईपीति विषयन्ती, तत्र निषेधात् यावती बह्वीत्यादि।

इति श्रीरामतर्कवागीशकृता संज्ञापादटिप्पनी समाप्ता।

१०३। स्रोः। स च र च तत् स्र, सयुक्तोर स्र, स्रच स्रच तौ तयोः स्रोः; तथाच सकारस्य रेफस्य सकाररेफस्य च विरि त्यर्थः। तेन रामः गीः चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुरित्यादि अतएव ग्रन्थकृता रात्सस्येति सूत्रं न कृतम् (१)। औजसोः सन्धिरिति त्रिधाविल्यर्थः।

---

(१) रात्सस्य—(८।२।२४) रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्ये पाणिनीये। सुप्यतुर्हिवोरित्यस्य टीकायां "चतुरिति चतुर शब्दात् सुच उत्पावितं चतुर्स् इति स्थिते स्रोर्व्विः फे इति द्विवचननिर्द्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयो स्थाने एकस्य विरित्युक्तं तर्कवागीशेन।

अत्र दुर्गादासस्तु चतुरोवारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात् सुचि कृते रेफस्य विस यसि यस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे नित्यं विसर्गस्य सका स्यादेः सोलोप इति सस्य लोपे सुचः सस्य विसर्गे चतुरित्याह।

१०४। स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः।

(स्वदीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६।, लोपः १।)।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात्।

हे राम रामं रामौ।

१०४। स्वदी। स्वश्च दी च ते ताभ्यां, अम्च शम्च तौ, तयोरादिः अम्शसादिः, धिश्च अम्शसादिश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। धातारं पितरमित्यादौ तु विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति(१) न्यायादादौ त्रिणू। ननु अम्च शम्च तौ, तयोरः अम्शसः, धिश्च अम्शसश्च तयोर्लोपः ध्यम्शसलोपः इति कृते सिद्धे आदिशब्दस्य ग्रहणं, क्वचिदन्यतोऽपि धिलोपार्थं, तेन गन्धर्व्ववाचि-त-शब्दस्य धौ हे ते, तथा महान् इः कामो यस्य स तस्य धौ हे महे, वेञधोः क्विप् ऊः महानूर्यस्य स तस्य धौ हे महा इत्यादौ एङोऽपि धेर्लोपः। हे भोः हे भगोः हे अघोः इत्यत्र कथं न धिलोप इति, अभोभगोऽघोभ्य इत्यादिज्ञापकात् (२)।

मातृकस्य मातः पुत्रे मातृस्तुतौ धौ।

महाकुलसम्भूताया मातुस्तुत्यापत्यस्यापि स्तुतिर्मातृस्तुतिस्तस्यां गम्यमानायां मातृकस्य मातः स्याद्धौ परे पुत्रे वाच्ये। हे गार्गीमात हे वात्सीमात पुत्र धन्योऽसि। पुत्रे किं—गार्गीमातृके कन्ये

---

(१) तुल्यबलविरोधे परं कार्य्यं स्यादित्येतत्पाणिनिसूत्रस्य वृत्तिः (१।४।२)

(२) अभोभगोऽघोभ्य इत्यत्र विसर्गलोपविधानात्।

१०५। शस्नामि घः। (शस्नामि ७।, घः १।)।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात्।

धन्यामि। स्तुतौ किं—दासीमातृक पुत्र। माताशब्दद्वारैव सिद्धे गार्गीमातृक इत्यनिष्टनिवारणार्थमिदम्।

१०५। शस्। नुमो नयुक्त आम् नाम्, गमकत्वात्(१) सः। शस् च नाम् च तत्तस्मिन्। दीसञ्ज्ञस्य स्वभावघत्वे स्वमनुवर्त्तयन्नाह स्वस्येति। नुस्विको ऽच्यनामि इति ज्ञापकात् नुम्सहितामो ग्रहणात् शार्ङ्गिणामित्यादौ न स्यात्। न चामि कृते सिध्यतीति वाच्यं, रामाणामित्यादौ घे स्वाभावान्नुमोऽभावप्रसङ्गात्। नापि नुमाम इति स्वग्रहणात् भविष्यतीति वाच्यं, तिसृणां नृणामित्यत्र चरितार्थत्वात्। न च स्वस्थानजत्वात् भविष्यतीति वाच्यं, सह एन वर्त्तमानाः, विगत इ येषां ते, तेषां सां व्यां इत्यादौ नुम्प्रसङ्गात्(२)। बहुः लृ यत्र तान् बहॢलृन्। परे तु लृकारे घत्वाभात् सवर्णदीर्घे ऋकारस्तेन बहॄन् इत्याहुः। अन्ये तु लकारभागद्वययुक्त लृकारस्तेन बहॢल्लृन् इत्याहुः।

लृत ओजसङ्ग्रां पुंसि घः। लृकारस्य ओकारेण जसोऽकारेण च सह घः स्यात् पुंलिङ्गे। बहुर्लृर्ययोर्येषां वा तौ बहॢल्लृ ते बहॢल्लृः। परे तु बहॄ बहॄरित्यादि।

---

(१) तदर्थबोधकत्वात्। नाम् इत्युक्तौ नुमो नयुक्त आम् इत्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः।

(२) अत्र दुर्गादासः—किञ्च आम् ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ नामीति कृतं आगमादेशयोरागमविधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम्। तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि तृनादेशो नस्यात्। एवं प्रकृते अकारदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वात् यथा

१०६ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७।, तु ।१।, शस् ।१।, न । १।) ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०७ । टा-भिस्-ङे-ङसि-ङसोसा-मिनैसयात्-स्य-यीसोऽतः । (टा-ओसाम् ६।।।, इन-योसः १।।।, अतः ५।)

अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

१०६ । पुंसि । पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपरिभाषाविषयत्वं, न तु स्तनादिमत्त्वम्, दारकलत्रादौ तदभावात् । एवं स्त्रीत्वनपुंसकत्वे अपि । यदुक्तं—

शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थमुपायाः परिकल्पिताः ।
सर्व्ववस्तुगता धर्म्माः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्त्रयः ॥
ये तु लिङ्गादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः ।
न तेऽप्युपायाः संस्कारे दारादिषु तटादिषु ॥

रामान् इति—अनेन ने कृते पूर्व्वेण षः (१) । कथं सान् वीन् इति ? उच्यते, भूतपूर्व्वस्त्वमाश्रित्य शसो नादेशः ।

१०७ । टा । स्वसंत्वात् पुंसीति नानुवर्त्तते, अतः क्लीबेऽपि, तेन ज्ञानेनेत्यादि । ऐस् भात् करणं निर्जरसैः निर्जरसादिति

शसो नकारविधानं तथा आमो नुमागमो नस्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव सः विष्णुः, सह एन वर्त्तते यः स साः, विगत इर्यस्मात् स वीः तेषां, सां व्यामिति ।

(१) दुर्गादासस्तु बहिरङ्गविधेरन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादादौ दीर्घे कृते पश्चाद् नत्वमाह । वयन्तु सूत्रद्वयस्य पौर्व्वापर्य्येणाचार्य्यस्यापि मतमेतदिति मन्यामहे ।

१०८। ष्णुर्णोऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्धात्त्व-पक्वयुवाङ्कः ससेप्स्यादे नैकाच्कोस्तु वा।

(ष्णुः ५।, णः १।, अदान्ते ७।, नः ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि।१।, अतद्धात् ५।, तु।१।, अपक्वयुवाङ्कः ६, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाच्कोः ६।, तु।१।, वा।१।)।

सिद्धार्थम्। व्येस्म्येरित्यत्र व्यस्म्योस्ये रिति कृते सिद्धे अत्वीसग्रहणं, अदृग्रहणेन लाक्षणिकस्याप्यतो ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। तेन, येन तेन यैः तैरित्यादि। एवमन्यत्रापि क्वचिदनतोऽपि ङसः स्य-विधानार्थमिति। तथाच—

नवं नवं परिक्षिप्य पुराणमपकर्षतः।
अतिजरस्य भिक्षुस्य कन्था वर्षशतं गता॥

इति•वृद्धतिङन्तः (१)।

उदधिस्योत्तरे तीरे मृतः किमनुशुच्यते इति उदधिमिच्छति, क्ये सन्, पचाद्यनि उदधिस्या गङ्गा, तस्या उत्तरे उदधिस्योत्तरे इति (२)।

---

(१) कातन्त्रेऽपि ङसस्य इति चतुष्टयवृत्ति २२ग सूत्रे नवं नवमिति श्लोक-मुद्धृत्य ऋषिप्रयोगादिति चिन्त्यमित्याह कविराजः।

(२) अतःपरं बहुषु पुस्तकेषु 'मा मा सखे वदन्तस्य सुप्तोऽहं विजने वने इत्यत्र वदन्निति क्रिया असंहितत्वात् नस्य न सन्' इत्यधिकः पाठः। अस्य तु प्रकृते कीदृगुपयोगित्वं तत् सुधीभिश्चिन्त्यम्।

कातन्त्रीय-व्याख्यासारे तु—"उदधिस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याः स्मरणमात्रेण मुक्ता भवति गुर्व्विणी" त्युद्धृत्य अत्र अनकारान्तादपि ङसःस्य इत्युक्तम्।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात्, अव-कवर्ग पवर्ग-व्यवधानेऽपि।

यत्र दे न स्ततोऽन्यत्र गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्दि-र्हितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्कादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यै-वैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात्। गमेण।

१०८। षृ। ष च र च ऋश्च, तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। दस्यान्तो दान्तः, न दान्तः अदान्तस्तस्मिन्। अव् च कुश्च पुश्च ते अवकुपवः, तैरन्तरं व्यवधानम् अवकुप्वन्तरं तस्मिन्। तच्च तत् दश्चेति तद्दं, न तद्दम् अतद्दं तस्मात्। पक्कश्च युवा च अद्दश्च तत्, न तत् अतत् तस्य अपक्कयुवाद्दः। ईप् च स्यादिश्च तौ ईप्स्यादौ, माङीप्स्यादौ मीप्स्यादौ, ताभ्यां सह वर्त्तमानः समीप्स्यादिस्तस्य। एकोऽच् यस्य स एकाच्, एकाच्च कुश्च तत्, न तत् नेकाच् कुः तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। परभागे अतद्दादित्युक्तेः पूर्व्वभागे समानदस्थ-निमित्तादित्यर्थः। यद्यपि कृणाति पृणाति इत्यादौ ष्टुभिष्टु इत्यादिना सिध्यति, तथापि अर्पेण इत्यादिसिद्धार्थं षग्रहणम्। यत्रेत्यादि—यस्मिन् दे नकारः तद्भिन्नदस्थात् षकार-रेफ ऋवर्णात् परस्य नकारस्य मात् क्तताभ्यामीप्स्यादिभ्यां युक्तस्य पक्कादिभि-न्नस्य णः स्यादित्यर्थः। तस्यैव नकारस्य एकाच् कवर्गयुक्त द-भिन्न-सम्बन्धिनो वा स्यादित्यर्थः। एतेन एकाच् कवर्गयुक्त-द-सम्बन्धिनो नकारस्य णो नित्यं स्यादित्यर्थः। पक्कादेरुभयत्रापि निषेधः। एकाच्च कोर्य्यथा—हृतहृणौ वस्त्रयुगाणीत्यादि। एकाच्कु-भिन्नस्य—हरिभाविणी हरिभाविनी, व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनी। पक्कवर्ज्ज-

नात् स्यादेर्नकारस्यापि णत्वं, तेन रम्यविणा, श्रीकामिणा, श्रीभाविणा श्रीभाविना इत्यादि। पक्वादेस्तु-रम्यपक्वेन रम्ययूना दीर्घाह्नेत्यादि। अदान्त इति किं—रामान्, व्रीहिवापिन्। अवकुप्यन्तर इत्येव, चुटुतुलशस-व्यवाये माभूत्। यथा—महाराजानां, वराटिकानाम्, ऋतूनाम्, अरालानां, राशीनां, रसानामित्यादि। साहि-ह्नितेति किं-वीरस्य भगिनी वीरभगिनी इत्यादि (१)। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिदन्यत्रापि। तथाहि--

सदर्गयनभिन्नस्य सिध्रकादेर्वनस्य च।
नाम्न्यनाम्नि तु कार्ष्यादेः सिध्रकाद्याम् सिध्रका।

(१) अत्र स्थले एवं सुधी पूर्व्वेण सम्बद्धौ स्तन्यौ तु परगामिणौ। चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्व-कर्म्मण्यघो मताः इत्युक्तं दुर्गादासेन। तर्कवागीशेन तु क×पौ॥कुन्स्वविति सूत्रस्य टीकायां "एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्जनता परगमनार्थमित्युक्तत्वाच्चात्र पुनरुक्तम।

क्रुञ्चति हम्पयति हम्फयति रञ्जयति रम्भयति इत्यादौ झसपरत्वाद् बलवता म्नोर्नुरित्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे जपे जम्नोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य अकारादिः स्यात्। कर्त्तति मन्यते क्रन्दति कुर्व्वन्ति इत्यादौ तु तघदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सत्यप्यगतो विप्रतिषेधो यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायात्त्वं न स्यात् इति। किन्तु ल्टजिदा क्त क्लिसः, जघौ क्लुद क्लुसः, अर्द्द समर्णौ इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्व्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति। किन्तु भिदिर् निर्भिन्नः भिदा प्रभिन्नः इत्यादौ पूर्व्वपदस्थनिमित्तात्तु व्यस्य ग्यनुकारेति समासे इपसाद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावात्त्वं न स्यादेव। अत्रापि णत्वमित्येके। इत्यपि दुर्गादासः। तर्कवागीशमते क्रुञ्चत्यादीनि क्षुभ्नादौ द्रष्टव्यानि। उक्तञ्च काशिकायां "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः" इति (८। ४। ३९.)।

मिश्रका शारिकाग्रे च पुरगा कोटरा इमे ।
कार्थ्यंसु-प्लच-पीयूच्चाः खदिरान्तः-प्र निः-शराः ।
आम्रश्चाथ नसः प्रादेर्वाह्यात्तु वाहनस्य च ।
त्रिचतुर्भ्यां वयस्येव हायनस्याथ चान्तरः ।
हनोऽदेशेऽयनस्याथ देशे पानस्य च स्मृतः ।
वा नद्यादेश्च गिर्य्यादेः पानस्य तु ध-भावयोः ।
द्वित्र्यज्वङ्गां वनस्पत्योषधिभ्यां हि वनस्य च ।
क्षुभ्रादीनां न णो नित्यं तिमिरादेर्वनस्य च ।
अनाङ्-द-ल व्यवाये च दान्तषादपि मन्यते ।
क्षुभ्रादौ अश्व नांथाग्ता रींस्तथा परिवर्त्तनम् । (१)
दुर्न्नामा परमानन्दः पर्य्यग्निर्नरवाहनः ।
नरनारायणो वारिनिधि र्वार्न्निधिरित्यपि ।
तृप्नोत्याचार्य्यभोगीन(२)स्त्रिनेत्रः सर्व्वनाम च ।
हरिनन्दो सुरानन्दः स्वर्भानुः परनन्दनः ।
ग्रीघनः शास्त्रवाक्यानि चित्रभानुः पुनर्न्नवा ।
दुर्न्नङो नृनमनः सूत्रनड् दुन्दुभिषेवनम् ।
आचार्य्यानी-त्रिनयनौ दुर्न्नङि-हरिनन्दनौ ।
परिगहनं परिनगरं परिनदनं शरनिवेश-शरनिवासाः ।
हरिनगर-सुमन्त्रनेत्र-दर्भानूपास्तु इत्यादि ॥

(१) परिवर्त्तनं रीनस्थानजातौ रिन्-रनावपीत्यर्थः ।

(२) मात्रभोगीण इत्यत्र तु मातृभोगाय हितः इत्यर्थे ईने कृते एकपदत्वात् णत्वं स्यादेव ।

अतद्धादित्यनुवर्त्तते। संज्ञायाम् ऋगयनभिन्नस्य, उत्तरदस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात्, सिध्रकादेः परस्य वनस्य नस्य च। शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा रावणभगिनी ; शूर्पनख्या इत्यार्षः। नारा आपोऽयनमस्य नारायणः। तथाच—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥

वर्द्ध चर्म्म, तस्य विकारे ष्णः, संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति न्यायात् वृद्ध्यभावः, वर्द्ध्री चर्म्मरज्जुः, वर्द्धस्य वार्द्ध्री, वार्द्ध्रीव नासिका यस्य स वार्द्ध्रीणसः, द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः, एवं खरणाः खरणसः (१) ग्रामणीः अग्रहायणी, अर्च्चीर्हिणीत्यादि।

सिध्रकादेर्वनस्य चेति। सिध्रकावणं मिश्रकावणं शारिकावणं वनस्याग्रे अग्रेवणं, राजदन्तादित्वात् परनिपातः। पुरगावणं कोटरावणम्(१)। संज्ञायामिति किं—चर्म्मनासिकः। सिध्रकादेरिति किम्—इन्द्रवनमित्यादि।

असंज्ञायां कार्ष्यादेर्वनस्य नो णः। कार्ष्यस्य वनं कार्ष्यवणम् इक्षुवणं प्लक्षवणं पीयूक्षावणं खदिरवणम् अम्रवणं प्रैवणं निर्वणं शरवणम् आम्रवणम्।

अथ प्रादेः परस्य नसस्य नो णः। प्रगता नासिका यस्य प्रणसं मुखम्, एवं दुर्णसं परिणसमित्यादि।

(१) भाक्षेतुरिति सूत्रे अस्थलाद्यान्मीत्यादिवार्त्तिकसूत्रं द्रष्टव्यम्।

(२) रूपनाम गोत्रेति सूत्रस्य तर्कवागीशटीकायां "कोटर किंशुलुकाद्योवेनगिर्य्योर्नाम्नी"ति धृतं।

वाह्यात्तु वाहनस्य नो णः। उह्यते यत् तद्वाह्यं, ढे घ्यण, उह्यते येन तद्वाहनं घेऽनट्। यथा—दर्भस्य वाहनं दर्भवाहणम् इक्षुवाहणं शकटम्, एवं शरवाहणं धनुः। वाह्यात् किं—दाक्षि-वाहनो गार्ग्यवाहनो रथः, (१) यदा तु दाक्षिर्गार्ग्यश्च वोढव्यस्तदा दाक्षिवाहणः गार्ग्यवाहणश्च भवत्येव।

वयसि गम्ये त्रिचतुर्शब्दाभ्यां परस्य हायनस्य नो णः। त्रीणि हायनानि यस्य त्रिहायणो वत्सः, एवं चतुर्हायणः। वयसि किं—त्रिहायना चतुर्हायना शाला।

अथ चेति चकारस्य व्यवहितेनान्वयः। अदेशे गम्ये अन्तरः परस्य हनो अयनस्य च नो णः। अन्तर्हन्यते अन्तर्हणनम्, एवम् अन्तरयणम्। अदेशे किम् अन्तर्हननो देशः, अन्तर-यनो देशः।

अथ देशे वाच्येऽतद्धस्यात् षुः पानस्य नो णः। पीयते यत् तत् पानं, ढेऽनट्. सुरा पानं येषां ते सुरापाणाः प्राच्याः, क्षीरपाणाः उशीनराः, सौवीरपाणाः (२) वाह्लीकाः, कषायपाणाः गान्धारा इत्यादि। यद्यपि प्राच्यादिशब्दा देशविशेषभूता न, मनुष्ये वर्त्तन्ते, तथापि देशसम्बन्धद्वारेणैव मनुष्ये प्रवृत्ता, अतो देशपदेनाभिधीयन्ते। यद्वा सुरा पानं यस्मिन् देशे इति हेन देशो वाच्यः। देशे किं सुरापानाः शूद्रा इत्यादि।

वेत्यादि। गिर्य्यादेः परस्य नद्यादेर्नो वा णः। गिरिणदी

(१) रथोऽत्र तदुभयस्वामिक इत्यर्थः।

(२) सौवीरं काञ्जिकं काँजि इति भाषा।

गिरिनदी, गिरिणदं गिरिनदं, वक्रणदी वक्रनदी, वक्रणितम्बा वक्रनितम्बा । स्त्रीलिङ्गगणे पाठात् पुंसि न स्यात्, तेन वक्रनितम्बः गिरिनद इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । वेति सर्व्वत्रान्वयः ।

पूर्व्वदस्मात् ष्ठ्धभावविहितस्य पानस्य नो वा णः । क्षीरं पीयते अनया क्षीरपाणी क्षीरपानी, क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं क्षीरपानं । ध-भावयोः किम्—उष्ट्रेण पीयते अस्याम् उष्ट्रपानी पात्री ।

द्वौ च त्रयश्च, द्वित्रयोऽचः सन्ति ययोः तौ ताभ्यां, वनस्पतिश्च ओषधिश्च तौ ताभ्याम् । वनस्पत्योषध्योर्द्वित्रज्वतोः ष्ठ्वनस्य नो वा णः । व्रीहिवणं व्रीहिवनं, शिग्रुवणं शिग्रुवनं (१), नीवारवणं नीवारवनं, शिरीषवणं शिरीषवनम् । द्वित्रज्वतोरिति किं—राजमाषवनं पारिभद्रवनम् । वनस्पत्योषध्योरिति किं—विदारीवनम् (२) ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाश्च फलपुष्पगाः (३) ।

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ इति कस्यचिन्मतम् । त्रिकाण्डे तु—

महीरुहः कुजो वृक्षो वनस्पतिर्वनेरुहः ।

अगो नगाऽगमश्चैव शाखी द्रुमस्तरुः स्मृतः ॥

पुष्पं विना फलवान् फली वनस्पतिरुडुम्बरादिः । फलपुष्पे उपगच्छन्ति ये ते वृक्षशब्देनोच्यन्ते । पाणिनीयस्वरसाङ्ककार समु-

---

(१) शिग्रुः शोभाञ्जनः सजिना इति भाषा ।

(२) विदारी शुक्लभूमिकुष्माण्डः ।

(३) वृक्षाः पुष्पफलोपगा इत्यन्यत्र पाठः ।

श्चयनीयः (१)। केचित्तु दूर्व्वावनमिति प्रत्युदाहरन्ति, तन्नादृत-मस्माभिः, दूर्व्वाशब्दस्यौषधिपर्य्यायत्वात् ।

क्षुभ्नादीनां नस्य णो नित्यं न स्यात् । क्षुभ्नाति क्षुभ्नीतः क्षुभ्नन्ती-त्यादि । एवं विष्कभ्नाति हरिनाथः रमानाथ इत्यादि । रीन्-नरीनरीति नरीनर्त्ति इत्यादि । रीन्स्थानित्वात् रिवनोर्ग्रहणं, तेन नरिनर्त्ति नरिनर्त्तीत्यादि । आदिशब्दादन्यन्त्वोरपि ग्रहणं, तेन कुर्वन्ति कुर्व्वन्तु इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

तथा तिमिरादेः परस्य वनस्य नो णो नित्यं न स्यात् । तिमिरवनम् इरिकावनं भद्रिकावनम् ।

अनाङित्यादि । न आङ् अनाङ्, अनाङ्च तत् दश्चेति अनाङदम्, अनाङदश्च ल्यश्च, तेन व्यवायस्तस्मिन् । अनाङ्-दल-व्यवाये उत्तरदस्थस्य नस्य णो नित्यं न स्यात् । दान्तषादपि । यथा—माषकुम्भवापिनौ चतुरङ्गयोगेन पर्य्यवनद्धं प्रक्षुप्यमानं दुष्पानमित्यादि । अनाङ् क्रिं-पर्य्याणद्धम् ।

(१) चकारेण वनस्पतेः समुच्चयः, वनस्पतयोऽपि वृक्षा इत्यर्थः । अतोऽत्र चकारात् वनस्पतिशब्देन वृक्षा अपृच्यन्ते इति निष्कर्षः । अतएव "सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्यो-रिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्य"मिति काशिका । फलमात्रं यस्यास्ति न तु पुष्पं स फली वनस्पतिर्ज्ञेय', ते उडुम्बरादयः । वृक्षा इत्यादि ये पुष्पमुपगच्छन्ति फलमुप-गच्छन्ति उभयमुपगच्छन्तीति ते पुष्पफलोपगाः । एवं यो वनस्पतिः सोऽपि वृक्षो भवति, न तु यो वृक्षः सोऽवश्यं वनस्पतिरिति विशेषः । ओषध्य इत्यादि—ओषधि-शब्दादिदन्तादकृद्यर्थादिति ई । फलपाके अन्तो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता ओषध्यः ताड़ीदूर्व्वादयः । लता इत्यादि लता विततिमत्यो जातीमालत्यादयः । गुल्माश्च ह्रस्वस्कन्धशाखा बहुपत्राः शाखोटादयः (शाखोटः सेओड़ा इति भाषा) इति गोयीचन्द्रः ।

१०९। आ क्ति-भम्वि (१)।

(आ ।१।, क्ति-भम्वि ७।)।

अकार आकारः स्यात् क्तौ भं-म-वेषु परेषु।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम्।

११०। व्वे सभ्येः। (व्वे ७, स्भि ७।, एः १।)।

अकार एकारः स्यात् क्तौ व्वे सभयोः परयोः।

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः।

१०९। आक्ति। मच वच म्व भश्च म्वच भम्व क्तौभम्व तस्मिन्। मण्डूकगत्या क्तिविपरिणामेन अत इत्यनुवर्त्तयन्नाह अकार इति। क्तौभमवेष्विति स्यादेर्भे त्यादेर्मवयोरित्यर्थः, तेन रामं ज्ञानमित्यादौ न घः (२)।

११०। व्वे। सच भच तत्तस्मिन्। अदित्यनुवर्त्तते, तेन उमाभ्य इत्यादौ न स्यात्। त्यादेः सकार भकारयोरभावात् स्यादावस्य विषयः। व्युत्क्रमनिर्देशात् क्वचिद्बाधक ऐस् वाध्यते, तेन मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिः (३) इति वौद्धप्रयोगः।

(१) आक्तिमभवीति बहुषु पुस्तकेषु पाठः। किन्तु तर्कवागीशटीकायां भ म व एषां व्यासवाक्यानुसारेणास्य मते भम्वीत्येव पाठः। आदौ स्यादिप्रकरणे भस्य पश्चात्त्यादिप्रकरणे मवयोः सार्थकत्वात् समीचीनोऽप्येष इति मन्यामहे।

(२) ननु रामामित्यादौ कथमाकारो न स्यात् अकारलोपस्य सार्थकत्वादिति चेन्न। हरिं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात्। वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्य्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः। अतएव त्वां मामित्यादिसाधनाय ङेभ्यो-र्मकारे क्तेऽपि समभ्योष्वाङ इत्याकारं विधास्यति।

(३) माल्यवरेभिः गन्धर्वरेभिरिति पाठान्तरम्।

११११ नुमामः स्वद्याप्-सङ्ख्यार्णाः ।

(नुम् ।१।, आमः ६।, स्वद्याप् सङ्ख्यार्णः ५।) ।

स्वात् द्या आपो रषनान्त-सङ्ख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम् स्यात् । ष-णत्वे । रामाणाम्, रामे रामयोः ।

११२ । क्विलात् क्नतो ऽसात् सः षो ऽदान्ते नुव्यन्तरे ऽपि शास-वस-घस-साढाञ्च ।

(क्विलात् ५।, क्नतः १।, असात् ।१।, सः १।, षः १।, अदान्ते ७।, नुव्यन्तरे ७।, अपि ।१।, शास-वस-घस साढां ६॥, च ।१।)

कवर्गादिलाञ्च परः क्नतः साढर्जो दमध्यगः सकारः शासादेश्च षः स्यात्, नु-वि व्यवधानेऽपि । एत्व-षत्वे । रामेषु ।

एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

१११ । नुमामः । रच षच न च तत् र्णो, संख्या च तत् र्णो चेति तत, स्वश्च द्यौ च आप् च संख्यार्णो च तत्तस्मात् । येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह रषनान्तेति । मुख्यलाक्षणिकयो-र्मुख्यस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति न्यायात् प्रियचतुरां प्रियपञ्चामित्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयसीनामित्यत्र अवयवस्त्री-त्वेन नुमिति भाष्यम् ।

११२ । क्विलात् । कुश्च इलश्च तत्तस्मात् । न सात् असात्, न दान्तोऽदान्तस्तस्मिन्, नुश्च विश्च तौ, ताभ्याम् अन्तरं नुव्यन्तरं तस्मिन् । शासश्च वसश्च घसश्च साढ़ च ते तेषाम् । अन्तशब्दः प्रान्तार्थ इत्याह दमध्यग इति, तेन दधि सिञ्चति हरिरित्यादौ न

स्यात् । अकृतसत्वात् शासवसघसां ग्रहणम् । साढ़ः कृतसत्वेऽपि किलभिन्नादपि षत्वार्थं नियमार्थञ्च ग्रहणं, तेन तुराषाट् ऋतीषाट् इत्यादौ स्यात्, न तु तुरासाहौ ऋतीसाहावित्यादौ । शासादेस्तु किलादेव, तेन अशिषत् उषितः जक्षतुरित्यादौ स्यात्, न तु शास्तीत्यादौ । कवर्गग्रहणात् वाक्षु प्राङ्क्षु इत्यादि । नुव्यन्तरेऽपीति-सर्पींषि धनूंषित्यादि । नुणो नु-ग्रहणात् पुंसु इत्यत्र न षः । सर्पिष्षु धनुष्षु इत्यादि शसि वा शस्विधानात् । कृत इति किं—विसं (१) मृणालमित्यादि ।

सेऽग्नेर्ङ्यःसोमस्य ॥ अग्निशब्दात् ङ्यवयवात् सोमस्य सः षः स्यात् से सति । अग्नीषोमौ, देवता-चे ङी । तस्मादिति किं-ज्योतिरग्निः सोमो लता तयोर्ये अग्निसोमौ, अग्निश्च इश्च सोमश्च ते अग्नीसोमाः ।

मातापितृभ्यां स्वसुर्वा तु ष्यन्ताभ्याम् । आभ्यां परस्य स्वसुः सः षः स्यात्, ष्यन्ताभ्यान्तु वा से सति । मातृष्वसा पितृष्वसा मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा इत्यत्र से ष्या लुक्वा ।

निनदीभ्यां स्नः कौशले ॥ नेर्नद्याश्च स्नः सः षः स्यात् कौशलेऽर्थे से सति । निष्णातः कुशलः, तथाचातिथ्यनिष्णा वन-वासिमुख्या इति भट्टिः । नदीष्णः, तथाच ततो नदीष्णान् पथिकानिति भट्टिः ।

(१) विस इर् क्षेपे इत्यस्मात् कः ।

दिवि द्युभ्यां सदो देवे। आभ्यां सदः सः षः स्यात् से सति देवे वाच्ये। दिविषदः द्युषदो देवाः, अन्यत्र द्युसत्।

कपिप्रतिभ्यां स्थलस्नातयोर्गोत्रसूत्रयोः। आभ्यामनयोः क्रमात् सः षः स्यादनयोरर्थयोः से सति। कपिष्ठलः ऋषिः, *स्वभावात् पुंलिङ्गः। प्रतिष्णातं* सूत्रं पाणिनेः, सुविशुद्ध मित्यर्थः।

वैस्तरस्य वृक्षासनयोः। वैस्तरस्य सः षः स्यात् अनयो रर्थयोः से सति। विष्टरो वृक्षः कुशमुष्टिश्च, विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः। अन्यत्र विस्तरः।

नृगोभ्यां सनो नाम्नि। आभ्यां सनोति नाम्नि सः षः स्यात् से सति। नरं सनोति नृषाः गां सनोति गोषाः।

अभिनिरः स्तानस्य शब्दनाम्नि। अस्मात् स्तानस्य सः षः स्यात् शब्दनाम्नि से सति।. अभिनिष्टानो विसर्गः। तथाच—वचः स्पष्टाभिनिःष्टानमिति माघः। वैकल्पिकमिदमित्यन्ये। शब्द-भिन्ने अभिनिस्तानो मृदङ्गः।

इलादेति नाम्नि वा तु भात्। इलात् परः स एकारे परे षः स्यात् नाम्नि से सति, भात्तु वा। सुषेणः, हरिषेणः। भात्तु-भरणिषेणः भरणिसेन इत्यादि। नाम्नि किं—पृथ्वीसेनः। एति किं—त्रिस्रोता गङ्गा। इलादिति किं—विषुमञ्चतीति क्विप्, स्त्रियामीप्, अचोऽल्लोपोघः, विषूची सेना अस्य, पुंवद्भावः, विष्वक्सेनः शतभिषक्सेनः।

प्रात स्थोऽग्रे। प्रात् परस्य स्थस्य सः षः स्यात् से

सति अग्रगे वाच्ये। प्रष्ठोऽग्रगामी, एवं प्रष्ठा अग्रगामिणी। तथाच सर्व्वनारीगणप्रष्ठामिति भट्टिः। अन्यत्र प्रस्थः।

अवात् स्तम्भेराश्रयनिकटयोः। अवादाश्रये निकटे च स्तम्भे; सः षः स्यात् से सुति। ग्राममवष्टभ्यास्ते, अवाष्टभत्सेना (१) और्ज्जित्येऽपि(२)—अहो मल्लस्याऽवष्टम्भ इति चन्द्रः। अन्यत्र शीतेनावस्तब्धो जड़ीकृत इत्यर्थः।

निरस्तप्येकसेवने। (३) निष्टपतिवह्निं राजा, सकृत्सेवते इत्यर्थः।

वह्निष्ठादीनाञ्च।

वह्निष्ठः सुषमं विषूति-विषमं नैःषेचिका कुष्ठलं
निःषूति निःषितः सुषाम-विषितं निःषाम नैःषेचनम्।
दुःषामा निषयः सुषूति-विषयः दुःषेध-निःषन्धि च
द्विष्ठो दुन्दुभिषेवनं परिषित स्विष्ठः सुषेधो मतः।
अग्निष्टोम-सुषन्धि-विष्ठलमपष्ठाग्निष्ठ-गोष्ठं तथा-
ऽम्बष्ठाम्बष्ठ-दिविष्ठ-कुष्ठ-परमेष्ठाङ्गुष्ठ-दुःषन्धयः।
निःषेधोऽङ्गुरिषङ्ग-सुष्ठु-पृतनाषाहं जलाषाहम-
ग्निष्टुद्दुष्टु-प्रतिष्णिकाः परिषयः शङ्कुष्ठ-सव्येष्टरौ
गौरिषक्थश्च निष्णातो निष्णातिश्च परिष्ठलम्।
भीरुष्ठानञ्च भूमिष्ठो ज्योतिष्टोम-शमिष्ठलं
रथ्याच ऋतीषाहं निःषमं दुःषमं विषु।

(१) निकटीभूतेत्यर्थः।

(२) और्ज्जित्यं प्राधान्यं बलञ्चेति गोयीचन्द्रः।

(३) निरः सकारस्य तपतौ परे षः स्यात् सकृत् सेवनेऽर्थे से सुति।

आयुष्टोमश्च विष्टारो गविष्ठिर-युधिष्ठिरौ
परमेष्ठी उपष्टम्भः शेकुष्ठ स्त्रिष्टुबित्यपि।
पुञ्जिष्ठोऽङ्गुलिषङ्गश्च निष्टुब्धोऽनुष्टुभा सह।
सव्येष्ठोऽपष्ठु सव्येष्ठा दुःषूतिश्च मनीषिभिः।
षट्सप्ततिरिह प्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः।

बर्हिषि तिष्ठतीति बर्हिष्ठः। सुपूर्व्व षम वैक्लव्ये पचाद्यन् सुषमम्। विपूर्व्व षूधोः क्तिः विषूतिः। विषमं पूर्व्ववत्। षिच-धोर्णकः नोषेचिकेति चान्द्राः। स्थल ज स्थाने पचाद्यन्, पश्चात् कोर्भूमिः कुत्सितं वा स्थलं कुष्ठलम्। निषूतिः पूर्व्ववत्। निपूर्व्वात् षि ञ न ग बन्धे, षो य नाशे, आभ्यां क्तः, निषितः। सुपूर्व्व-षो य नाशे मन् सुषामा। विषितं निषितवत्। निःषामा सुषामवत्। षिचधोरनट् नोषेचनमिति जयादित्यः। दुःषामा सुषामवत्। षि न् ग ञ बन्धे अल् निषयः। सुषूतिर्विषूतिवत्। विषयो निषय-वत्। षिध्यौ मिङ्गो घञ् दुःषेधः। डु धाञ् धारणे पुष्टौ क्तिः सन्धिः, ह सः, निःषन्धिः। द्वयो स्तिष्ठति द्विष्ठः। दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवनं नुभ्रादित्वान्न णः। परिषितो निषितवत्। त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः। सुषेधो दुःषेधवत्। स्तुधोर्म्मः स्तोमः, अग्नेः स्तोमः अग्निष्टोमः। सुषन्धिर्निःषन्धिवत्। वेः पक्षिणः स्थलं विगतं स्थलं वा विष्ठलम्। अपतिष्ठतीति अपष्ठ इति न्यासः। अग्नौ तिष्ठतीति अग्निष्ठः। गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठः। अम्बायां तिष्ठति अम्बष्ठः मनोषादित्वात् स्वः। आम्बष्ठ इति क्वचिदन्यत्रा-पीति घः। दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठः, स्या न लुक्। कौ भूमौ

कुत्सितं वा तिष्ठति कुष्ठः। परमे तिष्ठतीति परमेष्ठः, स्था न लुक्। अग्नौ तिष्ठतीति अग्नुष्ठः। दुःषन्धिर्निःषन्धिवत्। निःषेधो दुःषेधवत्। अङ्गरिषु सङ्गो यस्य सोऽङ्गरिषङ्गः। शोभनं तिष्ठति सुष्ठु, बाहुल्यात् डुः, स्वरादित्वात् व्यम्। पृतनां सहते पृतनाषाट्, तं पृतनाषाहम्, एवं जलाषाहं ; अषाढ़न्तत्वेऽपि षः। गणपाठसामर्थ्यात् पृतनासाहौ जलासाहौ इत्यादौ न स्यात्। ष्टु अल स्तुतौ अग्निष्टुत्। दुष्टु सुष्टुवत्। प्रतिपूर्व्वस्नातेराडन्ताड्डः, ततोऽल्पार्थे कः, कापि परे अकारस्य इकारः, प्रतिष्णिका। परिषयो निषयवत्। अङ्गुष्ठोऽङ्गष्ठवत्। सव्ये तिष्ठति स्था-धोः रौणादित्वात् ऋक्, कित् आलोपश्च, सव्येष्ठा सव्येष्ठरौ सव्येष्ठरः सव्येष्टृभ्यामित्यादि। अन्ये तु अनृदन्तस्थानादन्तस्य षत्वं नेच्छन्ति, तन्मते हे सव्येस्थ इत्यादि। गौरीव सक्थि यस्य गौरिषक्थः, गणपाठात् स्वः। निपूर्व्वे स्ना धोः क्तः क्तिश्च निष्णातः निष्णातिश्च। परिष्ठलं कुष्ठलवत्। भीरोः स्थानं भीरुष्ठानम्। भूमिष्ठोऽग्निष्ठवत्। ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमवत् ; खपान्तशसि लुप् वा। शम्या स्थलं शमिष्ठलं गणपाठात् स्वः। अत्र स्वाभावस्तत्र न स्यात्तेन शमीस्थलमिति। रथेन पाति रथष्पा नदी, मनीषादित्वात् सुमि अत्र पाठात् षत्वम्। ऋतीषाहं पृतनाषाहमिव। निःषम-दुःषमौ सुषमवत्। विपूर्व्वे सुधोः प्रादिसे विषु व्यम्। आयुष्टोमो ज्योतिष्टोमवत्। विपूर्व्वस्तृधोर्घञ् विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः, अन्यत्र विस्तारः पटस्य। गवि स्थिरः गविष्ठिरः, स्था न लुक्। एवं युधिष्ठिरः। परमे उपपदे स्थाधोरिन्नौणादिकः

परमेष्ठी स्था न लुक्। उपपूर्व्वं स्तम्भधोर्घञ् उपष्टम्भः। ग्रेकुष्ठोऽङ्गुष्ठवत्। त्रिपूर्व्वे ष्टुभधोः क्विप्, त्रिष्टुप्। पुञ्जिष्ठोऽग्निष्ठवत्। अङ्गुलिषङ्गोऽङ्गुरिषङ्गवत्। ईवन्तादपि—अङ्गुलीषङ्गः अङ्गुरीषङ्गः। ष्टुभधोःक्तः निष्टुब्धः। अनुष्टुप् त्रिष्टुप्वत्। सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः स्था न लुक्। अपष्ठु सुष्ठुवत्। सव्ये तिष्ठति इति क्विप् सव्येष्ठाः स्था न लुक्। दुःषूतिः निःषूतिवत्। आकृतिगणोऽयम्।

न सुस्थादि-बहुप्रकृतेः। सुस्थादेर्ब्बहुप्रकृतेश्च सः षो न स्यात् से सति।

> सुस्थः परिस्थितिर्दुस्थो दुस्थितश्च परिस्थितः।
> निस्तब्धश्च (१) प्रतिस्तब्धः कुसरा-कुसरौ तथा।
> धूसरो हरिसेतुश्च धूसरा गिरिसेतु च।
> कपिसेतुः परिस्कन्दोऽभिसुसूश्च (२) प्रयोगतः।

बहु-त्य-पूर्व्व-सकाराः सर्व्वे, यथा बहुसेतुरित्यादि। आकृतिगणोऽयम्।

(१) "निस्तब्ध इति नि उपसर्गः। निरस्तु निष्टब्ध" इति गोयीचन्द्रः।

(२) अभिपूर्व्वात् सुनोतेः सनन्तात् क्विप्, हसात्लोप इत्यकारलोपः, सघेसु-सिति रङ्, व्यनच्तयोरिति घः अभिसुसूः।

"अभिसुसूरिति सनन्तात् क्विप् सुलुप्ते पदान्तत्वात् षत्वाभावे स्तौतेरेवेति नियमाभावे प्रकृतौ प्राप्तं षत्वं निषिध्यते" इति सन्धिपादे २८६ सूत्रे गोयीचन्द्रः। "सनि तु अभिसुसूः। सनन्तादस्मात् क्विपतो लोपे रुत्वे दीर्घः"—इति तत्त्व-बोधिनी। पाणिनि—८।३।११७ काशिका द्रष्टव्या।

११३ । स्नेर्जस्-ङे-ङसि-ङीनामि-स्मै-स्मात्-स्मिनोऽतः ।

(स्नेः ५।, जस्-ङे-ङसि-ङीनां ६।।।, इ-स्मै-स्मात्-स्मिनः १।।।, अतः ५।)।

अकारान्तात् स्नेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

सर्व्वे सर्व्वस्मै सर्व्वस्मात् सर्व्वस्मिन् ।

११४ । आत् सुमामः । (आत् ५।, सुम् ।१।, आमः ६।)।

अवर्णान्तात् स्नेः परस्यामः आदौ सुम् स्यात् । एत्व-षत्वे । सर्व्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः ।

उभशब्दो द्वान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः । जसि—नेमे नेमाः । शेषं सर्व्ववत् ।

---

११३ । स्नेः । सर्व्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात् पराजयमिति क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ।

११४ । आत् । पुनरादुग्रहणात् सर्व्वासामित्यादि । सर्व्वस्मिन्निति पूर्व्वेण स्मिन् । विश्वादय इति । उभशब्दो द्वान्त इति नित्यमिति शेषः । अस्य स्निसंज्ञाफलं त्वादयोऽर्थार्थेति अर्थार्थप्रयोगे सर्व्वा क्तिः स्यात् । यथा—उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यादि । उभय इति तु उभशब्दादवयवार्थेऽयट्-त्येन साधितादुभयशब्दात् क्वचित् स्तो, न तु द्वमित्यनभिधानात् । तेन उभयस्मात् उभयेषामित्यादि । एकशब्दात् एकत्वसंख्यावाचित्वात् क्वचित्न । आ दशभ्यः (१) संख्या संख्येय-

---

(१) अष्टादशपर्य्यन्तम्, ऊनविंशतेः प्रागित्यर्थः । संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २८२ संख्यकसूत्रस्य द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रियः स्त्रीणां वा इत्युदाहरणानि सन्ति ।

११५। पूर्व्वादेः स्मात्-स्मिनौ वा।

(पूर्व्वादेः ५।, स्मात्-स्मिनौ १॥, वा ।१।)।

तौ। पूर्व्वस्मात् पूर्व्वात्, पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वे। शेषं नेमवत्। एवं परादयः।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम्।
सुमेधसामन्तरस्मै मतां स्वस्मै स्वयम्भुवे॥

वृत्तिरेव, नतु संख्यावृत्तिः, तेन घटस्यैकः ब्राह्मणानामष्टादश इत्यादि न स्यात्। मुख्यान्यार्थैकशब्दात्तु द्वित्वे स्त एव, तेन एकौ एकेषामित्यादि॥

११५। पूर्व्वा। तावित्युक्तेरकारादेव, (१) तेन पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्यामित्यत्र न स्यात्। अतएवात् सुमामः इत्यत्र आदित्यस्य नानुवृत्तिः। शेषं नेमवदिति। पूर्व्वे पूर्व्वाः इत्यादि।

तथोक्तं गोयीचन्द्रेण "द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रिय इति संख्येयार्थोऽत्र संख्याशब्दः, अतएव विशेषणविशेष्यभावः। स्त्रीणां वेति विंशतिरिति पदमत्रानुषञ्जनीयम् अत्र संख्यामात्रार्थता। अतएव गुणगुणिनोः सम्बन्धे षष्ठी। विंशतिशब्दस्य संख्येयार्थतां संख्यामात्रार्थताञ्च दर्शयितुमुदाहरणद्वयमुपन्यस्तता वृत्तिकारेणैवं सूचितं विंशत्यादिशब्दाः सर्व्व एव संख्येयार्थाः संख्यामात्रार्था वेति। इतःपूर्व्वं ये संख्याशब्दास्ते संख्येयार्थाः, अतएव द्विशब्दस्य संख्येयार्थता दर्शिता। यत्त्वा दशभ्यः संख्याशब्दाः संख्येये वर्त्तन्ते, ततःपरं विंशत्यादयः संख्याने संख्येये चेत्याहुः। एतदपि व्यभिचरतीति सूचयितुं वार्त्ताकुरेषा गुणसम्प्रयुक्तेत्युदाहृतमिति"।

(१) तौ ङसिङी, यौ ङेजस् इत्यनेन अकारात् परौ सन्तौ स्मात्-स्मिनौ भवत इत्यर्थः। एतेन पूर्वादेरिति सूत्रस्य पुंसि क्लीवे च विषयो न तु स्त्रियामिति ज्ञापितम्।

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च।
यदुस्वाय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे॥
अतिसर्व्वाय सर्व्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे।
कालावराय कालेन पूर्व्वाय जगतो नमः॥

जसि--साध्वन्ये साध्वन्याः। जसि--अल्पे अल्पाः।

शेषं रामवत्। एवं प्रथमादयः। द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वितीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये। एवं तृतीयः। निर्जरः।

नमः समस्मात् इत्यादि—स्वयम्भुवे नम इत्यन्वयः। तस्मै कीदृशाय? समस्मात् पूर्व्वस्मै, सकलात् पूर्व्वकालवर्त्तिने। पुनः कीदृशाय? अमेधसां अन्तरस्मै, मूढ़ानां वाह्याय। पुनः कीदृशाय? सुमेधसां अन्तरस्मै, ज्ञानिनां हृदिस्थाय। पुनः कीदृशाय? सतां स्वस्मै, साधूनामात्मीयाय इत्यर्थः। क्रमेण प्रत्युदाहरति समायेत्यादि—शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः। तस्मै कीदृशाय? एषां गोपालानां समाय तुल्याय। पुनः कीदृशाय? एषु जगत्सु पराय श्रेष्ठाय। (१) किमर्थं नमस्यते इत्यत आह-मुक्तये मुक्त्यर्थं, अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय धर्म्मार्थकामाय च इत्यर्थः। पुनः कीदृशाय? यदुस्वाय, यदूनां स्वाय ज्ञातये। पुनः कीदृशाय? स्वाय धनस्वरूपाय (२)। पुनः कीदृशाय? मल्लैर्जुष्टाय सेविताय इत्यर्थः।

---

(१) "एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः। एषां जगतां मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः" इति दुर्गादासः।

(२) यदूनामिति शेषः।

न गौण्याख्येत्यस्योदाहरणमाह–अतिसर्व्वाय इत्यादि। सर्व्वाय सर्व्वनाम्ने शिवाय नम इत्यन्वयः। तस्मै कीदृशाय? अतिसर्व्वाय सर्व्वमतिक्रान्ताय। पुनः कीदृशाय? साध्वन्यानां सखिद्विषे, साधवश्च अन्ये च तेषां, यथाक्रमेण साधूनां सख्ये, अन्येषाम् असाधूनां द्विषे शत्रवे इत्यर्थः। अत्र सान्तविधेर-नित्यत्वात् नाकारस्थः(१)। पुनः कीदृशाय? जगतः कालावराय, कालेन कनिष्ठाय। पुनः कीदृशाय? जगतः कालेन पूर्व्वाय, पूर्व्वकालवर्त्तिने ज्येष्ठाय इत्यर्थः।

चे जसि वेत्यस्योदाहरणमाह–जसि साध्वन्ये साध्वन्या इति।

पूर्व्वादल्पेत्यस्योदाहरणमाह—अल्पे अल्पा इति। एवं प्रथमे प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, उभये उभयाः, द्वये द्वयाः। माघे-वृथा द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति तु द्वयं द्वैतम् इच्छन्ति इष सर्पणे क्विप्, द्वयेषस्तेषां, वाशब्दस्य व्यवस्थयेति परे। अर्द्धे अर्द्धाः, कतिपये कतिपयाः इति।

तीयोङिति इत्यस्योदाहरणमाह–द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि।

इतरेतरान्योन्यपरस्परेऽस्रां कर्म्मव्यतीहारे स्त्रियामादेराम् वा स्त्रीक्लीवयोः॥ स्रोवर्जित-क्तौ परे कर्म्मव्यतीहारे एते निपात्याः स्त्रियां, एभ्यः परस्या अमादिक्तेः स्त्रीनपुंसकविषये आम् वा स्यात्। इतरेतराम् इतरेतरं स्त्रियः कुलानि वा पश्यन्ति। इतरे-तराम् इतरेतरेण स्त्रीभिः कुलैर्वा भोज्यन्ते। इतरेतराम् इतरेतरस्मै

(१) चैकाच्च्दषहोऽरित्यनेन समासान्तो नेति।

११६। जरस् जराचि तु।

(जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१।)।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे।

निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा।

केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसादित्यादि। पक्षे हसे च रामवत्।

स्त्रियः कुलानि वा स्पृहयन्ति। इतरेतराम् इतरेतरस्मात् स्त्रियः कुलानि वा विरमन्ति। इतरेतराम् इतरेतरस्य स्त्रियः कुलानि वा स्मरन्ति। इतरेतराम् इतरेतरस्मिन् स्त्रियः कुलानि वा अनुरज्यन्ते। एवम् अन्योन्याम्, अन्योन्यम्। परस्पराम् परस्परम् इत्यादि। इतरेतरादीनां क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वैकत्वे स्वभावात् स्तः। अन्यथा अन्यर्धदित्वात् इतरेतरान्योन्याभ्यां परस्य मस्य तादेशः स्यात्। केचित्तु तादेशमपि, तेन इतरेतरत् इतरेतराम् इतरेतरं कुलानि। एवम् अन्योन्यत् अन्योन्याम् अन्योन्यमित्याहुः। स्त्रीक्लीवयोरिति किम्—इतरेतरं पुरुषाः पश्यन्ति। अन्योन्यमिमौ विघटयतः। क्रियाविशेषणत्वे तु इतरेतरं पुरुषाः पश्यन्ति।

११६। जरस्। पूर्व्वसूत्राद्वानुवर्त्तते। प्रकरणात् त्तोरच्येव, तेन जरा अत्र इत्यादौ न स्यात्। परत्वादादौ त्तौ जरसादेशः न तु त्ति-कार्य्यं, तेन निर्ज्जरसं निर्ज्जरसः निर्ज्जरसोः निर्ज्जरसामित्यादि। तु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन अतिजररस्य भिक्षुस्य

११७। पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन सानु नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शीर्ष दोषः-पद्दद् यूषन्निश् पृन्मासासन् स्नु नसुदन् हृदसन् यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद--दोषः १॥, पद्--दोषणः १॥, शसादि-पौ ७।) ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्यु र्वा शसादौ पौच परे ।

पदः पदा पद्भ्यामित्यादि । दतः दता दद्भ्यामित्यादि ।

कन्या वर्षशतं गता इत्यत्रानच्यपि जरसादेश इति कश्चित् । निर्ज्जरसिन निर्ज्जरसादिति तु परमतमित्याह केचिदित्यादि । निर्ज्जरैरिति ऐस्करणाव निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः । भाष्ये तु अतिजरैरित्येव ।

११७। पाद । पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनञ्च सानु च नासिका च उदकञ्च हृदयञ्च असृक् च यकृच्च शकृच्च शीर्षञ्च दोष् च ते, ष्यर्थे व्यत्ययात् प्री । पच्च दच्च यूषंश्च निट् च पृच्च माम् च आसंश्च स्नुश्च नश्च उदंश्च हृच्च असंश्च यकंश्च शकंश्च शीर्षंश्च दोषंश्च ते । शस् आदिर्यस्य सः, शसादिश्च पिश्च तत् तस्मिन्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । पौ शीर्षे भवः शीर्षण्यः केशः, यूषण्यं हृद्यमित्यादि । ङौ शसादिष्वेवेति परे (१) । सुपदी, व्याघ्रपदी कुले इति तु ङ-से पादादेशे पात् पत्

(१) उक्तञ्च दुर्गादासेन "शसादिग्रहणेन तत्पूर्वविभक्तेर्निराशात् क्लीबे औकारस्य प्रित्वेऽपि तत्र न स्या"दिति ।

पाविति पदादेशः। केचित्तु दीर्घपदी दीर्घदोषणी दीर्घदोष्णी इत्याहुः। घिभिन्नस्यादेरचः पित्वात् (१)। वा शब्दस्य व्यवस्थया क्वचिन्न स्यात्, क्वचिदन्यत्रापि, तेन--

पादस्य पदतदर्थय-हति-काषि-हिमाज्यातिगे वा तु शब्द-घोषमिश्रनिष्के। पादस्य पत् स्यात् अतदर्थये इत्यादौ च, शब्दादौ तु वा। पादाय हितः पद्यः पन्थाः, पद्धतिः, पत्काषी, पद्धिमं, पदाजिः, पदातिः, पद्गः। पच्छब्दः, पद्घोषः, पन्मिश्रं, पन्निष्कम्। पक्षे पादशब्द इत्यादि। अतदर्थय इति किं—पाद्यं पादाय वारिणि।

ऋचः शसि। ऋक् सम्बन्धिनः पादस्य पत् स्यात् शसि (२) परे। पच्छो गायत्रीं जपति। ऋचः किं—पादशः कार्षापणं ददाति।

गोपहतयोः पदः। पादस्य पदः स्याद् गोपहतयोः (३)। पदगः, पदोपहतः।

दन्तशीर्षयोर्दच्छीर्षणौ न तयाचोः। अनयोरेतौ नस्तः क्रमादनयोः। दन्ते भवो दन्त्यः, स्थूलशीर्ष्णोऽपत्यं स्थौलशीर्षिः, मृगशीर्ष्णा युक्ता मार्गशीर्षी तिथिः। अचि किं—शीर्षण्याः केशाः।

नाम्नि दादिस्थस्योदकस्योदन् धि-वास-पेष-वाहने च वा तु

(१) अत्रायमाशयः—केचित् पण्डिताः शसादिष्वेवेति नाङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते क्लीबे औकारस्यापि पित्वात् तत्रादेशः स्यादिति।

(२) शसि प्रत्यये इत्यर्थः।

(३) गे उपहते च इत्यर्थः।

भारादौ। दादिस्थस्योदकस्य उदन् स्यात् नाम्नि, ध्यादौ च, भारादौ तु वा। उदकस्य मेघः उदमेघो नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदमेघिः। उदवाहः, उदपानः कूपः, अनपेक्षितावयवार्थो संज्ञेयम्। उदकं धीयते यत्र उदधिः समुद्रः, असंज्ञायामप्युदधिः कुम्भः, उदवासः, उदपेषं शुण्ठीं पिनष्टि चूमन्तः, उदवाहनः। उदभारः, उदकभारः। भारादिर्यथा—

भारहारौ च वाहश्च विन्दु-वीवध-शक्तवः।
ओदनो वज्रविषयौ (१) गाहो मन्थः प्रकीर्त्तितः।

अस्थहसादेः पूरयितव्ये वा। अस्थहसादेरुदकस्य उदन् स्याद्वा पूरयितव्ये। उदकस्य कुम्भः उदकुम्भः, उदककुम्भः। स्थहसादेस्तु उदकस्थाली। पूरयितव्ये किं उदकगिरिः।

परदस्योदो नाम्नि। परदस्योदकस्य उदः स्यान्नाम्नि। लोहितोदः चीरोदः लवणोदः। नाम्नि किं लवणोदकः कुम्भः।

नासिकाया नस् तस्-चुद्रावर्ण-नगरये। नासिकाया नस् स्यात् तसि चुद्रे वर्णनगरभिन्ने ये च। नस्तः, नःचुद्रः, नस्यः। वर्णनगरये तु-नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम्।

हृदयस्य हृल्लासलेखयोः ष्णा-शोक-रोग-शल्ये तु वा। हृदयस्य हृत् स्यात् लासलेखयोः परयोः, वा तु ष्णादौ। हृल्लासः हृल्लेखः। सौहृद्यं हृच्छोकः हृद्रोगः हृच्छल्यम्। पक्षे सौहृदय्यमित्यादि।

पाददन्तेति सूत्रं छान्दसमिति परे। अप्रशस्तं निशि स्नानम्। पञ्चाशमुद्वर्त्तितस्य च। हृदि विनिहितरूपः। दोष्णां बलात्

(१) विषय इत्यत्र विरस इति पाठान्तरम्।

११८। सदानोऽल्लोपोऽम्वस्यात् पौ वा त्वीङ्योः।

(सदा ।१।, अनः ६।, अत्-लोपः १।, अ-म्व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईङ्योः ७॥)।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा, नतु मस्यात् वस्याच्च परस्य। यूष्णः यूष्णा।

११९। नो लुप् फेऽधौ।

(नः ६। लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७।)।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे। यूषभ्यामित्यादि।

ङौ—यूष्णि यूषणि यूषे। मासः मासा माभ्यामित्यादि।

पक्षे घौ च रामवत्। पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके।

मन्त्रबलं गरीयः। निस्तुषस्यास्य मुद्गस्य पीतं यूष्णि निरामय इत्यादिप्रयोगदर्शनात् भाषायां ग्रन्थकृता कृतम्।

११८। सदा। अतो लोपोऽल्लोपः, म च व च म्व, म्व च तत् स्यश्चेति म्वस्यः, न म्वस्यः अम्वस्यस्तस्मात्, ई च ङिश्च तौ तयोः। औक्ष्णः पौष्णः धार्त्तराज्ञ इत्याद्यनेनैव सिद्धे हनषनधृतराज्ञामिति सूत्रमेवं ज्ञापयति, ताच्चे सर्व्वत्र अनो नाकारलोप इति, तेन राजन्यः मूर्द्धन्य इत्यादि सिध्यति। पूर्व्व वाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति, (१) अन्यथा जरसादेशः पदाद्यादेशाश्च नित्य स्युरित्यर्थः।

११९। नो। न इति प्रकृतिनान्तस्य नः। लेरधिकारात् लेरेव। तथाच प्रकृतिनान्तस्य ले नस्य लुप् इत्यर्थः, तेन राजा

---

(१) "केचित्तु सदेति मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः, तेन पूजितपूष्णः पीतयूष्ण इत्यादि इत्याहुः"—का-वि।

१२० । सङ्ख्या वि-सायाद्वाङ्कोऽह्न् ङौ ।

(सङ्ख्या वि-सायात् ५।, वा, ।१।, अङ्क: १।, अह्न् ।१।, ङौ७।) ।

सङ्ख्या-वि-सायेभ्य: परस्याङ्क इत्यस्य अह्न् वा स्यात् ङौ ।

द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने, व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने, सायाह्नि साया-हनि सायाह्ने ।

विश्वपा: विश्वपौ विश्वपा:, विश्वपां विश्वपौ ।

१२१ । धोरा लोपोऽच्यधौ ।

(धो: ६।, आ ।६।, लोप: १।, अचि ७, अधौ ७।) ।

धोराकारस्य लोप: स्यात् अघावचि परे । विश्वप:, विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खादय: । धो: किं—हाहा: हाहा हाहाभ्यामित्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरि: ।

ज्ञानौ युषभ्यामित्यादौ स्यादेव । न तु प्रशान् भवान् भवन् अहन्नित्यादौ । कथं सुतनमाचक्षाण: सुवन्नित्यादौ लुप् न स्यादिति, उच्यते, अकारस्थानिवद्भावात् । परैकदेशिन: (१) पदादयोऽपशब्दा इत्याहु: । ये तु पदादय: पृथक् शब्दा इति वदन्ति तेषां मते पत् पदौ पद इति भवन्ति ।

१२० । संख्या । संख्या च विश्व सायश्च तत् तस्मात् । अङ्क इति सर्व्वैकदेशसंख्यातसंख्याव्यादित्यादिष्टाङ्क:, यथैं प्रौ । द्व्यङ्कीति ङौ अह्नादेशे वा अल्लोप: । पक्षे द्व्यहनि इति । उभय-त्यक्तपक्षे द्व्यङ्के । एवमन्यत्र ।

१२१ । धोरा । आ इति लुप्तषोक्तं दम् । न विरधि-

---

(१) केचित् पण्डिता इत्यर्थ: ।

१२२। युङ्ग्रामौ यू।

(युङ्ग्राम् ५॥, औ ।१।, यू २॥)।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति। हरी।

१२३। णुर्धि-जस्-ङितसु।

(णुः १।, धि-जस्-ङितस् ७॥)।

स्तस्मिन्, अज्-विशेषणम्। अर्थलाघवात् पाविति न कृतं, तथाहि पेरव्यवहिताचेपप्रकृतिकत्वेन विलम्बप्रतिपत्तिकत्वादाह अचपाविति। "तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेन" इति न्यायात् क्वचित् शब्दलाघवादर्थलाघवोऽपि न्याय्य इति। विश्वप इति विश्वं पातीति पाधोः क्विप्। एवं सोमपः। तातं तायते इति तातताः तान् तातत:। हाहा इत्यव्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य इदमुक्तम्। हाशब्दं जहाति इति व्युत्पत्त्या हाह इति। केचित्तु ब्राह्मणवाचकस्य आशब्दस्यापि अः पश्य, ए देहि, इ विरमति (१)। अस्मन्मते तु आः पश्य, ऐ देहि, ए विरमति इत्यादि। कथं क्लौ यप् से इति? सौत्रत्वात्। (२)

१२२। युङ्ग्राम्। इश्च उश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति। अवयवापेक्षया इम्। इह लाक्षणिकयुतोऽपि ग्रहणात् अतिस्त्री चित्रगू इत्यादि स्यात्। यू इति द्वीदम्।

१२३। णुर्धि। ङ इत् येषां ते ङितः। धिश्च जश्च ङितश्च

(१) विरमतीति शत्रन्तं सप्तम्यन्तं पदम्।

(२) आवन्तभिन्नानामथाकारलोप इति वार्त्तिकम्। अतएव आचार्य्येण तन्मतमवलम्ब्य व्याद्रनञः क्लौ यप्से इत्यादौ क्लादिशब्दस्याप्याकारो लुप्त इति दुर्गादासः।

इदुतो र्णुः स्यात् धौ जसि ङिति च परे। हरयः।

त्यलोपे त्यलक्षणम्। हे हरे। हरिं हरी हरीन्।

१२४। टादसश्चास्त्रियान्तु ना।

(टा।१।, अदसः ५।, च।१।, अस्त्रियां ७।, तु।१।, ना।१।)।

इदुद्भ्यामदसश्च परष्टा ना स्यात्, नतु स्त्रियाम्।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः।

ते तेषु। ङित इति जस् साहचर्य्यादलाक्षणिकस्यैव (१) ग्रहणं, तेन मत्यै सख्ये इत्यादौ न स्यात्। इदुदुभ्यां विहितेषु धिजस्ङित्सु गुरित्यर्थः। तेन हे अतिनदे हे चित्रगो इत्यादौ स्यात्। न तु हे नदि हे सुभ्रु इत्यादौ। वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः। सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ तु हे से पुनस्तन्वादित्वादूपि सुभ्रू हीत्यनेन स्वः। (२)

१२४। टा। न स्त्री अस्त्री तस्याम्। अदोग्रहणं सर्व्वकार्य्यानन्तरं मात्स्वर्थावु ऊ इति ज्ञापनार्थं, तेन असुष्मै अमुष्मै इत्यादि स्यात्। द्विलिङ्गस्य तु यदा पुंस्येव वृत्तिस्तदा स्यादेव, तेन पटुना पुंसा इत्यत्र स्यात्, न तु पट्वा स्त्रिया इत्यादौ।

---

(१) साक्षात् ङित एवेत्यर्थः।

(२) त्यलोपे इत्यादि। येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे प्रत्ययसम्बन्धि कार्य्यं स्यादिति। यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घः। एवं वाचामीशो वागीश इत्यादौ क्लेर्लुक् त्ये चेति लुक्शब्देन विभक्तेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसंज्ञा सिद्धा इति दुर्गादासः।

त्यलक्षणमिति कार्य्यमित्यस्य विशेषणम्। तथाच त्यः-प्रत्ययो लक्ष्यते उपलक्ष्यतेऽनेनेति त्यलक्षणम्, अर्थात् प्रत्ययस्य लोपे तस्मिन् परे विहितं यत्कार्य्यं तद्भवतीति। का-वि।

१२५। ङसेङो लोपः।

(ङस्य ६।, एङः ५।, लोपः १।)।

एङः परस्य ङसिङसो ङस्य लोपः स्यात्।

हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः। हरेः हर्य्योः हरीणाम्।

१२६। युङ्गां ङे डौः।

(युङ्गां ५॥, ङेः ६।, डौः १।)।

इदुङ्गां परस्य ङेर्डौः स्यात्, ड इत्।

१२५। ङसे। एङो ग्रहणं सामान्यस्यैङः प्राप्त्यर्थं, तेन तेः देः गोः द्योः मह्नोः स्मृतोरित्याद्यपि स्यात् (१)।

१२६। युङ्गां ङेः। युङ्गामिति पूर्व्ववत्। युता ङेरौ इति कृते हरौ शम्भाविति सिद्धं भवति, एवं सति विंशतेस्ते-स्वङाविव्यङो ग्रहणं विनापि विंशताविति च सिध्यति, तथापि डौ करणं, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् प्राप्तसमुदितादेश-निवृत्त्यर्थम् (२)। अथवा लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधि-र्बलवान् इति न्यायात् व्य-स्वस्तिशब्दस्य स्वस्ताविव्यनिष्टवार-णार्थम्। कामवाचिन इशब्दस्य तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायात् औ इति।

---

(१) तेः देः इति तेड्ङ देवने, देङ ङ तु देवने इत्यनयोः क्विपि रूपम्। महांश्चासौ उश्चेति मह्नोः। स्मृत उर्येन स स्मृतोः।

(२) इकारारोकाराभ्यां सहितस्य ङेरित्यक्तौ इकारोकारान्तशब्दसहित स्यैव ङेरौकारप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याशयः।

१२७। टे र्लोपो ङिति विंशतेस्तेस्त्वडौ।

(टेः ६।, लोपः १।, ङिति ७।, विंशतेः ६।, तेः ६।, तु ।१।, अडौ ७।)।

ङिति परे पूर्व्वस्य टे र्लोपः स्यात्, विंशते स्तेस्त्वडौ।

हरौ हर्य्योः हरिषु। एवं औपत्यग्निरव्यादयः।

१२८। सख्यृद्भ्यां से डाऽधेः।

(सख्यृद्भ्यां ५॥, सेः ६।, डा ।१।, अधेः ६।)।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से र्डा स्यान्न तु धेः।

सखा। अधेः किं—हे सखे।

१२९। घौ त्रिः। (घौ ७, त्रिः १।)।

सख्यु ऋकारस्य च त्रिः स्यादधौ घौ परे।

सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन्।

१२७। टेर्लोपः। न ङिरङिस्तस्मिन्। विंशतेस्तेस्त्वङा-विति, ङौ विंशतौ पूर्व्वेण (१) टिलोपः। ङिभिन्ने ङिति तेर्लोपः। यथा—विंशः, विंशतिमाचष्टे विंशयति इत्यादि। (२)

१२८। सख्यृत्। सखा च ऋच्च तौ ताभ्याम्। नधिरधि-स्तस्य। अधेरिति पृथक्-टकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन अर्ज्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते। आर्षमित्यन्ये।

१२९। घौ। पूर्व्वसूत्रादधेरित्यनुवर्त्तते ऋत्साहचर्य्यात्, तेन हे सखे इत्यत्र न त्रिः।

---

(१) पूर्व्वेण अस्य सूत्रस्य पूर्व्वांशेनेत्यर्थः।

(२) ङिवर्ज्जनात् कृतङित एव अप्रकृत्यं न त्वतिदिष्टस्य, तेन विंशतिमाचष्टे

१३० । सख्युष्टाङिताम-आ-ए-ङसुसौ ।

(सख्युः ५।, टा-ङितां ६।।।, आ ए ङस् ङस् औ ।१।।।) ।

सख्युः परेषां टा-ङितां स्थाने आ ए ङस् ङस् औ एते क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

१३१ । पत्युरसि । (पत्युः ५।, असि ७।) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङितां स्थाने आ ए ङस् ङस् औ एते

---

१३० । सख्युः । ङ इत्येषां ते ङितः, टाश्च ङितश्च ते तेषाम्, आश्च एश्च ङश्च ङश्च औश्च ते, सौत्रत्वाज्जसो लुक् वि-सन्ध्यभावौ च । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । सख्यौ इत्यत्र लाक्षणिकत्वात् न णः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इत्युक्तः सखिना वानरेन्द्रेणेति । भाष्ये तु गौण्येऽपि अतिसखा अतिसखायौ अतिसख्या इत्याद्युक्तम् । न्यासे तु सख्यर्थप्राधान्य एव, तेनातिसखिः अतिसखी अतिसखिना इत्यादौ न स्यात् इत्युक्तमिति । (१)

१३१ । पत्युः । न सः असस्तस्मिन् । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति । गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च

त्रिंशतयतीत्यादौ ङिभिन्नेऽपि अतिदिष्टत्वात् न तिलोपः, किन्तु सामान्यङिति टिलोप एव इति । का-मि ।

(१) "स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत । क्लीवेऽस्य न प्रयोगः । तथाच—सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता इति मेदिनी । यत्तु अहो धियुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषणं सख्या इति, तत्पुंस्येव अजहल्लिङ्गत्वात् । अतएव हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चं सखिमिति रघुः"—इति दुर्गादासः ।

क्रमात् ख्यु र्नत् से। पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ। असे किं-- श्रीपतिना इत्यादि। शेषं हरिवत्। कतिशब्दो व्यान्तः।

१३२। डतिसङ्ख्याष्णो जस्शसो र्लुक्।

(डति-संख्या-ष्-ण: ५।, जस् शसोः ६॥, लुक् ।१।)।

डत्यन्तात् षान्त-नान्त-संख्यायाश्च परयो र्जस्शसो र्लुक् स्यात्। कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु। एवं यति तति।

डति-त्र्य-ष्णान्तसंख्यास्मद्-युष्मदः सदृशास्त्रिषु।

त्र्यादयः संख्याशब्दा व्यान्ताः।

पतिते पती। पतौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी। आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत्॥ दुहितुः पतौ। सीतायाः पतये नम इति पूर्ववत् (१)। क्रान्दर्ममिति परे।

कतिशब्दो व्यान्त इति। अनिश्चितबहुत्वविशेषार्थकत्वात् इति भावः।

१३२। डति। ष च न च ष्ण, संख्या चासौ ष्ण चेति संख्याष्ण, डतिश्च संख्याष्ण च तत्तस्मात्। डतिर्डत्यन्तः, संख्याष्ण षान्त नान्त संख्या इत्याह डत्यन्तादित्यादि (२)।

डतित्र्य। डतिश्च त्र्यश्च ष्णान्तसंख्या च युष्मच्च अस्मच्च ते।

---

(१) पूर्ववत् सखिना वानरेन्द्रेणेतिवत्।

(२) एभ्यः क्लीबेऽपि कति फलानि षट् पत्नानि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्-शसो: शिं बाधित्वा लुगेव। अष्टौ अष्ट फलानि इत्यादौ ड्डौ लुक् च स्यात्। न च निमित्तगतविशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्व्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसंज्ञा विहितमिकारादेशं बाधित्वा जश्शसोरित्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु

१३३। त्रेस्त्रयङ् नामि।

(त्रेः ६।, त्रयङ् ।१।, नामि ७।)।

त्रिशब्दस्य त्रयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने। त्रयाणां त्रिषु। द्विशब्दो द्वान्तः।

ष्णान्तः पूर्ववत्। त्रिषु लिङ्गेषु सदृशाः समानरूपाः, एषां लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्यं नास्तीत्यर्थः(१)। डति-ष्ण्य ष्णान्तसंख्यानां मुख्य एवायं नियमः, पूर्वसूत्रेण ष्णात्लुक् ङेरित्यनेन च मुख्य एव लुग्विधानात्। तेन प्रियकतीनि सुस्वस्तीनि प्रियषंषि प्रियपञ्चानि कुलानीत्यादौ न स्यात्। य-से तु प्रियंकति इत्यादौ स्यादेव। एषां सलिङ्गत्वात् प्रियाः पञ्च स्त्रियो यस्य प्रियपञ्चा युवा इत्यादौ पुंवद्भावः।

त्र्यादय इति। त्र्यादीनामेकत्वद्वित्वाबोधकत्वात् बहुत्वमेव। अयं नियमस्त्वष्टादशशब्दपर्यन्तो, विंशत्यादेः क्वविधानात्।

१३३। त्रेः। आमीत्यकरणात् क्वचिन्न स्यात्। तथाच त्रीणामपि समुद्राणां युगान्ते तु समागम इति टद्धतिङन्तः। मुख्यस्यैवायं विधिस्तेन अतित्रीणाम्। अन्ये तु गौणेऽपि अतित्रयाणामित्याहुः।

---

(१) एषां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहितकार्य्यं नास्तीत्यर्थः। अतएव युष्मदस्मद्भ्यां शसो नकारं विधास्यति। एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाच्छोणादीत्यादिना ईप न स्यात्, पञ्च स्त्रिय इत्यत्र च नान्तत्वादीप् न स्यादिति। न च निमित्तगतविशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्व्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसंज्ञाविहितमिकारादेशं बाधित्वा जसशसोरित्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यं.

१३४। त्यदां टेरः क्तौ।

(त्यदां ६॥।, टेः ६।, अः १।, क्तौ ७।)।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे।

द्वौ द्वौ, द्वाभ्यां द्वाभ्यां, द्वयोः द्वयोः।

वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः।

१३४। त्यदाम्। ब्वनिर्द्देशो हि गणार्थः, स्विसंज्ञस्यैव ग्रहणात्। अतितत् विप्रः, अतितत् स्त्री, अतितदौ कुले इत्यादौ न स्यात्। सूत्रे टेरत्वाभावः सौत्रत्वात्। दभौ यौ इत्यत्र भाव्यमानः(२) अक् णं न गृह्णाति इति ज्ञापकात् अकारस्यानित्त्वेऽपि न णंग्राहकत्वम्। प्रकरणात् क्ताविति प्राप्ते क्तिग्रहणात् युष्मदस्मदोस्तमि गौणेऽपि स्यात्, (३) द्विशब्दस्य तमि न स्यात्, तेन अतित्वान् अतिमान् इत्यादौ स्यात्, न तु त्वत्तः मत्तः द्वित इत्यादौ।

इतिव्यपणान्न इत्यादिना इत्यन्तादीनां लिङ्गत्रये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधादिति दुर्गादासः।

(१) भाव्यमान उत्पाद्यमान आदेशः प्रत्ययश्चेति यावत्।

(२) युष्मदस्मदोर्गौणेऽपि टेरः स्यात्, मुख्ये तु तमि प्रत्यये परे न स्यादित्यर्थः।

अत्र कार्त्तिकेयसिद्धान्तः "न च त्यद्भ्रो डः क्ताविति वाच्यं, स इत्यादौ तद्शब्दस्य अकारव्यवधाने सत्वाभावादनिष्टापत्तेः। टेर्विहिताकारस्य प्रकृतिभक्तत्वात् सत्वं स्यादेव। ननु त्यदां डङ् क्ताविति कृते प्रकृतिभक्तत्वात् सत्वादिकार्य्यं भवितुमर्हति कथमेतद्गौरवमिति.. ...उद्वृत्तपन्थः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् त्यदादीनां मध्ये युष्मदस्मदोर्गौणे स्विसंज्ञाभावेऽप्यत्वविधानार्थमित्याह। अत्र प्रकरणादेव क्तिप्राप्तौ क्तिग्रहणं, विद्यमानविभक्तेस्तत्स्थानजातस्य च प्राप्त्यर्थम्। तेन स तौ ते यतः तत इत्यादि। अतएव द्वियुष्मदस्मदो न तसीति वक्तव्यात् निषेधः सङ्गच्छते"... ..इत्यप्याह। त्यदां डङ् क्तौ इति यन्न कृतं तत्प्रक्रियालाघवार्थमिति कश्चित्।

१३५ । यूतोऽम्शसो म्नावदीधोः ।

(यूतः ५।, अम्शसोः ६॥, म्नौ १॥, अदीधोः ५।) ।

दी-धुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् म-नौ स्तः। वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यामित्यादि । एवमतिलक्ष्म्यादयः (१) । सुधीः ।

१३६ । धोरियुवचि ।

(धोः ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७।) ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तो ऽचि परे ।

सुधियौ(२) सुधियः इत्यादि । एवं सुश्री-यवक्र्यादयः । प्रधीः ।

१३५ । यूतः । ईश्च ऊश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति, यूत् तस्मात्, अम् च शश्च तौ तयोः, मश्च नश्च तौ, दीश्च धुश्च तत्, न तत् अदीधु तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । वातप्रमीमिति वातशब्दात् प्रपूर्व्वे मा-धोः क्वीः । एवं कर्कन्धूं कर्कन्धून्, ऊरयमौणादिकः । केचित् स्त्रियामीपि दीसंज्ञत्वात् वातप्रमीं वातप्रमीः, ऊपि कर्कन्धूं कर्कन्धूः इत्याहुः ।

१३६ । धोः । इय च उव् च तत् । पूर्व्वतो यूत इति त्तिं

(१) एवमतिलक्ष्म्यादय इति । यूत् स्त्रेयत्र दीत्यत्र एवकारेण नित्यस्त्रीलिङ्ग-शब्दस्य नदीसंज्ञा विहिता, अत्र तु पुंयोगात् पाक्षिकत्वेन नदीसंज्ञाभावात् धातुत्वा-भावाच्च वातप्रमीशब्दवदेषां रूपमिति ।........भाष्यकारक्रमदीश्वरौ तु पुंयोगे-ऽप्येषां नदीत्यमङ्गीकृत्य सर्व्वविभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाजह्रतु रिति । का-सि ।

आदिशब्दात् अतितन्त्री बहुप्रेयसीत्यादयः । ऊकारान्तेषु तु अतिचमू, अतिवधूप्रभृतयः ।

(२) शोभना धीर्य्यस्य स सुधीः, क्विबन्तत्वादस्य धातुत्वं वर्त्तते । विच्क्विबन्तो हि धातुत्वं जहाति न जहाति वेति वचनात् इति । का-सि ।

१३७। कव्याद्यनेकाचोऽस्यादृन्पुनर्वर्षाकारान्यभूसुधियोर्य्वौ ।

(कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अदृन्—सुधियोः ६॥, य्वौ१॥)।

कादे र्व्यादेरनेकाचश्च धो रीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ स्तः अचि परे, नतु दृन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्यस्य भू-शब्दस्य सुधियश्च । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दौध्यादयः ।

कव्याद्यनेकाचः किं—शुद्धधियौ । अस्यात् किं—यवक्रियौ । नीः नियौ ।

विपरिणम्यानुवर्त्तयन्नाह ईदूतोरिति । एवं सुश्री-यवक्रादय इति । आदिशब्दात् इमिच्छति इति क्विप्, ईः इयौ इयः, एवं उमिच्छति इति ऊः उवौ उवः इत्यादि । प्रकरणात् क्विरचैव, तेन सुध्यर्थं इत्यादौ न स्यात् (१) ।

क्रीश्वोरादिङसोर्व्वा । क्रिय आदौ श्वुवोङसि इयुवौ वा स्तः । क्रियादिः क्रादिः श्वुवः श्वोः । अनुकरणादिलन्यः ।

१३७। कंच व्यंच कव्यं, कव्यमादिर्यस्य सः, कव्यादिश्च अनेकाच्च तत्तस्य, न स्यः अस्यः तस्मात्, दृंश्च पुनश्च वर्षाश्च काराच ता आदयो यस्य सः, तस्मादन्यः दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः, स चासौ

(१) सुध्यादयः पुंवदित्यादौ इयादेशाभावं दर्शितवताचार्य्येण अत्राचीति स्यादेरेवेति ज्ञापितं, सामान्यशब्दोऽपि कचिद्विशेषपरो भवतीति न्यायात् ।......किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् कचिदन्यत्रापि भवति, तेन तुराषाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कालिदासः । विशेषविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽयं, तेन ङौ सुधियि इत्येव इति दुर्गादासः ।

भूश्चेति, पश्चात् स च सुधीश्च तौ, दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ, न तौ अदृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः। यच वच तौ। धोरिति धोरवयवभूतयोरित्यर्थः। दृन्वित्यादि, दृन्निति हिंसार्थव्ययं तस्माद्भूधोः क्विप्, दृन्भूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति• दकारादौ मेदिनी। दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरहाविति दकारादौ विश्वः। दन्भेरूप्रत्ययेन निपातितमिति भाष्यम्। कारास्थाने करं पठित्वा करभूः करभ्वौ करभ्व इत्यादि। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् कारभ्वौ इति केचिदाहुः। एषामियुवोदूङ्गित्वात् स्त्रियां दीसंज्ञायां दृन्भ्वै दृन्भूनां काराभ्वै काराभूणामिति।

यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सस्तत्रैवायं विधिरिति भाष्यं, तेन ईषद्भियः कुधियः अभियः धर्म्मधियः नानाधियः दावलुवा, वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपात इत्यादौ स्याद्यन्तेन से न स्यात्। वृश्चिकभियेति मस्तन्वे षो-विवक्षयेति चान्द्राः। व्यानां मध्ये गेरेव विधानादीषद्भिय इत्यादौ न स्यादित्यन्ये। वस्तुतस्तु दृन्पुनर्वर्षाकाराभ्वसुधीकव्याद्यनेकाचोऽस्यादृ य्वौ इत्य-करणात्, उत्सर्गत्वाद्वा ईषद्भिय इत्यादौ न स्यात् (१)। दीध्यादय

(१) दृन् हिंसा तदर्थं भवतीत्यर्थः। एषां लिङ्गार्थनिर्णयस्तु, दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूःस्त्रीपुंसयोरहाविति विश्वप्रकाशात्। पुनर्भूःस्यात् द्विरूढ़ायां दृन्भू पन्नग-वज्रयोः। पुनर्नवायां वर्षाभूःस्त्रियां किञ्जुलके प्लवे। काराभूर्निगड़स्थाने क्रियाया-मपि चेष्यते इति कोषाच्च। केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरन्ति। तथाच काराभ्वेष्यते इति वामनः। वर्षाद्दृन्पुनःकाराद्भुव इति चान्द्राः। कारशब्दो घञन्तो वृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रक्षितश्च। कारस्थाने

१३८। न्याप्दीभ्यो ङेराम्।

(नी-आप्-दीभ्यः ५।॥, ङेः ६।, आम् ।१।)।

नीशब्दादापो दाश्च परस्य ङे-राम् स्यात्। नियाम्। शेषं सुधीवत्। अग्रणीः अग्रण्यौ। ङौ-अग्रण्याम्। शेषं प्रधीवत्।

इति। दीधीधीः क्विप्। दिधिष्वादय इति लिपिकरप्रमादः। यतो दधिपूर्व्व-स्यतेरूत्वे निपातनमिति (१)। आदिना नारी-वाचरती नार्य्यौ विप्रस्य, मानमिच्छति मान्यः, सखेवाचरते सख्ये इत्यादिसंग्रहः। अवयवस्त्रीत्वान्नार्य्या इति भाष्यम्। शुद्ध-धियाविति शुद्धा धीर्ययोरिति वाक्यम्।

१३८। न्याप्। नीश्च आप्च दीच ताः ताभ्यः। नीत्यस्य गौणागौणग्रहणं, तेनातिनियां प्रियनियामित्यादि। अग्रण्यामिति अग्रे नयतीति क्विप्, णत्वेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति

करं पठित्वा करभ्वौ करभ्व इत्यपि केचित्। हन्भ्वादीनां इयुवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीसंज्ञायामादौ नुमागमे, हन्भूनामित्यादि। किन्तु हन्भूशब्दस्य सर्प-वाचित्वे पाक्षिकस्त्रीत्वाद्दीसंज्ञाभावे हन्भूनामिति। अत्रापि अचीति स्यादेरेव तेन प्रधीश्वर इत्यादौ न प्रसङ्ग इति दुर्गादासः। कारापूर्व्वस्यापीति काशिका। ६।४।८४।

प्रकृष्टा धीर्यस्येति व्युत्पादितस्य पुंलिङ्गप्रधीशब्दस्यात्र यकारविधानेन "सुष्ठुधीः प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ ओनन्त्योश्च"इति वक्ष्यमाणवचनेन च यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् स्त्रत्वैवायं विधिरिति मतमनादृतमाचार्य्येणेति। ईषद्भिव इत्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायान्न यवौ स्त इति केचित्।

(१) दध धारणे इः। दधिं धैर्य्यं स्यति, जम्ब्वादित्वादुप्रत्यये मूर्द्धन्यान्ता निपा-तिता इत्यमरटीका।

१३९ । त-तज-खादीयो ङोवोः ।

(त-तज-खात् ५।, ईयः ५।, ङः १।, वा ।१।, उः १।) ।

तात् तस्थानजाद्दर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङ्गो ङ उः स्याद्वा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः । सुख्युः सुख्यः ।

शम्भु हरिवत् साध्यः ।

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भ्वोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भ्वोः शम्भुषु । हे शम्भो ।

एवं विष्णु-वायु-भान्वादयः ।

न्यायादाम् । एवं ग्रामण्यामित्यादि । बहुग्रामणिनि कुले इत्यादौ परत्वान्नुण्, पुंवद्भावपक्षे तु स्यादेव (१) ।

१३९ । ततज । ताज्जायते तजः, तश्च तजश्च खश्च तत्तस्मात्, इयो यः (२) ईयस्तस्मात् । प्रकरणात् कव्यादीत्यनेन क्रतयस्यैव ग्रहणात् सख्याः इत्यादौ न स्यात् । सुत्युरिति सुतमिच्छति सुतीयतीति क्विप् य्वोर्लोपोऽहसीत्यनेन यलोपः, अनेकाच्त्वात् पूर्व्वेण यः अनेन उः । लून्युरिति लूधोःक्तस्तस्य नः, शेषं पूर्व्ववत् । एवं चाम्युः प्रस्तीम्युरित्यादि(३) । पक्षे सुत्य इत्यादि । वेति नेच्छन्ति परे ।

---

(१) आमितिशेषः ।

(२) वोरीकारस्थानजातो य इत्यर्थः । अत्र मण्डूकप्लुताधिकारात् घोरित्यनुवर्त्तते इति दुर्गादासः ।

(३) चै-क्तस्तस्य मः चामः, प्रपूर्व्वस्त्यै-घोःक्तस्तस्य म. प्रस्तीमः. तमिच्छतीति क्विप्, पश्चात् चामी-प्रस्तीमी शब्दयो र्ङसि रूपम् ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नधौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ६।, तुनः ६।, तृन् ।१।, अधौ ७।, घौ ७।, स्त्रियां ७।, च।१।)।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अधौ घौ परे स्त्रियाञ्च, न इत्।

(१२८) सखृङ्गामिति। क्रोष्टा, हे क्रोष्टो। (१२९) घौ त्रिरिति। क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ।

१४०। क्रोष्टोस्तुनः। न धिरधिस्तस्मिन्। गौणेऽपि बहु-क्रोष्टृणि वनानि, अत्र हेऽपि दृतः क इति कोन स्यात् पूर्व्वावस्थाया-मृदन्तत्वाभावात्। बहवः क्रोष्टारो यस्यामित्यादौ तृणि ऋदन्तात् गर्भवदोपि बहुक्रोष्ट्री पुरी इत्यादि (१)। स्त्रियामित्युक्तेः क्रोष्ट्रीः क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रीभ्यामित्यादि। एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यत्र तार्थे गे स्त्रीत्यस्य लुकि पञ्चक्रोष्टृ वनं पञ्चक्रोष्ट्रा भृत्येनेत्यादि(२)। पूर्व्वस्य नित्त्वात् समुदितस्यैवादेशः (३) अन्यस्य नित्त्वं घावस्वस्-तृण इति णुनिषेधार्थम्।

(१) गौणेऽपि बहुक्रोष्ट्री पूरित्यादौ अवयवस्य पुंस्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात् तृनादेशे ईर्व्वित"--का-सि।

(२) "एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमिति वाक्ये तार्थविषये द्विगौ ष्णे ययोर्लोप इति ईपोलोपे गर्गयस्क इत्यादिना व्वविहितत्यलोपे समुदायस्य क्लीवत्वात् तृणो निवृत्तौ अवयवस्त्रीत्वात् तृणि पञ्चक्रोष्टृ इति"--का-सि।

(३) क्रोष्टोस्तोस्तृन् इत्यनुक्त्वा तुनस्तृन् इति कथमुक्तमित्याह पूर्व्वस्येति। पूर्व्वस्य तुनः। समुदितस्यैव तुस्थाने एव तृनादेशः, अन्यथा तृणो नित्त्वादन्ते एव स्यादिति।

१४१। **वाच्यघौ।** (वा ।१।, अचि ७।, अघौ ७।)।

क्रोष्टोस्तुन स्तृन् वा स्यात् अघावचि परे। क्रोष्टून्(१) क्रोष्ट्रा।

१४२। **ऋतो ङो डुः** ।(ऋतः ५।, ङः १।, डुः १।)।

ऋकारात् परो ङसिङसो ङौं डुः स्यात्, ड इत्।

क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूणाम्।

१४१। वाच्य। न घिरघिस्तस्मिन्। अस्योपादानं स्यमौ-जसो निषेधार्थं, न तु घिसामान्यस्य,(२) तेन बहुक्रोष्टुनो वने इत्यत्र न स्यात्। वा पाविति सूत्रिते क्रोष्टौ साधुरित्यत्र ऋद्रो ये इति क्रोष्ट्रं इत्यनिष्टं स्यात्। अत्रापि गौणे बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा पूर्य्या इत्यादि। क्रोष्टून् क्रोष्टूणां इति चान्द्रास्तन्मतमवलम्ब्य क्रोष्टून् क्रोष्टूणां इति। इदं नेच्छन्ति परे। कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स एव नित्य इति न्यायात् (३) शादौ नकारनुमौ, तयोर्नादेशस्तेन क्रोष्टून् क्रोष्टूनामित्यप्याहुः।

१४२। ऋत। ङ इति षोव्यत्यये प्रौ। डुरिति डित्त्वात् टिलोपः।

---

(१) साम्प्रतं प्रचरत्सु बङ्गेषु मुद्रितेषु मुग्धबोधपुस्तकेषु शसि क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूनामित्येकैकमेव पदं दृश्यते। तर्कवागीशमते तु शसि क्रोष्टून् क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूणाम् क्रोष्टूनामित्येवाचार्य्यसम्मतमिति प्रतीयते। तदस्माभिरपि तथैव सन्निवेशितम्। दुर्गादासोऽपि शसि क्रोष्टून् क्रोष्टून् इति पदद्वयमाचार्य्य सम्मतमित्याह।

(२) न तु घिः क्लीवे इत्यनेन विशेषविहितस्येत्यर्थः।

(३) यस्मिन् विधौ कृते अकृतेऽपि वा, यस्माद्विधेः परं पूर्व्वस्येत्यर्थः, प्रसङ्गः प्रवृत्तिर्विद्यते यस्य तादृक् यो विधिः स एव नित्यः, स एव विधिः पूर्व्वोक्तविधेः

१४३। णुर्ङिध्योः। (णु: १।, ङिध्योः ७॥)।

ऋकारस्य णु: स्यात् ङौ धौ च परे। क्रोष्टरि क्रोष्टो:।

पत्ते हसे च शम्भुवत्।

हूहू: हूह्वौ हूह्वः इत्यादि, वातप्रमीवत्। एवमतिचम्वादयः। सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि सुधीवत्। एवं कटप्रू-स्वयम्भ्वादयः। सुलू: सुल्वौ सुल्वः इत्यादि प्रधीवत्। एवं दृन्भू-खलप्वादयः। धाता, तृनन्तक्रोष्टुवत्। धौ-हे धातः। एवं नप्तृ होतृ पोत्रादयः। पिता, हे पितः।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्ठृ-भ्रातृ-यातरः।

जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे दश॥

१४३। णुः। ङिश्च धिश्च तौ तयोः। व्युत्क्रमनिर्देशात् (१) ऋतः सेत्त्वेऽपि णग्राहकत्वं, तेन हे पठितगमल् इत्यादौ धौ लृतोऽपि णुः। अनुकरणात् (२) सिद्धमित्यन्यः। एवं जसि पठितगमलः इति। पत्ते हसे च इति—स्यमौजसम्भिन्नेऽचि हसे चेत्यर्थः। वातप्रमीवदिति अमि हूहूं शसि हूहून्, ङौतु वातप्रमीशब्दस्य वातप्रमी, हूहूशब्दस्य हूह्वि इति शेषः। अतिचमूशब्दस्य शसि

प्रागभवतीत्यर्थं। इति न्यायात् प्रकृते शसो नकार आमो नुम च तुनः स्थाने तृणि कृते अकृते च भवितु मर्हति। अतस्तावेव तृणादेशात् पूर्व्वं स्यातामिति। एतेन शसि क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूनामित्येव न तु क्रोष्टृन् क्रोष्टृणामिति केषाञ्चिन्मतम्।

(१) धिङ्योरित्यनुक्तेति शेषः।

(२) ऋकार-लृकारयोः समत्वादित्यर्थः।

१४४। **घावस्वसृतृणः**। (घौ ७।, अ-स्वसृतृणः ६।)।

घौ परे ऋकारस्य गुः स्यात् नतु स्वसृतृणः। पितरौ पितरः, पितरं पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृ भ्रात्रादयः।

१४५। **नुर्वा नामि घंः**।

(नुः ६।, वा।१।, नामि ७।, घंः १।)।

नृशब्दस्य नामि परतो घंः स्यात् वा। नृणां नृणाम्। शेषं पितृवत्।

अतिचमूरिति अवयवस्त्रीत्वादिति भाष्यम् (१)। सुभुवाविति दृन्भ्वादिभूभिन्नत्वादुव्। तृनन्त-क्रोष्टुवदिति—ये तु शसामि तृन् नेच्छन्ति तन्मते शसाम्भिन्ने इति शेषः। घौ हे धातरिति गुदर्शनार्थमुक्तम्। पितेत्यादि इमे दश तृनन्ता अपि न तृनन्ता इत्यर्थः। एतदन्ये अतृनन्ता अपि तृनन्ता इत्यर्थः, तेन नीधो रौणादिक-तृत्वे सन्, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टारः इत्यादौ न गुः।

१४४। घाव। स्वसा च तृश्च तव्, न तत्, अस्वसृतृन् तस्य। स्वसृशब्दस्य तृनन्तत्वातिदेशात् गुनिषेधे सिद्धे स्वसृग्रहणं, क्वचिदतिदेशकार्य्यमनित्यमित्यस्य ज्ञापनार्थम्। तेन शंस्तरौ शंस्तरः शास्तरौ शास्तरः इत्यादौ गुः। कज्जटस्तु शंस्तारौ शंस्तार इत्याह।

१४५। नुर्व्वा। अयं नियमो गौणेऽपि, तेनातिनृणां अतिनृणामिति।

---

(१) स्वमते अतिचमूर्निति।

१४६। ओरौ घौ।

(ओः ६।, औ ।१।, घौ ७।)।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे। गौः गावौ गावः।

१४७। आम्शसोः।

(आ ।१।, अम्-शसोः ७॥)।

ओकारस्य आकारः स्यात् अमि शसि च परे। गां गावौ गाः, गवा गोभ्यां इत्यादि। (१२५) ङस्ङेङा लोप इति गोः गोः।

१४६। ओरौ। ओरित्यत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् डिदोत्यान्तस्यैव ग्रहणम्। तेन स्मृत उर्येन स्मृतोः मह्वोः हे चित्रगो इत्यादौ न स्यात्। गौः द्यौ रित्यादौ स्यात्। लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधिर्बलवान् इति न्यायात् हे गौः हे द्यौः इत्यादौ एङो न धिलोपः (१)।

१४७। आम्। अम्च शस्च तयोः। ओरित्यत्र सामान्यस्यैव ग्रहणात् गां द्यां, उना सह वर्त्तते सोः तं सां, स्मृतां मह्वामित्यादि स्यात्। कश्चित् पूर्व्वेनापि सामान्यस्य ग्रहणात् स्मृतौः मह्वौः सौरित्याह (२)।

---

(१) १०४ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(२) सह उना वर्त्तते सो तस्मात् सौ कृते सौरिति।

१४८ । रै रा सुभि । (रै ।१।, रा ।१।, सुभि ७।)।

रै शब्दो रा स्यात् से भे च परे। राः रायौ रायः, राभ्यामित्यादि।

ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि।

इति अजन्त-पुंलिङ्ग-पादः।

अजन्तस्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

१४९ । आबीब्हसात् से लोपः ।

(आप्-ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लोपः १।)।

आप ईपो हसाच्च परस्य से र्लोपः स्यात्। उमा।

---

१४८ । रै। सुच भच तत्तस्मिन्। गौणेऽपि सुराभ्यां कुलाभ्यामिति स्यात्। नानामोरपि (१) रादेश इत्यन्ये, तन्मते सुराणा कुलेन सुराणां कुलानामिति। अस्मन्मते तु सुरिणा सुराया सुरीणां सुरायामिति।

इत्यजन्तपुंलिङ्गपादः।

---

१४९ । आबी। आप् च ईप् च हसश्च तत्तस्मात्। आबित्यनेन डापोर्ग्रहणं, पिद्ग्रहणात्। उमेति अव रक्षादौ मस्त्यः कित् उङा सह जट् बाहुल्यात् स्वः स्त्रियामत आप्। कश्चिदु-माशब्दोऽभिधायकत्वेनास्या अस्ति, अर्शआदित्वादः पश्चादाप्। तथाच

---

(१) टाविभक्तौ आमिचेत्यर्थः।

१५० । यौरापः । (ई ।१।, औः १।, आपः ५।) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

उमेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कुमारसम्भवे इत्याह (१)। ननु स्यान्तस्याराल्लप् फे इति सिलोपे वागित्यादि सिध्यति किमर्थं हसोग्रहणं, न च गोः धुरित्यादौ न सेर्लोपः अरादिति निषेधादिति वाच्यं, तर्हि आबीन्नात् सेर्लोप इति सूत्रं क्रियतामिति चेन्न, एवं श्वेतवाः अवया इत्यादौ लुपि अयुक्त डसङ्विधेः (२) प्राप्त्यर्थं हसोग्रहणं, लोपः स्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् इत्यस्य ज्ञापनार्थञ्च। एवं सति राजा वेधा इत्यादावपि घः (३)।

१५० । यौरापः । घकरणात् जरसौ इति ।

---

(१) उमेति। संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चित व्युत्पत्तिः कार्य्येति प्राञ्चः। उः शिवः तं मिमीते जपतीति माङ्लि शब्दे हनजनाद्गमादेरिति ड प्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामपि उमेति रूपम्। उमेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कालिदासस्य कवितैवेति दुर्गादासः। (ननु उमाशब्दस्य वस्तुतो व्युत्पत्त्याधायकं तदित्येवकारार्थः)।

(२) अयुक्त डसङविधेरिति—अयुक्तस्य लुपि सति लुप्तस्य आदिविधेर्निषेधाद-प्राप्तस्य डसङ्विधेरित्यर्थः। डसङ्विधेरित्यस्योपलक्षणत्वात् लिट् धुगित्यादौ ढघादीनाञ्च ग्रहणमिति।

(३) एवं सति स्वरादेशस्य बलवत्त्वे हसोग्रहणे च सतीत्यर्थः। स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् राजेत्यत्र आदौ दीर्घे पश्चान्नोलुप। हसो ग्रहणं विना वेधा इत्यत्र सकारद्वय संयोगे स्यादे सोलोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ सलोपे वेध इत्यनिष्टं स्यात्। अत्वसोधोरित्यत्र असन्तलिङ्गस्यैव दीर्घविधानात्।

१५१ । **धिटौस्योः** । (धि-टा-ओसि ७, एः १।) ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे ।

उमां उमे उमाः, उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५२ । **ङितां यम्** । (ङितां ६।।।, यम् ।१।) ।

आपः परेषां ङितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमानाम् ।

(१३८) न्यापदीर्भ्योङेरामिति । उमायां, उमयोः उमासु । एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५३ । **स्वेः स्यम् स्वश्च** ।

(स्वेः ५।, स्यम् ।१।, स्वः १।, च ।१।) ।

स्वराबन्तात् परेषां ङितां स्यम् स्यात्, पूर्व्वस्य च स्वः ।

---

१५१ । धिटौ । धिश्च टाश्च ओश्च तत्तस्मिन् । अर्थात् त्तिं विपरिणम्याह आप इति । सिलोपमाश्रित्य (१) एः ।

१५२ । ङितां । ङ इद्येषां ते तेषाम् ।—यमो म इत्, अदन्त आगमः (२) । उमायामिति आप् ग्रहणात् आदौ ङेराम् पश्चाद् यम् । सर्व्वस्यामित्यत्र स्यमागमत्वान्न यम् ।

१५३ । स्वेः । ङितामापश्चेत्यनुवर्त्तते । स्यम्स्वावित्य-

---

(१) त्यलोपे त्यलक्षणमित्युक्तेः ।

(२) ङिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङितां यम् विधानं, यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिस् इत्यादिना ङेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थमिति दुर्गादासः ।

सर्व्वस्यै सर्व्वस्याः सर्व्वस्याः सर्व्वस्याम्। आमि सर्व्वासाम्। शेषं उमावत्। एवं विश्वादय आबन्ताः।

अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्य्यै।

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां द्वितीयायाम्। शेषमुमावत्। एवं तृतीया।

१५४। सुभ्रूदीद्व्राजम्बार्थानां धौ ह्रस्वः।

(सुभ्रूदीद्व्राजम्बार्थानां ६।।, धौ ७।, ह्रस्वः १।)।

सुभ्रुवो द्या द्व्राजम्बार्थानाञ्च ह्रस्वः स्यात् धौ परे। हे अम्ब। शेषमुमावत्। एवमक्काल्लादयः। द्व्राचः किं—हे अम्बाले, हे अम्बिके।

करणात् पूर्व्वस्यैव स्यो न तु ङिताम्। ङस्यम् इति न कृतम् अस्यै अस्या इत्यादिसिद्धार्थम् (१)।

१५४। सुभ्रू। द्व्रानचौ येषां ते, अम्बा अर्थो येषां ते, द्व्राचश्च ते अम्बार्थाश्चेति ते, सुभ्रूश्च दीच द्व्राजम्बार्थाश्च ते तेषाम्। विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इत्यादि प्रयोगदर्शनात् सुभ्रूग्रहणम्, दीसंज्ञासाहचर्य्यात् स्त्रियामेव। तेन हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात्। तथाच गिरीश सुभ्रूस्तव पादपद्मं भजन्ति मुक्त्यै कवयोऽसुरारे इति। अक्काल्लादय इति, आदिना हे अत्त हे अप्प इत्यादि। पाददन्तेति। पृतनाशब्दं परे नाहुः।

---

(१) ननु ङस्यमाप्त्यसिद्धौ स्यसेति कर्य्यमिति चेन्न, अस्यै इत्यादिसाधने सकारपरत्वाभावे मध्य इत्यस्याप्रवृत्तेरिति दुर्गादासः।

जरा। (११६) जरम् जराचि तु। जरसौ। केचिट्टादावील-मिच्छन्ति। जरसौ जरे। जरसः जराः इत्यादि। पाददन्तेति, नासिका-पृतना-निशानां नस्-पृत्-निशः। नसः नसा नोभ्या-मित्यादि। पृतः पृता पृड्भ्यामित्यादि। निशः निशा।

१५५। शच्छ्राज भ्राज यज व्रज सृज मृज व्रश्च भ्रस्जां षङ् भौ।

(श—भ्रस्जां ६।।।, षङ्।१।, भौ ७।)।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षङ् स्यात् भौ परे।

१५६। षो डः फे। (षः ६।, डः १।, फे ७।)।

षस्य डः स्यात् फे परे। निड्भ्यां इत्यादि। पचे घौ च उमावत्।

गोपा, विश्वपावत्।

मति हरिवत्, स्त्रीत्वात् न शस् न, न टा ना। मतीः मत्या।

१५५। शच्छ्रा। श च छ च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्चश्च भ्रस्जश्च ते तेषाम्। षङो ङित्त्वादन्त्यस्य। रचितस्तु राजादिसाहचर्य्यात् धात्ववयवस्यैव शस्य षङ्, तेन निजभ्याम् निच्शु निच्कु इत्याह (१)। इह सामान्य-शग्रह-णात् गिरिविश्मानमाचच्चाणः गिरिविट्, एवमश्मानमाचच्चाणः अडित्यादि।

१५६। षो। इह सामान्यषग्रहणात् षट्, उष्णामाच-च्चाण उडित्यादि।

---

(१) तन्मते निशाशब्दात् भ्यामि सुपि च रूपाणि।

१५७। द्या ङितामम्।

(द्या: ५।, ङितां ६॥, अम् ।१।)।

द्या: परेषां ङितामम् स्यात्, म इत्। मत्यै मतये, मत्या: मते:, मत्यां मतौ। एवं श्रुति-स्मृति-बुद्ध्यादय:।

१५८। स्त्रियां त्रिचतुरो स्तिसृचतसृ ऋवत् क्तौ।

(स्त्रियां ७।, त्रिचतुरो: ६॥, तिसृ चतसृ ।१।, ऋवत् ।१।, क्तौ ७।)।

त्रिचतुरो: स्त्रीलिङ्गे क्रमात् तिसृचतसृौ स्त: क्तौ परे। तौ च ऋवत्, तेन न गुणिर्वा:। तिस्र: तिस्र: तिसृभि: तिसृभ्य: तिसृभ्य: तिसृणां तिसृषु।

टेरत्वे सत्याप्। द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयो: द्वयो:।

गौरी गौर्य्यौ गौर्य्य:, हे गौरि, गौरीं गौर्य्यौ गौरी:, गौर्य्या गौरीभ्यां गौरीभि: (१५७) द्याङितामम्। गौर्य्यै गौरीभ्यां गौरीभ्य:, गौर्य्या: गौरीभ्यां गौरीभ्य:, गौर्य्या: गौर्य्यो: गौरीणां, गौर्य्यां गौर्य्यो: गौरीषु। एवं वाणी-काली नद्यादय:।

१५७। द्या:। ङ इदुयेषां ते तेषाम्। मत्यै इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न ण:। द्या ङित्य इति न कृतं, आगमो यद्गुणस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन षट्त् सन्त इत्यादौ-ष्टुभिरित्यादिना न स्तो: ष्टुत्वम्।

१५८। स्त्रियाम्। त्रि च चतुश्च तौ तयो:, त्रिचतुरो-रित्यनुकरणात्। त्रिचतुरोर्यदा स्त्रियां वृत्तिस्तदैवादेशस्तेन

लक्ष्मीः। अनीबन्तत्वात् न सिलोपः। शेषं गौरीवत्। एवम् अवी-तन्त्र्यादयः।

स्त्री, हे स्त्रि।

प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा, प्रियाश्चतस्रो यस्य स प्रियचतसा इत्यादौ स्यात्। ननु प्रिया त्रयो यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियाश्चत्वारो यस्याः सा प्रियचत्वारित्यादौ। क्ताविति प्रकरणात् प्राप्ते क्तिग्रहणात् प्रियतिसृ प्रियचतसृ कुलमित्यत्र क्लीलिङ्गे स्यादेव, न तु तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति, चतस्र इच्छति चतुर्य्यति, तिसृणां प्रियः त्रिप्रियः, चतसृणां प्रियः चतुःप्रियं इत्यादौ। केचित्तु प्रियत्रि प्रियचतु कुलमित्याहुः। कश्चिदाह साक्षात् क्ताविव विधानार्थं क्तिग्रहणमिति। न णुन्निर्घा इति—उक्ता णुन्निर्घा इति न स्युः, तेन प्रियतिसृणि कुलानि प्रियचतसृणि कुलानि, परत्वात् घः(१)। अत्रासकरणात् (२) प्रियतिसः आगतः प्रियतिस्रो धनमित्यादौ न डुः। अमी इति किं—प्रियतिसा प्रिय चतसा (३)। तिसृणां

---

(१) उक्ता णुन्निर्घा इत्युक्तेः नमःमहच्च इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घत्वं न निषिध्यते इत्यर्थः।

(२) अत्र—नणुन्निर्घाइत्यत्र, असकरणात्—एन अकारेण सह सः समासस्तत् करणात्, अशब्दे नात्र अकारकार्य्यं लक्ष्यते। तथाच णुश्च न्निश्च घश्च अश्च ते णुन्निर्घा इत्येवं समास करणात् अकारस्थानजातकार्य्यमपि न स्यात्। तेन ङसिङसो रकारस्य न डुरिति।

(३) अमी-णुन्निर्घा इति। एतेषां निषेधादेतदन्यत् कार्य्यं भवतीति ज्ञापितम्। उक्तञ्च दुर्गादासेन "आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋरदिति बोध्यम्, तेन सख्युर्ङ्गरामिति से डा इति।

चतसृणामित्यत्र आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान् इति न्यायात् नुमि तिसृचतस्रादेशे ऋवत्त्वान्न र्घः (४)।

लक्ष्मीरिति लक्षधारी: ईकारस्य मुम् च। अवीतन्त्र्यादय इति—आदिना तरी श्री-ह्री संग्रहः। यदुक्तं—

अवी-तन्त्री-तरी लक्ष्मी-श्री-ह्री भ्रूणामृणादितः।
स्त्रीलिङ्गवर्त्तिनामेषां सेर्लोपो न कदाचन॥
(अनीवन्ततया लोपो न गौणे न च ह्रस्वता)।

(४) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्त—प्रियतिसा—अत्र कथं "संख्याया डो बह्वोरिति सूत्रेण डप्रत्ययो न स्यात्, तत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् उदाहरणज्ञापकाच्च संख्याव्ययाभ्यां परात् संख्यावाचकशब्दात् परविधानात् अत्र तदभावाप्रसङ्गः। अत्र ग्रन्थकृता ऋवत् इत्युक्त्वा न गुब्रिर्घा इति विशेषकथनात् गुणाद्यतिरिक्तस्थले एतयोर्दीर्घऋवत्वं नास्तीति ज्ञापितम्। तेन सौ प्रियतिसा इत्यत्र सख्युद्भ्रामित्यनेन सेर्डा प्रियतिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्नुम्। नन्वेवञ्चेत् शसि प्रियतिस्र इत्यत्र गुणाद्यतिरिक्तकार्य्यस्य स्वदीभ्यामित्यनेन शसोऽकारलोपस्य सम्भवो ऽस्तु चेन्न। तेन न गुब्रिर्घा इत्यत्र घंस्थाने अकारो वर्त्तते। तेन अकारकार्य्यमपि न स्यात्। **** अतएव ङसिङसोः प्रियतिस्र इत्यत्र ऋतो ङोडुरित्यनेन अकारकार्य्यं डुर्न स्यादिति साधु सङ्गच्छते। एवमत्र कालापिकास्तु 'तौ रं स्वरे" (तौ तिसृ चतस्रौ विभक्तिस्वरे परे रं रेफं प्राप्नुतः। कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ १६८) इति सूत्रं सर्व्वापवादकं मत्वा शसो नकाराभावं चक्रुः। वयं तन्मतैकवाक्यतया अवयवस्तीत्यमङ्गीकृत्य तस्य तदभावमकार्ष्म। अत्र ब्रिरच्येव निषिद्धः; तत्र सेर्डा इति विशेषात्। तत्राचर्य्यात् गुरिति अच्येव निषिद्धः। तेन सम्बोधने हे प्रियतिसरित्यत्र गुरेव। यद्यपि पिता मातेत्यत्र न्ट-द्वेट ननन्दृणामहनन्तत्वेऽपि निषेधात् तद्भिन्न-ऋदन्तानां हनन्तत्वातिदेशेन एतयोस्तृनन्तत्वसम्भवात घावस्वसृहण इत्यत्र हनन्तवर्ज्जनात् एतयोर्गुणसम्भावना नास्ति, तथापि न गुब्रिर्घा इत्यनेन गुणनिषेधकरणं गुर्ङिध्योरित्यनेन गुणनिषेधार्थम्। तेन ङौ प्रियतिस्रि न तु प्रियतिसरीति। अथैवं प्रियास्तिस्रो यत्र कुले इति वाक्ये प्रत्ययसामुदायिककार्य्यात् प्रकृतिसामुदायिककार्य्यस्य बलवत्त्वात् आदौ सर्व्वावयवादेशः ततो

१५९। **स्त्री भूधुः**। (स्त्री ।१।, भूः १।, धुः १।)।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात्।

(१२६) धोरियुवचि। स्त्रियौ स्त्रियः।

१६०। **स्त्री वाम्शसोः**।

(स्त्री ।१।, वा ।१।, अम्-शसोः ७॥)।

स्त्री-शब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे।

स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु।

१५९। स्त्रीभ्रुः। स्त्री च भूश्च तत्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्, भिन्नं दं वा। इयुवविधानार्थमिदम्।

१६०। स्त्री वा। अम् च शस् च तौ तयोः। पुनस्त्रीग्रहणं भूनिवृत्त्यर्थम्। स्त्रियं स्त्रियः इत्यत्र आदावियादेशः नत्वम्शसादेर्लोपः, धुत्वातिदेशविधानात्। स्त्रियै इत्यादि— नास्त्रीयुव इत्यत्र स्त्रीवर्ज्जनादादौ दीकार्य्यं पश्चादियादेशः। एवं स्त्रीणामित्यादौ नुमि अजभावान्नेयादेशः। गौणे तु अति-

---

विभक्तिकार्य्यं लुगादि। तेन प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादि। * * * * कातन्त्रे तु स्यमोर्लुकि तिसृचतस्रोर्विकल्पमुक्त्वा प्रियतिसृ प्रियत्रि प्रियचतसृ पियचतुरित्युदाहृतम्। * * * * एवञ्चेत् प्रियतिसा प्रियचतसा इत्यादौ ऋदन्तत्वात् कथमपि न स्यात् इति चेत् सत्यम्। पूर्व्वावस्थायां ऋदन्तत्वाभावात् इति केचिदाहुः। तन्नयुक्तम्। यतः क्रोष्टुशब्दस्य पूर्व्वावस्थायाम् ऋदन्तत्वाभावात् स्वयमपि क्रोष्ट्रीत्युदाहृतमेव। वस्तुतस्तु न मनसंख्येत्यनेन संख्यावाचकाद्दोर्पनिषेधो वा इत्यवधेयम्।

श्रीः श्रियौ श्रियः, हे श्रीः, ङित्यामि च भेदः—श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि, श्रीषु ।

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवत् ।

धेनु र्मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि ।

वधू र्गौरीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि । एवं चमू-तन्वादयः ।

भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु ।

पुनर्भूः सुलूवत् । सुभूः पुंवत् ।

स्वसा धातृवत् । माता पितृवत् ।

द्यौ र्गौवत् । सुराः पुंवत् । नौः ग्लौवत् ।

इति अजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

स्त्रियां बहुस्त्रियामित्यत्र न नुम् दीसंज्ञाभावात् । श्रीशब्दस्य ङिति आमि च पाक्षिकदीसंज्ञाफलमाह—ङित्यामि च भेद इति । सुध्यादयः पुंवदिति शोभना धीर्यस्याः सा सुधीरित्यस्या-नित्यस्त्रीत्वान्न दीसंज्ञा, एवं प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीरिति । शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः, प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरित्यत्र ये से नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा स्यादेव । एवं स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सेऽपि दीसंज्ञेति विशेषः । शोभनं दधाति, क्विप्, सुधीः । चमू-तन्वादय इति – ऊवन्तपक्षे तनूशब्दस्य ग्रहणं, अनूवन्तस्तु धेनुशब्द-वत् । सुलूवदिति—कव्यादीत्यनेन यथा सुलूकारस्य वादेश-

१६१। क्लीवात् स्वमो ऽधेर्मोऽतः।

(क्लीवात् ५।, सि अमः ६।, अधेः ६।, मः १।, अतः ५।)।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात्। ज्ञानं हे ज्ञान्।

स्तथास्यापि। किन्त्वस्य नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां पुनर्भूः पुनर्भूः पुनर्भ्वं पुनर्भ्वाः पुनर्भ्वाः पुनर्भूणां पुनर्भ्वामिति विशेषः। एवं वर्षाभू-काराभू-दृन्भूनामपि। एषां नित्यस्त्रीत्वन्तु—

पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चुलुके प्लवे।
पुनर्भूः स्याद्दिरूढ़ायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः।
काराभूर्निगड़स्थाने क्रियायामपि चेष्यते॥ इति कोषात्।

वर्षाभूशब्दस्य शोणादिपाठाद्दीपि वर्षाभ्वीत्यपि परे। तथाच भागुरिः—भार्य्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी तु मद्गुरस्य चेति। वर्षाभ्वी कमठी दुलीत्यमरः। सुभूः पुंवदिति—उवः स्थानिवत्त्वेन दीसंज्ञाभावात्। धातृवदिति—अस्य स्त्रीत्वात् शसि स्वसॄरिति विशेषः। सुराः पुंवदिति—शोभनो रा यस्याः सा इति वाक्यम्।

इत्यजन्त स्त्रीलिङ्गपादः।

१६१। क्लीवात्। सिश्च अम् च तत्तस्य, न धिरधि स्तस्य। ज्ञानमिति मविधानसामर्थ्यात् अतः स्वमोर्न लुक्। न च स्वमोरमि कृते जरातोऽम्बेति विनैवाजरसमिति सिध्यतीति वाच्यं, जरसादेशे अनदन्तत्वात् स्वमोर्लुक्प्राप्तेः।

१६२ । क्लीवाद् यौः ।

(क्लीवात् ५।, ई ।१।, औः १।) ।

क्लीवात् पर औरी स्यात्'। ज्ञाने ।

१६३ । जस्शसोः शिः ।

(जस्शसोः ६॥, शिः १।) ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

१६४ । नुमयमादौ झमन्तरलादौ तु वा ।

(नुण् ।१।, अयमादौ ७।, झमन्तरलादौ ७।, तु ।१।, वा ।१।) ।

क्लीवस्य शौ परे नुण् स्यात्, न तु यमादौ, झमन्तरलयो-रादौ तु वा स्यात् ।

---

१६२ । क्लीवाद्यौः । ई इति लुप्तप्रोक्तं दम् । पुनः क्लीव-ग्रहणात् अनतोऽपि औरीस्तेन वारिणी पयसी इत्यादि ।

१६३ । जस् । शित् करणं शिः क्लीवे इति विशेषणार्थम् ।

१६४ । नुम् । यमस्यादिः यमादिर्न यमादिरयमादिस्त-स्मिन् । झम् अन्ते ययोस्तौ, रश्च लश्च तौ, झमन्तौ च तौ रलौ चेति तौ, तयोरादिः झमन्तरलादिस्तस्मिन् । क्लिं विपरिणमय्य क्लीव शौ इत्यनुवर्त्तयन्नाह क्लीवस्य शौ परे इति । अयमादौ किं---बहवो यो येषु तानि बहुयि पद्यानि बहुप्रशामि इत्यादि । झमन्तरलादौ तु ऊर्न्जि ऊर्ज्जि सुवर्न्लि सुवल्लि इत्यग्रे वक्ष्यति ।

१६५। नसब्महन्नोऽधौ घौऽधौ धौ।

(नस् अप् महत् नः ६।, अधोः ६।, धः १।, अधौ ७।, धौ ७।)।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धवर्जस्य घः स्यात् अधौ घौ परे। ज्ञानानि। हे ज्ञानवत्। शेषं रामवत्। एवं वन-धन-फलादयः।

१६६। तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात्।

(तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५।)।

अन्यादेः परस्य स्यमो मस्य तः स्यात्, न त्वेकतरात् परस्य। अन्यत् अन्ये अन्यानि। हे अन्य। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। एवमन्यतरादयः। अनेकतरात् किम्—एकतरम्।

१६५। नस। नस् च आप् च महांश्च न च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन्। धिवर्ज्जनादक्लीवेऽपि राजा सीमा इत्यादौ घः। गौणेऽपि अयं विधिस्तेन सुविद्वांसि सुराजानि कुलानि इत्यादि।

१६६। तो। अन्य आदिर्यस्य स तस्मात्, न एकतरम् अनेकतरं तस्मात्। मण्डूकगत्या स्यमोरित्यनुवर्त्तयन्नाह स्यमोरिति। अन्यादेः किं—अन्यतमम्। अन्यतमदिति भाष्यम्(१)। हे अन्यदिति कश्चित्।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु ७।१।४।४२। इति सूत्रे अन्यतम शब्दस्य त्वन्यतमदित्येवेति वृत्तिः।

१६७। जरातोऽम् वा।

(जरात: ५।, अम् ।१।, वा ।१।)।

जरा शब्दात् परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा। अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्।

(११७) पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकामनानां शीर्षन् हृदुद-नामन:। शीर्षाणि शीर्ष्णा शीर्षभ्यामित्यादि। हृन्दि हृदा हृद्भ्यामित्यादि। उदानि उद्ना उदभ्यामित्यादि। आमानि आम्ना आमभ्यामित्यादि। पक्षे शेषं च ज्ञानवत्।

१६८। क्लीवे स्व:। (क्लीवे ७।, स्व: १।)।

क्लीवे घस्य स्व: स्यात्। शेषं, ज्ञानवत्।

१६७। जरा। म इत् अकारागम:। जरमादेशनिमित्त-काऽमो नित्यत्वाज्जरमादेशस्य नित्यत्वसन्देहनिरासार्थं वाग्रहण मिति कश्चित्। (१)

१६८। क्लीवे। स्वशब्दस्य मापेक्षत्वात् घस्येति लभ्यते इत्याह क्लीवे घस्येति। क्लीवे इति निर्देशात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अन्त्यस्यैव घस्य स्व:, तेन श्रीपमित्यत्र श्रीकारस्य न स्व:, एवं मह एन वर्त्तमानं मं इत्यादि। प्रकरणात्तेरेव, तेन ज्ञाने अपु-

(१) वाग्रहणं सुब्व्यनाजविकयोर्मुख्यस्य पक्षणामिव्यर्थानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन सर्वपामित्यादौ क्वेमभ्योरित्यस्य:। अतएव जरमादेशाभावपक्षे अजरमित्यत्र अमादिलोप इत्यधिक: पाठ:।

१६९। **स्यमो र्लुक्।** (सि-अमोः ६॥, लुक् ।१।)।

क्लीवात् परयोः स्यमोर्लुक् स्यात्। वारि।

१७०। **नुमिको ऽच्यनामि।**

(नुण् ।१।, इकः ६।, अचि ७।, अनामि ७।)।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुण् स्यात् अचि परे, नत्वामि। वारिणी वारीणि।

णो इत्यादौ न ह्रस्वः। वनाभ्यां वनेभ्यः इत्यादौ असिद्धं वहिरङ्ग-मन्तरङ्ग इति न्यायात् असिद्धः ह्रस्वो न स्यात् (१)।

१६९। स्यमोर्लुक्। सिश्च अम् च तौ तयोः। क्लिं विपरिणम्यात्र क्लीवादिति।

१७०। नुमिकः। इक् प्रत्याहारः, न आम् अनाम् तस्मिन्। नञ् युक्तवन्न्यायात्, स्याद्यचेव (२) तेन वारीदम् इत्यादौ न स्यात्। वारिणी इति णित्वादन्ते, आदौ नुण् पश्चात् ई। वारीणीति जसः शिस्तस्मिन् नुम्यमादाविति नुण् नसत्वमहन्न इति घं: (३)।

---

(१) अन्तरङ्गे प्रकृतिघटितकार्य्यस्थले वहिरङ्गं प्रत्ययघटितकार्य्यम् असिद्धम् अग्राह्यं भवतीत्यर्थः। अत्र क्लीवलिङ्गशब्दस्य योऽन्त्यदीर्घस्तस्य ह्रस्वविधानात् प्रत्ययघटितदीर्घस्य ह्रस्वत्वं न स्यात् तेन वनाभ्याम् इत्यादौ न ह्रस्वः। अतएव संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे "नाप्रकृते"रिति ९८ सूत्रस्य टीकायां प्रकृतेरन्त्योऽप्रकृतिः प्रत्ययादिः। प्रत्ययादेः सम्बन्धे सति क्लीवे प्राप्तो ह्रस्वो न भवतीति गोयीचन्द्रः।

(२) यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृगजातीयस्येति न्यायादित्यर्थः।

(३) अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुणि कृते ह्रस्वपरत्वाभावान्नुमागमाभावे दधिश्नामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति दुर्गादासः।

१७१। णुर्धौ वा। (णुः १।. धौ ७।, वा ।१।)।

इगन्तस्य क्लीवस्य णुर्व्वा स्यात् धौ परे। हे वारे हे वारि। वारिणी वारीणि वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां वारिणि वारिणोः। हसे हरिवत्।

१७२। पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि।

(पुंवत् ।१।, वा ।१।, अर्थोक्तपुंस्कं १।, टाद्यचि ७।)।

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यचि। अनादये अनादिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। अर्थेन किं पीलुने फलाय।

१७१। णुर्धौ। विधानसामर्थ्यात् लुकि वा णुः। हे सुधे हे सुधि, हे मनो हे मनु, हे सुधातः हे सुधातृ, हे लिखितगमल हे लिखितगमल्ल इत्यादि।

१७२। पुंवत्। पुमानिव पुंवत्। अर्थेन तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन तदर्थोक्तपुंस्कम्। टा आदिर्यस्य स टादिः टादिश्च टाद्यच् तस्मिन्। तथाच येनार्थेन क्लीवे वर्त्तते तेनैवार्थेन यदि पुंसि वर्त्तते तदा टाद्यचि पुंवदित्यर्थः। टाद्यचविशेषात् ङेऽपि उदाहरति अनादय इत्यादि। अनादिशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तेन (१) पुंक्लीवयोर्वर्त्तते। अनादये अनादिने, एवं पटवे पटुने इत्यादि। टाऽचित् कर्त्रा कर्त्तृणा इत्यादि। पीलुने इति पीलुर्वृक्षभेदः, पीलोर्विकारः फलमित्यर्थे विहितणस्य "फले लुवि"ति

(१) आदिरहितत्वरूपेणार्थेनेत्यर्थः।

१७३। दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णामनङ्।

(दधि अस्थि-सक्थि-अक्ष्णः ६।, अनङ् ।१।)।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि, अङावितौ। (११८) अनो ऽल्लोपः। दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः। *शेषं वारिवत्। एवम् अस्थि सक्थि अक्षि।

सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे हे सुधि। द्वौ प्रोवत्। सुधिया सुधिना इत्यादि। एवं प्रध्यादयः।

मधु मधुनी मधूनि। हे मधो हे मधु। द्वौ प्रोवत्। मधुना मधुभ्यामित्यादि। एवमम्बु-मान्वादयः। (११७) पाददन्तेति स्नु वा। स्नूनि मानूनि इत्यादि भेदः।

धातृ धातृणी धातॄणि। धौ हे धातः हे धातृ। द्वौ प्रोवत्। धात्रा धातृणा इत्यादि। एवं ज्ञातृ-कर्त्रादयः।

लुप्, अतएव वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि वर्त्तते. क्लीवे तु फलत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन इति न उक्तपुंस्कम्।

१७३। दध्यस्थि। दधि च अस्थि च सक्थि च अक्षि च तत् तस्य। एषां गौणेऽपि अनङ्, तेन अतिदध्ने सुसक्थ्ने विप्राय इत्यादि। क्लीवानुवृत्तेः दधिर्नाम कश्चित् तेन, दधिना इत्यादौ न स्यात्। स्नूनीति—इदं नेच्छन्ति परे (१)।

(१) सानुशब्दस्य स्न्वर्थे इति सिद्धान्तकौमुद्यां ७।१।७४। सूत्रस्य वृत्तिः। तद्व्याख्यायां तत्त्वबोधिन्यां यथा मास-पृतना-सानूनामिति वार्त्तिककारोक्त्येति-भावः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दस्तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति। पुंसि तु स्नून् सानून् इत्यादि।

१७४ । एचो युत् स्वं ।

(एचः ६।, युत् ।१।, स्वं २।) ।

प्रद्यु (१) प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । द्यो प्रौवत् । प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि ।

सुरि (२) सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्यामित्यादि ।

सुनु (३) सुनुनी सुनूनि । हे सुनो हे सुनु । सुनावा सुनुना इत्यादि ।

इति अजन्त क्लीवलिङ्गपादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

---

१७४ । एचो युत् । इश्च उश्च तत्, तस्मात् न युत् । एचः स्वं प्राप्नुवतो युत् स्यादित्यर्थः । एचः कण्ठ्यत्वात् एषां यो येन इति नियमात् अकारे प्राप्ते नियमोऽयम् । प्रद्यु इत्यादि—प्रकृष्टा द्यौर्यस्य कुलस्य इत्यादिकर्मिण वाक्यम् ।

इत्यजन्तनपुंसकपादः ।

इत्यजन्ताध्यायः ।

(१) प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् प्रद्यु पुण्यं प्रद्यौर्योगश्च ।

(२) शोभनो रा धनं यस्य तत् सुरि कुलं, सुराः पुमांश्च ।

(३) शोभना नौर्यत्र तत् सुनु जलं, सुनौर्देशश्च ।

हसन्त-पुंलिङ्गशब्दः ।

१७५ । द्विरुक्त-जक्षादी द्विः ।

(द्विरुक्त-जक्षादी १॥, द्विः १।) ।

कृतद्वित्वशब्दो जक्षादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

अमरगुरु-सम-श्रीवोपदेव-प्रणीते
प्रकरण-परिपाटी-जन्य-शोभा-विभाते ।
सुमति-जन-विनोदिन्यद्भुते मुग्धबोधे
प्रविलसतु कृताध्यायेऽत्र टीका द्वितीये ॥

---

१७५ । द्विरुक्त । द्विरुक्तं यस्य सः (१) । जक्ष आदिर्यस्य सः द्विरुक्तश्च जक्षादिश्च तौ । जक्षादिर्यथा—सप्त जक्षादयः प्रोक्ता जक्षि-जागर्त्ति-शास्तयः । दरिद्राति-चकास्ती च दीधीवेव्यौ च वैदिकौ । पूर्व्वत्र प्रयोजनाभावादत्र संज्ञा क्रियते । संज्ञापादं परित्यज्य द्विसंज्ञाकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन जक्षिवान् पापचवान् दद्दशिवान् इत्यादौ नुण् स्यादिति कश्चित् ।

(१) द्वौ वारौ उक्तं कथनं यस्य सः । अत्र दुर्गादास —अत्र द्वेरेकत्वेऽपि द्विरुक्तजक्षादौ इति द्विवचनं, प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्धम् । अतएव द्वौ द्वौ माषादिमाषौ स्याद्धतुरित्यमरः । एवं युगलौ कनुयेत्यत्रापि बोध्यम् । ....दीधीवेवी इति द्वौ वैदिकावात्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुसिद्धेरिति अनर्थम् पुरुस्थासीमति गुणे अदीधयुः अवेव्युरिति कामधेनौ वोपदेव इत्याह ।

१७६ । **ह्रो ढो भौ ।** (ह: ६।, ढ: १।, भौ ७।) ।

हस्य ढ: स्यात् भौ परे । (१४८) आत्रोब्भसात् से लोप: । (६५) झप्झसोरिति चप्जबौ वा । लिट् लिड् लिहौ लिह:, लिहं लिहौ लिह:, लिहा लिड्भ्यामित्यादि ।

१७७ । **दादे र्घ: ।** (दादे: ५।, घ: १।)।

दकारादेर्हस्य घ: स्यात् भौ परे ।

१७६ । ह्रोढ़: । भावित्युक्तेर्न हसे धोर्भमे तयोरन्ते च हस्य ढ़: स्यात् ।

१७७ । दादे: । ह्रो भौ इत्यनुवर्त्तते । द आदिर्यस्य स तस्मात् । तथाच दादिवर्णात् परस्य हस्य घ इत्यर्थ: । तेन धुक् धिक् धक् इत्यादावुकारादेरपि हस्य घ: । ध्रुक द्रोहमाचक्षान: ध्रोक् इत्यादौ मुहादित्वात् घड् । दादेर्धोर्हस्य घ इति भाष्यं, तेन दाम-लिहमाचक्षाण: दामलिक् इत्यादौ स्यात् । भ्वादि गण पठित-दादि-धोरिति परे । तन्मते दामलिट् दामलिड् दामलिड्भ्यामि-त्यादि । एके तु दादेरिति हस्य विशेषणम्, अव्यवधानेनासम्भवात् एकाज् व्यवधाने स्यात्, न त्वनेकाज् व्यवधाने । तेन ध्रुक् ध्रोक् मित्रध्रुक् इत्याद्याहु: (१) ।

(१) एकेषां मते अनेकाज्व्यवधाने दामलिडित्यादि प्रत्युदाहरणम । अस्य दुर्गादास:—हस्याव्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन द्राघ्वृङ्जागरे क्विपि ध्राक ध्राग धाग्भ्यामित्यादीत्याह ।

१७८। झभान्तस्यादिजबां झभाः फे धोस्तु सध्वेऽन्ते च ।

(झभान्तस्यादिजबां ६॥, झभाः १॥, फे ७।, धोः ६।, तु ।१।, सध्वे ७।, अन्ते ७।, च ।१।) ।

झभान्तस्यादौ स्थितानां जबानां झभाः स्युः फे परे, धोस्तु सध्वे अन्ते च ।

धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा धुग्भ्यामित्यादि ।

१७८। झभान्त। झभः अन्तो यस्य स तस्य, तद्‌गुणसंविज्ञानेन झभसहितो जब् गृह्यते। आदौ जब् आदिजब् तेषां। तथाच झभान्तस्यादौ स्थितानां जबां झभा इत्यर्थः (१)। तेन गोदुहमाचक्षाणः गोधुक्, गर्द्दभमाचक्षाणः गर्द्धप्, डुण्डुभमाचक्षाणः डुण्ढुप्, इत्यादौ गडयोर्न घढौ। नृदेहमाचक्षाणः नृदेट्, देवदेहमाचक्षाणः देवदेट्, इत्यत्र धघौ नेच्छन्ति केचित्। देवदेक् देवदेग्भ्याम् इत्यादौ घत्वमिच्छन्त्यन्ये। सश्च ध्वश्च तत् तस्मिन्, अनयोरकार उच्चारणार्थः, तेन धुक्षे, अधाक्षीत्, धक्ष्यति, धुग्ध्वे इत्यादौ स्यात्। अन्ते यथा—अधोक्, गुहधोर्यङ्लुकि अजोघोट् इत्यादि। पूर्व्वसूत्रात् भावित्यनुवृत्तौ फग्रहणम् एकवर्णव्यवधानेऽपि, तेन भुक्, मित्रभुक्, इत्यादि। जबामिति किं—मृगावित्। व्यधधोः सनि विव्यत्सति, वस्यावर्गीयत्वात् न

(१) एकाज-व्यवहितानां एकाच्-हस-व्यवहितानाञ्च जबां झभाः स्युः, न तु हसजादिव्यवहितानामिति। गोयीचन्द्रेणाप्येवमुक्तम्।

१७९ । मुहां घङ् वा भौ ।

(मुहां ६।॥, घङ् ।१।, वा ।१।, भौ ७। ।)

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे ।

मुक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि । एवं द्रुह स्नुह नश स्निहः ।

भत्वम् । केचित् त्रिभ्यक्षति इत्याहुः । एके तु पूर्व्ववदित्याहुः (१) । अत्र जबां झभा इति लिपिकरप्रमादः । एकाचो बशो भष् झष-न्तस्य स्ध्वोरिति (८।२।३७) पाणिनिसूत्रात् । अतएव हिजिह्व-माचक्षाणो हिजिट् इत्यादौ न स्यात् । (२)

१७९ । मुहाम् । बहुनिर्देशो गणार्थः । दादेर्घ इत्यनेनास्य योगविभागो नक्-सिद्धार्थः, तत्र हानुवृत्तेः ।

---

(१) त्रिव्यक्षतीत्याहुरित्यर्थः ।

(२) अत्र जबां झभा इति लिपिकर प्रमाद इत्युक्तवता तर्कवागीशेन स्वटीका-करणात् प्रागपि तादृक्पाठस्यास्तित्वमङ्गीकरमपि स्वीकृतम् । तेनैवाशाभिरादौ संज्ञाप्रकरणे अ इ उ ऋ लृ कैति सूत्रे प्रत्याहारोपदेशे तर्कवागीशष्टता डबिति संज्ञा न दर्शिता । तदत्र जबां झभा इति पूर्व्वतन एव पाठो निवेशितः । जकारस्य वभक्तानुचितत्वेऽपि संक्षेपकथनाय यथाचार्य्येण जबित्युक्तं तथा कातन्त्रेऽपि चतु-र्थवृत्तौ "हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत" (१८२) इति सूत्रे तृतीयादेरिति शर्व्ववर्म्मणापि । संक्षिप्तसारे तु 'तुर्य्यान्तस्तृतीयोऽज-स्तुर्य्यो भादौ' इति सुबन्तपादस्य १५८ सूत्रे अज इत्युक्त्वा तत्रैव १६० सूत्रे अज इति किं जभ-जश्यते इत्युदाहृतम् । अतः पाणिनिक्रमदीश्वरयोरैकमत्यं दृश्यते । तस्मात्तैकवाक्यत्वे एकस्मिन् सूत्रे एकमात्र-कार्य्यार्थमेकसंज्ञाकरणा-पेक्षया अत्र सूत्रे जकारस्य झकारो नेति वक्तव्यमस्तु । हिजिह्वमाचक्षाणं हिजिट् इत्युदाहरणं नापि न सन्ध्याद्युविधौ इत्यत्र नञा निर्दिष्टमित्यभि-

१८० । वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा ।

(वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।) ।

वाहो वा शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।

विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिड्वत् ।

१८१ । अनादूः । (अनात् ५।, ऊः १।) ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि ।

---

१८० । वाहो । परसूत्रे अनादित्युक्तेः अवर्णादस्य विषयः ।

१८१ । अना । न अः अनस्तस्मात् अवर्णभिन्नादित्यर्थः, तेन शाल्यूहः, मरुदूहः इत्यादि (१) । ननु पूर्व्वसूत्रे औकारं विनापि ऊटि आदूटो व्रिरिति व्रौ विश्वौहः विश्वौहा इति चेत् सत्यं, वैचित्र्यार्थमिदमिति । यद्वा पूर्व्वसूत्रे पौ विधानात् दा ल लूनौ क्ति दातिस्तां वहति दातिवाट्, तस्यापत्यं दात्यौहः इत्यनवर्णादपि औरिति स्वामी । दात्यूह इति रायः । इदं छान्दसमिति परे ।

न्यायामङ्गीकारे कथं सङ्गच्छते तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति । प्रयोगरत्नमालायां तृतीयविन्यासे "तृतीयाद्यास्तुर्य्यहान्ता गणोक्ता धातवो यदी"ति ४४४ सूत्रेण जकारस्य झकारो विहितः । तुर्य्याद्याः स्युरिति वृत्तिः । संजभते संभव् संभप् इत्युदाहरणम् ।

(१) "यादृगजातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृगजातीयस्येति न्यायादवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽत्रैव ग्राह्यो न तु हसः । ततश्च पूर्व्वसूत्रमवर्णविषयं हसविषयञ्च, एतत् सूत्रमिवर्णाद्यच्विषयमिति बोध्य"मिति दुर्गादासः ।

१८२। अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः।

(अनडुह् चतुरः ६।, अण्-आणौ १॥, धिघ्योः ७॥)।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे अण् घौ परे आण् स्यात्, ण इत्।

१८३। हो नः मौ। (हः ६।, नः १।, मौ ७।)।

अनडुहो हस्य नः स्यात् मौ परे। अनड्वान्। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ अनड्वाहः। अनडुहः अनडुहा।

१८४। स्रम्-ध्वम्-वस्वनडुहां दङ् फे।

(स्रम् ध्वम्-वसु-अनडुहां ६॥, दङ् १।, फे ७।)।

एषां दङ् स्यात् फे परे, ङकाविती। अनडुद्भ्यामित्यादि।

१८२। अन। अनडुच्च चतुश्च तत् तस्य, अण् च आण् च तौ, धिश्च घिश्च तौ तयोः, अनडुच्चतुर इति द्वयोरनुकरणात् क्रम्। समाहारात् न यथासंख्यं, निमित्तविधेययोस्तु समसंख्यत्वात् स्यादेव।

१८३। हो नः। चतुरो हकाराभावादाह अनडुह इति। नकारेऽकार उच्चारणार्थः। अनड्वानिति। सूत्रद्वयं गौणेऽपि, तेन अत्यनड्वान्, प्रियानड्वान् इत्यादौ स्यात्। प्रियानड्वाहौ इति तु पद्यतीत्यादिना वा निपातनात्।

१८४। स्रम्। स्रश्च ध्वश्च वसुश्च अनड्वांश्च ते तेषाम्।

कार्त्तिकेयस्तु "अवर्णनिषेधात् अवर्णजातीयोऽजेव ग्राह्यो न तु हसः।"...केचित्तु अनवर्णाद्दमादपि, तेन महद्रूह इत्याहुरित्याह। प्रयोगरत्नमालायां तृतीयविन्यासे च "अनवर्णाच्च ऊः" (१८२) इति सूत्रप्रत्युदाहरणे अचः किम् उर-

१८५। श्वेतवाहऽवयाजुक्थशास्पुरोडाशां डस्ङ्।

(श्वेतवाह—पुरोडाशां ६।।।, डस्ङ् ।१।) ।

एषामन्तस्य डस्ङ् स्यात् फे परे, ङडावितौ।

१८६। अत्वस्मोऽधोः सौ घोंऽधौ।

(अतु-अस: ६।, अधोः ६।, सौ ७।, घं: १।, अधौ ७।)

अत्वन्तस्यासन्तस्य च घं: स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः।

श्वेतवाः।

वस्वित्युदित्निर्देशात् चर्म्म वस्ते (१) क्विपि चर्म्मवः, सुवः, इत्यादौ न स्यात्। विद्धोरपवादोऽयम् (२)।

१८५। श्वेतवा। श्वेतवाश्च अवयाश्च उक्थशाश्च पुरोडाश्चेति तेषाम्। अत्वस्मोऽधोरित्यत्राधिकारान्नैवात्वन्तस्याऽसन्तस्य च घंविधानादेभ्यो डसिति न कृतम्। इदं छान्दसमिति परे।

१८६। अत्व। अतुश्च अस् च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन्। अत्वित्युदिन्निर्देशात्, गच्छन्नित्यादौ न स्यात्। गोमन्तमिच्छन् गोमान् (३) इत्यादौ तु ञ्यादित्वात् धुत्वेऽपि अधुपूर्व्वस्य धुत्वाङ्गीकारात् घं:।

सौहः श्चौत्यमेव। सुरसरिटौहो महेशस्य विद्युतौह इत्युदाहृतं पुरुषोत्तमेन। उरसौह इत्यत्र संज्ञापूर्व्वकत्वान्न विसर्ग इति तट्टीका।

(१) परिदधातीत्यर्थः।

(२) यथासम्भवं विसर्गढकारापेक्षया विशेषविधिरयमित्यर्थः।

(३) अत्र क्योऽव्यादिति क्ये पश्चात् क्विपि हसाल्लोप इति क्यप्रत्ययस्य अकारयकारयोर्लोपे गोमत् इति स्थिते सौ रूपम्।

१८७ । ङसङो धौ वा ।

(ङसङः ६।, धौ ७।, वा ।१।) ।

ङसङो धौ परे घौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।

श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः, श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि ।

(११२) क्विलादिति षः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्यामित्यादि ।

चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः । (१११) नुमाम इति चतुर्णाम् ।

१८८ । रङो विः सुपि ।

(रङः ६।, विः १।, सुपि ७।) ।

रङो विः स्यात् सुपि परे, न त्वन्य-रेफस्य । चतुर्षु ।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि ।

---

१८७ । ङसङः । इदं नित्यमिति परे ।

१८८ । रङः । अनियमे प्राप्ते (१) नियमोऽयम् । चिकीर्षु इत्यत्र तु अरादिति विधानात् न विः (२) । कश्चिदरादिति नाह

---

(१) फे परे रेफमात्रस्य विसर्गे प्राप्ते इत्यर्थः । अतएवोक्तं सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थेति ।

(२) स्यान्तस्यारादित्यत्र अरादिति भिन्नपदकरणात् । अतएवोक्तं दुर्गादासेन "स्यान्तस्यारादित्यत्र स्यान्तस्येति भिन्नपदग्रापकात् रात् रङो लोप" इति ।

(१६५) नसब्महन्न इति घंत्वे, (११८) नो लुप्। 'राजा, हे राजन्, राजानौ राजानः, राजानं राजानौ। (११८) अनोऽल्लोपः। राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि। ङौ—राज्ञि राजनि।

(११८) अम्वस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि। शेषं राजवत्।

१८९। हन्पूषार्य्यम्नोऽधौ सौ शौ घंः।

(हन्—इनः ६।, अधौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, घंः १।)।

एषां घंः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च।

वृत्रहा हे वृत्रहन् वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ।

१९०। हनो ङ्को घ्नो न णः।

(हनः ६।, ङ्कः ६।, घ्नः १।, न ।१।, णः १।)।

हनस्थाने जातस्य ङ्कस्य घ्नः स्यात्, तस्य च नस्य णो न स्यात्।

तन्मते स्यान्तस्याराादिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् षलोपे रङ्-भिन्नरेफस्य न विः।

१८९। हन्। हञ्च पूषा च अर्य्यमा च इञ्च तत् तस्य, न धिरधिस्तस्मिन्। सिश्योरेव नियमात् वृत्रहणौ इत्यादौ नसब्-महन्न इति न घंः। हन इति क्विबन्तस्य ग्रहणं, तेन शत्रुहा इत्यादि। वृत्रहणाविति एकाचकोरिति नस्य णो नित्यम्। इनो ग्रहणं अतु-मन् अन्-इन्-नस्ग्रहणे अर्थवद्ग्रहणाभाव इति ज्ञापनार्थं (१) तेन यशस्वी इत्यादावपि स्यात्।

(१) येन केनचित् प्रकारेण अनुभागान्तादीनां ग्रहणमिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः।

वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यामित्यादि ।

एवं पूषन् अर्य्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

१८१ । पूष्णो ङि ङिर्व्वा ।

(पूष्णः ५।, ङिः १।, ङिः १।, वा ।१।) ।

पूषि पूष्णि पूषणि ।

१८२ । मघोनस्तुङ् वा क्तिप्योः ।

(मघोनः ६।, तुङ् ।१।, वा ।१।, क्तिप्योः ७।) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ पौ च परे, उङावितौ ।

१८३ । व्रिदचाऽर्ह्वे नुण् घौ ।

(व्रिदचः ६।, अर्ह्वेः ६।, नुण् ।१।, घौ ७।)

उकारेत ऋकारेतोऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे, न तु ह्वेः ।

१९० । हनो । हन्निति क्विबन्तस्य ग्रहणात् अर्कोत्यादौ न स्यात् । वृत्रघ्न इति एकाच्-कुत्वात् नित्यं णत्वनिषेधः ।

१९१ । पूष्णः । इदं नेच्छन्ति परे ।

१९२ । मघोनः । क्तिश्च पिश्च तौ तयोः । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मघवद्ब्रलज्ज्ञानिदानमित्यत्र से क्तेर्लुक्यपि स्यात् (१) ।

१९३ । व्रिद । उश्च ऋश्च व्रृ, स इत् यस्य स व्रित्, व्रिच्च

(१) अत्र दुर्गादासोऽपि क्तौ परे विहितत्वात् समासे क्तेर्लुकि त्यल्लोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तन्नेति निषेधेऽपि संज्ञा निर्दिष्ट मनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति कश्चित् । अतएव मघवद्ब्रलज्ज्ञानिदानमिति दुर्गसिंहधृतमित्याह ।

१८४। स्यान्तस्यारात् लुप् फे।

(स्यान्तस्य ६।, अरात्, ५।, लुप् ।१।, फे ७।)

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात् परस्य।

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ मघवन्तः मघवानः, मघवन्तं मघवानं मघवन्तौ मघवानौ।

अच तत् तस्य। अजिति क्विबन्ताच्ग्रहणात् तिर्य्यङ् उदङ् इत्यादि (१)। त् चासौ ह्निश्चेति ह्निः, न ह्निरह्निस्तस्य ; तथाच तान्तह्नेर्नुण् न स्यात् इत्यर्थः, (२) तेन ददत् जागरिष्यत् इत्यादौ न स्यात्, जगन्वान् जजागृवान् इत्यादौ तु स्यादेव। गोमन्त-मिच्छन् गोमान् इत्यादौ पूर्व्वोदित्त्वमाश्रित्य स्यात्॥

१८४। स्यान्त। स्यस्यान्तः स्यान्तस्तस्य, न रः अरस्तस्मात। कथं चिकीर्ष इति ? षस्य रङि ढोढि इति रे रलोपे

(१) "अच् इति अञ्चुगतिपूजनयोरित्यस्य गतावर्थे क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणं, तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि, अन्यत्र बह्वच् इत्यादि। * * * अज् इत्य अल्पार्थ एव। तेनायमर्थः— ह्नेः परस्य शत्रन्तस्यैव नुण् न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेति। यथा ददत् दधत् पापचत् बीभुवत् जक्षत् जाग्रदित्यादि। बुभूषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपो-ऽतोऽद्देचोरित्यनेन कृतस्य शपो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ह्ने परत्वाभावे नुण् स्यादेव। न च ददादित्यादावपि लुगह्वोऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्योभाङोरिति लोपोऽतोऽद्देचोरिति इत्था-ल्लोपोऽगितोत्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्। अस्य बीजं सकोऽल्लोपोऽन्यस्य इत्यत्र दृश्यम्। ह्नेः परात् शत्रन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् चावर्दिष्यन् इत्यादौ नुण् स्यादेवेति दुर्गादासः।

(२) येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह तान्तह्नेरिति।

१८५ । श्व-युव-मघोनामुर्व्वोऽते पौ ।

(श्व युव-मघोनां ६।।।, उः १।, वः ६।, अते ७।, पौ ७।) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते ।

मघवनः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्यामित्यादि ।

शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

अरादिति न विः । चतुरित्यत्र फे रेफसकारयोर्विसर्गः (१) । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् रेफात् शसो लोप इति कश्चित् ।

मघवानिति(२)—नस्य वादेशे मघवानिति परे । छान्दसमिति चान्द्राः । यदुक्तं भाष्ये—"अर्व्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि त"दिति (३) भाषायां प्रयोगदर्शनादेवानेन तुङिति क्रतम् । तथाच—हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ इति भट्टिः । पौ मघवन्तमित्यादि वक्ष्यति ।

१८५ । श्वयुव । श्वा च युवा च मघवा च ते तेषाम् । मघोनामिति नान्तनिर्द्देशात् नान्तानामेव, तेन मघवत इत्यादौ तुङि माभूत् । न तः अतस्तस्मिन् । गौणेऽप्ययं विधिः, तेन प्रासशुनः हृदयूनः अतिमघोनः बहुशुन इत्यादौ स्यात् । ते तु शौवनम् इत्यादि वक्ष्यति ।

(१) १०२ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(२) मह्यते पूज्यते इत्यर्थनन्तो निपातः । धातुपारायणे तु मघो यागस्तद्योगान्मतुबित्यमरटीकायां रघुनाथः ।

(३) एवं चार्व्वन् मघवन् शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति"—इति भाष्यटीकायां कैयटः ।

१८६। अर्व्वणोऽनञस्तुङ् त्येऽसौ तु।

(अर्व्वणः ६।, अनञः ६।, तुङ् ।१।, त्ये ७।, असौ ७।, तु ।१।)।

नञ् वर्जस्यार्व्वणो नस्य तुङ् स्यात् असौ त्ये परे।

अर्व्वन्तौ अर्व्वन्तः, अर्व्वन्तम् अर्व्वन्तौ अर्व्वतः, अर्व्वता अर्व्व-द्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम् अनर्व्वा हे अनर्व्वन्, अनर्व्वाणौ अनर्व्वाणः, इत्यादि। शेषं यज्ववत्।

१८७। पथिमथ्यृभुक्षां थितोर्नमौ घौ।

(पथि-मथि-ऋभुक्षां ६।।।, थ इतोः ६।।, नमौ १।।, घौ ७।)।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात्, इकारस्य चाकारः, घौ परे।

१८६। अर्व्व। न विद्यते नञ् यस्य स तस्य, न सिरसि-स्तस्मिन्। त्यसामान्यग्रहणात् अर्व्वतौ, अर्व्वत इदम् आर्व्वतम्, अर्व्वन्तमिच्छति अर्वत्यति इत्यादौ स्यात्। सहस्रदृगर्व्वगर्व्वे (१) इति तु से क्तोर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधः। केचित्तु अर्व्वन्तं गतः अर्व्वद्गत इत्यादौ से क्तोर्लुक्यपि स्यादित्याहुः (२)।

१८७। पथि। पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च ते तेषाम्। थश्च इश्च तौ तयोः, नम् च अश्च तौ। गौणेऽपि अयं विधिः, तेन अपन्थाः अतिपन्थाः इत्यादौ स्यात्।

---

(१) सहस्रदृक् इन्द्रस्तस्य अर्व्वा घोटकस्तस्य गर्व्व इत्यर्थः।

(२) स्वमते तु क्तोर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्द्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयमिति दुर्गादासः।

१९८। **टेरासौ।** (टेः ६।, आ ।१।, सौ ७।)।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे। पन्थाः पन्थानौ पन्थानः, पन्थानं पन्थानौ।

१९९। **लोपोऽच्यघौ।**

(लोपः १।, अचि ७।, अघौ ७।।)

पथ्यादीनां टे र्लोपः स्यात् अघावचि परे।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः।

(१३२) डतिसङ्ख्याया इति। पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः।

१९८। टेः। नान्तत्वात् घे सिद्धे टेराविधानात् (१) पन्थाः इत्यादौ न सेर्लोपः। डः साविति कृते सिद्धे (२) टिग्रहणं परसूत्रार्थम्।

१९९। लोपः। न घिरघिस्तस्मिन्। अघिग्रहणेन नञ् युक्तन्यायेन स्याद्यच्येव, तेन पथ्यश्वौ ऋभुक्षिणौ स्त्रीत्यादौ न स्यादिति कश्चित्। उत्सर्गापवादयोः क्वचित् उत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् क्वचित् घावचि प्राप्तटिलोपनिवारणार्थमित्यन्यः। पूर्ववत् गौणेऽपि, तेन सुपथी कुले इत्यादौ स्यात्।

(१) लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादिति शेषः।

(२) सौ परे पथ्यादीनां डे इकारस्य चाकारे यद्यपि पन्थाः इत्यादयः सिध्यन्ति तथापीत्यर्थः।

२०० । **नो नामि घः ।**

(नः ६।, नामि ७।, घः १।) ।

नान्तस्य नामि परे घः स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु ।

२०१ । **वाष्टनो जस्शसो डौः ।**

(वा ।१।, अष्टनः ५।, जस्शसोः ६।।, डौः १।) ।

अष्टनः परयो र्जस्शसो र्डौः स्यात् वा, ड इत् ।

अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट ।

२०२ । **डा तौ वा ।** (डा ।१।, तौ ७।, वा ।१।)।

अष्टनो डा स्यात् वा तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०० । नोना । लुपि नाद्यविधिरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । गौणे नुमभावात् घाभावस्तेन प्रियपञ्चर्णामित्येव स्यात् ।

२०१ । वाष्टनः । जश्च शश्च तौ तयोः । विधानसामर्थ्यात् लुक् बाध्यते, डावभावपक्षे जस्शसोर्लुक् । एवं परमाष्टौ परमाष्ट । मुख्य एवायं विधिस्तेन प्रियाष्टानो विप्रा इत्यादौ न स्यात् ।

२०२ । डा । भि इति कृते सिद्धे त्विग्रहणात् गौणेऽपि डा वा, तेन सौ प्रियाष्टाः पक्षे प्रियाष्टा, औकारे प्रियाष्टौ प्रियाष्टानौ, जसि प्रियाष्टाः प्रियाष्टानः, अमि प्रियाष्टां प्रियाष्टानं, शसि प्रियाष्टाः प्रियाष्ट्नः, टादिषु प्रियाष्टा प्रियाष्ट्ना, प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् इत्यादि । ङौ प्रियाष्टे प्रियाष्ट्नि, प्रियाष्टनि । तथाच-साष्टे शते सुवर्णानामित्यमरः ।

२०३। धोर्मो नः फम्वि।

(धोः ६।, मः ६।, नः, १।, फम्वि ७।)।

धो र्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे। प्रशान् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ, प्रशान्भ्यामित्यादि।

२०४। इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१।, पुंस्त्रियोः ७।, सौ ७।)।

इदमः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे। अयम्।

२०५। दोमोऽदमश्च क्तौ।

(दः ६।, मः १।, अदमः ६।, च ।१।, क्तौ ७)।

इदमोऽदमश्च दस्य मः स्यात् क्तौ परे।

इमौ इमे, इमम् इमौ इमान्।

२०३। धोः। फश्च, म च, व च, तत् तस्मिन्। मवयोर्यथा- जंगन्मि, जंगन्वः जंगन्मः जगन्वान् इत्यादि।

२०४। इदमः। अयञ्च इयञ्च तौ। लुप्तप्रोदम् (१)। मान्त- निर्देशात् न टेरः। पुमांश्च स्त्री च ते तयोः। परसूत्रेऽनकग्रहणात् अनेन साकोऽप्यादेशौ। इदंविप्रः इदंस्त्रीति से क्तौर्लुकि लुक्ति न तवेति निषेधः। स्विमंशस्यैव विधानात् अतीदम् इत्यादौ न स्यात्। एवं परत्रापि।

२०५। दो। अमावित्यत्र परत्वात् मः (२)।

(१) पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासंख्यार्थम्।

(२) विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति न्यायादित्यर्थः। दुर्गादासस्तु अत्र सर्व्व- विभक्तिविषयकस्य दोमोऽदमश्चेत्यस्य बाधकेन त्यदां तदोरित्यनेन डस्य स एवेत्याह।

२०६। टौसीदमोऽनकोऽनः।

(टा ओसि ७, इदमः ६।, अनकः ६।, अन: १।)।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात्। अनेन।

२०७। स्भ्यः। (स्भि ७।, अः १।)।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे।

(१०८) आत्विभम्वि। आभ्यां।

२०८। भिस् भिसोऽदसश्च।

(भिस् ।१।, भिसः ६।, अदसः ५।, च ।१।)।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात्, नत्वैस्।

(११०) ब्वे स्भ्यः। एभिः। (१३४) टैत्वे, (२०५) दस्य मत्वे, (११३) ङे स्मै, पश्चात् (२०७) अः। अस्मै आभ्याम् एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः एषु।

अनकः किम्—

२०६। टौसो। टाश्च ओश्च तत् तस्मिन्, नास्ति अक् यस्य सः तस्य। इदमो ग्रहणम् अदमो निवृत्त्यर्थम्।

२०७। स्भ्यः। स च भच तत् तस्मिन्। व्युत्क्रमनिर्देशात् लाक्षणिकस्यापि, तेन अस्मै एषामित्यादौ स्यात् [१]।

२०८। भिस्। अनक इत्यस्यादम इत्यत्रान्वयः, तेन अमुकै-

[१] "अत्र अनक इति नञोऽल्पार्थत्वात् अनकौ सभयोः परयोरिमकस्यापि

२०९। त्यादिव्यामभोस्क्तिस्सि वाक् प्राक् टे व्यक दश्च।

(त्यादि–स्से: ६।, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टे: ५।, व्यक ।१।, द: १।, च ।१।)।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य म-भ-ओम्वर्जक्यन्तस्से: स्सेश्च टे: पूर्व्वोऽक् स्याद्वा, व्यकस्य दश्च।

इमकेन इमकाभ्याम् इमकैरित्यादि।

रित्यत्र न स्यात्। नेम् अदमय्येत्यकरणात् क्वचिन्नस्यात्, तेन इमै र्गुणै: मसर्षय: स्वर्गं गता इति। इदमर्थं इदशब्दस्य इत्यन्ये।

२०९। त्यादि। ति आदिर्यस्य म:, म च भ च ओश्च तत्, न तत्, अमभोम्, अमभोम क्तिर्यस्मात् स:, स चासौ स्सिश्चेति अमभोमक्तिस्सि:, त्यादिश्च व्यश्च अमभोम्क्तिस्सिश्च स्सिश्च तत् तस्य। पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। व्यस्य क: व्यक:। अनयोर उच्चारणार्थ:। अन्त्यस्य कस्य द इति शेष:। अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् मभओमवर्जक्यन्तानां युष्मदस्मद्भवतामेव टे: प्रागक् स्यादित्यर्थ:, तेन त्वयका मयका त्वयकि मयकि भवतका भवतकि इत्यादौ स्यात्। न तु सर्व्वकेण इमकेन इत्यादौ (१)। मभओमि तु युष्मकाम्, युवकाभ्यां युवकयो:, अस्मकासु आवकाभ्यां आवकयो:, भवकत्सु भवकद्भ्यां भवकतोरित्यादि। कश्चित् तु त्वकत्सु त्वकद्भ्यां

ऽभीत: अथ आभ्यां सर्कोऽभीत:। अकोऽप्राप्तिपक्षे एवंरूपसिद्धौ इदं वचनम्, अनुक्तौ मभयो: परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थमिति दुर्गादास:।

(१) अत्र केवलमेते: पूर्व्वोऽक् स्यात् न तु क्यन्तस्येति।

लकातोरित्याह (१) । त्यादिव्ययोस्तावत् भवतकि, पचतकि उच्चकैः धकित् हिरकुत्, अतकि, वकि, इतका इत्यादि । अभिधानात् अल्पादौ ज्ञेयम्

यथा —अल्पाज्ञात-दया-ह्रस्व-कुत्सास्वक् स्यात् प्रयोगतः ।
अनुकम्पायुतानीतौ बहूनां जातिप्रश्नके ॥

अल्पमुच्चैः उच्चकैः, अज्ञातोऽसौ कस्य कीदृशो वा असकौ, दयायां पचति पचतकि, ह्रस्वः असौ असकौ, कुत्सिताः सर्व्वे सर्व्वके, नीतौ —(२) हन्त ते सर्व्वके, हन्तशब्दोऽनुकम्पार्थः, भोः शोकार्त्ताः सर्व्वे तदर्थ्यः । भवतां कतमः कठः कतमक इत्यादि । सगित्यकरणात् (३) किं सामिशब्दयोरेः प्रागक् न स्यात् । तेन कः, सामि (४) इत्यादौ न स्यात् । युष्मकाभ्यं अस्मकाभ्यं, इत्यत्र स्वेरेः प्रागक् । डभ्यम् इति कृतेपि भकारस्थानजत्वात् भोपलक्षितत्वात् वा (५) ।

तूष्णीमः काण् शीले तु कङ् । तूष्णीम्शब्दस्य काण् स्यात्, शीले तु कङ्, ङकावितौ । तूष्णीकामास्ते विज्ञः, तूष्णीकः तूष्णींशीलः । असाधनार्थमिदमिति ।

(१) सर्व्वविश्वेति सूत्रे "परे स्वरूपं नाम्नः" इत्युक्तमत आह कश्चिदिति ।

(२) नीतिः सदाचारव्यवस्थितार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्ती इति भोजप्रसारे सुबन्तपादे २८६ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(३) टेर्मक इत्युक्ते सित्वात् पूर्व्वमकि सिद्धेऽपि तदकरणादित्यर्थः ।

(४) सामि इत्यव्ययम् ।

(५) विभक्त्यन्तस्येरेः पूर्व्वोऽक मा भूदिति शेषः ।

२१० । द्वौटौसीदेतयोरेनोऽनूक्तौ ।

(द्वौ टा ओसि ७।, इद एतयोः ६॥, एनः १।, अनूक्तौ ७।) ।

द्वौ टौसोश्च परत इदमेतदोरिदेतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पश्चादुक्तौ ।

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्धयैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवान् एनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णोऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः श्रीशः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

(१३४ त्यदां टेरः क्लौ । कः कौ के इत्यादि ।

(१७८ झभान्तस्येति बस्य भः । भत् भद बुधौ बुधः बुधा भुद्भ्यामित्यादि ।

२१० । द्वौटौ । द्वौच टाच ओश्च तत् तस्मिन् । इदश्च एतच तौ तयोः । अदन्तनिर्देशात् क्लीवे एनत् । अनु पश्चात् उक्तिरनूक्ति- स्तस्याम् । कश्चित् तु क्लीबेऽपि एनं श्रितः एनच्छ्रितः, एनेन कृतं एनत्कृतं, एनयोः पुत्रः एनत्पुत्र इत्याह । स्त्रिसंज्ञस्यैवायं विधिः, तेन अतोऽहं अत्येतदित्यादौ न स्यात् । कश्चिदत्येनदित्याह । इमं विद्धीत्यादि --इमं इमौ इमानित्युक्त क्रमेण एनं एनौ एनान् इति । एवं स्त्रीक्लीवयोः एनां एनया, एनत् एनेन इत्यादि । त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इति तु इमप्रकृत्यन्तरस्येत्यन्ये (१) ।

---

(१) अत्र स्थले दुर्गादासेन एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति इत्युक्त्वा विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च इत्यादुदाहृतम् ।

२११। युजिरोऽसे नुण् घौ।

(युजिरः ६।, असे ७।, नुण् ।१।, घौ ७।)।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से।

२१२। चुङ् क्रुङ् युङ् स्रग् दिग्भ्रष्टृत्विक् दधृक् दृक् स्पृक् सृगुष्णिहां कङ् भौ।

(चुङ्—उष्णिहां ६।।।, कङ् ।१।, भौ ७।)।

चवर्गान्तानामञ्चादीनाञ्च कङ् स्यात् भौ परे।

(५१) स्नोर्नुर्भस्यदान्ते। (५२) ञपि ञम् नोः। (१८४) स्यान्तस्यारान्लुप् फे। युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्यामित्यादि।

असे किं—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि। युजिरः किं—युक् समाधिमान्। अनुच-क्रुनुच-युजामेव प्राक् कङ् पृथग्ग्रहणात्, तेन—खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि।

(१५५) शक्रार्जेति षङ्। (१५६) षोड़ः फे। राट् राड् राजौ राजः। एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् परिसृट्।

२११। युजिरः। न सः असस्तस्मिन्। इरिन्निर्देशात् युजिर् ञ युतावित्यस्य ग्रहणं, न तु युज्योज समाधावित्यस्येति वक्ष्यति युक् समाधिमान्।

२१२। चुङ्। अञ्चित्यनेन पूजार्थस्याञ्चतेः, नुगि गत्यर्थस्यापि ग्रहणं। पृथग्ग्रहणादिति चवर्गान्तत्वेन सिद्धे अञ्चादीनां पृथग्ग्रहणं नियमार्थं, तेन खन् इत्यादौ आदौ स्यान्तलुप्, न

२१३ । विश्वराजोऽदा ।

(विश्वराजः ६।, अत् ।१।, आ ।१।) ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे ।

विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

कङ् (१) । स्रगिति सृजधोः क्विपि निपातितस्यैव ग्रहणात् स्रष्ट-त्यादौ न स्यात् । एवं दिशधोरपि, तेन दिष्टमित्यादि । असृगिति नञ्पूर्व्वे सृजधोः क्वि[illegible]न्तस्य ग्रहणात् रज्जुसृडिति स्यात् । विश्वसृग्विधिरिति तु उपसर्गत्वात् अपवादविषयेऽपि कङ् । ऋतौ यजति ऋत्विक्, अन्यत्र देवेट् । दधृगिति धृषधोः क्विपि निपातितस्य ग्रहणात् शक्रधृट् धृष्टमित्यादौ न स्यात् । दृगिति दृशधोः क्विबन्तस्य ग्रहणात् दृक् मदृक् कीदृक् इत्यादौ स्यात्, न तु दृष्टमित्यादौ । एवं स्पृशधोः क्विपि स्पृक् घृतस्पृक् । अन्यत्र स्पृष्टमित्यादि । एवं मृशधोः क्विपि मृक्, अन्यत्र मृष्टमित्यादि । देवान् यजतीति क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । परिव्रजतीति क्विपि निपातनात् षः ।

२१३ । विप्र । भावित्यनुवर्त्तते ।

(१ कङ् इत्यत्र दुर्गादासेन ङ्कङ् इत्युक्ता रामानन्दकाशीश्वरौ तु ऋङिल्यकारशून्यं मत्वा कृष्णभग्नादिसाधनाय "ऋकवर्त्तोऽन्तस्य नत्वे जस्य ग" इति सूत्रं कल्पयतः । वस्तुतस्तु कृष्ण भग्न इत्यादौ निरवकाशत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चुड् इत्यादिना जकारस्य गकारे पश्चान्नकारस्य नकार' इत्युत्तमम् । तर्कवागीशेन तु कृष्णः भग्न इत्यादौ स्फूर्ज्जादित्वात् जस्य ग इति वर्जोः कगाविति सूत्रे वक्ष्यते इति

२१४। स्यादेः सो लोपः कोऽषढ़न्यरचः।

(स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषढ़न्यरचः ६।)।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु षढ़ाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रचश्च।

भृट् भृड्। (६५) झपझमोरिति सस्य दः, (४७) सुश्चुभिश्चुनादिति भृज्जौ भृज्जः इत्यादि। ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः इत्यादि, ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि। अवयाः, हे अवयाः हे अवयः, अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि।

२१५। त्यदां तदोः सः सौ।

(त्यदां ६।।।, तदोः ६।।, सः १।, सौ ७।)।

२१४। स्यादेः। भावित्यनुवर्त्तते। स्यस्यादिः स्यादिस्तस्य। षश्च ढ़श्च तौ षढ़ौ, ताभ्यामन्यः षढ़न्यः, षढ़न्यश्च रचश्च तत्, न तत् अषढ़न्यरच तस्य। तथाच षढ़स्थानजातस्य रचभिन्नाजातस्य च कस्य लोप इत्यर्थः, तेन विविट् लिलिट्, अचधोः प्राचीत् इत्यादौ स्यात्। न तु पिपक् गोरक इत्यादौ। अन्ये तु गोरट् इत्याहुः। अमाङ्चीत् इत्यादौ तु सर्व्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायात् आदौ स्यादिलुपि नुगि जम्। कस्ताता शक्स्याता इत्यादौ तु सकयोर्दान्तत्वाव लुप् स्यात् (१)। ऊर्क् इति रेफाव स्यान्तलुप्। एवं भर्भ माचक्षाणः भर्क् इत्यादि।

(१) एतद्बीजं ८५ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम्।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः त्यौ त्ये इत्यादि सर्व्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि ।

(२१०) द्वीटौसौदेतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगमनु इदंवत् ।

२१६ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ सि द्व-जस्-ङ-ङे-ङस्सु ।

(युष्मद्-अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव आवौ १॥, यूय वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य मह्यौ १॥, तव ममौ १॥, सि द्व जस् ङ ङे-ङस्सु ७।) ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१५ । त्यदां । त्वनिर्द्देशो गणार्थः । स्त्रिसंज्ञस्यैव विधानात् अतितदित्यादौ न स्यात् । मण्डूकगत्या वा अनुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् सेरौत्वाभावे साकोऽदसः सौ वा, तेन असकः असुक इति । इदंवदिति—इमं विद्धीत्यादिक्रमेण ज्ञेयमित्यर्थः ।

२१६ । युष्मद । कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् इति वक्ष्यति । तत्र त्वन्मदौ युवावौ च क्वावेव, क्तेर्न्नक्यापि त्वन्मदादेशः त्वन्मदामिति निर्द्देशज्ञापकात् (१) । तेन तव ममापं उपत्वत् त्वय्यधि अधित्वत्, अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति त्वत्काम्यति त्वद्यति त्वद्यते त्वदतीत्यादि स्यात् । न तु युवाभ्यां कृतं युष्मत्कृतं युवयोरधि अधियुष्मत्

(१) तद्धितप्रकरणे युष्मदस्मदुत्वन्मदामिति सूत्रे युवावेत्यनुक्त्वा त्वन्मादः निर्द्देशेन विभक्तेर्ल्लुकि युष्मदस्मदोर्द्वित्वे युवावादेशो न स्यादिति ज्ञापकादित्यर्थः ।

२१७। ङेप्थोर्मः । (ङेप्थोः ६॥, मः १।)।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य थेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१८। मभमौष्वाङ् ।[1]

(म-भ-अम् औषु ७॥, आङ् ।१।)।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् मे भे अमि औकारे च परे ।

युवाम् आवाम् यूयं वयं, त्वां मां युवाम् आवाम् ।

२१९। शस्-भ्यस् ङसि-भ्यम्-ङस्-मामां न-ङभ्यम्-त-त-डाकमः ।

(शस् मामां ६॥, न—आकमः १॥)।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न ङभ्यम् त त ड आकम् एते क्रमात् स्युः, ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

युष्मत्काम्यतीत्यादौ । एवं अस्मदोऽपि । द्व्यर्थत्वाद्वयोरप्युदाहरणानि ज्ञेयाणि ।

२१७। ङे । मेऽकार उच्चारणार्थः ।

२१८। मभ । मश्च भश्च अम् च औश्च ते तेषु । व्युत्क्रमनिर्देशात् त्वं अहं युष्मत् अस्मत् इत्यादौ मभयोर्म-तौ, नाङ् ।

२१९। शस् । शश्च भ्यश्चेति चः । एवं नश्च ङभ्यश्चेति । न नयोरकार उच्चारणार्थः । मामग्रहणात् न गौणे आकम्, तेन अतित्वयामित्यादौ न स्यात् । शसग्रहणं स्त्रीक्लीबयोर्विधानार्थं १ तेन स्त्रीः कुलानि वा युष्मान् पश्यति इत्यादौ स्यात् ।

[1] "इति-ब्य-ओत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् पुंसि तु शस् न इत्यस्य प्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो नविधान मिति दुर्गादासः ।

२२०। एङ् टाङ्यामि।

(एङ् ।१।, टा ङि-आमि ७।)।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्योः परयोरामि च, ङ इत्।

त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मह्यं युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम्।

अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अति-युष्मयाम् अत्यस्मयाम्।

(२१६) क्व द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात्। एवं मत्वेत।

त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु।

२२०। एङ्। मुख्ये सुमि आकम्विधानात् गौणेऽस्य विषयः। क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति—अपिशब्दोऽत्रावधारणार्थ-स्तथाच—क्वार्थयोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ, द्वार्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ क्वावेव स्यातां, न तु मि जस् ङे-ङस्सु, विशेषविधानात्(१), तेन त्वामतिक्रान्तः अतित्वं, त्वामतिक्रान्तौ अतित्वां, त्वामति-

(१) अत्र दुर्गादास – 'ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्कयाह क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति। तत्रायमर्थः—युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च मि जस् ङे-ङसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाह-यूय-वय-तुभ्य-मह्य-तव-ममाः स्युरेव। मि-जसादेरन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्। गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थानमिति।

क्रान्ता अतियूयम्, तम् अतित्वाम्, तौ अतित्वाम्, तान् अतित्वान्, तेन अतित्वया, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तैरतित्वाभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वभ्यम्, तस्मात् अतित्वत्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वत्, तस्य अतितव, तयोरतित्वयोः, तेषामतित्वयाम्, अतित्वाकमिति परे, तस्मिन् अतित्वयि, तयोरतित्वयोः, तेषु अतित्वासु।

मामतिक्रान्तः अत्यहम्, मामतिक्रान्तौ अतिमाम्, मामतिक्रान्ताः अतिवयम्, तम् अतिमाम्, तौ अतिमाम्, तान् अतिमान्, तेन अतिमया, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तैरतिमाभिः, तस्मै अतिमह्यम्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमभ्यम्, तस्मात् अतिमत्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमत्, तस्य अतिमम, तयोः अतिमयोः, तेषाम् अतिमयाम्, अतिमाकमितिपरे, तस्मिन् अतिमयि, तयोरतिमयोः, तेषु अतिमासु।

युवामतिक्रान्तः अतित्वम्, तौ अतियुवाम्, ते अतियूयम्, तम् अतियुवाम्, तौ अतियुवाम्, तान् अतियुवान्, तेन अतियुवया, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तैः अतियुवाभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवभ्यम्, तस्मात् अतियुवत्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवत्, तस्य अतितव, तयोः अतियुवयोः, तेषाम् अतियुवयाम्, अतियुवाकमिति परे, तस्मिन् अतियुवयि, तयोरतियुवयोः, तेषु अतियुवासु।

आवाम् अतिक्रान्तः अत्यहम्, तौ अत्यावाम्, ते अति-

वयम्, तम् अत्यावाम्, तौ अत्यावाम्, तान् अत्यावान्, तेन अत्यावया, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तैः अत्यावाभिः, तस्मै अतिमह्यम्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावभ्यम्, तस्मात् अत्यावत्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावत्, तस्य अतिमम, तयोरत्यावयोः, तेषाम् अत्यावयाम्, अत्यावाकमिति परे, तस्मिन् अत्यावयि, तयोरत्यावयोः, तेषु अत्यावासु।

युष्मान् अतिक्रान्तः अतित्वम्, युष्मान् अतिक्रान्तौ, अतियुष्माम्, युष्मान् अतिक्रान्ताः अतियूयम्, तम् अतियुष्माम्, तौ अतियुष्माम्, तान् अतियुष्मान्, तेन अतियुष्मया, ताभ्याम् अतियुष्माभ्याम्, तैः अतियुष्माभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम् अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मभ्यम्, तस्मात् अतियुष्मत्, ताभ्याम् अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मत्, तस्य अतितव, तयोः अतियुष्मयोः, तेषाम् अतियुष्मयाम्, अतियुष्माकमिति परे, तस्मिन् अतियुष्मयि, तयोः अतियुष्मयोः, तेषु अतियुष्मासु।

अस्मान् अतिक्रान्तः अत्यहम्, तौ अत्यस्माम्, ते अतिवयम्, तम् अत्यस्माम्, तौ अत्यस्माम्, तान् अत्यस्मान्, तेन अत्यस्मया, ताभ्याम् अत्यस्माभ्याम्, तैः अत्यस्माभिः, तस्मै अतिमह्यम्, ताभ्याम् अत्यस्माभ्याम्, तेभ्यः अत्यस्मभ्यम्, तस्मात् अत्यस्मत्, ताभ्याम् अत्यस्माभ्याम्, तेभ्यः अत्यस्मत्, तस्य अतिमम, तयोः अत्यस्मयोः, तेषाम् अत्यस्मयाम्, अत्यस्माकमिति परे, तस्मिन् अत्यस्मयि, तयोः अत्यस्मयोः, तेषु अत्यस्मासु। एवं स्वोनपुंसकयोरपि।

त्वामाचष्टे त्वदयति, अतित्वदत्, त्वदयिष्यति। मामाचष्टे मदयति, अमीमदत्, मदयिष्यति। युवामाचष्टे युष्मानाचष्टे वा युष्मयति, अयुयुष्मत्, युष्मयिष्यति। आवामाचष्टे अस्मानाचष्टे वा अस्मयति अमिस्मत्, अस्मयिष्यति।

क्वार्थयोर्ञिक्विबन्तयोः क्वौ त्वमदौ। क्वार्थयोर्ञिक्विब्विहित-योर्युष्मदस्मदोस्त्वमदौ स्यातां क्वौ परे। त्वामाचक्षाणः त्वम्, तौ त्वाम्, ते त्वम्, तं त्वाम्, तौ त्वाम्, तान् त्वान्, तेन त्वया, त्वेनेति केचित्, ताभ्यां त्वाभ्याम्, तैः त्वाभिः, तस्मै त्वम्, ताभ्यां त्वाभ्याम्, तेभ्यः त्वभ्यम्, तस्मात् त्वत्, ताभ्यां त्वाभ्याम्, तेभ्यः त्वत्, तस्य त्व, तयोः त्वयोः, तेषां त्वयाम्, त्वाकमिति परे, तस्मिन् त्वयि, तयोः त्वयोः, तेषु त्वासु।

एवं मामाचक्षाणः मम्, अहमिति केचित्, माम् मम्। माम् माम् मान्। मया, मेन इति केचित्, माभ्याम् माभिः। मम् माभ्याम् मभ्यम्। मत् माभ्याम् मत्। म मयोः मयाम्, माक-मिति परे। मयि मयोः मासु (१)।

द्वार्थयोरतिक्रान्तवत्। द्वार्थयोस्तयोरतिक्रान्तवत् सि-जस्-ङे-ङस्-वर्ज्जं युवावौ स्यातां क्वौ। युवामाचक्षाणः त्वम् युवाम् यूयम्। युवाम् युवाम् युवान्। युवया, युवेनेति केचित्, युवाभ्याम् युवाभिः।

---

(१) तथाच—त्वं ददाति धनं किञ्चिदहं देहि धनं कियत्।
त्वं गच्छन्ति हरेः स्थानं मं गच्छन्ति शिवालयम्॥
त्वामाचक्षाणाय इत्यर्थः। एवमन्यदित्युक्तं मधुसूदनेन।

तुभ्यम् युवाभ्याम् युवभ्यम्। युवत् युवाभ्याम् युवत्। तव युवयोः युवयाम्, युवाकमिति परे। युवयि युवयोः युवासु।

एवम् आवामाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम्। आवाम् आवाम् आवान्। आवया, आवेनेति केचित्, आवाभ्याम् आवाभिः। मह्यम् आवाभ्याम् आवभ्यम्। आवत् आवाभ्याम् आवत्। मम आवयोः आवयाम् आवाकमिति परे। आवयि आवयोः आवासु।

त्वार्थयोस्त्वाद्याः सम् भिस सुप्सु तु ङा। त्वार्थयोस्तयोस्त्वाद्यादेशाः स्युः तौ, ङा तु सम् भिस् सुप्सु परेषु, ङवत्। युष्मान् आचक्षाणः त्वम्, तौ युवाम्, ते यूयम्, तं त्वाम्, तौ युवाम्, तान् युष्मान्।

टाङ्योर्येङ् भ्यमामोस्त्वन्ङ्। त्वार्थयोस्तयोर्येङ् स्यात् टाङ्योः परयोः, अत्वङौ तु भ्यमि आमि च, नङावितौ। तेन त्वया, ताभ्यां युवाभ्याम्, तैर्युष्माभिः। तस्मै तुभ्यम्, ताभ्यां युवाभ्याम्, तेभ्यः युष्मभ्यम्, युवभ्यम्, युङ्भ्यमिति केचित्। तस्मात् त्वत्, ताभ्यां युवाभ्याम्, तेभ्यः युष्मत् युपत्। तस्य तव, तयोः युवयोः, तेषां युष्मयाम् युपयाम्, युष्माकम् युपाकमिति परे। तस्मिन् त्वयि, तयोः युवयोः, तेषु युष्मासु।

एवमस्मानाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम्। मम् आवाम् अमान्। मया आवाभ्याम् अमाभिः। मह्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्यम् अमभ्यम्, अम्भ्यमिति केचित्। मत् आवाभ्याम् अस्मत् अमत्। मम आवयोः अस्मयाम् अमयाम्, अस्माकम् अमाकमिति परे। मयि आवयोः अमासु।

ये तु मपर्य्यन्तस्येति (१) पाणिनीयसूत्रे मान्तस्येति कृते सिद्धे परिपदोपादानं अधिकभागव्यवच्छेदार्थं, तेनाधिकभागव्यवच्छेदाभावे नैते त्वाहाद्यादेशा भवन्ति इत्याहुः, तेषां मते तु—

युष्मऽस्मोरत्वङ् ङा-यङौ तु शसमौ-भ-सुपि टाङ्योसि। त्रि-क्विवन्तयोर्युष्मदस्मदोर्युष्मऽस्मोरन् अङ् च स्यात्, ङातु शसि अमि औकारे भकारे सुपि च परे, यङ् तु टाङ्योरोसि च, नङावितौ।

युवामाचक्षाणो युष्मानाचक्षाणो वा-युष्मं युषं, तौ युषां, ते युष्मां युषं, तं युषां, तौ युषां, तान् युष्मान्, तेन युष्या, युष्मेति केचित्, ताभ्यां युष्माभ्यां, तैः युष्माभिः, तस्मै युष्मं युषं, ताभ्यां युषाभ्यां, तेभ्यः युष्मभ्यं युषभ्यं, तस्मात् युष्मत् युषत्, ताभ्यां युष्माभ्यां, तेभ्यः युष्मत् युषत्, तस्य युष्म युष, तयोः युष्योः, तेषां युष्मयां युषयां, युष्माकं युषाकमिति परे, तस्मिन् युष्यि, तयोः युष्योः, तेषु युषासु। एवम् आवामाचक्षाणः अस्मानाचक्षाणो वा—अस्मम् असम्, तौ असाम्, ते अस्मम् असम्, तम् असाम्, तौ असाम्, तान् असान्, तेन अस्या, अस्मेति केचित्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तैः असाभिः,

(१) ७।२।९१—इति पाणिनीयसूत्रम्। अस्यार्थः अत्र मपर्य्यन्तस्य इत्यधिकारोऽस्ति, तेन सर्व्वे युष्मदस्मदोरादेशा मपर्य्यन्तस्यांशस्यैव भवन्ति; एतेन यदा मपर्य्यन्तादंशात् परतो युष्मदस्मदोरन्योऽपि भागः स्यात् तदैव तयोस्त्वाहाद्या-देशाः स्युः। यदा तु युष्मदस्मदौ त्रिक्विबन्तौ भवतस्तदा मकारात् परम् अंशान्तर-स्याभावात् तयोर्वक्ष्यमाणा अन् अङ् ङा यङ् एते आदेशा भवन्ति, न तु त्वाहाद्या इति फलितार्थः। अतएवात्र कैयटः "केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरा-देशानिच्छन्ति, मपर्य्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टसद्भावस्तत्रादेशार्थमिति। परि-शिष्टाभावे न भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्तीति।"

२२१ । ह्वीचीषीणां क्वैर्द्वैर्व्वैस्ते-मे वां-नौ वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादावचवाहाहैवाद्दगद्दश्चर्थैं स्त्वा-मा त्वमा ।

(ह्वी-ची-षीणां ६।।।, क्वैः ३।।।, द्वैः ३।।।, व्वैः ३।।।, ते मे ।१।।, वां-नौ ।१।।, वस्-नसौ १।।, वा ।१।, अपादवाक्यादौ ७।, अ च वा ह-अह-एव अद्दगद्दश्चर्थैः ३।।।, त्वा मा ।१।।, तु ।१।, अमा ३।)

तस्मै अस्मम् असम्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तेभ्यः अस्मभ्यम् असभ्यं, तस्मात् अस्मत् असत्, ताभ्याम् असाभ्याम्, तेभ्यः अस्मत् असत्, तस्य अस्म अस, तयोः अस्योः, तेषाम् अस्मयाम असयाम्, अस्माकम् असाकमिति परे, तस्मिन् अस्यि, तयोः अस्योः, तेषु असासु ।

प्रकृतिप्रत्यययोरादेशान्नेच्छत्यन्यः (१) । तन्मते युट् युष्मौ युष्मः, अः अस्मौ अस्मः इत्यादि, तथाच युष्मौ इन्द्राबृहस्पती अस्मो-वै वाजिवन्मव इत्यादि ।

२२१ । ह्वौ । ह्वौ च चौ च षौ च तासां, ते च मे च तौ, वां च नौश्च तौ, वश्च नश्च तौ । पादश्च वाक्यञ्च ते, तयोरादिः पाद-वाक्यादिः, न पादवाक्यादिः अपादवाक्यादिस्तस्मिन् । पादः श्लोक-चतुर्थोभागः । वाक्यं साकाङ्क्षपदसमुदायः, न तु निराकाङ्क्षपद-समुदायः, तेन ओदनं पच तव पुत्रस्तिष्ठति इत्यत्र न स्यात् ।

(१) प्रकृतिर्व्यक्तिवन्तो युष्मत् अस्मत्, प्रत्ययः सिऔजसादिः, एतयोः स्थाने विहिता आदेशा न स्युरिति कस्यचिन्मतम् ।

युष्मदस्मदो र्द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनां क्रमात् सहितयो स्ते-मे, द्वे वां-नौ, बहुत्वे वस्-नसौ, क्रमाद्वा स्याताम्, अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा, नतु पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न चवाद्यैरदर्शनार्थदृश्यर्थधुभिश्च योगे।

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र !,
ददातु ते मेऽपि मुदं मुकुन्दः।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि,
रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः॥
ददातु वां नावपि शर्म्म कृष्णः,
करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ।
पुष्णातु वो नोऽपि हरि र्धनं वो
ददातु नो, हन्त्वशुभानि वो नः॥

दृशिरर्थो येषां ते, न दृक् अदृक्, अदृशि दृश्यर्था अदृग्दृश्यर्थाः; पश्चात् चश्च वाश्च हश्च अहश्च एवश्च अदृग्दृश्यर्थाश्च ते, न ते अचवाहाहैवाऽदृग्दृश्यर्थाः तैः। तथाच—चाद्यैर्योगे, ये धातवो दर्शनार्था अचाक्षुषज्ञानार्थतया प्रयुक्तास्तैश्च योगे एते आदेशा न स्युरित्यर्थः। न च दृश्यर्थानां चाक्षुषज्ञानमेवार्थ इति वाच्यं, यतः—पशुः पश्यति गन्धेन बुद्ध्या पश्यन्ति पण्डिताः। राजा पश्यति कर्णाभ्यां भूते पश्यन्ति वर्व्वराः इत्याद्युक्तेः। त्वाश्च माश्च तौ।

दामोदर इत्यादि। हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वाम् अवतु, मा मामपि। मित्रेति सर्व्वत्रान्वयः। हे मित्र मुकुन्दस्ते तुभ्यं मुदं हर्षं

अपादवाक्यादौ किं—

युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः।

अ-चादियोगे किं -

तुभ्यं मह्यञ्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मह्यमेव शम्।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम्॥

ददातु, मे मह्यमपि। हे मित्र विष्णुस्ते तव अघानि पापानि निहन्तु, मे ममापि। हे मित्रे मुरारिर्वां युवां रक्षतु, नौ आवामपि। हे मित्रे कृष्णः शर्म्म कल्याणं वां युवाभ्यां ददातु, नौ आवाभ्यामपि। श्रीर्दयिता यस्य सः, हे मित्रे श्रीदयितः श्रीकृष्णो वां युवयोः सम्बन्धे दयां करोतु, नौ आवयोः सम्बन्धेऽपि। हे मित्राणि हरिर्वो युष्मान् पुष्णातु, नोऽस्मानपि। हे मित्राणि हरिर्वो युष्मभ्यं धनं ददातु, नोऽस्मभ्यमपि। हे मित्राणि हरिर्वो युष्माकं सम्बन्धे अशुभानि हन्तु, नोऽस्माकं सम्बन्धेऽपि।

युष्मान् अवतु गोविन्द इति तु पादादौ। अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादौ। तथाच—संसारसागरे मग्नान् युष्मानवतु केशवः। स हि साधुजनानन्दवर्द्धनः करुणानिधिरिति। एवं त्वामामनन्ति प्रकृतिमित्यादि कुमारसम्भवे च। तुभ्यं मह्यमित्यादौ च शब्दयोगान्नादेशः। एवं तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुरित्यादौ एव-शब्दयोगान्नादेशः। एवं ग्रामो युवयोर्वा स्वं, ग्रामो युवयोः स्वं, ग्रामो युवयोरह स्वम्। तथा अस्मदोऽपि। यदा तु युष्मदस्मदोर्न योगस्तदा स्यादेव, तेन हरो हरिश्च त्वा पातु इत्यादौ स्यात्। श्रीकण्ठ इत्यादि—

२२२। सदानूक्तेऽसादिप्राः।

(सदा ।१।, अनूक्ते ७।, असादिप्राः ५।)।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः, नतु सपूर्व्वात् प्रथमान्तात् परयोः।

यूयं वयं विनीता स्तत् पातु वो नो महेश्वरः।
यूयं वयं हिताम्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः॥

श्रीकण्ठः शिवः मामपेक्ष्य अपेक्षां कृत्वा त्वां पूजकं आलोकयति विचारयतीत्यर्थः। अत्र ईक्ष-लोक्रङोरपेक्षा-विचारयोर्वर्त्तमानत्वात् नैते आदेशाः। एवं यदाऽष्टगदृश्यर्थेन युष्मदस्मदोर्योगस्त-त्सम्बन्धिना तु योगस्तत्रापि निषेधः, तेन ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्य गतः इत्यादावपि न स्यात्।

२२२। सदा। उक्तस्य पश्चादुक्तं अनूक्तं तस्मिन्। आदिना पूर्व्ववर्त्तिपदेन सह वर्त्तमानः सादिः, सादिश्चासौ प्रेचेति सादिप्रा, न सादिप्रा असादिप्रा तस्याः।

यूयमित्यादि। यूयं विनीता, वयमपि विनीताः, तत् तस्मात् कारणात् वो युष्मान् नोऽस्मानपि महेश्वरः पातु। असादि-प्रेत्युदाहरति यूयमित्यादि। यूयं हिता, वयमपि हिताः, तेन कारणेन स शिवो नोऽस्मान् पातु, स शिवो वो युष्मान् पातु, सपूर्व्वात् प्रथमान्तात् पूर्व्वेनैव विकल्पः।

कद्दान्तैकार्थात् सामान्यपूर्व्वादामन्त्र्यात्। सामान्यपूर्व्वात् कद्दान्तैकार्थादामन्त्र्यादेते आदेशाः नित्यं स्युः (१)। हे छात्र

(१) "पृथग्योगादन्वादेश-निवृत्तिः। विशेष्यपूर्व्वत्वेन विकल्पे प्राप्ते नित्यविधा-

२२३। नाविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात्।

(न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात् ५।)।

विशेष्यपूर्व्वमनामन्त्र्यपूर्व्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्र्यादेते आदेशा न स्युः।

शम्भोऽस्मान् रक्ष लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व्वं नः।

सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ।

वैयाकरण ते स्वं, छात्रौ वैयाकरणौ वां स्वम्। छद्रान्तेति किं—छात्राः कुमारा युष्माकं स्वं, छात्राः कुमारा वः स्वम्। एकार्थेति किं—देवदत्त यज्ञदत्त युवयोः स्वम्। सामान्यपूर्व्वादिति किं—देवदत्त जटिलं तव स्वम्।

२२३। नावि। विशिष्यते यत् तद्विशेष्यं, विशेष्यञ्च अन्यच्च ते, ते आदी यस्य तद्विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि, अविशेष्यान्यादि च तत् आमन्त्र्यञ्चेति तत् तस्मात्। आमन्त्र्यं सम्बोधनम्। तथाच—केवलामन्त्र्यपूर्व्वयोर्विशेषणामन्त्र्यपूर्व्वविशेष्यामन्त्र्यपूर्व्वयोश्च एते आदेशा न स्युः। विशेष्यामन्त्र्यपूर्व्वविशेषणामन्त्र्यपूर्व्वयो रामन्त्र्याभिन्नपदपूर्व्वामन्त्र्यपूर्व्वयोश्च पूर्व्ववदेव विकल्प इत्यर्थः(१)। शम्भोऽस्मान् इति केवलामन्त्र्यपूर्व्वत्वान्निषेधः। लक्ष्मीश सेव्य न इति विशेष्यामन्त्र्यपूर्व्वविशेषणामन्त्र्यपूर्व्वत्वात्

नम। अनेकेष्वेकमन्वयि सत्ताधीहेतुः सामान्यम्। अतश्छात्रादिशब्दः सामान्यवृत्तिः देवदत्तादिशब्दस्तु विशेषवृत्तिरिति बृहन्मुग्धबोधे न्यायपञ्चाननपादैरुक्तम्।

(१) ततश्च पूर्व्वपदरहितात् विशेषणपूर्व्वाच्च आमन्त्र्यात् परयो र्न स्यादिति निष्कर्ष इति दुर्गादासः।

२२४। पात् पत् पौ।

(पात् ।१।, पत् ।१।, पौ ७।)।

पादः पत् स्यात् पौ परे। सुपदः सुपदा सुपाद्भ्यामित्यादि।

(२१२) चुङिति कुङ्। (५१) नस्य नुः। (५२) नोङः। (१८४) स्यान्तस्य लुप्। प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ। एवं क्रुञ्च-तिर्य्यञ्चोदञ्चादयः।

न निषेधः, किन्तु पूर्व्वेणैव विकल्पः। एवं छात्रा गुणिनो नः स्वं, छात्रा गुणिनोऽस्माकं स्वमित्यादि। अत्र सर्व्वं न इति आमन्त्र्य-भिन्नपदावक्रियापूर्व्वामन्त्र्यपूर्व्वत्वात् न निषेधः, किन्तु पूर्व्वेणैव विकल्पः। दीनं शङ्कर मा रक्ष शं शम्भो मे प्रयच्छ च इति, उचितानुचितं रचयामि देवि ते इत्यादि। देवि तेऽहं सदा दास-इति तु नञा निर्द्दिष्टस्यानित्यत्वात्।

केवलात् समानाधिकरणादधुजात्। धुजभिन्नात् केवलात् समानाधिकरणात् परयोः युष्मदस्मदोस्ते आदेशाः न स्युः। गोमतां युष्माकं स्वं, दण्डिनोर्युवयोः स्वं, पंशुलस्य तव स्वमित्यादि। केवलात् किं—श्रीशः श्रेष्ठं त्वा करोतु। समानाधिकरणात् किं—सदा मा गिरिशोऽवतु। अधुजात् किं—भक्तस्य ते महादेवः सदा तिष्ठतु मानसे।

२२४। पात्। संख्यासुप्रमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणम्। पादशब्दसमानार्थस्य पाच्छब्दस्यापीति केचित्। पदिति दान्तादेशः। योगविभागात् क्वचिदन्यत्रापि, तेन द्विपदा त्रिपदा ऋक् इत्यादि।

२२५ । अचोऽल्लोपि घँश्च ।

(अचः ६।, अत् ।६।, लोपः १।, घँः १। च ।१।) ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्व्वस्य च घँः । प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्यामित्यादि ।

२२६ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चामुमुईचादमुईचोदीचः ।

(तिर्य्यक्—उदचां ६।।।, तिरश्च—उदीचः १।।।) ।

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्य्यग्भ्यामित्यादि । अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एवमदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि । शेषं पूर्व्ववत् ।

२२५ । अचो । अदिति लुप्तपोक्तं दम् । अच इत्यनकारनिर्द्देशात् गुर्व्वञ्चः गुर्व्वञ्चा, गवाञ्चः गवाञ्चा इत्यादौ न स्यात् । अवाभावपक्षे गोञ्चः गोञ्चा । गोरति वा, गो-अञ्चः गो अञ्चा इति । लुप्तनकारस्य तु गोचः गोचा नोचः नोचा, नदीचः नदीचा इत्यादौ अल्लोपः स्यादेव (१) । प्रतीचः इति अचोऽकारलोपे तत्पूर्व्वाव्यवहितस्यैव घँः । तेन मरुतं अञ्चति तान् मरुच्चः इत्यादौ व्यवहिते न स्यात्, दधीचः वृचः मधीचः इत्यादौ स्यादेव ।

२२६ । तिर्य्यक् । तिर्य्यङ् च अमुमुयङ् च अदमुयङ् च उदङ् च ते तेषाम् । तिरश्च च अमुमुईच्च अदमुईच्च उदीच्च ते ।

---

(१) अत्र एवकारेण दीर्घस्याप्यम इति सूचितम् । तदुक्तं गङ्गाधरेण—"घँ इति सम्प्रसारणे विधिः, तेन स्वभावदीर्घादप्यल्लोपः स्यादि"ति ।

(१५५) शछाजेति चस्य षत्वे, तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे,

(२१४) स्वादेः सोलोपः। सुवृट् सुवृड् सुवृश्चौ सुवृश्चः इत्यादि।

(१६५) नसब्महत्व इति घः। (१८४) स्थान्तस्य लोपः। महान् महान्तौ महान्तः, महान्तं महान्तौ महतः, महता महद्भ्यामित्यादि।

भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः, भवता भवद्भ्यामित्यादि। शेषं महद्वत्।

(१८६) अत्वसोऽधोरिति—श्रीमान्, शेषं भवद्वत्, एवं यशस्वदादयः।

२२७। भगवदघवद्भवतां भगोऽघो-भो वा धौ।

(भगवत्-अघवत् भवतां ६।।।, भगो-अघो-भो ।१।।।, वा ।१।, धौ ७।)।

असन्धिनिर्देशात् प्रयोगेऽपि न सन्धिः। वा-सन्धिविधानात् अमुम्वीचः अदम्वीचः इत्याद्यपीति कश्चित्। एषां किम्—अमुद्रीचः अदद्रीचः सध्रीचः इत्यादि।

२२७। भग। भगवांश्च अघवांश्च भवांश्च ते तेषाम्। भगोश्च अघोश्च भोश्च ते, लुप्तप्रोव्वं दम्। एते सान्ता आदिश्यन्ते इत्यन्ये।(१) अत्र भगवदघवद्भवतां धौ वाऽतो डोरिति कृते सिद्धे

(१) अत्र केषु पुस्तकेषु "भाष्ये त्वन्ना्विरर्थकस्यैव ग्रहणा"दिति "भाष्ये निरर्थकस्यैव ग्रहणा"दित्येवमधिकः पाठभेदोऽस्ति। अस्यार्थः सुधीभिश्चिन्त्य इति।

एषामिति क्रमात् स्युर्वा धौ परे। हे भगोः हे भगवन्, हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन्। शेषं श्रीमद्वत्।

(१८३) अहेरित्युक्ते न नुम्—ददत् ददतौ ददतः इत्यादि। एवं जक्षत्-जाग्रदादयः।

(१५५) शक्राजेति षङ्—विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्यामित्यादि।

(१७८) मुहां वङ् इति—नक् नग् नट् नड् नशौ नशः, नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि।

(१८५) श्वेतवाहेति डमङ् - पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्यामित्यादि।

(२१२) चुङिति कङ्—स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः स्रजा स्रग्भ्यामित्यादि।

दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः, दधृग्भ्यामित्यादि।

षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षण्णां षट्सु।

गुरुपयामः, अ भो भगोऽघोभ्य इत्यत्र भगोमान्निध्येऽपि सामान्य भो-ग्रहणार्थस्तेन भो हृताः भो अमराः भोयमराः इत्यादौ स्यात्। अत्र भवद्ग्रहणं नेच्छन्ति परे। शेषं श्रीमद्वदिति—(२) एतेनात स्त्रिमंत्र-डवतुप्रत्ययान्त-भवत्-शब्दस्यैव ग्रहणमित्युक्तम्। अतएव शतन्तः पूर्व्वोदाहृतः।

(२) संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे १४१ सूत्रस्य वृत्तौ 'अव्ययोऽपि भोः शब्दोऽस्ति, तेन भो ब्राह्मणाः भो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्राः। तथाच भाष्यम्- अव्ययमेव भोः शब्दो, नैषा भवत प्रकृति रित्युक्तम्। 'भगोः शब्दस्य अघोः शब्दस्य चाव्ययत्वं चतु

२२८। सषिमुस्-सजुषह्नां रङ् फेऽचः।

(सष-इस्-उस्-सजुष्-अह्नां ६।।।, रङ् ।१।, फे ७।, अचः ६।)।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽह्नश्च रङ् स्यात् फे परे, नतु चान्तस्य।

२२९। व्यंनच्-तयीको धोर्घोऽकुरकुरोऽखेः।

(विं ७।, अनच्-तयि ७।, इकः ६।, धोः ६।, घंः १।, अकुर्-कुरः ६।, अखेः ६।)।

धोरिको घंः स्यात् वि रेफे च, नतु कुरकुरोः, न च खेः, नाचि तये च।

पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीर्भ्यां पिपठीःषु। एवं चिकीर्षादयः।

२२८। सषे। सस्य षः सषः, सषश्च इश्च उश्च सजुश्च अहश्च तानि तेषाम्। न च अच तस्य। इस्-उसौ स्वरूपौ, सजुष् प्रकृतिषान्तः, अहन इति नञ्पूर्व्व हाकोऽवन्तः।

२२९। व्यं। रच वच तत् तस्मिन्, तश्चासौ यचेति तय, अच तयच तत् अच् तय, न अच्तय अनचतय तस्मिन्। कुर्च कुर्च तत्, न तत् अकुरकुर् तस्य। न खिरखि स्तस्य। (१) पिपठीरिति सषो रङि अनेन घंः। एके तु दान्तत्वात् षत्वस्यासिद्धौ इमन्तत्वा-

र्यन्यत्रां व्यर्थश्रुतं, तन्मते भगो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्रा इत्यादिर्भवती' ति तत्रैव गोयीचन्द्रः।

(१) "व्याख्यायां रेफे वकारे च इति वक्तव्ये यद्विरेफ इत्युक्तं तत् र्विं इत्यस्य अनच्तयीत्यनेन क्रमसम्बन्धाभावार्थ' मिति गङ्गाधरः।

दोः दोषौ दोषः। (११७) पाददन्तेति दोषन् वा। दोष्णः दोषः, दोष्णा दोषा, दोषभ्यां दोर्भ्यामित्यादि।

(२१४) स्वादेः सो लोपः। विविट् विविड् विविचौ विविचः, विविड्भ्यामित्यादि।

पिपक् पिपग् पिपचौ पिपचः पिपग्भ्यामित्यादि। एवं गोरक्-दिधक्षादयः।

सुपीः सुपिसौ सुपिसः, सुपीर्भ्यां, सुपीःषु। एवं सुतूः।

विद्वान्, हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ।

ढ्रङ् इत्याहुः। तन्मते चिकीर्षु इत्यत्र रात् सस्येति सलोपे रङ्-भिन्नरेफस्य न विरिति। तदमत्। सपिसुम् सजुषङ्गामित्यत्र सपोऽ स्य निरर्थकत्वापत्तेरिति। अस्मन्मते तु रङि ढ्रो ढ्रीति पूर्व्वरेफ-लोपेऽपि राद्रङ्वर्ज्जनात् न विः(१)। दिवमिच्छति दिव्यति इत्यत्र भूतपूर्व्वलिलवमाश्रित्य न घः। अनच्-तर्यीति किं—गिरौ गिरः (२) धुरं वहति धुर्य्य इत्यादि। अकुर-कुर इति किं—कुर्य्यात् कुर्य्यात्। अखेरिति किं—विव्यतुः। धोः किं मपिः धनुरित्यादि।

---

(१) पूर्व्वं १८८ रङो विःसुपीति सूत्रस्य टीकायां "चिकीर्षु इत्यत्र तु अरादिति विधाना दिति सन्दर्भस्य दुर्गादासमतैकवाक्यतयास्माभि स्तत्र (२) चिह्नित टिप्पनी कृता। वस्तुतस्तु रङो विःसुपीति सूत्रे एव अरादिति वक्तव्यं, तेन रात परस्य रङो न विरित्येव तर्कवागीशस्याशयः। अतएवात्र राद्रङ्वर्ज्जनादित्युक्तम्।

(२) नत्रकार-साहचर्य्यादत्र अच प्रत्ययस्यैव, तेन गीरर्थः धूरन्नः पिपठीरोकः आशीरारम्भ इत्यादौ दीर्घ स्यादेवेति दुर्गादासः। अत्र आशीरक इति ज्ञापक मिति मधुसूदनः।

विविडिति चान्तवर्ज्जनात् न रुङ्। एवं लिलिडित्यादि। (१) पिपगिति षढान्यस्थान-जत्वात् न कलोपः। गोरगिति रुत्ववर्ज्जनात् न कलोपः। दिधगिति दादे र्हस्य घत्वे घस्थानजत्वात् न कलोपः। दन्त्यसान्तस्य उदाहरणमाह दोरिति। इदं मूर्द्धन्यान्तमिति केचित्(२); तन्न, दोष्णानित्यत्र डत्वापत्तेः, तान्तसान्त-

(१) अत्र "परे तु रुङि वा रुं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् विवीः लिलीः ब्रह्मविवीः मधुलिन्नीरित्याहु"रित्यधिकः पाठः।

(२) तथाच दुर्गादासः—"दोरिति दम्यु दम उपशमे इत्यस्मात् क्विपि भुजे याच्ये मन्तोपादित्वादकारस्य ओकारे अम्वशादित्वात् षत्वे सपेति रुङ् इत्याह। तर्कवागीशस्तु दमेर्डोस् इत्यौणादिकसूत्रेण दमधातोर्डोसि कृते सान्तोऽयमिति मत्वा गले एवं गोरग् दिधगादय" इति षान्तशब्दोदाहरणानन्तरं दोस्शब्दमुदाहृतवान्। अस्य च षान्तत्वे दोष्णानित्यादौ डत्वापत्तिश्च दर्शितवान्। अतोऽस्मिन् ग्रन्थे तर्कवागीशमतानुसारेणास्य कृते तथैव सन्निवेशो युक्तः। किन्त्वत्र बहूनां मतभेदमालोक्य नास्माभिः प्रचरत्पद्धतिरुल्लङ्घिता। तत्र दुर्गादासमतं प्रागेव दर्शितम्।

सिद्धान्तकौमुद्यां 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' (८।३।५८) इति सूत्रस्य वृत्तौ "दमेर्डोस्, डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः, षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ" इत्युक्तम्। एतेन षान्तत्वमस्य प्रतीयते।

कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ "हसुम् दोषां घोषवति रः" इति २०१ सूत्रस्य "हसन्तस्य उसन्तस्य दोस्शब्दस्य च रो भवति घोषवद्विभक्तौ" इति वृत्तौ सान्तोऽयमुक्तः (घोषवत् संज्ञा अस्मन्मते हबसंज्ञासमानार्था)। षत्वापत्तिवारणाय तस्य रो विहितः। तथाच "घोषवति रो भवति अघोषे रो न भवतीति व्यावृत्तिबलादस्य प्रतियोगी विसृष्टः साधितो भवति। सर्पिःषु धनुःषु दोःष्विति। अन्यथा सर्पेरुस् धनेरुस दमेर्डोस् इति प्रत्ययस्थत्वात् षत्वमेव स्यात्। विसर्गे च कृते पक्षे पररूपं भवतीति" पञ्जी।

संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २५० सूत्रस्य वृत्तौ 'दोष् दोषसि' इति निर्देशात् स्थानिभूतः शब्दः षान्तो दृश्यते।

२३०। वसो र्वः सेमप्युर्मतुप्योः।

(वसोः ६।, वः १।, सेम् ।१।, अपि।१।, उः १।, मतुप्योः ७॥)।

वसो र्वे शब्द इम्सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परं।

विदुषः विदुषा। (१८४) स्रसध्वसवस्विति दङ्। विदद्भ्यामित्यादि। पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांसौ पेचुषः, पेचुषा पेचिवद्भ्यामित्यादि। जगन्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः, जगन्वांसं जगन्वांसौ। वस्यान्ते तन्निमित्तस्य (१) नस्य मन्ते-

..

योरेव दत्वनिषेधात्। दोर्भ्यामित्यादौ तु मस्य वौ कृते रिचोऽवे इति रः। सुपोरिति सुपूर्व्वात् पिस् क्विपि इत्यस्मात् क्विप्, इसन्तत्वात् रङि षः। एवं तुस ध्याने सुतुः इति।

२३०। वुसोः। इमा सह वर्त्तमानः सेम्। मतुश्च पिश्च तौ तयोः। अपिशब्दात् केवलवमात्रस्यापि उः, तेन विदुषः विदुषान् इत्यादौ स्यात्। वस्यान्ते इत्यादि निमित्तापाये

भरतसेनेनापि स्वकृतद्रुतबोधव्याकरणस्य "मजपस्यात्र इसुमोः मजगक्षोश्च फे रङ्" इति सूत्रटीकायां "दोर्भिरिति दमधातोरौणादिकडोस, मभयोस्तु पदान्तरदित्यातिदेशिककार्य्यस्य क्वचिद्व्यभिचारात् षत्वं, ततः मस्य स्थाने जातस्य गस्य रङ्, ततः सिलोपः, इष्टसिद्धेर न्यायस्वीकरणमिति प्रथमं न सिलोपः। किं वा मभयोः मध्ये विसर्गः। दोषाविन्यादौ षत्वं भवत्येव" इत्युक्तवता पान्तसान्तपक्षद्वयमेवाश्रितम्। दोषन्शब्दोदाहरणन्तु रङ्विधायकसूत्रस्य विविक्तशब्दादिप्रत्युदाहरणानन्तरं प्रदर्श्य तत्र शालोगसम्मतसान्तपक्ष एव तस्मै रोचते इति भङ्ग्यन्तरेण दर्शितमिति दिक्।

(१) स एव वकारो निमित्तं यस्य स तस्य। धो मौन इति वे परे मस्य नविधानात्।

२३१ । हन-गम-जन-खन-घसामुङ्लोपोऽङे-ऽच्यणौ ।

(हन—घसां ६।।।, उङ् ।६। लोपः १।, अङे ७।, अचि ७।, अणौ ७।) ।

एषामुङ्लोपः स्यादणावचि, नतु ङे ।

जग्मुषः, जग्मुषा जगन्वद्भ्यामित्यादि । एवं जग्निवान् ।

(१६५) अधोरित्युक्तेः, सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् । उक्थशाः, हे उक्थशाः हे उक्थशः, उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्यामित्यादि ।

नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् जगमुष् इति स्थिते अत्र सूत्रयति ।

२३१ । हन । हन् च गम् च इत्यादि च-सः । उङिति लुप्तषोक्तं दम् (१) । न ङः अङः तस्मिन् । न भवति णुर्यस्मिन् तस्मिन् । घस इत्यत्र सामान्य-घसग्रहणं, तेन घसधोः अद आदिष्टस्य घसस्य । सुहिन्निति सुपूर्व्वात् हिंसि ध कि हिंसे क्विप्, इदित्त्वान्नुण्, नसब्मह्व इत्यत्र ध्रुवर्ज्जनात् न र्घः, स्यान्तलुप् । ध्वदिति ध्वन्स-धोः क्विप्, स्रसध्वस् इति दङ् । एवं स्रन्स-धोः क्विप्, स्रत् ।

---

(१) "अल्लोप इति सिद्धे उङ्लोपकरणं हिंसादृङ्लोपिन इति सूत्रे एषां प्राप्त्यर्थ" मिति गङ्गाधरः ।

२३२। पुंसोऽसुङ् घौ।

(पुंसः ६।, असुङ् ।१।, घौ ७)।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उङावितौ।

पुमान् पुमांसौ पुमांसः, पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादि।

२३३। सेर्डोशनस् पुरुदंसोऽनेहसोऽधेः।

(सेः ६।, डा ।१।, उशनस् पुरुदंसस् अनेहसः ५।, अधेः ६।)।

एभ्यः परस्य सेर्डा स्यात् नतु धेः। उशना।

२३४। धेर्ङ-ङनौ वोशनसः।

(धेः ६।, ङ ङनौ १॥, वा ।१।, उशनसः ५।)।

उशनसः परस्य धेर्ङ ङनौ वा स्तः, ङ इत्। हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम्।

अनेहा, हे अनेहः, अनेहसौ अनेहसः। एवं पुरुदंसा।

वेधाः, हे वेधः, वेधसौ वेधसः इत्यादि।

(१८६) अधोरित्युक्तेः, सुवः सुवसौ।

२३२। पुंसः। ङिदन्त्यस्य विधानार्थः। उदित् नुमर्थः। पुम्भ्यामिति मभि टान्तत्वात् वा यम्, तेन पुंभ्यामित्यपि।

२३३। सेर्डा। उशना च पुरुदंसा च अनेहा च (१) तत् तस्मात्। डित्त्वात् टिलोपः।

२३४। धेः। ङश्च ङश्च तौ (२)। डित्त्वात् टिलोपः।

(१) उशना दैत्यगुरुः। पुरुदंसा इन्द्रः। अनेहा कालः।

(२) यदुक्तं सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् इति।

२३५। अदसः सेरौः।

(अदसः ५।, सेः ६।, औः १।)।

अदसः परस्य सेरौः स्यात्। असौ।

२३६। मात् स्वर्घावुऊ।

(मात् ५।, स्वर्घौ १॥, उ-ऊ।१॥)।

अदसो मात् परौ स्वर्घावुदूतावाप्नुतः। अमू।

२३७। एरी व्वे। (एः १।, ई।१।, व्वे ७।)।

अदसो मात् परो व्वे निष्पन्न एकार ई स्यात्। अमी। अमुम् अमू अमून्। (१२४) टाटमयास्त्रियान्तु ना। अमुना

२३५। अदसः। पूर्व्वसूत्रात् वाऽनुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् साकोऽदसः सेरौ वा स्यात्। तेन असकौ असुकः अमुक इति। स्त्रियाम् असकौ असुका अमुका इति। क्लीवे असुकम् अमुकम् अद इति (१)।

२३६। मात्। स्वश्च घश्च तौ, उश्च ऊश्च तौ। पृथङ्निर्द्देशात् न सन्धिः। अत्रापि वाऽनुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् असुक इत्यत्र सादपि उकारः।

२३७। एरी। एरिति किम्—अमूः स्त्रियः अमूनि कुलानि इत्यादौ न स्यात्॥ * ॥

इति हसन्तपुंलिङ्गपादः॥ * ॥

---

(१) "क्लीवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तन्नेति निषेधात् त्यदां तदोरित्यस्य दोमोऽदसःसेत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कुलमिति दुर्गादासः।

अमूभ्याम् अमीभिः, अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्य अमुयोः अमीषाम्, अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु।

इति हसन्त-पुंलिङ्ग-पादः।

हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः।

२३८। नहो धङ् भौ।

(नहः ६।, धङ् ।१।, भौ ७)।

नह्रो हस्य धङ् स्यात् भौ परे।

उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः, उपानद्भ्याम्।

(२१२) चुङिति कङ्। उष्णिक् उष्णिहौ, उष्णिग्भ्यामित्यादि।

२३९। दिव औङ् सौ।

(दिवः ६।, औङ् ।१।, सौ ७)।

दिव औङ् स्यात् सौ परे। द्यौः दिवौ दिवः।

२३८। नहो। धकारेऽकार उच्चारणार्थः, होढ इत्यस्य बाधकम्।

२३९। दिव। गौणेऽपि अयं विधिस्तेनातिद्यौरित्यादि। सावित्ति विपर्य्यासौ, तेन विमलद्यु दिनमित्यादौ स्यात् (१)।

(१) "अव्युत्पन्नोऽयं दिव्शब्दः स्वर्गवाची। क्विबन्तस्य द्योः स्मृटावित्यूटि द्युः द्युवावित्यादी' ति मधुसूदनः। 'द्यौः स्वर्गः। दीव्यतीति क्विप्, संज्ञानुरोधात् न षस्य जट्"—इति गङ्गाधरः। विमलद्यु इत्यत्र विमला द्यौ र्यस्मिन्निति वाक्ये

२४०। **वाम्याङ्।** (वा।१।, अमि ७।, आङ्।१।)।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे। द्यां दिवं दिवौ दिवः, दिवा।

२४१। **उहस्युङ्।** (उ-हसि ७।, उङ्।१।)।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे। द्युभ्याम्।

गीः गिरौ गिरः। एवं पूः।

(१५८) स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ। चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु।

(१३४, २५०) टेरत्वे मत्यांप्। का के काः इत्यादि, सर्व्वावत्। एवं यद्।

(२०४) इदमोऽयमितीयम्। इयम् इमे इमाः, इमाम् इमे इमाः, अनया आभ्याम् आभिः, अस्यै आभ्याम् आभ्यः, अस्याः

२४०। वा। पूर्व्ववद्गौणेऽपि, तेन अतिद्याम् अतिदिवमित्यादि (१)।

२४१। उह। उश्च हश्च तत् तस्मिन्। वेति नानुवर्त्तते, क्लीबे नो लुब्वा धौ इति वा-ग्रहणात् (२)। उवर्णे यथा दिव जहुं द्युहुं

विमलदिव् शब्दस्य गौणत्वेऽपि मार्शिति विषयसप्तमीविधानात् सेर्लुक्यपि औङादेशे विमलद्यौ इति स्थिते क्लीबे स्व इति ह्रस्वः।

(१) "समानार्थस्य द्योशब्दस्य द्यामिति सिद्धेऽपि अयमारम्भः पूर्व्वाचार्य्यानुरोधादिति केचित्। वस्तुतस्तु तत्र। आम्शसोरिति सूत्रे। मुख्यस्यैव ग्रहणम्, अत्र तु गौणमुख्ययोरिति भेदः। तेन अतिदिव इत्यस्य अमि अतिद्याम् अतिदिवम्, तत्र तु अतिद्यो इत्यस्य अतिद्यावमिति" गङ्गाधरः।

(२) विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्यत्वमित्यर्थः।

आभ्याम् आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम् अनयोः आसु।

स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम्।

(१३४, २५०) टेरत्वे आप्। स्या त्ये त्याः इत्यादि, सर्व्वा-वत्। एवं तद् एतद्।

वाक् वाचौ वाचः, वाग्भ्याम्।

अप् शब्दो व्यान्तः। (१६५) नमञ्मह्व इति घः। आपः, अपः।

२४२। भ्यपो दङ्। (भि ७।, अपः ६।, दङ् ।१।)।

अपो दङ् स्यात् भि परे। अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु।

दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्यामित्यादि। एवं दृक्।

त्विट् त्विषौ त्विषः, त्विड्भ्यामित्यादि।

सजूः सजुषौ सजुषः, सजूर्भ्यां सजूःषु। एवम् आशीः।

दूर्व्वतिरित्यादि। उ-साहचर्य्यात् ह्रस्वेऽपि दान्त एव तेन दिवि भवं दिव्यमित्यादौ न स्यात् (१)। दायन्नमित्यादौ तु स्यादेव।

२४२। भ्यपः। दे अकार उच्चारणार्थः, ङ इत्। गौणेऽप्ययं विधिस्तेन स्वद्भ्यामित्यादौ स्यात्। अधिकारात् स्यादेर्भ्येव, तेन अपां भारः अब्भार इत्यादौ न स्यात्। सजूरिति जुषधोः क्विप्, जुषा सह वर्त्तमानः सजूः, रङि व्यंनचतयोरिति घः। आशी-रिति आङ्पूर्व्व शास-धोः क्विप् तस्मिन् ङङ् इत्, दान्तत्वात्

(१) न ह्रं तमार्विति दान्तत्वनिषेधात्। उक्तञ्च गङ्गाधरेण 'उवर्णे परं दान्ते स्थितस्य वर्णेर सम्भवस्तदाह- पर्यात् हस्तेऽपि दान्तत्वमेवेत्यर्थ' इति।

(२३५) अदसः सेरौः। असौ अमू अमूः, अमूम् अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् अमूभिः, अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्, अमुष्याम् अमुयोः अमूषु।

इति हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-पादः।

न षत्वं, हसन्तत्वाद्रङ्, व्यनच्तयीति घः। अयं मूर्द्धन्यान्त इति केचित् (१) तन्न, स्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोरित्यमरकोषादौ दन्त्यसान्ते पाठात् ॥ * ॥

इति हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-पादः ॥ * ॥

---

(१) "आङ्पूर्व्वात् शास च लुशासने इत्यस्मात् क्विपि शासुङिङ्हसङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसंज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे शासवसघसेति षत्वम्। ततो लिङ्गसंज्ञायां स्यादेरुत्पत्तौ सस्य जातस्य षस्य रङ् स्यात्। अतएव सजुषशब्दं साधयित्वा एवमाशीरित्याह। अन्यथा हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। दुर्गसिंहोऽप्येवम्। श्रीपतिदत्तोऽपि सजुषाशिषोस्तु मूर्द्धन्यषस्यैव डकारापवादे रेफ इत्याह। ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्वमसत्यमथास्तामिति चेत् सत्यं, आदौ षत्वे सुष्टुणातीति सुषम्णा, ष्टह्नातीति षाह्नीत्यादौ दीर्घार्थं षाकारलोपार्थञ्च तत्तत्सूत्रेषु मूर्द्धन्यषकारस्य पृथग्ग्रहणं गौरवं स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्वं न क्रियते। केचित्तु "विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयो"रित्यमरसिंहेन दन्त्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दं मत्वा आशीरित्यादौ हसन्तत्वादेव रङ् इत्याहु"रिति दुर्गादासः।

हसन्त-क्लीबलिङ्ग-शब्दः।

(१६८) स्यमो लुगिति। (१८४) स्नस्ध्वमवस्विति दङ्। स्वनडुत् स्वनडुहौ। (१८२) अनड्वचतुरोऽणाणाविति। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। चत्वारि।

ब्रह्म।

२४३। क्लीबे नो लुब्वा धौ।

(क्लीबे ७, नः ६।, लुप् ।१।, वा ।१।, धौ ७।)।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे। हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्, ब्रह्मणी ब्रह्माणि। अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम्।

किं के कानि। इदम् इमे इमानि।

असृक् असृजी असृञ्जि, असानि असृञ्जि, अस्ना असृजा असभ्याम् असृग्भ्यामित्यादि।

ऊर्क् ऊर्जी ऊर्न्जि ऊर्जि। सुवल्न् सुवल्नी सुवन्ल्नि सुवल्नि।

(१६४) नुमयमित्यत्र झमन्तरल्यौगादौ तु वा नुम्।

उकारितो नु विन्दुमात्रस्य नाप्या।

त्यत् त्ये त्यानि। एवं यत् तत् एतत्। (२१०) अन्वौ तु एनत्। गवाक् गोची गवाञ्चि। तिर्य्यक् तिरश्ची तिर्य्यञ्चि।

२४३। क्लीबे। अप्राप्ते विभाषेयम्।

नुरित्यादि—यंयम्यत इतिवत् विभागमसन्देहनिरासार्थमि-

एवं परे। यक्कत् यक्कती यक्कन्ति, यकानि यक्कन्ति, यकभ्यां यक्कद्भ्यामित्यादि। एवं शकृत्। ददत् ददती।

२४४। द्विः शतु र्नुण् सौ।

(द्विः ५।, शतुः ६।, नुण् ।१।, शौ ७।)।

द्विः परस्य शतु र्नुण् स्यात् वा शौ परे। ददन्ति ददति। एवं जक्षत् जाग्रदादयः। तुदत्।

२४५। आदीपोः।

(आत् ५।, ई-ईपोः ७॥)।

अवर्णात् परस्य शतु र्नुण् स्याद्वा ईकारे ईपि च परे।

तुदन्ती तुदती तुदन्ति। भात् भान्ती भाती भान्ति। पचत्।

दमृक्षम्। गवागिति—एवं गोऽक् गो अगित्यपि। एवं पर इति— अमुमुयक् अमुमुद्रीचो अमुमुयञ्चीत्यादि।

२४४। द्विः। अप्राप्ते विभाषेयम्।

२४५। आत्। ईश्च ईप् च तौ तयोः। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् स्यतन्तसामान्यस्यापि, तेन भविष्यन्ती भविष्यतीत्यादौ वा नुण्। तथा च—यास्यन्त्याः प्रियभवनं समुत्सुकायाः, अव्याक्षेपो भविष्यन्त्या इति प्रयोगाः (१)।

---

(१) प्रकरणात् ई इति क्लीबस्यैव। अन्यथा तुदत इदं तुदतीयं इत्यादावपि प्रसक्तिः स्यादिति गङ्गाधरः। क्यादेराकारलोपेऽपि स्थानिवत्त्वात् क्रीणन्ती क्रीणतीत्यादि इत्यप्ययमाह। कातन्त्रे तु चतुष्टयवृत्तौ १०८ सूत्रव्याख्याने क्रीणतीति पङ्क्ती।

२४६ । अप्यनो नित्यम् ।

(अप्-यन: ५।, नित्यम् १।) ।

अपो यनश्च परस्य शतु नित्यं नुण् स्यात् ई-ईपो: परयो: ।

पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति ।

स्वप् स्वपी । (१६५) नमब्महन्नांऽधो धं: । स्वाम्भि, स्वपा । (२४२) भ्यपो दङ् । स्वद्भि: ।

(२२८) सपेति रङ् । धनु: धनुषी धनूंषि । एवं हवि: । पय: पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अद: अमू अमूनि । द्वौ प्रीवत् ।

इति हसन्त-क्लीवलिङ्ग पाद: ।

---

२४६ । अप् । अप् च यन् च तत् तस्मात् । पूर्व्वसूत्रात् वाऽनुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थादाचित्वात् विच्छायन्ती विच्छायतीत्यत्र विकल्प: (१)। अनायन्तात्तु तुदादित्वात् शे विच्छती विच्छन्तीति पूर्व्वेणैव विकल्प: । स्वबिति शोभना आपो यस्मिन् तत् । अर्च्चायां नाऽकारस्त्य: (२) ॥ ॐ ॥

इति हसन्त नपुंसकलिङ्ग-पाद: ॥ ॐ ॥

---

(१) दुर्गादासस्तु विच्छ श गतौ इत्यस्य विच्छास्तुतिपणो वाय इति आयपक्षे शपि विच्छायन्तीति नित्यमित्याह ।

(२) नार्च्चायां स्वतेरितिनिषेधात् पद्यपर इत्यनेन अ प्रत्ययो न स्यादित्यर्थ: ।

अव्ययशब्दः।

२४७। व्याल्लुक् तेः। (व्यात् ५।, लुक् ।१।, तेः ६।)।

व्यात् परस्याः तेः लुक् स्यात्। स्वः प्रातः च वा ह्या हे उच्चैः उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा।

२४७। व्यात्। व्यमव्ययम् अव्यक्तलिङ्गमित्यर्थः। अव्यक्तलिङ्गत्वात् नपुंसकत्वं प्रतिपादितम्(१)। एतेन शास्त्रान्तरे अव्ययस्य क्लीवत्वविधानं व्यर्थमिति। न च व्यानां लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्याभावात् अलिङ्गत्वमिति वाच्यम्। युष्मदस्मदोस्तदभावेनालिङ्गत्वे तद्विशेषणानां त्रिलिङ्गत्वानुपपत्तेः। अतएवोक्तं डतिव्यणान्त इत्यादि। तथा च "षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्यय"मित्यमरः (२)। व्यविशेषणानां तु क्लीवत्वैकत्वे एव "क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि" (३) इति क्लीवलिङ्गसंग्रहे अमरकोषात्। तथा च सनातनं स्वरपि येन संनोहरमिति। लुक्करणात् स्वः ह्य इत्यादौ अत्वसोऽधोरिति न घं।

---

(१) सामान्यत्वान्नपुंसकमित्युक्तेरित्यर्थः। यदुक्तं "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्यय"मिति। यन्न व्येति विशेषरूपं न प्राप्नोति तदव्ययमिति। विभक्तिमुत्पाद्य तल्लुक्करणं पदत्वार्थमिति।

(२) अमरकोषे लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्यान्तिमा कारिकेयम्। अस्यार्थः—संख्यावाचकानां ष-नकारान्तानां कतिशब्दस्य च षडिति संज्ञा। तथाच ष्णान्ताः षट् कतिचेति परसूत्रम्। ते त्रिषु समा लिङ्गकृतविशेषरहिता इत्यर्थः। तथा युष्मदस्मत्तिङन्तमव्ययञ्च त्रिषु सममित्यर्थः।

(३) क्रियाणामव्ययानाञ्च भेदकानि विशेषणानि एकत्वे, चापिकारात् क्लीवे स्युरित्यर्थः।

२४८ । उदः सः स्थास्तम्भोः ।

(उदः ५।, सः ६।, स्थास्तम्भोः ६॥) ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४९ । वातोऽवाप्योः ।

(वा ।१।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥) ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाहः अवगाहः, पिधानम् अपिधानम् ।

न गौणानुकरणयोः । श्यात्परस्याः क्तौ लुक् न स्यात् गौणानुकरणयोः । प्राप्तं स्वर्येस्ते प्राप्तस्वरः, अतिस्वगौ नराः, प्रात, प्रोपात् । अनयोः किं—परमश्च तत् स्वश्चेति तस्मात् परमस्वः भ्रष्ट इति ।

२४८ । उदः । स्थाश्च स्तम्भश्च तौ तयोः । सिंहावलोकित न्यायेन वा-ग्रहणात् तस्य व्यवस्थावाचित्वात् स्कन्दते रोगेऽपि, (१) तेन उत्कन्दो नाम रोग इत्यत्र स्यात् ।

२४९ । वातः । अवश्च अपिश्च तौ तयोः । अभिधानात् अवस्य तु तंस गाहस्वेव, अपेर्नह्य धाञोरेव अकारलुक् तेन वतंसति अवतंसति, वतंसः अवतंसः, वगाहः अवगाहः, पिनद्धम् अपिनद्धं, पिधानम अपिधानम् इत्यादौ स्यात् । न तु अवगच्छति अपिजयति इत्यादौ । अवमाहचर्य्यात् गिमंज्ञस्यापेरेव, तेन विप-

१ रोगेऽर्थे स्कन्दधातोरपि सलोप इत्यर्थः ।

स्त्रीत्यः ।

२५० । स्त्रियामत आप् ।

(स्त्रियाम् ७।, अतः ५।, आप् ।१।) ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, सर्व्वा ।

मपि धास्यति, अपि नह्यति मलिनमित्यादौ न स्यात्, गर्हायां गित्वाभावात् । एतत्तु भागुरिमतेनोक्तं, तथाच—

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा दिशा गिरा ॥ इति ॥

इति व्यपादः ॥ ॥

इति हसन्ताध्यायः समाप्तः ॥ ॥

---

२५० । स्त्रिया । स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन लाक्षणिकादपीति, तेन स्या सा इत्यादौ सर्व्ववदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तदैवाबादयः स्युः, न तु पुंस्त्वक्लीवत्वविवक्षायामिति । आबादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति—मेधृ ञ मेधायाम्, अस्मात् सेमत्वात् सरोरित्यः, पश्चादाप् (१) ।

(१) लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमाबादयः स्युः । त्यदादीनान्तु टेरत्वे कृत्याबिति सम्प्रदायः ।

२५१। हसाद्वा। (हसात् ५।, वा ।१।)।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा। वाचा वाक्, दिशा दिक्।

२५२। मनो डाप्। (मनः ५।, डाप् ।१।)।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्याद्वा। सीमे सीमानौ, पामे पामानौ।

२५३। हेऽनः। (हे ७।, अनः ५।)।

२५१। हसा। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। तेन—

"क्षुधा वाचा दिशा क्रुञ्चा विपाशा च स्रजा रुजा।
गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुद्वाग्दिगादयः॥"

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्यं तेन, द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात्। द्विपदा, त्रिपदा, चतुष्पदा (१) ऋगित्यादौ ऋग्विषये नित्यं स्यात् (२)।

२५२। मनो। मन्नित्यनर्थकस्यापि ग्रहणम्। तेन सुधर्म्मे सुधर्म्माणौ सभे, बहुपटिमे बहुपटिमानौ स्त्रियौ। तथाच रामायणे "स्वभावश्चैव नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते। विरुद्धधर्म्माश्रयपला भ्रातृभेदकराः स्त्रियः"।

२५३। हे। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डाबभावपक्षेऽपि

(१) २२४ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(२) "कश्चिद्विकल्पमेतदिच्छति। द्विपदी द्विपदा द्विपादृक्' इति संक्षिप्तसारे तद्धितपादे ५ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः।

स्त्रियां ङे स्थितादनन्तात् डाप् स्याद्वा। बहुयज्वे बहु-यज्वानौ।

२५४। ङीप् चाम्वस्यात्।

(ङीप् ।१।, च ।१।, अम्वस्यात् ५।)।

मस्य-वस्यान्यपरादनन्तात् ङे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च स्याद्वा। बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ।

२५५। काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्त्विपादेः।

(कापि ७।, अनाशीरके ७।, अत् ।१।, इत् ।१।, अयत्तत्-त्विपादेः ६।)।

आबीपोर्निषेधः। तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पृथ्व्यावित्यादौ न स्यात्। ङे किम्—अतियज्वानौ।

२५४। ङीप्। म च वच म्वं, म्वञ्च तत् स्यश्चेति म्वस्यः, न म्वस्यः अम्वस्यस्तस्मात्। तुल्यविषयत्वादुपधानः सदानोऽल्लोप इत्यत्नापस्तत्रैवायं विधिस्तेन बहुयुना पूः, सुमघवा द्यौरित्यादौ न स्यात्, श्वयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽल्लोपाभावात्। बहु-सोम्न्यौ पृथ्व्यावित्यादौ न मन्संख्येति न ङीप्निषेधः, तस्याङ-विषये चरितार्थत्वात्। तथाच तनुमवजितलोकपालधाम्नीमिति। पक्षे बहुसोमानौ बहुसोमे इत्यादि। बहुराज्ञाविति बहवो राजानो ययोर्नगर्य्योस्ते इति वाक्यम्, एवं बहुतक्ष्णौ बहुतक्षे बहु-तक्षाणावित्यादि।

२५५। काप्य। कादाप् काप् तस्मिन्, आशिषि अकः

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकारः इकारः स्यात्, नतु यत्-तत्-क्षिपादेः । सर्व्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदादेस्तु यका सका, क्षिपका ध्रुवका चटका ।

आशीरकः, नास्ति आशीरको यस्मिन् सः अनाशीरकस्तस्मिन्, कापीत्यस्य विशेषणम् (१) । क्षिप् आदिर्यस्य स क्षिपादिः, यच्च तच्च क्षिपादिश्च तत्, न तत् अयत्तत्क्षिपादिस्तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाकः । क्षिपकेति क्षिप-धातोरिजुड्त्वात् कः क्षिपस्ततः स्वार्थे कः पश्चादाप् ।

क्षिपादिर्यथा—

क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका ।
करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोपत्यकेड़का ।
अलका यक्षपुर्य्यान्तु पिटका वामकेत्यपि ।
अष्टका तु पितर्य्यर्थे तारका भट्टगंशयोः ।
वर्त्तका शकुनौ प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णका ।
अत्य प्रकृतिकाः (२) सर्व्वे नरिकामामिके विना ।

एषु किम्—अष्टिका तारिका वर्त्तिका वर्णिका । शकुनौ वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) अत्र मूले अनाशीरके इति बहुटीकाकार-सम्मतः पाठः । तर्कवागीशेन तु अनाशीरककेति पाठं मत्वा आशीरकस्य क आशीरककः नास्ति आशीरकको यस्मिन्निति विग्रहः कृतः, किन्तु नास्ति आशीरको यस्मिन्निति वाक्ये अनाशीरके इत्यनेनैवेष्टसिद्धेरस्माभिस्तदुपेक्षितम् ।

(२) अत्यप्रकृतिकाः—नास्ति त्यप्रकृतिः प्रत्ययस्वरूपः ककारो येषां तादृशाः शब्दाः प्रकृतिककारयुक्ता इत्यर्थः क्षिपादौ ज्ञेया इत्यर्थः । ध्रुवका ञि ध्रु गि स्थैर्य्ये

२५६। द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यक्योर्वा।

(द्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा ।१।)

द्वादेर्धुत्यवर्जयोः कययोश्चाकार इकारः स्याद्वा कापि।

द्विके द्वके, चटकिका चटकका, आर्यिका आर्यका।

धुत्ययोस्तु नाथिका क्षत्रिका।

२५६। द्वैष। धुश्च त्यश्च तौ, न तौ अधुत्यौ, कश्च यश्च तत्, अधुत्ययोः क्य, पश्चात् द्वश्च, एषश्च, सूतश्च, पुत्रश्च, वृन्दारश्च, स्वश्च, ज्ञश्च, अजश्च, भस्त्रा च तत्, तच्च अधुत्यक्य च तौ तयोः। द्विके इति

इत्यस्मात् पचादित्वादौन क्रटादित्वाद्गुणाभावे भ्रुव तस्मात् स्वार्थे कण्। चटका—चट भेदे पचादित्वादन्, स्वार्थे कण। "चटकः कलविङ्कः स्यात् तस्य स्त्री चटका तयोः। पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव ही"त्यमरः। इष्टका—इषधोर्नाम्नीति तकः। करका वर्षोपलः। क्ष ज न व धे इत्यस्मान्नाम्नीत्यकः। अधित्यका उपत्यका अधू-पाभ्यामूर्द्धासन्नयोस्त्यकन्नित्यमरटीका। एड़का—एड़कोमेष', "ईड़्यते काम्बलिकैः ईड़ डः लस्तुनौ नाम्नीत्यकः निपातनाद्गुण इत्यमरटीकायां भरतः। अस्य अजादि-पाठाच्चेप्। पिटका विस्फोटः पिटकस्त्रिष्वित्यमरोक्त-पिटकशब्दस्य स्त्रियां रूपम्। वामका—वामका सिंहपर्णीति जटाधरः। वाकस् इति भाषा। अमरे तु वासिके-त्यस्ति। अष्टका—पितरि श्राद्धकालत्वात् पितृसम्बन्धित्वे अर्थे वाच्ये सति। स च श्राद्धकालो गौणचान्द्र पौष-माघ-फाल्गुनमासीय कृष्णाष्टमीरूप इति। अश्नन्ति पितरोऽस्यामिति अशधातो र्नाम्नीति तकप्रत्ययः। अन्यत्र अष्टिका-खारी परि-माणविशेषः। तारका भं नक्षत्रं, दृगंशः कणीनिका। अन्यत्र तारिका दासीति काशिका। वर्त्तका शकुनिः पक्षी। अन्यत्र वर्त्तिकेति दीपाश्रयः। प्राचां मते वर्त्तका शकुनिः, उदीचान्तु वर्त्तिकेति काशिका। ७।३।४५। अतएवात्र दुर्गा-दासेन शकुनौ सा तु वर्त्तकेत्युक्तम्। वर्णका प्रावरणभेद इति काशिका। अन्यत्र वर्णिका नटादीनां वर्णविशेषकारिका रचना। "ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री चे'ति तत्त्वबोधिनी। नरिका स्त्री। नरं कायति कै शब्दे, कामयते वा डः। नर्विकेत्यपि पाठः। मामिका - मम इयमिति ण्णे ममकादेशः।

हि श्री टेरत्वे पश्चादाप् तत श्रीरी श्रक् पश्चादिः । एवम् एषका एषिका। एषेति निर्देशात् एतिके इति पूर्व्वेण नित्यम् । चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे कः धुभिन्नत्वादिर्व्वा । आर्य्यिकेति धुभिन्नत्वादिर्व्वा । एवं भ्रातृव्यका भ्रातृव्यिका (१) इत्यादि । नायिकेति नौञधोर्णकः आप्,धुवर्ज्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । आङ्पूर्व्व-ध्यैधोर्म्मनोपादित्वात् धस्य ढः आढ्या ततः स्वार्थे कण् आढ्यिका । धुवर्ज्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । यथासंख्याभावज्ञापनार्थं नायिकेति धोर्यकारेणोदाहृतम् । कस्य यथा-शिचां कायति कै शब्दे शिचाका, शिचाका एव शिचाकिका इत्यादि । क्वत्यिकेति क्व भवा इत्यर्थे त्यत्राद्यचिरेति त्यप्रत्ययः ततः स्वार्थे कण् । एवम् इहत्यिका अत्र-त्यिका दाचिणात्यिका इत्यादि । त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरे-त्यिका दूरेत्यका(२) इत्यादौ स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजानां गौणेऽपि, तेन बहुस्विका बहुस्वका, बहुज्ञिका बहुज्ञका, बह्वजिका बह्वजके-त्यादि । द्वादीनां केवलानामेव (३) तेन परमद्विके(४) इति पूर्व्वेण नित्यम् । अन्ये तु न मे स्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति, परमद्वके परमेषका इत्यादीत्याहुः । भस्त्रका (५) भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका इति गौणेऽपि स्यात् इति परे ।

(१) भ्रातृ शब्दात् पत्येऽर्थे व्य प्रत्ययस्तस्य स्त्रियां रूपम् ।

(२) अत्र दूरादेत्यप्रत्यय इति कार्त्तिकेयः ।

(३) समासान्तर्य्यभिन्नानामित्यर्थः ।

(४) परमे द्वे इति कर्म्मधारयः ।

(५) भस्त्रा वायु-यन्त्रविशेषः, याँता इति भाषा ।

२५७। वाच्चापोऽनुक्तपुंस्कस्य।

(वा ।१।, आत् ।१।, च ।१।, आप: ६।, अनुक्तपुंस्कस्य ६)

आप: स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्याद्वा कापि, न तूक्त-पुंस्कस्य। गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका। उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका।

२५८। ष्टिन्नृन्नश्वाहनदादेरीप्।

(ष् ट् उ ऋ इत्, न ऋ अश्व वाह नदादे: ५।, ईप् ।१।)।

षकारेत् टकारेत् उकारेत् ऋकारेतो नान्ता-दृदन्ता दश्वो वाहो नदादेश्च ईप् स्यात् स्त्रियाम्।

२५७। वाच्च। चकारात् इदित्यनुवर्त्तते। न उक्तपुंस्कं तस्य। गङ्गिकेत्यादि गङ्गाशब्दात् स्वार्थे क: केऽक: स्व इति स्व:। पूर्व्वसूत्रे भस्त्राग्रहणात्, भस्त्राका, निर्भस्त्राका इत्युप्यन्ये। शुभ्रि-केति उक्तपुंस्कत्वान्नित्यम्। एवमतिगङ्गिकेत्यादि।

२५८। ष्टि। ष च ट च उश्च ऋश्च तत्, ष्टृ इत् यस्य स:, नट आदिर्यस्य स: नदादि:, पश्चात् ष्टिश्च न च ऋश्च अश्व च वाह च नदादिश्च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। अत्र ष्टिन्नदादिभ्य: मुख्य एव, अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति। तेन बहुगार्ग्यी अतिकुरुचरा बहुनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात्। विदुषी, सुविदुषी (१) पचन्ती, बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात्। स्तनन्धयीति धेटष्टित्त्वात्।

(१) शोभना विद्वांसो यस्यां पुर्य्यामिति। एवं बहव: पचन्तो यस्यामिति।

२५९ । यथोर्लोपोऽयुक्तौ पौ ।

(यथोः ६॥, लोपः १।, अयुक्तौ ७।, पौ ७।) ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे ।

प (१)—वैष्णवी वराकी ।

२६० । क्यङ्च्वौ चानात्यपत्यणास्य ।

(क्य ङ्य-च्वौ ७।, च ।१।, अनाति ७।, अपत्यणास्य ६।) ।

अपत्यार्थ-णास्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य-ङ्य च्वौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

---

२५९ । यथोः । इश्च अश्च तौ तयोः, युश्च क्तिश्च तत्, न तत् यस्मिन् अयुक्ति, तस्मिन् अयुक्तौ, पावित्यस्य विशेषणं, पृथगुद्- करणात् प्रेष्ठः प्रेयानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवीति विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे णः । वराकीति तृजधौः षाकः । अयुक्तौ किम् ? ऊर्णायुः रामेणित्यादि ।

२६० । क्यश्च ङ्यश्च च्विश्च तत्तस्मिन्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । न आत् अनात् तस्मिन् । अयुक्तिपावित्यनुवृत्तस्यैव विशेषणम् । गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे णाः । क्ये गार्गीयति, ङ्ये गार्गायते, च्वौ गार्गीकरोति इत्यादि । अपत्ये किम् ? मैत्रायते (२) । अनादिति किम् ? गार्ग्यायणः वात्स्यायनः ।

(१) पकारेत उदाहरणमाह । एवमन्यत्र ।

(२) मित्रस्य भावः मैत्रं तदिवाचरतीति ङ्यः ।

२६१। सूर्य्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य णामत्स्यस्येयेपो भण्यां ईपि यः।

(सूर्य्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, णामत्स्यस्य ६।, ईयेपोः ७॥, भण्यो ७।, ईपि ७।, यः ६।)।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्रणे ईपि च।

सौरी आगस्ती चातुरी।

२६१। सूर्य्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य, तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य, णाश्च मत्स्यश्च तत्तस्य, ईयश्च ईप् च तौ तयोः, भं नक्षत्रं, तत्र णाः तस्मिन्। सूर्य्यागस्त्यस्य ईयेपोः, तिष्यपुष्यस्य भण्ये, णामत्स्यस्य ईपि यलोप इत्यर्थः। सौरीति सूर्य्यो देवता अस्या इत्यर्थे णाः, ययोर्लोपः, षित्त्वादीपि अनेन यलोपः। एवमागस्ती(१)। चातुरी चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्णाः, सामान्यणाग्रहणात् अनेन यलोपः। एवं मैत्री औचितीत्यादि। त्रयीति–त्रयाणां पूरणीत्यर्थेऽयट्। भूषणीति–भूष्यतेऽनया षेऽनट्। विदुषीति–विदेः शतुः क्वसुः। श्रीमतीति-श्रीरस्ति अस्या इत्यर्थे मतुः। भवतीति–भाधोर्डवतुः। पच दिव तुद-भा एतेभ्यः शतृ। दण्डोऽस्या अस्तीत्यर्थे इन्। अर्व्वणस्तुङ् ईपि। राजन्शब्दस्य ईप्यलोपः। श्वन् शब्दस्य ईपि वस्य उः। मघोनस्तुङ् वा ईपि, पक्षे वस्य उः। क्रुधोस्तृन् कर्त्री। क्रोष्टोः स्त्रियां तृन् ईप् क्रोष्ट्री। प्रत्यच् शब्दात् ईपि अचोऽल्लोपः स्वस्य घेश्च। प्रत्यञ्ची पूजार्थे न न-

(१) अगस्त्यो देवता अधिष्ठाता अस्या इति णः, दक्षिणा दिक्।

ट—वयी भूषणी। उ—विदुषी श्रीमती भवती। (२४६) अप्‌यनोनित्यम्, ऋ—पचन्ती, दीव्यन्ती। (२४५) आदीपोः, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती। न—दण्डिनी अर्व्वती राज्ञी शुनी, मघवती मघोनी। ऋ—कर्त्री क्रोष्ट्री। अन्च—प्रतीची प्रत्यञ्ची, तिरश्ची तिर्य्यञ्ची, अमुमुईची अदमुईची उदीची। वाह—भारौही श्वेतौही श्वेतवाही शाल्यूही। नटी मत्सी गौरी।

लोपः। ईपि तिर्य्यच् अमुमुयच् अदमुयच् उदच्—एषां तिरश्चाद्यादेशाः। भारवाहशब्दादीपि वाहः वा औ। श्वेतवाहीति श्वेतात्तु वा इत्युक्तेः। शाल्यूहीति अनादूः। नटीत्यादि। मत्स्यस्य ईपि ण्यामत्स्यस्येति यलोपः। नटादिर्यथा—

नट-मह देहं तर-दर-चोरं,
देव गरी पुर-तट-नट चेलम्।
अनडुत्-कोल-महद्दृहद्दर्थं
गवय-मुकय-मत्स्य-मनुष्यम्।
देहल-गड्जं-मण्डप-मण्डं
निष्कल-विकलं पुष्कल-पिण्डम्।
गाह-पृथु-प्लव शठ-भष सूचं
कंकय-पृथिवं भौट पिशङ्गम्।
पाण्डर-गौरं पुन्नानन्दं
शस्कुल कुवल-द्रुण तर्क्कारम्।
कन्दर-कदरामलकं मूषः
वदरी धातक वल्लक-पूपम्।

नाट-मठाढ़क-मालत-सूपं
पिप्पल-वेतस-कन्दल-बिल्वम्।
आरट-मारट पट-शुष्कगण्डं
द्रोण-पुणौ कण-काकण-पावम्।
तृप-शम-काकल-कदल-कवाटं
कोपातक-पुटमंतस-वराटम्।
शल्लक-मण्डल-कूट-मूलाटं
सूर्द-हरीतक--गुर्द-सपाटम्।
सुषरोई-विभीतक माकन्दं
वयसि-किशोरस्तरुण-चिरण्टम् (१)।
वर्कर-तल्लून कुमार-वधूटं
नामनि केवल-(२) भेषज-पापम्।
शारङ्गावर-भोग-समानं (३)
रेचक देवक-भिक्षुकवर्गम्।

---

(१) चिरण्ट वधूट शब्दौ यौवनवाचिनौ इति सिद्धान्तकौमुदी। चिरण्टी ऊढ़ा अनूढ़ा वा पित्रादिगृहेऽपिता। चिरं पित्रादिगृहे अटति, पृषोदरादिरित्यमरटीका।

(२) संक्षिप्तसारेऽपि नाम्नीत्युक्तं (तद्धित पादे २४ सूत्रम्) तत्र केरल इति। केरली ज्योतिर्विशेषस्य नाम। काशिकायान्तु संज्ञाच्छन्दसोरित्युक्तम् (४।१।३०)। केवलेति पाणिनिः (४।१।३०) केवली ज्ञानभेद इति मेदिनी, ग्रन्थविशेष इति हेमचन्द्रः।

(३) शारङ्गशब्दः काशिकायां हन्तगादिर्दृश्यते ४।१।४०)। अवर इति संक्षिप्तसारे। काशिकायान्तु अपर इति दृश्यते ४।१।३०)। समानी छन्दोविशेषस्य नाम, इति गोयीचन्द्रः।

कौखौगौघौटौठौडौब्य-
स्तौथौप्रौद्दौवौचौपौष्ठः ।
शोटी च दीर्घजिह्वश्च भागधेय रजस्वली ।
मामकार्य्यकृतौ (१) शृङ्गः मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।
अथ भौलिङ्गिवालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालयः ।
अयःस्थूणीद्राहमालिभौलिकिः, श्रोणिरोगयोः —
कटाश्मरी, विपाद्यादिः पुच्छः प्रोक्तोऽग्रहायणः ।
सूर्म्मं मोधर्म्म मोधाम-मातामह पितामहाः ।
यूथाधिकार-लवणं कुण्डलाटव-माठनम ।
उपमानात् पक्षपुच्छाङ्गैत्र रोहिणरेवती ॥

ऋष्यादिपञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युङ्त्वात्, पिशङ्गादित्र-याणां वर्णवाचित्वेऽपि अन्तोदात्तत्वात्, शष्कुलाद्येकपञ्चाशतो जाति-वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्ते पाठः। द्रोणशब्दोऽम्बुवाहिन्यां २ कूटशब्दः शालायां नित्यस्त्रीलिङ्गः। अवयस्यपि तरुणी तलुनी त्यन्यः। पुत्त्रशब्दोऽत्र दुहितृअर्थः, तथाच — सुता च दुहिता पुत्त्रीति त्रिकाण्डशेषः। स्वमते कौव्यादीनां पाठः। औन्दाहमालि भौ-लिङ्गि आलम्बि औद्राहमालि इत्येषां शार्ङ्गरवाधनार्थः पाठः (३)। भौरिकि भौलिक्यो: क्रौड्यादिपाठात् (४) भौरिक्या भौलिक्या

(१) मामकी देवताविशेषस्य नामेति गोयीचन्द्रः।

(२) अम्बुवाहिन्यां—काष्ठादिकृत जलाधार-नौकाकृति-जलसेचन्यामित्यमर-टीका। द्रोणी नद्यादन्यामिति गोयीचन्द्रः।

(३) [illegible] सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(४) [illegible] सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

२६२ । णच्यवसाद्वनो रङीप् वा तु हे ।

(णच्यवमात् ५।, वन: ५।, रङ् ।१।, ईप् ।१।, वा ।१।, तु ।१।, हे ७।) ।

इत्यपि । कटो योगि: । अश्मरी रोगभेद: । विषाद्यादिपुच्छो यथा—विषपुच्छी शरपुच्छी कबरपुच्छी मणिपुच्छी । अग्रे हायनमस्या: अग्रहायणी । अधिकारोऽस्त्यस्या:, अग्रे आदित्वाद: अत्र पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पक्षपुच्छी यथा—शुकपक्षी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् ।

नृजातेरित: । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् । कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी । विशेषविधेर्युङो न निषेध: । इत: किम् ? दरत् (१) । नृजाते: किम् ? तित्तिरि: वेडालि: ।

ईपि ण्यास्य वा णायनो लोहितादेस्तु नित्यम् । ण्यास्य णायन: स्याद्वा ईपि लोहितादेस्तु नित्यम्, ण इत् । गार्ग्यायणी वात्स्यायनी, पक्षे गार्गी वात्स्येत्यादि । लौहित्यायनी कात्यायनी । लोहितादिर्गर्गादौ ज्ञातव्य: ।

आसुर माण्डूक कौरव्याणां ङायनो वा । एषां ङायनो वा स्यात् ईपि, ङ इत् । आसुरायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अनएव कौरव्यादीप् । पक्षे आसुरी माण्डूकी कौरव्या । इदं नेच्छन्त्यन्ये । कथं कौरवी सेनेति ? इदमर्थे ण्यादीप् ।

२६२ । णच् । ण च अच् अव इति तत्तस्मात् । वनो नान्तत्वादीपि सिद्धे अत्र विधानम्, ईप्येव रङ्विधानार्थं, तेन बहुधीवे

(१) विट् इति काशिका वैश्येत्यर्थ: ।

णादचः स्वमाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनो रङ् च स्त्रियां हे तु वा। अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा।

२६३॰। स्वबोधः-संख्यादिदाम-वयोऽर्थहायनाद्धे।

(स।६।, नः।१।, च।१।, ऊधस्-सङ्ख्यादिदाम वयोऽर्थहायनात् ५।, हे ७।)।

बहुधीवानौ इत्यादौ न रङ्। (१) णाचस्वमाद्वनोरङोर्प्राप्ति कृते अवावरी धीवरी बहुधीवरी २ बहुधीवेत्यादि सिद्धावपि बहुगत्वरी बहुसृत्वरीत्यादि सिद्धार्थं वा तु हे इति कृतम, ईप्चाम्स्यादित्य-म्बस्यादित्युक्तेः। अवावरीति ओण् अपसारणे, अस्मादन्, विड्व-नोर्ङा, ओ अक्। धीवरीति धा-धीः क्वनिप्, दामागङ्गाकपिवेति ङी। हरिदृश्वरीति हरिं पश्यति स्मेति क्वनिप्।

२६३। स्वबोधः। स इति लुप्तषष्ठ्यकं, न इति प्रोक्तं, स्वः। वयोऽर्थं हायनः, अथवा वयोऽर्थो यस्य स चासौ हायनश्चेति सः। दाम च वयोऽर्थहायनश्च तौ, संख्या आदिर्ययोस्तौ, तौ च तौ तौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ, ऊधश्च संख्यादि-दामवयोऽर्थहायनौ च तत्तस्मात्। ऊधसः संख्यादिदाम्नः संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप् स्यात्, ऊधसः सस्य नश्च।

---

(१) ईपि रङ इत्यत्रौ बहुव्रीहि समासे ईपःवाम्बस्येत्यनेन ईपो वैकल्पिकत्वेन रङोऽपि वा भविष्यति, तत कथं वा तु हे इत्युक्तमित्याशङ्क्याह णाजति।

(२) बहुधीवरीति बहवो धीवानः कैवर्त्ताः यस्यामिति।

अथवा: सङ्ख्यापूर्व्वात् दाम्नो वयोऽर्थ-हायनाच्च ङीप् स्यात् ङे, मस्य च नः स्यात् । पीनोध्नी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

२६४ । जातेरतोऽस्त्री-युङ्-सत्काण्डप्राक्प्रान्त-शतैकादिपुष्प सम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल- नादि-मूलात् ।

(जातेः ५।, अतः ५।, अस्त्री—मूलात् ५।) ।

पीनोध्नीत्यादि-पीनमूधो यस्याः सा, द्वे दामनी (रज्जू) यस्याः सा (१) द्वौ हायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्यम् । ङे किम् ? अतिदामा (२) । संख्यादेः किम् ? सुदामा । वयोऽर्थे किम् ? त्रि-हायना शाला । (३)

२६४ । जाते । य उङ् यस्य सः, सच्च काण्डश्च प्राक् च प्रान्तश्च शतञ्च एकश्च तत्, तत् आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् पुष्पञ्चेति तत्, सं च भस्त्रश्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च तत्, तत् आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् फलञ्चेति तत्, न आदिर्यस्य तन्नादि, नादि च तत् मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्री च युङ् च सदाद्यादि-पुष्पञ्च समाद्यादिफलञ्च नादिमूलञ्च तत्, न तत् अस्त्रीयुङ्-

(१) यां गां द्वाभ्यां रज्जुभ्यां बध्नाति सेत्यर्थः ।

(२) दाम अतिक्रान्ता, या बद्धा सती रज्जुं छिनत्तीत्यर्थः ।

(३) कालकृता शरीरावस्था वयः । दुर्गादासस्तु प्राणिनो गतपरमायु र्वय इत्याह । वयांसि च चत्वारीत्येके, यदाहुः—आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्ज्जितं धनं । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसीति ॥ त्रीणीत्यन्ये, यदाहुः पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-युडादेः। मृगी हंसी शीतपाकी। स्त्री-युडादेस्तु मक्षिका वेश्या सत्पुष्पा संफला अमूला। जातेः किं —मन्दा।

आकृतिग्रहणा जाति र्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह॥

गार्गी कठी कौथुमी।

- - -

सत्काण्डप्राक्प्रान्तशतैकादिपुष्पमभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलना-दिमूलं तस्मात्। मृगीति—मुख्य एवायं विधिः, तेन बहुमृगा भूः, बहुहंसा पुष्करिण्यादौ न स्यात्। शीतपाकीति शीतेन पाको यस्याः सा इत्यत्र हेन जातिकत्त्वर्त्तऽतो जातेरगौणत्वम्। एवं सोदनपाकी शोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि। मक्षिकेति—एवं पिपी-लिका बलाका इत्यादि। वेश्येति—एवं क्षत्रिया इत्यादि। सत्-पुष्पेति—एवं काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एक-पुष्पा। एभ्यः किम्? शङ्खपुष्पी चोरपुष्पीत्यादि। सम्फलेति—एवं भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्डफला। एभ्यः किम्? पूतिफली तालफलीत्यादि। अमूलेति—न सन्ति मूलानि यस्या इति वाक्यम्। नञः किम्? बहुमूली शतमूली। जातेः किम्? घनपुष्पा स्थूलफला, निर्मूला श्रुतिः, समूला स्मृतिः।

अथ जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह, आकृ-तीति। आक्रियते व्यज्यतेऽनया इत्याकृतिः अवयवसंस्थानादिः।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं, असामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वाभावान्नेष्टम्। आकृतिः ग्रहणं यस्याः सा। यद्वा गृह्यते इति ग्रहणम्, आकृत्या ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः। तथाच मृगसिंहव्याघ्रादिषु शृङ्गशटादिसंस्थानव्यङ्ग्या मृगत्वादिजातिः। एतेन गुणक्रिययोर्जातिर्निराकृतेति। ब्राह्मणत्वादिजातेर्न संस्थानव्यङ्ग्यत्वं, तत्संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यात्। अतो लक्षणान्तरमाह—लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति। या लिङ्गानां पुंस्त्रीक्लीवानां सर्व्वाणि रूपाणि न भजते सापि जातिः। तथाचात्रिलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थः। तेन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्व्वलिङ्गभाक्पदवाच्या ब्राह्मणत्वादिजातिः। तटत्वादेस्त्रिलिङ्गभाग्वाच्यत्वान्न जातित्वं, तटीत्यत्र नदादिपाठादीप्(१)।

ननु देवदत्तत्वादेरसर्व्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वेन कथं न जातित्वमित्यत आह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति। सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा सती निर्ग्राह्या निश्चयेन ग्राह्या इत्यर्थः। तथाचासर्व्वलिङ्गभाक्षु ब्राह्मणादिषु उपदेशव्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः। उपदेशो हि एकस्यां व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्प्रत्ययनिमित्तं

(१) अत्र 'तटत्वादिजातेस्त्रिलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वेऽपि संस्थानव्यङ्ग्यत्वात् पूर्व्वलक्षणेन जातित्वं व्यवस्थापितम्। अथवा नदादिपाठादीपि'ति पाठान्तरम्। अत्र गङ्गाधरोऽपि "एवं तटादेरपि जातित्वं संस्थानव्यङ्ग्यत्वादि"त्याह। सिद्धान्तकौमुद्यामपि "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" (४।१।६३) इति सूत्रस्य वृत्तौ आकृतिग्रहणा जातिः अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थं इत्युक्त्वा तटोत्युदाहृतम्। तर्कवागीशेन तु नदादौ तटशब्दः पठितः। कातन्त्रटीकायां संक्षिप्तसारेऽप्येवमिति।

भवन् सकलव्यक्तिव्यापक इहाभ्युपगम्यते। यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकृदुपदिष्टेनैकेन धर्म्मेणायं ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिषु प्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ, तस्य संज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात्। एतत्तु सर्व्वस्या जातेरुपयुक्तं(१) तथाहि शुक्ले कृष्णे वा गवादि-पिण्डे सकृदुपदिष्टा गोत्वादिजातिः पिण्डान्तरेऽपि गौरयमित्यादिज्ञान-निर्ग्राह्या भवति, उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात्। एतेन जातिरेका निरवयवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनीति।

पारिभाषिकीं जातिमाह, गोत्रञ्च चरणैः सह इति। पुत्र-पौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिकं गोत्रम्। यथा गार्ग्यः वात्स्य इत्यादिः। गार्ग्यत्वादेर्न संस्थानव्यङ्ग्यत्व, तत्संस्थानस्य जात्यन्तर-संस्थानसाम्यात्, न वा सर्व्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वम्, गार्ग्यः गार्गी गार्ग्यं कुलम् इत्यादिप्रयोगात्। अतः पृथगुक्तम्। अस्य पारि-

(१) एतत् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति द्वयोरपि जातिलक्षणयोर्योजनीयमित्यर्थः। यः लक्षणद्वयेन लक्षितापि सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या भवति सा जातिरिति निष्कर्षः। उक्तञ्च संक्षिप्तसारे तद्धितपादे ४८ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रेण—पूर्व्वोक्तलक्षणद्वयेन व्यवस्थिताया एव जातेः स्वरूपमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति एतेन जातेरेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकं परिसमाप्तिश्च स्वरूपं दर्शितवान्। तथाहि एकस्मिन् मयूरे सकृदाख्याता जातिर्देशान्तरवर्त्तिन्यपि स्वल्पेऽपि महत्यपि मयूरान्तरे निश्चयेन ग्राह्या भवति। तस्मादेका नित्या प्रत्येकं परिसमाप्ता च। सा यदि ह्येका न स्यात्, सकृदाख्याता पिण्डान्तरेऽपि न गृह्येत। यदि च नित्या न स्यात्, पिण्डविनाशे जातेर्विनाशात् पिण्डान्तरे जातिर्नोपलभ्येत। यदि प्रत्येकं परिसमाप्ता न स्यात् तदा यत्राख्याता तस्मिन्नपि पिण्डे सर्व्वात्मना न गृह्येत, किं पुनः पिण्डान्तरे। अंशेन हि परिसमाप्तौ सत्यां अंश एव गृह्येत, न जाति। न हि जात्यंशो जातिर्भवति अनेकत्वप्रसङ्गादिति।

२६५। गुणाद्वोतोऽखरु-स्योङ:।

(गुणात् ५।, वा ।१।, उत: ५।, अ-खरु-स्योङ: ५।)।

भाषिकजातित्वात् गार्ग्यमानिनी वात्स्यायनमानिनीत्यादौ पुंवद्भाव:; न तु वैयाघ्रपदीभार्य्य इत्यादौ, जातिस्वाङ्गेप्लमानिनीत्युक्ते:। चरणं शाखा, वेदैकदेश: कठादिशब्द:, स तु क्रियावचन: (१) ; कठादिरूपचरणस्याध्ययनं क्रियासम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात्। तथाच कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षाणो यदा तदध्ययनसम्बन्धात् अध्येतृपुरुषेषु वर्त्तते, तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्त, मेव पारिभाषिकी जाति:, अस्यापि पारिभाषिकजातित्वात् कठी चरकी कठमानिनी कठीभार्य्य इत्यादि: स्यात्।

लक्षणचतुष्टयाव्याप्यत्वात् मन्देति न जाति:। गार्गीति—गर्गस्यापत्यं स्त्री। गोत्रविहितयो: षुणगौर्यङादिशि युङ्त्वादीप्निषेधे सिद्धे पुनरजादौ यङन्तानां पाठात् नेह युङ्त्वादीप्निषेध: (२)। कठीति—कठो ब्राह्मण: वेदैकदेशस्तेन प्रोक्तम् अधीते य: सोऽपि कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् (३)। एवं कौयुमी।

२६५। गुणात्। स्य उङ् यस्य स:। खरु: स्वेतार्थ:।

---

(१) कठादिशब्दस्तदध्ययनवाचीत्यर्थ:। अतएव सिद्धान्तकौमुद्यां ४।१।६३। सूत्रस्य वृत्तौ "अपत्यप्रत्ययान्त: शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्य्यं लभते इत्यर्थ" इत्युक्तम्।

(२) एतद्विवरणं २७७ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम्।

(३) कठशाखाध्ययनविशिष्टा स्त्रीत्यर्थ:। यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत्। तदाह यम:—पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा॥ इति तत्त्वबोधिनी।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्याद्वा, ननु खरोः स्योऽङ्ग। मृद्वी मृदुः। खरु स्योऽङ्गम् —खरुः पाण्डुः। गुणात् किं —

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥

धेनुः।

खरुश्च स्योङ् च तत्, न तत् अखरुस्योङ् तस्मात्। गुणवाचकादिति—गुणं वक्ति गुणवाचकः, ण्वे णकः। वतुल्लोपादभेदोपचाराद्वा (१) तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः। मृद्वीति—मार्द्दवगुणविशिष्टा इत्यर्थः।

अथ गुणवाचिशब्दज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह, सत्त्व इत्यादि। सत्त्वं द्रव्यं, तत्र निविशते तदाश्रयति, अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति। यथा श्यामो गुणः पूर्व्वमाम्रादिफलमाश्रयति, पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपगच्छति। पृथग्जातिषु दृश्यते इति—पृथक् नाना जातयो येषां तेषु दृश्यते। यथा हंसादिषु यः शुक्लादि गुणो दृष्टः, स शङ्खादिषु दृश्यते। एतेन सर्व्वेण जातिर्न गुणः। न हि द्रव्यसमवायिनी (२) जातिः सत्त्वादपगच्छति, जन्मनः

(१) वतुल्लोपादित्यस्यायमाशयः सूत्रे गुणादित्यत्र गुणवन्तमाचष्टे इति वाक्ये ञौ वतुल्लोपे ञेर्लुक्त्वात् गुणि इति नामधातोः पचादित्वादनि गुण स्तस्मादित्यर्थः। अत्र 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट' इति पाणिनीयवार्त्तिकञ्च।

(२) समवायः सम्बन्धविशेषस्तद्वर्त्तीत्यर्थः। स च सम्बन्धः घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः। तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तित इत्युक्तलक्षणः।

प्रभृत्याविनाशादाधारस्यापरित्यागात्। नापि जातिः पृथग्जातिषु दृश्यते, ब्राह्मणत्वादेर्गवादिष्वसमवेतत्वात्(१)। इदन्तु स्वरूपकथनम्(२)। नापि सत्ता(३) गुणः, द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तमानत्वात्, न च सा द्रव्यादपैति। नन्वेवं कर्म्मापि गुणः, सत्त्वं यदा सक्रियम्भवति तदा सत्त्वे निविशते, यदा निष्क्रियं भवति तदा सत्त्वादपैति, पृथग्जातिष्वपि दृश्यते, यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते, अतो निराकर्त्तुमाह आधेय इत्यादि। आधेय उत्पाद्यः, क्रिया व्यापारस्तस्माज्जातः क्रियाजः, न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः। तथाचोत्पाद्यं घटादिरूपम् अनुत्पाद्यं परमाण्वादिरूपम्(४)। कर्म्मणस्तूत्पाद्यत्वमेव नानुत्पाद्यत्वं, तस्य जन्यत्वात्। एवं(५) घटादेर्महत्त्वादिकमुत्पाद्यम्, आकाशादेर्महत्त्वादिकमनुत्पाद्यमिति। एवं सति द्रव्यमपि गुणः; द्रव्यं(६) हि

(१) समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वाभावात्।

(२) गुणस्येति शेषः।

(३) द्रव्यगुणकर्म्मवृत्तिजातिविशेषः। तथाप्रोक्तं भाषापरिच्छेदे - सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च। द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते इति। सामान्यं जातिः।

(४) परमाणुः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्व्यणुकानामवयवः। स च नित्यः निरवयवः। ततः सूक्ष्ममपि नास्ति। तथाचोक्तं--नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा। अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनीति। परमाणुद्वयात्मकं द्व्यणुकं, त्रसरेणुस्त्रिंशत परमाणु-परिमाणम्। तथाच वैद्यक परिभाषा जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुस्तु विज्ञेयास्त्रिंशता परमाणुभिरिति।

(५) घटादे रूपवदित्यर्थः।

(६) घटपटादिकम्। तथाच—क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम-काल-दिग्देहिनो-मन इति नव द्रव्याणि।

२६६। पात्स्त्रीणादि-स्वाङ्गतोऽक्तेर्वा।

(पाद्—स्वाङ्गत: ५।, अक्ते: ५।, वा।१।)।

द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते (१) निविशते, तदवयवसंयोगविनाशादपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वं निरवयवद्रव्यस्यानुत्पाद्यत्वम्। अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावो यस्य सः सत्त्वप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः, द्रव्यभिन्न इत्यर्थः। एवं सत्यपि व्यवच्छेदफलकत्वात् (२) सत्त्वे एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अभावेऽतिव्याप्तिः स्यात्। घटाभावस्य घटे निवेशात्, घटसन्निधाने कृते तदपगमात्, पृथग्जातिषु दर्शनात्, ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात् (३)। तथाच द्रव्यभिन्नस्य यस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेशः, ततोऽपगम इति द्वयं, निवेशमात्रं क्वचिदधिकरणे (४) पृथग्जातिषु दर्शनं, क्वचिदुत्पादनीयत्वं, क्वचिन्नित्यत्वं, स गुण इत्यर्थः। यथोक्तधर्म्मानाक्रान्तत्वात् धनुरित्यत्र नेप्।

२६६। पात्स्त्री। पादित्यनेन संख्यासूपमानादित्यादिना

(१) द्रव्यसमवायिकारणे कपालादौ।

(२) व्यवच्छेद इतरव्यावृत्तिः। तथाच द्रव्यभिन्नत्वे सति द्रव्येतरावृत्ति-त्वादित्यर्थः।

(३) अतिव्याप्तिर्लक्षणदोषविशेषः। स च अलक्ष्ये लक्षणगमनरूपः। इह हि अभावे न गुणलक्षणलक्ष्य, तत्र लक्षणगमने अतिदोषः स्यादित्यर्थः। गुण-लक्षणे द्रव्यभिन्नत्वे सति द्रव्यमात्रवृत्तिरित्युक्तौ अभावे लक्षणानुसरणदोषं दर्शयति घटेति। प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटाभावो घटेऽस्ति।

(४) नित्यद्रव्ये आकाशादौ।

पाद: शोणादे: स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्याद्वा, नतु क्तेः। त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा। स्वाङ्गात् किं—

स्वाङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम्।
दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्ताद्दृशि च स्थितम्॥

दिष्टस्य ग्रहणम्। शोण आदिर्यस्य स:, पाच्च शोणादिश्च स्वाङ्गञ्च इच्च तत्तस्मात्। न क्तिरक्तिस्तस्या:, अर्थवशादितो विशेषणम्(१)। त्रिपदी—त्रय: पादा यस्या: सा इति वाक्यम्, एवं द्विपदी द्विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि। शोणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन(२) नित्ये प्राप्तेऽनेन विकल्प:। चण्डीति अप्राप्तौ विकल्प:।

शोणादिर्यथा—

शोण-साधारणाराल-विशाल-हय-शङ्कटा: (३)।
कृपाण-कृपणोदारा: कमलो विकटोऽञ्चति:।
अङ्कत्यंहति-कल्याण-यष्टि-वस्ति-विशङ्कटा:।
सहाय-भरुजौ चण्ड: पुराणोऽङ्गादिपश्चिमा:।
नदीभेदे चन्द्रभागा वर्षाभूस्तु प्लवस्त्रियाम्।
अङ्गान्त-दन्त-कण्ठञ्च शृङ्ग-कर्णोष्ठमित्यपि।
पुच्छ-नेत्रं तथा गात्र-जङ्घमङ्गादिरीरित:॥

(१) अर्थपर्य्यालोचनया पादादिभि: सह सम्बन्धासङ्गतेरित्यर्थ:।

(२) मारी सखीति सूत्रस्य टीकायां वार्त्तिकं द्रष्टव्यम।

(३) सर्व्वेषु पुस्तकेषु तालव्यादिरयम्। किन्तु काशिका-कातन्त्र-सिद्धान्तकौमुदी-संक्षिप्तसारेषु शोणादौ, अमरकोषे शब्दकल्पद्रुमे च तालव्यादि-शङ्कट-शब्दोन दृश्यते। दन्त्यादिस्तु देवी-विशेष-वाचकस्तस्य सङ्कटेति रूपमिति केचित्।

बहुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ।

सुकेशी सुकेशा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्त्वात्, अस्वति अङ्गति अं इति एषां त्याद्यन्तप्रतिरूपकत्वात्, यष्टिवस्त्वोः क्त्यन्तत्वात्, अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योङः स्वाङ्गस्याजादौ पाठात्, शेषाणां सर्व्वथैवाप्राप्तेः पाठः । परेतु गौरादौ हयमाहुस्तत्र, हयया शतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात् । अङ्गादिपर्य्यिमाः यथा— मृदङ्गी मृदङ्गा स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा । छगलान्त्री ओषधिरिति नित्यं, नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशृङ्गी चारुकर्णी बिम्बोष्ठी कल्याणपुच्छी सुनेत्री(१) सुगात्री दीर्घजङ्घीति । पक्षे चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी । एकदेश-विकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चान्द्रभागी चान्द्रभागा च ।

तथाच—

चन्द्रभागा चान्द्रभागी चान्द्रभागा च चन्द्रिका ।
चन्द्रभागी च सर्वोक्ता नदीयंश्चा प्रकीर्त्तिता ॥

इति हट्टचन्द्रः । वर्षाभ्वी वर्षाभूः भेकी । स्वाङ्गादुदाहरति,

(१) अङ्गादिगणे तर्कवागीशेन पठितो नेत्रशब्दः काशिका-संक्षिप्तसार-सिद्धान्तकौमुदी कातन्त्रटीकासु न दृश्यते । प्रत्युत हृष्टमुग्धबोधे सुनेत्रा इत्येव न तु सुनेत्रीत्युक्तं न्यायपञ्चाननपादैः । प्रयोगरत्नमालायान्तु कवादिप्रकरणे "दन्तोष्ठ-कण्ठ-गात्राङ्ग-हृत्कर्णोदरादिकात्" इति ५।१५ सूत्रस्य वृत्तौ "आदिना जङ्घा नासा नेत्राणां ग्रहण" मित्युक्तम् ।

सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात्।

राज्ञी राजिः। क्लेम-बुद्धिः मतिः।

सुमुखीति—शोभनं मुखं यस्याः सा इति वाक्यम्। स्वाङ्गाङ्गीत्य एवास्य विषयः। एवं दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्ग-नासिका इत्यादि।

अथ स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि। द्रवो घर्मादिस्त-द्भिन्नं, मूर्त्तं काठिन्यादिस्पर्शविशेषवत्, प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणि-स्थम्, विकारो दोषस्तस्माज्जातं विकारजं, न विकारजमविकार-जं यत् तत् स्वाङ्गं स्यात्। दृष्टमित्यादि—अतत्स्थं अप्राणिस्थमपि तत्र प्राणिनि दृष्टं चेत्तदा स्वाङ्गम्। तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ स्थितं स्तनादिकञ्च तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्गमित्यर्थः। अद्रवादि-पदानां व्यावृत्तिमाह बहुस्वेदेत्यादि। राज्ञी राजिरिति राज-धोरिस्त्यः। एवं—

श्रोणी मसी सूची शारी वीची वेणी मणी कटी।
श्रेणी च रजनी पक्षे श्रोणिरित्यादयः क्रमात्॥

अक्तेरित्यनेन क्त्यर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणिः अजीवनिः काङ्गारिमकार्षीः सर्व्वां कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात्। क्त्यन्ता-दपि कश्चित्। मा गान्म्लानीं मृणालीति तु म्लानशब्दात् भावे ष्णे कृते षित्त्वादीप्। परे तु र्गयहणादीकारान्तादपि, तेन श्री लक्ष्मीत्यादि, तथाच—तां श्रीमिव समायान्तीमित्यादिप्रयोग इत्याहुः। निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् क्तिदिकारादेव, तेन सुगन्धिः युवजानिरित्यादौ न स्यात्।

२६७ । धात् क्रीतात् । (धात् ५।, क्रीतात् ५।) ।

धनेन क्रीयते स्म—धनक्रीती ।

२६८ । क्तादल्पे । (क्तात् ५।, अल्पे ७।) ।

धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

२६९ । स्वाङ्गाद्धि । (स्वाङ्गात् ५।, हे ७।) ।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्तस्तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६७ । धात् । धनक्रीतीति—क्रीधोः क्तः, स्याद्युत्पत्तेः प्राक् क्रदन्तेन सह से अनेनेप् । सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीति तु स्याबन्तेन सह सादिति परे । अन्ये तु धनक्रीतीत्याहुः । धादिति पौनिर्देशादव्यवहितक्रीत-शब्दादित्यर्थः, तेन धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित्, तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात् किम् ? राजक्रीता(१) ।

२६८ । क्तात् । धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति(२) । अभ्रलिप्तीति—अल्पेनाभ्रेण क्तेत्यर्थः । एवं सूपलिप्ती पात्री, मधुलिप्ती जिह्वेत्यादि । अल्प किम् ? सुरापूर्णा भक्तिः ।

२६९ । स्वाङ्गात् । क्त इति क्तान्त इत्यर्थः । शङ्खभिन्नीति—शङ्खो ललाटास्थि, शङ्खो भिन्नो यया इति वाक्यम् । एवमूरुभिन्नी गलात्कृत्ती केशविलूनीत्यादि । स्वाङ्गात् किम् ? बहुकृता सु-कृता । हे किम् ? पादपतिता । परे तु नञ् सु-बहु-सुख मास वत्सर-

(१) राज्ञा क्रीता, राज्ञेति कर्त्तरि तृतीया ।

(२) अत्रापि स्याद्युत्पत्तेः प्राक् समास इति दुर्गादासः ।

२७० । वाच्छन्नाज्जातेः ।

(वा ।१।, अच्छन्नात् ५।, जातेः ५।) ।

आच्छादनजातिवर्ज्जात् जातिवाचिनः परात् क्ते स्थितात् क्तादीप् स्याद्वा । इक्षुभक्षितो इक्षुभक्षिता । छन्नात्तु-वस्त्रच्छन्ना ।

२७१ । पल्यामपालकान्तात् ।

(पल्याम् ७।, अपालकान्तात् ५।) ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्य्यायाम् ।

गोपी । पालकान्तात्तु--गोपालिका ।

दुःखभिन्नात् क्तान्तहमादन्तोदात्तात् क्तादीपमाहुः । तद्ग्रन्थकृता स्वाङ्गादिति विशेषणात् अकृता सुकृता इत्यादि वारितम् ।

२७० । वाच्छन्नात् । न च्छन्नोऽछन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितीति —इक्षुर्भक्षितो यया सा इति वाक्यम् । एवं वृकदष्टी शुकजग्धी सुरापीती, पक्षे वृकदष्टेत्यादि । जातेः किम् ? मासकृता घृतपीता । क्तादिति किम् ? केशप्रिया ।

२७१ । पल्याम् । पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः, न पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात् । नञः सादृश्यद्योतकत्वात् (१) पुंवाचकादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति—गोपस्य पत्नीति वाक्यं, पुंवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धे वाच्ये स्त्रियां

---

(१) सादृश्यन्तु पालकशब्दस्य पुंस्त्वेन अदन्तत्वेन च, तेन पालकभिन्नात् पुंवाचकाददन्तादेवायं विधिः । अतएव पुंसः पत्नी इत्यादौ न स्यात्, अदन्तत्वाभावादिति । "पत्न्यामित्यनेन पुंवाचकादिति लभ्यते । तथा पालकान्तवर्जनाददकारान्तादिति वक्तव्य"मिति वृहन्मुग्धबोधम् ।

२७२। ब्रह्मरुद्रभवसर्व्वमृड़ेन्द्रवरुणादानङ च।

(ब्रह्म—वरुणात् ५।, आनङ् ।१।, च ।१।)।

एभ्यः पत्नीमीप् स्यात्, तेषामानङ् च। ब्रह्माणी रुद्राणी।

२७३। मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य्यसूर्य्यार्य्याद्वा।

(मातुल—अर्य्यात् ५।, वा ।१।)।

वृत्तिः। एवं वैश्यी वैश्यी शूद्रीत्यादि। गोपालिकेति - गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम्। एवमश्वपालिकेत्यादि। पुंवाचकात् किम्? प्रजाता (१)।

२७२। ब्रह्म। ब्रह्मा च रुद्रश्च भवश्च सर्व्वश्च मृड़श्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्तस्मात्। ङित्वादन्त्यस्यान। ब्रह्माणीति—ब्रह्मणो भार्य्या इति वाक्यम्। एवं रुद्राणी भवानी सर्व्वाणी मृड़ानी इन्द्राणी वरुणानी। मण्डूकगत्या वानुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् महेन्द्राणी शक्राणी। तथाच—चारुधामा महेन्द्राणी शक्राणी गजवाहिनीति(२)। परे तु ब्रह्मशब्दं न गृह्णन्ति। तन्मते ब्रह्माणमानयतीति अनर्थाः अौ टात् परमितिपणि पित्त्वादीपि ब्रह्माणी; एवं शक्राणी शिवानी ईश्वराणीत्याहुः। महेन्द्राणीति महती चासौ इन्द्राणी चेति व्युत्पत्तिः।

२७३। मातुलो। मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्य्यश्च सूर्य्यश्च अर्य्यश्च तत्तस्मात्। मातुलानीति मातुलस्य पत्नीति वाक्यम्।

(१) "प्रजातेति प्रजाता निर्गतगर्भाभिधीयते। नायं शब्दः पुंसो वाचक" इति मणिप्रभायां तद्धितपादे ९३ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः।

(२) मणिप्रभायादौ तु जयवाहिनीति।

मातुलानी मातुली। अन्ये ङीपमपि विकल्पयन्ति, तदा मातुलेत्यादि। तद्वाशब्दो व्यवस्थाप्यः। आचार्य्यानी, अत्र न णत्वम्।

२७४। वृषाकप्यग्नि मनु पूतक्रतु कुसित कुसीदादैङ् च।

(वृषाकपि --कुसीदात् ५।, ऐङ् ।१।, च ।१।)।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात्, तेषामैङ् च। वृषाकपायी अग्नायी मनायी।

अन्ये तु इत्यादि ये तु ईपं विकल्पयन्ति तन्मते मातुला इत्यपि। तदस्मन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम्। एवम् उपाध्यायानी उपाध्यायी, स्वयं व्याख्यात्री चेदुपाध्यायी उपाध्याया च। आचार्य्यस्य पत्नी आचार्य्यानी, स्वयं व्याख्यात्री चेदाचार्य्या (१)। सूर्य्यस्य पत्नी सूरी, देवतायां (सूर्य्याणी ?) (२) सूर्य्या च। क्षत्रियार्य्ययोः पत्नी क्षत्रियी अर्य्यी, जातौ क्षत्रियाणी क्षत्रिया, अर्य्याणी अर्य्या चेति।

२७४। वृषा। वृषाकपिश्च अग्निश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च

(१) अर्य्याणी स्वयमर्य्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि। उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्य्यापि च स्वतः। आचार्य्यानी तु पुंयोगे स्यादर्य्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायानुपाध्यायी" -इत्यमरः। या च स्वयं मन्त्रव्याख्याकृत् सा आचार्य्या इति तट्टीका।

(२) सूरी कुन्ती, मानुषीयम् इति सिद्धान्तकौमुदी। अत्र सूर्य्याणीति लिपिकरप्रमादपाठः। अतएव "सूर्य्याणीत्युदाहरणं पाणिनि सर्व्ववर्म्म-क्रमदीश्वराणामसम्मतत्वाद्धेय"मिति दुर्गादासः।

२७५। नारी सखी यवानी यवनानी हिमान्यरण्यानी मनावी पतिवत्न्यन्तर्वत्नी पत्नी भाजी गोणी

कुमोदश्च तस्मात्। पद्मन्यादौ वाग्रहणात् नित्यमिदम्। पत्न्यामेव नियमात् पूतक्रतुर्वाक्षागोत्यत्र न स्यात् (१)।

२७५। नारी। निपातो ह्यर्थविशेष इत्युक्तः। नृ नरस्य जातौ नारी। सखी सुहृदि। दुष्टो यवो यवानी, यमानीति ख्यातिः (२)। यवनानां लिपिर्यवनानी (३)। अन्यत्र यावनी भाषा। हिमानी हिमसंहतिः। महारण्यमरण्यानी। मनोः पत्नी मनावी, मनायी च पृथक्। पतिरस्त्यस्याः सा पतिवत्नी सभर्तृका, भर्तामत्त्वं नश्च. अन्यत्र पतिमती सेना। अन्तरस्त्यस्याः अन्तर्वत्नी (४)

(१) हरिविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। पूतक्रतुरिन्द्रः। कुशितः—जनपदविशेष तद्वासी च। कुमोदः नमोदस वृद्धिजीविका महान्, कुमोदिक विनु इति मेदिनी।

(२) यमान् इति भाषा।

(३) लिपिरक्षर-संस्थानम्।

(४) अन्तर्वत्-पतिवतोर्नुक् (४।१।३२) इति पाणिनीय सूत्रस्य सिद्धान्तकौमुद्यां "अन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरण-शक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते। प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घट इत्युक्तम्। अतोऽत्र अन्तर्वतीति प्रत्युदाहरणं नैव सङ्गतम्। तथाच 'अन्तर्वतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तम्, अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसम्भवात्' इति तत्त्वबोधिनी। तर्कवागीशमते तु अन्तर्वतीति प्रत्युदाहरणं। गोयीचन्द्रोऽपि अन्तर्वती शालेति प्रत्युदाहृतवान्। अत्र अन्तर शब्दो गर्भवचन इति मधुसूदनः।

नागी स्थली कुण्डी काली कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिश्वाः। (नारी—अशिश्वाः १।॥)।

एते निपात्यन्ते।

गर्भिणी, अन्यत्र अन्तर्वत्नी। पत्नी पाणिगृहीती (१), अन्यत्र पतिरियं स्त्री ग्रामस्य।

समानैक-पुत्र-सपिण्ड-वीर भ्रातृभ्यश्च ङे। एभ्यः पत्युः पत्नी निपात्यते ङे। समानः पतिरस्याः सपत्नी, एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि। ङे किम्? एकपतिः स्त्री ग्रामस्य।

अन्यस्माद्वा। वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी वृद्धपतिः, स्थूलपत्नी स्थूलपतिः। ङे किम्? अतिपतिः। ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित्।

भाजी पक्वायाम्, अन्यत्र भाजा। गोणी धान्यादिवहनपात्रभेदः, अन्यत्र गोणा। नागशब्दोऽत्र गुणवचनः, नागी स्थूला। जातिवचनात्तु पूर्व्वेणैव यथा—नागी करेणुः नागी काद्रवेयी, अन्यत्र नागा (२)। स्थली अकृत्रिमा भूः, अन्यत्र स्थला (३)।

---

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४।१।३३) इति सूत्रस्य वृत्तौ "वशिष्ठस्य पत्नी, तत्कर्त्तृक-यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात्" इत्युक्तम्।

(२) नागशब्दः स्वगक्यार्थ-गजगत-स्थौल्यगुण-योगात् स्वगक्यार्थ-सर्पगत-दैर्घ्यगुणयोगाच्च स्थूले दीर्घे च वस्त्वन्तरे वर्त्तते। तत्र यदा स्थौल्यगुणवत्यां कस्याश्चिद्वर्त्तते तदैव तस्मादीप् स्यान्नतु दैर्घ्यगुणवत्यामित्यागय इति हृहन्मुग्धबोधम्।

(३) जलशून्याकृत्रिमभूमिः।

कुण्डी पात्री, अन्यत्र कुण्डा जारजा। काली कृष्णवर्णा, अन्यत्र काला श्रोतुमशक्ता। कुशी लौहविकार: फाल इति, अन्यत्र कुशा रज्जुः। कामुकी मैथुनेच्छावती, अन्यत्र कामुका धनस्य। घटादल्पत्वे घटी पात्रभेद:। घटीत्युपलक्षणं, प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्याटीप्, तेन मठी पटी छत्री वंशी मृणालीत्यादि। प्रायश इत्युक्तेः अल्पो वृक्षः वृक्षक इत्यादौ न स्यात्। कवरी केशवेशः, अन्यत्र कवरा कर्व्वुरा।

नीलात् प्राण्योषध्योः। नीली गौः, नीली ओषधिश्च (१)। कुवलय-दल नीला कोकिला वालचूते इति तु नील्या रक्तेत्यर्थे अस्यः तस्माटाप् नीला। ततश्च कुवलयदलवन्नीला कुवलयदल नीला, एवं वर्व्वणा मक्षिका नीला इत्यमरः। नीला कङ्गु (२) रिति तु जात्यभिधाने संज्ञायां वेति केचित् (३)। नञपूर्व्वे शिश्वोर्जायायाम् अशिश्वी, शिशुना विना जाया इत्यर्थः।

पाणिगृहीतीत्यूढायाम्। पाणिर्गृहीतोऽस्याः सा पाणिगृहीती

(१) नील शाक इति भाषा।

(२) कङ्गुः पीततण्डुला, धान्यविशेषः, काङ्गनि इति भाषा।

(३) वर्व्वणा मक्षिका नीलेत्यमरस्य टीकायां—'नीलेति मक्षिकाविशेषणमिति सुभूः'। अन्ये तु नीलीति पाठं मन्यमाना नीलात् प्राण्योषध्योरिति ईप्रत्ययं नामत्वमाहुः। अत्र रायः * * * नीला कायवर्णा, नीलेति मक्षिकाविशेषणम्। अतएव नीलात् प्राण्योषध्योरिति नित्यं ङीप्प्राप्ते नीलेति टाबन्तपाठो लेखकप्रमादज इति सुभूत्यादयः। नील्या रक्तेः "नील्या अस्ति त्यन्, नीला। अतएव कुवलयदलनीला कोकिलेति प्रयोगः, अतो न ङीप् इति समाधेयम्। कायवर्णमक्षिकाया एकम्। यदा तु नाम एव तयं तदा "वा संज्ञाया"मिति ङीपभावपक्षे युक्त एव टाबिति तु वयम् इत्युक्तम्।

२७६। पद्धती शक्ती युवत्यनड्वाही श्वेन्येनी हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्नी पलिक्नी वा।

(पद्धती—पलिक्न्यः १॥, वा ।१।)।

पक्षे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता। असिक्नी अवृद्धा, पलिक्नी वृद्धा।

जाया, यज्ञसंयोगेनोढ़ा इत्यर्थः, अन्यत्र तु उपचारात् पत्न्यादि-प्रयोगः (१)।

अनुदात्तान्ताद्वर्णान्ङीप्। अनुदात्तान्तवर्णवाचिनः स्त्रियामीप् स्यात्। कल्माषी शबली मारङ्गीत्यादि। अनुदात्तान्तादिति किम्? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि। इदं नदादित्वात् सिद्ध-मिति केचित्। अन्तोदात्तस्य छन्दोविषयत्वात्।

२७६। पद्धती। पादस्य हतिरिति वाक्यं, हनधोः क्तिः, अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः। शकधोः शक्ती शस्त्रभेदः, बले तु शक्तिः। युवन्शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तङ् निपात्यते, अनान्त-त्वान्न वस्य उः। अनडुह्शब्दस्य ईपि वा आण् निपात्यते। श्वेत-एत हरित भरित-रोहित-लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्ता-न्ताद्वर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप्, तस्य नश्च निपात्यते। भरितो हरितो मत इति विश्वः। भरितशब्दं परे नाहुः। असित-

---

(१) उक्तञ्च काशिकायां—"कथं वृषलस्य पत्नी? उपमानाद्भविष्यती"ति (४।१।३३)।

२७७। न मन्संख्यास्वस्रजादेः।

(न।१।, मन्-संख्या-स्वसृ-अजादेः ५।)।

एभ्य ईप् न स्यात्। सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला।

(१०२) नेपीत्युक्तेः—यावती बह्वी।

पलिताभ्यामीप्, तयोः क्रश्च निपात्यते। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-

त्वात् प्रियत्री प्रियत्रिः विंशती विंशतिः इति।

२७७। न मन्। स्वसा च अजश्च तौ, तावादी ययोः तौ।

मन् च संख्या च स्वस्रजादी च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्।

सीमेति—नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः। पञ्चेति—नान्तसंख्याया

एव ईप्निषेध इत्यन्ये। सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी

एकेत्यादौ न स्यादित्येके। स्वसेति ऋदन्तत्वात् प्राप्ते निषेधः।

स्वस्रादिर्यथा--

स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो यातृ-ननन्दरौ,

दुहिताव समाख्याता नसा केनचिदिष्यते॥

नप्त्रीत्यन्ये। अजेति—जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः।

अजादिर्यथा—

अजाश्वा मूषिका विप्रा कोकिला वड़वेड़का।

परपुष्टा परभृता चटका वर्त्तिका तथा॥

शूद्रा जातौ टकारेत्सु बहुयत्तत्किमः करः।

तथा हायनहानौ च स्यातां पूर्व्वापरात् परौ॥

पत्न्यां बालोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च।

स्वाङ्गे तु स्रोड् गुद क्रोड़ शफ बाल भगोत्तराः॥

कर घोणा शिखा नासा गिरौ भुज गलान्तकाः ।
खुर-ग्रीवोत्तराश्चैव नख मुखान्ताश्च नामनि ।
स्वाङ्गात् क्रतमितौ जातप्रतिपन्नौ च हे मतौ ॥

अजादिद्वादशभ्यो(१) जातिवाचकत्वात्, बहुकरादिभ्य(२)ष्टि-त्वात्, बालादिपञ्चभ्यः पत्नां पुंवाचकत्वात्, स्योङ्गुदाद्यन्तेभ्यः स्वाङ्गत्वात्, स्वाङ्गात् क्रताद्यन्तेभ्यो हे क्तान्तत्वात्, ईपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा—बहुकरा यत्करा तत्करा किङ्करा पूर्व्वहायणा अपरहायणा पूर्व्वहाणा अपरहाणा, इह पाठात्णत्वम् (३) । स्वाङ्गस्योङ् यथा—सुगुल्फा सुपार्श्वा । गुदा-देस्तु—सुगुदा सुग्रीवा इत्यादि । संज्ञायां तु—शूर्पणखा कालमुखा गौरमुखा । अनाम्नि तु—शूर्पनखी शूर्पनखा । स्वाङ्गात् क्रतादि-र्यथा—केशजाता स्तनजाता (४) इत्यादि ।

अनासिकोदरा बह्वचः । नासिकोदरभिन्ना बह्वचः स्वाङ्ग-वाचिनोऽजादौ पठिताः (५) । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि । नासिकोदरात्तु—तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका, महोदरी महोदरा इत्यादि ।

सह-नञ्-विद्यमानपूर्व्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्य-माननासिकेत्यादि ।

(१) शूद्रापर्य्यन्तेभ्यः । (२) हायणपर्य्यन्तेभ्यः ।

(३) णत्वप्रकरणे त्रिचतुर्भ्यां वयस्येव हायनस्येत्युक्तेर्हान-शब्दस्य णत्वा-प्राप्तावित्युक्तम् ।

(४) स्वाङ्गाद्धे इतीपः प्राप्तौ निषेधः ।

(५) अजादौ पठिता इति परत्राप्यनुवृत्तिः ।

स्वाङ्गसमुदायान्ताच्च (१)। कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याणपाणिपादा। अस्वाङ्गसमुदायान्तात्तु—कल्याणं विद्यमानं मुखं यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी। पूर्व्वसूत्रे (२) पूर्व्वदग्रहणात् सह-नञ्-विद्यमानपूर्व्वावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे (३)।

ष-कोशलाजादावटात् ण्यो यङ्च। षकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाच्च ण्यः सर्व्वे आदिष्टा यङ्श्चाजादौ पठिताः। गौरक्षस्यस्यापत्यं गौरक्ष्या, एवं पौतिमाष्या शार्क्कराक्ष्या इत्यादि। कौशल्या आजाद्या आवट्या। यङो यथा—

> ष्यण्णोरनार्षयोर्गोत्रे यङ् रूपोत्तमयोः स्त्रियाम्।
> गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित्॥
> क्रौड़िरापिशलिर्लाडि(४)र्व्याडिरापक्षितिस्तथा।
> भौरिकिर्भौलिकिः शाल्मस्थलि-कापिष्ठलीत्यपि।
> सौधातकिश्चौपयतस्तथा वैकृयतो मतः।
> चैकयतः शैकयतो भोजस्तु क्षत्रिये तथा।
> सूतो युवत्यां, क्रौड्यादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः॥

---

(१) स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गवाचकसमासावयवीभूतपदसमूहः अन्तो येषां तादृशाः शब्दा अजादौ पठिता इत्यर्थः।

(२) अत्र विद्यमानशब्दपूर्व्वकत्वेऽपि कथमीप् इत्याशङ्क्याह पूर्व्वसूत्रे इति।

(३) तकारागमोऽपि कृतो ङा तत्पुत्रे इत्यस्य टीकायां से सर्व्वादिरमादिर सर्व्वान्तरमुत्तरदामिति पूर्व्वाचार्य्यैर्व्यवस्थापितमिति वक्ष्यति। तेनात्र विद्यमानशब्दस्य पूर्व्वपदत्वाभावान्नेप्निषेधः।

(४) नाड़िरिति क्वचित् पाठः।

(१) त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपम् उपोत्तमं, रु उपोत्तमं ययोस्तौ तयोः, न आर्षौ अनार्षौ तयोः। ष्णश्च ण्णिश्च तौ तयोः। तथाच गोत्रविहितयो रूपोत्तमयोरनार्षयोः ष्णष्ण्योः स्त्रियां यङ् स्यात्, ङ इत्। करीषगन्ध इव गन्धो यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धश्च (२) तस्य स्त्र्यपत्यं कारीषगन्ध्या। एवं वाराह्या वाराह्या इत्यादि। अनार्षयोः किम्? वाशिष्ठी वैश्वामित्री। रूपोत्तमयोः किम्? औपगवी कापटवी। इह गोत्रशब्देनापत्यमात्रमुपलक्ष्यते। गोत्रे किम्? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री। ष्णष्ण्योः किम्? ऋतभागस्यापत्यं स्त्रीति (ष्णप्रत्यये) आर्त्तभागी, ऋतभागस्यानन्तरापत्यमित्यर्थे ष्णिविधानादार्त्तभाग्येति।

गोत्रस्येत्यादि। गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभिमताः कुलाख्याः पुणिक भुणिक मुखरास्तेभ्यः ष्णे यङ्। पुणिकस्य स्त्र्यपत्यं पौणिक्या भौणिक्या मौखर्य्या इति।

क्रौड्यादिदशानां ष्णेस्त्रीपयतादिचतुर्णां ष्णस्य यङ्। क्रोड़स्यापत्यं स्त्री क्रौड्या। आपिशल्या लाड्या आपच्चित्या भौरिक्या भौलिक्या शालास्थल्या कापिष्ठल्या सौधातक्या चौपयत्या वैङ्कयत्या चैकयत्या शैकयत्या इत्यादि। भोजस्यापत्यं स्त्री भोज्या क्षत्रिया, अन्यत्र भोजी। सूतस्यापत्यं स्त्री सूत्या युवती, अन्यत्र सूती।

---

(१) कारिकां व्याचष्टे। त्रिप्रभृतीनां—बहूनां त्रिकानामित्यर्थः।

(२) करीषं—शुष्कगोमयम्।

२७८। उतोऽयुङ्रज्ज्वादे र्नृप्राणिजातेरूप्।

(उतः ५।, अयुङ्रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजातेः ५।, ऊप्।१।)।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात्, न तु युङो रज्ज्वादेश्च। कुरूः कर्कन्धूः। प्राणिजातेस्तु—धेनुः। युङ्-रज्ज्वादेस्तु—अध्वर्युः रज्जुः हनुः।

वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृक्षि सात्यमुग्रि (१) काण्ठे-विद्धि इत्येषां वा यङ्। दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी शौचवृक्ष्या शौचवृक्षी सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी। अन्ये तु पारिभाषिकगोत्रविज्ञितयोः ष्णाणोरेव यङ् विधानम्। अनन्तरापत्ये दैवदत्त्या याज्ञदत्त्या इति "क्वचिदन्यतोऽपि" इतिसूत्रं (२) विधायाहुः। एवं "वयस्यचरमे" इति सूत्रं (३) विधाय किशोरी तरुणी चिरण्टीत्यादि उदाहरन्ति। कन्या बाला वत्सा होड़ा पाका मन्दा विनता इत्येषाम् अचरमवयोऽर्थत्वादीपि प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः (४)।

२७८। उतो। य उङ् यस्य सः, रज्जुः आदिर्यस्य सः, युङ् च रज्ज्वादिश्च तत्, न तत् अयुङ्रज्ज्वादि तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। न प्राणी अप्राणी, ना च अप्राणी च तत्, तच्च तत् जातिश्चेति तस्याः। कुरूरिति—कुरुशब्दः कुरुदेशस्थमनुष्यजातिवाची। एवं

(१) संक्षिप्तसारे शाव्यमर्घिरिति। (तद्धितपादे १६ सूत्रम्)।

(२) संक्षिप्तसारे तद्धितपादे १५ सूत्रम्।

(३) संक्षिप्तसारे तद्धितपादे ४० सूत्रम्।

(४) संक्षिप्तसारे तद्धितपादे ७ सूत्रम्।

२७९। वाम लक्षण शफ सह सहित संहितोपमानादूरो:।

(वाम—उपमानात् ५।, ऊरो: ५।)।

वामोरू: रम्भोरू:।

२८०। तन्वादेर्वा। (तन्वादे: ५।, वा ।१।)।

तनू: तनु: चञ्चू: चञ्चु:।

इति स्त्रीत्यपाद:।

ब्रह्मबन्धू: धीबन्धू:, एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तेते, तथा कारूरित्यादि। कर्कन्धूरिति—कर्कन्धुशब्दो बदरीजातिवाची,एवं अलाबू: इर्व्वारूरित्यादि। धेनुरिति नृभिन्नप्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात्। एवं कृकवाकु: ओतुरित्यादि। तथा अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची (१)। रज्जुरिति अप्राणिजातिवाची, एवं हनु: तर्कु: (२) त्सरु: स्नायु: इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्।

२७९। वाम। वामस्य लक्षणस्य शफस्य सहस्य सहितस्य संहितस्य उपमानस्य तत्तस्मात्। वामोरूरिति वामौ मनोहरावूरू यस्या: सेति वाक्यम्। वामादीनामनौपम्यार्थं वचनम्। सफलसम्फलाभ्यामित्यन्ये। रम्भोरूरिति—रम्भे इव ऊरू यस्या: सा। एवं करिकरोरूरित्यादि।

२८०। तन्वा। तनु: आदिर्यस्य स: तस्मात्। तनूरिति।

---

(१) अध्वर्यु: यजुर्व्वेदवित् ऋत्विक्। (२) यन्त्रविशेष: टेको इति भाषा।

गौण्येऽपि, तेन वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः, सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् ।

तन्वादिर्यथा—

> तनुश्वश्रुरुरुर्भीरुः कङ्गु पङ्गु प्रियङ्गवः ।
>
> गण्डुः कुहुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयुस्तथा ॥

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाम्नि बाह्वन्त-कमण्डलु-कद्रुभ्यो नित्यमूप् स्यात् संज्ञायाम् । भद्रबाहूः, कमण्डलूर्नाम काचित्, कद्रूर्नागमाता । नाम्नि किम् ? वृत्तबाहुः ।

श्वश्रूः । इदं निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रूः ।

आबादेर्लुक् त-लुकि । आप ईप ऊपश्च लुक् स्यात् त-लुकि । बहुलाः कृत्तिकास्तासु जात इति णस्य लुक्, लुकि न तन्नेति निषेधान्न त्रिः, त-लुकि आपो लुक् बहुलः, आपो लुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एवम् अश्विन्यां जात इति णलुकि ईपो लुक् अश्वो । त-लुकि किम् ? बहुलानाम् अश्विन्याश्च पतिः बहुलापतिः अश्विनीपतिरिति ।

इति स्त्रीत्यपादः ।

कारकम् ।

२८१ । स्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

(स्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७।, प्री ।१।)

लेरर्थे सम्बोधने त्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् ।

कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्व्वोऽव्यर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ।

---

२८१ । स्यर्थ । (१)लेरर्थो स्यर्थः, उक्तश्चासावर्थश्चेति सः, स्यर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च तत्तस्मिन् । स्यर्थो (१) हि स्वार्थादिपञ्चात्मकः, केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्र्यात्मकः । यदुक्तम्—(२)

"स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्म्मादिरेव च ।

अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः" ॥ इति ।

तत्र स्वार्थो विशेषणं (३), द्रव्यं विशेष्यम् (४), लिङ्गं पुंस्त्वादि, संख्या एकत्वादिः, कर्म्मादिर्ढादिः । तथाहि गौर्नित्या (५) इत्यत्र

---

(१) स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादीनामर्थान् निरूपयति स्यर्थे त्यादीति दुर्गादासः ।

(२) शब्देनोच्चार्य्यमाणेन यद्वस्तु प्रतिपाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थसंज्ञयेति प्राञ्चः ।

(३) भाष्ये इति शेषः । तत्र लिङ्गार्था इत्यत्र शब्दार्था इति विशेषः ।

(४) विशिष्यते सम्बुध्यते येन तत् विशेषणम्, इतरव्यावर्त्तकमिति यावत् ।

(५) विशिष्यते विशेषणपदैः सम्बुध्यते सम्यक् ज्ञायते यत् तद्विशेष्यम ।

(६) गोत्वजातिर्नित्येत्यर्थः । तत्र नित्यत्वं ध्वंसप्रागभावरहितत्वमिति । जातिशक्तिवादिनो वैयाकरणा इत्येतत् दूषयितुमिदमुदाहृतम् । मीमांसकमतञ्चैतत् ।

स्वरूपं (१) विशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दो ह्यर्थं (२) प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । जातिः शक्यत्वात् द्रव्यम् (३) । एवं(४) पटीयः शुक्लः, नीलो घटः, पाचको मैत्रः, दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात्,गुणघटमैत्रचैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् । गौः सुन्दर (५) इत्यादौ तु शक्याश्रयतया

(१) गवादिशब्दस्वरूपम्, तदपि लिङ्गार्थः । तथाहि "न चास्ति प्रत्ययो लोके शब्दो यत्र न भासते" इति संक्षिप्तसारस्य गोयीचन्द्रकृतटीकाया व्याख्याकृत् अभिरामविद्यालङ्कारः ।

(२) शब्दस्वरूपस्य स्वार्थत्वे प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदापत्तिं दृष्टान्तेन निरस्यति शब्दो ह्यर्थमिति—दीपो यथा अर्थं घटादिकं वस्तु प्रतिपादयन् ज्ञानविषयीकुर्वन् ज्ञानविषयीकरणसमकालमेवेत्यर्थः स्वरूपमात्मानमपि प्रतिपादयति बोधयति, तथा गवादिशब्दोऽपि अर्थमभिधेयं गोत्वादिकं प्रतिपादयन् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । एतेन गवादिशब्दस्वरूपमपि लिङ्गार्थो भवतीति फलितार्थः ।

(३) जातिर्गोत्वम् । शक्यत्वात् शक्तिविषयत्वात् । शक्तिस्तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपेति तार्किकाः । आधुनिकसङ्केतसंपदार्थम् इच्छामात्रमपीति केचित् । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यो भवति । तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्राञ्च" इति ।

(४) प्रयोगविशेषे विशेष्यविशेषणभावं दर्शयितुमाह एवमिति । पटीय इत्यादि—पटत्वसमानाधिकरणो गुणः, नीलगुणविशिष्टाभिन्नो घटः, पाकक्रियान्वयाभिन्नो मैत्रः, दण्डसम्बन्धवदभिन्नश्चैत्र इत्येवं शाब्दबोधाः ।

(५) जातिशक्तिवादिमते जातौ सौन्दर्यादिगुणानामसत्त्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते गौः सुन्दर इति । शक्याश्रयतया शक्यं जातिस्तदाश्रयतया । व्यक्तिः—सास्नादिमद्गोपिण्डः । तदुक्तमभिरामेण "नन्वेवं व्यक्तेः पदार्थत्वाभावे गौर्भक्षयतीत्यादौ कथं व्यक्तिप्रतीतिः, जातेर्व्यक्तेरविनाभावात् व्यक्तिप्रतीतिरित्यदोष इति । (व्यक्तेरविनाभावात्—व्यक्तिं विना जातेरनवस्थानादित्यर्थः) ।

व्यक्तिरेव द्रव्यं, जातिस्तु स्वार्थ इति। यद्यपि (१) प्रयोजननिर्व्वाहकारितया व्यक्तयो जातेर्भिन्ना एव, तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते। यदुक्तम्—

"अर्थक्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च।
ता एव व्यक्तयस्त्वव्यक्तभेदा जातिरुदाहृता" ॥ इति।

धर्म्मधर्म्मिणोरभेदवादिमतेनेदम्। न च लिङ्गं त्वार्थः (२), स्तनः स्त्री: स्नानमित्यादौ एकयैव सिक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः। नापि (३) संख्या त्वार्थः, एको द्वौ त्रय इत्यादौ व्यर्थताकल्पनात्,

---

(१) ये च जातौ शक्तिं वदन्तोऽपि धर्म्मधर्म्मिणोरभेदमङ्गीकुर्व्वन्ति, तन्मते गौः सुन्दर इत्यादौ न कश्चिद्विरोध इति दर्शयितुं तन्मतमुपन्यस्यति यद्यपीति। प्रयोजनं हलकर्षणादि, तन्निर्व्वाहकारित्वं जातौ न सम्भवति तस्या निरवयवत्वात्। व्यक्तयः गवादयः। तिरोहितभेदा—तिरोहितः अनभिव्यक्तः भेदो यस्यास्तथाभूता। एतेन जातिव्यक्त्योरभेदभावः प्रतिपादितः। अतएव नैयायिका जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्याहुः। जात्यादयः समुदिता एव पदस्याभिधेय इत्यर्थः। तत्र आकृतिः समवायः, तेन समवायसम्बन्धेन गोत्वाश्रयगोपिण्डे गोशब्दस्य शक्तिरिति तेषां मतम्। तथाच "तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यती"ति शब्दखण्डे सिद्धान्तमुक्तावली।

(२) लिङ्गार्थलक्षणे उद्देश्यक्रमप्राप्तं लिङ्गं पुंस्त्वादिकं प्रकृत्यर्थ एव न तु प्रत्ययार्थः। तस्य प्रत्ययार्थत्वे दोषमाह न चेत्यादि।

(३) संख्याया अपि लिङ्गवाच्यत्वमित्याह नापीति। व्यर्थताकल्पनात् संख्याया इति शेषः। तथाच एकादिशब्दस्थले एकत्वादिसंख्यायाः शब्दवाच्यत्वस्य क्लृप्तत्वादित्यर्थः। उक्तञ्चैतत् 'तानि च क्रमादेकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। द्विशब्दो द्वान्तः। त्र्यादयः संख्याशब्दा बह्वन्ता" इति ग्रन्थकारेण। किञ्च "लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तात् सुः पदत्वार्थमव्ययादिति, अद्रव्यवाचिनामव्ययानामेव लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वम् अन्येषान्तु लिङ्गसंख्ये विद्येते एव इति संक्षिप्तसारे कारकपादे

स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम्(१)। परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-विशिष्टं प्रत्ययार्थं (२) सह ब्रूत इत्युक्तेस्त्यार्थमप्याहुः। एवं ढादि-रपि। अस्य तु स्वार्थादिचतुर्ष्वर्थेषु विषयः, ढादिषु विशेषविधा-नात्। यदुक्तम्—

"एके एकक इत्यन्ये द्वावित्यन्ये त्रयोऽपरे।
चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते॥"

त्रिकमते तु (३) दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवा-

---

४३ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः। क्रमदीश्वरस्तु त्रिकवादी। तथाच तत्रैव सूत्रे वृत्तिकारेण एकवचनद्विवचनबहुवचनानां संज्ञाशब्दानाम् एकं वक्तीत्यादिक्रमेण व्युत्पत्त्या संज्ञाया अन्वर्थतां प्रदर्श्य "एको द्वावित्यादौ प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनानूद्यते केवलाप्रयोगित्वादि"त्युक्त्वा च संख्या हि प्रत्ययार्थ इति प्रतिपादितम्। गोयीचन्द्रोऽपि "अत्र त्रिकः प्रातिपदिकार्थोऽङ्गीकृत इति प्रतिभाती"त्याह।

(१) एको द्वावित्यादौ संख्यापि यदि लिङ्गार्थस्तदा उक्तार्थानामप्रयोग इति नियमात् स्यादिविधानं कथमित्याशङ्क्याह स्यादीति। साधुत्वार्थं—पदसाधुत्वार्थं, नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति भाष्यवचनात्।

(२) प्रत्ययार्थं संख्याकर्म्मादिकम्। सह युगपत्। उक्तञ्चान्यत्र "प्रकृत्यर्था-न्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामि"ति। एतदनुकूलं जुमरमतं प्राक् टीका-टिप्पन्यां दर्शितम्। तत्र च टीकायां गोयीचन्द्रेण "पञ्चकपक्षे तु संख्याकर्म्मादयः प्रकृतिस्था एव विभक्तिभिर्द्योत्यन्ते, यथा धातुस्थ एवार्थविशेषो ह्युपसर्गेण द्योत्यते * * * एवञ्च सति पञ्चकः शब्दार्थ इति स्वीकृतम्। तस्मादुभयथापि व्यवस्था स्वीकरणीया अविरोधात्। कोऽत्रार्थे काकदन्तपरीक्षायामिव निर्बन्धातिशयः, वक्ष्यानुरोधात् क्वचित् किञ्चिदाश्रयणीयमि"त्युक्तम्।

(३) त्रिकवादिनः संख्याकर्म्मादिकं प्रत्ययार्थमाहुः। तन्मते दधि पश्यती-त्यादौ विभक्तिलोपे कथं तत्प्रतीतिरित्याह त्रिकमते त्विति दधि पश्यतीति दधि-कर्म्मकदर्शनाश्रय इत्यन्वयबोधः। उक्तञ्च—प्रकृतौ शक्तिमाक्षिप्य प्रत्ययो याति लुप्ततामिति।

सितवसनादिवत् शक्ति-जनित-संस्कारविशेषादेव संख्याकर्म्माद्यव-गमः। आढ़को व्रीहिः (१) प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ लक्षणया परिमेयो व्रीहिर्द्रव्यम्, परिमाणन्तु स्वार्थ इति, तस्माच्छक्ति-लक्षणान्यतरसम्बन्धेन ज्ञेयमात्रं वस्तु स्वार्थ इति।

सम्बोधन इति—स्थितस्याभिमुख्यविधानम् (२)। अत्र स्व-र्थातिरिक्तत्वात् प्रथमा प्राप्तायां वचनं, यथा—हे विष्णो हे विष्णू हे विष्णवः, भो वृक्ष भो वृक्षौ भो वृक्षा इत्यादि। स्वैरिति—अस्योप-लक्षणत्वात् (३) पीताम्बरः, स्नातरामः, "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्," "मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोढ़मसाम्प्रतमि"-

(१) यदा केवल आढ़कशब्दः प्रयुज्यते तदा शब्दो हि स्वार्थः परिमाणं द्रव्यम्। यदा तु आढ़को व्रीहिरित्येवं प्रयोगस्तदा लक्षणया परिमेयो द्रव्यं परिमाणञ्च स्वार्थः। तस्मात् शक्यार्थवत् लक्ष्यार्थोऽपि द्रव्यमिति। लक्षणा हि वृत्तिविशेषः, सा च—मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढ़ेः प्रयो-जनाद्वासौ लक्षणाशक्तिरर्पितेत्युक्तरूपा।

(२) स्थितस्य सिद्धस्य पदार्थस्य आभिमुख्यविधानं विज्ञापनीय-विषयबोधनाय अभिमुखीकरणं सम्बोधनम्। उक्तञ्च हरिणा—सिद्धस्याभिमुखी-भावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति। अचेतनेषु तूपचारात्, यथा भो वृक्षेत्यादि। अत्र पूर्व्वोक्तलिङ्गार्थातिरिक्तमर्था-न्तरम् उद्देश्यतारूपं प्रतीयते, तेन उद्देश्यतासम्बन्धेन षष्ठीप्राप्तिवारणाय पृथग्-विधानमिति।

(३) उपलक्षणत्वात् स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वात्। सव्या-ख्यासूक्तेऽपि समासाव्ययाभ्यामुक्ते कारकेऽपि। स्नातराम इत्यत्र स्नातो रामो येन इति वाक्ये समासेन कर्त्ता उक्तः। साम्प्रतमव्ययम्, युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः। अनेनाव्ययेन विषवृक्षः, पन्था इत्युभयं कर्म्मोक्तम्।

त्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्रौ। के सतीति—कमिह क्रियानिमित्त-भूतं ग्राह्यं, तेन मृदु भूयते इत्यत्र मृदुनो नोक्तार्थता(१)। इदमप्यु-पलक्षणं (२), शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ ष्यर्थस्योक्तत्वात्। को रामः, का सीता, इदं ज्ञानमित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि ष्यर्थे पौ। ये तु सर्व्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति न्यायादस्तीत्याद्य-ध्याहरन्ति, तन्मते ष्यर्थग्रहणं कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ ष्यर्थमात्र-प्रतीत्यां प्रौविधानार्थं, क्रियाध्याहारस्य वक्तृतात्पर्य्यानुरोधात्। अत्रोक्तार्थे पृथक् प्रौविधानात् द्व्यादीनामनुक्त एव विषयः। त्यैरुक्तानां क्रमेण (३) उदाहरणं सर्व्व इत्यादि। सर्व्व इत्यस्य षट्-स्वन्वयः। सर्व्वोऽर्च्यते अर्च्चधोर्ढ्यण्, सर्व्वेण जीव्यते जीवधोर्भे-ऽनट्, सर्व्वः पाति पाधोर्घे तृन्, सर्व्वाय दीयते दाधोर्भेऽनीयः, अन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः। सर्व्वात् प्रभवति प्रपूर्व्वभूधोर्जेऽल्, सर्व्वे लीयते लीधोर्डेऽल्।

---

(१) क्रियानिमित्तभूतं -क्रियायाः कारणस्वरूपं, येन विना यन्न भवति तत् तस्य निमित्तमित्युक्तेः। क्रियाविशेषणस्य कर्म्मसंज्ञायामपि क्रियानिमि-त्तभूतकारकत्वाभावात् प्रत्ययेन तस्य नोक्तार्थत्वमिति। कर्म्मसंज्ञाफलन्त्वग्रे वक्ष्यति।

(२) इदं कारकमपि, क्वचित् कारकभिन्नस्याप्युक्तार्थत्वात्। ष्यर्थस्योक्तत्वात् -अत्र तद्धितेन षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्योक्तत्वात् शैव इत्यत्र प्रथमेति शेषः। उक्तञ्च दुर्गादासेन "तथाच वार्त्तिके तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भवन्तीति"।

(३) त्यैरुक्तानां कारकाणामिति शेषः। क्रमेण -प्रथमनिर्द्दिष्टकारक-क्रमेण।

२८२। कर्म्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्-स्थासन्वध्युपावस-ङं ढं ङी।

(कर्म्म—ङं १।, ढं १।, ङी ।१।)।

कार्य्यं क्रियाविशेषणम् अभिनिविशादेर्ङश्च ढसंज्ञं स्यात्, तत्र च ङी।

२८२। कर्म्म। क्रियायाः विशेषणं क्रियाविशेषणं, नेर्विशः निविशः, अभेर्निविशः अभिनिविशः, शीङ् च स्थाश्च आस् च तत्, अधेः शीङ्स्थास् अधिशीङ्स्थास्, अनुश्च अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्यो वसः, अभिनिविशश्च अधिशीङ्स्थास् च अन्वध्युपावसश्च तत्, तस्य ङं तत्, कर्म्म च क्रियाविशेषणञ्च अभिनिविशाधिशीङ्-स्थासन्वध्युपावसङञ्च तत्। यत् क्रियते, कर्त्तुः क्रियया यद्व्याप्यते तत् कर्म्म(१)। तत्त्रिविधं, निर्व्वर्त्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्चेति। तत्र कर्त्तुः

(१) लघोः कर्म्मणि मन्। वृत्तौ कार्य्यमित्युक्तम्, तदपि कर्म्मसमानार्थकम्, लघोः कर्म्मणि घ्यण्। "कार्य्यं क्रियाव्याप्यं, करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात्। अत्र क्रियाव्याप्यत्वं न क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं, गच्छतीत्यत्र गमनजन्यविभागा-श्रयतया पूर्व्वदेशस्य, एवं त्यजतीत्यत्र त्यागजन्यसंयोगाश्रयतया उत्तरदेशस्य च कर्म्मत्वापत्तेः। किन्तु क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं धात्वर्थसन्निविष्ट-फलशालित्वमिति यावत् कर्म्मत्वम्। एतेन गमनजन्यविभागस्य गमधात्वर्थतानव-च्छेदकतया गच्छतीत्यत्र न पूर्व्वदेशस्य कर्म्मत्वं, उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव गमधात्वर्थत्वात्। तथा उत्तरदेशसंयोगस्य त्यजधात्वर्थतानवच्छेदकतया नोत्तरदेशस्य कर्म्मत्वं, पूर्व्वदेशविभागावच्छिन्नक्रियाया एव त्यजधात्वर्थत्वात्। न च ग्रामं गच्छति वृक्षं त्यजतीत्यत्र क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगवि-भागाश्रयतया संयोगविभागयोश्च कर्त्तृकर्म्मोभयनिष्ठत्वात् कर्त्तुः कर्म्मत्वापत्ति-

रामं नमति सानन्दं धर्म्मानभिनिविश्य सन्।

श्रीशोऽधिशेतेऽहिमधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य घोषं मथुरामनूष्य।
यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ठ-
मुपावसच्चावसतात् स कृष्णः॥

क्रियया यस्योत्पादः प्रकाशो वा तन्निर्व्वर्त्त्यं, यथा कटं करोति, पुत्रं प्रसूयते इत्यादि। कर्त्तुः क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदेनो-च्छेदेन वा अवस्थान्तरापत्तिस्तद्विकार्य्यं, यथा वस्त्रं रजति, काष्ठं दहतीत्यादि। कर्त्तुः क्रियया कृता विशेषसिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्र न ज्ञायते तत् प्राप्यं, यथा वेदमधीते, सूर्य्यं पश्यति इत्यादि। काष्ठं भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्य्ये, भस्मकुण्डले निर्वर्त्त्ये।

यदुक्तं—

यदसज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाशते (२)।
तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्।

रिति वाच्यं, क्रियायां परकीयत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वात्। तथाहि परकीयक्रियाजन्यभाक्त्वपर्य्यन्तावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कर्म्मत्वमिति। परन्तु स्वविषयक-पदार्थाभिधायिनि जानाति इच्छति करोति द्वेष्टि यतते इत्यादौ तु विषयता-ख्यभाक्त्वकर्म्मत्वमि"ति गङ्गाधरः।

(२) यत् पूर्व्वं असत् पश्चात् जायते, यच्च पूर्व्वं सदिति शेषः पश्चात् जन्मना प्रकाशते तदुभयमपि निर्वर्त्त्यम्।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं (१) किञ्चित् काष्ठादि भस्मवत्।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् (२)।
क्रिया-कृत-विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते (३)।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते॥

परे त्वनीप्सितमपि कर्म्मान्तरं, तद्द्विविधं, प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च। यथा—ओदनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहुः। तदस्मन्मते निर्वर्त्त्यविकार्य्यभिन्नं प्राप्यमिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नगतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम्। विर्वृक्षं त्यजतीत्यादौ पूर्व्वदेशविभागावच्छिन्नत्यागक्रियाव्याप्यत्वात् वृक्षस्य ढत्वम्। अतएव गमित्यज्योर्नैकपर्य्यायता (४) इति। सुखं

(१) "प्रकृतेः स्वभावस्य उच्छेदो विनाशस्तं सम्भूतं प्राप्तं काष्ठादि, किम्भूतं? भस्मवत् भस्मयुक्तम्। इदं पुनः सांख्यमते, काष्ठावस्थायामपि शक्तिरूपेण भस्मनः सम्भवादित्युक्तमिति न दोषः। ते हि कारणेषु शक्तिरूपेण कार्य्यावस्थितिरित्याहुः" —इति कातन्त्रे २१८ सूत्रटीकायां कविराजः।

(२) गुणान्तरोत्पत्त्या अवस्थान्तरापादनेन हेतुना विकारवत् कुण्डलादियुक्तं किञ्चित् सुवर्णादि। अत्रापि पूर्व्ववत् सांख्यमतमनुसरणीयम्।

(३) यत्र कर्म्मणि। विद्यते ज्ञायते। "अत्रायमर्थस्तु घटं करोति कुण्डलं करोतीत्यादौ कृतिसाध्यव्यापारनिष्पन्नानां घटादीनां तत्तत्क्रियाविरहेऽपि कालान्तरं प्राप्य यथा घटोऽयं क्रियाजन्यः कुण्डलमिदं क्रियाजन्यमिति विशेषसिद्धिर्ज्ञायते तथा कालान्तरे तस्य ग्रामादेः क्रियाजन्यत्वे ज्ञानाभावादि"ति काशि।

(४) न समानार्थता। गच्छति त्यजतीत्युभयत्र धात्वर्थस्वरूपस्य परिस्पन्दनरूपव्यापारस्याभेदेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकफलस्वरूपयोरुत्तरदेशसंयोग पूर्व्वदेशविभागयोर्भेदात्।

गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् (१) सुखपापयोर्ढत्वम्। एवं पुष्पमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भ्रमराणां ढत्वम्। वलिबन्धमाचष्टे वलिं बन्धयति, कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधाख्यानकर्त्तुः क्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, कथानुबन्धस्य तन्निबन्धनत्वात् (२)।

क्रिया ध्वर्थः, तद्विशेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च, क्रियाया

---

(१) उत्तरदेशसंयोगानुकूलपरिस्पन्दनादिरूपव्यापारो मुख्यगतिः, मुख्यत्यागश्च पूर्व्वदेशविभागानुकूलपरिस्पन्दनादिरूपव्यापारः। सुखं गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ तु कर्म्मस्वरूपैः सुखपापादिभिः कर्त्तुः सम्बन्धस्तत्त्यागश्च एतावन्मात्रं प्रतीयते, लक्षणया फलमात्रस्यैव धात्वर्थत्वात्, न तु उत्तरदेशसंयोग-पूर्व्वदेशविभागानुकूल-परिस्पन्दनादिकमिति गतित्यागयोरत्र गौणत्वम्। गौणत्वन्तु लाक्षणिकत्वमिति।

(२) बन्धवधशब्दौ भावे अलन्तौ। वलेर्बन्धः कंसस्य वधः इति कर्म्मणि षष्ठ्यां षष्ठीसमासः। पश्चादाख्यानेऽर्थे ञौ कृते लुङ्महद्विनामिति बहुवचननिर्द्देशाद्लोलुक्ति कश्चिन्निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् कृत्नेः प्रकृतिवद्भाव उभयत्र तद्योगलक्षणा षष्ठी च निवर्त्तते। अतएवोक्तं,—"प्रत्ययोक्ष्णद्लोपे च प्रकृत्यापत्तिरिष्यते। कृदन्तत्वनिवृत्तौ च समासोऽपि निवर्त्तते" इति। तेन बन्धनहननक्रिययोः कर्म्मणि द्वितीया तिष्ठति। ततो वलिं बध्नन् कंसं घाति इत्येताभ्यां तिप्शपौ। एतेन यद्यपि बन्धनहननक्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, तथा आख्यानकर्त्तुः क्रियाव्याप्यौ बन्धवधावित्यायाति, तथापि बन्धवधाख्यानकर्त्तुः क्रियाव्याप्यौ वलिकंसावित्युक्त्वा तत्र हेतुमाह कथानुबन्धस्येति—कथानुबन्धस्य कथायामाख्याने अनुबन्धः सम्बन्धो यस्य तादृशस्य बन्धवधस्य तन्निबन्धनत्वात् वलिकंसान्वितत्वात्। (तौ वलिकंसौ निबन्धने हेतू आश्रयावित्ति यावत् यस्य तस्य भावस्तत्त्वात्।) वलिकंसावाश्रित्य बन्धवधाख्यानस्य प्रवर्त्तितत्वादिति निष्कर्षः। अनया रीत्या वलिकंसयोर्बन्धवधाख्यानकर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वं दर्शितमिति।

लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् (१)। साधुः पाकः, साधू पाकौ, साधवः पाकाः इत्यादौ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः पुंस्त्वैकत्वादयः स्युरेव (२)। ढत्वातिदेशात्तु (३) मृदु नयतीति मृदुनीस्तौ मृदुन्यौ इत्यादौ कव्याध्यनेकाच इति यः।

राममित्यादि। सन् धीरः धर्म्मानभिनिविश्य सानन्दं यथा स्यात्तथा रामं नमतीत्यन्वयः। धर्म्माधियातीताभिनिवेशोत्तररामविषयक-सानन्दाभिवन्दनत्याश्रयः सन्नित्यर्थः। शौरिः घोषमध्यास्य पश्चान्मथुरामनूप्य अब्धिमधिष्ठितः सन् अहिमधिशेते। यश्च द्वारकामध्युषितः सन् विकुण्ठमुपावसत्, स नोऽस्माकं हृत् (४) हृदयमावसतादित्यन्वयः।

कल्याणेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते, त्वय्यभिनिविष्टमनसः, अत्राधिष्ठानं कुरु, गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु

(१) क्रिया पुनरेकरूपैवेति वैयाकरणा इत्युक्तं गोयीचन्द्रेण। तस्मादेकत्वं, सामान्यत्वान्नपुंसकत्वञ्च।

(२) द्रव्यवदित्यनेन द्रव्यत्वातिदेशात् कृदभिहितभावस्य पृथग्रूपत्वमुक्तं, तेन तस्मात् पुंस्त्वैकत्वादयो भवन्त्येव। अतएव "अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणस्य कर्म्मत्वं क्लीवत्वञ्चे"ति संक्षिप्तसारे कारकपादे ५८ सूत्रम्। कृदभिहितभावस्यापि कश्चिदपृथग्रूपत्वम्, आतिदेशिककर्मानित्यमिति न्यायात्। तेन सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ सिद्धम्। अत्र सञ्चार इत्यस्य अपृथग्रूपत्वात् तद्विशेषणस्य रतिमन्दिरावधीत्यस्य एकत्वं नपुंसकत्वञ्च।

(३) क्रियाविशेषणस्येति शेषः।

(४) हृदिति "पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके" इत्याशयेनोक्तम्।

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् (१) डमेव। तीर्थे उपवसति, ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्तस्य वसन्नित्यस्य डम्। तथाच तीर्थे ग्रामे वा वसन् सन् त्रिरात्रमेकरात्रं वा उपवसतीत्यर्थः। यदुक्तं —

वसतावप्रयुक्तोऽपि देशोऽधिकरणं मतम् (२)।

अप्रयुक्तं त्रिरात्रादि कर्म्म चोपवसेः स्मृतम्॥ इति भाष्यम्। एके तु अनशनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः। तन्मते एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्ताः, उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्वादिना ढम्। एतेषां ढत्वविधानात् धर्म्मा अभिनिविश्यन्ते, श्रोशनाङ्गिरधिशय्यते इत्यादौ ढ त्यः (३)। रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न स्यात्, एषामढानामेव ग्रहणात्, रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः (४)।

---

(१) अपवादो विशेषविधिरुत्सर्गः सामान्यविधिः। न्याये चास्मिन् अपवादविषये अभिनिविशते इत्यधिकरणमुक्त्वा तदेव दर्शितमिति।

(२) अत्र तीर्थरूपो देशो वसन्नित्यप्रयुक्तस्यापि पदस्याधिकरणं स्यादित्यर्थः।

(३) तथाच "मण्डले मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे। सव्यापसव्ये द्विमुखो नक्षत्राधिष्ठितो जय" इत्यत्र अधिष्ठित इति कर्म्मणि क्तः। एवं "बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यका इति रघुः। अत्रापि अध्युषितेति कर्म्मणि क्तः।

(४) अत्र अधिपूर्व्वस्य स्थाधातोरपेक्षार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम्, तेन रणे इत्यधिकरणस्य न कर्म्मत्वम्। अत्र गङ्गाधरः "रणे इति गम्यमानस्य धातोरधिकरणं, तेन रणे स्थित्वा राजानमपेक्षते" इत्याह।

२८३। देशाध्वकालभावं वाढैः।

(देश-अध्वन्-काल-भावं १।, वा ।१।, अढैः ३।।।)।

अढैर्धुभिर्योगे एते ढसंज्ञा वा स्युः।

नदीर्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नलेष्वहर्निशि।
चंक्रमित्वा प्रियाप्रीतिं रामो रक्षोवधे स्थितः॥

२८३। देशाध्व। देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत्। नास्ति ढं येषां ते तैः।

देशो नदीभूधरकन्दरादिः
अध्वाध्वमानं करयोजनादि।
कालो मुहूर्त्तायनवत्सरादिः
भावस्तदर्थ-त्य परो वधादिः (१)॥

करो हस्तमानम्। नदीरित्यादि। नदीर्वनेषु च उषित्वा वासं कृत्वा क्रोशान्नलेषु च अहर्निशि चंक्रमित्वा इतस्ततो भ्रमणं कृत्वा रामः प्रियाप्रीतिं सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसां वधविषये च स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः। एवं कुरून् स्वपिति, कियन्तमध्वानं तिष्ठति, मासं स्वपिति, प्रीतिं वसति, पक्षे कुरुषु स्वपितीत्यादि। ढत्वविधानात् नद्य उष्यन्ते, क्रोशाश्चंक्रम्यन्ते, मासः सुप्त इत्यादि स्यात्। विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यते जनैरित्यादि। अढा धवः सत्ताद्यर्थेषु वर्त्तमानाः।

(१) तदर्थत्यपरः—स भाव अर्थो यस्य स तदर्थः, स चासौ त्यश्चेति तदर्थत्यः, स परो यस्मात् सः। स कः? वधादिः।

तथाच—

सत्ता निवासासन सिद्धि वृद्धि
क्रीड़ा रुचि स्यन्दन जीवनेषु।
नृत्य स्थिति त्रास विशेष लज्जा
स्पर्द्धा स्मृति क्रन्दन भाषणेषु।
शुद्धौ जरे जागरणे प्रकम्पे
स्वप्न क्षयोद्वेग मदेषु दुर्गतौ।
यत्न ह्रसे (१) नादकृतौ धर्वोऽढा
ढम्याविवक्षावगतः सढाय। (२)

तथाच भागुरिः—

"धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया (३)॥" इति।

केचित् सढेरपि, रात्रिमोदनं पचति रात्रिरोदनं पच्यते, पक्षे रात्रावोदनं पचतीत्यादिकमिच्छन्ति इत्याहुः। इदं नित्यमित्यन्ये।

(१) अत्र ह्रदे इत्यपि पाठः। ह्रदो विशाल्यागः।

(२) अत्रान्यदप्याह दुर्गादासः, यथा दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म्मकाः। कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते च धातवः। तद्वद्भावेऽकर्म्मकाः स्युस्तदन्यत्र सकर्म्मका इति।

(३) धातोरर्थान्तरे वृत्ते यथा प्रापणे सकर्म्मकस्य वहेः कृषको भारं वहति, स्यन्देऽकर्म्मकता, नदी वहति। धात्वर्थेन सह कर्म्मण उपसंग्रहात्, यथा प्राणान् धारयतीत्यर्थस्य जीवतीति धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्म्मकता। एवं तपस्यति मुनिः अपयति व्याधः इत्यादावपि। प्रसिद्धेर्यथा भवति, आस्ते शेते इत्यादयः। कर्म्मणोऽविवक्षातो यथा आहन्त जनः।

२८४। सदाध्वादि व्याप्तौ सर्व्वैः सिद्धे तु धम्।

(सदा।१।, अध्वादि।१।, व्याप्तौ ७।, सर्व्वैः ३।।।, सिद्धे ७।, तु।१।, धम् १।)।

सर्व्वैर्धुभिर्योगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः, अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः।

भक्त्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः।
गुरूपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम्॥

२८४। सदा। अध्वादिर्यस्य तत्। देशनिवृत्त्यर्थमध्वादि इत्युक्तम्। व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् तत्र(१)। अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलप्राप्तौ क्रियापरित्यागस्तत्र। सर्व्वैरिति अढमढैरित्यर्थः।

भक्त्यैरित्यादि—कृष्णः वाङ्मयं शास्त्रं माभ्यां मासाभ्याम् अध्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः। कृष्णः कीदृशः? भक्त्यैः क्रोशमन्वितः, क्रोशपरिमितमध्वानं व्याप्त्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः। पुनः कीदृशः? मासौ गुरुगृहे स्थितः, मासद्वयं व्याप्त्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः। पुनः कीदृशः? गुरूपदेशं निभृतः, गुरुवचनेऽत्यन्तासक्त इत्यर्थः। क्रोशमिति गौणढत्वेन नोक्तं, न्यादिआन्ताढगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुरित्युक्तेः। माभ्यामिति धसंज्ञा फलसिद्धत्वात्(२)।

(१) वृत्तौ अत्यन्तसंयोग इत्युक्तं, तदर्थो हि अन्तं विरामं अतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति अत्यन्तसंयोगः निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थ।

(२) अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानरूपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। एवं क्रोशेनानु-

अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये। अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन व्याप्त्यर्थमनुकर्षति। यदुक्तं—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।
सर्व्वैरकर्म्मकैर्योगे कर्म्मत्वमुपजायते ॥ इति ।

ढत्वविधानात् मासः सुप्यते, मासौ सुप्येते, मासाः सुप्यन्ते इत्यादौ मुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः। केचिद्दीं विदधति, तन्मते मासः सुप्त इत्यादावव्याप्तिः। मुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावे त्य इति कश्चित्, तन्मते मासं सुप्यते, क्रोशं सुप्यतेऽनेनेति। एकादश्यां न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यवस्थया पूर्व्वेणैव विकल्पः (१)। जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकायां क्रियायां कालोपचारात् (२)। क्रोशं कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात् (३)। व्याप्तौ किम्? मासयोरध्यैष्ट, विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः। स्यपवादोऽयमिति परे (४)। कालाध्वनोरेवायं विधिरित्यन्ये।

मासोऽधीत इत्यादि। अनुवाको वेदांशविशेषः। अन्यत्र मासं वेदानध्यैष्ट किमपि न ज्ञातवानित्यर्थः।

(१) एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र व्याप्त्यर्थेऽपि न कथं कर्म्मत्वमित्याशङ्कां समाधत्ते। पूर्व्वतो वानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वाद्विकल्पः, पक्षे एकादशीमिति। अतएव एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्ता इत्यत्र सदाध्वादिना ढमित्युक्तम्।

(२) जन्मपदार्थस्य क्रियारूपत्वात् अध्वकालादिभिन्नत्वेऽपि जन्म जन्मेत्यत्र कथं द्वितीयेत्याह। आद्यतपासम्बन्धो जन्मपदार्थस्तस्मादुत्पत्तिक्रिया कालावच्छेदिका, कालोऽवच्छेदको विशिष्टधीहेतुर्यस्मात्तादृशी। अतः क्रियायाम् उत्पत्तिक्रियायां कालोपचारात् क्रियैव काल इत्युक्तेः कालत्वारोपात् जन्मेत्यत्र कर्म्मत्वम्। जन्म जन्मेति पद्यस्य मते तदनुगच्छतीति वाक्यसमापकपादान्तरम्।

(३) भवतेर्गम्यमानत्वात् नदी क्रोशं व्याप्य कुटिला भवतीत्यर्थः।

(४) अपवादो विशेषविधिः। व्याप्त्यभावे सप्तमी स्यादित्यर्थः।

२८५। घोऽञौ ञेः शब्दाशन-गति-ज्ञार्थाढ़-ग्रह-दृश-श्रो-रखाद-नी-क्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूतघवहाहिंसाभचो ह्व-कृ-माभिवादिदृशस्तु वा।

(घः १।, अञौ ७।, ञेः ६।, शब्द—श्रोः ६।, अखाद—भचः, ६।, माभिवादिदृशः ६।, तु ।१।, वा ।१।)।

अञन्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स ञान्तानां ढं स्यात्, न तु खादादेः, ह्वादेस्तु वा।

२८५। घोऽञौ। न ञिरञिस्तस्मिन्। शब्दश्च अशनश्च गतिश्च ज्ञाश्च, ते अर्था येषां ते। नास्ति ढं कर्म्म येषां ते। शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। नास्ति सूतघो यस्य सः, स चासौ वहश्चेति सः। न हिंसा अहिंसा, तस्यां भचः स। खादश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्वाश्च अदश्च असूतघवहश्च अहिंसाभच च तत्, न तत् अखादनीक्रन्दायशब्दायह्वादासूतघवहाहिंसाभच तस्य। अभेर्वादिः सः, अभिवादिश्च दृक् च तौ, मे आत्मनेपदे तौ माभिवादिदृशौ। ह्वा च का च माभिवादिदृशौ च तत्तस्य। शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दढा अव इति यावत्। यथा पुत्रं पाठयति, शिष्यं शास्त्रं वाचयतीत्यादि। अशनार्था भोजनार्था यथा (१)—आशयति विप्रमन्नं, पाययति पाद्यं जलमित्यादि। प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयम् इत्यादौ गौणभोजनार्थ-

---

(१) अत्र अशनार्थानां गलाधःकरणमात्रार्थत्वेन पानार्था अपि भोजनार्थाः।

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत्।
स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत्।
धर्म्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम्।
दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेणुमश्रावयच्च गाः॥

खादादेस्तु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्ध्वलोक-
माक्रन्दयत् कपिभिरायययदाशु रामः।
शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च
शैलानवाह्वयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम्॥

सारथित्व-हिंसार्थयोस्तु—
वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः॥

त्वात् (१) ढत्वम्। गत्यर्था गमनार्थाः, यथा गां व्रजं गमयत्यज इत्यादि। प्रवेशारोहणतरणप्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशय-न्मन्दिरमध्यमेनं, तामङ्कमारोप्य सुतां प्रतस्थे, प्रियामुदन्वन्तमतीत-रद्धरिः, ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकं, रावणं गमय प्रीतिमित्यादौ(२) त्यके (३)। तन्मते सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौध-मिवाथ लम्भयन्। द्विजावलीबाल(४)निशाकरांशुभिः शुचिस्मितां

(१) उपभोगार्थत्वात्। अत्र भोजनस्यानन्दजनकत्वधर्म्मेण मुख्यभोजनस्य सा-दृश्यवत्त्वाद्गौणत्वम्। तथाचोक्तं गोयीचन्द्रेण "यथा बुभुक्षितस्य भोजनं परमा-नन्दकृत् तथा भुवनत्रयभोजनमपि परमानन्दकृदि"ति।

(२) सिध्यतीति शेषः।

(३) अत्र "ध्रुतनवातपमुत्सुकतामगो न कमलं कमलम्भयदम्भसि"। "अस्त वेदविदयं महत्यता शैलतामनुनीय लम्भित" इत्यप्युदाहृतमन्यैः।

(४) बाल इत्यत्र व्याज इत्यपि पाठः।

क्रादेसु—शैलानहारयत् कौशान् ऋचैर्वृक्षानजीहरत्।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः।

स्माभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः॥

वाचमवोचदच्युत इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात्(१)। अन्ये तु प्रावेशयदित्यादिषु उपसर्ज्जनीभूतथ्वर्थो गतिः प्रतीयते(२) इत्याहुः। ज्ञार्थो ज्ञानार्थो यथा, बोधयति शिष्यं धर्म्मं, ज्ञापयति नृपं हिताहितं, ग्रापयति जायां पुष्पं,(३)स्मारयति गात्रं कामिनीमित्यादि। अढाः सत्त्वाद्यर्थाः, यथा आसयति सुतं, शाययति पतिमित्यादि। मृदु शाययति सुतं, मासमधिशाययति पतिमि-

---

(१) सितिम्नेति प्रयोज्यकर्त्तुर्न कर्म्मत्वमिति शेषः। अत्र अच्युतः सितं मुनेर्वपुः सुतरां सितिम्ना लम्भयन् वाचम् अवोचदित्युपयोगिवाक्यार्थः।

(२) उपसर्ज्जनीभूतो गुणीभूतः प्रवेशादिरूपधात्वर्थो यस्यास्तादृशी गतिः प्रतीयते। तथाच प्रवेशस्त्वभ्यन्तरप्राप्तिः, प्रावेशयदित्यत्र विशधातोरभ्यन्तरप्राप्तिफलिका गतिरर्थः। ततश्च प्रवेशाद्यर्थस्य गौणत्वे गत्यर्थस्यैव मुख्यत्वात् गत्यर्थत्वेनैव प्रावेशयदित्यादिषु अणन्तकर्त्तुः कर्म्मत्वम्। एवम् आरोप्य—आरोहणाय गमयित्वेत्यर्थः। आरोहणफलिका गतिरर्थः। अतीतरत्—तरणाय अगमयदित्यर्थः। तरणञ्चागाधजलपारप्राप्तिः। प्रापय—प्राप्तुं गमयेत्यर्थः। अत्र प्राप्तिफलिका गतिरर्थः। एवमेवाभिराममतम्। सितं सितिम्नेत्यत्र तु "लम्भयन्नित्यत्र लभिर्गमनार्थोपसर्ज्जनीभूतं प्रापणार्थमाह, अतः सितिम्नेति न कर्म्मेति गोयीचन्द्रः।

(३) गोयीचन्द्रेणाप्येवमुदाहृतम्। सिद्धान्तकौमुद्यान्तु १।४।५२ सूत्रे "सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते। तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न। स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन" इत्युक्तम्। 'स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु अधीगर्थदयेशामिति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्म्मत्वं बोध्यम्" इति तत्रैव तत्त्वबोधिनी।

त्यादौ औपाधिकसढत्वेऽपि (१) स्वभावसिद्धाढत्वमादाय अत्रा-न्तवस्य ढत्वमिति। धूर्त्तां सढत्वव्यवहारो हि कर्त्तुः क्रिया-व्याप्यद्वैनैव, अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि ढे त्यः स्यात्। तथाच–"त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः। वि-वेकदृश्वत्वमगात् सुराणां तं मैथिलो वाक्यमिदम्बभाषे"॥ एवं विप्रो मैत्रं चैत्रं मंक्रोधयति इत्यादि (२)। अचेर्देवयते हरिर्हरेणे-त्यत्र तु न स्यात्, वाशब्दस्य व्यवस्थया धपत्वेऽपि सढत्वातिदे-शात्(३)। परे तु ग्रहधुं न गृह्णन्ति। अयन्तु"अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनाहिदत् दैत्यपुरं पिनाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत्"॥ "अयाचितारं न हि देवदेव-मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक" इत्यादिप्रयोगात् गृहीतवान्। अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः सिद्धे, ग्रहणं अदर्शनार्थत्वेऽपि स्यात्, तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः। एवं ज्ञानार्थत्वे-ऽपि श्रोग्रहणं क्वचिदन्यत्रापीति ज्ञापनार्थं (४), तेन "पुरुहूतद्विषो धूर्षु युक्तान् यानस्य वाजिनः। आयूंषि त्वत्तु निर्भिद्य प्राभञ्ज-निरमोचय"दिति भट्टिः। शूरसेनं पौरुषं त्याजयति। "मुक्ता-जालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या"। देवदत्तं शतं दाप-

---

(१) आतिदेशिकसकर्म्मकत्वेऽपीत्यर्थः।

(२) अत्र वक्ष्यमाणवार्त्तिकसूत्रेण सम्प्रदानीभूतचैत्रस्य कर्म्मत्वम्।

(३) करणपक्षेऽपि कर्म्मत्वातिदेशकरणम् अकर्म्मकलक्षणकार्य्यनिषेधार्थ-मिति।

(४) उद्देश्यतोऽहि पन्थाः समधिकं फलमाचष्टे इति न्यायादित्यर्थः।

यतीत्यादि स्यात् (१)। अत्र खादादर्हिंसार्थभक्षामशनार्थ-
तया न्ययासूतघवद्धां गत्यर्थतया, क्रन्दशब्दायह्वामढतया शब्दार्थ-
तया च प्राप्ते निषेधः। हृञोऽभ्यवहारार्थतया (२), कृञो
ढाविवक्षया (३), दृशश्च नित्ये प्राप्ते, अभिवादयतेरप्राप्ते, विकल्पः।
हृञः स्तेयादौ, कृञः सढत्वादप्राप्ते विभाषेति भाष्यम्।

गेयमध्यापयदित्यादि। गोपा गेयम् अध्यैयत, गोपान् गेयम्
अध्यापयत्। गोपा याज्ञिकान्नम् अभुञ्जत, गोपान् याज्ञिकान्नम्
अभोजयत्। शत्रवः स्वधामागच्छन्, शत्रून् स्वधामागमयत्, शस्त्र-
पूतान् कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। भक्ता-
स्तत्त्वम् अबुध्यन्त, भक्तान् तत्त्वम् अबोधयत्, परमात्मानं बोधित-
वान् इत्यर्थः। धर्म्मोऽतिष्ठत्, धर्म्मम् अस्थापयत्, अनेन कर्म्मणा
धर्म्मस्तिष्ठतीति लोकशिक्षादिना धर्म्मं स्थापितवान् इत्यर्थः।
विधिर्वेदानगृह्णात्, विधिं वेदानग्राहयत्, ब्रह्माणं वेदबोधितं
कर्म्म कर्त्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। दैत्याः शक्तिमपश्यन्, दैत्यान्
शक्तिम् अदर्शयत्, स्वां शक्तिं प्रकाशयितुं प्रेरितवान् इत्यर्थः।
गावो वेणुमशृण्वन्, गा वेणुमश्रावयत्, वेणुशब्दश्रवणमकारय-

---

(१) पचसुचल्यजदाप्रभृतीनामण्यन्तकर्त्तुः कर्म्मत्वं न सर्व्वसम्मतम्। अतएव "इत्यादयोऽसाधव इति वामट" इत्युक्तं जुमरेण कारकपादे १० सूत्रस्य वृत्तौ। तत्रैव टीकायां "अन्ये तु एवंविधान् बहून् महाकविप्रयोगान् दृष्ट्वा कुशकाशावलम्बनन्यायेन किमपि प्रकारान्तरमाहु"रित्याह गोयीचन्द्रः। कुशघटितविधिना काशोऽपि गृह्यते इति न्यायार्थः।

(२) भोजनार्थतया।

(३) चैत्रो मैत्रं मैत्रेण वा कारयतीत्यादौ कर्म्माविवक्षायामित्यर्थः।

दित्यर्थः। विष्णुरिति सर्व्वत्र प्रयोजकघः। खादादेस्त्विति— कपयो रक्षांस्यखादन्, कपिभी रक्षांस्यखादयत्, भोक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। कपय ऊर्द्ध्वलोकमनयन्, कपिभिरूर्द्ध्वलोकमनाययत्, लोकान्तरमगमयदित्यर्थः। कपय आक्रन्दन्, कपिभिराक्रन्दयत्, रोदनं कारितवान् इत्यर्थः। कपयो रक्षांसि आयन्त, कपिभी रक्षांस्याययत्, प्रापितवानित्यर्थः। कपयः शब्दायन्ते, कपिभिः शब्दाययन्, राम इत्यस्य विशेषणं, सिंहनादं कारितवान् इत्यर्थः। कपयोऽह्वन्, कपिभिरजूहवत्, रिपुभिः सार्द्धं स्पर्द्धां कारितवान् इत्यर्थः। कपयो रिपुमादन्, कपिभी रिपुमादयत्, भोक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। कपयः शैलानवहन्, कपिभिः शैलानवाहयत्, आनायितवान् इत्यर्थः। कपय इष्टभक्ष्यम् अभक्षन्, कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत्, अभिलषितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः। सर्व्वत्र रामः प्रयोजकघः। वाहाः पार्थमवहन्, वाहान् पार्थमवाहयत्, अर्ज्जुनं वोढुम् अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः। हरेः सारथ्यकर्म्मकर्त्तृत्वात् ढत्वम्। वाहा अरीन् अभक्षयत्, खादयामास इत्यर्थः। अत्र भक्षधोर्हिंसार्थत्वात् घस्य ढत्वम्, उभयत्र हरिः प्रयोजकघः। कीशाः शैलान् अहरन्, कीशान् शैलान् अहारयत्, आनेतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। ऋक्षा वृक्षान् अहार्षुः, ऋक्षैर्वृक्षान् अजीहरत्। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। कपयः सेतुम् अकुर्व्वन्, कपीन् सेतुमकारयत्। वानराः सेतुमकुर्व्वन्, वानरैः सेतुमकारयत्। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। जानकी वृद्धानभिवादयति स्म, जानकीं वृद्धानभि-

२८६ । याच्‌आर्थ दुह च्चि प्रच्छ
रुध् ब्रू शास जि नी वहः ।
हृ दण्ड ग्रह कृष् मन्थ
मुष् पचाद्या धवो द्विढा ॥

वादयते स्म, लक्ष्मणो वृद्धानभिवादयति स्म, लक्ष्मणेन वृद्धानभिवादयते स्म, नमस्कर्त्तुं प्रेरितवान इत्यर्थः । अभिपूर्व्व वदक वाक्सन्देशयोर्नैत्यर्थः, तस्मात् प्रेरणे ञिः । दृढयेन विकल्पो दर्शितः । सर्व्वत्र राघवः प्रयोजकचः । सीता रामस्य लक्ष्मणम् अपश्यत्, स लक्ष्मणः सीतां रामेण च आत्मानम् अदर्शयत, ञेढेंऽञौ चे इति मम् । एषामिति किम् ? पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्यादि । परे तु गौणक्रियापेक्षया चत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वे सिद्धे नियमार्थमिदमिति ब्रुवन्तः (१) पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्याहुः (२) । अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् चत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ।

२८६ । याचआर्थ । याच्ञा अर्थो येषां ते, पच आद्यो येषां

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां । १ । ४ । ५२ । सूत्रस्य टीकायां "नियमार्थमेतत् सूत्रमिति प्राहुः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्त्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्त्तरि***तृतीया सिध्यति । उक्तञ्च —गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्म्मतां गतः । नियमात् कर्म्मसंज्ञायाः स्वधर्म्मेणाभिधीयत इति । स्वधर्म्मेण कर्त्तुः स्वधर्म्मेण तृतीययेत्यर्थ" इति तत्त्वबोधिनी । काशिकायामपि "एषामिति किं ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देवदत्तेने"त्युदाहृतम् ।

(२) अत्र केषुचित् पुस्तकेषु "पाचयत्योदनं सूदं सूदेन गृह्णीति । तन्मते हृतपक्षयो प्रपञ्चार्थमि"त्यपि पाठः । प्रयोगरत्नमालायामपि द्विकर्म्मकधातुप्रकरणे

तमर्थयेऽहं मोक्षं, यो गोपै र्दुग्धमदुग्ध गाः।
फलान्यवाचिनोद्वृक्षान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान्।
रुरोध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम्।
गोपालाननवशात् केलींस्तत्राजय्यं जिगाय ताम्।
वृन्दावनमनैषीद्गास्तच्छिशूनवहद्व्रजम्।
जहारारण्यमाभीरीर्दैत्यान् प्राणानदण्डयत्।
जग्राह यज्वनो भोज्यमकर्षत् पूतनां बलम्।
ममन्थामृतमम्भोधिं मुमोष दितिजांश्च तत्।
योऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम्॥

ते पचाद्याः, पश्चात् चसः, द्वे ढे येषां ते। कर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् मोक्षादीनां ढत्वं सिद्धम्, अनेन तु मोक्षादिहेतूनां कृष्णादीनां ढत्वं विधीयते (१)। तमर्थयेऽहमित्यादि। यः श्रीकृष्णः गोपैः सह गोदोहनादिकं कृतवान् तमहं मोक्षमर्थये इत्यन्वयः। शम्भुं वरं मृगयते, देवान् वरं वृणीते इत्यादौ तु मृगिवृञोर्याच्ञार्थत्वात्। यो गोपैर्गा दुग्धमदुग्ध। यो वृक्षान् फलानि अवाचिनोत्, वृक्षान् संघट्टयन् फलान्याददे इत्यर्थः। यो वल्लवान् वार्त्ताः पप्रच्छ, जिज्ञास्यमभिधातुं प्रेरितवान् इत्यर्थः। गोपीर्गोकुलं रुरोध, गोपीरन्तः स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः।

---

६२७ सूत्रे "गत्यादेरणिनः कर्त्तुर्नित्यं स्यादिनि कर्मता। अन्यासां दानपाकादिक्रियाणान्तु विभाषया॥ * * * त्वटितकर्णोममात्मपितृवंशजां स्त्रियमसं न पाचयेदिति चाद्बकल्पे" इत्युक्तम्।

(१) अतएव कर्म्मणि चेतर्दुहादेरिति कारकपादे ६। क्रमदीश्वरसूत्रम्।

यो गोपीर्मनोहरम् अब्रवीत्, प्रबोधवाक्यं कथितवान् इत्यर्थः। यो गोपालान् केलीन् अन्वशात्, केलिं देशयन् विनीतवानित्यर्थः। यस्तान् गोपालान् अजय्यं जेतुम् अशक्यं युद्धं तत्र केलिविषये जिगाय, अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः। यो गाः वृन्दावनम् अनैषीत्, प्रापयामास। यो व्रजं तच्छिशून् गोवत्सानवहत्, नीतवान् इत्यर्थः। य आभीरीररण्यं जहार, गोपीररण्यं प्रापयामास इत्यर्थः। यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत्, प्राणान् गृहीत्वा शशास इत्यर्थः। यो यज्वनो भोज्यं जग्राह, स्वीकृतवानित्यर्थः। यः पूतनां बलम् अकर्षत्, पूतनां विकृष्य बलं निनाय इत्यर्थः। योऽम्भोधिममृतं ममन्थ, समुद्रमुन्मथ्यामृतमुत्थापितवान् इत्यर्थः। यो दितिजान् दैत्यान् तदमृतं मुमोष खण्डितवानित्यर्थः। यो लोकानां पुण्यपापं सुखासुखं पचति, पुण्यं सुखं पचति, पापम् असुखं पचति, परिणमयतीत्यर्थः। तण्डुलानोदनं पचति इत्यादौ तु प्रकृतिविकारभावेनैकमेव ढं, तेन तण्डुला ओदनः पच्यन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विढधुष्वित्यनेन न गौणमुख्यव्यवहारः। एवं ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव संख्या गृह्यते।

यदुक्तं,—

विकारभावे प्रकृतेरेकं कर्म्म यतस्ततः।
द्विकर्म्मकव्यवस्थातो न प्रत्ययथेष्टता॥
प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यतोक्तत्वं द्वयोरपि।
वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु॥ इति।

२८७। दिवो धं वा ।

(दिवः ६।, धं १।, वा ।१।) ।

दिवो धं ढं स्याद्वा । अक्षै रथान् वा दीव्यतीशः ।

एवम् एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्यशब्देन शिष्यं धर्म्मं वदति, जायां प्रियमाचष्टे, सुतं वाचो जगाद, राजानं हितमुपदिशति, क्रुद्धमवस्थानं याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थः । केचित् वदत्यर्थं गृह्णन्ति । इह यद्यपि न्यादौ मन्थधुः पठितस्तथापि गौणढे त्वविधानाय याचादौ द्रष्टव्यः (१) । तथाच "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" इति भारविः । तत्र न्यादौ नीवहह्रआमेव पाठ इति परे ।

२८७। दिवो । दिवः क्रीड़ार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ढं स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सढत्वातिदेशात् अढलक्षणं कार्य्यं न स्यात्, तेन अक्षा दीव्यन्ते, अक्षैः देवयते छात्रेण गुरुः, अक्षाणां देवकः, अक्षाणां देविता इत्यादय एव स्युः; न तु अक्षैर्देवयते छात्रं गुरुः, अक्षैर्देवकः, अक्षैर्देविता इत्यादयः स्युः, सदैव सढत्वात् । एवं मनसादेवीति ढात् षण् इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पचाद्यनि मदादित्वात् ईपि संज्ञायां त्रा न लुक् इति । "तेनादुद्यूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना" इत्यत्र तेनेति दिवो धं न, किन्तु दुद्यूषेरिति । अन्ये तु अक्षैर्देवक इत्यत्र वा षीत्याहुः ।

---

(१) याचादिन्यादिपरिगणने बहुधा मतभेदोऽस्ति, तद्विवृतिर्न्यादिजन्ताढेति सूत्रे स्फुटीभविष्यतीति ।

इदं सूत्रं धिक्समयेत्यनन्तरम् इत्येके, तन्मते मण्डूकगत्या ढमनुवर्त्तते इत्येवं व्याख्या (१)।

गेः क्रुधद्रुहोर्भम्। गेः परयोरनयोर्भं ढसंज्ञं स्यात्। नृपोऽरीन् परिक्रुध्यति, खलः पतिं संद्रुह्यति, नृपेणारयः परिक्रुध्यन्ते, खलेन पतिः संद्रुह्यते इति (२)।

अनुजनो जम्। अनुपूर्व्वस्य जनो जं ढसंज्ञं स्यात्। लक्ष्मणो राममनुजायते, पश्चात् प्रभवतीत्यर्थः। एवं पुत्रमनुजाता कन्या(३)। ढत्वविधानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजन्यते। अनुपूर्व्वस्य जनेस्तत्पूर्व्वीकरणपूर्व्वे जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सढत्वमित्येके (४)। अनोः किम्? रामात् संजायते हरिः।

---

(१) अत्र कार्त्तिकोयोऽपि "इदं सूत्रं धिक्समयेत्यस्य प्रागिति केचित्, तन्मते कर्म्मणोऽनुवर्त्तने मण्डूकगतिन्यायानङ्गीकारः, कर्म्माधिकारसन्निकृष्टत्वादतस्तत्समीचीनमि"त्याह।

(२) उत्तरचरिते षष्ठाङ्के लवोक्तौ "मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमस्तेन" इत्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात्। "संक्रुध्यसि मृषा किमत्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे" इति भट्टौ ८।७६ श्लोकस्य टीकायां 'स्वमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सकर्म्मकाविति दुर्गमतमाहतं, क्रियाव्याप्यस्य कर्म्मत्वात्" इत्युक्तं भरतेन।

(३) असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघौ ६।७८।

(४) अत्र तत्पदेन जन्मोपस्थितिः, तेन कस्यचिज्जन्मनो यत् पूर्व्वीकरणं तस्य पूर्व्वं कारणं तस्मिन्। येन जन्मना अन्यत् किञ्चिज्जन्म पूर्व्वं क्रियते तादृशं जन्म अनुपूर्व्वजनेरर्थः। ततश्च जननानन्तरं जन्म अनुजननमिति फलितार्थः। एतेन जननपूर्व्वीकरणानुकूलजननस्य धातुवाच्यत्वेन पूर्व्वीभूतं यज्जन्म तदेव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तदाश्रयत्वात् प्रकृते रामस्य कर्म्मत्वम्। अतएव गत्यर्थाढमीस्वासेति वक्ष्यमाणसूत्रस्य टीकायां राममनुजातोऽच्युतः विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इत्यत्र "अनु-

२८८ । धिक्समया निकषा हान्तरान्तरेणेनाति-येनतेनाभ्युभयपरिसर्व्वतो विनर्तेऽभिपरिप्रत्यनूपद्वा-पर्य्यधोऽधिभिः । (धिक्—ऽधिभिः ३।।) ।

एभिर्योगे द्वी स्यात् ।

वीप्सेत्थम्भावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।
अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह ॥

यजो ढभे धढे । यजधोर्ढभे धढसंज्ञे क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

२८८ । धिक् । अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्व्वश्च ते, तेभ्यस्तम्, उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते, द्वयश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति ते । पश्चात् धिक् च समया चेत्यादि च-सः । धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः । समया-निकषाशब्दौ समीपार्थौ । हा विषादशुगर्त्तिषु । अन्तरा मध्यार्थः । अन्तरेण ऋते विना व्यतिरेकार्थाः । एनेति वैनो-ऽपीत्यनेन विहितैन-त्यान्तः । अतिरतिक्रमार्थः । येन-तेनौ या-दृक्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः (१) । उपर्य्युपरीत्या-दयो द्विरुक्ताः । अन्येषामर्थविशेषमाह वीप्सेत्यादि । द्रव्यगुण-क्रियाभिर्युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । कस्यचित् प्रकारस्या-

---

पूर्व्वयोरेतयोः प्रयोगे यस्य पश्चाज्जननं यस्य पश्चाज्जरणञ्च तस्य कर्म्मत्वं स्यात्" इत्युक्तं दुर्गादासेन ।

(१) अभित इति सामीप्यादौ । तथाच "सामीप्योभयतः-शीघ्र साकल्या-भिमुखेऽभितः" इत्यमरः । उभयत इति स्वभावादुभयार्थकम् । परितः सर्व्वत इति द्वयं समन्तादर्थम्, तथाच—"समन्ततस्तु परितः सर्व्वतो विष्वगित्यपि" इत्य-मरः ।

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा।
निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम्॥
कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम्।
दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः॥
येनेशं हरिरीशस्तं तेनेशमभितोऽर्चकाः।
रामकृष्णावुभयतो गोपेशं, परितः परे॥
प्रमथाः सर्व्वतः सर्व्वं, शम्भुं नेशार्च्चनं विना।
मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं. भूतं भूतमभि प्रभुः॥
भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति।
हरिं पर्य्यभवल्लक्ष्मी, हरं प्रति हलाहलम्॥
विष्णुमन्ववसीदति भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम्।
लोकानुपर्य्युपर्य्यास्तेऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः॥

पत्ति (१) रित्थम्भावः। चिह्नं लक्षणम्। तेषु वीप्सादिषु भागे च परिप्रती। अनुस्तेषु वीप्सादि-चतुर्ष्वर्थेषु सहार्थे च। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ-(२) स्तेन हेतावपि, यथा कारीरी(३) मनु वर्षति, कन्यामनु शोक इत्यादि।

धिग्लोकमित्यादि। ईश्वराभक्तं लोकं धिक् (४), ईश्वराभक्तस्य सर्व्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः। माधवस्य समीपे रमा

(१) प्रकारः सादृश्यं रीतिर्वा।

(२) अनुक्तानाम् अकथितानां समुच्चयः संग्रहः अर्थो यस्य तादृशः।

(३) कारीरी यज्ञविशेषः। कारीरीहेतुकं वर्षणं करोति देव इति शेषः।

(४) षष्ठ्यपवादिकेयं द्वितीयेति।

लक्ष्मीः। गिरिगस्य समीपे गौरी दुर्गा। केशवद्विषं लोकं ह्वा, केशवद्विषो लोकस्य विषादः शोकः पीड़ा च सर्व्वदैव इत्यर्थः। ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्णः। अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजाव्यतिरेकेण सुखं न भवतीत्यर्थः। हरेरदूरदक्षिणे (१) रुद्रः। गोविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वरः। ईशं येन हरिः, ईशस्य यादृक् हरिरुपास्यः, तं हरिं तेन ईशः, हरेस्तादृगुपास्य ईशः; एतेनाभिन्नावित्यर्थः। ईशमभितोऽर्च्चकाः, शिवस्य सर्व्वत्र पूजका इत्यर्थः। रामकृष्णावभयतः, रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्च्चकाः। परि गोपेशं परितः, गोपेशस्य इतस्ततः परेऽर्च्चकाः। प्रमथाः सर्व्वं सर्व्वतः, सर्व्वस्य इतस्ततः प्रमथगणाः। ईशार्च्चनं विना न शर्म्म, ईशार्च्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः। अच्युतस्य उपास्तिं उपासनाम् ऋते विना मुक्तिर्न भवतीत्यर्थः। सोऽच्युतो भूतं भूतम् अभि, सर्व्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः। भक्तो विभुम् अभि, विभोः कश्चित् प्रकारमापन्नः (२)। प्राज्ञो गोविन्दम् अभि, गोविन्दं लक्ष्यीकृत्य प्राज्ञस्तिष्ठति। अभेरुदाहरणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् (३)। भागे उदाहरति। हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत्। हरस्य भागे हलाहलं विषम् अभवत्। एवं वीप्सादिषु अनार्च्चयम्। सहार्थे तु विष्णुमनु, विष्णुना सह भर्गोऽर्च्चति अर्थात् सद्भिः। अच्युतमुप अच्यु-

(१) अत्र अदूरेति व्याख्यानेन वैनोऽपीति सूत्रे अदूरार्थे एनप्रत्यय इति पाणिनीयमतं सूचितम्।

(२) विभुविषये भक्तिभावापन्न इति दुर्गादासः।

(३) उदाहरणमिति शेषः। अभेरुदाहरणेषु अभिस्थाने परिप्रतियोगेऽपि न छन्दोभङ्ग इत्याशयः।

तादीनाः शक्रादयः। एवमच्युतमनु शक्रादय इति। लोकानुपर्य्युपरि लोकानामुपरि समीपे माधव आस्ते, अधोऽधः अधः-समीपे माधव आस्ते, अध्यधि इतस्ततः समीपे माधव आस्ते इत्यर्थः। इह समीपार्थे द्विर्ग्रहणात् नेह—"उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" अतिदूरे उपरि चरन्तीत्यर्थः। यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः(१)।

पूर्व्वविप्रतिषेधेन प्रथमाबाधितत्वात् सम्बोधनार्थमात्रद्योतकत्वाद्वा "हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः"। "हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः" इत्यादौ सम्बोधने मा भूत्(२)। "शाखिभिर्हा हता भूयो हृदयानामुद्देजयैः" इति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् (३)।

---

(१) एवं व्याख्याने द्विरुक्तोपरियोगाभावान्नेति भावः।

(२) अयमाशयः हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टौ ६।११ श्लोकस्य व्याख्याने भरतसेनः—"धिक् समयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्यपवादत्वात् नात्र तद्विषयः। सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात् पितृसम्बोधनम्, अतो न द्वितीयेति दुर्गः। वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं स्वविषयमेव, पितृशब्देन तस्य सम्बन्धाभावः, तत्कथं द्वितीयया भवितव्यम्?"—इत्याह। दुर्गादासोऽपि 'यत्र तु आत्मनः पीड़ायां हाशब्दः प्रयुज्यते तत्रान्यस्य पीड़ायोग्यत्वासम्भवात् तेन योगे द्वितीया न स्यात्, तेन हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण इति रघुः। हा राम हा रमण हा जगदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे मामिति महानाटकमित्यादौ सम्बोधने प्रथमैवेत्याह।

(३) "या पदान्तरसम्बन्धेन विभक्तिर्विधीयते सोपपदविभक्तिः। कर्म्मादिसंज्ञानिमित्ता विभक्तिः कारकविभक्तिः। उपपदविभक्तिविषये कारकविभक्तिप्राप्तौ किं स्यादिति शङ्कायामाह उपपदविभक्तेरिति। हा हतेत्यत्र हायोगेन प्राप्तां द्वितीयां बाधित्वा कर्म्मणि विहितेन क्तेन कर्म्मण उक्तत्वात् प्रथमैव भवति"॥ इति संक्षिप्तसारे कारकपादे ५८ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः।

२८९। साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं, कर्त्ता घस्त्री।

(साधन—भेदकं १।, धं १।, कर्त्ता १।, घः १।, स्त्री।१।)।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना हृष्टः शिवो जनैः।

यावता मर्य्यादाभिविध्योः। मर्य्यादाभिविध्योर्वर्त्तमानेन यावता योगे ङी स्यात्। नदीं यावदरण्यानी, "यो नमेत् शूद्र-संस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा। स सर्व्वयातनाभोगी यावदाहूत-संप्लवम्" ॥(१) रथ्यां यावत्(२) वृष्टो देव इत्यादि। अनयोः किम्? "यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते" इति (३)।

२८९। साधन। साध्यते अनेनेति साधनं, धेऽनट्। यद्व्यापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः। यथा परशुना काष्ठं छिनत्ति (४), मनसा जानाति, पाणिना भ्रमयतीत्यादौ छेदपरशुसंयोगव्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण चेष्टादिव्यापारेण

---

(१) आहूतसंप्लवमित्यत्र भकारस्य हकारश्छान्दसः। भूतानां संप्लवः संक्षयः, आ सम्यक् भूतसंप्लवः आभूतसंप्लवः। आभूतसंप्लवं यावत्प्रलयकालपर्य्यन्तमित्यर्थः।

(२) रथ्यां पन्थानमभिव्याप्येत्यर्थः।

(३) सीमार्थेन यावता पञ्चमी चेति केचित्। ग्रामात् यावदहं योद्धा इति दुर्गादासः।

(४) अत्र तच्छब्देन परशुर्गृह्यते, अतः परशुजन्ये संयोगे सति वर्त्तमाने तत्परशुजन्यं छेदनं छिदन्तीभावः, तस्य छेदनस्य जनकः संयोगः, स एव परशोर्व्यापारस्तत्संयोगरूपव्यापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते अतः परशुरेव साधनमिति।

च छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम्। अश्वेन पथा याति, "कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया" इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वम्। स्थाल्या पच्यते इत्यादौ तु स्थाल्यादेर्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धेर्विवक्षितत्वात् साधनत्वम्। यदुक्तम्—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्॥
वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥

हेतुः फलसाधनयोग्यः। यथा विद्यया यशः, धनेन कुलमित्यादौ कौर्त्त्यादिकमकुर्व्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्यतया हेतुः। अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापकोऽपि हेतुः; यथा धूमवत्त्वेनाग्निमानयं पर्व्वत इत्यत्रान्वयव्यतिरेकनियमेनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः। तथाच (१) यदधीनाः कर्त्तुः प्रवृत्तिः स हेतुः, कर्त्रधीनं साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः (२)।

विशिष्यते सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं, विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत्। यथा जटाभिस्तापसः, शिखया परिव्राजक इत्यादौ जटादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् (३)।

---

(१) ननु दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादावपि दात्रादेर्हेतुत्वेनैवेष्टसिद्धौ साधनपदग्रहणं कथमित्याशङ्क्याह तथा चेति।

(२) "करणं कर्त्ता व्यापारयति, हेतुस्तु कर्त्तारमिति रक्षितः। ***प्रयोजनरूपहेतोरपि तृतीया दृश्यते, यथा—एतनूपया गौरसुतामुपेतामिति कुमार" इति विद्यालङ्कारः।

(३) सम्बन्ध उभयनिष्ठः। तयोर्द्वयोरेकोऽनुयोगी अपरः प्रतियोगी।

भेदयति सामान्यावगमे (१) इतरेभ्यो व्यवच्छिनत्तीति भेदक-मितरव्यावर्त्तकमिति यावत्। यथा—काकैर्गृहं, छत्रेण छात्र-मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेद-कत्वम् (२)। तथाच विशेषणं विद्यमानं, भेदकन्त्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके। वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि वीविधानार्थं, तेन—

येनाङ्गिविकारस्तदङ्गात्। येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात्। यथा मुखेन त्रिलोचनः, अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, पृष्ठेन कुब्ज इत्यादौ निमित्तनैमित्तिक-सम्बन्धे षीप्राप्तौ वी स्यात्। प्रकृत्या सुभगः, धान्येन धनं, गोत्रेण गार्ग्यः, जात्या विप्रः, जन्मना हृद्धः, स्वभावेनोदारः, स्वरू-पेण प्रियंवदः, प्रायेण वैष्णवः (३) समेन धावति, (४) सुखेन याति, कार्त्स्न्येन पचति, "तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय"मित्यादौ प्रकृत्यादीनां सुभगादिना सहाभेदेऽपि इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेद-

---

यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ विद्यमानतासम्बन्धेन जटास्तापसे वर्त्तन्ते। अतो-ऽत्र जटानां विद्यमानतासम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं तापसस्य चानुयोगित्वम्। एतेन अनुयोगित्वं सम्बन्धस्याधारत्वं प्रतियोगित्वं तस्याधेयत्वमिति।

(१) सामान्येन साधारणेन धर्म्मेण मनुष्यत्वादिनेत्यर्थः, अवगमे प्रत्यक्षे सतीत्यर्थः।

(२) मनुष्यत्वादिनेति शेषः। छत्रेण गुरोर्दीपारवणेनेत्यर्थः।

(३) वैष्णवलक्षणबहुलत्वं प्रायशब्दार्थः।

(४) विषमं धावतीति प्रयोगो न स्यादिति संक्षिप्तसारे कारकपादे ७६ सूत्र-टीकायां गोयीचन्द्रः। प्रयोगरत्नमालायान्तु कारकविभक्तिप्रकरणे ६४७ सूत्रे "समेन धावति समं धावतीत्यर्थं" इत्युक्तम्।

घत्वम्। तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते, अभेदस्त्वर्थः, (१) तेन साहजिकाभिन्नः सुभगः, धान्याभिन्नं धनं, गोत्राभिन्नो गार्ग्यः गर्गकुलोत्पन्न इत्यादिक्रमेणान्वयबोधः। परे तु हेत्वादेर्न घत्वमाहुः। अनेन त्रीविधानाय घसंज्ञा कृतेति।

करोतीति कर्त्ता, स्वतन्त्रः, क्रियासिद्धावगुणत्वेन (२) विवक्षितः साक्षात् क्रियाश्रय इति यावत्। यथा रामो रथेन व्रजं याति, कृष्णो भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावाद् घत्वम्।

---

(१) अभेदस्त्वर्थ इति मतान्तरमाश्रित्योक्तं, स्वमते तु इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वमेव तृतीयार्थः। तथाहि स्वभावेनायं सुभगो न तु अलङ्कारादिना। सुभगत्वमिदम् अलङ्कारादिकृतसुभगत्वाच्छिद्यत एव, तच्च प्रकृतिशब्द एव भेदयतीति तस्य भेदकत्वं, तेनैव तृतीया च। अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति पाणिनीयवार्त्तिकम्। उपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः। "एतन्न वक्तव्यं, कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। * * * प्रकृत्याभिरूपः, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण—एतेनाहं संज्ञाये" इति भाष्यम्। "गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्करणादिनेत्यर्थः" इति कैयटः। 'एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् सिद्ध'मिति तत्त्वबोधिनी। कातन्त्रमतेऽपि एषूदाहरणेषु करणे तृतीया। तथाच—"प्रकृत्यादीनामपि करणत्वमस्ति, भवतेर्गम्यमानत्वात्; तथा ह्यभिरूपभवने प्रकृतिः करणं, याज्ञिकभवने प्रायः करणं, गार्ग्यस्य भवने गोत्रं करण"मिति कातन्त्रटीका। संक्षिप्तसारेऽपि "हेतुचिह्नगोत्रादे"रिति कारकपादे ७६ सूत्रटीकायां "गोत्रेणाहं वात्स्य इत्यादौ यत्र क्रियापदं नास्ति तत्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु कापि क्रिया। न हि क्रियया विना कर्त्तृकरणे सम्भवतः, तयोः क्रियापेक्षत्वात्, तस्मात् तृतीया। यदा तु कृत इत्यादि गम्यते तदा कर्त्तर्य्येव तृतीया, तस्माद् गोत्रादेरिति प्रपञ्चार्थ"मित्युक्तं गोयीचन्द्रेण।

(२) अगुणत्वेन प्राधान्येन।

मैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः (१)। अतएव विक्लेदनाक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वाभावात् घत्वम्। यदा तु विक्लित्यर्थस्तदा तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेति ढघविषयः, ततः प्रेरणे औ विक्लेदनार्थपचिसमानार्थस्तदा पाचयति तण्डुलं चैत्र इति। एवं यदा निष्पादनार्थः कृधुस्तदा चैत्रः कटं करोति ; यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति। केचित्तु विक्लित्त्यर्थे पचेरढ़त्वात् तण्डुलस्य क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलः पचतीति। विक्लेदनार्थस्य तु प्रेरणार्थक्रियाव्याप्यत्वात् तण्डुलादेर्ढत्वमिति। यदा तत्क्रियाव्याप्यढस्य घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्म्मकर्त्तेत्याहुः। काष्ठं पचति, परशुश्छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया घत्वम्। तथाच यदा काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ धत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा घत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः।

यदुक्तं—

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः॥ इति।

पाचयत्योदनं सूदेन गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत्प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिणो गुणत्वाभावाद्घत्वं, तत्राख्यातेनोक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्रो, सूदेनेत्यनुक्तत्वात् त्रोति। सूर्य्यं पश्यति, शिवं जानीहि, रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीनां गुणत्वाभावविवक्षायां घत्वमिति।

---

(१) विक्लित्तिरवयवशैथिल्यं, तज्जनकव्यापारो विक्लेदना।

२९०। सहवारणसमीनार्थार्थं विनापृथङ्नानाद्यैः।

(सह—नानाद्यैः ३॥)।

एभि र्योगे त्वौ स्यात्।

यदुक्तं—

प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकम्॥ इति।

नेत्रैरित्यादि। नेत्रसाधनक-पुण्यहेतुक-भूषाविशेषणक-नाम-व्यवच्छिन्न-बहुत्वाश्रय जनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः शिव इत्यर्थः। नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वम्। पुण्यं शुभादृष्टं, तस्य शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम्। भूषाणामहिवलया-दीनां विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वम्। नाम संज्ञा, तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वम्। जनानां दर्शनक्रियासिद्धाव-गुणत्वात्त्वमिति।

२९०। सह। सहश्च वारणश्च समश्च जनश्च अर्थश्च ते, तेऽर्थाः येषां ते, नाना आद्यो येषां ते, सहवारणसमीनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः। एभिरिति—सहार्थादिभिः विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्य-भिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्वौ, गौण-त्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम्। पुत्रेण सहागतः पिता, पित्रा सह स्थूलः पुत्रः, चैत्रेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः, न तु पुत्रादीनामिति। गम्यमानैः सहार्थैरपि, वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्, वृद्धा अमे

सदृशार्थोऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः।
विकारे रहितः शम्भुः, सतामर्थः शिवार्च्चया॥
श्री नेशेन विना, शम्भुः पृथक् विष्णेन, तत् पुनः।
न नाना शम्भुना, रामात् वर्ण्णाधोसजोऽवरः॥

च इत्यादिज्ञापकात्। एवं साकं सार्द्धं समं सजूरमादिभि-र्योगेऽपि। वारणार्था अलं मास्म मा इत्यादयः, यथा अलं विलम्बेनेत्यादि। परे तु वारणार्थयोगे त्रीं नेच्छन्ति (१)। समार्थाः सदृशार्थाः, यथा गोपेन तुल्यो हरिः। समार्थैनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरिः इत्यादिषु षी च। "सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै"-रित्यादौ तु धर्म्मवाचिनापि त्रीति। "गिरिशस्योपमा नास्ति नास्ति लक्ष्मीपतेस्तुला" इत्यादौ तुलोपमाभ्यां योगे त्री न स्याद-नभिधानात् (२)। गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यद्योतकत्वात् (३)। ऊनार्था ऊनहीनरहितादयः। यथा

(१) "गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्" इति "हेतौ" (२।३।२३) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी।

(२) तथाच "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या"मिति सिद्धान्तकौमुदी। तत्र तु तत्त्वबोधिन्यां "कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः, स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेति माघश्च? उच्यते सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीयेत्युक्तं। कुमारसम्भवस्य ५।३४ श्लोकटीकायां मल्लिनाथोऽपि "अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्य-वाचित्वात् तद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति न तृतीयाप्रतिषेधः, तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणा"दित्याह।

(३) तत्त्वबोधिन्यामपि "पदान्तरैरपेक्ष्य ये तुल्यार्थास्तेषामेव ग्रहणात् गौरिव गवय इत्यादौ ने"त्युक्तं।

२९१ । काले भाड्ङे वा ।

(काले ७।, भात् ५।, ङे ७।, वा ।१।) ।

एकेनोनः, पणेन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्येनार्थः । सतामर्थो हरेर्भक्त्या इत्यादि । विना शब्दयोगे यथा—"विना रामेण कोऽन्यो वा दशकण्ठविनाशकृत्" । एवं धिक्समयेत्यादिना द्वौ, अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पौ च । यथा—"हरिं विना विना रामाद्गोकुलं शोकसङ्कुलम्" । विनाशब्दवत् पृथङ्नानार्थैश्च योगे द्वौप्यौ चेति परे (१) ।

सहेशार्चेत्यादि । ईशा सह अच्युतोऽर्च्यः, ईशधोः क्विप् ईट् ततस्तौ । भेदेन अलम्, अर्थात् शिवविष्णोर्भेदो वारणीय इत्यर्थः । तेन शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति ? न कोऽपी-त्यर्थः । शम्भुर्विकारैः कामक्रोधादिभिः रहितः हीन इत्यर्थः । सतां सुधियां शिवार्चयार्थः, शिवपूजैव प्रयोजनमित्यर्थः । ईशेन विना श्रोर्न, शिवार्चनाव्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पत् न भवतीत्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक्, सर्व्वस्मात् चराचरजगतो भिन्नः, संसारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्वं पुनः शम्भुना न नाना, शिवान्नान्यत्, तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो विष्णुः रामाद्बलरामाद्वर्षेण एकवत्सरेणावरः कनिष्ठः । एवम् आद्यशब्देन मासेन पूर्व्वः, शास्त्रेण कलहः, गुडेन मिश्र इत्यादि ।

२९१ । काले । कालवाचिनो नक्षत्रादिति—तेन युक्तः

---

(१) २।३।३२। पाणिनिसूत्रस्य काशिका द्रष्टव्या ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् ङे त्नो स्याद्वा।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च यष्टिका।

२८२। मानाद्वीप्सायां ढे।

(मानात् ५।, वीप्सायां ७।, ढे ७।)।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः।

द्विद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विद्रोणं पञ्चकम्।

काल इत्यर्थे विहितस्य (१) णस्य लुकि काले वर्त्तमानान्नक्षत्रा-दित्यर्थः। रोहिण्यामिति—रोहिण्या युक्तः काल इत्यर्थे विहि-तस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं पुष्ये पुष्येण वा नवान्न-मश्नीयात् इत्यादि। काले किम्? रोहिण्यां चन्द्रः, रोहिण्यधि-ष्ठातृदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः। ङे इति किम्? अद्य पुष्यः पुष्यायुक्तः काल इत्यर्थः।

२८२। मानात्। मानवाचिनो वीप्सायां ढे त्नो वा स्यात्। शतं शतमित्यादि—विष्णुः शतं शतं वत्सान् गोवत्सान् पयोऽपी-प्यत्, शतेन गाः पयोऽपीप्यत्। त्ना वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्विः। संख्यापि परिमाणमिति (२) कस्यचिन्मतमतएवोक्तं शतं शतमि-त्यादि। द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोणं क्रीणाति द्विद्रोणपरिमितद्रव्यं

---

(१) नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले इति वक्ष्यमाण-वार्त्तिकसूत्रेणेति शेषः।

(२) मानशब्देन हस्तादिवाच्यादि परिमाणमुच्यते। अत्र तु संख्यापि। अतएव मानशब्देनेह द्रव्यत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य संख्यायाश्च ग्रह-णमित्याह कार्त्तिकेयः।

२८३। संज्ञोऽस्मृतौ।

(संज्ञः ६।, अस्मृतौ ७।)।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्व्वस्य जानाते ढें श्री स्याद्वा।

संजानीष्व स्वमीशा च संजानीहि ततः शिवम्।

२८४। सन्दानो भेऽधर्म्मे नित्यम्।

(सन्दानः ६।, भे ७।, अधर्म्मे ७।, नित्यं १।)।

क्रीणातीत्यर्थः। द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृतष्णेनोक्त-त्वान्न द्विः (१)। एवं पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहित-क-त्येनोक्तत्वान्न द्विः (२)। इदं नेच्छन्ति परे (३)।

२८३। संज्ञो। समो ज्ञाः संज्ञास्तस्य। न स्मृतिरस्मृति-स्तस्याम्। ईशा संजानीष्व, पक्षे स्वम् आत्मानं संजानीष्व, सम्मतेरस्मृताविति मम्। दृष्टयेन विकल्पो दर्शितः। कृति तु ईशः संज्ञाता इत्यत्र परत्वात् (४) ढघे कृत्येत्यादिना ष्या ञ्चौ बाध्यते। ततस्तदनन्तरं शिवं संजानीहि स्मर, इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्न म-श्रौ। स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन षौ च, तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि।

२८४। सन्दा। समो दान सन्दान तस्य। न धर्म्मो-

(१) अत्र द्विगुसमासे तद्धितप्रत्ययेन वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्वित्वम्।

(२) पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थः।

(३) परमते अत्र परिच्छिद्येति क्रियामध्याहृत्य शतेन शतसंख्यया परिच्छिद्य गाः पयोऽपीप्यदिति समाधानम्। द्विद्रोणेन इत्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान-मिति वार्त्तिकसूत्रेण तृतीयेति।

(४) विप्रतिषेधे परं कार्य्यमित्युक्तेः।

सम्प्रदानसम्बन्धिनि अधर्म्मे भे भी स्यादित्यम्।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै।

२९५। यस्मै दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोहं स्याङ्कु-श्लाघस्पृहिशपराधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगॄधार्य्यर्था भं ची तादर्थ्ये च।

(यस्मै ४।, दित्सा—धार्य्यर्थाः १।।।, भं १।, ची ।१।, तादर्थ्ये ७।, च ।१।)।

ऽधर्म्मस्तस्मिन्। धर्म्मशास्त्रविरुद्धाचारोऽधर्म्मः। श्रीशः लक्ष्मीशः गोप्या इष्टं संयच्छते स्म, अभिलषितं दत्तवानित्यर्थः। गोप्यै रतिदानेनाधर्म्मः (१)। श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति, इत्यत्र धर्म्म-शास्त्रविरुद्धत्वाभावान्न म-त्वौ।

२९५। यस्मै। दातुमिच्छा दित्सा। आङ् प्रतिश्च तौ, ताभ्यां श्रुः सः। प्रतिश्च अनुश्च तौ, ताभ्यां गॄः सः। स्याङ् कुश्च श्लाघश्च स्पृहिश्च शप च राध च ईक्ष च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगॄश्च धारिश्च ते, तेषामर्थास्ते. दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च ते च ते। तस्मै अर्थः (२) प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य

(१) श्रीपपक्षेण यः श्रिया ईशस्तस्य परस्त्रियै रतिदानमधर्म्म इति सूचितम्।

(२) वक्तिरञ्जितप्रयोजनभावार्थेनेति वक्ष्यमाणवार्त्तिकसूत्रेण तस्मै इति चतुर्थी। दुर्गादासस्तु अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनं निवृत्तिश्चेति द्वावर्थौ प्राह्णौ. तथाच अर्थोऽभि-धेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः। ततश्च स चासौ अर्थः प्रयोजनञ्चेति तदर्थः, तस्य भावस्तादर्थ्यं; एवं तस्यार्थो निवृत्तिस्तदर्थः, तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थे ष्यञः, ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्चेति एकशेषे कृतत्वादेकत्वे तादर्थ्यं तस्मिन्। यत् प्रयोजनं तस्या-

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः, स्यादेरर्थश्च यस्मै, तद् भसंज्ञं स्यात्, तत्र चौ, तादर्थ्ये च ।

> ददातु मह्यं स सुखं हरिः, स्मरात्
> गोपीगणोऽसूयति कुप्यतीर्ष्यति ।
> स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते श्रुते-
> ऽस्माविष्ट यस्मै स्पृहयत्यशप्त च ॥

भावस्तादर्थ्यम् । यस्मै दातुमिच्छा इति—येन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं (१) यो लभते स भसंज्ञः । यस्य पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः "कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान"मित्याह (२) । तेन विप्राय गां ददाति, माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति इत्यादौ (३) स्यात्, न तु घ्नतः पृष्ठं

चतुर्थी. यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थीत्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति, पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थ. । मशकाय धूमः, मशकस्य निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव "नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता" इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ इति स्मार्त्त-भट्टाचार्य्यव्याख्येत्याह । तर्कवागीशमते तत्पदेनैव तन्निवृत्तिरिति लक्षणया सिद्ध-मिति बोध्यम् ।

(१) दीयते यत्तद् दानमिति कर्म्मण्यनट्, दीयमानं वस्तु इत्यर्थः ।

(२) दानक्रियाकर्म्मणा कर्त्ता यमभिप्रैति संबध्नाति सम्बन्धुमीप्सति वा तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञकमित्यर्थ इति तत्त्वबोधिनी । अन्यत्र च कर्म्मणा दानकर्म्मणा यमभिप्रैति तत्कर्म्मनिष्ठस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यीकरोति तत्सम्प्रदानमिति । एतेन त्यक्तुस्त्यज्यमानद्रव्यस्य स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति ।

(३) अत्र प्रतिदानेऽपि माषदानस्य स्वेच्छाकृतत्वं पुनरादानविरहितत्वञ्चास्ति, तेनात्र सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय ईक्षते व्रजे।

शुभाशुभं पर्य्यालोचयदित्यर्थः।

विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद्यशः।

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः।

ददाति (१) राज्ञो दण्डं ददाति(२) रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ। शवे भयं ददाति, भयानि दत्त सीतायै इत्यादौ तु स्वप्रयोजनमभिलषतो यस्मात्कस्यचितोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात्, अतएवोक्तं ददातु सद्यः स सुखमिति। एवं विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दानं तत्रापि न। यथा—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे (३)।

अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे॥ इति मनुः। परे तु

पूजानुग्रहकाम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणम्।

दानं तस्यार्पणस्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्त्तितम्॥

---

(१) पृष्ठपदेनात्र पृष्ठदर्शनं लक्ष्यते। तेन युद्धादौ पराजितः शत्रुः शतःसम्मुखे पृष्ठदर्शनं ददातीत्यर्थः। यत् पृष्ठदर्शनं शत्रुभिः प्राप्तं तस्य पुनरादानं नास्त्येव। किन्त्वत्र पृष्ठदर्शनस्य स्वेच्छया क्रियमाणत्वाभावात् तद्वन्नतो शत इत्यस्य न सम्प्रदानत्वम्। विद्यासागरेणाप्येवमुक्तम्।

(२) अत्र पूजानुग्रहकाम्या न सन्तीति न सम्प्रदानत्वं। स्वस्वत्वपरित्यागेन यस्य परस्य स्वत्वस्तुत्पादयितुमिच्छा धर्म्माद्यभिसन्धिनो मतिर्भवति तत् सम्प्रदानमित्यर्थः। एतेन राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र इच्छाविरहात् संगेति। यदि धर्म्माद्यभिसन्धिन्या मत्या दण्डं ददाति, तदा राज्ञे दण्डं ददातीत्यत्र सम्प्रदानत्वं भवत्येवेति ११६ कातन्त्रवृत्तटीकायां कविराजः।

(३) "गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतैः।

नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः॥" इत्यङ्गिराः।

रामः, प्रत्यग्रणास्तस्मै लक्ष्मणोऽभ्यग्रणात् कपिः।
रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः।
सर्व्वो धारयते सर्व्वं सङ्गस्तं भज मुक्तये।

गुरुदेवद्विजातीनां भावशुद्धा कृतं हि यत्।
ध्यानावनतिदानैश्च पूजा माननमुच्यते॥
विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्व्वकं हि यत्।
पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः॥
यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकम्।
क्रियते कायिकं यच्च तत् कार्य्येति प्रकीर्त्तितम्॥
दानपात्रं सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम्।
देहीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा॥
महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते।
अनुमन्तृकतमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा॥
न स्वीकरोति माहात्म्यान्न निराकुरुते तथा।
अनिराकर्त्तृकं तत् स्याद्यथा चैत्यः (१) कृपानिधिः॥

इति मुख्यसम्प्रदानमन्यत्र तूपचारादित्यप्याहुः।

असूया गुणेषु दोषारोपः। क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतु-चित्तविकारः। ईर्ष्या अक्षमा। रुचिः प्रीतिविशेषः। द्रोहो जिघांसा।

असूयाद्यर्थानां धूनां यस्य यं प्रति कोपः। रुच्यर्थानां

---

(१) चैत्यो बुद्धः।

प्रयोगे धी यस्य प्रीतिं करोति। स्था-ह्नु-श्लाघ-शपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः। स्पृहिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः। राधीक्षोः प्रयोगे यद्विषयो विविधप्रश्नः। आप्रतिश्रु-प्रत्यनुग्रोः प्रयोगे गम्यमानप्राक्क्रियाया यो घः। धारेः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

ददात्विति। यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयति स्म, (१) हरेर्गुणे दोषमारोपितवान्। यस्मै गोपीगणः कुप्यति स्म, यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान्। यस्मै ईर्ष्यति स्म, यं प्रति न क्षान्तवान्(२)। यस्मै रोचते स्म, यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः। यस्मै द्रुह्यति स्म, गोपीगणो यं हिंसितुमिष्टवान्। यस्मै गोपीगणस्तिष्ठते स्म, यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम (३)। यस्मै ह्नुते स्म, अपह्नुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्य्यं बोधितवान्। यस्मै अश्लाघिष्ट, श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान्। यस्मै स्पृहयति स्म, यमीप्सितवान्।

पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावढत्वाद्भावे मम्। स्पृहणीया विभूतय इत्यादिदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः (४)।

---

(१) असु उपतापं करोतीति असुशब्दात् कण्ड्वादित्वात् क्ये असूयेति नामधातोर्क्विप्।

(२) भार्य्यामीर्ष्यतीति नात्र भार्य्यां प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न क्षमते इत्यर्थः।

(३) प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे इत्यनेनेति शेषः।

(४) पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्यादौ तु क्रियाव्याप्यतया ढत्वं, क्रियासम्बन्धविवक्षया भत्वमिति केचित्।

यस्मै गोपीगणोऽशप, (१) यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तद्गतत्वं बोधितवान्। स हरिः सद्यः सुखं ददात्वित्यन्वयः।

गर्गो मुनिर्व्रजे रामाय राध्यति स्म, कृष्णाय ईक्षते स्म, व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोः शुभाशुभं (२) पर्य्यालोचितवान् इत्यर्थः। स्वादि-राध्नोतेरपि ग्रहणात् विप्राय राध्नोतीत्यन्ये। रामो विभीषणाय राज्यमाशुश्राव, यशश्च प्रत्यशृणोत्, याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गीकृतवानित्यर्थः। तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रथगृणात्, कपिर्हनूमांश्च अन्वगृणात्, विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसतो रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः। आप्रतिश्रु-प्रत्यनुगॄोः प्रयोगे गम्यमान-सामान्य-प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन-शंसनभिन्नत्वेऽपि।

यथा—

> शृणवन्तः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः।
> गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्येऽकृतार्था नैव मद्विधाः (३)॥

---

(१) अशप्तेति शपथाशीर्गत्यनुकारे इति मम्।

(२) अत्र चित्तं कीदृगितीति पाठान्तरम्।

(३) सीतां प्रति रावणस्योक्तिरियम्। हे भीरु गृणद्भ्यः प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यः मध्यमा एव प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छन्ति, नतु मद्विधा मादृशा उत्तमाः, ते हि स्वातन्त्र्यात् स्वयमेव हिताहितं जानन्तीति भावः। अन्येऽकृतार्थाः प्रभवो गृणद्भ्यः स्तुतिं कुर्व्वद्भ्यः एव अनुगृणन्ति, तैः प्रयुक्ताः धनादिकं दातुं अभ्युपगच्छन्ति, स्वप्रसिद्धये स्तावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः, नत्वेवं मद्विधाः। स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात्। इति भट्टौ ८।७७। इति भरतव्याख्या। संक्षिप्तसारे तु अत्रोदाहरणे गम्यमान-

इत्यादौ श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यात्। यद्वा: सर्व्वं सर्व्वो धारयते, सतां सम्बन्धे सर्व्वस्य स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः (१)। अन्ये तु धृयङ स्थिताविति पठन्ति। धृङ् अवध्वंसे इति परे। वस्तुतस्तु धृयङ् स्थितौ, धृञ् च धारणे, धृक् च धृत्यां, धृङ् अवध्वंसे इति चतुर्णां ग्रहणम्। तथाच धनं ध्रियते, तिष्ठति, साधु(२)स्तद्धनं धारयति स्थापयति, साधुर्धनस्थितिप्रयोजकः पूर्व्वस्वामी उत्तमर्णः। धृत्यर्थे साधुर्धनं धरति धरते धारयति वा, रक्षति, अत्र साधू रक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्णः। एवं साधुर्धनं धारयते अवध्वंसयति, साधुर्धननाशप्रयोजकः स्वामी उत्तमर्णः। सर्व्वत्र तत्प्रयोजके पूर्व्वस्वामिनि साधौ घे प्राप्तेऽनेन भमिति सारार्थः। एवं विप्राय शतं धारयति चैत्रः, विप्रस्य शतं ध्रियते, स्वरूपेणावतिष्ठते, तच्छतं चैत्र आत्मनि स्थापयति इत्यर्थः।

श्रवणप्राक्क्रियायाः कर्त्तुः सम्प्रदानत्वमुक्तम्। तथा चायमर्थः—पूर्व्वं ये शृण्वन्ति प्रभोर्वाक्यमिति शेषः, अर्थात् प्रभुवाक्यमाकर्ण्य तत्प्रतिपालयन्तः प्रभोरानुकूल्ये वर्त्तन्ते, तेभ्यो मध्यमाः प्रतिशृण्वन्ति, वयमेतद्वः करिष्याम इत्यभ्युपगच्छन्ति। अत्र श्रवणमेव पूर्व्वक्रिया, तस्याः कर्त्ता सम्प्रदानं भवतीति। अतएवात्र तर्कवागीशेनोक्तं श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यादिति। (सञ्ज्ञाप्रकारे कारकपादे २५ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या)।

(१) दयालुतया सर्व्वं स्वर्गापवर्गदायिनः शिवस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्द्देश इति दुर्गादासः। केचित्तु धारीति धृयङ् स्थितौ णेरन्तमाहुः। अस्यार्थो गृहीतापरिशोधनम्। तत्र यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम्। यथा दरिद्रः साधवे शतं धारयतीति। का-वि।

(२) साधुरुत्तमर्णः।

तम् ईहशं शिवं मुक्तये भज, भजनप्रयोजनं मुक्तिः। एवं यूपाय दारु, रन्धनाय स्थालीत्यादि।

अनुक्तचतुमन्तढात्। अप्रयुक्तस्य चतुमन्तस्य ढाद्घी स्यात्। काष्ठाय व्रजति, काष्ठमानेतुं गच्छतीत्यर्थः (१)। युद्धाय संनह्यते, युद्धं कर्त्तुं सन्नहनं करोति; पत्ये शेते, पतिं प्रीणयितुं शेते इत्यर्थः। अनुक्तेति किम्? एधानाहर्त्तुं व्रजति।

चतुमर्थभावात्। चतुमर्थे यो भावप्रत्ययस्तदन्ताद्घी स्यात्। पाकाय व्रजति, पक्तुं व्रजतीत्यर्थः। एवं भुक्तये व्रजतीत्यादि। अत्र यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थमिदं, तेन ओदनं पाचको व्रजतीत्यादौ घे चतुमर्थत्वान्न स्यात्।

उत्पातेन बोध्यात्(२)। वाताय कपिलिका विद्युत्, कपिलिका-विद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः। एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि।

---

(१) फलेभ्यो याति फलान्याहर्त्तुं यातीत्यर्थ इति सिद्धान्तकौमुदी। "न चेह तादर्थ्ये इति प्राप्तिः शङ्क्या, यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्था हि यानक्रिया. आहरणन्तु फलकर्म्मकमित्यवधेयमेतत्"—इति क्रियार्थोपपदस्येति (२।४।१४) सूत्रटीकायां तत्त्वबोधिनी।

(२) "प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वाताय—वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थ" इति परिक्रयणे इत्यादि (१।४।४४) सूत्रटीकायां तत्त्वबोधिनी। कपिलिका विद्युदुत्पातः, तेन ज्ञाप्यमानो वातस्ततश्चतुर्थी भवति। "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्व्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्"। इति भाष्यम्।

२९६ । शक्तार्थ वषड्ढित सुख स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

(शक्तार्थ—नमोभिः ३॥) ।

एभिर्योगे चौ स्यात् ।

दैत्येभ्योऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सद्भ्यो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

---

२९६ । शक्ता । शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः, शक्तपर्य्याप्त-प्रभुप्रोथालमादयः । दैत्येभ्य इत्यादि—दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः । एवम् "अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय," शक्तो मल्लो मल्लाय,(१) इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा षष्ठेव, (२) तेन ममायं प्रभुः स्वामीत्यर्थः । भट्टौ "नाप्रोथीदस्य कश्चन"(३) इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे षष्ठीत्यन्ये (४)। शक्तो मल्लो राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थ-

---

(१) "अलं योगे चतुर्थीश्रुतिर्नास्ति "चतुर्थ्या पर्य्याप्तिर्ग्लानाद्भावि" ति नित्यसमासे वाक्याभावादिति केचिद्वदन्ति । शक्तो मल्लो मल्लाय इत्यत्र कारकविभक्त्या प्रथमया बाधितत्वात् मल्ल इति न चतुर्थी" संक्षिप्तसारे कारकपादे ८२ सूत्रे गोयीचन्द्रः ।

(२) प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । "तस्मै प्रभवति", "स एषां ग्रामणी" रितिनिर्द्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम्" इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३) भट्टौ ११ । ४० । रामलक्ष्मणौ प्रति विभीषणस्योक्तिरियम् । कश्चन अस्य कुम्भकर्णस्य न अप्रोथीत प्रभवति स्म इत्यर्थः । प्रोथृज पर्य्याप्तौ इति कविकल्पद्रुमः । पर्य्याप्तिः सामर्थ्यम् ।

(४) "शक्तार्थैः षष्ठ्यपीष्यते' इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (कारकपादे ८२) ।

द्योतकाः। (१) पूष्णे वषडिति सूर्य्याय दीयते इत्यर्थः। सङ्घो हितं, सङ्घाः सुखं, परत्र ग्रहणात् मतामित्यपि। "ग्रामाद्यद्-गुणिनां हित"मिति भट्टिः (२)। अग्नये स्वाहा, अग्नये दीयते इत्यर्थः। एवं पित्रे स्वधा। धात्रे स्वस्ति, पोष्टुः कुशलमस्तु इत्यर्थः। सते नमः, सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः। सामान्यतो ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नम इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् (३)। नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नमःशब्दद्योतितप्रणत्यर्थकृञो व्याप्य-त्वात् ढत्वम् (४)। रावणाय नमस्कुर्य्याः, नमश्चकार देवेभ्य इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं (५) स्यादेव।

---

(१) "वषट् स्वधा स्वाहा नम एषां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम्। तेन शिखायै वषट्, शिरसे स्वाहा, पितृभ्यः स्वधोच्यतां, हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम्। नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्म्मत्वम्" इति दुर्गादासः।

(२) भट्टौ १७। २६। इन्द्रजितं प्रति विभीषणस्योक्तिरियम्। गुणिनां माल्यवत्-प्रभृतीनां गुणवतां साधूनां वा हितं प्रति, अत्र प्रतिरध्याहार्य्यः, ग्रामाद्यत् अनवहितोऽभवदित्यर्थः। सर्व्वेषु हस्तलिखिततर्कवागीशटीकापुस्तकेषु हित-मिति पाठः। संक्षिप्तसारेऽप्येवम्। मुद्रितपुस्तके तु हिते इति पाठो दृश्यते।

(३) "कृष्णाय गन्धो नम इत्यस्य स्व-स्वत्व-ध्वंस-पूर्व्वकारोपितस्वत्वाश्रय इत्यर्थः; तेन कृष्णसम्बन्ध्यारोपितस्वत्वाश्रयो गन्ध इत्यर्थः। एवञ्च सम्बन्धार्थत्वेन षष्ठी-विषयेऽस्य विषयः" -इति विद्यालङ्कारः

(४) अत कृधातुरेव प्रणतिवाचकः, नमःशब्दस्तु तद्द्योतकः, तस्मात् प्रणत्यर्थ-कृञो विषयतारूप-फलाश्रयत्वात् मुनित्रयमिति कर्म्मत्वम्। अतएव नमस्करोति देवानित्यत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्म्मत्वमिति सिद्धान्तकौमुदी।

(५) ढत्वं नमःशब्दस्येति शेषः। "नमस्कुर्म्मो नृसिंहाय -नृसिंहमनुकूलयितुमि-

२८७। ढे नाशिषि वा।

(ढे ७।, न ।१।, आशिषि ७।, वा ।१।)।

मद्राः सतां वा शं भूयात्।

बलिरक्षित प्रयोजनार्थार्थेन। बलिरक्षिताभ्यां प्रयोजनवाच्यर्थेन च योगे ची स्यात्। कुबेराय बलिः, विप्राय रक्षितं, ब्राह्मणार्था यवागूरित्यादि। नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता चेति (१) सः।

कॢप्यर्थैर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे। कॢप्यर्थधुभिर्योगे सम्पद्यमानाच्ची स्यात् विकारे, न तु भेदविवक्षायाम्। मूत्राय यवागूः सम्पद्यते, मूत्ररूपेण यवागूः परिणमतीत्यर्थः। एवं उच्चाराय कल्पते माष इत्यादि। विकारे किम्? मूत्रं यवागूः सम्पद्यते, अत्र विकारो न विवक्षितः, किन्तु कारणतामात्रम्। भेदे तु मूत्रं यवाग्वाः सम्पद्यते, यतं इत्यादिना जत्वम्।

२८७। ढेना। आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माच्ची स्याद्वा, न तु ढे सति। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयं, तथाहि कुशलायुष्य-प्रयोजन हित-सुख-शोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम्। मद्राः साधूनां कुशलं भवत्वित्यर्थः। एवं मद्राः सतां वा आयुष्यं जीवितं, प्रयोजनमर्थः, पथ्यमुपकारकं, शर्म्म सातं, शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि।

त्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि"—इति सिद्धान्तकौमुदी। तन्मते एषूदाहरणेषु "अलङ्कुमारमन्नदात्," इति चतुर्थी।

(१) गम्यमान-चतुर्थीतत्पुरुषप्रकरणे वार्त्तिकसूत्रमिदं द्रष्टव्यम्।

२९८। परिक्रियो घे वा।

(परिक्रियः ६।, घे ७।, वा ।१।)।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रुषारिभिः।

स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्व्वेण नित्यम् (१)। हित-सुखयोरुभयत्र पाठोऽनाशिष्यपि विकल्पार्थः। ङे तु शिवस्तव करोतु शम्। ङे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः। आशिषि किम्? आयुष्यं (२) प्राणिनां घृतम्।

२९८। परि। परिपूर्व्वक्रीञो वेतनादौ घे चौ वा स्यात्। नियतकालं भृत्या (३) स्वीकरणं परिक्रयः। सद्भिर्विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता, विष्णुसेवन-वेतनेन सालोक्यादिरूपा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः। अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः (४), किञ्चित्कालपर्य्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः। परेः किम्? शतेन क्रीतोऽश्वः। परे अत्र धस्य भत्वमाहुः (५)।

---

(१) स्वस्तियोगे "आशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः" इति काशिका (२।३।१६)।

(२) आयुष्करमित्यर्थः।

(३) भृतिर्वेतनम्।

(४) वृषलः शूद्रः।

(५) अत्र सूत्रे दुर्गादासः "व्यवस्थार्थं परसूत्रे वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषा-ग्रहणमध्यवसितत्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वाग्रहण"मित्याह। वाग्रहणमाशिषीत्यस्य निवृ-त्त्यर्थमिति गङ्गाधरः।

२९९ । गत्यर्थमन्यढे चेष्टावन्ने ऽनध्वाकाकशृकशृ-गालनावन्ने वा ।

(गत्यर्थमन्यढे ७।, चेष्टावन्ने ७।, अनध्वा–अन्ने ७।, वा ।१।) ।

गत्यर्थमन्य्योर्ढे क्रमान्मार्गकाकादिवर्ज्जे चेष्टावन्नयोर्थी स्याद्वा ।

२९९ । गत्यर्थ । गतिरर्थो यस्य सः, स च मन्यश्च तत्, तस्य ढं तस्मिन् । चेष्टा च अवन्ना च तत्तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा, काकश्च शुकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नञ्च तत् न तत् अकाकशुकशृ-गालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तञ्च तत्तस्मिन् । नञद्वयमुक्तं यथा-क्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका, तेन स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न स्यात्, ग्राम्यार्थत्वात् (१) । चेष्टा काय-कृतव्यापारः, परिस्पन्दनादिलक्षणेत्येके । तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् (२) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-त्वात् अजां नयति, गृहं प्रविशति, गिरिशिखरमारोहति, सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव; ग्रामाय ग्रामं गन्ता, वनाय वनं गमन-मित्यादौ ढे ऽपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्या-द्यपीति भागवृत्तिः (३) । एके तु तादर्थ्ये च्यां सिद्धायां ग्रामाय सम्प्रच्छतीत्यादिषु समो गमृच्छेत्यादिना अढत्वात्मप्राप्तिनिरासार्थ-मिदमित्याहुः (४) ।

---

(१) ग्राम्योऽश्लीलः । स्त्रिया सह सङ्गच्छते इत्यर्थः ।

(२) वक्ष्यमाण वाशब्द-व्यवस्थयेति शेषः ।

(३) इति षष्ठी वेति भागवृत्तिरिति क्रमदीश्वरसूत्रम् ।

(४) अत्र पुनर्थोपग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थमिति गङ्गाधरः ।

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।
न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खलु ॥

चेष्टावत्त्वे किं—मनसा हारकामिति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् । अध्वादौ तु—गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ।

न त्वा तृणायेति—मन्यतेर्येन ढेनानादरो गम्यते तत्रैव चौ, तेन त्वा इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्त इत्यादि—अत्र मुख्यस्याध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं, तेन उत्पथेन (१) पथे गच्छतीत्यादौ स्यात् । अत्र पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् (२) । न त्वा काकमिति—त्वां काकं न मन्यते, काकादप्यपकृष्टं मन्यते इत्यर्थः । एवं न त्वा शूकं मन्ये, न त्वा शृगालं मन्य इत्यादि (३) । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् (४) काकशुकशृगालानामेव निषेध

(१) कुपथेनेत्यर्थः ।

(२) अत्र पन्थाः साक्षात्सम्बन्धेन नाभिमतदेशप्राप्तिहेतुः अपि तु स पन्था एवात्र अभिमतदेशपदवाच्यः, अतोऽस्य उत्पथव्यापाररूपव्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् । तथा च संक्षिप्तसारे कारकपादे १०७ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः—"यत्रात्मना पन्थानं गच्छति तत्र ग्रामादिवत् पन्था एव गम्यः तत्र चतुर्थी भवतीत्यर्थ" इत्याह । सिद्धान्तकौमुद्याञ्च 'गत्यर्थविहिते अध्वन्येवायं निषेधः यदा तु उत्पथात् पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येवे'त्युक्तम् ।

(३) शूकःशृगालादीनां स्वल्पापभागः, "न त्वां नावमहं मन्ये यावत्तीर्थं न गाव्यम् । न त्वामन्नमहं मन्ये यावद्भुक्तं न चान्न"मिति संक्षिप्तसारे कारकपादे १०२ सूत्रस्य वृत्तिः ।

(४) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ १७ । इति पाणिनिसूत्रे प्राणिमात्रे निषेधमपनीयेत्यर्थ इत्युक्तम् । अतोऽत्र निषेधादिति निषेधमपनीयेति यवर्थे पञ्चमी ।

३०० । यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादा-नभूत्राणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

(यतः ५।, अपाय—वारणं १।, जं १।, पी ।१।) ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात्, तत्र पी ।

इत्याहुः । तन्मते क्वचित् शुकस्थाने श्वनः पाठः (१) । अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ।

३०० । यतो । अपायो विश्लेषः, भीर्भयं, जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः, पराजयः सोढ़ुमशक्तिः, प्रमादोऽनवधानता, आदानं नियमतो वाक्यग्रहणं, भूरुत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च, त्राणं रक्षा, विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्तिः, अन्तर्द्धिरन्तर्धानं, वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति - अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्जसंज्ञं स्यात् । तत्त्रिविधम् ।

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते (२) ॥
श्रुतसाध्यक्रियं यत् स्यान्निर्द्दिष्टविषयन्तु तत् ।
जन्यसाध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् ।
अपेक्षितक्रियं तत् स्याद् यत् क्रियाशून्यमेव हि ॥

---

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु "न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्ये"वेत्युक्तम् । काशिकायां भाष्येऽप्येवमेव ।

(२) अपादानस्यैवं त्रैविध्यमन्यत्र प्रायशो न दृश्यते।"घनाद्विद्योतते विद्युदि-त्यत्र निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिः, निःसृत्य विद्योतते इत्यर्थ" इत्युक्तं प्रयोग-रत्नमालाटीकायाम् । तन्मते अत्र निःसरणपूर्व्वक-विद्योतनमेव विद्युतेरर्थः ।

बिभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः।
पापात्, पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः, सतः।

क्रमेणोदाहरणानि—वृक्षात् पर्णं पतति, घनाद्विद्योतते विद्युन्मेघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः। श्रौघ्नेभ्यो(१) माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते। नियमश्चावश्यकता। ये तावदाढ्यतरा भवन्ति, ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः। एवं माथुरेभ्यः श्रौघ्ना दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्ष-क्रिया गम्यते।

अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादौ एकस्यावधित्वं विवक्ष्यते। यदा तु न विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति। एवं वृक्षस्य पर्णं पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्।

तत्र भीत्रार्थयोर्यो भयहेतुः। पराजेर्यत् सोढुमशक्यम्। आदा-नस्य नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता। उत्पत्तिकर्त्तुर्यत् कारणम्। प्रादुर्भावकर्त्तुर्यदाद्योपलम्भनस्थानम्। अन्तर्द्धान-कर्त्ता यस्माददर्शनमिच्छति। जुगुप्सा-विराम-प्रमाद-वारणार्थानां यन्निमित्तं (२)। एषामवधित्वविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः (३)।

एवं ब्राह्मणात् शंसतीत्यत्र उच्चारणाङ्गे शंसने शंसिः, ब्राह्मणादुद्धृत्य शंसतीत्यर्थः। ब्राह्मणो वेदैकदेशः।

(१) देशविशेषवासिभ्यः।

(२) जुगुप्साया यत् गर्हणीयं, विरामस्य यतो भङ्गः, प्रमादस्य यत् विषयक-मनवधानम्, वारणस्य यः प्रवृत्तिविषयस्तत्तदपादानमिति बृहन्मुग्धबोधम्।

(३) अवधिः सीमा।

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजे, भवात् ।
विरतोऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

विभीषण इत्यादि । विभीषणः पदाद्भ्रष्टः, लङ्कायाः रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कीदृशः ? भ्रातुः रावणाद्भीतः, तस्य भ्रातैव भयहेतुः । कुञ्चिकयैनं भाययति इत्यादौ तु अवधित्वा-भावान्न जत्वम्(१) । पापात् जुगुप्सितः, पापं निन्दनं ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात् पराजितः, दुःखं सोढुं न क्षमः, पराजेः दुःखमेव सोढुमशक्यम् । अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रमत्तः, अशास्त्रविहितात् कर्म्मणः प्रमत्तः, प्रमादस्याशास्त्रविहितकर्म्मैव निमित्तम् (२) । यद्वा विधेः अप्रमत्त इति, अ-शब्दो निषेधे, आदौ जत्वं, पश्चान्निषेधार्थ-कारेण सह सम्बन्धः, ग्रामं न गच्छतीतिवत् । एवं धनात् प्रमाद्यति इत्यादि (३) । सतः आत्तविद्यः, पण्डितान्नियमतो गृहीतवाक्यः । गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्व्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सतः आख्या-तृत्वम् ; एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि । अनियमे तु नटस्य गीतं शृणोति । मुनेर्विश्रवसो जातः उत्पन्नः, विभीषणस्य मुनि-र्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतिः कारणम् । तद्द्विविधं, सम-वायि निमित्तञ्च । तत्र यत्समवेतं (४) कार्य्यमुत्पद्यते तत् समवायि, यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायते, वीजादङ्कुरो जायते इत्यादि । एतद्भिन्नं

---

(१) कुञ्चिका मत्स्यविशेषः ।

(२) अवैधकर्म्मण्यवधानरहित इत्यर्थः ।

(३) धनविषयकं यदनवधानं तद्वानित्यर्थः ।

(४) यस्मिन् समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं इत्यर्थः ।

निमित्तं (१) यथा चक्राद्घटो जायते, पुत्रात् प्रमोदो जायते (२) इत्यादि। समवायिकारण-प्रत्यासन्नमवधृत-सामर्थ्यमसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यः (३)। यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति। शृङ्गात् शरो जायते, गोमयाद्वृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं, शृङ्गादिसमवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् (४)।

भ्रातुः रावणान्निजैरात्मीयैस्त्रातः; रावणएव विभीषणस्य भयहेतुः। एवं काकात्तिलांस्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुपचरणीयं, भयस्य प्राणिधर्म्मत्वात्। भवाद्विरतः संसारमस्त्रद्धाय तस्मान्निवृत्तः; विरामस्य भवो निमित्तम्। दुष्टादन्तर्हित, आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान्। रामेण शोकाद्वारितः, शोके प्रवर्त्तमानो निरुद्धः, वारणस्य निमित्तं शोकः। एवं यवेभ्यो गां निषेधति, कूपादन्धं वारयति। सत्यात् स्खलति, आचाराच्चलति,

---

(१) आभ्यामन्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि निमित्तकारणम्।

(२) यस्यात्मनः प्रमोदो भवति स आत्मा समवायि कारणं पुत्रो निमित्तकारणमिति।

(३) अस्यार्थः—समवायिकारणे प्रत्यासन्नं स्थितं, अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं कारणत्वं यस्य तत्, तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इत्यादौ संयोगोऽसमवायि कारणं। अतएव "असमवायिकारणत्वं गुणकर्म्मणोरेव भवति, तदुभयस्य समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः," इत्युक्तं विद्यालङ्कारेण।

(४) पृथग्भावेनानवस्थितत्वादित्यर्थः। कारकपादे "जन्यर्थकर्त्तुः प्रकृतौ" इति २१ संख्यक क्रमदीश्वरसूत्रस्य वृत्तिं गोयीचन्द्रटीकां विद्यालङ्कारटिप्पनीञ्च पर्य्यालोच्य शरोऽत्र उद्भिज्जविशेषः, वृश्चिको गोमयहत्युद्भजः, शृङ्गशब्दः शिखरवाचक इत्यतः शृङ्गगोमये शरवृश्चिकौ प्रति निमित्तकारणे, नतु समवायिकारणे इति तेषां मतमिति प्रतीयते। तर्कवागीशस्तु अपृथक्सिद्धत्वं समवायिकारणत्वमिति मन्यमानः शृङ्गगोमययोः शरवृश्चिकौ प्रति समवायिकारणत्वमाहेति मतभेदः।

३०१। अन्यारभ्यार्थाराद्वहिर्विनर्त्ते प्रतिपर्य्य-पाङ्दिक्शब्दैर्हेतुयवर्थे च।

(अन्य—शब्दैः ३।।।, हेतुयवर्थे ७।, च ।१।)।

एभिर्योगे हेतौ यबन्तस्यार्थे च पौ स्यात्।

आङ् व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति॥

विप्राहस्तं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षितत्वाज्जलम्। एवं सति व्याघ्रो यदि मां पश्येत् तदा ध्रुवं मृत्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तते इत्यादिक्रमेणैव गौणापायत्वात् सिद्धे भ्यादिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये। व्याघ्रादिभिति, दस्युभ्यो रक्षितः स्वार्थ इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्व्वेणाप्राप्ते ग्रहण-मिति परे।

३०१। अन्या। अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थौ येषां ते, दिशि दृष्टाः शब्दाः दिक्शब्दाः, अन्यारभ्यार्थाश्च आराच्च बहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः। यपोऽर्थो यवर्थः, हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन्। येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह यबन्तस्येति।

आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणम् इत्याह आङ् व्याप्ति इत्यादि। प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-त्वात् न णुण्। प्रतिदाने परीवर्त्ते, प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्र गृहीत इत्यर्थः।

नेतरइत्यादि। ईशानादिष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः। एवं सुराद-

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।
सोऽस्मदारात् बहिस्त्वत्, शं विना नार्थो हृषाहृते ॥

न्येऽसुरवर्गा इत्यादि। परे तु नीचार्थेतरशब्दं पृथग्गृह्णन्तीति (१)। भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवोऽर्च्यते अर्थादस्माभिः। तस्मात् प्रभृत्येव सपल्लवानीति कुमारसम्भवे। परे त्वारभ्यार्थ-शब्दं पृथक् न गृह्णन्तीति (२)। स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती। स त्वद्बहिस्तव दूरवर्त्ती। क्वचिदपवादविषये-ऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् "करस्य करभो बहिः," "बहिरम्भोज-वनस्य वानरा" इत्यादौ षी। हृषाद्यर्थादिना शं न, हृषाहृते नार्थो भवतीत्यर्थः। शम्भोर्भक्तेः सेवायाः प्रत्यमृतं परीवर्त्ती मोक्षः। केशवात् प्रति प्रद्युम्नः, कृष्णस्य प्रधानसदृशः। अनन्तात् परि विष्णोस्त्यागात् त्रयः कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः। एवमपानन्तादिति बोध्यम्। आ मृत्योर्मृत्युपर्य्यन्तं हरिः

(१) अन्यारादितरर्त्ते इति २।३।२९। पाणिनिसूत्रे इतरशब्दस्य पृथग्ग्रहण-मस्ति, सिद्धान्तकौमुद्यां तु "इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमि"त्युक्तं। तत्र तत्त्वबोधि-न्यामपि "न च इतरस्त्वन्यनाचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यं * * * पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वा"दित्युक्तम्। अस्मन्मतेऽपि नीचार्थेतरशब्द-योगे निर्द्धारेऽधिकेनेत्यादिसूत्रेण निर्द्धारे पञ्चम्याः सिद्धत्वादितरशब्दो न पृथगुक्त इति।

(२) पृथक् न गृह्णन्तीत्यस्यायमाशयः—पाणिनिसूत्रे आरभ्यार्थशब्दयोगे पञ्चमीविधानं नास्ति। किन्तु "अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी"ति सिद्धान्तकौमुदी। तत्र तत्त्वबोधिन्यामपि "कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्येत्ययमिति प्रयुक्तम्"। अत एवाचार्य्येणारभ्यार्थं इत्युक्त्वा वातर्थं प्रकटितम्।

भक्तैः प्रत्यमृतं शम्भोः प्रद्युम्नः केशवात् प्रति।
पर्य्यनन्तात् भयस्तापा, आमृत्योः सेव्यतां हरिः॥

सेव्यतां विष्णुराराध्यताम् अर्थादस्माभिः। आ सकलात् सर्व्वं चराचरं जगदभिव्याप्य ब्रह्मास्ति। अत्र दिक्शब्देतिकरणा-द्दिग्देशकालार्थपूर्व्वादीनां आ-आहित्यान्तानां अञ्चूत्तरदानाञ्च ग्रहणम्। अत आह पूर्व्वः कृष्णाद्राम इति; कृष्णात् पूर्व्वकाले जातो बलराम इत्यर्थः। कृष्णादवर उत्तरकाले जातो गद इत्यर्थः। एवम् इयम् अस्याः पूर्व्वा दिक्, अयमस्मात् पूर्व्वो देशः, माघात् पूर्व्वः पौषः, उत्तरा जाह्नवी काश्या, दक्षिणाहि वनाद्वदौ, "उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरम्" इति भट्टिः, प्राक् ग्रामात्, प्रत्यङ्नगरादित्यादि। गम्यमानदिक्शब्दैरपि, लेः सि औ जसित्यादिज्ञापकात्। आनन्दादित्यादि। यद्यपि ङ्तु यबर्थ इति सामान्येनोक्तं तथापि विशेषतो ज्ञेयं, भवति हि व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तिरिति। तथाहि—

अघे ऋणे हेतौ पौ नित्यं, गुणे हेतौ अस्त्रियां पौ वा स्यात्। शतात् बद्धः, शतस्य ऋणस्य बन्धने हेतुत्वं, ऋणं प्रापायां वचनम्। घात्तु—शतेन बन्धितः, आत्मबन्धः शतस्य प्रयोजकघत्वम्। जाड्या-द्वद्धः जाड्येन बद्धः, पारिखात्यान्मुक्तः पारिखात्येन मुक्तः, पारि-खात्यं तत्त्वज्ञानम्। इह गुणशब्देन द्रव्याश्रितगुणस्यैव न ग्रहणं, किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति(१), तेन वह्निरत्र धूमादि-

---

(१) 'सम्बन्धिमात्रमिति—आश्रितमात्रमित्यर्थः। परार्थरूपापन्नमिति—परः साध्योऽर्थो बोध्यो यस्य स परार्थः परव्याप्य इति यावत्, तस्य रूपं धर्म्मः परार्थत्वं

ब्रह्मास्त्यासकलात्, पूर्व्वः क्षणात्रामोऽवरो गदः।
आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षतेऽलकाम्॥
शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः।

त्यादि(१)। स्त्रियान्तु—विद्यया मुक्तः। स्त्रीशब्देनाब्दीपूर्णां ग्रहणात् घटो नास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः (२)। एवम् अप्रयुक्तस्य यबन्तस्य टे डे च पी स्यात्। यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाद्धेतोः शैलादासनादलकाख्यां पुरं ईक्षते पश्यतीत्यर्थः। शैलादिति टे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि। ढडादन्यत्र बलेनानयति बलेनाकृष्य इत्यर्थः। अत्राहुः—

प्रश्नोत्तरयोः। अनयोः पी स्यात्। कुतस्त्वम्? वनात्। यत्र

तदापन्नमित्यर्थः। तथाहि आद्यादयो बह्वाद्याश्रितास्तद्वोध्यभूताश्च। एतेन कन्यया शोकः, वसनेन रूपमित्यादौ न भवति, कन्याया अनाश्रितत्वात्, वसनस्याव्याप्यत्वात्"—इति विद्यालङ्कारः।

(१) "गुणाद्धेतोः पञ्चमी वा। अन्याश्रितत्वेन विवक्षितो गुण इत्युच्यते। यथा पर्व्वतो वह्निमान् धूमात्"।—इति प्रयोगरत्नमालायां कारकविभक्तिप्रकरणे ६६८ सूत्रं। "पर्व्वतः पक्षः, वह्निसाध्यो धूमो हेतुः। यद्यपि धूमस्य वह्निकार्य्यत्वं तथापि तदनुमितिहेतुत्वेन हेतुत्वं। अत्र धूमस्य द्रव्यत्वेऽपि विवक्षितपदार्थगुणत्वम्। एवं क्रियाया अपि गुणत्वेन विवक्षा। * * * * व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वादन्यस्य पक्षस्य पर्व्वतस्याश्रितत्वविवक्षा धूमादिहेतोरित्यर्थः। पर्व्वतपक्षक-वह्निसाध्यक-धूमहेतुकानुमितिं प्रति वह्निव्याप्य-धूमवत्पर्व्वतज्ञानं कारणमिति"—इति तट्टीका। विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (२।३।२५) इति पाणिनिसूत्रम्। तत्र सिद्धान्तकौमुद्यां "विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित्। धूमादग्निमान्, नास्ति घटोऽनुपलब्धेः—इत्युक्तम्।

(२) अत्र उपलब्धिशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि आबीबन्तभिन्नत्वात् पक्षे पञ्चमीति।

३०२ । वारादर्थैः । (वा ।१।, आरादर्थैः ३।।।) ।

दूरान्तिकार्थैः पी स्याद्वा ।

रामाद्दूरस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

३०३ । समार्थैनार्य्यस्तस्ताद्धितसुखैर्निर्द्धारे सम्बन्धे ढे च षी ।

(समार्थ—सुखैः ३।।।, निर्द्धारे ७।, सम्बन्धे ७।, ढे ७।, च ।१।, षी ।१।) ।

तु आगच्छतीत्यादिक्रियाध्याक्रियते तत्र पूर्व्वेणैव (१) पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्त-विषयत्वात् पूर्व्वेणैव निःसृत्येत्यध्याहारात् ।

३०२ । वारात् । आरादर्थो येषां ते तैः । आराद्दूर-समीपयोरित्यत आह दूरान्तिकार्थैरिति ।

स्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रात् धादसत्त्वे । धेभ्य एभ्यः पी वा स्यान्न तु सत्त्वे (२) । स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्पेन इत्यादि । सत्त्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्तः । धात् किं ? स्तोकं याति ।

३०३ । समा । समोऽर्थो येषां ते, स्ताश्च आश्च तौ स्तौ, ताभ्यां तौ स्तातौ । पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस् च

---

(१) अपादानत्वात् यतोऽपायभीत्यनेनैव ।

(२) सत्त्वे द्रव्ये । स्तोकादीनां विशेष्यगामित्वे सति नेत्यर्थः । स्तोकादीनां क्रियाविशेषणत्वे सुखेन यातीतिवत् यत्र तेभ्य स्तृतीया स्यात्तत्रैव पक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात्।

य: सर्व्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थित:।

तस् च स्तातौ च हितश्च सुखश्च तानि तै:। जातिगुणक्रियाभि: सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धार:। विशिष्टधीहेतु: सम्बन्ध:, स चानेकप्रकार:, स्वस्वामित्व-जन्यजनकत्वावयवावयवित्व-प्रतियोग्यनुयोगित्वाधाराधेयत्वादि:। एभिर्योगे इति—समार्थैरेनादित्यान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे, जात्यादिभिर्यस्मात् सजातीयाद्व्यवच्छेदस्तस्मात्, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकात् (१) स्वाम्यादे:। यदुक्तं—

भेद्यभेदकयो: (२) श्लिष्ट: सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते।

द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्ध: षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्॥

महाकविप्रयोगदर्शनेन ध्रुविशेषाणां यत् ढत्वेन विवक्षितं तस्मात् षी स्यादित्यर्थ:।

य: सर्व्वस्येति—य: सर्व्वस्य शिवस्य समस्तुल्य:, पूर्व्वेण त्वौ च। य: सर्व्वस्य दक्षिणेन, दक्षिणस्यां दिशि स्थित:, पूर्व्वेण ढौ च। य: सर्व्वस्य उत्तरा, उत्तरस्यां दिशि स्थित:, पूर्व्वेण पौ च। परे तु षीं नाहु:। य: सर्व्वस्य जगत: उपरि, य: सर्व्वस्य जगतोऽध:, य: सर्व्वस्य जगत: पूर्व्वत: पूर्व्वकालवर्त्ती, य: सर्व्वस्य जगत: पश्चात् उत्तरकालवर्त्ती। पश्चादित्यात्त्येन निपातितम्(३)। एवं पुरस्तात्

---

(१) भेदकात्। (२) विशेष्यविशेषणयो:।

(३) अपरशब्दात् पश्चिमशब्दाद्वा सप्तम्या आत्प्रत्यय: तयो: पश्चादेशो निपात्य:।

उपर्य्यधः पूर्व्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।
सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे ॥

ग्रामस्य, उपरिष्टाद्दृचस्य, उत्तराद्ग्रामस्य इत्यादि । एतेषां ग्रहणं दिक्शब्दयोगे प्राप्तपीबाधनार्थम् । कफोणिः कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य देवस्याखिलं चराचरं हितं मित्रं, यस्याखिलं जगत् सुखं प्रीतिजनकं, तस्य देवस्य पदयोरहं भजे चरणौ सेवे । तस्येत्यवयवावयविलसम्बन्धे पी । एवं चैत्रस्य धनं, मैत्रस्य पुत्रः, कायस्य पूर्व्वं, जलस्य घटः, घटस्याभाव इत्यादि । आदिना राहोः शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे पीति । तस्य कीदृशस्य ? देवानां वर्य्यस्य, केनापि(१) गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्द्धारणे, पदयोरिति ढे पी । एवं "माषाणामश्नीया"दिति भाष्यम् । "न च क्षिप्यति कस्यचिदि"ति भट्टिः । "सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषा"मिति भारविः । "नारायणस्यानुकरोति" इत्यादिशिष्टप्रयोगाः । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षया पीति परे । यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । यथा—

स्मृत्यर्थदयेशां वा । एषां ढे पी वा स्यात् । विष्णोरध्येति, शम्भोः स्मरति, भक्तस्य दयते दुर्गा, भक्तस्य ईष्टे हरिः, यथेष्टं विनियुङ्क्ते(२) इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि ।

कृञो गुणत्वार्थे । येन धर्म्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाशते, स तस्य

---

(१) अनिर्व्वचनीयेन । (२) सर्व्वाभीष्टं ददातीत्यर्थः ।

गुणस्तस्मात् गुणान्तरोत्पादनमुत्कर्ष(१)स्तत्र कृञो ढ षी वा स्यात्। पटस्योपस्कुरुते पटं वा (२)। सूचनावक्षेपणसेवेत्यादिना सम्।

असन्तापिज्वरि-रोगार्थानां स्वार्थबले। सन्तापि-ज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढ षी वा स्यात् रोगार्थस्य(३) बले सति। रोगश्चौरस्य रुजति चौरं वा, आमयश्चौरस्य (४) आमयति चौरं वेत्यादि। असन्तापिज्वरीति किं? सन्तापश्चौरं सन्तापयति,ज्वरश्चौरं ज्वरयति। स्वार्थबले किं? नदी कूलं रुजति।

नाव्यादिनाथयोर्हिंसाशिषोः। नाव्यादेर्हिंसायां नाथस्याशिषि गम्यमानायां ढ षी वा स्यात्। चौरस्य नाटयति (५) चौरं वा। नाव्यादिर्यथा—

> नाटिश्च क्राथिरुज्जासिर्द्विषल्लीञ् शतन्त एव हि।
>
> प्रनि निप्र प्रनिभ्यस्तु हनोऽथ पिषल्टरित्यपि॥

नट क भ्रंशे, क्रथ कि वधे, उत्पूर्वजस क वधे ताड़ने च। चुरादीनाम् एषां आत्त्वनिर्देशात् यत्र नाटि क्राथि उज्जासि इति स्वरूपं, तत्रैवायं विधिस्तेन दस्युमनोनटदित्यादौ न स्यात् (६)। द्विषीञ् वैरे शतृ, चौरस्य द्विषन् चौरं वा। अशतन्तस्य तु चौरं

(१) स च प्रतियत्न इत्युच्यते।

(२) पटो हि शुक्लगुणेन लोके प्रसिद्धस्तस्य वर्णान्तरोत्पादनमुत्कर्ष इति।

(३) रोगवाचकशब्दस्य।

(४) अम क रोगे इत्यस्य रूपम्।

(५) अधःपातयतीत्यर्थः।

(६) अनीनटदित्यत्र उक्तो हुस्वे नाटीति रूपाभावादित्यर्थः।

३०४ । ज्ञोऽज्ञाने षे ।

(ज्ञः ६।, अज्ञाने ७।, षे ७।) ।

अभ्भो र्मुकुन्दे जानीते, भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

अम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

इष्टि । एवं चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति च चौरं वा । धौपिष् ऌ संचूर्णने, चौरस्य पिनष्टि चौरं वा । आशी-रभिलषितप्रापणेच्छा, नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ? पिनष्टि धानाः (१), वटुरन्नं नाथते, याचते इत्यर्थः ।

पणि-व्यवह्रोर्व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूत-क्रयविक्रयौ । शतस्य पणते व्यवहरति च शतं वा (२) । व्यवहारे किं ? शलाकां व्यवहरति, गणयतीत्यर्थः ।

दिवश्चागेस्तु नित्यम् । व्यवहारे अगेर्दिवधोर्ढे षे वा स्यात्, अगेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति (३) शतं वा । अगेस्तु शतस्य दीव्यति । व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति, स्तौति इत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थादीनां भावे । भावप्रत्ययान्तानां स्मृत्यर्थादीनां ढे षे नित्यं स्यात् । मातुः स्मर्य्यते, विष्णोः स्मृतं, भक्तस्य दय्यते हरिणा, भक्तानामीश्यते शम्भुना, शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण (४) ।

३०४ । ज्ञो । न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । अभ्भोरित्यादि । मुकुन्दे

---

(१) धाना भृष्टयवे स्त्रियामित्यमरः, खईभूमि ।

(२) पणते द्यूते प्रतिजानीते, व्यवहरति क्रीणाति विक्रीणीते वा इत्यर्थः ।

(३) पणते इत्यर्थः ।

(४) एषूदाहरणेषु सकर्म्मकाणामपि स्मरतीत्यादीनां भावप्रत्ययान्तानामनुक्ते कर्म्मणि नित्यं षष्ठीति ।

३०५। तृप्त्यर्थानां वा।

(तृप्त्यर्थानां ६।।।, वा ।१।)।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः, पूर्णः शास्त्रेन शङ्करः।

३०६। ढघे कृत्यव्यक्युक-क्तवतु-खलर्थक्तोच्छत्रा-न वसु-शीलार्थतृन्-भव्यर्णार्थणिनि।

(ढघे ७।, कृति ७।, अ-व्य कि उक क्तवतु खलर्थ क्त उत् शत्र आन वसु शीलार्थतृन् भव्यऋणार्थ णिनि ७।)।

विष्णौ शम्भुरयम् इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते, तत्प्रवृत्तौ शम्भोः साधनत्वाद्धत्वम् (१)। प्रमात्मकज्ञानस्य वर्ज्जनात् सर्पिषो जानीते इत्यादौ भ्रान्त्यर्थेऽपि स्यात्, भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि प्रमाभिन्नत्वात्। इदं विकल्पयन्ति परे। तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि। अज्ञाने किं ? भक्त्या जानाति शङ्करम् इत्यत्र प्रमात्मकत्वान्न स्यात्।

३०५। तृप्त्य। तृप्तिरर्थो येषां ते तेषाम्। तृप्त्यर्थधोः प्रयोगे घे षो वा स्यात्। शृङ्गारस्येत्यादि। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं फलानामलमाशिताः (२), फलैर्य्याशितभवमिति भट्टिः (४।११)।

३०६। ढघे। ढस्य घस्य तत्तस्मिन्। खलः अर्थ इव अर्थो यस्य सः। शीलमर्थो यस्य स,स चासौ तृंश्चेति सः। भव्यस्य ऋणस्य

---

(१) अत्र कार्त्तिकेयः—"मुकुन्दाधिकरणकशम्भुज्ञानस्य दृढ़त्वात् मुकुन्दविषयकज्ञानाभावः, अतोऽत्र अज्ञानार्थज्ञाधातोः शम्भुरेव साधनम्, किन्त्वेतद्धातोः प्रवित्ज्ञातिरिक्तार्थविषयकत्वमिति। अतएवोक्तं प्रवृत्त्यर्थेष जानाति"रित्याह।

(२) फलैरलमत्यर्थमाशितास्तृप्ता इत्यर्थः, क्ता अत्र कर्त्तरि क्तः। भट्टौ ७।२८।

व्यादिवर्जे क्कति प्रयुज्यमाने टे घे च षी स्यात्।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्।

ते, ते अर्थौ यस्य स, स चासौ णिश्चेति सः। पश्चात् व्यश्च क्तिश्च उकश्च क्तवतश्च खलर्थश्च तश्च उश्च शतृश्च आनश्च वसुश्च शीलार्थ-तृंश्च भव्यर्णार्थणिंश्च तत्। न तत् अतत् तस्मिन्।

जगतामिति-- कृष्णो जगतां चराचराणां कारकः कर्त्ता, जगतामिति डे षी। इयं पृथिव्यादिचराचरमयी सृष्टिर्मुररिपोः कृतिरुत्पाद्या, कृधोर्ढे क्तिः, मुररिपोरिति घे षी। पूर्व्वसूत्रा-द्दानुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात्"धार्यैरामोदमुत्तमं" (१) "बुद्धि-पूर्व्वं ध्रुवं न त्वा राजकृत्वा पिता खल"(२)मित्यादौ न स्यात्।

सृष्ट्वेत्यादि। कः पुरुषः हरिं संभ्जवन् सन् अर्थितं वाञ्छितं न ईयिवान् प्राप्तवान्? अपि तु प्राप्तवानेव। हरिं कीदृशम्? एतज्ज-गत् सृष्ट्वा दधिं धारयन्तम्। सृष्ट्वेति क्काचत्यश्चित्वाद्दात्वम्। एवं घटं कर्त्तुं, पयः पायं पायं, विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि। दधिमिति धाधोः क्तिः, द्विरालोपश्च, हरिविशेषणत्वात् ढम्। पुनः कीदृशम्? एतत् जगत् मारुकं संहरन्तम्, मृधो उकः। पुनः कीदृशम्? भक्तान् उन्नतवन्तं, स्वर्गं प्रापितवन्तम्, उत्पूर्व्वेनीधोः

(१) भट्टौ ६।७३। धार्य इति भ्रमत्यर्थेनेति ण प्रत्ययः। धार्यैः धारयद्भि रित्यर्थः। अत्र धार्यैरिति व्यादिवर्ज्जे क्कति प्रयुज्यमानेऽपि आमोदमित्यत्र न षष्ठी।

(२) भट्टौ ६।१३०। खलं दुष्टचरितं त्वा त्वां पिता दशरथो यस्य राज-कृत्वा राजानं न कृतवान् तद्बुद्धिपूर्व्वं ध्रुवं अवश्यमिति ज्ञानपूर्व्वमेवेति तत्राह भरत-व्याख्या। अत्र राजकृत्वेति क्विप् योगेऽपि त्वा इति न षष्ठीति।

व्यादीतु—दृष्ट्वा दधिं शाश्वतमीनदर्थकान्

उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम्।

ज्ञातं, हरिं, जिष्णुरघानि संस्तुवन्

मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न कः॥

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः।

ज्ञावतः। पुनः कीदृशम्? यतिभिर्जितेन्द्रियैः सुदर्शनम्, अनायासेनालोकनीयं, दृशधोः खलर्थोऽनः। एवं "पापिना दुष्करो धर्मः सुकरो धार्मिकेण स" इत्यादि। "कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्कर"मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां षौ, नञा निर्द्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। पुनः कीदृशं? यतिभिर्ज्ञातं, ज्ञाधोर्ढेऽतीते क्तः। एवं त्वया ज्ञाता, मया ज्ञात इत्यादि। पुरुषः कीदृशः? अघानि पापानि जिष्णुः, पापस्याभिभवनशीलः, जिधोः ष्णुक्। एवं धनं गृध्नुः, सुखमिच्छुः, शास्त्रं विन्दुः, कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादि। "तव मर्त्त्यगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्नुरभीषुमानिव," "सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिष्णु"रिति तु सम्बन्धविवक्षायां षौ, नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। हरिं संस्तुवन्, स्तुधोः शतृ (१)। पुनः कीदृशः? मुदं दधानः, हर्षं धारयमाणः, धाधोः शानः। शान इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि। अर्थितं न ईयिवानिति इनधोः क्वसुः। शिवः कदा हृत् हृदयमागामी, आगमिष्यति अर्थान्मम। गमधोर्भविष्यति णिन्। शिवः कीदृशः? शं दाता

---

(१) खलर्थमानयोगेऽपि निषेधः, तेन हरिं स्तोष्यन् स्तोष्यमाणो वा यातीति दुर्गादासः।

३०७। कामुक सड्डार्थक्तेन।

(कामुक—सत्डार्थ क्तेन १।)।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयो र्विहितेन क्तेन च योगे ढे धे च षी स्यात्।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितं।

शंशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति शं बुधाः श्रेयः शातमें शा निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः। तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थः। दाधोः शीलार्थे तृन्। अतएव शिवो मोक्षमृणं दार्यो, मुक्तिरूपधनं ददातु अर्थान्मह्यम्। मोक्षस्य ऋणत्वमुपचारात्। आवश्यके णिन्यपि निषेध इति कश्चित्। यथा शंशं हारी दायाद इति। शंशस्य हारीत्यन्यः।

न चतुमर्थणके प्रायः। चतुमर्थविहितो यो णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे षी न स्यात् प्रायः। मुनीनां विपिने भक्तं भोजको याति माधवः। मुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः। प्राय इति किं? वर्षशतस्य पूरको जीवति, पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तीत्यत्र न निषेधः। यस्य ढस्योक्तानुक्तत्वव्यवहारस्तत्रैव षी, तेन साधु पाचक इत्यादौ षी न स्यात्।

३०७। कामुक। सश्च डश्च ते, तेऽर्थौ यस्य सः, स चासौ क्तश्चेति सः, कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत्तेन। यो लक्ष्म्या इत्यादि —यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं कामयते, यः सतां ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते। ज्ञाधोः ज्ञार्थेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। तस्य इदमासितं तेनाचोपविष्टम्। आसधोर्भ्रौव्यगतीत्यादिना

३०८। ल्यभावक्तास्त्र्यणकसढे घे वा।

(ल्य—सढे ७।, घे ७।, वा।१।)।

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं यं णकञ्च हित्वा अन्यत्र सढे घे षी स्याद्वा।

वर्त्तमाने ङे क्तः। एवमिदमेषामुपगतम्, इदमेषां भुक्तम् अनयश्च इत्यादि। पूर्व्वेणाप्राप्ते विधिः।

न शीलितादिना वा तु कान्तेन। शम्भुना शीलितः, हरिणा रचित इत्यादि। प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा। तथाच "कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम्" इति।

३०८। ल्य। भावे क्तः भावक्तः, अञ्च णकञ्च तत्, स्त्रिया-मणकं स्त्र्यणकं, न स्त्र्यणकं अस्त्र्यणककं, ढेन सह वर्त्तमानं स-ढम्, अस्त्र्यणकञ्च तत् सढश्चेति तत्, ल्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसढश्च तत्तस्मिन्। ल्यस्तव्यादिः। त्वयेत्यादि—त्वया स कृष्णोऽर्च्यः मम च स कृष्णोऽर्च्यः पूज्य इत्यर्थः। अर्च्चधोर्ढे घ्यण्। द्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घढयोः षीसम्भावना तत्र द्वयोर्न स्यात्। तेन क्रष्टव्या ग्रामं शाखा कपिना, नेतव्या ग्राम-मजा नरेण, अनुशिष्यः शिष्यो धर्म्ममुपाध्यायेन, कां दिशं गन्तव्यं मया इत्यादौ न स्यात्। यत्र तु ढमात्रे षीसम्भावना तत्र पूर्व्वे-णैव, तेन गेयो माणवकः साम्नामिति, गायतीति गेयः, घे यो वक्तव्यः। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नातं स्नानं कृत-

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यः ज्ञातं ह्यत्र म यस्य तु ।
सृष्टेः कृति हृति येन, चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

मित्यर्थः । एवं छात्रस्य छात्रेण वा हसितं गतं वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगतः कृतिः करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृतिर्हरणम् । कृञ्हृञोर्भावे क्तिः । सढाद्धोरपि भावे त्य इति भागवृत्तिः । एवं शब्दानामनुशासनमाचार्य्यस्य आचार्य्येण वा, गवां दोहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात्, स्त्रीविहिताणकभिन्नसढकृत्त्वात् । परे तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्तेः परिचर्य्या गुरूणां शिष्यस्य शिष्येण वा, उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा, जागर्य्या रात्रेश्छात्रस्य छात्रेण वा, प्रकरणिः पुण्यस्य जाल्मस्य जाल्मेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहितकृत्त्वात्, न तु शब्दानामनुशासनमाचार्य्येण, गवां दोहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । (१) अणकयोरुदाहरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टेः चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छा, सनन्तकृधोः शंस्यादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिका भेदो नाश इति यावत् । एतेन कृष्णस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्मकर्त्तृत्वमिति भावः । षढयोरुभयत्र पूर्व्वेण षो नित्यम् । एवं चिकीर्षा रवेरालोकानां, भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । मढे किं कृति-

---

(१) समतेऽपि सृष्टेः कृति हृतिरित्युदाहरणमापकात् परमतैकवाक्यता समादरणीयेति । शब्दानामनुशासनमाचार्य्यस्य आचार्य्येण वा इत्यादिकन्तु वा शब्देन व्यवस्थाप्यमिति कार्त्तिकेयसिद्धान्तः ।

मुँररिपोरियम्(१)। यत्र हिढधूनां कृतः ढद्दयमनुक्तं, तत्र द्वयोर्ढयोः पूर्व्वेण षी। तेन कृष्णस्य मोक्षस्य याचको भक्तः। दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्णः। चीरस्य गवां दोहः कृष्णेन (२) इत्यादीत्येके। मुख्य ढ एवेत्यन्यः। यदुक्तं—

कर्म्मद्दयं दुहादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि।
कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठीं प्रधानकर्म्मणि॥ इति।

तन्मते दोग्धा गां पयसो हरिः। गौणढे एवेत्यन्यः। तन्मते दोग्धा दुग्धं गवां हरिरिति।

परे तु उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने ढवयोः प्राप्ता षी ढ एवेत्याहुः। तेन अद्भुतं समुद्रस्य बन्धो वानरैः, आश्चर्य्यं सुभगारोपस्य दूतीभिः परिमार्ज्जनं, गवां दोहः कृष्णेन, हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरिरित्यादि। ढवप्राप्तौ किं? वनस्य गोपस्य यापयिता हरिः, दुग्धस्य गोपस्य हारयिता

---

(१) मते किं कृतिर्मुररिपोरियमिति लिपिकरप्रमादपाठः, अस्य सकर्म्मकत्वात्। साधोर्वृद्धिः, विष्णोः स्तुतिरित्यादिकमेव प्रत्युदाहर्त्तव्यं, तत्र पूर्व्वेण नित्यमेव षष्ठी। अतएवोक्तं कार्त्तिकेयेन "कश्चिदत्रैव कृतिर्मुररिपोरियमिति प्रत्युदाहृतवान्, स चास्याकर्म्मकत्वं केनापि संस्थापितवान्, स एव ज्ञातवानिति चिन्त्य"मिति।

(२) अत्र दोह इति भावे अल्, क्रुटेः कृतिर्हृतिर्जेनेत्युदाहरणज्ञापकात् सकर्म्मकाद्धातोरपि भावे प्रत्ययः स्यादिति ज्ञापितम्। तेन मुख्यामुख्ययोः कर्म्मणोऽनुक्तत्वादुभयत्र षष्ठीति। अत्र कस्यचिदयं संग्रहः—अकर्त्तोर्विहितकृद्भिस्तु योगे षष्ठी विधीयते। एकदा तूभयप्राप्तौ कर्म्मण्येव न कर्त्तरि। तव्यादीनां प्रयोगे तु द्वयोरेव हि नेष्यते।

३०९। **स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजर्थैर्नादरे ष्ठी च।**

(स्वामि—सुजर्थैः ३॥, नादरे ७, ष्ठी ।१।, च ।१।)।

स्वामी मुकुन्दः सर्व्वेषां, साक्षी सर्व्वेष्वधोक्षजः।
निष्णक्रस्विरगु गोप्योऽपत्ये मातृरुदत्यजम्॥

हरिरित्यादावुभयोर्द्वयोः पूर्व्वेण षो। एकक्तेति किं? ओदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भावः (१)।

३०९। स्वामी। सुजर्थ इवार्थो येषां ते तैः। स्वाम्यादिभिः सुजर्थैस्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने च षोष्ठ्यौ स्याताम्।

स्वामी मुकुन्द इति। प्रयोगद्वयेन षोष्ठ्योर्विकल्पो दर्शितः। एवं सर्व्वेषां सर्व्वेषु वा ईश्वरः अधिपतिर्दायादः (२) प्रतिभूः (३) प्रसूतः (४)। कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्य्येऽभिधानं, तेन शिवार्च्चायां शिवार्च्चाया वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः। अन्यत्र कलासु कुशलः, रथेश्चायुक्तोऽश्वः निबद्ध इत्यर्थः। निपुण-साधुभ्यां पूजायां ष्ठी, अपूजायां षो एवाभिधानात्। मातरि साधु-र्निपुणो वेति पूजायाम्। अपूजायां तु पितुर्द्रोहस्य निपुणः साधुर्वा पुत्त्रः।

---

(१) यत्र त्वनेकस्य क्तः प्रयोगे कर्त्तृकर्म्मसम्बन्धो द्वयोरपि क्तयोर्दृश्यते, नियमो भवत्येव तत्रापि, गवां रक्षा दोहो गोपेने"ति संक्षिप्तसारे कारकपादे १८० सूत्रे गोयीचन्द्रः।

(२) कृष्णो यादवेषु यादवानां वा दायादः। दायादो ज्ञातिः।

(३) मैत्रश्चैत्रस्य प्रतिभूः, स्युर्लग्नकाः प्रतिभुव इत्यमरः, जामिन् इति भाषा।

(४) तस्य तत्र वा प्रसूतः।

३१०। कालभावाधारं ङं मी।

(काल-भाव-आधारं १।, ङं १।, मी ।१।)।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्व्विधः।

विषयश्च इति। गोप्योऽजं विष्णुं निशि रात्रौ त्रिस्त्रीन् वारान् अगुः प्राप्तवत्यः। अह्नो दिवसस्य त्रिरगुः। दहयेन षोष्ठी दर्शिते। एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। धात्वोऽपि सुजर्थस्तेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि। कालाऽड्डादेर्वाभिधानात् कांस्यपात्र्यां द्विर्भुङ्क्ते, पञ्चकृत्वो रात्रिं भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात्। अपत्ये रुदति, मातुः कौशल्याः, रुददपत्यं कौशल्यां मातरमनादृत्य वारंवारं गता इत्यर्थः। कौशल्या इत्यध्याहार्य्यम्। रुदादित्यस्यैव लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेनान्वय इत्येके।

पश्यतोहर इत्यत्र मंज्ञात्वान्नित्यं मी, न तु मोत्येके। त्वां मामन्तरा स्वामी साधुर्विप्रो मातरं प्रति, निपुणो मातरं परि, त्वया सह स्वामी, तुल्यो गोभिः स्वामी, तुल्यो गवां स्वामीत्यादौ तु पूर्व्वविप्रतिषेधेन द्वादय एव स्युः। अन्ये तु प्रत्यादौ द्वेव नान्या क्तिरित्यर्थं सूचयित्वा (१) वृक्षं वृक्षं प्रति कुसुमानि सन्ति, देवदत्तं प्रति कुप्यति, त्वां प्रति स्वामी, मद्वचनं प्रति भाक्ती, केशान् प्रत्युत्सुक इत्युदाहरन्ति।

साध्वसाधुभ्यां मो। आभ्यां योगे मो स्यात्। साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले। नियमार्थमिदम्।

३१०। काल। कालश्च भावश्च आधारश्च तत्। कालः

(१) द्वितीया वर्ज्जं नान्या विभक्तिः प्रत्यादौ" विति कारकपादे २०० क्रमदीश्वर सूत्रम्।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ।
कालिन्द्यां, कानने, केलौ कुशलः, सकले स्थितः॥

क्षणदण्डमुहूर्त्तादिः। प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः। परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः। अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः। यथा दुह्यमानासु गोषु यज्ञदत्तो गतः दुग्धास्वागत इत्यादि। अत्र अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धवर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयतीति स दोहनादिक्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः (१)। असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः। यथा गोदोहे गत इत्यादि। भुञ्जाने चैत्रे मैत्रो भुङ्क्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेदः(२)। कलायमानेष्वाम्रेषु चैत्रो गतः, पक्केष्वागत इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु, क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यध्याहार्य्यम्। एवं धने सुखं, धने सति सुखं भवतीत्यर्थः (३)।

(१) तर्कवागीशस्यैषा लिपिः सङ्गता लिपिकरप्रमादप्रसूता-चेति (१) चिह्नितटिप्पणीमालोच्य सुधीभिश्चिन्त्यमिति।

(२) तेन क्रियान्तरस्येत्युक्तिर्नासङ्गतेति भावः।

(३) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्तः "कालभावयोः सप्तमी"ति कलापसूत्रम्। अस्य व्याख्याने दुर्गसिंहः-अधिकारात् विशेषणमनुवर्त्तते, विशेषणभूतयोः कालभावयोर्वर्त्तमानाद्लिङ्गात् सप्तमी भवतीति व्याख्याय यदहि पुष्यस्तत्र सम्पच्छदाः, गोषु दुह्यमानास्वागतः। कालभावयोरिति किम्? यो जटाभिः स भुङ्क्ते इत्युदाहृत्य यो भोक्ता स देवदत्त इति भाष्यपर्य्यायो, प्रसिद्धा क्रियैव हि विशेषणमित्याह। अस्य टीकायां त्रिलोचनः.......विशेषणं व्यवच्छेदकं, तत्र प्रसिद्धमेव

भवति नाप्रसिद्धं न हि स्वयमसिद्धः परस्य विशेषणं भवतीत्याह प्रसिद्धेत्यादि। भावः क्रियापर्य्याय इत्याह।

एतेन क्रियावाचकपदद्वयस्य यत्र विशेषणविशेष्यत्वमवगम्यते, तत्र विशेषण-क्रियावाचकपदात् सप्तमीति प्रतीयते। तद्यथा—दुह्यमानासु गोषु गत इत्यत्र अनिरूपितगमनकालस्य विशेष्यस्य गोदोहनकालविशेषणं प्रसिद्धम्, इतर-व्यावर्त्तकत्वात्। अत्र इतरव्यावर्त्तकमेव विशेषणम्। ततश्च गमनदोहन-वाचकयोर्गतदुह्यमानयोरप्रसिद्धप्रसिद्धकाल-वर्त्तमानयोर्विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणी-भूतात् दुह्यमानपदात् प्रसिद्धकालवर्त्तमानात् सप्तमीति, तत्पदसाकाङ्क्षत्वात् तेन सह सामानाधिकरण्याच्च गोष्वित्यादिषु सप्तमीति। गमनवाचकपदस्य सम्बन्धे इतरव्यावर्त्तकत्वेन दुह्यमानस्य विशेषणत्वं, गवादेः सम्बन्धे च समानाधिकरणत्वेन तस्य विशेषणत्वमिति। क्वचिद्विशेषणस्य निकृष्टमपि विशेष्येणावधार्य्यते इति स्वरसादिति वाक्यार्थः।

अतोऽनेनैतद्व्याख्यानेन यस्य च भावेन भावलक्षणमिति पाणिनिसूत्रं न वक्तव्यमिति। स्वमते एतन्मतैकवाक्यतया विशेषणपरतया वा विशेषणभूतयोः कालभावयोः सप्तमीति बोध्यम्। विशेषणत्वे तृतीयाप्राप्तौ तदपवादिकेयमिति। अतएव पञ्चम्यां व्रतं कुर्य्यादित्यादिषु वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचि-त्वकामजीवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्य अन्ते या सप्तमी सा नाधिकरणे, यो अष्टाभिः स भुङ्क्ते इतिवत् कालविशेषणत्वेन तद्बाधकतृतीयाप्राप्तेः, किन्तु कालभा-वयोः सप्तमीत्यनेन तद्बाधिका पुनः सप्तमी विधीयते, यरहि पञ्चाग्नि सप्तच्छदा इतिवत्। अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य सप्तम्या वैदिकक्रियानिमित्तत्वे-मोक्तेस इति वार्त्तभट्टाचार्य्यचरणाः।......

यस्य च भावेन भावलक्षणमिति केनचिदुक्तमिति रामानन्दः। पूर्व्वमतैक-वाक्यत्वादस्यायमर्थः—यस्य क्रियावाचकशब्दस्य भावेन क्रियया अर्थात् प्रसिद्धकाल-क्रियया दोहनादिक्रियया भावलक्षणं क्रियान्तरलक्षणम् अर्थात् अप्रसिद्धकाल-क्रियान्तरं गमनादिक्रियान्तरं लक्ष्यते, कर्म्मण्यनट्, स क्रियावाचकशब्दो भाव इत्यर्थः। अथवा यस्येति तद्योगे कर्त्तरि षष्ठी, भावेनेति करणे तृतीया, ततश्च येन क्रियावाचकशब्देन क्रियया करणभूतया भावलक्षणमित्यादि व्याख्यात-व्यम्। यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ यस्य दोहनक्रियावाचकशब्दस्य क्रियया दोहनादिप्रसिद्धकालक्रियया क्रियान्तरं गमनाद्यप्रसिद्धकालक्रियान्तरं लक्ष्यते, स दोहनादिक्रियावाचकदुह्यमानशब्दो भावस्तत्र सप्तमी, तद्विशेषत्वात्

आध्रियन्ते परम्परया क्रिया यत्र स आधारः, घटाश्रय इति यावत् (१)। यदुक्तं —

"कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम् (२) ॥"

स चतुर्व्विध इत्याह सामीप्येत्यादि। सामीप्यं समीपत्वं, तेन एकः सामीपिक (३) आधारः, यथा नद्यां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र

तेन सह सामानाधिकरण्याभावात्तत्साहचर्य्याद्वा गोर्गत्यादिषु सप्तमीति। अतएव विधौ उदिते इत्यत्र विधोरुदयक्रियया क्रियान्तरं गोविन्दस्य रमणक्रिया लक्षिता इत्यर्थः सिद्धो भवतीति स एवाह।

दुर्गसिंहोऽप्येवम्। दुर्गादासविद्यावागीशोऽपि "अत्रोदितशब्दस्य उदयक्रिया-वाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेषणस्य विधोरपि सप्तम्यन्तत्वमि"त्याह। अनुभूतिस्वरूपाचार्य्येणापि क्रियालक्षणं भाव इत्युक्त्वा यस्य प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियालक्षणं क्रियावबोधनं भाव इति व्याख्याय वर्षति देवे चौरो यातः, पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिरित्युदाहृतमेव।

एतेन "प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः। तत्र क्रियावाचकशब्देन सह सामानाधि-करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः, यथा देवदत्तेन दुह्यमानासु गोषु यज्ञदत्तो गत इत्यादौ अतीतगमनद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन गवा दोह-नादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयति, स दोहनादिक्रिया श्रयो गवादिर्भाव इत्यर्थः। असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव भावः। यथा गोदोहे गत इत्यादि। उदाहरणेऽपि उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम्, अनेन विधावपि प्राप्ते उदित इति तद्विशेषणत्वात् प्रीति तर्कवागीशभट्टाचार्य्यमतं मया साधनम्यमित्याह।

(१) आध्रियन्ते तिष्ठन्ति। घटाश्रयः—कर्त्तृस्थक्रियाद्वारेण कर्त्तुस्तथा कर्म्मस्थ-क्रियाद्वारेण कर्म्मण आश्रय इत्यर्थः।

(२) कर्त्तृकर्म्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वमित्यर्थः।

(३) समीपदेशस्याधारत्वविवक्षया समीपे भव इत्यर्थः।

जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत्समीपं तीरमुपलक्ष्यते। एवं गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्य्यात्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नैवंविधः प्रयोग इति भट्टः। सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं, लक्षणया ज्ञेयपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थं, तेन अङ्गुल्यग्रे करिशतमित्यत्र अङ्गुल्यग्रनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति (१)।

आश्लेषः संयोगः, पृथक्सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः, तेन एक औपश्लेषिक आधारः। यथा कटे आस्ते, स्थाल्यामोदनं पचति, वने सिंहः प्रतिवसतीत्यादि।

विषयो ह्यनन्यत्रभाव-बोध्याश्रयणीयोपस्थानीयादिः, तेन भव एको वैषयिक आधारः। यथा आकाशे शब्दो जायते, धर्म्मे वेदाः प्रमाणं, तीर्थे वसति (२) गुरौ वसति (३) इत्यादि। आकाशशब्दयोरविनाभावसम्बन्धः। एवं धर्म्मवेदयोर्बोध्यबोधकभावसम्बन्धः। तीर्थवासयोराश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः। गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्ध इति सर्व्वत्रास्य विषयता।

व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः, तेन एकोऽभिव्यापक (४) आधारः, यथा तिलेषु तैलमित्यादि। यद्यपि तिलतैलयोः संयो-

---

(१) अङ्गुलिनिर्दिष्टस्य करिशतस्याधारत्वमङ्गुल्यामित्यर्थः।

(२) दूरगमनेऽपि तीर्थमाश्रयं कृत्वा वसतीत्यर्थः।

(३) गुरुमुपजीव्य सेवमानो वसतीत्यर्थः।

(४) अभिव्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः।

३११। अधिकेशार्थोपाधिभ्यां।

(अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां३॥)।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात्।

गुणा उप परार्द्धे स्युर्विष्णोरधि हरौ सुराः।

गादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धिस्तथापि देशविभागाभावात् (१) संयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति।

रेमे इत्यादि। गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीड़ितवान्। उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम्। अनेन विधाविति मी, उदित इति तद्विशेषणत्वात् मी।

यदुक्तं—

विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये।

तानि सर्व्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति॥

कालिन्द्यां यमुनासमीपे, कानने वनैकदेशे, केलौ क्रीड़ाश्रयणे कुशलो निपुणः, सकले सर्व्वमभिव्याप्य स्थितः (२)। परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् (३) कालस्य पृथगुपादानं भावस्य डसंज्ञाञ्च न कुर्व्वन्ति।

३११। अधि। अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययोस्तौ, उपश्च अधिश्च

---

(१) यत्रैकस्मिन् देशे सम्बन्धो देशान्तरे तदभावः प्रतीयते, तत्रैव संयोगव्यवहारादित्यर्थः।

(२) केलौ कुशलः सकले स्थितः गोविन्दः शरदि विधौ उदिते कालिन्द्यां कानने गोपीभिः सह रेमे इत्यन्वयः। तर्कवागीशेन तु स्वनिर्द्दिष्टानुसारेण व्याख्यातम्।

(३) अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्, व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति भाष्यम्।

३१२। टेनार्थात्। (टेन ३।, अर्थात् ५।)।

टेन योगे निमित्तात् मी स्यात्।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः।

तौ, अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम्। गुणा इत्यादि—उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते। विष्णोर्गुणा उप परार्द्धं स्युः, परार्द्धादप्यधिकाः स्युरित्यर्थः। एवमुप खार्य्यां द्रोण (१) इत्यादि। ईशः स्वामी, स च स्व-सापेक्षः (२) तथा च यस्य स्वामी यस्य स्वं ताभ्यामेव पर्य्यायेण मी, स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात्। सुरा अधि हरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः। एवमधि सुरेषु हरिः, सुराणां हरिः स्वामीत्यर्थः। एवम् अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि।

३१२। टेना। अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति। यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थः। वस्त्रेष्विति—रजकवधो हि वस्त्रनिमित्तक एव। एवं—

चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।

वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः॥ इति।

सीमा अण्डकोषः, पुष्पलको गन्धमृगः। अर्थात् किं?

अत्र कैयटः आद्यास्त्रयोभेदास्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुरिति। व्यापकौपश्लेषिकभिन्नत्वं वैषयिकत्वम्। तथाच "एतद्भिन्नातिरिक्तं सर्व्वं वैषयिक"मिति लघुशब्देन्दुशेखरः।

(१) द्रोणपरिमाणं खारीपरिमाणादधिकमित्यर्थः।

(२) स्वामित्वं हि स्वत्वमपेक्षते इत्यर्थः।

खड्गेन रजकं हन्ति । ढेन किं ? वस्त्रेण रजको मृतः । हेतौ चयां प्राप्तायां विधिः । तादर्थ्ये च्या बाधकमिति कश्चित् । (१)

---

(१) "निमित्तात् कर्म्मसंयोगे" इति पाणिनीयवार्त्तिकम् । "क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेतावित तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्म्मणा संयोगः सम्बन्धस्ततो भवेत । वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति. वेतनस्य धान्येन संयोगाभावा"दिति कैयटः ।

"निमित्तमिह फलं, योगः संयोग-समवायात्मक" इति सिद्धान्तकौमुदी ।

"हन्तेः कर्म्मण्युपष्टम्भात प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम । चतुर्थीबाधिकामाहुरर्णि-भागुरिवाभटा इति भर्तृहरिस्वरसात चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः । वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्म्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं हन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपष्टम्भाख्यसंयोगस्योपगमात् । मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमस्तूवनाय । का नीतिरीतिरियतो रघुवंशवीर शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्षः ॥ इत्यादौ तु करिण्युपष्टब्धमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्त्तुमित्यादी"ति शब्दशक्ति-प्रकाशिकायां जगदीशः । लघुशब्देन्दुशेखरमतेऽपि मुक्ताफलायेत्यत्र क्रियार्थोपपद-स्येति (अनुक्तचतुमनुढात) ४र्थी । मुक्ताफलान्याहर्त्तुमित्यर्थः ।

"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथवा मुक्ता-फलेषु करिणं हरिणं पलेषु इत्येव पाठ" इति दुर्गादासः ।

"निमित्तात् कर्म्मसंयोगे" इत्यनुशासनात यत्किञ्चित्कर्म्मप्रकारकबोधजनक धातुप्रयोगो नियामकः । सकर्म्मकधातौ कर्म्मबोधकपदसमभिव्याहारेण कर्म्म-प्रकारकबोधजनकता, यथा चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादावित कारकचक्रम् ।

अत्र माधवीटीका—निमित्तात् कर्म्मसंयोग इति लक्षणस्योक्तव्याख्यायां वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इति वोपदेवोक्तोदाहरणमपि संगच्छते, वस्त्रविषय-यथेष्टविनियोगप्रकारकस्वाधीनरजककर्म्मक-हननानुकूलकृतिमान्नित्याकारकस्तत्र बोधः । किन्तु मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलायेत्यादिप्रयोगविरोधः । (अयाम जगदीशमतमुद्धृतम, यदस्माभिः प्राग्दर्शितम् ।) तन्मते वोपदेवोक्तप्रयोगविरोधः *** वस्त्रादौ रजकस्य तादृशसम्बन्धाभावात् । जगदीशमतानुसारिणस्तु *** वोपदेवोक्तप्रयोगो न साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु सिद्धान्तवागीशमतमेव साधु ।

३१३। क्तेना ढे। (क्तेना ३।, ढे ७।)।

क्तादिन्प्रत्ययेनैना योगे ढे मौ स्यात्। वेदेऽधीती।

३१४। निर्द्धारेऽधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनोश्च पौच।

(निर्द्धारे ७।, अधिकेन ३।, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७॥, च ।१।, पौ ।१।, च ।१।)।

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादे रुद्रैकादशकेऽधिकम्।

३१३। क्तेना। क्तादिन् क्तेन् तेन। वेदे अधीती इति—अधीतमनेनेत्यर्थे इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन्। किंकर्म्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षायां पश्चात् कर्म्मसम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मौ। मुख्यढग्रहणान्मासमधीती इत्यादौ न स्यात्। क्तेना किं ? कृतं पूर्व्वमनेन कृतपूर्व्वी कटम् (१)।

३१४। निर्द्धारे। क्रिययोरन्तः क्रियान्तः, कालश्च अध्वा च तौ, क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः। निर्द्धारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिकालाध्वनोश्च पौस्थौ स्याताम्।

न चैवमुक्तकारिकाविरोधः, कर्म्मण्युपपठ्यादित्यस्य कर्म्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगादित्यर्थकरणात् प्राप्तुमर्थे प्राप्तीच्छार्थे, सा चेच्छा फलत्वेन फलवत्त्वेन वा, मुक्ताफलायेत्यादौ मुक्ताफलमाहर्त्तुमित्येवार्थ इति वोपदेवोक्तप्रयोगः साधुरित्यवधेयमिति।

(१) अधीतीति "इष्टादे"रिति, कृतपूर्व्वीति "सपूर्व्वपूर्व्वात्" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकसूत्रद्वयेन इन्। कोऽकः स्तो श्वे तु वा इति सूत्रस्य तर्कवागीशटीका द्रष्टव्या।

मूर्त्त्यष्टकाच्छिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्राक्षि वा त्वद्राक्षात् ॥
भूस्थो योजनलक्षेऽर्कं पश्येल्लक्षद्वयाद् विधुम् ।

श्रेष्ठमित्यादि—त्वं शिवं ध्यायन् द्राक्षि द्राक्षाद्वा भुञ्जीथा इत्यन्वयः। अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्व्वर्त्तिकालवाचकात् पौम्यौ दर्शितं। शिवं कीदृशं ? कपालिषु श्रेष्ठं, अर्कादिरर्केभ्यः (१) श्रेष्ठं, पूर्व्वेण पौ च। पुनः कीदृशं ? रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु (२) मूर्त्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम्। एकादशानां संघ इत्यर्थे क एकादशकम्, एवमष्टकमिति। भूस्थो जनः योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत्। अत्र भूस्थिति-दर्शनक्रिययोरन्तर्व्वर्त्त्यध्ववाचकात् पौम्यौ। सर्व्वत्रोदाहरणद्वयेन पौम्यौ दर्शितौ। एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रियः शूरतमः, गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्णा क्षीरिणी, अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः शीघ्रतमाः (३)। अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता, अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि। निर्द्धारणेऽभिधानात् पौ, न तु सर्व्वत्रेत्यन्ये (४)। परे तु विभक्तवति निर्द्धारणाश्रय एव पौ, न तु पौम्याविति। यथा श्रौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतराः, माथुरेभ्यः श्रौघ्ना दीनतरा इत्यादौ श्रौघ्नत्वं न माथुरेषु माथुरत्वं न श्रौघ्नेषु इति विभागात्। निर्द्धारणत्वात् पौसिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन

(१) आदित्या द्वादश प्रोक्ता इत्युक्तेः।

(२) रुद्राश्चैकादश स्मृता इत्युक्तेः।

(३) नराणामित्यारभ्य त्रिषूदाहरणेषु क्रमात् क्षत्रियत्वं जातिः, कृष्णो गुणः, धावनं क्रिया एभिः सजातीयव्यवच्छेदो दर्शितः।

(४) "क्वचित् पञ्चमी च" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (का—१८७)।

३१५। सीमान्तर्म्मार्गात् प्री चान्ते।

(सीमान्तर्-मार्गात् ५।, प्री ।१।, च ।१। अन्ते ७।)।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः क्षणः क्रोशेषु चायुते।

गङ्गायमुनयोर्म्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी ॥

नत्वकल्पनात् तस्माच्च तसादिकं भवतीत्याहुः (१)। एवम् अधिक-शब्दयोगे प्रीं नेच्छन्ति।

प्रसितोत्सुकाभ्यां त्रीप्यौ। आभ्यां योगे त्रीप्यौ स्याताम्। केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः।

आरादर्थेभ्योऽसत्त्वे द्वीप्यौ च। अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरा-न्तिकार्थेभ्यो द्वीत्रीपीस्यः स्युः। ग्रामोर्द्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा यः, पापान्निकटं निकटेन निकटात् निकटे वा सः। परे तु प्रीं नेच्छन्ति। असत्त्वे किं? दूरः पन्थाः (२)।

३१५। सीमा। सीम्नोरन्तर्मार्गः सीमान्तर्मार्गस्तस्मात् (३)। चकारात् प्री इत्यस्यानुवृत्तिः, क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायात्। अवधिभूतयोरन्तर्व्वर्त्त्यध्ववाचिनः (४) प्रीप्यौ स्याताम्,

---

(१) अयमत्राशयः :—श्रीघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र यथा निर्द्दिष्टत्वात् पञ्चमी सिध्यति तथा अपेक्षितक्रियापादानत्वेऽपि। अपेक्षितक्रियं तत् स्याद्-यत् क्रियाशून्यमेवक्तीत्युक्तेः। ततश्च अपादानत्वकल्पनात् कारकत्वेन बहुल्यार्थात् तादित्यादिस्थलेष्व तसप्रत्ययोऽपि स्यात्। तेन गयाद्देशाकी दुर्ब्बलतर इत्यादौ गयाश इत्यपीति।

(२) दूरः दूरवर्त्तीत्यर्थः। अत्र दूरशब्दस्य विशेष्यगामित्वम्।

(३) सीम्नोरन्तः सीमान्तः स चासौ मार्गश्चेति दुर्गादासः।

(४) अध्ववाचिनः अध्वपरिमाणवाचका नल्वक्रोशयोजनादयः।

३१६। व्यादयोऽर्थार्थैकक्तेः खेस्तु सर्व्वाः।

(व्री-आदयः १।।।, अर्थार्थैकक्तेः ५।, खेः ५।, तु ।१।, सर्व्वाः १॥।)।

अन्ते गम्यमाने। सोमनाथादित्यादि – सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः, सोमनाथान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते कृष्णः। सोमनाथादयुते क्रोशेषु जाह्नवी, सोमनाथान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते गङ्गा इत्यर्थः। उदाहरणद्वयेन प्रोस्थौ दर्शितं। सोमनाथादित्युपात्तविषयत्वात्(१) पौ। अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाः, कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः।

तत्कालात् सौ। अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालवाचकात् सौ स्यादन्ते गम्यमाने सति। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे, कार्त्तिकीमवधीकृत्य मासान्ते आग्रहायणीत्यर्थः। एवं पौष्या माघी मासे इत्यादि। अन्ते किं ? पौषीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि।

३१६। व्रा। व्री आदिर्यासां ताः, अर्थो हेतुः, अर्थोऽर्थो यस्य सः, एका क्तिर्यस्मात् सः, अर्थार्थेन एकक्तिः, अर्थार्थैकक्तिस्तस्मात्। निमित्तार्थशब्दसमानाधिकरणात्क्तेरित्यर्थः। खेस्तु सर्व्वा इति—अर्थार्थसमानाधिकरणात् क्तिसंज्ञकात् प्रादय इत्यर्थः। भुक्त्यार्थेनेति—भुक्तिर्भोगः। एवं भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे। मुक्त्यार्थेन मुक्त्यै अर्थाय मुक्तेरर्थात् मुक्तेरर्थस्य

---

(१) जयुक्ताध्यक्तिवत्वात्।

अर्थार्थेनैकतो ले स्रादयः स्युः, स्रेस्तु सर्व्वाः ।
भुक्त्यार्थेनार्थस्य मुक्तः किं कार्य्यं नार्च्यतेऽच्युतः ।

मुक्तौ अर्थे । एवं हेतुकारणनिमित्तादियोगेऽपि । तथाच अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति रघुः । हेतुशब्दयोगे थ्येवेति परे । किं कार्य्यं केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये । अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यते इत्यर्थः । एवं को हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ । द्वे निमित्ते द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोर्भवन्तु कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेस्रादिक्तौः स्रेस्तु थ्यौं नेच्छन्ति । अन्ये तु स्रेरेव सर्व्वाः क्तौराहुः । न सामान्यलेस्रादिरिति कश्चित् । कश्चित् तु द्वौ थ्यौ नाह । हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः ।

सूत्रे प्राप्तं यद्विधेयं द्यान्तं तत् प्राप्यते तु यत् ।
त्रान्तं तद्यस्य योगे स्यात् थ्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ।
यस्य स्थाने भवेत् कार्य्यं तत् थन्तं समुदाहृतम् ।
ष्यन्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
क्वचिद्व्यत्ययतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ (१)

---

(१) एतत् अपोऽक् समो र्थ्य स्रक् च इति सूत्रटीकायामुक्तम् । पुनरुक्तिस्तु अस्य कारकप्रकरणेन सह विशिष्टसम्बन्धानुरोधात् । व्यत्ययत इत्यस्योदाहरणं तत्रैव टिप्पन्यां द्रष्टव्यम् ।

३१७। संज्ञाः कम् । (संज्ञाः १॥, कं १।) ।

ढ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

३१७। संज्ञाः। प्रकरणादस्मिन् पादे या या संज्ञा इत्यर्थः। अत आह ढ ध घ भ ज ङा इति। एषां संज्ञान्तरमाह कमिति। कं कारकं, तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् (१)। द्रव्यन्तु शक्तिमत् शक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपताया अयुक्तत्वात् (२)। द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात्। पुष्पाणि स्पृहयति, परशुश्छिनत्ति, स्थाली पचति, दोग्धि पयो गोभ्यो गवां वा, धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा, रिपौ कोपः, पुष्पे स्पृहा, "तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा" इत्यादौ ढादयो न तु भादयः, विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः (३)। इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः। यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं

(१) कर्म्मत्व करणत्व कर्त्तृत्वाद्यनेकस्वरूपत्वात् ।

(२) एकस्वभावस्य तस्य द्रव्यस्य गवादेः अनेकरूपत्वं न युक्तं। तस्मात् द्रव्यं गवादिकं शक्तिमत् शक्तिः। सा च शक्तिः आधेयरूपा आधारं विना न तिष्ठति। तेन जातिगुणक्रियाद्रव्यादीनाश्रयति। अतः शक्तिर्विशिष्टजात्यादेः कर्त्तृत्वादिविशेषशक्तिः कारकमेव। यद्यपि जात्यादयः शक्तिमन्तो न शक्तयस्तथापि तेषु कारक व्यवहारदर्शनं शक्ति-शक्तिमतोरभेदस्य विवक्षितत्वादित्येवं कार्त्तिकेयसिद्धान्तस्याशयः।

(३) स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात्। तेन स्वेच्छया ग्रामे गच्छतीत्यादिप्रयोगो न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिका इति दुर्गादासः।

गृह्णाति, धनुष्यारोप्य शरान् क्षिपति, उपविश्योत्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति, मस्येष घटः पश्येत्यादि। यदुक्तम्—

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्।
कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते॥ इति।

विप्राय द्रुह्यति, विप्राय श्लाघते, वरायाहूय कन्यां ददाति, विप्रायार्च्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ—

उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च।
बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता॥ इति।(१)

चैत्रोऽश्वेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु घटान्तव्यवस्थितां क्रियां चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां निषेद्धुं पश्चान्नञा योगः।

करणं कारः क्रिया, स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः, (२) जात्यपेक्षया एकत्वं, कारकं, क्रियानिमित्तमि-

(१) विप्राय द्रुह्यतीत्यादौ कर्म्मत्व-सम्प्रदानत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् कर्म्मत्वं कथं माभूदित्याशङ्क्याह उत्सर्गस्येति। यस्मात् अपवादेन विशेषविधिना उत्सर्गस्य सामान्यविधेः, प्रधानेन समापकक्रियया गुणस्याप्रधानस्य असमापकक्रियाया बाधा विधीयते, ततस्तस्मात् अनेन अपादानसम्प्रदानेत्याद्युत्सर्गनियमेन असमापकक्रियया च न बाधिता चतुर्थीति शेषः। यस्मै दित्सेत्यादि विशेषनियमेनात्र चतुर्थ्येवाभूदित्यर्थः। तर्कवागीशेन वरायाहूय कन्यां ददातीत्युक्तं। दुर्गादासस्तु वरमाहूय कन्यां ददाति, कन्यां दातुं वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा कर्म्म प्रवृत्तमित्याह। एवं सति "आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं। आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तित" इति कथं संगच्छते तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति।

(२) कोऽकः स्तो हे तु वेत्यस्य टीकायां "स मुख्य एषामिति" वार्त्तिकसूत्रेण कः प्रत्ययः।

त्यर्थः(१) । नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विप्रानुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं, तथा चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलादिसम्पादनद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् व्याः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यं, चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिकं नापेक्षते, किन्तु धनादिकमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं, परशुना इत्याद्युक्ते पश्यति, छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके (२) । त्र्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित् । तन्न, विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादावव्याप्तेः (३) । वस्तुतस्तु अव्यत्यर्थाद्वारकत्वे सति (४) क्रियान्वयित्वं कत्वम् । चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ त्यर्थद्वारकत्वमेव । विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य इत्यादौ त्यर्थ-

(१) "कारकशब्दश्चायं लोके प्रसिद्धोऽव्युत्पन्नो निमित्तपर्य्यायः । यदि पक-प्रत्ययान्तः स्यात्, तदा कर्त्तृशब्देन समानार्थः स्यात् । एवञ्च सति क्रियासम्बन्धस्यैव कारकपदेनाभिधानं भवेदिति जयादित्यादीनां मतम् । भाष्यकारस्तु करोतीति कारकमित्याह" इति संक्षिप्तसारे कारकपादे प्रथमसूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(२) कारकलक्षणे तु सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेव तण्डुलादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्बन्धिनि, चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तेरित्युक्तम् ।

(३) त्वोक्तं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे अतिव्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थद्वारेति कारकलक्षणम् । स्वमते क्रियाविशेषणस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् प्रकारान्तरेणात्र दोषो दर्शितः ।

विषवृक्ष इत्यसाम्प्रतमित्यव्यययोगे कर्म्मणि प्रथमा, न तु कर्म्मविहितप्रत्यये-नोक्तत्वात् । अतस्तया विभक्त्या विषवृक्षस्य क्रियान्वयित्वाभावात् कारकत्वाभावे-नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) अत्र त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । तथा-विधपाठे तु विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्येत्यादावव्याप्तेस्तादवस्थ्यादस्माभिः स पाठो लिपि-करप्रमाद इति मत्वा परिष्कृत इति ।

द्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अव्येति विशेषणीयमिति। गुरु-विप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजैः। माषाणाम-श्नीयादित्यादौ तु त्र्यर्थद्वारेणैव क्रियान्वयात् ष्याः कत्वमिष्टमेव, ढ षौविधानादिति (१)। तथापि कर्त्तृकर्म्मव्यवहितत्वादाधारस्य कारकत्वाप्रसङ्गः स्यादत आह ढादि कमिति (२) दिक्। (३)

इति क-पादः।

---

(१) एतेन विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति दलं न लक्षणघटकम्। ततश्च अव्ययभिन्नलिङ्गार्थद्वारकत्वे सति येन केनापि प्रकारेण यदि क्रियान्वयित्वं भवेत् तदा तस्यापि कारकत्वं स्यादित्यर्थः।

(२) आधारस्य कर्त्तृकर्म्मान्यतरद्वारा क्रियान्वयित्वादव्ययभिन्नलिङ्गार्थद्वारकत्वेन कारकत्वाभावात् कर्म्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमित्यवश्यवक्तव्यम्। अत-एवाचार्य्येण ढ ध ष भ ज डाः क संज्ञा इत्युक्तम्।

(३) अत्र दुर्गादासः—अथैकवाक्यम्। गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते, अत्र खादयतेर्मुख्यकर्म्मणोऽभावात् गौणकर्म्मण इक्षोरेव उक्तत्वम्। गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते, गुरुणा शिष्य श्लोकं पाठ्यते। एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्य इक्षुं खादयता श्लोकं पाठ्यते, अत्र शिष्यस्य खादयतेः प्रयोज्यत्वेन गौणकर्त्तृत्वेऽपि पाठ्यत इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्म्मत्वादुक्तत्वम्। एवं गुरुणा शिष्येण ओदनं पाच्यते, गुरुणा शिष्यः श्लोकं श्राव्यते एतयोरेकवाक्यत्वे गुरुणा शिष्य ओदनं पाचयता श्लोकं श्राव्यते। एवञ्च विप्रं पश्य विप्र आनीयते एतयोरेकवाक्यत्वेऽपि पश्यानीयते विप्र इति। अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन कर्म्मणा सम्बन्धाभावात् आनीयते इति कर्म्मविहितत्वेन सुतरां कर्म्मण उक्तत्वम्। एवं मया कृतम्, अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्यत्वेऽपि अहं कृतं पश्यामीत्यादिकमेव, प्रधानेनाख्यातेनोक्तत्वात्। अतएव "रक्तस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तमि"ति रघौ। १३ १५। मया सुप्तमहं स्मरामीत्यर्थः।

आख्यातात्क्तवादयः, तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात्। अतएव आख्यातेन वाक्यसमाप्तिः। एवञ्च विधिनिषेधयोर्विधिरेव बलवान्। तेन राजानं पाठयन् इक्षुं खादयतीत्यत्र खादयतेर्निषेधेऽपि पाठयतेः कर्म्मत्वमिति। क्त्वावतुक्तत्वेऽपीत्येके

समासः।

३१८। द्वैक्यं सोऽन्वये।

(द्वैक्यं १।, सः १।, अन्वये ७।)।

द्वयोर्बहूनां वा दानामैक्यं समसंज्ञं स्यात्। तच्चान्वये सति

३१८। द्वैक्यम्। द्वैक्यमिति द्वश्च द्वश्च तौ द्वौ, द्वश्च द्वश्च द्वश्च तानि दानि, द्वे च दानि च तानि दानि, तेषामैक्यम्। एकस्य भाव ऐक्यं, ब्राह्मणादित्वात् ष्णाः। एकशेषं मत्वानोऽप्याह (१) द्वयोर्बहूनामिति। दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके, तथाच अनेकदानामेकदत्वं द्वैक्यं समसंज्ञं स्यादित्यर्थः (२)। तच्च ऐक्यम्

इति प्राहुः। वाक्यसमाप्तिरिति शेषः। कृत्यान्तत्यादयः। तथा हि रामेण वनं गतं, रामो रावणं हतवान्, साधुभिः रामः कर्त्तव्यः। एषु भवत्यादिक्रियाध्याहारो नास्ति। रामो जगतां कर्त्ता, रामो जगतां संहारकः, रामेण स्वर्गः सुगम इत्यादौ भवतीत्यादिक्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः।

(१) वृत्तौ द्वयोर्बहूनामित्युक्तवताचार्य्येण सूत्रे दानामैक्यमित्यत्र द्वे च दानि च तेषामित्येकशेषः सूचितः। स चैकशेषो वृत्तिविशेषः। तथाचोक्तं सिद्धान्तकौमुद्यामेकशेषप्रकरणे,—"कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा, लौकिकोऽलौकिकश्च * * यथा राज्ञः पुरुषः। अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वेति"। प्रत्ययान्तर्भावेनापरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः, स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानमिति तत्त्वबोधिनी। कातन्त्रटीकायामपि परार्थाभिधानं वृत्तिरित्युक्त्वा परस्यानात्मीयस्यार्थस्य यदुपसर्ज्जनपदेनाभिधानं सा वृत्तिरित्यर्थ इति व्याख्यातम्। लघुशब्देन्दुशेखरे तु "अस्तु एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावान्न वृत्तित्वे न मानं, शिष्टपदेन स्वहृस्यैव तत्तत्सूत्ररूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्" इत्युक्तम्।

(२) समास इत्यन्वर्थ एव सञ्ज्ञः। समपूर्व्वस्यास्यतेरेकीकरणार्थत्वात्। तथा

कार्य्यम्। यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यौ इति स्यात्, नतु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति।

अन्वये सति कार्य्यम्। अन्वयो हि परस्परसम्बन्धरूपः (१)। स च क्वचिद्विशेषणरूपेण, क्वचिद्विशेष्यरूपेण। द्वन्द्वे तु सर्व्वेषां दानां

हि समसनं समासः, समसनमेकीकरणं तच्चानेकस्यैव सम्भवति, अत उक्तं द्वयोर्बहूनामिति।

"केचित्तु ऐक्यमिति स्याद्यन्तत्याद्यन्तानां ग्रहणं, तेन क्वचित् त्याद्यन्तत्याद्यन्तयोरैक्यं, क्वचित् स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोरैक्यं, क्वचित् स्याद्यन्तस्याद्यन्तयोरैक्यं कार्य्यम्। एवमेकशेषश्च त्याद्यन्तानामपि। क्रमेणोदाहरणानि—अश्नीत पिबत इति सततमुच्यते यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता एवं एहिस्वागता एह्रीडमित्यादयः। स्याद्यन्तानां प्रचुरप्रयोगाः। एकशेषे तु भवति च भवति च भवति च इत्यर्थे भवन्ति। यथा—न क्रोधो न च मात्सर्य्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे इति। एवं सर्व्वत्रेत्याहुः। वस्तुतस्तु स्याद्यन्तपदमत्र ग्राह्यं, नाम्नां समासो युक्तार्थ इति सर्व्ववर्म्मविहितसूत्रैकवाक्यत्वात्, समासश्चान्वये नाम्नामित्यनुभूतिस्वरूपाचार्य्यविहितसूत्रैकवाक्यत्वाच्च। तथाच दानामिति स्याद्यन्तानामित्यर्थः, तत्रैव नाम्नां स्याद्यन्तानामिति व्याख्यातम्। अश्नीतपिबतेत्यादयस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् कर्म्मधारयसमासे निपात्यन्ते। एते क्रोधादयो न भवन्तीत्यध्याहार्य्यं, कर्त्तृबहुत्वे क्रियाबहुत्वं सिद्धम्, एकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते इति वचनात्। यद्वा तिबन्तप्रतिरूपकाणामव्ययानां समास एकशेषश्चेति कार्त्तिकेयः। एतेनैकशेषस्य यदि समासत्वमङ्गीक्रियते, तथात्वे युञ्जावित्यादौ दोषः पुरतः स्फुटीभविष्यतीति।

अश्नीतपिबतेत्यादौ "अतएव आख्यातमाख्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समास" इति तत्त्वबोधिनी।

(१) अन्वये सतीति यदुक्तम् अस्यार्थे व्यतिरेकमुखेण "नागमकत्वे" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (समासपादे १३५) तत्र गोयीचन्द्र—सर्व्वेषामेव पदानां स्वार्थावबोधने गमकत्वमस्ति, तस्माद्विशेषो वेदितव्यः। वाक्यस्यार्थं गमयति बोधयतीति गमकः। कष्टं श्रित इत्यादिवाक्ये योऽर्थः प्रतीयते स एव कष्टश्रित इत्यादि समासेऽपीति गमकत्वम्। न गमकोऽगमकः वाक्यार्थबोधनाय असमर्थे

साहित्यरूपेणान्वय इति । ' कार्य्यमित्यनेन ऐक्यविधायकं लक्षण-मप्येतदित्युक्तम् । अतएव कृष्णस्येत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धात् वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह—न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति । एवं राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात्, न तु भार्य्या राज्ञः पुत्रो देवदत्तस्य इत्यादौ (१) । ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गाः, तरुण्यौ रूपवत्यौ भार्य्यौ यस्येत्यादौ तु सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः (२) । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि (३) सः । यथा चैत्रस्य दासभार्य्या, कृष्णेन हतपुत्रः, रामाय दत्तकुसुम इति ।

इत्यर्थः । पश्य देवदत्त कटमित्येकं वाक्यं, स्थितो विष्णुमित्रो गुरुकुलमिति द्वितीयम्, अत्र "द्वितीयाया गताद्यैः" इति तत्पुरुषो न भवति अगमकत्वात् । यत्र हि समस्यमानयोः पदयोः परस्पराव्यपेक्षालक्षणः सम्बन्धो विद्यते तत्रैव गमकत्वम् । यत्र पुनर्वाक्यभेदात् परस्पराव्यपेक्षायां सम्बन्धो नास्ति तत्रागमकत्वम् । समासे तु सति एकार्थीभावलक्षणः सम्बन्धः, तद्विवेचनन्तु परस्परव्यपेक्षायां विद्यत एव । राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्यत्र वाक्ये योऽर्थोऽवगम्यते नासौ राजपुरुषशब्दात्, समासे सति द्विवचनबहुवचनयोरनभिगमात् । अतोऽत्र सत्यपि समस्यमानयोः परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धे वाक्यार्थबोधनासम्बन्धान्न समासः । * * * उपरि शिरसः पुरो रामस्येत्यादौ सत्यपि परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धे स्वभावादेव वाक्यार्थबोधनासम्बन्धत्वेनागमकत्वात् न षष्ठीसमासः । तस्मात् वाक्यार्थबोधक-त्वमेव गमकत्वं समासकारणमवगन्तव्यमित्याह ।

(१) अत्र पुत्र इति पदेन राज्ञ इति पदस्य सम्बन्धाभावात् ।

(२) अपेक्षया सह वर्त्तमानं सापेक्षं साकाङ्क्षमित्यर्थः । तादृशं पदम् असमर्थं वाक्यार्थाबोधकमित्यर्थः । ततश्च ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यादौ राजमातङ्ग-शब्दयोः समासे ऋद्धस्येति पदम् ऋद्धराजशब्दयोर्विशेष्यविशेषणभावं नावगमयति । अत ऋद्धस्येति पदं विहाय राजमातङ्गा इति समासो न स्यात् । एवमन्यत्रापि ।

(३) प्रतियोगिपदं विशेष्यविशेषणातिरिक्तसम्बन्धिपदमित्यर्थः । प्रतियोगि-पदेन कारकपदेन च सापेक्षत्वे साकाङ्क्षत्वेऽपि ।

यदुक्तम्—

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।
वृत्तिशब्दैकदेशस्य (१) सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥

यथा—

तरुणो वृषलीभार्य्यः प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।
ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ।
चैत्रस्य दासभार्य्येयं लूनचक्रो रथो मया ।
शरैः शातितपत्रोऽयं वृक्षादिति सतां मतम् ॥ इत्याहुः ।

असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणसापेक्षमसमर्थं भवतीति कश्चित् । अन्ये तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरित्याहुः (२) । सः समासः । स च चतुर्द्धा—सर्व्वपदार्थप्रधानः, सर्व्वपदार्थाप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानः, पूर्व्वपदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ, पीताम्बरः, नीलोत्पलं, कृष्णाश्रितः, हरित्रातः, त्रिरामी, अधिस्त्रि इत्यादि (३) ।

---

(१) सम्बन्धिशब्दो वृत्तिशब्दस्तस्यैकदेशस्तस्य ।

(२) एतत् संक्षिप्तसारसूत्रम्, समासपादे १२५ । नित्यापेक्षेणासमस्तेनाकृतसमासपदेन समस्तस्य कृतसमासस्य पदस्य एकदेशेन सहेति शेषः, सङ्गतिरन्वयबोधो भवतीति शेषः । "नित्यापेक्षता च कारकाणां क्रियापेक्षया, सम्बन्धिशब्दानाञ्च सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयेति । अतएव गुरुरस्य प्रकारेण रथात् पातितसारथिरित्यादौ सङ्गतिर्द्रष्टव्या । एतदेव कथम्? उच्यते—नित्यसापेक्षे तदर्थाभिधानशक्तेः स्वभावसिद्धत्वात्, अन्यत्र तदसम्भवादि"त्यादि गोयीचन्द्रः ।

(३) एतेन द्वन्द्वः सर्व्वपदार्थप्रधानः, बहुव्रीहिः सर्व्वपदार्थाप्रधानः, कर्म्मधारय उत्तरपदार्थप्रधानः, तत्पुरुषो द्विगुरव्ययीभावश्चैते पूर्व्वपदार्थप्रधाना इत्युक्तं भवति ।

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्व्यादिसङ्ख्याव्यादीनां च-ङ-य-ष-ग-वाः ।

(भिन्न-व्यादीनां ६।।।, च-वाः १।।।) ।

---

३१८ । भिन्ना । भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते, द्वौ आदिर्यासां ताः, ताश्च संख्या च व्यश्च तानि, तान्यादयो येषां ते, पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्व्यादिसंख्याव्यादयश्च ते तेषां, चश्च ङश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते । द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते (१) इति न्यायात्, संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासंख्यं दर्शयन्नाह (२)—भिन्नार्थानां दानाम् इति ।

परस्परभिन्नार्थानां दानां चसंज्ञः । पदार्थो हि जात्याकृतिव्यक्तयः । जातिर्धर्मः, आकृतिरवयवसंस्थानादिः, व्यक्तिः स्वरूपम् । अतएव नीलघटयोरित्यत्रापि चः, पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् । अभेदविवक्षायां तु यः स्यादेव । एवं हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थितिसंहारयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पर्य्यवसितोऽर्थः ।

अन्यार्थानामिति—असमस्यमानदार्थपराणां (३) समस्यमा-

---

(१) अभिसंबध्यते इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः । अभिसंबध्नातीति क्वचित् पाठः ।

(२) भिन्नार्थादि व्यादीनामिति द्वन्द्वात् परे श्रूयमाणाश्चङादिशब्दाः प्रत्येकमभिसंबध्नन्ति । अत्र संज्ञिनां भिन्नार्थादीनां संज्ञानां चङादीनाञ्च समसंख्यत्वमपि हेतुरिति बोध्यम् । यथासंख्यं यथाक्रममित्यर्थः ।

(३) समस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधकानामित्यर्थः ।

भिन्नार्थानां दानां मन्नसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां ह्रसंज्ञः, एकार्थानां दानां यसंज्ञः, द्वयादिक्यन्तपूर्व्वदानां षसंज्ञः, सङ्ख्यापूर्व्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्व्वदानां वसंज्ञः स्यात्।

नानां दानां सो ह्रसंज्ञः। यथा आरूढ़ो वानरो यम्, आरूढ़वानरो वृक्षः। दृष्टः कृष्णो येन, दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि। समस्यमानपदार्थोऽपि क्वचिदन्यदार्थः स्यात्, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात् (१)। यथा शोभनशरीरः शिलापुत्रः, जनार्द्दनस्तात्मचतुर्थ एवेत्यादि।

एकार्थानामिति--परस्परसमानाधिकरणानां सो यसंज्ञः। यथा नीलोत्पलं, परमात्मा इत्यादि।

द्वयादिक्यन्तपूर्व्वदानामिति—यदि समस्यमानानां दानां पूर्व्वदानि द्वयादिक्तीनामेकतमान्तानि भवन्ति, तदा तेषां दानां सः षसंज्ञो भवति। यथा कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः, मासेन पूर्व्वः मासपूर्व्वः, यूपाय दारु यूपदारु, पापाद्भयं पापभयं, कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, पूर्व्वाह्ने कृतं पूर्व्वाह्णकृतमित्यादि।

संख्यापूर्व्वदानामिति - समस्यमानानां दानां पूर्व्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति, तदा तेषां तार्थादौ सो गसंज्ञः। यथा पञ्चगुः, त्रिलोकी, पञ्चगवधन इत्यादि।

---

(१) अत्र व्यपदेश्यः समस्यमानपदार्थः, व्यपदेशी समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थः। क्वचिद्बहुव्रीहौ व्यपदेश्यस्य व्यपदेशिस्वरूपत्वम्। तथाच कार्त्तिकेयः—समसनीय-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधक-यच्छब्दस्यार्थो ह्यर्थादिस्तु बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नपदस्यार्थो मुख्य इति तु व्यपदेशो, वाचार्थिकातिदेशी, तद्भावात् तत्स्वरूपत्वात् व्यपदेश्यस्य व्यपदेशार्हस्य अर्थात् समस्यमानपदार्थस्य इत्याह। (२८ पृ-(४), २९ पृ (१) टिप्पनी द्रष्टव्या।

३२० । क्तो लुंक त्ये च ।

(क्तेः ६।, लुक् ।१।, त्ये ७।, च ।१।) ।

से स्थितायाः क्तेः लुंक् स्यात्, त्येच परे ।

व्यपूर्व्वदानामिति—समस्यमानानां दानां यदि पूर्व्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति, तदा तेषां कादौ सो वसंज्ञः । यथा अधि-स्त्रण्मित्यादि ।

इह एकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामेवैताः (१) संज्ञा ज्ञेयाः । तेन पञ्चभार्य्यः, समर्षयः, खःपतितः, पञ्चगुः, अधिहरीत्यादौ हादिसंज्ञा न तु गादय इति । अन्यथा सर्व्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् चसंज्ञाप्राप्तेः । चो द्वन्द्वो, हो बहुव्रीहिः, यः कर्म्मधारयः, षस्तत्पुरुषः, गो द्विगुः, वोऽव्ययीभावः । यगौ षविशेषाविति परे । एषां सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ।

३२० । क्तेर्लुक् । अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तते इत्याह से स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानदेभ्यः क्तेरित्यर्थः । प्रकरणात् स्यादिक्तेरेव, तेन पचतिरूपं पचतितरामिति न त्ये क्तेर्लुक् । यतस्थः तवत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वरादिपाठात्तदन्तानां तद्धितान्तर्गतत्वात् न तसादेर्लुक् । लुक्करणात् स्यादिनिमित्तं कार्य्यं न स्यात्, यथा सखिप्रासः गवाश्रित इत्यादौ न

---

(१) विशेषणबोधितानां – तस्यार्थे विषये इत्यादि-तत्तद्विशेषणस्थल-निर्द्दिष्टानामित्यर्थः ।

द्वन्द्वसमासः (च)।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा।

हरिश्च हरश्च हरिहरौ। ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशाः।

घौ त्रिः, भा अमृशसोरिति। वाक्त्वचं राजपुरुष इत्यादौ तु विराममाश्रित्य कङ् नो लुप् च स्यादेव।

इतरेतरयोगे चेति (१)। चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरेतरयोगः। इतरस्य इतरेण सह योग इति, परस्परापेक्षावयवभेदानुगत(२)स्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् द्वं, बहूनां प्राधान्यात् ब्वं स्यादेव। यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशा इत्यादि।

अन्यः समाहारः, स च तिरोहितावयवभेदः, किन्तु समुदितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् कम् (३)। यथा समीहृशदं, वाक्त्वचं, धवखदिरपलाशम् इत्यादि। समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय

---

(१) चार्थे द्वन्द्व इति अनुभूतिस्वरूपाचार्यसूत्रम्। तत्र समुच्चयान्वाचयेतरेतरसमाहाराश्चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्ति परस्परान्वयाभावात्। ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति। भो वटो भिक्षामट, यदि पश्यसि गाञ्चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धेऽन्वाचये च समासो नास्ति, परस्परासम्बन्धात्। इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवतीत्याह इतरेतरयोग इतीति कार्त्तिकेयः।

(२) परस्परमपेक्षन्ते इति परस्परापेक्षाः आकाङ्क्षया अवयवाः समासघटकीभूतपदानि तेषां भेदस्तमनुगत इत्यर्थः।

(३) तिरोहितावयवभेदः—अप्रधानावयवार्थः संहतिप्रधान इति यावत्। किन्तु समुदितभिन्नभेदः—समुदितभिन्नः समुदायस्तस्य भेदो यत्र तादृशः। तत्र समाहारस्य समुदायस्यैकत्वादेकवचनम्।

इति दर्शनात् (१)। क्वेर्लुक् इत्येकं सूत्रं, त्ये चेति एकं सूत्रमिति योगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः। क्वचित् निषिद्धं (२) स्यात् तथाहि,—

नौजःसहस्तमोऽम्भोऽञ्जस्तपसः पूर्व्वात् टाः। पूर्व्वट्भूतेभ्य एभ्यस्त्या लुक् न स्यात्। ओजसाकृतं ओजसाकृतपुत्रः (३), सहसाभुक्तं, तमसाविहितम्, अम्भसाप्लुतम्, अञ्जसानिष्पादितं, तपसाकृतम्। तथाच तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसात्मसिद्धिमिति बोध्यम्। तपःशब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये। अस्मन्मते तु नञा निर्द्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्। तथाच तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टिः। पूर्व्वात् किं ? सह ओजसा वर्त्तते सौजाः तेन कृतमित्यर्थे सौजःकृतं, सहौजःकृतम्। सततनैशतमोवृतमिति भारविः। उदन्वदम्भःपरिपूतमूर्त्तिरिति माघः (४)।

पुंजनुषोऽनुजान्धे। आभ्यामनयोः क्रमात् टा लुक् न स्यात्। पुंसानुजः। पुंसेत्यलुग्विधानादेव षष्ठ्यर्थे टौ, पुमांसं प्रत्यनुजत्वेन पुंसो हेतुत्वाडेतौ वा टौति (५)। जनुषान्धः, जनुर्जन्म तेनान्धः।

(१) ननु शमीदृगदमानयेत्यत्र कथं प्रत्येकान्वयस्तत्राह समुदायिभ्य इति—इतिदर्शनादितिन्यायात्। समुदायिसमुदाययोरभेदाङ्गीकारादित्यर्थः।

(२) समस्यमानपदानां विभक्तिलोपो न स्यादित्यर्थः।

(३) "ओजसाकृतमित्यस्य समासेनैकपद्ये सति ओजसाकृतपुत्र इत्यत्र पुनःषष्ठीसमासः, तद्धितोऽपि भवति। तेन ओजसाकृतस्य इदं औजसाकृतमिति"। संक्षिप्तसारे समासपादे १२८ सूत्रस्य टीका।

(४) एषूदाहरणेषु ओजस्तमोऽम्भःशब्दानां पूर्व्वपदत्वाभावान्न लुक्।

(५) पुंसाऽनुज इत्यर्थे अलुग्विधानसामर्थ्यादत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया। अथवा

मनसो नाम्न्याज्ञायिनि च। मनसस्त्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् आज्ञायिनि शब्दे च परे। मनसादेवी मनसागुप्ता मनसासङ्गता। नाम्नीति किम्? मनोदत्ता कन्या। मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी, असंज्ञार्थं पृथगुपादानम्।

आत्मनः पूरणे। आत्मनस्त्या लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे। आत्मनाषष्ठः आत्मनापञ्चमः।· जनार्द्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति हः (१)।

व्याकरणाख्यायामात्मपराभ्यां च्याः। व्याकरणे व्यवह्रियमाणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्मपराभ्यां च्या लुक् न स्यात्। आत्मनेपदं, परस्मैपदम् (२) आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाषः, एवं परस्मैभाषः।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रात् क्ते प्याः। स्तोकाद्यर्थेभ्यः कृच्छ्राच्च क्तान्ते परे प्या लुक् न स्यात्। स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकान्मुक्तः, अभ्यासादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्रमुक्त इति तु वोसात्। क्ते किम्? स्तोकभयम्।

बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनोः। आभ्यां प्या लुक् न स्यात्

अन्यस्यानुजननं प्रति पूर्व्वजातस्य हेतुत्वमस्तीति हेतौ तृतीयेति। "अस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुज" इति सिद्धान्तकौमुदी।

(१) नन्वन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्युच्यते, अन्यपदार्थश्च समस्यमानेभ्योऽतिरिक्तो भवति। अत्र तदभावात् कथं बहुव्रीहिरिति चेत् सत्यं, अव्यतिरिक्तार्थेऽप्यन्यपदार्थत्वं भवति, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात्। यथा शोभनशरीरः शिलापुत्रक इति गोयीचन्द्रः।

(२) अत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। नन्वत्र प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्थालीतिवच्च कथं समासाभावः? लुग्विधानसामर्थ्यात्।

क्रमादनयोः। बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः (१)। ब्राह्मणो वेदैकदेशस्तत उद्धृत्य शंसितुं शीलमस्य ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्-विशेषः।

क्षेपे ष्या वा तु पुत्रे। क्षेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात्, पुत्रशब्दे तु वा। चौरस्य कुलं, दास्याः पतिः, दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः। क्षेपे किम्? विप्रकुलं, विप्रपुत्रः।

वाक्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे। एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या लुक् न स्यात्। वाचोयुक्तिः (२) दिशोदण्डः, पश्यतोहरः (३) पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः।

अदसः ष्यायन-णीनणकान्तकुल-णकान्तपुत्रेषु। अदसः ष्या लुक् न स्यात् ष्यायने णीनणकान्तकुले णकान्तपुत्रे च। अमुष्या-पत्यं, नड़ादित्वात् ष्यायन, आमुष्यायणः, विख्यातपितृकः, अमुष्य कुले साधुः, आमुष्यकुलीनः, साधौ प्रतिजनादेर्णीनः। अमुष्य कुलस्य भावः, मनोज्ञादित्वात् णकः, आमुष्यकुलिका। एव-मामुष्यपुत्रिका इति। भाव्यर्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति विशेषणम् (४)।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धे। ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात्

---

(१) बलात्कारार्थकत्वे हि प्रजा अपनीतादिविशिष्टप्रयोगदर्शनात् बलात्-कार इत्यत्रालुग् द्रष्टव्य इति।

(२) उपपन्ना वाक् वाचोयुक्तिरित्यमरटीका। वाचोयुक्तिर्वाग्मीति शब्द-कल्पद्रुमः। (३) स्वर्णकारः।

(४) कुलपुत्रशब्दाभ्यां णकप्रत्ययात् प्रागेव षष्ठ्या अलुग्विधानं, तत् भावि-नोऽर्थस्य भूतवत्स्वीकारादित्यर्थः।

पूर्व्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति। होतुःशिष्यः, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी, स्वसुःपुत्रः। ऋत इति किम्? मातुलपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धे किम्? होतृधनम् (१)।

वा स्वसृपत्योः पितुस्तु पितरि। ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् वा अनयोः, पितुस्तु पितरि। मातुःष्वसा मातृष्वसा, होतुःष्वसा होतृष्वसा, दुहितुःपतिः दुहितृपतिः, पितुःपिता पितृपिता। पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामह इत्यमरः।

दिवो दासे नाम्नि। दिवः ष्या लुक् न स्यात् दासे नाम्नि। दिवोदासः, नृपतिभेदः।

शुनः पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि। शुनः ष्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये। शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः, शुनःशेफः, शुनःशेफाः, ऋषीणां नामचतुष्टयम्।

क्वचिदन्यत्रापि। उक्तलक्षणैरप्राप्तेऽपि ष्या लुक् न स्यात्। वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, शुनस्कर्णः, देवानांप्रिय (२) इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्।

गोऽहसन्तात् स्या नाम्नि। गोशब्दाददन्ताद्धसन्ताच्च परस्याः

---

(१) कथं भ्रातृपुत्रः, भ्रातुरेकत्वेऽसाधुरेव, द्विवचनबहुवचनान्तयोर्लुम्मतत्वेव इति गोयीचन्द्रः।

(२) देवानांप्रिय इति मूर्ख इत्यर्थः। तथाच "मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमायां भावः। (मनोरमा नाम सिद्धान्तकौमुदीटीका)। ब्रह्मज्ञानरहितत्वात् संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्म्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति। ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावादतो गवादिस्थानापन्नत्वात् मूर्खाएव देवपशव" इति तत्त्वबोधिनी। अन्यत्र देवप्रिय इति।

स्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः, गविष्ठिरः, वर्हिष्ठादित्वात् षः । अदन्तात्तु—वनेकिंशुकाः, वनेकशेरुकाः, वनेवल्वजाः, गोष्ठेप्रवीर इत्यादि । इसात्तु—युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् षः । त्वचिसारः । त्वक्सार इति तु त्वक् सारो यस्येति हः । एभ्यः किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति किम् ? भस्मश्रोण्डः ।

अप्सो य-मति-योनिषु । ये त्ये, मतौ योनौ च परे अप्सः स्या लुक् न स्यात् । अप्सु भवः दिगादित्वात् यः, अप्सव्यः, अप्सुमतिः, अप्सुयोनिः संज्ञायामिति सः । पूर्व्वदादिति किम् ? परमात्ममतिः ।

मध्यान्ताभ्यां गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः । पूर्व्वादित्येव, सम्मध्यगुरुः । कथं मध्यगुरुः अन्तगुरुरिति ? मध्ये गुरुर्यस्य इति हः । मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति छान्दसम् (१) ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्द्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचकात् स्या लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः, उरसिलोमा । "शक्रं चकारोरसिवाणमाशु" । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः । अकामे किम् ? मुखकामः । अहसादित्येव, अङ्गुलित्राणः, गोचरः । स्वाङ्गादिति किम् ? धर्म्मरुचिः, धर्म्ममतिः ।

घजन्तवन्धे वा । घजन्तबन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च स्या लुक्

(१) छन्दोवत्सूत्र्यमिति ।

न स्यात् वा । करेबन्धः करबन्धः, चक्रेबन्धः चक्रबन्धः, उरसिबन्धः उरोबन्धः । अहसन्तादित्येव । मणिबन्धः, गुप्तिबन्धः ।

बहुलं ये कृदन्तेऽस्थे । अस्थे कृदन्ते स्या लुक् न स्यात् तत्पुरुषे सति । बहुलग्रहणं (१) नित्यविकल्पनिषेधार्थम् । स्तम्बेरमः, कर्णेजपः, पङ्केरुहः, खेचरः, अग्रेचरः; काण्डेरुह इत्यादौ नित्यम् । सरसिरुहं सरोरुहं, वनेचरः वनचरः, दिविषद द्युषदः इत्यादौ विकल्पः । कुरुचरः स्थण्डिलशायी साङ्काश्यसिद्ध (२) इत्यादौ लुगेव । अस्थ इति किं ? समस्थः, विषमस्थः, कूटस्थः, कायस्थः, उदरस्था हरीतकी । तथाच कपालेन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । कथं हृदिस्थः सव्येष्ठ इति ? बाहुल्यात् । बर्हिष्ठादिपाठात् षः । पूर्व्वदादेव । तेन नीलसरोरुहं महावनचर इत्यादि ।

द्यु-शरत्प्रावृट्-कालाज्जे वर्ष-चर-शर-वरात्तु वा । एभ्यः स्या लुक् न स्यात् जे परे, वर्षादिभ्यु वा । दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः, वर्षेजः वर्षजः, चरेजः चरजः (३) शरेजः शरजः, वरेजः वरजः । एभ्यः किम् ? अम्बुजः, गृहजः, स्थलजः ।

कालनाम्नः काले तरादौ च । वेत्यनुवर्त्तते । कालनाम्नः स्या लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे, तर-तम-तन-चतरां-चतमांसु च । पूर्व्वाह्णेकाले पूर्व्वाह्णकाले, पूर्व्वाह्णेतरे पूर्व्वाह्णतरे, पूर्व्वाह्णेतमे

---

(१) बहुलं—बहवः (प्रकाराः) सन्त्यस्य, चूड़ादित्वाल्लः । अथवा बहून् (प्रकारान्) लाति गृह्णातीति बहुलम्, आदन्तत्वात् डः । तत्र क्वचिद्विहितं न स्यात्, क्वचिन्निषिद्धं स्यात्, क्वचिद्वा स्यात्, क्वचित्ततोऽन्यदपि स्यादित्यर्थं इत्युक्तमाचार्य्यैः ।

(२) साङ्काश्यो देशविशेषस्तत्र लब्धसिद्धिः । (३) चरो मेघः चरं जलम् ।

पूर्व्वाह्णतमे, पूर्व्वाह्णेतनः पूर्व्वाह्णतनः पूर्व्वाह्णेतरां पूर्व्वाह्णतरां पूर्व्वाह्णेतमां पूर्व्वाह्णतमाम्। एवमपराह्णेकाले अपराह्णकाले इत्यादि। अहसन्तादित्येव। रात्रितरायां जागर्त्ति।

अकालाद्वास-शय-वासिषु। कालभिन्नवाचिनः स्या लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु। वनेवासः (१) वनवासः, खेशयः खशयः, ग्रामेवासी ग्रामवासी, अन्तेवासी· अन्तवासी। अकालादिति किं? पूर्व्वाह्णशयः। अहसन्तादित्येव। गुहाशयः भूमिशयः।

कारनाम्नि हसादौ। वणिक्कर्षकपशुपालाद्यैः पालनार्थं राज्ञो देयो यः स करः, कर एव कारः, तस्य नाम कारनाम, तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे स्या लुक् न स्यात् वा। हलेद्विपदिका हलद्विपदिका, देया इत्यर्थः। द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे संख्यादेराभीक्ष्ण्ये कः, पादः पदादेशः, तार्थे ग-सः, स्वभावात् स्त्रीत्वं, त्वेन (२) आभीक्ष्ण्यं द्योत्यते। यूथे यूथे पशुः यूथेपशुः यूथपशुः देय इति। हसादौ किम्? अविकटे अविकटे (३) उरणो देय इत्यर्थे अविकटोरणः। अहसन्तादित्येव। नद्री-दोहनः (४)। परे तु कारः पारिभाषिकनियम इत्याहुः (५)।

---

(१) अतएव रमन्‌ वनेवासकृताङ्गयाःत्तानिति भट्टिः।

(२) कप्रत्ययेन।

(३) अवीनां मेषाणां सङ्घातः अविकटः, पीलुतिलेत्यादिना कटप्रत्ययः, तत्रैव टीकायां सङ्घाते तु अविमत इत्युक्तेः।

(४) नद्य्रां गोत्रस्वनदोर्धशरत्वायां दोहनो नत्र इति विद्यालङ्कारः।

(५) प्राचां देशे कारनाम्ना यत्प्रसिद्धं तस्मिन् वाच्ये सतीत्यस्याशयः। तथाच कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। ६।३।१० इति पाणिनिसूत्रम्। प्राचां देशे यत् कार-नाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग भवतीति काशिका।

३२१। पुंवत् स्त्रेः। (पुंवत् ।१।, स्त्रेः ६।)।

से स्थितस्य स्त्रेः पुंवत् स्यात् त्ये च परे। पूर्व्वपश्चिमे।

ये तु निर्विशेषणं (१) कारनाम्नीति पठन्ति, तन्मते स्तूपेशाणः इत्युदाहरणं भवति। वस्तुतस्तु विकल्पेनायं प्रतिषेधः॥

३२१। पुंवत्। से त्ये चानुवर्त्तते। से स्थितस्येति—सर्व्वस्मिन् से त्ये च स्त्रेः पुंवत् स्यादित्यर्थः। तेन पूर्व्वपश्चिमे, सर्व्वस्याः प्रियः सर्व्वप्रियः। पूर्व्वपश्चिमे इत्यादौ तु न "नु गौण्याख्याचे"ति चे स्त्रिसंज्ञानिषेधस्तस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्त्रिसंज्ञानिषेधस्तेन पूर्व्वदस्य पुंवद्भावः, चसे पूर्व्वदस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधाभावात्। अतएव पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य पुंवद्भावः, तस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधात्। यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्त्रेः पुंवद्भावः (२)। पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादापि पूर्व्वोत्तरे इत्यादि। त्ये यथा सर्व्वस्याः सर्व्वतः, सर्व्वस्यां सर्व्वत्र, एकस्या भावः एकत्वं, सर्व्वामिच्छति सर्व्वकाम्यति, पूर्व्वा पुरस्तात् इत्यादि। आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुंवद्भावः, तेन सर्व्वा सर्व्वे सर्व्वा इत्यादौ न स्यात्। अत्राहुः—

इदुदन्ताजाद्यदन्ताल्पाच्तरश्चेत् द्वयोर्द्वयोः।
बुधैः पूर्व्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम्॥

---

(१) प्राग्देशप्रसिद्धत्वेति विशेषणशून्यमित्यर्थः।

(२) वृत्तौ से स्थितस्य स्त्रेरित्यस्य से कर्त्तव्ये स्थितस्य वाक्यस्थितस्य स्त्रेरित्यर्थः। तेन पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ वाक्यावस्थायां उभयोः पुंवद्भावे पश्चात् समासे दिग्विशेषणत्वात् पुनराप्।

समाचराणां भर्तॄणां यद्यत् पूर्व्वं क्रमेण तत्।
संख्यानामल्परूपाणामर्थधर्म्मादिषु द्वयम्॥
बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्व्वापरक्रमात्।
यथा हरिहरौ शम्भुकृष्णौ अच्युतशङ्करौ॥
शिवगौर्य्यौ पितापुत्त्रौ मातृताततनूद्भवाः।
भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विंशतिसप्ततौ॥
धर्म्मार्थौ गुणवृद्धौ च कामार्थौ मधुसर्पिषी।
आद्यन्तावर्थशब्दौ च धर्म्मादौ परिकीर्त्तितौ॥
पक्षेऽर्थधर्म्मावित्यादि शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः (१)।

मातृताततनूद्भवा इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् (२)। "गर्भधारणपोषाभ्यां तातान्माता गरीयसी"त्युक्तेः। एवं मातापितराविति। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ, विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्रा इत्यादिसिद्धये "भ्राता ज्यायान्." "वर्णः क्रमेणे"ति सूत्रद्वयं कुर्व्वन्त्यन्ये। तदस्मन्मते तु जन्मवर्णकृताभ्यर्हितत्वात् सिद्धम्। एतत् सर्व्वं प्रायिकं, धूमाग्नी, लक्षणहेतू, समुद्राद्री, काकशुकौ, काशकुशवल्वज(३)मित्यादि शिष्टप्रयोगतः।

(१) द्वयोर्बहूनां वा पदानां मध्ये किञ्चित्पदं यदि इदन्तं, उदन्तं, अजाद्यदन्तं, अल्पाच्तरं (अत्र निपातनात् स्वार्थे तरः अन्यथा बहुषु पदेषु नियमो न स्यादिति तत्त्वबोधिनी) भवेत् तदा तत् पदं बहुव्रीहिद्वन्द्वसमासे पूर्व्वं पूर्व्वपदं कृत्वा प्रयोक्तव्यं। एवं बहूनां मध्ये यत् पूजितं, समाचराणां भर्त्तॄणां भानां नक्षत्राणां ऋतूनाञ्च तथा अल्परूपाणां संख्यानां यद् यत् पूर्व्वं तत् क्रमेण पौर्व्वापर्य्यानुसारेण प्रयोक्तव्यम्। अर्थधर्म्मादिषु द्वयं प्रयोक्तव्यम् स्वेच्छयेति शेषः। एषां पूर्व्वोक्तानां बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च पूर्व्वापरक्रमात् ज्ञेयम्। क्रमेणोदाहरणानि यथेति। अर्थधर्म्मादयो यथा— धर्म्मार्थौ गुणवृद्धी इत्यादि।

(२) अभ्यर्हितत्वं गुरुत्वम्।

(३) वल्वजाः पुं भूम्नि। उलुखड़ इति भाषा।

३२२। ऋतो ङा तत्पुत्रे सगोत्रविद्ये चे।

(ऋतः ६।, ङा।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये ७।, चे ७।)।

३२२। ऋतो। स च पुत्रश्च तत्तस्मिन्, गोत्रञ्च विद्या च ते, समाने गोत्रविद्ये यस्य तत्, तस्मिन्। तच्छब्देन ऋदन्तः परामृश्यत इत्यत आह—ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि। तथाच ऋदन्तानां चे ङा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः पूर्व्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्ध-वाचित्वे सतीत्यर्थः। तत्रादौ योनिसम्बन्धोदाहरणमाह माता-पितराविति—माता च पिता च तौ, पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम्। एवं मातापुत्रावित्यादि। पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च (१) दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित्। होतापोताराविति—होता च पोता चेति वाक्यम्। एवं नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ (२) होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापोतानेष्टोद्गातारः, समस्तयोर्दयोः पुनश्चे पूर्व्वोत्तरदव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात्। होता च पोता च नेष्टा च होतृपोतृनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् से सर्व्वा-दिदम् आदिदं, सर्व्वान्तदमुत्तरदमिति पूर्व्वाचार्य्यैर्व्यवस्थितम् अतः पोतृशब्देन व्यवहितत्वात् (३)। होतृपोतृनेष्टारश्च उद्गाता च ते होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव, समस्तासमस्तयोर्द्वयोः

---

(१) पुत्रीच पुत्रश्च पुत्रावित्येकशेषः।

(२) नेष्टा ऋत्विक्। उच्चैर्गायतीति उद्गाता, सामवेदविद्ब्राह्मणः।

(३) अत्र पोतृशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् होतृशब्दस्य पूर्व्वपदत्वेऽपि तस्य ऋकारस्य ङा न स्यात्। एवं नेष्टृशब्दस्य उत्तरपदत्वेऽपि पोतृशब्दस्य पूर्व्वपदत्वा-भावात् तस्यापि ऋकारस्य ङा न स्यादिति बोध्यम्।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य ङा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये।

मातापितरौ, पितापुत्रौ, होतापोतारौ।

पुनश्चे पूर्व्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् (१)। होत्रादीनां ऋत्विग्विशेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः कात्यायनेन दर्शितः। यथा ब्रह्मोद्गातृ-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतृ-मैत्रावरुण-प्रतिष्ठातृ-पोतृ-प्रतिच्छत्रच्छवाक-नेष्ट्रग्नीध्र ब्रह्मण्य ग्रावस्तुदुन्नेतृ विद्वणोतीति। सगोत्रविद्ये किम्? वक्तृश्रोतारौ।

अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन्। वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य चे ङा स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे। इन्द्रासोमौ, इन्द्रापूषणौ, इन्द्राबृहस्पती, मित्रावरुणौ, अग्नाविष्णू, सूर्य्याचन्द्रमसौ। इह देवताशब्देन येषामेकेन मन्त्रेण यैः पदैर्वा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव ग्रहणं, तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात्। तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकर्पर:। अवायु इति किम्? अग्निवायू वाय्वग्नी।

अग्नेर्ङी सोमवरुणयोः। अग्नेर्ङी स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवतार्थे चे। अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ।

लवे कुशस्य। अदेवार्थोऽयमारम्भः। कुशस्य ङी स्यात् लवशब्दे परे। कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः।

---

(१) यमलयोरिव यमलासमलयोरपि पदयोः पुनर्द्वन्द्वे पूर्व्वोत्तरपदव्यवस्था अविरुद्धेत्यभिप्रायः।

३२३। चगैक्यवं क्लीवम्।

(चगैक्यवं १।, क्लीवम् १।)।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वस क्लीवं स्यात्।

दिवो द्यावा परदे, पृथिव्यां दिवस् च। परदे परे दिवो द्यावा स्यात्, पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी, द्यावाक्षमे। देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरसी इत्यादौ न स्यात्। अनीवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीवन्ते न स्यात्। तथाच ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्यशतकम्। परदग्रहणात् सर्व्वान्तद एव, तेन द्युभूमिसूर्य्या इत्यादौ न स्यात्। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ। दिवसिति अविकृतनिर्द्देशात्र विः।

उषासोषसः। देवतार्थस्योषसः परदे परे उषासा स्यात् चे। उषासानक्तं, उषासासूर्य्यौ।

अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैष्णवे। वैष्णवभिन्ने त्रिमति परदे परे अग्नेर्ङी ङा च न स्यात् चे। अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुतं हविः। अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। वैष्णवे तु आग्नावैष्णवं चरु। त्रिमति किम्? आग्नेन्द्रं कर्म्म।

३२३। चगै। चश्च गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं, चगैक्यस्य वस तत्। चस्यैक्यमित्यादि — ऐक्यं समाहारः, स चगयोरित्यर्थः। स च एक एव। तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते। ये तु समुदायिभ्योऽनन्यः

समुदाय इत्याहुः, ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्व्वन्ति। अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यैकार्थाभिधायित्वासम्भवात् (१)। वस इति। अधिस्त्र्यादौ पूर्व्वपदार्थप्राधान्यात् (२) लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्याभावे प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थत्वादन्यलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनमिदम्।

उपज्ञोपक्रमं षे तदादित्वकथने। उपज्ञायत इत्युपज्ञा, आतोऽन्तःस्थ इति ङः। उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, ढे घञ्। उपज्ञोपक्रमान्तं षे क्लीवं स्यात्, तयोरुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादने सति। सर्व्वज्ञस्योपज्ञा सर्व्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्व्वज्ञेनादावुपज्ञायते इत्यर्थः। आढ्यस्योपक्रमः आढ्योपक्रमं यज्ञः, आढ्येनादावारब्ध इत्यर्थः। कैकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थमिति भट्टिः। तदादित्वकथने किं? देवदत्तोपज्ञाप्रकारः (३)।

छाया बहूनाम्। छायान्तं षे क्लीवं स्यात्, सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी। वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं, विच्छायम् (४)। बहूनां किं? वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया।

सङ्घे सभा, गृहेऽमनुष्याराजराजार्थाभ्यां च। सभान्तं षे क्लीवं स्यात् सङ्घे, गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च।

(१) ये तु समुदायिभ्यः समुदायो न भिद्यते इत्याहुस्तन्मते समुदायिनामनेकत्वात् तदभिधायकस्य शब्दस्य एकार्थाभिधायकत्वासम्भवादेकत्वं न स्यात्, अतस्तदर्थं ते एकत्वविधायकं पृथक् सूत्रं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। अतएव "एकं समाहारे" इति संक्षिप्तसारे समासपादे २५० सूत्रम्।

(२) अधीत्याद्यव्ययपदार्थस्य प्रधानत्वादित्यर्थः।

(३) अत्र उपज्ञा ज्ञानमात्रं नत्वाद्यज्ञानम्।

(४) विः पक्षी।

देवतानां सभा संहतिः देवतासभं, एवं दासीसभं, स्त्रीसभम्। सङ्घे किम्? दासीनां सभा गृहं दासीसभा। गृहे तु रक्षःसभं, पिशाचसभम्, अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादौ रूढ़त्वात्। नृपसभम्, इनसभम् (१)। कीचकवधे तु नृपतिसभामगमद्देपमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची, न तु राजसामान्यवाची। अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात्। नृणां पतिर्यत्र सभायां सा नृपतिसभेति कश्चित्। अराजेति किम्? राजसभा। गृहे किम्? राजसभमिति पूर्व्वेण।

उशीनराख्यासु कन्था। उशीनराख्य-जनपद-प्रतिबद्ध-ग्रामाणां संज्ञासु विषयभूतासु कन्थान्तं षे क्लीवं स्यात्। सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थं, आह्वरकन्थम्। उशीनराख्यासु किम्? दाक्षिकन्था।

वा तु छाया-सेना-सुरा-शाला-निशाः। छायाद्यन्तानि षे क्लीवानि स्युर्व्वा। वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं, नृसेनं, यवसुरं, गोशालम्, श्वनिशं। पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि।

व्य-संख्याभ्यां पथो य-गे च। व्यसंख्याभ्यां परः कृतसान्तपथः क्लीवं स्यात् ये षे गे च। विशिष्टः पन्थाः विपथम्, उत्कृष्टः पन्थाः उत्पथम्। विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यथेति चान्द्राः। तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः। वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति रायः। एकश्चासौ पन्थाश्चेति एकपथं, द्वयोः

---

(१) इनो नृपति। इनःसूर्य्ये नृपे पत्याविति विश्वः।

पन्थाः द्विपथं, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । आभ्यां किम् ? सत्पथः । पथ इति किम् ? अपन्थाः (१) ।

अर्द्धर्चादि-व्यविशेषणे । अर्द्धर्चादिर्व्यविशेषणं च क्लीवं स्यात् । अर्द्धर्चादिर्यथा—

अर्द्धर्चं सरकं विमान-मलिनं मानं गृहं मोदकम्
धर्म्मं शर्म्म सुवर्ण-वर्ण-रुचकं शङ्खं क्रमं गोमयम् ।
वज्रं छत्र-पवित्र-पद्म-चषकं शृङ्गं तमालाढ़कम्
सारं शाटक-कर्पटार्वुद-नड़ं पिन्याक-कन्दौषधम् ॥
कासार-व्रत वासराऽङ्कन-नखं कार्षापणं वल्कलम्
शीर्षं स्थाणु-पिधान-वेणु-वलय-प्रग्रीव-कोलाहलम् ।
माषोद्योग-दलान्धकार-कवचं कान्तार-देहाश्रमम् ।
पात्रीवं तितउ (२) प्रवाल-चरणं शीलं खलीनं मुखम् ॥
जीवातु-वस्तु-कुलिश ध्वज मुस्त-कुञ्ज-
द्रोणोपवास-कुमुदौदन-शूल-कष्टम् ।
आकाश-कोश-पटलामलकावतंसं
प्रस्थ व्रण-स्तवक-संक्रम सानु-शृङ्गम् ॥
तन्तु-करण्डक-कुट्टिम-कञ्जं सङ्गम-सम्बल-ताण्डव-पुच्छम् ।
क्षेम-स्थण्डिल-पातक-चमसं यूपं विक्रम-करिरं दिवसम् ॥
पारावाराश्रय-शतमानं यूप-युगन्धर-दिन सन्तानम् ।
टङ्क-कमण्डलु-पल्लव-षण्ड़ं चरणं तोरण-नूपुर-मुण्डम् ॥

---

(१) अत्र नञोऽद्धवे इत्यप्रत्ययनिषेधात् ।

(२) चालनी तितउः पुमान्नित्यमरः । चालनं तितउ प्रोक्तमिति रत्नकोषः ।

मण्डप-कङ्कण-चन्दन-वंशं किशलय-दोहद-शिखर-किरीटम्।
कम्बु-तड़ागं कुतपं तीव्रं हिङ्गु-द्वीपं पीठक-निष्कम्॥
तूर्य्य-सैन्धव-राष्ट्राणि वर्ष-निर्यास-वास्तवम्।
कटकं वारवाणोऽथ पद्मं भवनमासनम्॥
क्लीवं शरीरं कुसुमं लोमारण्यं तृणं सुखम्।
वस्त्रं दण्डं वसन्तातपत्रं हस्तं घृतादयः॥
केषाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्मताः (१)।
अर्द्धर्चादिः समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

शेषमित्यादिना कोरकतैलादयः। अर्द्धर्चादिपाठादेव सरकादीनामसेऽपि क्लीवत्वम्। अविशेषणं यथा—अक्षयं स्वः, परमं प्रादुरित्यादि।

---

(१) अर्द्धर्चादीनां पुंनपुंसकलिङ्गत्वं पाणिनीये दर्शितम्। तथाच अर्द्धर्चाः पुंसि च इति पाणिनिसूत्रम्। २। ४। ३१। अमरसिंहेनापि पुंनपुंसकसंग्रहे अर्द्धर्चादिः पठितः। अर्द्धर्चादयः क्लीवेचेति क्रमदीश्वरसूत्रञ्च, समासपादे ३८३ : तत्रैव गोयीचन्द्रेण "शब्दरूपाश्रयाचेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते। यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधिवाचकौ पुंलिङ्गौ, जलजे तु उभयलिङ्गावित्याद्युक्ता तथाचाङ्गः लिङ्गमशिष्यं कोकाश्रयत्वादि"त्युक्तम्। अर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था अन्यैरप्युक्ता; तथाच—"मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः। अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधु"रिति शाश्वतः।

तर्कवागीशेन तु चगैकथवं क्लीवमिति क्लीवलिङ्गविधायकमाचार्य्यसूत्रमुपजीव्य अर्द्धर्चादीनां क्लीवत्वमपि भवतीत्येतत्सूचनायैव वार्त्तिकं कृतं, नत्वनेनैषां द्विलिङ्गत्वं निराकृतम्, अन्यथा अर्द्धर्चादौ वारवाणशब्दस्य पुंस्त्वनिर्द्देशासङ्गतेः।

घृतादयः शब्दाः पुंलिङ्गा इति शेषः वैदिकत्वात् अत्र अर्द्धर्चादौ केषाञ्चित् विदुषामसम्मताः। तथाच पुंनपुंसकसंग्रहे "अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवमि"त्यमरः।

३२४ । चैक्याच्चु-द-ष-होऽः ।

(चैक्यात् ५।, चु-द-ष-हः ५।, अः १।) ।

---

३२४ । चैक्या । चस्य ऐक्यं चैक्यं तस्मात्, चुश्च दश्च षश्च हश्च तत्तस्मात् । दषयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति—कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वचमिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्त्वचम् । अस्याकारत्वस्य तत्वात् नदन्तसाविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न काङ् । एवं सुवाकसुप्राच्छं(१) श्रीस्रजमिति । एवं वागूर्ज्जमित्यादि । चे किं पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् । ऐक्यमिति किम् ? प्रावृट्शरदौ । सर्व्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायाद्यदा समाहारस्तदा प्रावृट्शरदम् इति स्यादेव ।

प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामैक्यं चे । प्राण्यङ्गादिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादं, शिरोग्रीवम् । "मुखनासिकाभ्यां यो निष्क्रामति स प्राणवायुः" । "ग्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते" इति वैद्यके । "गण्डे चुम्बो ललाटाक्षिकक्षोरुभगमूर्द्धसु" इति कामशास्त्रे । "नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डी । इति तु दधिपय-आदित्वात् सिद्धमिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः, पुटद्वयभेदात् (२) द्वित्वम् । एवं ग्रीवाकुक्षिसहितानि ललाटानि इत्यादौ सः, प्राणिभेदाल्ललाटादेर्ब्बहुत्वम् । चण्ड्यान्तु आर्षः । तूर्य्याङ्गशब्दोऽत्र

(१) सुवाक् च सुप्राट् च द्वयोः समाहारः । पृच्छतीति प्राट् ।

(२) नासिकाया इति शेषः ।

चवर्गान्ताद्दषहान्तात् चैक्याद: स्यात्। वाक् च त्वक् च इयो: समाहार: वाक्त्वचं, श्रीस्रजं, शमीदृषदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रो-पानहम्।

अर्श-आदित्वादत्यान्तस्तेन तूर्य्यवत्प्राण्यर्थ:(१)। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक:, एवं पाणविक:, अनयोश्च मार्दङ्गिकपाणविकम्। मृदङ्गपणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात्। अन्ये तु पृथक् तूर्य्याङ्गतत्प्रवीणयो(२)र्ग्रहणं व्यतिकरनिरासार्थं(३)तेन शङ्खौशङ्काविल्यादौ न स्यात्। प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव, यथा—वाक्त्वचेनातिसर्व्वेणेति भट्टिरित्याहु:। सर्व्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति न्यायात् वाक्त्वचेनेति परे। रथेन चरन्ति रथिका:, पदातीनां समूहा: पादातानि, भिक्षादित्वात् ष्ण:, रथिकाश्च पादातानि च रथिकपादातं, हस्तिघोटकम्। हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमर:। दृश्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्वरथपत्तय इति तु अबहुत्वे सेनाङ्गानामैक्यनिषेधात्। पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरोष्ट्रशारि(४)शिरस्त्राणां न ग्रहणम्।

स्थेनोस्थामनुवादे चरणानाम्। चरण: शाखा, अर्श-आदित्वाद:। अनुवादे गम्यमाने चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां च ऐक्यं स्यात् टोपरयो: स्थेनो: प्रयोगे सति। प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य

---

(१) तूर्य्यवादकपर इत्यर्थ:।

(२) तत्प्रवीणसहायक:।

(३) व्यतिकरोऽत्र विरुद्धसम्पर्क इति।

(४) अश्वादीनां युद्धासनम्।

शब्देन सङ्कीर्त्तनम् अनुवादः। कठाश्च कालापाश्च (१) कठ-कालापम् प्रत्यष्ठात्, कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुदगात्। यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्देनानूद्येते तदैवेदमुदाहरणं, यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा उदगुः कठकालापा इत्यादि। स्थेनोः किम्? अनिन्दिषुः कठकालापाः। द्यां किम्? तिष्ठन्ति कठकौथुमाः।

अक्लीवयजुःसोमयागानाम्। क्लीवलिङ्गभिन्नानां यजुर्व्वेदविहितसोमपानोपलक्षितयागवाचिनां चे ऐक्यं स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधं, साह्नश्च अतिरात्रश्च साह्नातिरात्रम्। अक्लीवेति किं? राजसूयवाजपेये। यजुरिति किम्? इषुवज्रौ (२)। सोमयागेति किं? दर्शपौर्णमासौ।

पाठनिकटानाम्। अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्यं स्यात्। यस्तावद्वेदमर्थज्ञानं विना क्रमात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठी, यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिकः, क्रमकवार्त्तिकं, पदकक्रमकं, पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः (३)। छात्रोपाध्यायं, गुरुशिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम्। पाठेति किं? पितापुत्त्रौ। निकटानां किं? याज्ञिकमीमांसकौ।

अप्राणिजातीनाम्। प्राणिभिन्ननिष्ठा या जातिस्तद्वाचिनां चे

(१) कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कालापाः।

(२) सामवेदविहितौ।

(३) पदमधीते पदकः। क्रममधीते क्रमकः। वेदाभ्यासी पदमधीत्यैव क्रममधीते इत्यध्ययनासत्तिनिमित्ते पदकक्रमकसंज्ञे। वृत्तिमधीते वार्त्तिकः। क्रममधीत्यैव वृत्तिमधीते इत्यध्ययनासत्तिनिमित्ते क्रमकवार्त्तिकसंज्ञे इति बृहन्मुग्धबोधम्।

ऐक्यं स्यात्। आरा चर्म्मभेदिका शलाका, शस्त्री छुरिका, आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि। धाना भृष्टयवाः, शष्कुलिः पिष्टकभेदः, धानाशष्कुलि, द्रुमशैलम्। रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात्। व्यक्तिपरत्वेन (१) निर्द्देशादिति परे। 'एवमिह कुण्डे बदरामलकानि सन्तीति। अप्राणीति किं?' विप्रक्षत्रियौ। जातीति किं? विन्ध्यहिमालयौ। एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः, गमनाकुञ्चने इति गुणक्रियानिष्ठाया जातेरभावात् (२)।

भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणाम्। भिन्नलिङ्गानां नद्यादिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात्। नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदैः सह चे अस्य विषयः। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, उड्डेरावति (३) राढ़ामगधं वरेन्द्रीमगधम् (४)। पृथक् नदीग्रहणात् देशोऽत्र जनपदाख्यः। तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात्। मथुराकान्यकुब्जं, मथुरापाटलिपुत्रम्। नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिनां नगरवाचिना सह, नगरवाचिनां च ग्रामवाचिना सह न स्यात्। तेन जाम्बवश्च ग्रामः शालूकिनी च नगरी जाम्ब-

---

(१) तरुशैलविशेषपरत्वेन, न तु जातिपरतयेत्यर्थः।

(२) याद्दगजातीयस्येति न्यायात् प्राणिवर्ज्जनाद् द्रव्यजातीयस्यैव ग्रहणं, तेन रूपरसगन्धाः गमनाकुञ्चनप्रसारणानि इत्यादौ न स्यात् इति बृहन्मुग्धबोधम्।

(३) उड्डो जलोत्क्षेपको नदभेदः, इरावती नदी।

(४) वरेन्द्री गौड़ीयराजधानी।

यथालूकिन्यौ, शौर्य्यं नगरं कैतवता ग्रामः शौर्य्यकैतवते। कश्चित्तु शौर्य्यकैतवतमित्याह। भिन्नलिङ्गानां किं? गङ्गायमुने, राढ़ावरेन्द्रौ कान्यकुब्जपाटलिपुत्रे।

अवहिष्कृतशूद्रक्षुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम्। एषां च ऐक्यं स्यात्। रजकतन्तुवायं, तक्षायस्कारं, भिल्लधीवरम्। इति मे यान्ति दिवसाः समं रजकनापितैः इति स्वैकशेषात्। येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना न शुध्यति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहड्डिपौ। दंशमशकं, यूकालिक्षम् (१)।

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः।
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि॥ (२) इति।

क्षुद्र एव य इति यत्नदृश्य इत्यर्थः। अश्वमहिषं, श्वशृगालम्। नित्यविरोधिनां किं? देवासुराः, कुरुपाण्डवा इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः।

गवाश्वादीनाम्। गवाश्वादीनां च ऐक्यं नित्यं स्यात्।
गवाश्वादौ गवाश्वं स्यात् पुत्रपौत्रं गवाविकम्।
शक्लभेदः श्वचाण्डालं गवैड़कमजैड़कम्॥

---

(१) यूकाश्च लिक्षाश्च तत्। यूका मत्कुणा उकुन् इति भाषा। लिक्षा यूकाण्डं लिकि इति भाषा। लिख्या इत्यपि।

(२) अनस्थिः—यस्यास्थि न विद्यते केवलन्तु चर्म्मशोणितमांसमात्रमस्तीत्यर्थः। प्रसृतौ करकोषे येषां शतं स्यातुं शक्नोतीति शेषः। अत्र शतशब्दो बहुत्वपरः, शतसङ्ख्याकेत्यर्थः। आ नकुलादिति—नकुलपरिमाणपर्य्यन्तो जन्तुः क्षुद्रजन्तुरित्यर्थः। सर्व्वोपसंग्राहकत्वात् नकुलपर्य्यन्तमित्येतदेव लक्षणमादरणीयमिति गोयीचन्द्रः।

तृणोलुपं स्त्रीकुमारं दासीदासं कुटीकुटम्।
भागवतीभागवतं दर्भात्तु शरपूतिकम्॥
कुब्जाद्वामनकैरातमुष्ट्रात् खरशशौ तथा।
मांसात्तु शोणितं शाट्याः पिच्चटं पुरुषोऽर्ज्जुनात्।
शकृत्पुरीषं मूत्राच्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

गवाश्वमित्यादि निर्द्देशात् गोऽश्वं गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वाद्विकल्पः। इह केषाञ्चिद्विकल्पे प्राप्ते, दासीदासानाम् एकशेषनिरासार्थः, केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः। श्वचाण्डालमित्यस्य नित्यविरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः। दर्भशरं, दर्भपूतिकं, कुब्जवामनं, कुब्जकैरातम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशं, मांसशोणितं, शाटीपिच्चटं, अर्ज्जुनपुरुषं, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषमिति। आकृतिगणोऽयम्।

पक्षि-वृक्ष-मृग-पशु-धान्य-तृण-व्यञ्जनानां वा। पक्ष्यादिवाचिनां चे ऐक्यं स्याद्वा। हंसचक्रवाकं,धवखदिरपलाशं,रुरुपृषतं, गोमहिषं, व्रीहियवं, कुशकाशं, दधिघृतम्। येषामव्यान्तानां दधिपयआदौ पाठस्तेषा व्यान्तानामेव वैक्यम्, पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि। मृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् ग्रहणात् मृगवाचिनां पश्वन्तरवाचिना सह चे ऐक्यं न स्यात्, तेन रुरुमहिषा इत्यादि। अश्वाप्राणिजातीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः। येषां सर्व्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् विकल्पः सिद्धः, तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः (१)। तथाच "हनूमन् कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसा"मिति भट्टिः।

---

(१) विरुद्धसम्पर्काणामितरेतर एव न समाहार इत्यर्थः।

विरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां च ऐक्यं स्याद्वा । शीतोष्णं शीतोष्णे, जन्ममरणं जन्ममरणे । विरुद्धेति किं ? कामक्रोधौ । अद्रव्येति किं ? स्वर्गनरकौ, शीतोष्णे उदके (१) ।

अश्ववड़वा-पूर्व्वापराधरोत्तराणाम् । एषां च ऐक्यं वा स्यात् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवड़वे इत्यत्र न स्यात् । अश्ववड़वं, पूर्व्वापरम्, अधरोत्तरम् । पक्षे अश्ववड़वे इत्यादि ।

न सेनाङ्ग-फल-क्षुद्रजन्तु-पक्षि-वृक्ष-मृग-धान्य-तृणानामब्वा-न्तानाम् । अब्वान्तानामेषां च ऐक्यं न स्यात् । रथिकाश्वारोहौ बदरामलके, यूकालिक्षे, हंसचक्रवाकौ, प्लक्षन्यग्रोधौ, रुरुपृषतौ, व्रीहियवौ, कुशकाशौ ।

दधिपय-आदीनाम् । अब्वान्तानां दधिपय-आदीनां च ऐक्यं न स्यात् ।

दधिपय-आदिर्यथा—

> दधिपयसी ऋक्सामे, स्कन्दविशाखावाद्यवसाने च ।
> सर्पिर्मधुनी श्रद्धामेधे स्वर्गापवर्गौ च ॥
> ब्रह्मप्रजापती मेधातपसी हरिकौशिकौ ।
> अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजककौशिकौ ॥
> शिववैश्रवणाविध्मावर्हिषौ दधिसर्पिषी ।

---

(१) अत्र शीतोष्णशब्दयोरुदकविशेषणत्वात् द्रव्यवाचित्वमिति ।

शुक्लकृष्णौ तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तपः।

उदूखलात्तु मुषलं प्रोक्ता अष्टोनविंशतिः (१)॥

इह केषाञ्चिद्विकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते ऐक्यनिषेधः। अध्ययनात्तप इत्यादि—अध्ययनतपसी, उदूखलमुषले, इध्माबर्हिषी इति गणपाठात् घं इति।

चावयवानामियत्तायां, वा तु सामीप्ये। चसावयवीभूतानां दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात्. ससामीप्यायामियत्तायां तु वा (२)। दश दन्तौष्ठाः, सप्त मार्दङ्गिकपाणविकाः(३) उपदशा(४) दन्तौष्ठाः उपदशं दन्तौष्ठम्। उपदशा इति ह-सः, समीपिप्राधान्यात् ब्वम्। उपदशमिति व-सः, सामीप्यप्राधान्यात् क्लम्।

इदं प्रकरणं (५) नियमार्थं, प्राण्यङ्गादीनां (६) समाहार-च एव, दधिपय-आदीनामितरेतर-च एव, अन्येषां विकल्पार्थं एवेति।

---

(१) एषु विशाखः कार्त्तिकेयः। कौषिकः इन्द्रः। शैखिकः शिखावान्। वैश्रवणः कुवेरः। इध्मं इन्धनम्। बर्हिः कुशः इति।

(२) इयत्ता संख्या सीमा चेत्यर्थः। सामीप्येन सह वर्त्तमाना या इयत्ता तस्यां गम्यमानायां वा स्यात्।

(३) उभयत्र प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामित्यनेन प्राप्तमैक्यं निषिद्धम्।

(४) दशानां समीपे ये ते उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः।

(५) द्वन्द्वैकवद्भावप्रकरणमित्यर्थः।

(६) नियमप्रकारमाह प्राण्यङ्गादीनामिति।

३२५। ऊर्व्वष्ठीवपदष्ठीवं धेन्वनडुहावहोरात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवाक्षिभ्रुवादयः। साध्या (१)।

इति चः।

३२५। ऊर्व्वे। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च तत्। पादौ च अष्ठीवन्तौ (२) च तत्। धेनुश्च अनड्वांश्च तौ। अहश्च रात्रिश्च सः। स्त्री च पुमांश्च तौ। वाक् च मनश्च ते। ऋक् च साम च ते। दाराश्च गौश्च तत्। अक्षिणी च भ्रुवौ च तत् इति वाक्यम्। इभेदः समाहारेतरेतराकारत्वज्ञापनार्थः। आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तंदिवं, द्वयोरधिकरणार्थत्वेनाधेयसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि (३) सः। रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम्, अहश्च दिवा च अहर्दिवं प्रतिदिनमित्यर्थः। ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्, उदूखलमुषलं, तण्डुलकिण्वं, चित्ररथबाह्लीकं, विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्ये, विशेष्यविशेषणे इत्यपि कश्चित्, स्नातकराजानौ प्रतिष्ठाक्लिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्य्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ। उदूखलादीनां मुषलादिभिः सह च पूर्व्वनिपातः। एवं जाया च पतिश्च जम्पती

(१) निपात्या इत्यर्थः। (२) अष्ठीवान् जानु।

(३) नक्तं दिवा इत्युभयोः स्वभावेन रात्रौ दिने इत्यधिकरणवाचकत्वम्, ततश्च योऽधिकरणवाची सोऽवश्यमेवाधेयमपेक्षते इति सापेक्षत्वम्। तस्मात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात् समाससम्भावनाभावेऽपि निपातनात् समास इति पर्य्यवसितोऽर्थः।

दम्पती। जायाया जन्दम्भावादेशौ वा। पक्षे जायापती। माता च पिता च मातरपितरौ। मातुर्मातरादेशो वा। पितुश्च पितर इति क्षपणकस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति। पक्षे मातापितरौ इत्यादिसंग्रहशेषं (१) शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्। अहोरात्र इति निर्द्देशात् अहोरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते।

अहोरात्रादिर्यथा—

अहोरात्रादिषु प्रोक्ता रात्राह्नान्ता अहान्तकाः।
पुण्याह-सुदिनाहाभ्यां विना(२)ऽर्द्धर्चादयस्तथा।
सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रावपि इतरेतरयोगात्, तथाच अहोरात्राविमौ पुण्यौ इति। एवं पूर्व्वरात्रः, पूर्व्वाह्णः, अपराह्णः, द्व्यहः, त्र्यहः इत्यादि। पुण्याहसुदिनाहयोर्वर्ज्जनात् पुण्याहं, सुदिनाहम्। अर्द्धम् ऋचः अर्द्धर्चः, सरकः (३) इत्यादि। एषां पूर्व्वेण क्लीवत्वञ्च। अर्द्धर्चादेराकृतिगणत्वात् पुण्यरात्रं प्रियागमे इत्यादि। वचधोर्घञ् वाकः, अनुक्रान्तो वाकोऽनया अनेन कुलेन वा अनुवाकः, एवं सूक्तवाकः इत्यादि। एषां पाठसामर्थ्यात् च-स-भिन्नसेऽपि पुंस्त्वम् (४)।

---

(१) अर्द्धर्चादिगणावशिष्टम्।

(२) पुण्याह-सुदिनाहाभ्यां विना अहान्तका इत्यर्थः।

(३) सरक ऐक्षवं मद्यम्।

(४) अतएव पूर्व्वोदाहरणे बहुव्रीहिणा स्त्रीक्लीबयोर्विशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वं दर्शितमिति।

एकशेषप्रकरणम्।

पुंस्त्रियोस्त्यभिन्नयोः शिष्यो ना। त्यमात्रकृतभेदयोः पुंस्त्रियोः पुमान् शिष्यते। देवश्च देवी च देवौ। गौरयं गौरियम् इमौ गावौ इत्यत्र त्यकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव। त्यभिन्नयोः किम्? हरगौर्य्यौ, इन्द्रेन्द्राण्यौ(१)। लिङ्गमात्रकृतभेदे विधानात् इन्द्राविति कश्चित्। तथाच—वरुणाविन्द्रौ भवौ सर्व्वौ मृडौ (२) इत्यादि।

गोत्रयूनोर्गोत्रम्। त्यभिन्नयोर्गोत्र-युव-त्यान्तयोर्गोत्रत्यान्तं शिष्यते (३)। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। गोत्रयूनोः किम्? गर्गगार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ। त्यभिन्नयोः किम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ। भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः गोत्रेऽदन्तात् णिः। भगवित्तस्यापत्यं युवा, कुत्सा-सौवीरगोत्रात् णिकः भागवित्तिकः (४)। भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न स्यात्, त्यातिरिक्तकुत्सार्थकृतभेदात्। भागवित्ती इति कश्चित्।

स्त्री पुंवच्च। त्यभिन्नयोर्गोत्रयूनोर्गोत्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते, स्त्रियाः पुंवद्भावश्च। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, गार्ग्यौ च

---

(१) पूर्व्वत्र प्रकृतिभेदात्, परत्र ईप्प्रत्यय-कृत-भेदेऽपि आनङागमस्य प्रत्यय-भिन्नत्वात् तत्कृतभेदाच्च स्यादित्यर्थः।

(२) वरुणश्च वरुणानी च इत्याद्येकशेषः।

(३) त्यभिन्नयोः प्रत्ययमात्रकृतभेदयोः गोत्रार्थ-युवार्थकृत-तद्धितप्रत्ययान्तयोः। गोत्रयुवार्थयोर्भेदस्तु तद्धितपादस्य प्रथमसूत्रटीकायां द्रष्टव्यः।

(४) कुत्सार्थे सौवीरगोत्रात् णिको भवतीति तद्धितपादे वक्ष्यते इति सूत्रस्य टीकायां वक्ष्यति। भागवित्तिको जाल्म इत्यर्थः।

गार्ग्यायणौ च गर्गाः (१) दाक्षी च (२) दाक्षायणश्च दाक्षी। त्वभिन्नयोः किम्? गार्गीवात्स्यायनौ।

क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु क्लश्च। त्वभिन्नयोः क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं शिष्यते तस्मात् क्लश्च वा। शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लञ्च शुक्लं, पक्षे शुक्लानि। त्वभिन्नयोः किम्? सितधवलशुक्लानि, हिमहिमान्यौ।

भ्रातृस्वस्रोः पुत्त्रदुहित्रोर्भ्रातृपुत्त्रौ। भ्रातृस्वस्रोर्भ्राता पुत्त्रदुहित्रोः पुत्त्रः शिष्यते। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्त्रश्च दुहिता च पुत्त्रौ।

अतरुणानेकखुर-ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री। अतरुणानामनेकखुराणां ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते। इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः। इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः। अतरुणेति किम्? इमा वत्साश्च इमे वत्साश्च इमे वत्साः, इमा वर्कर्य्यश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः (३)। अनेकखुरेति किम्? इमे अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः। ग्राम्येति किम्? इमा रुरवश्च इमे रुरवश्च इमे रुरवः। सङ्घे किम्? गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ।

त्यदाद्यन्ययोस्त्यदादिः। त्यदाद्यन्ययोस्त्यदादिः शिष्यते। स्यश्च चैत्रश्च त्यौ। स च मैत्रश्च तौ। यश्च विप्रश्च यौ। त्यदादीनां यत् परं तत् शिष्यते। स्यश्च स च तौ, स च यश्च यौ, यश्च एष

(१) अत्र बहुत्वे गर्गवत्सविदादीत्यनेन ष्यञ्ञ लुक्।

(२) दक्षस्यापत्यं दाक्षिस्तस्यापत्यं स्त्री दाक्षीति।

(३) वर्करस्तरुणः पशुरित्यमरः।

च एतौ, स च त्वञ्च युवां, स च त्वञ्च अहञ्च वयं, स च कश्च कौ। त्यदादिर्यथा—त्यद्तद्यद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति।

सरूपाणामेकक्वावेकः। तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते एकस्यां क्वौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गर्गाः। माषो व्रीहिः (१) माषो मूर्खः माषो माषक(२)स्ते माषाः। अक्षो विभीतकः (३) अक्षो रथावयवः अक्षः पाशकस्ते अक्षाः।। पादाः रश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशा इत्यमरः। एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्व्वीकत्वात् (४)। इह सरूपाणां लोनामेकशेष इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ, वृक्ष वृक्ष वृक्ष जस् इति स्थिते एकस्यामौ-आदिक्वावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्त्तन्ते। सरूपसमुदायात् कृतायामेकस्यां क्वौ परतः एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिधत्ते।

यदुक्तम्—

सरूपसमुदायाद्धि विभक्तिर्या विधीयते।
एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः॥ इति।

वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालव्युत्पत्तये त्वयस्तेनार्थकथनं,

---

(१) माष्कड़ाइ इति भाषा। (२) गुञ्जापरिमाणविशेषः।

(३) वयेड़ागाछ इति भाषा।

(४) एका अभिन्ना आनुपूर्व्वी वर्णानुक्रमो येषां तेषां भावस्तत्त्वात्। अतएव अर्थभेदे हि नाम्नां समानरूपता विद्यत एवेत्युक्तं गोयीचन्द्रेण।

अत्रा(१)न्योन्यार्थानुप्रवेशात् एकत्वाभावात् वृक्षौ भवत एव न तु वृक्षमिति। यदुक्तम्।

> सहभावविवक्षायां वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः।
> क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिकमिति (२)॥

त्यन्तानामेकशेष इति मते तु त्रिविभक्तिः। विभज्यते ह्यर्थोऽनयेति विभक्तिः कारकं, तथाच एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः। एवञ्च सर्व्वं (३) सिध्यति। किन्तु वृक्षयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेष-निर्द्देशादेव स्यात् (४)।

---

(१) वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादौ विभक्त्यन्तेनार्थकथनस्य बालव्युत्पत्तिप्रयोजनकत्वमनादृत्य यदि विभक्त्यन्तानामेवैकशेषः स्वीक्रियते तदा पूर्व्वपदलोपे एकवचनान्तमेवोत्तरपदं शिष्यते इति कथं न वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह अत्रेति। अत्र—विभक्त्यन्तानामेकशेषस्थले। अन्योऽन्यार्थानुप्रवेशात्,—सरूपाणां पूर्व्वपूर्व्वपदार्थानां चरमपदार्थे सम्बन्धवत्त्वात्। एकत्वाभावात्—एकस्यैव चरमपदार्थस्य द्विबहुसरूपपदार्थवाचकत्वेनैकवचनायोगात्।

(२) सहभावविवक्षायां साहित्यसम्बन्धे वक्तुमिष्टे सति द्वन्द्वैकशेषयोर्वृत्तिः व्यापारः। तत्र द्वन्द्व एकशेषो वा भवतीत्यर्थः। हि यस्मात् क्रमेणार्थप्रतीतौ—द्वन्द्वैकशेषघटकीभूतपदानां पृथगर्थप्रतीतौ, साहित्यसम्बन्धाविवक्षायामिति यावत्। द्विवचनादिकं न स्यात्, साहित्यसम्बन्धेन परस्परार्थानुप्रवेशस्यैव द्वित्वादिनियामकत्वादित्यर्थः। अत्र सहभावविवक्षाया आवश्यकत्वमेव, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्म्मणोरेकशेषापत्तेरित्युक्तम्।

(३) सरूपाणां लिङ्गानामेकशेषः, सरूपाणां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति मतद्वयमित्यर्थः।

(४) वृक्षयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमिति विग्रहप्रयोगे पुष्पमित्येकवचनान्तपदं द्विबहुवचनान्तेन वृक्षशब्देन सह कथमन्वेतीत्याशङ्क्याह किन्त्विति—अत्र पुष्पमित्येकशेषनिष्पन्नमेव, "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ"विति १।२।६४। पाणिनीयसूत्रे सरूपाणामेकशेषविधानसामर्थ्यादेव स्यादित्यर्थः।

बहुव्रीहि-समासः। (ह)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः। नीलमुज्ज्वलं वपुर्य्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः।

(१०८) पृ र्णोऽदाम्ते न इति। हरिभाविणी हरिभाविनी, श्रीभावेण श्रीभावेन। रम्यविणा, श्रीकामेण। रम्यपक्केन, रम्ययूना, रम्याङ्गा।

न च एकशेष स्व-विशेष इति वाच्यं, पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ अकार-त्य-प्रसङ्गात्। च-विशेष एकशेष इति कश्चित्। तन्मते पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजाविति स्यात्। पूर्व्वोक्तानामेकशेषमते (१) द्वे च दानि च तानि दानि इत्यादौ तु त्यन्तेनार्थकथनं, तथाच कणादभाष्ये "खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धेस्तद्विनाशाद्विनाश" इति एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेषं विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्य्यैरिति। एकक्तौ किं? ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां दत्ता गौः। व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे (२) प्रत्येकं शब्दाभिनिवेशात्(३) यावन्तस्ते पदार्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषो विधीयते। तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यम्। एवं पञ्चपूली च (४) पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः इत्यादि स्यात्।

---

(१) सरूपाणां लीनामेकशेष इति मते इत्यर्थः।

(२) प्रतिव्यक्ति पदवाच्यत्वे सतीत्यर्थः।

(३) शब्दप्रयोगनियमात्।

(४) पूलः पूली च, पूलोपिठा इति भाषा, पात्रविशेषश्च।

इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव, तेन माता जननी, माता (१) धान्यस्य, तौ मातृमातारौ इत्यादौ न स्यात्।

समार्थानाञ्च। समार्थानां विरूपाणामेकः शिष्यते। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा।

मातापित्रोः श्वश्रूश्वशुरयोः पितृश्वशुरौ वा। मातापित्रोः पिता, श्वश्रूश्वशुरयोः श्वशुरः शिष्यते वा। माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ। इति चः (द्वन्द्वसमासः)।

इदानीं ह-सं विशेषतो निरूपयन्नाह पीताम्बर इत्यादि। अत्राहुः—

अप्रान्तान्यार्थानाम् एकार्थानां हः। द्यादिस्यन्तान्यार्थपराणां समानाधिकरणानां दानां हः स्यात्। आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः। आरूढा वृद्धा बहवो वानरा यं स आरूढवृद्धबहुवानरो वृक्षः। निर्जितः कामो येन स निर्जितकामः, उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः, एवम् उपनीतबहुभोजनः। निःसृतो जनोऽस्मात् स निःसृतजनः, एवं निःसृतद्विजनः। शुक्लः पटो यस्य स शुक्लपटः, एवं शुक्लमहापटः। उषितो विहगो यस्मिन् स उषितविहगः, एवम् उषितबहुविहग इत्यादि। उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः, उद्बाहुरित्यादौ उच्चैरादीनाम् असत्त्ववाचित्वात् (२) सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सः।

---

(१) मातीति माधातोस्तृन्, परिमाणकारीत्यर्थः।

(२) गुणिवाचकत्वाभावात्।

स्वरादिपठितत्वात् (१) सामानाधिकरण्यमभ्युपगन्तव्यमिति कश्चित्। अस्तिचौरा नास्तिदोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ त्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ। प्रान्तान्यार्थानान्तु ह्रष्टे देवे गतः (२)। एकार्थानां किम्? पञ्चभिर्भुक्तमस्य। पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यत्रा-नभिधानात् न स्यात्। तथाच—कृत्तद्धितसमासाश्चाभिधानगम्या इति भाष्यम्।

संख्यादूराधिकासन्नव्यानां संख्येयसंख्यया। संख्यावाचिनाम-दूरादीनां व्यानाञ्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह ह्वः स्यात्। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, पञ्चषाः, लक्षकोटाः। एकद्वान् दिवसांस्तिष्ठेत्। सप्ताष्टैर्दिनैर्यास्यति। वार्थ एवायं सः। वार्थोऽत्र संशयो न विकल्पः, संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शत्वेन त्वविषयत्वात्। अदूरे दशानाम् इमे अदूरदशाः (३) अधिका दशानाम् इमे अधि-कदशाः, आसन्ना दशानाम् इमे आसन्नदशाः, समीपे दशानाम् इमे उपदशाः, उपविंशाः। यदा समीपिप्राधान्यं तदा ह्व-सः, यदा समीपप्राधान्यं तदा व-स इति। संख्येय इति किम्? अधिका विंशतिर्गवाम्।

दिङ्नाम्नां विदिशि (४)। दिङ्नाम्नां ह्वः स्यात् दिङ्मध्या-ख्यायाम्। पूर्व्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक्, सा पूर्व्व-

---

(१) स्वरादिपाठेनाव्ययत्वादव्ययानाञ्चानेकार्थत्वादित्यर्थः।

(२) प्रान्तं प्रथमान्तं पदं अन्यार्थः समस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थौ येषां तेषामेकार्थानामपि समासो न स्यादिति दर्शयति ह्रष्टे इति।

(३) नव एकादश वेत्यर्थः। एवं परत्र।

(४) दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः।

दक्षिणा, एवं पूर्व्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमा। दिङ्नामग्रहणात् यौगिके मा भूत् (१)। तेन ऐन्द्र्याश्च कौवेर्य्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् इत्यत्र न स्यात्।

स्त्रीयन्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे। परस्पर-प्रहरणादिरूप-क्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीयन्तयोर्युद्धे वाच्ये हः स्यात्। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि। केशेषु केशेषु गृहीत्वा आकृष्य वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि। वृत्त-मित्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः। अन्यथा भिन्नपदत्वात् स्राच् न स्यात् (२) अनभिधानात्। युद्धमिति उन्नाढम्। असियेण असियेण च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् इत्यादौ तु व-त्रान्तस्य न स्यात्। एवं प्रहरणाकर्षणग्रहणान्यक्रियाव्यतीहारे न स्यात्। तेन रथे च रथे च स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति। सरूपयोः किम्? हलैश्च मुषलैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात्। युद्धे किम्? हस्तेन च हस्तेन च गृहीत्वा इदं क्रीड़नं सख्यं वा वृत्तम्।

तुल्ययोगे सहस्य त्रान्तेन। तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य सह-शब्दस्य त्रान्तेन सह हः स्यात्। पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः, सच्छात्रः। इहोभयोस्तुल्यमागमनम्। तुल्ययोगे किम्? "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी"ति, विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः। सपक्षः सधर्म्मा सलोकः सकर्म्मा सदर्पः समद इत्यादौ तु नीचे-

---

(१) ऐन्द्र्यादि यौगिके दिङ्नाम्नि वाच्ये सतीत्यर्थः।

(२) अन्यथा अन्तर्भावितण्यर्थत्वं विना।

मुख इतिवत् पूर्व्वेणैव सः (१)। तथाहि सह विद्यमानौ पक्षावस्य इत्यादि वाक्यम्। तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे। प्राप्त्यार्थत्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम् (२)।

विशेषण-स्त्रि-क्तान्तं प्राक्। एतानि पूर्व्वाणि स्युर्हे। पीताम्बरः, चित्रगुः। कुलालकर्त्तृको घटः, गिरिप्रधानो देशः, समुद्रान्ता मही, विप्रपूर्व्वा वर्णाः, चूतादयो वृक्षाः, कर्म्मपराः सन्तः, दूतोत्तरा नृपाः, घृतोत्तरः सूपः, कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घत्वादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वम्(३) अतो न प्राग्भावः (४)। सर्व्वश्वेतः, सर्व्वकृष्णः। यत्र गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः (५) द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात्। कृतसूक्ष्मकटः (६)। कृतसर्व्वशुक्लः। स्त्रिविशेषणाभ्यां सह यत्र सः सोऽस्य विषयः। ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात्।

---

(१) सहशब्दस्य साहित्यमर्थः. अतः सामानाधिकरण्याभावेऽपि पूर्व्वनियमेन गमकत्वात् स्वरादिपाठाद्वा समास इत्यर्थः।

(२) संख्यादूरेत्यादि तुल्ययोगे सहस्येत्यन्तं सूत्रचतुष्टयमित्यर्थः।

(३) सामान्यतः कर्त्तृप्रधानादिशब्दानां विशेषणत्वेन पूर्व्वनिपातः कुलालादीनाञ्च परनिपात उचितः, इह तु कुलालादिष्वित्यादियुक्त्या कर्त्तृप्रधानादीनामेव विशेष्यत्वम। उक्तञ्च इह शास्त्रे साध्यं प्रधानं, यदुक्तं—प्रधानं हि विशेष्यं स्यादप्रधानं विशेषणमिति।

(४) कर्त्तृप्रधानादि शब्दानामिति शेषः।

(५) अत्र श्वेतादयो गुणवचनाः सर्व्वशब्दस्यातिशयार्थः।

(६) क्तान्तस्य विशेषणत्वेनैव सिद्धे पुनर्ग्रहणात् क्तान्तविशेषणाभ्यां समासे क्तान्तस्यैव प्राग्भाव इत्यनेनोदाहरणेन सूचितम्।

त्रिसंख्ययोः संख्या संख्यानां त्वचाः। त्रिसंख्ययोर्द्वे मे संख्या प्राक् स्यात्, संख्यानां ह्रस्वेदलरूपा। द्वावन्यौ यस्मात् स द्व्यन्यः, त्र्यन्यः। सप्त गावो यस्य सप्तगुरित्यादौ तु विशेषणत्वात् पूर्व्वेणैव। द्वित्राः, पञ्चषाः।

स्यन्तात् पद्मादिः क्तान्ताच्च प्रहरणार्थः। द्वे पद्मादिः स्यन्तात् प्राक् स्यात्, प्रहरणार्थस्तु मौक्तान्ताभ्याम्। नाभौ स्थितं पद्मं यस्य स पद्मनाभः, गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः सा दुहितृगर्भा, पद्महस्तः, कमण्डलुपाणिः, गडुकण्ठः, अरुःशिरा (१) इत्यादि। पद्मादिः किम्? कण्ठेकालः, उरसिलोमा, धर्म्मवृत्तयः। दण्डपाणिः शूलपाणिः चक्रपाणिः अस्युद्यत इत्यादि। प्रायिकोऽयं पूर्व्वनिपातः। तथाच "तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषु"रिति भट्टिः। "उद्गूर्णलोष्टलगुडैः (२) परितोऽनुविद्ध"मिति माघः।

क्तान्ताज्जातिकालसुखादयः। जातिकालसुखादयः क्तान्तात् प्राक् स्युः। सारङ्गजग्धी, पलाण्डुभक्षिती। मासजाता। सुखजाता, दुःखजाता, अलीकजाता इत्यादि। प्राप्तोदकः, उपाकृतपशु (३) रिति तु प्रायिकत्वात्।

आहिताग्न्यादिषु वा। प्राप्तः पूर्व्वनिपातो वा स्यात्। आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, पीततैलः, पीतघृतः, जढ़भार्य्यः, गतार्थः, पक्षे अग्न्याहित इत्यादि।

---

(१) गडुर्गलगण्डः। अरुः क्षतं मर्म्म च।

(२) उद्गूर्णेति गुर् ङ्गे गि उद्यमे इत्यस्मात् क्तः।

(३) उपाकृतो देवमुद्दिश्य हन्तव्य इत्यर्थः।

स्थन्तोपमानादेर्दस्य लोपो दे। स्थन्तोपमानपूर्व्वस्य (१) दस्य लोपः स्यात् दे परे हे। कण्ठेस्थित इति बहुलं घे क्तदन्ते इति स्था अलुक्, कण्ठेस्थितः कालोऽस्य कण्ठेकालः, उरसिस्थितानि लोमानि यस्य उरसिलोमा। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः। उपमानावयवस्यैवोष्ट्रादे(२)रुपमानत्वमुपचारात्। ये तु लोपं न कुर्व्वन्ति ते वैयधिकरण्येऽपि कण्ठेकाल इत्यादौ हमुक्ता स्थितादि-पदं वृत्तावन्तर्भूतमित्याहुः। एवं उष्ट्रमुखमित्यादौ तु उष्ट्रादिशब्देन लक्षणया मुखमुच्यते। एवं परत्रापि बोद्धव्यम्।

विकारसमुदायष्यादेः। विकारसमुदाययोर्विंहिता या षी तदन्तपूर्व्वस्य लोपः स्याद्दे (३)। सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः, सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः। केशसमूहश्चूड़ा यस्य केशचूड़ः। विकारसमुदायेति किम्? राजदुहिता भार्य्या यस्य स राजदुहितृभार्य्यः। शास्त्रधन इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते।

प्रादेः क्तदन्तस्य वा। प्रादेः क्तदन्तस्य लोपः स्याद्वा। प्रपतितं पर्णं यस्मात् स प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः।

नञोऽस्त्यर्थानाम्। नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां दानां हे लोपः स्याद्वा दे परे। अविद्यमानः पुत्त्रोऽस्य अपुत्त्रः, अविद्यमानपुत्त्रः।

---

(१) सप्तम्यन्तपदं उपमानपदस्य पूर्व्वं यस्येत्यर्थः।

(२) उपमानम् अवयवो यस्येति विग्रहः।

(३) विकारशब्दे समूहवाचकशब्दे च परे या षष्ठी भवति, तत्षष्ठ्यन्तपदं पूर्व्वं यस्य तादृशपदस्य लोपः स्यादित्यर्थः।

३२६। नञोऽनौ वाऽज्झसोः।

(नञः ६।, अनौ १॥, वा ।१।, अच्-हसोः ७॥)।

नञोऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा।

रम्यविणेत्यादि—रम्यो 'विः' पक्षी यत्र वने तेन। श्रियां स्थितः कामोऽस्य तेन। हरिं भावयितुं शीलमस्याः सा। दानामैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कानां स इति। तथाच गतिकारकोपपदानां (१) कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम्। श्रीभावेण इति—श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम्।

३२६। नञो। अन् च अश्च तौ। अच्च हस् च तौ तयोः। नास्त्यन्त इत्यादि—अन्तो नाशः। च्युतं च्युतिः। इदं नित्यमिति परे। तेषान्तु नान्त-नच्युतावसम्मतौ। अस्य सामान्य-स एव विषयः, हे पूरणीत्यत्र ह्ग्रहणात्। तेन अब्राह्मणः अनीश्वर (२) इत्यादावपि स्यात्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्—

अगः प्राणिनि नित्यम्। न गच्छति इति अगो वृषः, शीतेन जड़ीकृत इत्यर्थः। अप्राणिनि तु शैलवृक्षौ नगावगौ।

त्याद्यन्तेऽन् चाक्षेपे। त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यम् आक्षेपे गम्यमाने। अपचति जाल्मः (३) अनधस्व पाप इति। आक्षेपे किम्? न पचति चैत्रः।

---

(१) गतिरुपसर्गः। (२) न ईश्वर इति विग्रहः।

(३) मूर्खः पक्तुं न जानातीति निन्दा।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः। अच्युतः नच्युतः।

न नक्षत्रादिषु। नक्षत्रादौ नञोऽनौ न स्याताम्।

नक्षत्रादिर्यथा—

नक्षत्रं नमुचिर्नाको नपान्नक्रो नपुंसकम्।

नवेदा नकुलो नभ्राट् नासत्या नख इत्यपि॥

न क्षरति न क्षीयते वा नक्षत्रं क्षरक्षोस्तत्वे क्षदा-देशो मनीषादित्वात्। न मुञ्चतीति नमुचिः मुचधोः किः। नास्त्यकं दुखं यत्र नाकः। न पातीति नपात् पाधोः अत्। तनूनपान्तं प्रजुहोतीति भट्टिः। न पातयतीति नपादिति क्विबन्त इति कश्चित्। न क्रामतीति (१) नक्रः क्रमधोर्गमादित्वात् डः। न स्त्री न पुमान् नपुंसकं मनीषादित्वात् स्त्री दस्य लोपः, अक-विधानञ्च। न वेत्तीति नवेदाः विदधोरस्। नास्ति कुलमस्य नकुलः। न भ्राजते नभ्राट्। सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्या न असत्याः नासत्या। नित्यं द्विविषय एवायमिति परे। त्रिकाण्डे तु नासत्यौ देवभिषजौ इति सूर्य्यपत्नी संज्ञा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरेणेति। नास्ति खमिन्द्रिय-मस्य नखः। नैकं यशो यस्य स नैकयशाः, नैकगुणाः, नैक-कीर्त्तिरित्यादौ त्रयाणां दानां हे नञोऽनादेशो न स्यात्, परदयोरजभसोर्विधानात्, से सर्व्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात्।

---

(१) दूरस्थमिति शेषः।

३२७। महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु ती च ।

(महत् ।६।,त ।१।,आ ।१।, एकार्थे ७।. जातीय—विशिष्टे७।, तु १।, ती ।१।, च ।१।) ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु ती च। महाबलः ।

३२८। पुंवत् स्त्र्युक्तपंस्कः स्त्रियां ङ्य-मानि-त-त्व-शसन्ततरादौ चारूप्ये ।

(पुंवत् ।१।, स्त्री ।१।, उक्तपुंस्कः १।, स्त्रियां ७।, ङ्य—तरादौ ७।, च ।१।, अरूप्ये ७।) ।

३२७। महत्ते। महदिति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम्। ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्। आ इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्। एकोऽर्थः यस्य स तस्मिन्। जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य तत्तस्मिन्। महाबल इति—महद्बलं यस्येति वाक्यम्। एकार्थत्वात् महादेव इति येऽपि स्यात्। जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्त्योराकारः पृथग्विधानात्, तेन महतो महत्या वा प्रकारः महाजातीयः, महतो महत्या वा घासः महाघास इत्यादि। पूर्व्वसूत्राद्दानुवर्त्त्यं तस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूतः महद्भूतश्चन्द्रमाः, अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणीत्यादावभूततद्भावे न स्यात्। एकार्थे किम्? महतः पुत्रो महत्पुत्रः।

३२८। पुंवत्। एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, ङ्यादौ च नतु रूप्ये।

सः। शस् अन्ते यस्य सः, तर आदिर्यस्य सः, शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति सः, ङ्यश्च मानी च तय त्वश्च शसन्ततरादिश्च (१) तत्तस्मिन्। पुंस्त्वं सूत्रत्वात्। न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन्। एकार्थे इत्यनुवर्त्तते इत्याह एकार्थे स्त्रीलिङ्गे इति। चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति। एकार्थत्वात् वृद्धा चासौ भार्य्या चेति वृद्धभार्य्या इत्यादौ येऽपि स्यात्। एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिग्राह्यत्वेनोभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्कस्यैव पुंवद्भावः (२)। तेन द्रोणीभार्य्य (३)

---

(१) "तरतमश्च रूपश्च चतरां चतमां तथा। इष्ठेयसू इमन् कल्पो देश्योदेशीय इत्यपि। बहुः पाशश्वरो रूप्यश्चशस चैत तरादयः"—इति दुर्गादासः।

(२) कोऽपि शब्दः कचित् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तान्तरे स्त्रियमभिधत्ते, कोऽप्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसमभिधाय स्त्रियमभिधत्ते। भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते उभयार्थाभिधानं विप्रकृष्टं बुद्धिद्वयग्राह्यत्वात्। एकप्रवृत्तिनिमित्ते उभयार्थाभिधानं सन्निकृष्टम् एकबुद्धिग्राह्यत्वात्। अतस्तद्ग्रहणमेव युज्यते, अतएवाह—एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्त इति। वृद्धभार्य्येति कर्म्मधारयः, वृद्धत्वं नाम सामान्यविशेषो वृद्धशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तमेकमर्थमुपादाय असौ पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तते, वृद्धः पुरुषः वृद्धा स्त्रीति। तस्मादेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते वृद्धशब्द उक्तपुंस्को भवति, स्त्रियाञ्च वर्त्तते। भार्य्याशब्दे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे पुंलिङ्गस्येव रूपं भवति। * * * द्रोणीभार्य्येति द्रोणीशब्देनाप्युक्त एव पुमान् न पुनरेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते, यस्मात् परिमाणविशेषं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय परिमाणिनि पुंसि वर्त्तते। जातिविशेषमुपादाय स्त्रियां गवादन्यां वर्त्तते, यत्र गावोऽदन्ति सा गवादनी द्रोणीशब्देनोच्यते; तस्मान्न द्रोणीशब्द एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कः—इति संक्षिप्तसारे समासपादे ४२२ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः।

(३) ननु द्रोण्याः कथं भार्य्यात्वं सम्भवति? सत्यं, गौण्या वृत्त्या प्रयुक्तत्वात्।

इत्यादौ न स्यात्। द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि, काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रियां वर्त्तते, अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिद्वयग्राह्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् (१)। एकार्थे स्त्रियां किम्? तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः। ङ्यादौ यथा—गौरीवाचरति गौरायते। दर्शनीयां मन्यते भार्य्यां चैत्रो दर्शनीयमानी भार्य्यायाः, पट्वा भावः पटुता पटुत्वम्, इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा शुभ्रतमा, पटुरूपा, पटिष्ठा पटीयसी, शुक्लिमा बहुकल्पा बहुदेश्या बहुदेशीया बहुपाशा, पटुचरी, बह्वीभ्यो देहि बहुश इत्यादि। अरूप्ये किम्? शुभ्रारूप्यः। एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः, तस्यां तत्र, तया प्रकृत्या (२) तथा, तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ पुंवत् स्त्रेरिति पुंवद्भावः। तत्वे त्वजात्याख्य इति वक्ष्यमाणेनैव पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे इह तत्वग्रहणात् क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

अपत्यार्थेणेयभिन्ने ताद्ये जातीये त्वे च पुंवत्। यथा हस्तिनीनां संघः हास्तिकं, श्येन्या इदं श्यैतं वासः, अग्नायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि। अपत्यार्थेणेये तु रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः। श्यैनेयः। अजायै हिता अजथ्या (३) भूमिरिति।

तथाहि द्रोणीपदस्य लक्षणया द्रोणीसदृशीपरत्वात्। अथवा भार्य्यापदस्य भार्य्यासहचरणीवापरत्वादिति प्रयोगरत्नमालाटीका।

(१) असन्निहितत्वात्। (२) प्रकारेण।

(३) अजाशब्दात् हितार्थे थ्यन्प्रत्ययः। अत्र थ्यन्प्रत्यये परेऽपि पुंवद्भावः।

३२८। नोप्तांककोङ्पूरण्याख्यायुम्रक्तविकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप्त्वमानिनि।

(न ।१।, अप्—णित्तं १।, जातिस्वाङ्गेप् ।१।, तु ।१।, अमानिनि ७।)।

अबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं, संज्ञाभूतम्, इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेबन्तन्तु मानिन् वर्जं।

कुक्कुट्यादेरण्डादौ। कुक्कुट्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे। असामानाधिकरण्ये अस्य विषयः। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं, मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं, मृग्याः पदं मृगपदं, काक्याः शावकः काकशावकः, प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, द्वितीया भिक्षाया द्वितीयभिक्षा, उत्ताना शेते उत्तानशया प्रजाताभार्य्या यस्य प्रजातभार्य्यः, प्रसूता भार्य्या यस्य स प्रसूतभार्य्य इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्। प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भविमोचकत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तिर्न पुंसि, (१) नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठः।

३२८। नोप्ता। तस्य अकस्य तौ, ताकयोः कः ताककः, स उङ् यस्य सः, ण इत् यस्य सः, णित्तो यस्मात् तत्, इश्च उश्च तौ, युभ्यां म युमौ, अवयवापेक्षया द्वं, रक्तस्य विकारस्य

---

(१) प्रजातप्रसूतशब्दौ स्त्रियां गर्भविमुक्तौ वर्त्तेते, पुंसि तु गर्भोत्पत्तिनिमित्तमुपादाय, यथा प्रजाता ब्रीहयः, गर्भाधानस्य कारणताङ्गता इत्यर्थः—इति कातन्त्रटीका।

३३० । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी भक्ती ।

(पूरणी – भक्ती ७।) ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

तौ, तावर्थौ येषां ते, युमौ च रक्तविकारार्थाश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र णित्ये तत्, तच्च तत् णित्यश्चेति । पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च अयुम्रक्तविकारार्थणित्यश्च तत् । जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते, ताभ्यां ईप् तत्, न मानी अमानी तस्मिन् । उदाहरणन्तु वामोरूभार्य्य इत्यादि वक्ष्यति ।

३३० । पूरणी । पूरणी च प्रिया चेति द्वन्द्वः । एष्विति— पूरणार्थत्वान्ते प्रियादिसप्तदशशब्देषु चेत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्ता— तनययोः स्थाने समातनयावाहुः, बालावामाशब्दौ च नाहुः । इह द्रव्यार्थप्रियादिसाहचर्य्यात् ढत्यान्तस्य भज्यमानद्रव्यार्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्वान्ते न निषेधः । यथा मेघदूते—दृष्टभक्तिर्भवान्येति, रघौ—दृढ़भक्तिरिति (क) । कान्ताशब्दं परे नाहुः । कोङादीत्यादिना यस्ते पुंवद्भावात् ह्रस एवानयोर्विषयः ।

(क) रघौ—१०।१९ ; तत्र मल्लिनाथ :—दृढ़भक्तिरित्यत्र दृढ़शब्दस्य स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः, अप्रियादिष्विति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृढ़ं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्व्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढ़भक्तिरित्येवमादिषु पूर्व्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ।

सपत्न्यादीनाञ्च । सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंवत्त्वं स्यात् । सपत्नी-भार्य्यः । सपत्नीवृन्दारिका (१) । सपत्न्यादिर्यथा—

सपत्न्यनडुही रोहिण्यनड्वाही च रेवती ।
पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ताग्रहायणी ॥

वृत्तिकारस्तु अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरो दृढ़भक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव । तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् दृढ़भक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु कर्म्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ कर्म्मसाधनत्वात् पुंवद्भावप्रतिषेधः दृढ़भक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवद्भावसिद्धिः पूर्व्वपदस्येत्याह"—इति । मेघदूते पूर्व्वमेघस्य १७ श्लोकस्य मल्लिनाथटीकापि द्रष्टव्या ।

"सामान्ये नपुंसकम् । दृढ़ं भक्तिर्यस्य स दृढ़भक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढ़ाभक्तिः"—इति सिद्धान्तकौमुदी ।

"अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढ़शब्दप्रयोगाच्च लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायान्तु दृढ़ाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठ" इति तत्त्वबोधिनी ।

"दृढ़भक्तिरित्यादि त्वविवक्षितस्त्रीत्वात् पूर्व्वपदस्य । आर्षत्वादिति भागवृत्तिः" इति संक्षिप्तसारे ।

आर्षत्वादिति भागवृत्तिरिति सिद्धान्तान्तरं, न ह्यार्षपदं स्वसिद्धौ प्रमाणभूतं लक्षणमपेक्षते इत्यभिप्रायः—इति गोयीचन्द्रः । प्रयोगरत्नमालायान्तु—"अयमेव ममाराध्य इति विष्ण्वाभिसन्धानं भक्तिः, तदर्थकभक्तिशब्देन पुंवत्, यथा महती-भक्तिमानेन नूनमाराधितो हरिरिति । अनुलेपनादिसम्भक्त्यर्थे तु पुंवत् । भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहार इति । दृढ़भक्तिरिति गणोक्तस्यानित्यत्वाद्दाक्षुः । अपि च सामान्योपक्रमान्नपुंसकम् । दृढ़ं किन्तदित्याकाङ्क्षायां भक्तिरित्यन्वयः । इत्थं दृढ़ं भक्तिर्यस्य स दृढ़भक्तिः । एवं शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या इति मेघे । यद्वा मन्तुलोपे दृष्टो भक्तिर्भक्तिमानिति नाप्यनुपपत्तिः" इत्युक्तं (८२६) । भवान्या दृष्टश्चासौ भक्तिर्भक्तिमांश्चेति कर्म्मधारय इति तट्टीका ।

(१) वृन्दारिका श्रेष्ठा सुन्दरी च ।

३३१ । गवाबादेः स्वोऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

(गवाबादेः ६।, स्वः १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।) ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे सति, नत्वीयसः । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु बहुप्रेयसी ।

---

३३१ । गवा । आबादिर्यस्य सः, गौश्च आबादिश्च तत्तस्य । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । गुणस्य भावो गौण्यं तस्मिन् । न ईयोऽनीयस् तस्मात् । न त्वीयस इति—ईयसः परस्येपः प्राप्तस्वो न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसी कुलमित्यादौ क्लीवे स्व इति स्वो न स्यात् ।

नार्द्धपिप्पल्यादेः । अर्द्धपिप्पल्यादेः प्राप्तस्वो न स्यात् । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली अर्द्धखारी पूर्व्वनगरीत्यादि । अर्द्धपिप्पल्यादेः किं ? प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः ।

ईयसोर्ह्वे । ईयसोर्ह्वे एव स्वो न स्यात् । बह्वाः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुषः कुलं वा । गौणत्वेऽपि ईपः सेर्लोपः स्यादेव । ह्वे किम् ? अतिप्रेयसिः खलः, उपप्रेयसि प्रेम ।

लाघवादेकत्र सूत्रद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्येति वाक्यं, शीता शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः (१) । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ, ते भार्य्ये यस्य स पट्वीमृदुभार्य्य इत्यत्र पट्वीशब्दस्य न पुंवद्भावः, एकार्थस्त्रीलिङ्गोत्तरदे एतद्विधानात् । यत्र तु पटुमृदुभार्य्यस्तत्र य-गर्भेह्वः । एकार्थे किं ? कल्याण्या माता कल्याणी-

---

(१) शीता शीतला गौः किरणो यस्यासौ शीतगुश्चन्द्र इति गङ्गाधरः ।

जन्नादेस्तु (३२९)—वामोरुभार्य्यः रसिकाभार्य्यः पाचिकाभार्य्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः सुकेशीभार्य्यः। श्रमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी। युमादेस्तु वैयाकरणभार्य्यः सौवश्वभार्य्यः काषायकन्यः हैममुद्रिकः।

पूरण्यादौ तु (३३०)—

माता। स्त्रियामिति किं? तरुणी प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः। ध्वस्तमाय इति—ध्वस्ता नष्टा इत्यर्थः। कालतनुरिति—काली कृष्णवर्णेत्यर्थः(१)। गवावादेः किम्? अतिलक्ष्मीः। वामोरुभार्य्य इति—वामोरुर्भार्य्या यस्य इति वाक्यम्। एवं धीबन्धूश्चासौ बाला चेति धीबन्धूबालेत्यादि (२)। रसिकाभार्य्य इति—रसं वेत्ति इत्यर्थे इकः। रसिकेति त-ककारोङ्। पाचिकाभार्य्य इति--पचतीत्यर्थे णकः। पाचिकेति अक ककारोङ्। ताककोङ् किं? पाका भार्य्या यस्य पाकभार्य्यः (३) शुष्कभार्य्यः। षष्ठीजाय इति—षसां पूरणीत्यर्थे थट्। एवं पञ्चमीभार्य्य इत्यादि।

दत्ताजाय इति—यद्यपि संज्ञाशब्दानाम् एकद्रव्याभिनिवेशित्वात्

---

(१) कप्रत्ययेन बाधितत्वात् ईवन्तस्योदाहरणं बहुव्रीहौ न सम्भवतीति गङ्गाधरः। काली तनूर्यस्यासौ कालतनुः, पूर्व्वस्य पुंवद्भावः, अनभिधानादूपः कप्रत्ययाभावे ह्रस्व इति दुर्गादासः। वस्तुतो हि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्रत्ययः, अतएव अतिलक्ष्मीशब्दः सिद्ध इति गङ्गाधरः।

(२) २७८ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(३) पाका बालेत्यर्थः। तथाच पाकशब्दोऽयमव्युत्पन्न एव शिशुवचनः, एवं शुष्कभार्य्य इत्यत्रापीति गोयीचन्द्रः।

उक्तपुंस्कत्वाभावेनैव पुंवत्त्वाप्राप्तिस्तथापि शास्त्रे लिधुसंज्ञादिशब्द-वद्दत्तादीनाम् अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कत्वम्। "दत्त-गुप्तात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयो"रिति स्मृतिः। तथाच दत्तत्व-प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते अतो निषिध्यते (१)। एवं गुप्ताभार्य्य इति।

मैथिलीभार्य्य इति—मिथिलायां भवा इत्यर्थे अण्। ब्राह्मणी-भार्य्य इति—जातिवाचित्वाद्‌ङीप्। सुकेशीभार्य्य इति—स्वाङ्ग-त्वाद्‌ङीप्। जातिस्वाङ्गेविति किं? कुमारभार्य्यः। युवती जाया यस्य युवजानिः। तथाच "युवजानिर्धनुष्पाणि"रिति भट्टिः। कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य्य इत्याद्याहुः। ब्राह्मण-मानिनीति—ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं (२), ब्राह्म-णीम् आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि। एवं सुकेशमानी दीर्घकेशमानी भार्य्यायाः (३)। मानिन्‌भिन्ने जातिस्वाङ्गेप एव नियमात्, दत्तामनिनी पञ्चमीमानिनीत्यादौ निषेधः

---

(१) न ह्ययं नियम एकद्रव्याभिनिवेशिभिः संज्ञाशब्दैर्भवितव्यमिति। तथाहि देवदत्तादिशब्दोऽनेकद्रव्यसंज्ञाभूतः प्रयुज्यमानो लोके उपपद्यते, यथा शास्त्रेऽपि धात्वादिशब्दः। या त्वेकद्रव्याभिनिवेशिनी संज्ञा, तां प्रति नैवायं निषेधः क्रियते। * * * संज्ञाशब्दानामपि केषाञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्त्येव सप्तपर्णादिवत्। यत्रा-प्यर्थान्यत्वं नास्ति तत्रापि स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय अभिधेये वर्त्तन्ते। तत्राप्य भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते यैरुक्तः पुमान् ते उक्तपुंस्का इति संक्षिप्तसारे ४३१ सूत्र-टीकायां गोयीचन्द्रः। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्तीति सिद्धान्तकौमुदी। दत्ता इति संज्ञाशब्दस्यापि समान-निमित्तत्वेन पुंसि वृत्तिसम्भवादुक्तपुंस्कता इति विद्यानिवासः।

(२) अत्र क-प्रत्ययाभावबीजं ४२२ सूत्रस्य टीकायां वक्ष्यति।

(३) सुकेशीं दीर्घकेशीं मन्यते भार्य्यामिति वाक्ये मनधोर्यप्रियादित्वात् किन्तु,

३३२ । ङे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

(ङे ७।, पूरणी प्रमाणीभ्यां ५॥, अः १।) ।

आभ्याम् अः स्यात् ङे । (२५८) ययोर्लोपोऽयुक्तौ पौ । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी ग्राह्या, तेन —

स्यादेव (१) । वैयाकरणभार्य्य इति—व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णो यस्येम् णित्त्वाद्वृः । सौवश्वभार्य्य इति—स्वश्वस्यापत्यम् इत्यर्थे णो वस्य उम्, णिति वृः । काषायकन्यः इति—कषायेण रक्ता इत्यर्थे णः । हैममुद्रिक इति—हेम्नो विकार इत्यर्थे णः ।

३३२ । ङे । पूरणी च प्रमाणी (२) च ते ताभ्याम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति —कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः (३) । पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भावः । एवं कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोज्ञ इत्यादि । गौण-

---

इति प्रयुज्यमाने भार्य्यामिति ढे षौ, मानिनि परे पुंवद्भावः । अतएव सुकेशमानी भार्य्याया इति पुंलिङ्गप्रयोगोऽपि साधुः ।

(१) ननु ब्राह्मणमानिनी सुकेशमानिनीत्यादिवत् दत्तामानिनी पञ्चमीमानिनीत्यादौ मानिनि परेऽपि न कथं पुंवद्भाव इत्याशङ्क्याह मानिनृभिन्न इति । तथाच यत्र जातिविशिष्टत्वात् स्वाङ्गविशिष्टत्वाद्वा मानिनृशब्दो भविष्यति तत्रैव पुंवद्भावः । दत्ता-पञ्चमीशब्दयोस्तु न तथात्वमिति निषेधः ।

(२) पूरणीशब्देन पूरणप्रत्ययान्ता स्त्र्युच्यते । प्रमीयते अनया इति प्रमाणी ।

(३) पञ्चानां पूरणी पञ्चमी, मोऽसंख्यादेरिति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमी रात्रिर्यासु रात्रिषु ता रात्रयः कल्याणीपञ्चमा । इति दुर्गादासः ।

३३३। द्यृतः कः। (द्वी-ऋतः ५।, कः १।)।

दीसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात् हे। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम्। स्त्रीप्रमाणः।

मुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र च मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी ग्राह्येति। अत्र अनयोरित्यर्थः (१)। एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्त्वा सूत्रान्तर-सापेक्षत्वात् सूत्रयति।

३३३। द्यृतः। द्वी च ऋच्च तत्तस्मात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति—कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे सः। इहान्यपदार्थे पक्षे पञ्चमी रात्रिः परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम्। कल्याणी-पञ्चमा रात्रय इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्व्वत्र मुख्यत्वमिति। पूर्व्वत्र—कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र

---

(१) अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्प्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या। तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुंवद्भाव-निषेधो नाभूत्, तस्मादप्प्रत्ययोऽपि नाभूत्। ततो द्यृतः क इति कप्रत्ययः। * * * समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्म्मः तद्वत्त्वं मुख्यत्वम्। ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणाम् असाधारणधर्म्मो रात्रित्वं, तत्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रावपि वर्त्तते, अतो मुख्यत्वम्। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र समासवाच्यः पक्षः, तस्यासाधा-रणधर्म्मः पक्षत्वं, तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदशतिथ्यात्मककाल एव वर्त्तते न रात्रौ इति भेदः—इति दुर्गादासः।

इत्यर्थः (१)। स्त्रीप्रमाण इति—स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्यम्। पूर्व्वत्र प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणादः। स्त्रीत्यस्य उक्त-पुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावः।

मध्वादि-क्वार्थनावादिभ्याम्। मध्वादेरेकत्वार्थनावादेश्च कः स्याद्वे। प्रियं मधु यस्य स प्रियमधुकः, अनर्थकः। मध्वादिर्यथा—

मधूपानदुरः शालि नञर्थो दधिसर्पिषी (२)।

लब्धा नौर्येन स लब्धनौकः। नावादिर्यथा—

नौरनड्वान् पयो लक्ष्मीः पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिताः।

क्वार्थे किं? द्वे नावौ यस्य द्विनौः।

स्त्रियामिनः। द्वेऽन्यदार्थभूतायां स्त्रियामिनन्तात् कः स्यात्। बहवो वाग्मिनो यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा। स्त्रियां किं? बहुदन्ती राजा (३)।

क्षद्दाक्षतसान्ताभ्यां वा। क्षदन्तदोसंज्ञकात् अक्षतसान्ताश्च

---

(१) तत्र रात्रिः पूरणी पूरणप्रत्ययान्तवाच्या समासवाच्या च अर्थात् पूरण-प्रत्ययान्तकर्त्तृकवाच्या समासकर्त्तृकवाच्या च भवति, इति हेतोः पूर्व्वत्र पूर्व्वोदा-हरणे पञ्चम्या मुख्यत्वम्—इति गङ्गाधरः। पूरण्यपि रात्रिः समासवाच्यापि रात्रिः इति हेतोः पूर्व्वत्र कल्याणीपञ्चमा इति पूर्व्वोदाहरणे पञ्चम्या मुख्यत्वं समस्यमानपदार्थान्यपदार्थयोर्भेदाभावात्। यद्यपि पञ्चमीरात्रीतररात्रेरपि समास-वाच्यत्वमस्ति, तथापि व्यापकत्वात् रात्रिरूपेण समानार्थतेति। कल्याण-पञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र च पक्षस्य समासवाच्यत्वात् भेदोऽस्तीति पूरण्या मुख्यत्वं नास्तीति कार्त्तिकेयः।

(२) मधु, उपानह्, उरस्, शालि, नञ्पूर्व्वकः अर्थशब्दः, दधि, सर्पिश्च।

(३) पक्षे अक्षतसमासान्ताद्वेति बहुदन्तिक इति गोयीचन्द्रः। बहुदन्तीति पाठान्तरम्।

कः स्यात् वा हे । (१) बहुतन्त्रीः बहुतन्त्रीकः सुवधूः सुवधूकः । ऋदन्ताः किम् ? सुभ्रोः सुभ्रूः (२) । बहुमानः बहुमानकः बहु-योगिकः बहुयोगी । कृतसान्तात्तु—प्रियपथः, प्रियधुरः ।

नाख्यायाम् । संज्ञायां गम्यमानायां प्राप्तः को न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः, विश्वयशाः ।

ईयः स्वाङ्गार्थनाड़ीतन्त्रीभ्यः । ईयसः स्वाङ्गार्थाभ्यां नाड़ी-तन्त्रीभ्याञ्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी, बहुनाड़िः कायः, बहुतन्त्रीः ग्रीवा । स्वाङ्गे किं ? बहुनाड़ीको दिवसः, बहुतन्त्रीका वीणा, पूर्व्वेण वा (३) ।

भ्रातुः स्तुतौ । (४) सुभ्राता लक्ष्मणः, पुण्यभ्राता विप्रः । स्तुतौ किं ? बहुभ्रातृकः क्रूरः ।

निरः प्रवाण्याः (५) । निर्गता प्रवाणी शलाका यस्मात् स

---

(१) अत्र यस्मादकृतसमासान्तात् सूत्रान्तरेण कप्रत्ययो न प्राप्तस्तस्मादेवाकृत-समासान्तात् कप्रत्ययः अनेन विभाषया विधीयते । अतएव ऋदन्तनदीसंज्ञकात् व्यतः क इत्यनेन नित्ये प्राप्ते अकृतसान्तादित्यनेनाप्राप्तौ विभाषार्थं ऋद्गीति पृथगुक्त-मिति बृहन्मुग्धबोधम् ।

(२) नास्त्रीयुव इत्यनेन दीसंज्ञानिषेधात् ।

(३) ईप्रत्ययान्ततन्त्रीशब्दो धमनीवचनः । नाड़ीति दिनस्य त्रिंशो भाग इति गोयीचन्द्रः । पूर्व्वेण ऋद्गकृत इत्यनेन ।

(४) प्रशंसायां गम्यमानायां भ्रातृशब्दात् को न स्यादित्यर्थः । स्तुतिरत्र भ्रातृशाब्दस्यैव भवतीति गोयीचन्द्रः ।

(५) निर उत्तरस्याः प्रवाण्या बहुव्रीहौ को न भवतीत्यर्थः । प्रवाणीति वे ञे स्यूतौ इत्यस्मात् अधिकरणे अनट्, एचोऽशित्वाः इत्याकारः नोऽणोऽन्तर इत्यनेन णत्वम् । यस्यां शलाकायां वस्त्रं युज्यते सा प्रवाणीति गोयीचन्द्रः । निष्प्रवाणिः पटः अभिनव इत्यर्थ इति बृहन्मुग्धबोधम् ।

३३४ । सहः सो वा । (सहः १।, सः १।, वा ।१।) ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ समातृकः सहमातृकः ।

निष्प्रवाणिः • पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनी । निःस्रुत-नीव्यः, विलुलितकवरी अवरीत्यादयः ।

३३४ । सहः । सह इति षष्ठ्यर्थे ओ, अनुकरणात् तस्या अलुक् । समातृक इति—वाक्यस्य सानुपूर्व्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यमिति परे (१) । सह समानम् उदरमस्य सोदरः सहोदरः । "त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य" इति भट्टिः । हे इति किम् ? सहकृत्वा (२) ।

गोहलवत्सेष्वाशिषि । त्रिष्वेवाशिषि गम्यमानायां सहस्य सो वा स्याद्धे । स्वस्ति ते चैत्राय सगवे सहगवे सहलाय सह-हलाय सवत्साय सहवत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सहपुत्राय ।

संज्ञाधिक्यानुमेयग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्याद्धे । अश्वत्थेन सह वर्त्तते यत् तत् साश्वत्थं नक्षत्रचक्रम् ।

---

(१) समातृक इति वाक्यस्य सानुपूर्व्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यं साम्प्रदायाः कुर्व्वन्ति । ये तु मात्रा सह वर्त्तते इति वदन्ति तेषां मते सहपूर्व्व-निपातः, स च न सार्व्वत्रिकः तस्य तत्पुरुषादावुक्तत्वादिति केचित् । • • • इत्युदाहरणात् प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिरनेनाङ्गीकृतः । अन्ये तु प्रथमा-न्तान्यपदार्थं बहुव्रीहिममन्यमाना मात्रा सहितः समातृक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति, तदयुक्तं, सूत्रे सहरूपेण निर्द्देशात् सहितस्यादेशानुपपत्तेः सहितशब्देन योगे मात्रा इत्यत्र तृतीयाया अप्राप्तेश्च – इति कार्त्तिकेयः ।

(२) सहकृतवान् य इति वाक्ये सहपूर्व्वक कृधातोः क्विप् ।

३३५। सक्थ्यक्ष्णोः षः स्वाङ्गे।

(सक्थ्यक्ष्णोः ५।, षः १।, स्वाङ्गे ७।)।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे। दीर्घसक्थः, पुण्डरीकवदक्षिणी यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः। स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम्।

३३६। दारुण्यङ्गुलेः।

(दारुणि ७।, अङ्गुलेः ५।)।

पञ्चाङ्गुलं दारु।

एवं सपलाशं सशिंशपं स्थलम्। सकाकलीको द्रोणः, काकल्या अधिक इत्यर्थः। साग्निः कपोतः, गृहे कपोतपातात् भाव्यग्नि-रनुमीयते इत्यग्निरनुमेयः। एवं सपिशाचा वात्या (१)। साङ्गान् वेदानधीते, अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः।

३३५। सक्थ्य। सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात्। स्वाङ्गलक्षणमुक्तम्। स्वाङ्गवाचिभ्याम् आभ्याम् इत्यर्थः। पुण्डरीक-वदिति—पुण्डरीकं सितपद्मं, स्यन्तोपमानेत्यादिना वत्शब्द-लोपः। षित्वात् स्त्रियां दीर्घसक्थी पुण्डरीकाक्षीति। दीर्घ-सक्थीति—शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः। हे किं ? दीर्घसक्थि देवदत्तस्य।

३३६। दारु। अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुले षः स्याद्धे। पञ्चाङ्गुलमिति—पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम्। अङ्गुलितुल्या-

---

(१) वात्यया अनुमानभूतया साक्षादनुपलभ्यमानोऽत्र पिशाचोऽनुमीयते। अननुमेये तु विकल्प एव, सहविद्युन्मेघः सविद्युन्मेघ इति गोयीचन्द्रः।

३३७। द्वित्रेर्मूर्द्ध्नः। (द्वित्रेः ५।, मूर्द्ध्नः ५।)।

३३८। न्वोर्लोपौतौ तेऽच्ये।

(न्वोः ६॥, लोपौतौ १॥, ते ७।; अच्ये ७।)।

नस्य लोपः स्यात्, उवर्णस्य औत् स्यादचि ये च ते। द्विमूर्द्धः।

३३९। सङ्ख्याया डोऽबह्वोः।

(सङ्ख्यायाः ५।, डः १।, अबह्वोः ५।)।

वयवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते। दारुणि किं? पञ्चाङ्गुलि-हस्त इत्यत्र न स्यात्।

३३७। द्वित्रेः। द्विस्त्रिश्च तत्तस्मात्। आभ्यां परस्मात् मूर्द्ध्नः षः स्यात् ह्रे।

३३८। न्वोः। न च उश्च तौ तयोः, लोपश्च औच्च तौ, अच् यस्य तत्तस्मिन्, त इति अस्य विशेषणम्। द्विमूर्द्ध इति—द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम्। एवं त्रयो मूर्द्धानो यस्य त्रिमूर्द्धः। आभ्यां किं? बहुमूर्द्धा। औद्यथा—वाहविः वाभ्रव्य इत्यादि। पृथग्दकरणात् (१) क्वचिन्न स्यात्। तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे।

३३९। संख्या। बहुवर्जाया इति—बहोरुपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात्(२)तेनाकृतसाम्यत्वात् उपगणका इत्यपि(३)।

---

(१) ताच्ये इत्यकृत्वा तेऽच्ये इति करणादित्यर्थः।

(२) अत्र गणवर्ज्जाया इत्यपि वक्तव्यमित्यभिप्रायः।

(३) उपगणा इत्यत्र डे सति असति च रूपे विशेषो नास्तीति गणवर्ज्जनस्य फलं दर्शयति तेनेति।

बहुवर्जीयाः सङ्ख्याया डः स्यात् हे। पञ्च षट् परिमाणं येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः। बह्वोस्तु उपबहवः।

२४०। नाभि र्नाम्नि। (नाभेः ५।, नाम्नि ७।)।

पद्मनाभः।

बहुवर्जनात् संख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं, तेनाष्टभिः सह वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात्(१)। पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा इति वाक्यमिति परे। एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः। संख्यादूरेत्यादिना(२) यत्र सः तत्रैवायं विधिस्तेन शोभना दश येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे (३)। उपबहव इति—संख्यावड्डतीति संख्यात्वातिदेशात् प्राप्तौ निषेधः।

सोः श्वः-प्रातर्भ्याम्। सोः पराभ्यामाभ्यां डः स्यात् हे। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः सुश्वौ सुश्वाः, सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः दिवसाः। तथाच "सुप्रातमासादितसम्मदं तत्" इति भट्टिः।

२४०। नाभिः। संज्ञायां गम्यमानायां नाभेर्डः स्यात् हे।

---

(१) संख्यावाचक एकादिदशशतिपर्य्यन्तशब्दः संख्येयवृत्तिरेव न तु संख्यानवृत्तिः, तस्मादेव डः। विंशत्यादिसंख्यावाचकः शब्दः संख्येयवृत्तिः संख्यानवृत्तिश्च। यदा विंशत्यादीनां संख्यानवृत्तित्वं तदा तस्मात् डो न स्यात्। तेन अष्टाभिः सह वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यादिति कार्त्तिकेयः। अत्र साष्टन् इत्यस्मात् सौ साष्टा इति गङ्गाधरः। २०२ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(२) २९६ पृष्ठं द्रष्टव्यम्।

(३) पूजार्थ-स्वति-वर्ज्जमिति च संक्षिप्तसारसूत्रम् (२२२)।

३४१। लोम्नोऽन्तर्वहिर्भ्याम्।

(लोम्नः ५। अन्तर्-वहिर्भ्यां ५॥)।

अन्तर्लोमः वहिर्लोमः।

३४२। नञ्दुःसोः सक्थ्नो वा।

(नञ्दुःसोः ५।, सक्थ्नः ५।, वा।१।)।

असक्थः असक्थिः।

पद्मनाभ इति—नाभिस्थितं पद्मं यस्य इति वाक्यम् (१)। "प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभे"रिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात् असंज्ञात्वाद्वा (२)। एवं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य, मनीषादित्वात् स्वे, ऊर्णनाभो मर्कटः। ऊर्णनाभिरित्यन्ये। तथाच "प्रवृत्तिर्नो विना कार्य्यमूर्णनाभेरपीष्यते" इति भट्टवार्त्तिकम्।

३४१। लोम्नो। अन्तर्लोम इत्यादि—अन्तर्गतानि लोमानि यस्य, वहिर्गतानि लोमानि यस्य स इति वाक्यम्। अत्र नाम्नीति नानुवर्त्तते पृथग्योगात्। आभ्यां किं ? दीर्घलोमा चैत्रः।

३४२। नञ्। एभ्यः परात् सक्थ्नो डः स्यात् द्वे वा। असक्थ इति—नास्ति सक्थि यस्य इति वाक्यम्। असक्थिरिति। एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये, (३) स्वाङ्गे तु षः पूर्व्वेणैव।

---

(१) पद्मं नाभिरस्येति अथवा पद्मं नाभावस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरिति २२५ सूत्र टीकायां गोयीचन्द्रः।

(२) अरविन्दनाभिपदेन व्युत्पत्त्या मुरारिर्लभ्यते, न तु संज्ञया, विष्णुपर्य्याये अनुक्तत्वादिति कार्त्तिकेयः।

(३) सक्थि ऊरुः शकटाङ्गविशेषश्च।

३४३। असू प्रजायाः। (असू ।१।, प्रजायाः ५।)।

अप्रजाः सुप्रजाः।

३४४। मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः।

(मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५।)।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः।

परे तु इह हलिशब्दस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः दुर्हलः दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यप्याहुः। अन्ये तु नञ्सुदुर्भ्यो हलि-सक्थिसक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहलः अहलिः सुसक्थः सुसक्थिः दुःषक्तः दुःषक्तिः इत्याहुः। हलसक्त-शब्दाभ्याम् एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलिसक्ती न गृह्णन्ति। एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्ध्यर्थम् अक्तन्तसान्तात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहणमित्यन्ये। एतत् सर्व्वं ग्रन्थकृन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम्। सक्ति-रिति सन्जधोः क्तिः।

३४३। असू। वेति नानुवर्त्तते, व्यतीहारे चिरित्यत्र वाग्रहणात्। नञ्दुःसुभ्यः प्रजाया असू स्याद्बे। अप्रजा इति। एवं दुष्प्रजाः सुप्रजाः, अत्वसोऽधोरिति र्घः (१)।

३४४। मन्दा। चकारान्नञ्दुःसोरित्यनुवर्त्तते। नञ्दुःसो-र्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया असू स्याद्बे। अमेधा इति। एवं दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधाः। परे तु नञ्दुःसोर्मेधाया असू नित्यम्

---

(१) इह नञादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितं, तेन बहु शुचिनो प्रजा यस्य स बहुशुचिप्रज इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासकार्त्तिकेयगङ्गाधराः।

३४५। धर्म्मादन्। धर्म्मात् ५।, अन् ।१।)।

सुधर्म्मा।

अन्यस्मात्तु वेत्याहुः, तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्प-मेधः इत्यपि (१)।

३४५। धर्म्मा। त्वन्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्त्तन्ते, तेन सामान्यतोऽयं विधिः। सुधर्म्मेति नसव्महन इति घँः। एवं सन्दिग्धधर्म्मा परधर्म्मा इत्यादि। इह केवलधर्म्मस्यैव ग्रहणात् सुष्ठासौ धर्म्मश्चेति सुधर्म्मः, परमः सुधर्म्मो यस्य इति वाक्ये परमसुधर्म्मः इत्यादौ न स्यात्। परमः शोभनो धर्म्मो यस्येति वाक्ये परमसुधर्म्मा इति स्यादेव, केवलधर्म्मशब्दस्य ह-सावयवत्वात् (२)।

---

(१) नित्यमसिच् प्रजामेधयोः (५।४।१२२) इति पाणिनि सूत्रम्। "नित्य-ग्रहणमन्यतो विधानार्थं, तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकारादय" इति तत्त्व-बोधिनी। "एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते। श्रोत्रियस्यैव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः। अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी"। इति काशिका। अतएव तर्कवागीशेन "अन्यस्मात्तु वा" इत्युक्ता परेषामत्र मतभेदो दर्शित इति।

(२) "धर्म्मादनिच् केवलात्" इति पाणिनीय सूत्रं (५।४।१२४)। केवलात् पूर्व्वपदात् परो यो धर्म्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् स्यात्। कल्याणधर्म्मा। केवलात् किम्? परमः स्वो धर्म्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत्। * * * सन्दिग्धसाध्यधर्म्मेत्यादौ तु कर्म्मधारयपूर्व्वपदो बहुव्रीहिः। एवं तु परमस्वधर्म्मे-त्यपि साध्वेव। इति सिद्धान्तकौमुदी। काशिकायामप्येवमेव। परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, स धर्म्मो यस्येति यदा विग्रह्यते तदा परमस्वधर्म्मेत्यपि साध्वेव इति तत्त्वबोधिनी। संक्षिप्तसारे तु—"अन्तसमासान्तराधर्म्मादन्" (समासपादे ४६० सूत्रं)। प्रियधर्म्मा, साधात् न्तो धर्म्म एतैः साधातृन्तधर्म्माणो वेदितव्या इति

३४६। नञ् सुचिवुपाच्चतुरोऽः।

(नञ्-सु-त्रि-वि-उपात् ५।, चतुरः ५।, अः १।) ।

सुदण्डसोमहरिताज्जम्भाद्दन्ताहारयोः। स्वादिभ्यः परात् दन्ते आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्यात्। शोभनो जम्भो दन्त आहारो वा यस्य सुजम्भा, तृणवज्जम्भो दन्तोऽस्य तृणजम्भा, हरितजम्भा। एभ्यः किं? पतितजम्भः। "दन्तयोरन्तरा स्वुद्रो दन्तो जम्भस्तथाशन"मिति रुद्रः।

दक्षिणादीर्म्माद्व्याधव्रणिते। दक्षिणात् परादीर्म्मादन् स्यात् व्रणश्चेद्व्याधकृतो भवति। दक्षिणस्थितमीर्म्ममस्य दक्षिणेर्म्मा मृगः (१)। अन्यत्र दक्षिणेर्म्मः शूकरः।

भाष्यम्। कृतसमासान्तरात्—परमः सुधर्म्मो यस्य स परमसुधर्म्मः अनुपालित-कुलधर्म्मः" इत्युक्तम्। तत्र गोयीचन्द्रः—"अकृतं समासान्तरं यत्र तस्माद्धर्म्म-शब्दाद्बहुव्रीहावन् भवति। * * * साक्षात्कृतो धर्म्म एतैरिति वाक्योपदर्शनं त्रिपदे बहुव्रीहावन् भवतीति सूचनार्थम्। केवलात् पूर्व्वपदात् परो यो धर्म्म-शब्दस्तस्मादन् भवति, न पदसमुदायात्, अतस्त्रिपदे बहुव्रीहौ न भवतीति चन्द्र वर्द्धमानजयादित्यादयः। तन्निरासाय भाष्यमित्युक्तम्। नहि प्रत्यक्षश्रुतिर्बाध-नीया भवति। परमः सुधर्म्मोऽस्येति धर्म्मशब्देन सह प्रथमं तत्पुरुषस्ततो बहु-व्रीहिः। परमः शोभनो धर्म्मोऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ तु परमसुधर्म्मा इत्येव भवति। अनुपालितकुलधर्म्म इति प्रथमं षष्ठीसमासस्ततो बहुव्रीहिः। अनु-पालितकुलं धर्म्मोऽस्येति बहुव्रीहावन् भवति। कृतसमासान्तरोऽत्र कुलशब्दो, न तु धर्म्मशब्दः। चन्द्रवर्द्धमानौ विकल्पेनानमिच्छतः" इति। तर्कवागीशेन भाष्यकारक्रमदीश्वरयोर्मतमनुसृतमिति प्रतीयते। कृतसमासपूर्व्वपदात् धर्म्मादन् न स्यादिति कार्त्तिकेयः।

(१) ईर्म्मं व्रणमुच्यते। दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेन इत्यर्थ इति काशिका। स्वयं जाते व्रणे दक्षिणेर्म्मो मृग इति गोयीचन्द्रः।

एभ्यश्चतुरः षः स्यात् ३। अचतुरः सुचतुरः।

३४७। भान्नेतुः। (भात् ५।, नेतुः ५।)।

३४६। नञ्। नञ् च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात्। अचतुर इति—अविद्यमाना धर्म्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुरः,। सुचतुर इति—शोभनाश्चत्वारो यस्य सः। एवं त्रयश्चत्वारो वा मानं येषां, त्रयो वा चत्वारो वा इति वा त्रिचतुराः(१)। विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः। उपगताश्चत्वारो येषां, चतुर्णां समीपे वा उपचतुराः।

३४७। भा। मृगनेत्रेति—मृगो मृगशिरा नेता यस्याः सा। एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि। यस्य नक्षत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्त्तते तत्तस्या नेतृ इति।

गेर्नासिकाया नस् च। गेः परस्या नासिकाया अः स्यात्, तस्मिन् नसादेशश्च ३। प्रगता नासिकास्य प्रणसम् उन्नसं मुखम्। नासिकां प्रति प्रादेरगित्वेऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गित्वम् (२)। गेः किं? शोभना नासिका यस्य स सुनासिकः। अनु पश्चा-न्नासिका यस्य सः अनुनासिकः।

---

(१) संख्याया डो बह्वोरिति ड प्रत्ययस्य बाधकोऽयं अप्रत्यय इति कार्त्तिकेयः।

(२) "उपसर्गाच्च" (५।४।११९) इति पाणिनीयसूत्रम्। उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात्। न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति वक्तव्यम्। शाब्दे अधिशावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात् सुनोतीति षस्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह—इति तत्त्वबोधिनी।

अस्थूलान्नाम्नि खरखुराभ्यान्तु वा त्यलुक्। स्थूलभिन्नात् परस्याः नासिकाया अः स्याद्धे संज्ञायां, तस्मिन् नसादेशश्च, खर-खुराभ्यां परस्यास्तु त्यस्य वा लुक् स्यात्। द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः वार्ध्रीणसः। नाम्नि किम्? तुङ्गनासिकः। स्थूलात्तु—स्थूल-नासिको वराहः। खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणाः खरणसः, खुरणाः खुरणसः।

वेः खग्रौ च। वेः परस्या नासिकायाः अः स्याद्धे, तस्मिन् खग्रौ (१) आदेशौ, चकारात् नसादेशश्च। विगता नासिका अस्य विखः, विग्रः, विनसः। तथाच "विनसा हतबान्धवा" इति भट्टिः (२)। विखुरित्येके।

सुदिवाद्याः। सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते। शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः,(३) शारिकुक्षिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः, चतस्रोऽस्रयो यस्य स चतुरस्रः, (४) एण्या इव पादा यस्य स एणीपदः,

---

(१) भाष्ये सिद्धान्तकौमुद्यां च ग्र इत्यत्र ग्य इति दृश्यते।

(२) नसादेशं बाधित्वा ग्रादेश एव नित्यं भवतीति चान्द्रादिमतं, तन्निरासार्थं "विनसा हतबान्धवा" इति भट्टिप्रयोगो दर्शित इति गोयीचन्द्रः। सिद्धान्त-कौमुद्यान्तु—"कथं तर्हि विनसा हतबान्धवा इति भट्टिः? विगतया नासिकयो-पलक्षितेति व्याख्येय"मित्युक्तम्। विनसेति न प्रथमान्तं, किन्तु नसादेशे तृतीयान्त-मिति भाव इति तत्त्वबोधिनी।

(३) दिवाशब्दोऽयं स्वभावादधिकरणार्थप्रधानोऽव्ययम्। शोभनं दिवा अस्येति शोभनमिति कर्म्मणो विशेषणं, शोभनं दिवाकाले कर्म्मास्येत्यर्थ इति १२७सूत्र टीकायां गोयीचन्द्रः।

(४) शारिः पक्षी। अस्रिः कोटिः।

३४८। सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादोऽहस्त्यादेः।

(सङ्ख्या-सु-उपमानात् ५।, पात् ।१।, पादः १।, अह-स्त्यादेः ५।)।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे, न तु हस्त्यादेः।

द्विपात् सुपात् व्याघ्रपात्। हस्त्यादेस्तु हस्तिपादः।

अजपदः, प्रोष्ठपदः (१)। गोर्धूलिर्यस्मिन् काले स गोधूल इत्यन्ये।

३४८। संख्या। संख्या च सुश्च उपमानञ्च तत्तस्मात्। द्विपादित्यादि—द्वौ पादावस्य, व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम्। हस्त्यादेस्तु—हस्तिपादः। हस्त्यादिर्यथा—

हस्ती कटोलः कण्डोलो गण्डोलो गणिका महान्।
दासी कुशूल इत्यष्टौ हस्त्यादौ परिकीर्त्तिताः (२)॥

इह महच्छब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् क्वचिदनुपमानादपि पादस्य पात्, तेन गूढ़ौ पादावस्य गूढ़पात्। पादसमानार्थपात्-शब्देनेत्यन्यः।

---

(१) प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपद इति सिद्धान्तकौमुदी। पाद-शब्दसमानार्थेन पदशब्देन एषां सिद्धिरिति चान्द्राः, न तद्बहुसम्मतमिति गोयीचन्द्रः।

(२) कटोलश्चण्डालः। कण्डोलो धान्याधारविशेषः डोल इति ख्यातः। गण्डोलः बाटुल इति ख्यात—इति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः। अपरेऽपि कतिपये शब्दा हस्त्यादिगणे पाणिनीयैः पठ्यन्ते। तर्कवागीशेन तु संक्षिप्तसारमत-मनुसृतम्।

३४६। कुम्भादेरीपि। (कुम्भादेः ५।, ईपि ७।)।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे।

(२२४) पात् पत् पौ। कुम्भपदी शतपदी। ईपि किं ?
कुम्भपादः।

३४६। कुम्भा। ईपीति विषयसप्तमी (१) तथा च स्त्रियामन्यपदार्थभूतायां कुम्भादेः पादस्य पात् स्याद्धे। कुम्भपदीति—कुम्भाविव पादावस्याः, शतं पादा अस्या इति वाक्यम्। कुम्भादिर्यथा—

कुम्भजालशताष्टैकसूत्रकृष्णकुण्डशूकराः।
सूत्रगोधाशकृद्दासीसूचीकलसनिर्व्वयः (२)।
मुनिर्द्रोणः शितिर्व्वाणो विष्णुश्च कथिता इमे (३)॥

इह केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्व्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमत आह ईपि किं कुम्भपाद इति (४)। ईपीत्युक्तेः पाच्छोणादीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रियां नित्यमीप् (५)।

---

(१) तेन ईपि कर्त्तव्ये इत्यर्थः।

(२) निर्व्वय इत्यस्य निर्पूर्व्वको विपूर्व्वकश्च पाद इत्यर्थः। कुणिः विकलाङ्गे त्रिषु, वृक्षविशेषे पुंसि।

(३) संक्षिप्तसारधृतकुम्भादिगणे बाणविष्णुशब्दौ न दृश्येते। शकृत्शब्दश्च तत्र दन्त्यादिर्दृश्यते। सिद्धान्तकौमुदीमते कुम्भादिगणः द्वात्रिंशत्संख्यकः। काशिकामते त्रयोविंशतिसंख्यकः। उभयत्रैव शकृच्छब्दो तालव्यादिर्दृश्यते।

(४) एतत् सूत्रं विना पूर्व्वसूत्रविहितपादादेशोऽनिवार्य्य इति गङ्गाधरः।

(५) पाच्छोणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः। अन्यथा "कुम्भादेः

३५०। व्यतीहारे चिः पूर्व्वो घोऽनच्या वा।

(व्यतीहारे ७।, चिः १।, पूर्व्वः १।, घः १।, अनचि ७।, आ।१।, वा।१।)।

व्यतीहारे यो हस्तस्मात् चिः स्यात्, पूर्व्वस्य च घः स्यात्, आ वा नत्वचि।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युद्धं प्रवृत्तं—केशाकेशि।

दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—दण्डादण्डि।

मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाहाबाहवि बाहुबाहवि।

अचि तु असुसि।

इति हः।

३५०। व्यती। परस्परं प्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तस्मिन् त्नीत्यन्तयोरित्यादिना (१) यत्र हस्तत्रैवायं विधिः। दण्डादण्डीत्यादि—चित्त्वाद्दग्रात् त्नेर्लुक्। मुष्टामुष्टीति—ये पूर्व्वस्यात्वं नेच्छन्ति तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव।

द्विदण्ड्यादयश्चान्ता निपात्यन्ते। द्वौ दण्डावस्यां क्रियायां द्विदण्डि प्रहरति।

> द्विदण्डि उभयापाणि द्विमुषल्येकपद्यपि।
> उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाञ्जलि।
> उभाकर्ण्युभयाकर्णि उभयादन्त्युभाञ्जलि।

स्त्रियाम्" इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ईपीति यद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। यदा ईप् सम्भाव्यते तदैव प्राप्नोति इत्यर्थः। अतएवाह ईपि किं कुम्भपाद इति—इति दुर्गादासः।

(१) १९७ पृष्ठं द्रष्टव्यम्।

संहृतपुच्छभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि ।
उभाबाहूभयाबाहु प्रोष्ठपद्यत्र सम्मतम् ॥

अत्रोभयशब्दस्याप्रयोगेऽपि उभयापाणि इत्यादौ उभशब्दस्यो-भयादेशः । उभाबाहु उभयाबाहु इत्यत्र चेलुंक् निपातनात् । कर्णौ निकुच्य(१) धावति, प्रोष्ठस्य गोः पदं गृहीत्वा धावति इत्यर्थे निकुच्यकर्णि प्रोष्ठपदि इति पेऽपि चिगणपाठात् । क्रियाविशेषणा-नामेवाभिधानाद् द्विदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात् ।

धनुषो ङन् प्रायो वा तु नाम्नि । धनुषो ङन्(२) प्रायः स्याद् संज्ञायान्तु वा । गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि । प्राय इति किं ? धृतधनुषमङ्काय इति पुष्पदन्तः । पुष्पधन्वा पुष्पधनुः कन्दर्पः ।

संप्राज्जानुनो ज्ञुर्वा तूर्द्धात् । संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुः स्यात् हे, अर्द्धात्तु वा । संहतं जानु यस्य संज्ञुः । प्रगतं जानु यस्य प्रज्ञुः । अर्द्धं जानु यस्य अर्द्धज्ञुः अर्द्धजानुः ।

सुसंख्याभ्यां वयसि दन्तस्य दतृः । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य दन्तस्य दतृ स्याद् वयसि गम्यमाने । ऋ इत् । शोभना दन्ता अस्य सुदन् षोड़शदन् कुमारः, द्विदन् वत्सः (३) । वयसि किं ? द्विदन्तो गजः ।

स्त्रियां नाम्नि । स्त्रियामन्यदार्थभूतायां दन्तस्य दतृः स्यात्

---

(१) निकुच्य आच्छाद्य इति कार्त्तिकेयः ।

(२) ङ इत्, अनुस्थितिः । ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने ।

(३) शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते इति तत्त्वबोधिनी ।

ङ्रे संज्ञायां गम्यमानायाम्(१)। सुदती, फालदती। नाम्नि किं ? सुदन्ता।

अग्रान्त-श्यावादिभ्यां वा। अग्रान्तात् श्यावादेश्च परस्य दन्तस्य दतृः स्यात् ङ्रे वा। कुन्दकुड्मलाग्रवद्दन्ता यस्य कुन्दकुड्मलाग्रदन् कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः, श्यावदन् श्यावदन्तः (२)।

> श्यावारोक(३)वराहाहिवृषमूषिकगर्द्दभाः।
>
> शिखरः शुद्धशुभ्रौ च श्यावादौ दश कीर्त्तिताः॥

ककुदस्य ककुदवस्थायां शैले तु वेः। अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य ककुत् स्यात् ङ्रे, वेस्तु शैले(४)। अजातं ककुदमस्य अजातककुत् वत्सः, स्थूलककुत्तरुणः (५)। अवस्थायां किं ? श्वेतककुदः। ककुदिव ककुदं शृङ्गादि, त्रीणि ककुदानि यस्य त्रिककुत्त्रिकूटः (६)।

---

(१) पृथग्योगात् सुसंख्याभ्यामित्यस्य वयसीत्यस्य च निवृत्तिः।

(२) श्यावः स्यात् कपिश इत्यमरः, कृष्णपीतमिश्रो वर्णविशेषः।

(३) अरोका अच्छिद्रा दन्ता अस्य सः अरोकदन् अरोकदन्त इति तत्त्वबोधिनी। अरोको निर्दीप्तिरिति काशिका। श्यावारोकाभ्यां संज्ञायामेव विभाषा इत्यपि काशिका।

(४) विपर्व्वात् परस्य ककुदस्य ककुद् स्याद्वे शैले गम्यमाने इत्यर्थः।

(५) कालादिकृता वस्तुधर्म्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते। असञ्जातककुत्, बाल इत्यर्थः। पूर्णककुत्, मध्यमवया इत्यर्थः। उन्नतककुत् वृद्धवया इत्यर्थः। स्थूलककुत्, बलवानित्यर्थः। यष्टिककुत्, नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थ—इति काशिका (५।४।१४६)।

(६) ककुदाकारं पर्व्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते। न च सर्व्वस्त्रिशिखरः पर्व्वत स्त्रिककुत्। किं तर्हि ? संज्ञैषा पर्व्वतविशेषस्येति काशिका (५।४।१४७)।

व्युद्भ्यां काकुदस्य काकुत् पूर्णात्तु वा। व्युद्भ्यां परस्य काकुद-शब्दस्य काकुत् स्याद्, पूर्णात्तु वा। विगतं काकुदमस्य (१) विकाकुत्, उत्काकुत्, पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृन्मित्रशत्र्वोः। आभ्यां मित्रशत्र्वोः क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्। शोभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रं, दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत् शत्रुः। अनयोरिति किं? सुहृदयः साधुः, दुर्हृदयः खलः। आभ्यां किं? सहृदयं मित्रम्।

जायाया जानिः। जायाया जानिः स्याद्। युवती जाया यस्य युवजानिः, वृद्धजानिः (२), तथाच "युवजानिर्धनुष्पाणि"रिति भट्टिः।

इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः।

कर्म्मधारय समासः। (यः)

इदानीं यमाह। परमश्वासौ इत्यादि।

व्यवत् ध्यन्तम्। इतःपरं सूत्रे यत् ध्या निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात्। अतिदेशाद्ध्य पूर्व्वमिति पूर्व्वनिपातः।

विशेषणानां विशेष्यैः। विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात्। एकार्थानां दानां सो यसंज्ञ इत्युक्तम्। तत्र एकार्थता च

---

(१) तालु काकुदमुच्यते इति काशिका (५।४।१४८)।

(२) यद्यपि जानिः सीमन्तिनीपत्न्योरिति मेदिन्यादौ वर्त्तते, तथापि युवती जाया यस्य इति वाक्ये युवजाय इति निवारणार्थं सूत्रकरणमिति गङ्गाधरः। वस्तु षष्ठीजाय इति स्वयमुक्तं तत्समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति दुर्गादासः।

सामानाधिकरण्यम् (१)। तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः (२)। सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामेव भवति (३)। तत्र यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारि वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकं विशेषणम् (४)। एवं यद्भेद्यं तद्विशेष्यम्। परमात्मा इत्यत्र परमशब्दार्थस्योत्कर्षस्य जीवात्मतः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषण-

---

(१) समानं एकरूपम् अभिन्नमिति यावत् अधिकरणम् आश्रयो ययोः प्रवृत्तिनिमित्तयोः ते समानाधिकरणे, तयोर्भावः सामानाधिकरण्यम्, भावार्थे ष्यञः।

(२) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां—भिन्नानि पृथग्भूतानि प्रवृत्तिनिमित्तानि शक्यतावच्छेदकधर्म्मा येषां ते भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तास्तेषाम्। अत्र विद्यालङ्कारः—भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते पदार्थतावच्छेदके ययोरिति बहुव्रीहिस्तेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरित्यर्थ—इत्याह। नीलोत्पलमित्यत्र नीलत्वमेव नीलशब्दस्य तथा उत्पलत्वमेवोत्पलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। एतयोरेकस्मिन् अर्थे उत्पलरूपे वृत्तिर्वर्त्तनं विद्यमानतेति यावत् सामानाधिकरण्यं भवति।

(३) विशेषणमिति—विपूर्व्वात् शिष् लृधौ तु विशेषे इत्यस्मात्, शिष ञि असर्व्वोपयोगे इत्यस्मात् युजादेर्वा करणे अनट्, विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्। असर्व्वोपयोगः परिशेषीकरणमिति दुर्गादासः।

(४) सामान्याकारेण—सामान्यरूपतया विशेष्यत्वेनाभिमतातिरिक्तवृत्तिधर्म्मतया इत्यर्थः। प्रवृत्तमिति—आरम्भे क्त, वर्त्तमानमित्यर्थः। अनेकप्रकारीति—अनेकधर्म्मसमानाधिकरणमित्यर्थः। वस्त्विति—वस्तुपदं द्वितीयान्तं पदार्थपरम्। व्यवच्छिद्य—व्यावर्त्त्य इत्यर्थः। एकत्र प्रकारे—इति विषयसप्तमी, विषयोऽत्रानन्यवृत्तिभावः। व्यवस्थापयति—नियामयति, तस्मात् प्रकारात् अनतिरिक्तीकरोतीत्यर्थः। इति विद्यालङ्कारः। इतरेभ्यो व्यवच्छेदकत्वात् भेदकत्वम्, एकत्रप्रकारे व्यवस्थापकत्वाद्विशेषणम्। नीलेन भेद्यं प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापनीयं विशेष्यमुत्पलमिति गोयीचन्द्रः।

त्वम्। आत्मनो भेद्यत्वाद्विशेष्यत्वम्। एवं नीलोत्पलं, पुरुषवृ-षभो, पाचकपुरुष इत्यादि। यद्यपि नीलादिवत् उत्पलादीना-मपि इतरव्यावर्त्तकत्वं, तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनोत्पलादीनां प्राधा-न्याद्विशेष्यत्वं, नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषण-त्वम्(१)। अतएव नीलादीनामुत्पलाद्यधीनत्वात्तत्तल्लिङ्गवचनत्वम्। कुब्जकुण्ठः कुण्ठकुब्जः, (२) विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्टः, इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशे-ष्यत्वं कल्प्यते। अभिधानात् य-सः क्वचिन्नित्यः, क्वचिन्न स्यात्, क्वचिद्विकल्पः। यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः; रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः; नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि(३)। विशेषणस्य

---

(१) नीलशब्दो हि गुणवृत्त्या द्रव्ये वृत्तत्वादप्रधानम्, उत्पलशब्दस्तु जाति-वृत्त्या द्रव्ये वृत्तत्वात् प्रधानं; यतो गुणः सत्येव द्रव्ये प्रवर्त्तते निवर्त्तते च, अतो गुणः द्रव्यस्य अनात्मभूतत्वादप्रधानम्। जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् द्रव्यं न जहाति, अतः सा द्रव्यस्यात्मभूतत्वात् प्रधानम्। एतच्च श्वेतं छागमा-लभेत इत्यत्र एवं व्यवस्थितं; तथाहि श्वेतगुणयुक्तस्य छागस्याभावे वर्णान्तर-युक्तोऽपि छाग आलभ्यत एव, न तु श्वेतगुणयुक्तं द्रव्यान्तरमिति गोयीचन्द्रः (समासपादे ८६ सूत्रम्)।

(२) कुण्ठत्वञ्च क्रियायामल्पसंस्कारवत्त्वं, कुब्जत्वञ्च पृष्ठवक्रताघटकसंस्कार इति उभयोरपि गुणशब्दत्वम्। कुण्ठत्वस्य यद्यप्यात्मगुणत्वं कुब्जत्वस्य देहगुणत्वं तथापि लक्षणया सामानाधिकरण्यं बोध्यम्। केचित्तु कुण्ठकुब्ज इत्यत्र सामानाधिकरण्यं चिन्त्यमेव, कुण्ठशब्दस्य कुब्जशब्दस्य चैकविषयत्वाद्दिति भाव इति विद्यावागीशाः।

(३) क्वचिद्वित्यनेन तदेव ग्राह्यं यत्र समासे रूढ़िस्तथाहि कृष्णसर्प इति रूढ्या शब्दवृत्तिरियम्। अतएव कर्म्मधारयादपि इह मतुप्प्रत्ययो भवति, कृष्ण-सर्पवान् पर्व्वत इति। नहि बहुव्रीहिणा सोऽर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते, कृष्णसर्पः पर्व्वत इति। एवं लोहितशालिरित्याद्यपि। केचित् नीलोत्पलमित्यत्रापि नित्य-मेव समासं मन्यन्ते, यतस्तदपि रूढम्। अतएव नीलोत्पलवत्सर इति भवति,

इतरव्यावर्त्तेन विशेषणेनैव सह यः। तेन वृक्षः शिंशपा, लोहितस्तक्षकः, शङ्खः पाण्डर इत्यादौ न स्यात् (१)। आम्रवृक्षः शिंशपावृक्षः इत्यादौ यदा आम्रादीनां विशेषवृत्तित्वमवधार्य्यते तदैव फलवृक्षयोर्व्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् (२) स इति कश्चित्। षीस एवेत्यन्यः।

बहूनां दानामपि यं कुर्व्वन्त्याह संचासौ इत्यादि। अन्ये तु बहूनां दानां च-द्वन्द्व सं न कुर्व्वन्ति, महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति, पट्वी चासौ श्यामा चासौ कन्यका चेति, राज्ञो गोः क्षीरमित्यादौ महन्नीलोत्पलं पट्वीश्यामकन्यका राजगोक्षीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः। से सर्व्वान्तदस्यैव परदत्वेन तस्यात्व-पुंवद्भावाकारत्याभावप्रसङ्गात्। यगर्भये महानीलोत्पलं पटुश्यामकन्यका, षीगर्भषीसे राजगवीक्षीरमिति तु स्यादेव। बहूनां

न तु नीलोत्पलं सरः। * * * रामो जामदग्न्यः, अर्ज्जुनः कार्त्तवीर्य्य इत्यत्र रामार्ज्जुनशब्दयोरनेकार्थत्वे उभयोरेव व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे विद्यमानेऽपि न समास इति गोयीचन्द्रः (११६।११७)। ननु कथं कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृदिति? मेरुमहीभृदितिवत् षष्ठीसमासः कार्य्य इति विद्यालङ्कारः।

(१) वृक्ष· शिंशपा इति—वृक्षो हि शिंशपात्वं व्यभिचरति, यतः प्रकारान्तरेभ्यः पलाशादिभ्यस्तं व्यवच्छिनत्तीति भवति तस्य शिंशपा विशेषणं, स च वृक्षो विशेष्यः। शिंशपार्थस्तु वृक्षत्वं न व्यभिचरतीति न वृक्षो विशेषणं, न शिंशपार्थो विशेष्य इति प्रत्येकं द्वयोरेव विशेषणविशेष्यत्वाभावान्न समास इति गोयीचन्द्रः। व्यभिचरति त्यजतीत्यर्थः।

(२) यद्यपि वृक्षे पृथक् शिंशपात्वं जातिः, फले चान्या, तथापि शिंशपापदार्थत्वरूप-सामान्यधर्म्मोऽत्र विशेषणमिति बोध्यमिति विद्यालङ्कारः। यदा तु कुतश्चिदर्थात् प्रकरणाद्वा वृक्षार्थ एवावगतस्तदा न भवितव्यमेव समासेन—इति गोयीचन्द्रः।

दानामपि च-इसौ स्त्रीकृत्यापि राज्ञो गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति, पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्येत्यादौ राज्ञो गवाश्वपुरुषाः पञ्चभुक्तवद्ब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः। ग्रन्थकृन्मते तु महन्नीलोत्पलम् इत्यादिप्रयोगाभावनिश्चयश्चेदस्ति, तदा राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्यादिवत्तादृशप्रयोगाभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम्। तथाच कालाः परिमाणिनेति (१) पाणिनीयसूत्रे काला इति व्वनिर्द्देशान्निर्देशोऽप्ययं सः, तेन द्वे अहनी जाते अस्येति विग्रहे द्व्यह्नजात इत्यादि स्यादिति न्यासकृतोक्तमिति। अभिधानात् क्वचिदन्यत्रापि—

एकादीनां यः। एकादीनां स्याद्यन्तेन सह यः स्यात्। एका चासौ शाटी चेति एकशाटी। एकादेः पूर्व्वनिपातः। सर्व्ववेदाः। एकादिर्यथा,—

> एक सर्व्व जरत् पूर्व्व समान नव मध्यमाः।
> जघन्यचरमौ वीर पुराणाऽपर केवलाः।
> मध्यः प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृताः॥

सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्षापणार्थपुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम्। विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डितः सर्व्वशुक्लः जरत्पाचक इत्यादौ पूर्व्वनिपातार्थोऽयमारम्भः (२)।

पूर्व्वकालस्य। पूर्व्वकालक्रियावाचिनः परकालक्रियावाचिना

---

(१) सकुन्दं सच्चिदानन्दमित्यस्य टीका द्रष्टव्या (४५)।

(२) अन्यथा एकादीनां पण्डितादीनाञ्च द्वयोरेव विशेषणत्वात् कुब्जकुण्ठः कुण्ठकुब्ज इत्यादिवदनियमः स्यात्।

सह यः स्यात् । प्रादौ स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः, लून-प्ररूढ़ः, लिप्तवासितः, बद्धताड़ितः, स्नापितभोजितः । इदमपि पूर्व्वनिपातार्थम् ।

दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन सह यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्व्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्व्वेषुकामशमी (१), चतुर्विद्याः, पञ्चाम्राः, सप्तर्षयः । अत्र से एव संज्ञाप्रतीतेः वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि किम्? उत्तरा वृक्षाः, अष्टौ ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं, तेनानाम्नि न स्यात् (२) । पञ्चपुराणानां दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयोऽसाधव इत्यन्ये (३) । शिष्ट-प्रयोगदर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्न्यपीत्यन्यः । चतुर्द्दिगीशा-

(१) पूर्व्वेषुकामशमीति देशविशेषसंज्ञेति प्रयोगरत्नमाला ।

(२) कथं तर्हि "त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष" इति कालिदासः? त्रिलोक-शब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः, द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम्, "यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्" इति प्रयोगविरोधात् । न चोत्तरपद इति समासः, त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् । अत्रोच्यते । लोक-शब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्रयवयवो लोकस्त्रिलोकः, शाकपार्थिवादिः— इति प्रौढ़मनोरमा । तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव । मल्लिनाथमते त्रिलोकनाथेन इत्यत्र उत्तरपदद्विगुसमासः । रघुवंशे ३।४५ श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या ।

(३) "पञ्चपुराणैः पञ्चपुराणानां दशदिक्षु इत्यादयोऽसाधव" इति संक्षिप्त-सारे दृश्यते (समासपादे ८९ सूत्रम्) । पञ्चपुरुषगामिन्य इति तु तत्र न दृश्यते । "कथं तर्हि पञ्चपुरुषगामिन्य इति? छान्दसोऽयं प्रयोग इति वाच्यम, अथवा शिष्टप्रयोगदर्शनात् क्वाप्यनाम्न्यपि संख्यायाः समासो भवति । त्रिगुण-चतुर्व्वर्ग-षड्वर्गादयः षष्ठीसमासेन अथवा त्रिसंख्यो गुण इत्यादौ वाक्ये शाकपार्थिवादि-त्वात् समास" इति गोयीचन्द्रः ।

नवमन्य मानिनी, द्विचन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्द्दिक्, द्वयोश्चन्द्रयोः समाहारः द्विचन्द्रमिति गसात्(१)। पूर्व्वासु वर्षासु भवः पौर्व्ववार्षिक इत्यत्र तु कालवाचिपूर्व्वशब्दस्यैकादित्वात् सः (२)।

कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने। कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने एव यः स्यात्। कतरकठः (३) कतमकठः। जातिप्रश्ने किं? कतरः पाठकः।

किमः क्षेपे। क्षेपो निन्दा, तस्यां गम्यमानायां किमो यः स्यात्। किंराजा यो न रक्षति महीं, (४) किंगौः यो न वहति भारम्। क्षेपे किं? को राजा पाटलिपुत्रे? प्रश्नेऽत्र किंशब्दः।

निन्द्यानां निन्दनैः। निन्दाविषयाणां निन्दाकरणैः (५) सह यः स्यात्। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति वैयाकरणखसूचिः निष्प्रतिभ इत्यर्थः (६)। याज्ञिककितवः अयाज्ययाजनात्तृष्णा-

---

(१) ननु यद्यनाम्नि नायं समासस्तदा कथं चतुर्द्दिगीशानित्यादौ समासः? अत आह—चतुर्द्दिगिति। चतसृणां दिशां समाहारः चतुर्द्दिक्, चतुर्द्दिश ईशाः चतुर्द्दिगीशा इति पश्चात्तत्पुरुषः। द्वयोश्चन्द्रयोः समाहार इति द्विचन्द्रं, पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभाव इति गोयीचन्द्रः।

(२) अत्र पूर्व्वशब्दस्य कालवाचित्वं, न तु दिग्वाचित्वम्, अतएव "एकादीनां य" इत्यनेनैव समासः।

(३) गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वमिति।

(४) महीरक्षणं हि राज्ञो धर्म्मस्तदकरणात्तस्य निन्देति गोयीचन्द्रः।

(५) निन्दनैरित्यनेन निन्दासाधनानां निर्द्देशात् निन्दादिपदोपादाने माभूदिति दर्शितमिति बृहन्मुग्धबोधम्।

(६) खसूचिरिति—यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्म्मलमिति, प्रश्नं विस्मारयितुं, स निष्कृष्टव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्स्यते।

पर इत्यर्थः। तार्किकदुर्दुरूटः (१) नास्तिक इत्यर्थः। निन्द्यानां किं? वैयाकरणचौरः, न ह्यत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते, किन्तु चौरत्वम्। निन्दनैः किं? कुत्सितो विप्रः। विशेषणस्य पूर्व्वनिपातार्थम् इदम्।

पापाणकयोर्निन्द्यैः। निन्दाविषयैः सह पापाणकयोर्यः स्यात्। पापनापितः, अणकनापितः (२)। इह पापाणकशब्दौ स्वकृत्यपरिज्ञाननिन्दावचनौ। निन्द्यस्य पूर्व्वनिपाते परनिपातार्थमिदम्।

उपमानस्य सामान्यवाचिना। उपमीयते येन तदुपमानं, सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकम् इत्यर्थः। उपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्म्मः सामान्यम्। तद्वाचिना सह उपमानवाचिनो यः स्यात्। शस्त्रीव श्यामा (३) शस्त्रीश्यामा देवदत्ता,

---

इति कैयटः। न हि स्वरूपनमेव निन्दा, किन्तु निष्पृतिभत्वमत्र निन्दारूपं गर्भितं प्रतीयते। निष्पृतिभतया हि वैयाकरणो निन्द्यो भवति। यतो व्याकरणाध्ययनसंवेदनसम्बन्धेन वैयाकरणशब्दस्तत्र प्रवृत्त—इति गोयीचन्द्रः।

(१) दुर्दुरूट इति-दुत्र उत्क्षेपे। दुर्पूर्व्वः। औणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापीति घोलुक्। रलयोरेकत्वस्मरणात्तस्य र इति प्रौढ़मनोरमा तत्त्वबोधिनी च। अयुक्तिवादी दुर्दुरूटः, युक्तिमजानन् प्रगल्भ इत्यर्थ-इति, यो युक्तिमजानन् पृथिव्यादिकमीश्वरकृतं न भवतीति वदति स दुर्दुरूट—इति च प्रयोगरत्नमाला टीका।

(२) कुपूय कुत्सितोऽवद्य खेटगर्ह्याणकाः समा इत्यमरः। विज्ञेयः कुत्सितोऽणक इति च नाममाला।

(३) शस्त्रयस्त्रं शस्त्री, अल्पार्थे ईप्रत्ययः। शस्त्री तु छुरिका। "इह पूर्व्वपदं तत्स्थमे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते"—इति सिद्धान्तकौमुदी। ये सामान्यं धर्म्ममभिधाय सामान्यवति द्रव्ये वर्त्तन्ते, तेऽभि-

हंसश्येनी (१) शाटी। सामान्यवाचिना किं? पर्व्वता इव बलाहकाः (२)। उपमानस्येति किं? देवदत्ता इव श्यामा। कश्चित् श्यामत्वं गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते, अतः सामानाधिकरण्यमित्याह। तन्मते शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम्। वचनसामर्थ्यादिवधिकरणेऽपि य इत्यन्ये। एवं परत्रापि।

उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः सामान्याप्रयोगे। उपमेयवाचिनो व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। व्याघ्रादिर्यथा—

व्याघ्र पुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभाः (३)।
वराह महिषाकर्ष पद्म कुञ्जर हस्तिनः।
कमलं पल्लवं नागः केशरी वृषभो हरिः।
वृषचन्द्रः किशलयं कड़ारोऽन्ये प्रयोगतः॥

सामान्याप्रयोगे किं? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। शूरत्वमिह उपमेयोपमानयोः पुरुषव्याघ्रयोः साधारणो धर्म्मः।

धीयन्ते। यथा शस्त्रीव श्यामा इत्यत्र श्यामाशब्द उपमानोपमेययोः साधारणधर्म्मवचनः तद्धर्म्मयुक्तायां देवदत्तायां मत्वर्थीयलोपादभेदोपचाराद्वा वर्त्तत इति भवति सामान्यवाची—इति गोयीचन्द्रः।

(१) हंसीव श्येनी हंसश्येनी, पुंवद्भावः। श्येनीति श्येतशब्दस्य स्त्रियां रूपं, पलितीत्यक्नीत्यादिना निपातनात् सिद्धम्।

(२) अत्र बलाहकशब्द उपमानोपमेययोर्न साधारणधर्म्मवाची। बलाहको मेघः।

(३) कण्ठीरवः सिंहो मत्तहस्ती वा।

श्रेण्यादेः कृतादिना च्व्यर्थे। श्रेण्यादेः (१) कृतादिना सह यः स्यात् अभूततद्भावे। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः (२)। श्रेण्यादिर्यथा—

श्रेणिः कुङ्कुममुदकं पूगः।
कुशलं निधनं कुसुमं कूटः।
इन्द्रः कृतिम पण्डित मुण्डम्।
निचयो निपुणो देव विशिष्टम्।
श्रमणचपलो राशिर्दृशदध्यापकः पटुः।
ब्राह्मणः क्षत्रियो भूतो वदान्यः कृपणो मृदुः॥

कुङ्कुमविशिष्टयोः स्थाने पदार्थविषयशब्दौ पठत्यन्यः। कृतादिर्यथा—

कृत भूत समाम्नात सम्भावित निराकृताः।
गत उक्त समाज्ञात समाख्यात विकल्पिताः॥
मतावधारित ख्यात मुक्त ज्ञात युतानि च।
कलितोपकृताम्नातावधारितमुपाकृतः (३)।
एकविंशतिरत्रोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

---

(१) श्रेण्यादय इति निर्देशात् श्रेणिशब्दस्य ह्रस्वेकारान्तस्य श्रेणीति दीर्घेकारान्तस्य च ग्रहणं। *** श्रेणिपूगकूटाः समूहवाचकाः—इति प्रभाप्रकाशिका।

(२) यदा तु भिन्ना एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः श्रेणय इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः। च्व्यन्तानां तु कुगतीति नित्यसमासः परत्वात्—श्रेणीकृतम्। इह तु च्वौ चेति दीर्घ—इति तत्त्वबोधिनी।

(३) संक्षिप्तसारे कलित इत्यत्र कथित इति पाठो दृश्यते।

श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु श्रदादित्वात् (१) सः। च्व्यर्थे किम्? श्रेणयः कृताः।

अनञ्क्तस्य सनञ्क्तेन। अनञ्क्तान्तस्य सनञ्क्तान्तेन सह यः स्यात् (२)। कृतञ्च तदकृतञ्चेति कृताकृतं। कृतभागसम्बन्धात् कृतम्, अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम्, अवयवधर्म्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशात् (३)। एवं क्लिष्टाक्लिष्टं, भुक्ताभुक्तम् इत्यादि।

कृतादेरपकृतादिना। कृतादेरपकृतादिना सह यः स्यात्। कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम्, अभिमतानभिमतयोर्भागयोः करणाकरणात् (४)। भुक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभुक्तञ्चाशोभनत्वात् भुक्तविभुक्तं (५)। कियद्गतं कियत्प्रत्यागतं गतप्रत्यागतम् (६)।

---

(१) च्व्यस्य च्व्यनुकारेत्यादिना ऊर्य्यादित्वात् इत्यर्थः। ऊर्य्यादिस्थले श्रदादीति संक्षिप्तसारमतम् (समासपादे ५२ सूत्रम्)। यदि च्व्यर्थे समासोऽयं, तदा च्विप्रत्ययान्तानां श्रेण्यादीनाम् अभूततद्भावेऽर्थे अवगते कथं समासः? अत आह श्रदादित्वादिति। कृतभूतव्यतिरिक्तस्य च्विप्रत्ययस्यैवाभाव इति गोयीचन्द्रः।

(२) नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यते इति सूत्रार्थः, तेनेह न सिद्धं चाभुक्तं च –इति तत्त्वबोधिनी।

(३) ननु कृताकृतमित्यादौ कथं सामानाधिकरण्यं, न ह्येकं वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च—इत्याशङ्क्याह कृतभागेति। "एकदेशकरणात् कृतम्, एकदेशान्तरस्याकरणात् तद्देशाकृतम्"—इति तत्त्वबोधिनी। कृतं किञ्चित् धान्यस्य तण्डुलादि, अकृतं किञ्चित् तण्डुलस्याद्यादि इति कृताकृतं तण्डुलादिकमिति प्रभाप्रकाशिका।

(४) कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते, यत् कृतं तद्देशापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात्—इति कैयटः। अकरणादित्यत्र अप्रशस्ते नञ् करणमप्यकरणमेवाप्रशस्तत्वात् –इति विद्यालङ्कारः।

(५) विशब्दोऽत्र अशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत् – इति गोयीचन्द्रः।

(६) गतप्रत्यागतं श्लोकबन्धविशेष इति प्रभाप्रकाशिका।

यदा तु पूर्व्वं गतं पश्चात् प्रत्यागतमिति वाक्यं, तदा पूर्व्वकालस्येति सः। क्रयश्चासौ क्रयिका (१) चेति क्रयाक्रयिका, मनीषादित्वात् घः। क्रयावयवत्वात् क्रयः, क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयवधर्म्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः। एवं पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका इति (२)।

सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम्। सदादेः पूज्यमानवाचिना पूज्यमानवाचिनो नागादिना सह यः स्यात्। संश्चासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः। सदादिर्यथा—

सन्महत् परमोत्कृष्टोत्तमाः पञ्च सदादयः।

पूज्यमानेन किम्? सन् भृत्यः, विद्यमान इत्यर्थः। उत्कृष्टो गौः, पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः। गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः। नागादिर्यथा—

नागो वृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽत्र त्रयो मताः।

व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यसविधानार्थमिदं, तेन नागवृन्दारकः शूरः (३) नरवृन्दारको बुधः। पूज्यमानस्येति किम्? मैत्रो नागः मूर्खत्वात्।

जातेः पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम्। जातिवाचिनः पोटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात्। इभ्या करेणुः, पोटा स्त्रीपुंस-

---

(१) क्रयशब्दात् अल्पार्थे कः, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्, काप्यनाशीरके इत्यादिना अकारस्य इकारः।

(२) पुटश्चासौ पुटिका चेति, फलञ्च तत् फलिका चेति, मानञ्च तत् उन्मानिका चेति वाक्यम्।

(३) वृन्दं रूपं प्रधानत्वं वा अस्ति अस्य, गोत्रचेत्यादिना शृङ्गादित्वात् आरकप्रत्ययः। वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयो स्त्रिषु इति मेदिनी।

लक्षणा, इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा, गोवेहत्। पोटादि-र्यथा—

पोटा वेहत् वशा धूर्त्तस्तोक श्रोत्रिय धेनवः।
प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथा वष्कयनीत्यपि।
अध्यापकः कतिपयो दश त्रिभिरिहेरिताः॥ (१)

वक इव वकः पुरुषः स चासौ धूर्त्तश्चेति वकधूर्त्त इत्यत्र निन्द्यानां निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्त इत्यादौ अनिन्दार्थं वचनम्। धूर्त्तकठः "जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्त्तवको हि बाल-मत्स्याना"मित्यादयोऽसाधव इत्यन्ये, उत्सर्गत्वात् विशेषणविशेष्य-त्वेनैव साधुत्वमित्यपरः। अत्र प्रशंसार्थशब्देन रूढ़िशब्दानां मतल्लिकादीनामेव ग्रहणम् (२)। गौश्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्च्चिका गोप्रकाण्डं विप्रोद्घः विप्रतल्लजः (३)।

युनः पलितादिना। युवन्शब्दस्य पलितादिना सह यः स्यात्। युवा चासौ पलितश्चेति युवपलितः।

---

(१) उभयव्यञ्जना पोटेत्यभिधीयते (स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्री)। गृष्टिरेक-वारप्रसूता। धेनुः प्रत्यग्रप्रसूता। वशा बन्ध्या। वेहत् गर्भोपघातिनी। वष्क-यणी तरुणवत्सा—इति काशिका (२।१।६५)। प्रत्यग्रः अभिनवः, दुग्धपानाधीन-जीवनो वत्सो यस्याः सा इत्यर्थः। संक्षिप्तसारे अध्यापक इत्यत्र अध्यायक इति पाठो दृश्यते। अधिपूर्व्वादिङो णकः इङिरायादेशश्च—इति गोयीचन्द्रः (समासपादे १०२ सूत्रम्)।

(२) ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयो ये च विशेषवचना शुचि-स्वच्छादयो ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्व्वे व्युदस्यन्ते—इति प्रौढ़मनोरमा तत्त्वबोधिनी च।

(३) गोमतल्लिकेत्येवमादीनां शोभनः प्रशस्तो गौरित्यर्थः। "मतल्लिका मचर्च्चिका प्रकाण्डमुद्घ तल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमरः।

पलितादौ तु पलितः खलतिर्वलिनो जरन् ।

प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं, तेन युवती चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति ।

त्य-तुल्यार्थयोरजात्या । त्यसंज्ञकत्यान्तानां तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभिः सह यः स्यात् । भोज्योष्णं पानीयशीतं, शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तं पानीयमित्यादिवाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः । तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः । तुल्यमहान् सदृशमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् । तस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किं भोज्य ओदनः ।

वर्णानां वर्णैः । वर्णवाचिनां वर्णवाचिभिः सह यः स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णशवलः, सारङ्गशवलशब्दौ (१) मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ, अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायात् । कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्त्तते इति गौणसामानाधिकरण्यात् पूर्व्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते (२) । तत्र गौणत्वाद्विशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्व्वनिपातः । यत्र तु अवयव सम्बन्धात् समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः, यथा कृष्णशुक्लः शुक्लकृष्ण इति ।

---

(१) सारङ्गः शवले त्रिष्वित्यमरः ।

(२) अत्र कृष्णादिशब्दा अवयवविशेषद्वारेणावयविनि वर्त्तमाना एव, न सर्व्वावयवद्वारेण । अतो मुख्यभावेन सामानाधिकरण्याभावादप्राप्तौ सूत्रान्तरेण कर्म्मधारयो विधीयते इति दृहन्मुग्धबोधम् ।

कुमार्य्याः श्रमणादिना। कुमारीशब्दस्य श्रमणादिना सह यः स्यात्। कुमारी चासौ श्रमणा (१) चेति कुमारीश्रमणा। श्रमधोर्नन्द्यादित्वादनः। श्रमणादिस्तु—

श्रमणा तापसी दासी बन्धकी कुलटेत्यपि।
तथा प्रव्रजिता गर्भिण्यत्र सप्त प्रकीर्त्तिताः॥

कुमारस्य च मृद्वादिना। कुमारश्चासौ मृदुश्चेति कुमारमृदुः कुमारी चासौ मृद्वी चेति कुमारमृद्वी। मृद्वादिर्यथा—

मृदु पटु पण्डित चपला निपुणः।
कुशलाध्यापकमप्यभिरूपः॥

मृद्वादीनां कुमारीसामानाधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात्।

चतुष्पदां गर्भिण्या। चतुष्पदां जातिवाचिनां गर्भिण्या सह यः स्यात्। गोगर्भिणी अजगर्भिणी। चतुष्पदां किं ब्राह्मणी गर्भिणी, शरभी गर्भिणी (२)।

मयूरव्यंसकाद्याः। मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः यसंज्ञकाः निपात्यन्ते। व्यंसयति छलयति व्यंसको धूर्त्तः। विपूर्व्वादंसधेर्णकः। मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः छात्रव्यंसकः काम्बोजमुण्डः। यवनमुण्डः।

एह्रीडादयोऽन्यार्थे। अन्यार्थे वर्त्तमानाः एह्रीडाद्याः मयूरव्यंसकादित्वात् यसे निपात्यन्ते। एहि इडेति यत्र कर्म्मणि वर्त्तते तत् एह्रीडम्, एहि यवैरिति यत्र कर्म्मणि वर्त्तते तत् एहियवम्, एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहि-

---

(१) श्रमणा सन्न्यासिनी। (२) शरभः शलभः।

वाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता, प्रोह्य कटमिति यस्यां सा प्रोह्यकटा, प्रोह्यकर्दमा आहरवसना आहरचेला आहरवितता उद्धरचूड़ा कृन्धिविचक्षणा, भिन्धि लवण-मित्युच्यते यस्यां क्रियायां सा भिन्धिलवणा, पचलवणा, उद्धर उत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा, उद्धमविधमा उत्पत-निपता अपेहिप्रघसा, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितश्च उपचितश्च आचोपचम्, आचितश्च पराचितश्च आचपराचं, निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रचं, नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः नकिञ्चनो वा, पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितकः प्रोष्यपापीयान् इहपञ्चमी इहद्वितीया स्नात्वाकालकः उत्पत्य-पाकला जाता, निपत्यरोहिणी जाता, विषमश्यामा जाता इत्यादि। उद्धरोत्सृजेत्यादीनां त्यादिस्त्यादिना क्रियासातत्य इत्यादिना सिद्धेऽसातत्यार्थे गणे पाठः। पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येक-दत्वात् पीत्वास्थिरकस्य इदम् इत्यर्थे णे पैत्वास्थिरकं भौक्त्वासुहि-तकं प्रौष्यपापीयसम् इत्यादौ णित्त्वे आद्यचो व्रिः।

ह्यन्तं ढेनाभीक्ष्ण्ये घे। आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात् ह्यन्तं यसे निपात्यते, यदि यसो घमाह। जहि जोड़मिति यः पुनःपुनराह स जहिजोड़ः (१) जहिस्तम्बः उज्जहिजोड़ उज्जहिस्तम्बः।

त्यादिस्तेन क्रियासातत्ये। त्याद्यन्तं त्यादन्तेन सह क्रिया-सातत्ये गम्यमाने यसे मयूरव्यंसकादित्वात् निपात्यते। अश्नीत

---

(१) जोड़ इत्यत्र जोड योड़ इति पाठभेदो दृश्यते।

कर्म्मधारय समासः। (यः)।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा।

सञ्चासौ चिच्चासावानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः।

३५१। कोङादिः पुंवद्‌ यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः।

(कोङादिः १।, पुंवत् ।१।, य जातीय देशीये ७।, तत्वे ७।, तु ।१।, अजात्याख्यः १।)।

पिबत इति यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता इत्यादि।

शाकपार्थिवाद्याः। शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते। शाकः शक्तिः प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः, शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः, मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत्, सुग्रीवनामा कपिः सुग्रीवकपिः, श्रीहर्षनामा नृपतिः श्रीहर्षनृपतिः, मुखयुक्ता नासिका मुखनासिका, त्रिगुणीकृता जगती त्रिजगती, अर्द्धावशिष्टं मृतम् (१) अर्द्धमृतम् इत्यादि। शाकपार्थिवादिराकृतिगणः। अविहित-यस-लक्षणो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात्। एषां मयूरव्यंसकादीनां यान्तर न स्यात्, तेन परमो मयूरव्यंसकः।

३५१। कोङा। कोङ् च पूरणी च ते आदी यस्य सः। यश्च जातीयश्च देशीयश्च तत्तस्मिन्। तश्च त्वश्च तत्तस्मिन्।

---

(१) मृतमित्यत्र घृतमिति क्वचित् पाठः।

कोड्पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ, तत्वयोस्तु जातिसंज्ञा-वर्ज्जम् ।

पाचकस्त्री पञ्चमभार्य्या ।

जातिश्च आख्या च ते, ते न स्तो यत्र सः, कोड्पूरण्यादिरित्यादि । कोडादयो नोप्राककोड् इत्यादिसूत्रे ये पठितास्ते पुंवत् स्युः ये जातीये देशीये च परे । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति वाक्यम् । एवं रसिकभार्य्या इत्यादि । पञ्चमी चासौ भार्य्या चेति वाक्यम् । दत्तभार्य्या मैथिलभार्य्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि । वैयाकरणभार्य्या सौवश्व-भार्य्या काषायकन्या हैममुद्रिका ब्राह्मणमानिनीत्यादि तु निषे-धाभावात् पूर्व्वेणैव सिद्धम् । नोप्राककोड् इत्यादिना येषां निषेधः प्राप्तस्तेषामेवानेन पुंवद्भावः, तेन मल्लिकावृन्दारिका द्रोणीभार्य्या कुमारीतनुजा इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्व्वेणाप्राप्ते देशीये कोडादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा—तार्किकजातीया कारकजातीया तार्किकदेशीया इत्यादि । अजात्याख्य इत्यस्य विशेषपरत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयोः पुंवत्, तेन पट्व्या भावः पटुत्वं मृदुत्वम् इत्यादौ स्यात्, न तु कठोत्वं दत्तात्वं पाचिकात्वं व्यभि-चारिणीत्वम् इत्यादौ । ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वम् । तन्वीत्वमित्यादौ तु नोप्राककोड् इत्यादिना निषेधः । ऊवित्यनेन यस्मात् ऊप्रसम्भवस्तस्यापि ग्रहणात् । कोड्पूरण्यादीति किं ? ब्रह्मबन्धूबाला(१) । यादौ किं

---

(१) अधमब्राह्मणजातीया कन्येत्यर्थः ।

३५२। द्वित्र्यष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्त्रिदशाद्ये ऽन्त्यषट्के त्वनशीतौ वा।

(द्वित्र्यष्टाधिकाः १।३, द्वात्रयोऽष्टाः १।३, त्रिदशाद्ये ७।, अन्त्यषट्के ७।, तु ।१।, अनशीतौ ७।, वा ।१।)।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादित्रिके, चत्वारिंशदादि षट्के अशीतिवर्ज्जे तु वा। द्व्यधिका दश द्वादश, त्रयोदश, अष्टादश।

द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्। अनशीतौ किं? द्व्यशीतिः।

रसिकाभार्य्यः, पञ्चमीवाचरति पञ्चमीयते, आत्मानं पाचिकां मन्यते पाचिकामानिनी, कुत्सिता दत्ता दत्तापाशा, पाचिकाकल्पा हेमीरूप्या ब्राह्मणीदेश्या सुकेशीकल्पेत्यादि।

३५२। द्वित्र। द्वौ च त्रयश्च अष्ट च ते, तैः सहिता अधिकाः, द्व्यधिकत्र्यधिकाष्टाधिका इत्यर्थः। द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते। दश आद्या येषां ते दशाद्याः, त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशाद्यं, पात्रादित्वान्नप् तस्मिन्। षण्णां समूहः षट्कम्, अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति तत्तस्मिन्। न अशीतिरनशीतिः तस्याम्। एषामित्यादि— द्वित्र्यष्टन् इत्येतेषां स्थाने द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात् स्युः दशादित्रिकसंख्याशब्दे परे द्वित्र्यष्टानस्चेदधिका भवन्ति। इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत्शब्दानामेव ग्रहणम्। अन्त्यषट्के अशीतिवर्जनात् पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः। द्व्यधिका दश इत्यादि शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेशः। एवं द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्

३५३। वैकोनस्यैकान्नैकान्नौ सङ्ख्यायाम्।

(वा।१।, एकोनस्य ६।, एकान्न-एकान्नौ १॥, सङ्ख्यायां ७।)।

एकान्नविंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः।

३५४। सख्यह्नोराज्ञः षः षगे च।

(सखि-अहन्-राज्ञः ५।, षः १।, ष-गे ७।, च।१।)।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च।

प्रियसखः परमाहः महाराजः।

अष्टाविंशत् इति। एवं द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् इत्यादि। एवं पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तति-नवति-शब्दे परेऽपि। द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः; अष्टाशीतिरिति सर्वं घं। एषु किं? द्विशतं त्रिशतम् अष्टशतम् इत्यादि।

३५३। वैको। एकान्नश्च एकान्नश्च तौ। वाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वाग्रहणम्। परे तु ऊनार्थनञः प्रकृतिवद्भावं विधाय एकशब्दस्यादुगागमं कुर्व्वन्ति (१)। एकान्नविंशतिः एकान्नविंशतिः। एकोनविंशतिस्तु ऊनशब्देनैव।

३५४। सख्य। षगे चेति षगात्परश्चकारो यसमेवानुकर्षतीत्यत आह ये षे गे चेति (२)। षकारस्यैवर्थत्वात् परदेभ्य

---

(१) एकादिश्चैकस्य चादुक् इति पाणिनिः।६।३।७६। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकेन न विंशतिः। एकान्नविंशतिः एकान्नविंशतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः इति सिद्धान्तकौमुदी।

(२) षगे चेति समाससाचकात् षगात् परश्चकारः पूर्व्वोक्तयजातीय इत्यकात्

३५५। सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्येऽह्नोऽह्नः।

(सर्व्व—व्यात् ५।, न ।१।, एकात् ५।, न ।१।, ऐक्ये ७।, अह्नः ६।, अह्नः १।)।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अह्नः स्यात् यादौ नत्वेकात् न चैक्ये।

एभ्यः ष इत्यर्थः, तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात्। प्रियसख इत्यादि—प्रियश्चासौ सखा चेति, परमश्च तदहश्चेति (१) महांश्चासौ राजा चेति वाक्यम् (२)।

३५५। सर्व्वैक। सर्व्वश्च एकदेशश्च संख्या च व्यश्च तत्तस्मात्। न एको नैकस्तस्मात्, न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन्। एभ्य इत्यादि। सर्व्वशब्दात्, एकदेशवाचिनः पूर्व्वादेः, संख्यातशब्दात्, एकशब्द-भिन्नात् संख्यावाचिनो, व्यसंज्ञकाच्च परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च। पूर्व्वसूत्रात् ष इत्यस्य ज्ञिवि-

---

कर्म्मधारयसमासमेवानुकर्षति न तु आतोयादौत्यत आह ये षे गे च इति कार्त्तिकेयः।

(१) अह्नाह्नान्तानां पुंस्त्वमभिधानात्।

(२) अत्र कार्त्तिकेयः "इतीवाचासुरसखे ससखः प्राविशद्गिरिरित्यत्र सखिशब्द-समानार्थकसखशब्देन ससख इति। किंवा सखिशब्दादर्शआदित्वादप्रत्यये सख इति स इति च पृथक्पदम्। अथवा सखिशब्दात् स्वार्थे ष्णः सखः तेन सह-वर्त्तमानः ससखः। एवम् आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणीत्यमरोक्तं समासान्तविधेरनित्यत्वात् सिद्धम्। किंवा आगामिवर्त्तमानाभ्याम् अहोभ्यां युक्ता इति त्रिपदतत्पुरुषादरणम्। अथवा आगामिवर्त्तमानयोरह्नोर्युक्तं योगो यत्रेति बहुव्रीहिणा समाधानीयम्। ये तु रेफशून्यपाठं कल्पयन्ति तन्मते कर्म्म-धारयसमासेनैव सिद्धमिति।

३५६। प्राग्वन्नो णोऽतोऽह्नस्य।

(प्राग्वत् ।१।, नः ६।, णः १।, अतः ५।, अह्नस्य ६।)।

सर्व्वाह्नः पूर्व्वाह्नः। एकात्तु एकाहः।

अत इति किं? त्रिभिरह्नोभिर्जातः त्र्यह्नः।

३५७। कौटग्रामात् तक्ष्णः।

(कौटग्रामात् ५।, तक्ष्णः ५।)। कौटतक्षः।

परिणामेनानुवृत्तेः षे परे इत्यर्थः, तेन प्रियपूर्व्वाह्नः सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् (१)।

३५६। प्राग्व। प्राग्वदित्यनेन षुः अवकुप्वन्तरेऽपीति प्राप्तं, तथाच षकार रेफ-ऋवर्णयुक्तादन्तात् परस्याह्नस्य नो णः स्यात् अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि सतीत्यर्थः। सर्व्वाह्न इति—सर्व्वश्च तदहश्चेति वाक्यम्, एवं पूर्व्वाह्नः अपराह्न इति। अह्न इति किं? दीर्घाण्यहानि यस्यां दीर्घाह्नी शरत् (२)। एकाह इति—एकञ्च तदहश्चेति वाक्यम्। त्र्यह्न इति—तार्थे गः, प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम्। प्राग्वदिति किं? संख्याताह्नः व्यह्न इत्यादि। संख्याताह इति कश्चित्। नैक्ये किं? द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः। सर्व्वैकदेशादेः किं? पुण्याहम्।

३५७। कौट। आभ्यां परात्तक्ष्नू षः स्यात् यादौ।

---

(१) केचित्तु अत्र अदन्ताह्नादेशविधानं सस्य बाधकं, तेन क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् अत्राह इत्यत्र षप्रत्ययो नाह्नादेश इति कार्त्तिकेयः।

(२) अत्र दीर्घाहश्चिति स्थिते मान्तत्वादीपि न णत्वमिति।

३५८। जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः।

(जात-महत्-वृद्धात् ५।, उक्ष्णः ५।)।

जातोक्षः, महोक्षः।

३५९। श्वनोऽत्यप्राण्युपमानात्।

(श्वनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५।)।

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च श्वनः षः स्यात् यादौ।

आकर्ष इव श्वा आकर्षश्वः। प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा।

कौटतक्ष इति—कुट्यां भवः कौटः, कौटश्चासौ तक्षा चेति वाक्यम् (१)।

३५८। जातः। एभ्यः परादुक्ष्णः षः स्यात् यादौ। जातोक्षः इति—जातश्चासौ उक्षा चेति वाक्यम्। एवं महोक्षः वृद्धोक्षः। यादौ किं? महोक्षा शिवः।

३५९। श्वनो। उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेयमित्यर्थः। अप्राणी च तदुपमानं चेति तत्। अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात्। आकर्षः (२) श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्रादेरित्यनेन यः। आकर्षो द्यूत इन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणेऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी। श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात्। यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि

---

(१) कौटतक्षः स्वाश्रयस्थानधीनकर्मान्तक्षणोऽस्वनुशासनमिति गङ्गाधरः।

(२) आकृष्यतेऽनेनेति आकर्षः आकुड़सी इति भाषा।

३६०। पूर्व्वोत्तरमृगाच्चानतेः सक्थ्नः।

(पूर्व्व-उत्तर-मृगात् ५।, च ।१।, अनतेः ५।, सक्थ्नः ५।)।

एभ्यः पूर्व्वोक्ताच्च अतिवर्ज्जात् सक्थ्नः अः स्यात् यादौ।

पूर्व्वसक्थम्।

व्याघ्रादौ वर्त्तते (१) तथापि श्वन्शब्दस्य न आकर्षशब्देन सह यः, (२) उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः सह यविधानात् (३)। इह तु उपमेयश्चाप्याकर्षशब्दः। एवं व्याघ्रश्वेति प्रत्युदाहरणेऽपि। परे तु (४) अप्राणिनि वर्त्तमानात् उपमानवाचिनः श्वनः अ इत्याहुः। एके तु आकर्ष इव आकर्षः (५) आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्व इत्याहुः, मूले आकर्ष इव श्वेति दर्शनात्। तन्मते उपमीयतेऽनेन इति घे अनट् (६)।

३६०। पूर्व्वो। पूर्व्वस्य उत्तरस्य मृगस्य तत्तस्मात्, न अतिः अनतिः तस्मात्। पूर्व्वोक्तादिति—अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः। पूर्व्वसक्थमिति—पूर्व्वशब्दः सक्थ्नः पूर्व्वावयववाची, सक्थिशब्दो-

---

(१) एतेनाकर्षशब्दस्याप्युपमानत्वमायातीत्यर्थः।

(२) श्वानमुपमेयमाकर्षञ्चोपमानं कृत्वा अत्र कर्म्मधारयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः।

(३) उपमेयस्य व्याघ्रादेरित्यनेन उपमेयपदस्य पूर्व्वस्थितिः सूचितेति भावः।

(४) तुकारोऽत्र समुच्चये।

(५) अथवा आकर्षशब्दस्यैवाकर्षतुल्यार्थ इत्यर्थः।

(६) अतेरुदाहरणमतिश्वीति वक्ष्यति। तत्र "अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः जववानित्यर्थः। अतिश्वः सेवकः सुष्ठुस्वामिभक्त इत्यर्थः। अतिश्वी सेवा अतिनीचेत्यर्थ" इति काशिका ५।४।९६।

३६१ । देशाद् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यान्तु वा ।

(देशात् ५।, ब्रह्मणः ५।, कु-महद्भ्यां ५॥, तु ।१।, वा ।१।) ।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६२ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

(सरस्-अनस्-अयस्-अश्मनः ५।, संज्ञा-जात्योः ७॥) ।

महानसं उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

ऽपि तदवयववाची (१) पूर्व्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं, पूर्व्वं सक्थ्न इति परे । एवमुत्तरसक्थमिति । फलकसक्थं—फलकं शरावरणं चर्म्म, फलकं सक्थि इवेति वाक्यम् । तत्रापि सर्व्वं पूर्व्ववद्बोध्यम् ।

३६१ । देशात् । देशो जनपदः, तद्वाचिनः परात् ब्रह्मशब्दात् षः स्यात् यादौ, वा तु कुमहद्भ्याम् । कुत्सितो ब्रह्मेति—ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह यस इति परे । एवं महांश्चासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा । देशात्तु अवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ।

३६२ । सरो । सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्यः नाम्नि जातौ च षः स्यात् यादौ । महानसमिति—महच्च तत् अनश्चेति, उपगतश्च तदनश्चेति, लोहितञ्च तत् अयश्चेति, कालञ्च तदयश्चेति, पिण्डश्चासावश्मा चेति, अमृतश्चासौ अश्मा चेति वाक्यम् । सरःशब्दस्य तु मण्डूकसरसं जालसरसमिति वक्ष्यति । एषु जालसरस-महानस-लोहितायस-पिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपानस-

---

(१) सक्थि जरः, सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः ।

३६३ । सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।

(सर्व्व—दीर्घात् ५।, रात्रेः ५।) ।

रात्रेरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्व्वादिरेकदेशः ।

पूर्व्वरात्रः अपररात्रः ।

३६४ । गोरतार्थे । (गोः ५।, अतार्थे ७।) ।

गोशब्दात् षः स्यात् यादौ, नतु तार्थे । परमगवः ।

कालायसाश्मतक्ष्णाः जातौ । अनयोः किं ? सत्सरः महाश्मा । चन्द्रसरः हैतवनसर इत्यत्र चन्द्रहैतवनशब्दौ संज्ञे न तु समुदायौ, विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः (१) ।

३६३ । सर्व्वं । सर्व्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्व्वादेः संख्यात-पुण्य-वर्षा-दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रेः षः स्याद्यादौ। पूर्व्वरात्र इति—रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्व्वावयवे वर्त्तते । पूर्व्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्व्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र इत्यादि । सर्व्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्व्वरात्रः, संख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्रः, पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः, वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः, दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्रिरात्रम् अतिरात्र इत्यादौ संख्याव्याद्रात्रङ्गुलिभ्यामः । यादौ किं ? पुण्यरात्रिर्हेमन्तः ।

३६४ । गो । यादाविति—ये षे तार्थभिन्ने चेत्यर्थः । परम-

---

(१) संज्ञालक्षणमाह गोयीचन्द्रः—"यो योगवृत्तिमितरत्वापहाय विशेषे वर्त्तते स एव संज्ञाख्यां लभते" इति ।

३६५। नावोऽर्द्धात् गेच।

(नावः ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ।१।)।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् षः स्यात्, अतार्थे गे च। अर्द्धनावं।

गव इति—परमश्चासौ गौश्चेति वाक्यम्। एवं पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गवः, षण्णां गवां समाहारः षड्गवं, राज्ञो गौः राजगवः, स्त्रियां परमगवीत्यादि। अतार्थे किं? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। तार्थे इति वाच्य एव, तेन पञ्चभ्यो गोभ्य आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् (१) परसूत्रे गग्रहणज्ञापकात्।

३६५। नावो। अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति वाक्यम्, अर्द्धं नाव इति परे। एवं द्वयोर्नावोः समाहारः द्विनावं, त्रिनावम्। अतार्थे किं? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। वाच्य एव निषेधात् द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्य इति (२)।

---

(१) न्हेतुभ्यो मयट्रूप्यौ वा। जेभ्यो न्वाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यादिति ढषेकादित्यादिव्याख्यानस्यतटीकायां वार्त्तिकसूत्रम्।

(२) अर्द्धात् परान्नौशब्दात् षः स्यात्, सति सम्भवे ये षे तार्थभिन्ने द्विगौ च, अयमेकोऽर्थश्चकारेणैव सङ्गतः, पुनर्गे इत्यनेन अर्थान्तरोपन्यासो यथा—नौशब्दात् षः स्यात् गे अर्थात् अतद्धितार्थद्विगावित्यपरोऽर्थः। तत्र अर्द्धापेक्षा नास्तीति। अतार्थे इति विशेषणस्य उभयपक्षे योगः। * * * द्विगौ तु द्वयोर्नावोस्तिसृणां नावां समाहारः द्विनावं त्रिनावमिति गङ्गाधरः।

अतार्थे गे इत्यस्यानुवृत्तावपि पुनर्गग्रहणं द्विगुसमासे अर्द्धशब्दातिरिक्तपूर्व्व-पदस्यापि प्राप्त्यर्थम्। तेन द्वयोर्नावोः समाहारः द्विनावम्, अत्र संख्यावाचका-दपि नौशब्दात् षः। पुनर्गकारग्रहणात् यषयोर्निवृत्तिरस्तु इत्याशङ्कया चकार-ग्रहणं तेनैव तावनुकृष्येते। इति कार्त्तिकेयः।

३६६। खार्य्या वा। (खार्य्याः ५।, वा।१।)।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी।

इति यः।

तत्पुरुष समासः (षः)।

कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः।

३६६। खार्य्याः। अर्द्धात् परस्याः खार्य्याः यः स्याद्वा ये षे तार्थभिन्नगे च। अर्द्धखारमिति—अर्द्धञ्च तत् खारी चेति वाक्यम्, अर्द्ध खार्य्या इति परे। गे द्वयोः खार्य्योः समाहारः द्विखारं द्विखारि, त्रिखारं त्रिखारि, द्वे खार्य्यौ धनमस्य द्विखारधनः इत्यादि। याभावपक्षे द्विखारिः त्रिखारिः स्त्रियामिति न्यासः। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीवत्वम्। अर्द्धनावः अर्द्धनावी अर्द्धनावमित्यत्र त्रिलिङ्गत्वमिति।

इति यः।

इदानीं षमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि।

इरा आश्रितायैः षः। इरन्तस्याश्रित्याद्यैः सह षः स्यात्। कृष्णाश्रित इति। एवं कष्टं श्रितः कष्टाश्रितः, वेदं विद्वान् वेदविद्वान्। विप्राय वेदविदुषे इति भारते। आश्रितादिर्यथा—

आश्रितश्रितविद्वांसोऽतीतात्यस्त(१)बुभुक्षवः।

---

(१) इक्विनात्यस्तः। अत्यासोऽतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्त्तरि क्त आदिकर्म्मणि क्तो गत्यर्थमेव इति ३।४।७१ पाणिनिसूत्रे तत्त्वबोधिनी।

आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षवः ॥

गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थेणिन्यपि वा क्विरि-त्यन्ये। औणादिक इनि गमीति परे। आकृतिगणत्वात् सुख-मीप्सुः सुखेप्सुः, द्विषद्दीर्थैनिराकरिष्णुः, हंसमण्डलद्युतिजिष्णु-रित्यादि। (१)

खट्वायाः क्तेन क्षेपे। द्वितीयान्तायाः खट्वायाः क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन सह षः स्यात्। खट्वारूढो जाल्मः (२) खट्वाप्लुतो जाल्म उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः। न केवलं खट्वारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्यनुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति। इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽयं षः।

सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः।
वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः ॥

क्षेपे किं? खट्वामारूढोऽध्यापकः शिष्यान् अध्यापयति।

कालानाम्। द्वितीयान्तानां कालवाचिनां क्तान्तेन सह षः स्यात्। दिनं संक्रान्ता दिनसंक्रान्ता मुहूर्त्ताः, रात्रिमारूढ़ा

---

(१) समासविधिषु लक्षणमुपलक्षणमिति न्यायात् क्रियाविशेषणस्यापि, तेन नितान्तश्यामः निकामसुखी नित्यभीरुः मन्दगामीत्यादि इत्यपि का-सि।

(२) अननुज्ञातो गुरुणा खट्वामारूढः खट्वारूढो लङ्घिताचारत्वादविनीतो-ऽभिधीयते इति का-सि।

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढ़व्या। ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढ़श्चायं तेन खट्वामारोहतु न वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ इत्यु-च्यते। इति तत्त्वबोधिनी।

राशयारूढ़ाः किरणाः, मासं प्रमितः (१) मासप्रमितश्चन्द्रः मासं प्रमातुमारब्धवानित्यर्थः। मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धाभावात्यन्तसंयोगः (२)।

व्याप्तावन्येश्च। अत्यन्तसंयोगे द्वान्तस्य कालवाचिनः क्तान्तेनान्येश्च स्याद्यन्तैः सह षः स्यात्। मासौ स्थितः मासस्थितः वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखं सर्व्वरात्रकल्याणी सर्व्वरात्रशोभना। इति द्वीषः।

अथ त्रीषः।

त्राः समाद्यैः। त्रान्तस्य समाद्यैः सह षः स्यात्। पित्रा समः पितृसमः धान्येनार्थः धान्यार्थः। समादिर्यथा—

समोऽर्थो निपुणः पूर्व्व ऊनार्थ सदृशावराः।
श्लक्ष्णः कलह-मश्राद्यऽप्रादिमिश्रौ (३) मताविह॥

ऊनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीनः विकाररहित इत्यादि। प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति न्यायात् गुरुसदृशीत्यपि। प्राद्यप्रादिमिश्र इति—धान्यप्रमिश्रः गुड़मिश्र इत्यादि। अस्याकृतिगणत्वात् भयविह्वलः अस्त्रशून्यः प्रकटजरा (४) गमनमन्थरः वयोज्येष्ठः विरहकृशः खेदार्द्रः गुणाधिकः बन्धुविधुरः द्व्यङ्गविकलः गुरुतुल्या इत्यादि।

(१) अत मा ल च माने इत्यस्मात् आदिकर्म्मणि कर्त्तरि क्तः।

(२) प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सत्यपि सम्बन्धे नात्यन्तसंयोगः। एतेनात्र व्याप्ता वन्येश्चेति परसूत्रस्याविषयो दर्शित इति।

(३) कलहः प्रादिमिश्रः अप्रादिमिश्र इत्यर्थः।

(४) प्रकटेन पलितादिप्रकाशेन इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः।

तीयातगुणवचनेन। तेन कृतः तीयातः, तीयातश्चासौ गुण-वचनश्चेति। गुणमुक्तवान् गुणवचनः कभावेऽमीत्युक्तेर्धेऽनट्। यः पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनो, न तु गुण-मात्राभिधायकः गुणेनेत्यंकरणात्, तेन घृतेन पाटवमित्यत्र न स्यात्। तान्तस्य तान्तार्थकृतगुणवचनेन सह षः स्यात्। शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुलाखण्डः, गिरिणा कृतः काणः गिरि-काणः प्रमादेन कृतो मूर्खः प्रमादमूर्खः। खण्डकाणादयः खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तित्वा (१) पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। शङ्कुला शस्त्रभेदः (२) गिरिः शिशुक्रीड़नद्रव्यं (३) प्रमादोऽनव-धानता। खण्डादयस्तु तान्तशङ्कुलादिवाच्यकृता इति। तीयातेति किम्? अक्ष्णा काणः, न ह्यत्र तान्तेन अक्ष्णा काणत्वं कृतं, किन्त्व-न्येन केनापि। भागवृत्तिस्तु तान्तेनाक्ष्णा काणत्वकरणादक्षिकाणः स्यादेवेत्याह। गुणवचनेन किं? गोभिर्वपावान् (४) गोशब्देन लक्ष-णया गव्यमुच्यते। परभृतध्वनिमुखरः शरदन्तुरः इत्यादयस्तु षोषेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात्। विशेषार्थावगतिः शब्दसिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिक्राम-तीति तीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये (५)। समादेरा-कृतिगणत्वात् तीस इत्यन्यः।

---

(१) द्रव्यगुणीभूतत्वात् क्रियापि गुण इति वैयाकरणानां मतमिति गोयीचन्द्रः। (२) याँति इति भाषा।

(३) गिरिश्चक्षूरोगविशेष इति कश्चित्। (४) वपा मेदः।

(५) ननु सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीसमासे सति पदमात्रनिष्पत्तिर्भवति, वाक्यार्थ-व्यवस्था तु तृतीयासमासेनैव घटते. अताह प्रतीतिर्विषयमपहरतीति व्याया-

घघयोः क्तता बहुलम् । घघयोर्विहिता या क्तौ तदन्तस्य क्तदन्तेन सह षो बहुलं स्यात् । नखलूनः चक्रच्छिन्नः अहिहतः हरिचात इत्यादि । बहुलग्रहणात् गलेचोपकः पादहारक इत्यादौ क्त्यन्तरस्यापि षः (१) । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । घघयोः किं ? भिक्षाभिरुषितः, अत्र हेतौ त्री ।

स्तुतिनिन्दयोर्ध्यैः । स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्घघविहितत्र्यन्तस्य ध्यसंज्ञकान्तैः सह षः स्यात् । करचेतव्यानि पुष्पाणि (२) वाष्पच्छेद्यानि तृणानि (३) विप्रैरुपास्यो विप्रोपास्यः शम्भुः, शुना लेह्यः श्वलेह्यः कूपः (४) । अनयोः किं ? काकेन पातव्यं जलं, मैत्रेण गम्यो ग्रामः । बहुलानुवृत्तेस्तृणोपेक्ष्यं तृनेन उपेक्ष्यं ज्वलनम् इत्यादि स्यात्, नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते । पूर्वस्यैवायं विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये ।

दर्थव्यवस्थेति । प्रतीतिरर्थविशेषावगतिः विषयम् अर्थावगतिनिमित्तं शब्दसिद्धौ कृतमन्वयनियममपहरतीति अतिक्रामतीत्यर्थः । तथाहि मण्डपशब्दादुत्पन्नार्थविशेषावगतिः मण्डं पिबतीति शब्दसिद्धौ कृतमन्वयमतिक्रामतीति समासपादे १५ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(१) तृतीयायाविहितः समासो विभक्त्यन्तरस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(२) अत्र स्तुतिः । एवं नाम मन्त्राणि विमलजातानि यतः करेणापि प्रचीयन्ते ।

(३) अत्र निन्दा । एवं नामासारमिदं यत् वाष्पेणापि छिद्यते ।

(४) निन्दात्र गम्यते । अनादेयत्वोद्भावनं निन्दा, एवमनादेयोऽयं यतः श्वभिरपि लिह्यते । अथवा अत्रापि स्तुतिः, एवं नामास्वादोदकः कूपः यतः श्वभिरपि लिह्यते ।

संस्कारस्य संस्कार्य्येण। अन्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्य्य-वाचिना सह षः स्यात्। दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः, गुड़ेन मिश्रा धानाः गुड़धानाः, गुड़पूपा इत्यादि। अश्वरथः गोयानं मणिमुकुटं कुङ्कुमवस्त्रं जलगर्गरी दधिभाण्डं धान्यकुशूल इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति यत्ने शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपद-लोपः। इति तीयः।

अथ चीयः।

च्या बल्याद्यैः। च्यन्तस्य बल्यादैः सह षः स्यात्। कुवेराय बलिः कुवेरबलिः। बल्यादिर्यथा।

बलिर्हितसुखे चैव रक्षितोऽन्ये प्रयोगतः।

आकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या, गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी, पितृदानमित्यादि।

विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्ये। तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-वाचिनः प्रकृतिवाचिना सह षः स्यात्। यूपाय दारु यूपदारु, कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यम्। अन्यत्न रन्धनाय स्थाली अश्वाय घासः। अश्वघासः वासगृहं रन्धनस्थालीत्यादि तु षीयेण।

नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता च। प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह च्यन्तस्य षः स्यात् नित्यं, वाच्यलिङ्गता च। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूः। वाच्य-लिङ्गताविधानात् यत्न वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र न स्यात्। तेन नृपाय अर्थः। मशकार्थो धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया

मशकनिवृत्तिरभिधीयते, अर्थशब्दस्तु प्रयोजनार्थः (१)। अत्र अप्रयोजनार्थार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयोजनार्थग्रहणं निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीषविधानार्थमिति कश्चित्। मशकस्यार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणहेनेत्यन्यः। इति चीषः ।

अथ पीषः ।

प्या मुक्ताद्यैः। प्यन्तस्य मुक्ताद्यैः सह षः स्यात्। पापान्मुक्त पापमुक्तः। मुक्तादिर्यथा ।

मुक्तो भीतिरपत्रस्तो जुगुप्सा-भीत-निर्गताः।

इतरः पतितोऽपेतो भयापोढ़ौ मताविह ॥

अस्याकृतिगणत्वात् वृश्चिकभीः अधर्मजुगुप्सुः तदन्यः वृत्तच्युतः भास्वद्ग्रावोद्गतः वेदवहिष्कृत इत्यादि। अनभिधानात् क्वचिन्न स्यात् महाप्रासादात् पतितः महाभोजनादपत्रस्त इत्यादि। इति पीषः ।

अथ षीषः ।

सम्बन्धे कृता च ष्यः सदा त्वकेन क्रीड़ाजीविकयोः। सम्बन्धे कृद्योगे च विहिता या षी तदन्तस्य स्याद्यन्तैः सह षः स्यात्, क्रीड़ाजीविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम्। राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः विप्रवस्त्रम्। गोस्वामी गवीश्वर इत्यादौ स्वामीश्वरेत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धे ष्येव, सम्बन्धषीबाधकत्रीविधाने ष्यप्राप्तौ चकारेण तदनुकर्षणात्। कृद्योगे यथा,

(१) मशकनिवृत्तिप्रयोजनको धूम इत्यर्थः ।

एधसो व्रश्चनः एधोव्रश्चनः, पलाशानां शातनं पलाशशातनम् इत्यादि । क्रीड़ायां—पुष्पभञ्जिका, मदनभञ्जिका, पुष्पप्रचायिका । जीविकायां—दन्तलेखकः, नखलेखकः, चित्रलेखकः ; नित्यसाद्वाक्याभावः (१) । क्रीड़ाजीविकयोर्ण्वको वक्तव्यः । क्रीड़ाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ।

न निर्द्धारणे सद्धार्थैक्तेन च । निर्द्धारणे वर्त्तमानङयोर्विहितक्तेन योगे च विहिता या षी तदन्तानां षो न स्यात् । नराणां क्षत्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा क्षीरिणी; अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः,(२) राज्ञां ज्ञातः, नराणां पूजितः । "कलहं स राममहितः कृतवा"निति तु अतीतक्तान्तेन षष्ठ्याः स्यात्, सम्बन्धष्ष्याः साद्वा (३) । इदमेषामुपगतम् (४) ।

---

(१) पुष्पभञ्जिकादिष्विति शेषः ।

(२) "कथं तर्हि पुरुषोत्तम इति ? यस्माच्चिर्द्धार्य्यते, यश्चैकदेशो निर्द्धार्य्यते, यत्र निर्द्धारणे हेतुस्तत्‌त्रितयसन्निधौ सत्येवायं निषेध इति "द्विवचनविभज्येति" सूत्रे कैयटः । यद्वा पुरुषेषूत्तम इति निर्द्धारणसप्तम्याः "संज्ञाया"मिति समासः । न चैवं "न निर्द्धारण" इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्" इति प्रौढ़मनोरमा । "* * * तच्चिन्त्यं, "संज्ञाया"मिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्मात् कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः"—इति तत्त्वबोधिनी । "अत्र निर्द्धारणे सप्तमीसमासोऽपि न स्यात्, निर्द्धारणे षष्ठीसप्तम्योरर्थतोऽभेदात्, षष्ठीसमासनिषेधवैफल्याच्च । न च गवामित्यादिवाक्यस्थितिरेव फलमिति वाच्यम् । समासविकल्पत्वादेव तत्सिद्धेः—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(३) रामेण महित इति कर्त्तृविहिततृतीयया तृतीयासमासः, अन्यथा रामस्य महित इति सम्बन्धे षष्ठी ।

(४) अत्राधिकरणे क्तः ।

ढघप्राप्तौ ढे। ढे घे च ष्याः प्राप्तौ सत्यां ढे या षौ तदन्तस्य षो न स्यात्। गवां दोहो गोपालकेन, समुद्रस्य बन्धो वानरैः। उभयप्राप्तौ ढे इत्यनेन यत्र नियमः (१) तत्रैवायं निषेधस्तेन इक्षु-भक्षिका विप्रस्य, अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र ष्याः षः स्यात् (२)। ओदनपाकः सूपकारस्य इत्यत्र तु ओदनस्येति सम्बन्धविवक्षायां षौ, ततोऽनेन न निषेधः।

तृषकाभ्यामहोत्रादिभ्याम्। होत्रादिभिन्नाभ्यां तृनन्त-षकान्ताभ्यां सह ष्यन्तस्य ञो न स्यात्। पुरां भेत्ता, अपां स्रष्टा, ओदनस्य भोजकः, तण्डुलस्यपाचकः। अहोत्रादिभ्यां किं? हवि-र्होता शचीभर्त्ता। पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्त्ता धारक इत्यत्र निषेधः। क्षत्रिययाजकः देवपूजक इत्यादि।

होत्रादिर्यथा—

होता पत्यर्थ-भर्त्ता च हन्ता याजकपूजकौ।
गणको रथपङ्क्तिभ्यां (३) स्नापकः परिचारकः।
उत्सादकोद्वर्त्तकाध्यापकाश्च परिवेषकः (४)।
प्रयोजक इमे प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

रथपंक्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र

---

(१) अस्त्रीविहितक्तयोगे ढघे क्तीत्यनेनेति शेषः।

(२) भक्षिकादीनां स्त्रीविहितक्तसाध्यत्वात् पूर्व्वोक्तनियमाभावे षष्ठीसमासः स्यादेवेति भावः।

(३) काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्यां बृहन्मुग्धबोधे च पङ्क्तिरित्यत्र पत्तिरिति पाठो दृश्यते।

(४) संक्षिप्तसारे बृहन्मुग्धबोधे च परिवेषक इत्यत्र तालव्यशकारो दृश्यते।

षप्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहकः सम्प्रदानबोधक इत्यादि । तन्‌साहचर्य्यात् षविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं, तेन तमोभेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् ।

व्यक्तच्छत्वानपूरणैः । व्यसंज्ञकक्तदन्तेन, शत्शानाभ्यां, पूरणत्यान्तेन च सह षान्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा, विप्रस्य प्रकृत्य, देवस्य कुर्व्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्व्वाणः, सर्व्वत्र सम्बन्धविवक्षायां षो । विप्राणां दशमः, छात्राणां पञ्चमः (१) । एभिः किं ? त्वदुपरि, मदुपरि । तथाच—"यत्कृतेऽरीन् व्यगञ्जीम समुद्रमतराम चे"ति भट्टिः । यस्याः कृते इति वाक्यम् ।

द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः, तैः सह षान्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शुक्लः जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तं—

कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गोशुक्लोगुण इत्ययम् ।
तेनैवमादिषु प्राप्तः समासोऽयं निषिध्यते इति (२) ॥

इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं, तेन गोशतं मत्सुखं त्वद्दुःखमित्यादि । यदुक्तं—

वैशेषिकगुणा नेह संख्यादुःखसुखादयः ।
गृहीता गोशतं सीतादुःखमित्यादिदर्शनात् ॥

---

(१) कथं तर्हि "ताम्यच्छुषष्ठाङ्कितसैकतानी"ति ? प्रमाद एवायमित्येके । वस्तुतस्तु षष्ठेषु षष्ठ षष्ठात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति प्रौढ़मनोरमा ।

(२) जयादित्यकारिकेयम् ।

द्रव्यात्मेति किं ? चन्दनगन्धः, कन्यारूपं, नदीघोषः, फलरसः, करस्पर्श इत्यादि, गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात्।

यदुक्तं—

न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम्।
चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते (१)।
एवं रूपादयस्तस्मात् समासो न विहन्यते॥ इति।

पटशौक्ल्यं अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दवमित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव। तथाच—

यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः।
तथा शौक्ल्यादयस्तेन पटशौक्ल्यादयः स्मृताः॥ इति भागुरिः।

अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्ष्ण्यादिना निषेधस्तेन काकस्य कार्ष्ण्यं, बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्र निषेधः, अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेत्याहुः। एवं (२) पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्तं, न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति।

समानाधिकरणैः। समानाधिकरणैः ष्यन्तैः सह स्याद्यन्तस्य षो न स्यात्। सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम्, ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गाः।

---

(१) भट्टकारिकेयम्। रामानन्दोऽप्येवमाह, यथा—तत्स्थैर्गुणैः षष्ठी समस्यते। तत्स्थैः केवलगुणस्थैर्गुणवाचकैर्गन्धादिभिः सह षष्ठ्यन्तस्य तत्पुरुषो भवतीत्यर्थः। यथा—चन्दनगन्धः हिमरूपं फलरस इत्यादि। गन्धादयो गुण एव वर्त्तन्ते न कदाचिद्गुणिनीत्यादि।

(२) एवमित्यनेन 'काकस्य कार्ष्ण्य'मित्यादिकं लक्षितमिति। काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्याञ्च एवमेव। "अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वा'दित्यादिनिर्द्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्" इति सिद्धान्तकौमुदी।

समानाधिकरणैः किं ? राजश्रियो गौरवं, कृष्णचरणौ वन्द्यौ । घृतस्य तीव्रो गन्धः, चन्दनस्य मृदुर्गन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावान्न स्यात् (१) । इति षोषः । .

अथ स्रोषः ।

स्याः शौण्डाद्यैः । स्यन्तस्य शौण्डाद्यैः सह षः॰स्यात् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । शौण्डशब्दः सुरापे रूढ़ः, इह तूपचारात् अक्षधूर्त्त इत्यभिधीयते । नन्वऽक्षेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावादेव कथं स्री इति चेत् सत्यं, प्रसक्तिक्रियाया वृत्ता(२)वन्तर्भावाद्विषयस्री । शौण्डादिर्यथा—

शौण्ड कितव संवीत प्रवीण व्याड़ पण्डिताः ।
सिद्ध साहसिकौ दक्षश्चतुरो निपुणः पटुः ।
कुशलश्चपलो धूर्त्तः शुष्कपक्वावधीत्यपि ।
मध्यार्थान्तस्तथा बन्धः परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अधिशब्दस्याधेयप्राधान्येऽत्र पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीनः, परेष्वधि पराधीनः, अध्युत्तरदात् सदैव ईनः केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति, वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणप्राधान्येऽधिशब्दस्य पूर्व्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु व-सः । यथा अधिस्त्रि अन्तर्वणमिति (३) । आकृतिगणोऽयम् ।

---

(१) अत्र गन्धादिना घृतादेः साक्षात् सम्बन्धो न तु तीव्रादिनेत्यसमासः ।

(२) वृत्तौ समासे इत्यर्थः ।

(३) अन्तर्व्वणं वनमध्यवर्त्ती वनव्यतिरिक्तो मध्यभाग उच्यते । तत्पुरुषे तु वनमेव मध्यभूतमित्यर्थः—इति गोयीचन्द्रः ।

त्र्ययेन नियमे । त्य-संज्ञक-यकारत्यान्तेन सह स्यन्तस्य षः स्यात् अवश्यकरणीयत्वे गम्यमाने सति । मासे एव देयमृणं मासदेयं, मासे समाप्ते सति ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षदेयमृणं, पूर्व्वाह्णगेयं साम, मासकरणीयम् । अन्नकृतमित्यादौ तु शौण्डादेराकृतिगणत्वात् । येनेति किं ? पर्व्वणि स्नातव्यम् ।

तत्राहोरात्रावयवानां क्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य, दिनावयवरात्र्यवयववाचिनश्च स्यन्तस्य क्तान्तेन सह षः स्यात्, निन्दायाञ्च । तत्र कृतं तत्रकृतं, तस्येदं तात्रकृतम्, आद्यचो ञ्रिः । मध्याह्नगतः, पूर्व्वरात्रकृतः, अपररात्रकृतः । अवयवेति किम् ? अह्नि कृतं, रात्रौ कृतम् । "दिनकृताः सिध्येयुः रात्रिवृत्तमावेदयत" इत्यादि धघयोः कृता बहुलमित्यनेन त्रीसात् । निन्दायां—प्रवाहे मूत्रितं प्रवाहमूत्रितं, (१) भस्मनि हुतं भस्महुतम्, उदकविशीर्णम् (२), अन्धकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना मूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते, तथाहि प्रवाह इव अनादेये कार्य्ये, मूत्रितमिव निष्फलं प्रवर्त्तनमित्युभयोरेव मुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते (३) इत्यादिक्रमेणार्थो बोद्धव्यः ।

---

(१) यथा स्रोतसि मूत्रिते न किञ्चिदवशिष्यते तथेत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(२) विशीर्णं गलितमित्यर्थः । • • • जलान्तरितत्वात् केनापि विशेषतो न ज्ञातमतो निष्फलत्वमिति निन्दा—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(३) एवंविधा हि शब्दा मुख्यार्थे प्रयुज्यमाना न क्षेपं गमयन्ति, नापि पूजां, यतस्त सिंहादयः शब्दाः ये पूजायां प्रवर्त्तन्ते, काकादयोऽपि ये कुत्सायां, तेऽपि गौण्या वृत्त्या । अन्यथा पूजाक्षेपयोरनभिगम इति समासपादे ४२ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

ध्वाङ्क्षार्थेन। ध्वाङ्क्षार्थेन सह सप्तम्यन्तस्य षः स्यात् निन्दायाम्। तीर्थध्वाङ्क्षः (१) तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव स्थित इत्यर्थः। एवं तीर्थकाकः, नगरवायस इत्यादि।

पात्रेसमितादयः। क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमितादयः षीषे निपात्यन्ते। पात्रे (२) एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्य्ये पात्रेसमिताः, आखनिके (३) खाते वक इव आखनिकवकः, वको यथा खातगतमेव भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति सः। मातरिपुरुषः प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः (४)। उडुम्बरे मशका इव एकस्था उडुम्बरमशकाः, यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः एकस्था एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अदृष्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थः। पिण्डामेव शूरः पिण्डीशूरः अन्यकार्य्याक्षम इत्यर्थः। एवं गेहेविजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते।

पात्रेसमिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः।
पिण्डीशूरो गृहेविजिती गेहेनर्द्दी गेहेनर्त्ती।
गेहेदाही गेहेदृप्तो गेहेमेही गर्भेदृप्तः।

---

(१) ध्वाङ्क्षः काकः। तीर्थध्वाङ्क्ष इत्यादौ पूर्ववत् मुख्यार्थपरित्यागेन तीर्थादि-शब्दानां ध्वाङ्क्षादिशब्दानाञ्च गौणेऽर्थे वृत्तिः। तीर्थध्वाङ्क्ष इति यथैव तीर्थे ध्वाङ्क्षो न चिरं स्थाता तद्वदन्योऽपि यस्तीर्थ इव कर्त्तव्ये ध्वाङ्क्ष इव अनवस्थित स तीर्थ-ध्वाङ्क्ष इत्युच्यते, कार्य्ये प्रत्यनवस्थितत्वमेवात्र क्षेप इति समासपादे ४२ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः।

(२) भोजनसमये इत्यर्थः।

(३) आङ्पूर्व्वात् खनु अ विदारे इत्यस्मात् खनो डडरेकेकवका इत्यनेन इकः।

(४) प्रतिषिद्धसेवीति यः प्रतिषिद्धमाचरति स मातरिपुरुष उच्यते। मातरि पुरुषत्वं निषिद्धं तद्वदन्यनिषिद्धाचरणेन क्षेपो गम्यते इति गोयीचन्द्रः।

गोष्ठेपण्डित गोष्ठेशूरौ गेहेक्ष्वेड़ी गेहेव्याड़ः ।
उडुम्बरक्रमिः पात्रेबहुलाः कूपकच्छपः ।
कर्णेचुरचुराश्चैव कूपमण्डूक इत्यपि ।
कर्णेटिरटिरा गेहेप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः ॥

येषां गणे व्याप्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्याप्तता। तथा च हृतस्त्वं पात्रेसमितैरिति भट्टिः। पात्रेसमितादीनां ह्यतिरिक्तसमान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयं, तेन परमाः पात्रेसमिता इत्यादौ न यः। बहुपात्रेसमिता इत्यादौ हः स्यादेव।

वनेकशेरुकाद्या नाम्नि। वनेकशेरुकाद्याः शौषे निपात्यन्ते संज्ञायाम्। वनेकशेरुकाः वनेकिंशुकाः पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यादि। वनेकशेरुकादीनां पात्रेसमिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनित्यार्थम्। पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यत्र न निर्द्धारण इति निषेधे प्राप्ते वनेकशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स इत्यन्ये। परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुकाः वनेकशेरुका इत्युदाहरन्ति। ते तु यत्र समुदाये निर्द्धार्य्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेध इत्याहुः। यद्यपि ह्रादित्यन्तपूर्व्वेदानामेव ग्रन्थकृता ष उक्तस्तथापि प्रान्तपूर्व्वेदानामप्यभिधानाज्ज्ञेयमिति। तथा च।

नञः। नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यात् (१)। न

---

(१) ..सुबन्तेन सह नञ्स्तत्पुरुषसंज्ञकः समासो वा भवति। स च स्वभावादुत्तरपदार्थप्रधान इति संक्षिप्तसारे (समासपादे १म सूत्रम्) तत्र गोयीचन्द्रः— "एवमनेकमित्यत्रैकवचनमुत्तरपदार्थप्रधानत्वे सिध्यति, तथाह्यत्र भ्रमवशात्

ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । नञोऽर्थौ हि द्विविधः पर्य्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति । यदुक्तम्—

प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥
अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

अब्राह्मण (१) इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधेः प्राधान्यं, प्रतिषेधांशे तात्पर्य्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यम्, अतएव पर्य्युदासनञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न कुर्व्वाण इत्यादौ विध्यंशे, तात्पर्य्याभावात् विधेरप्राधान्यं, प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य प्राधान्यम्, अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञः करोत्यर्थक्रियया सह सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावान्न

द्वित्वादावर्थे एकत्वस्यारोपितस्याभिधाता एकशब्द उपात्तसंख्य एव द्वित्वादीन् अभिदधातीति एकवचनमुपपद्यते । अनेकशब्दस्य सामानाधिकरण्यादप्येकवचनमेव नियतम् । यथा—"अनेकः प्राकृतः करेणुः प्रस्थितानेका" इति । अनेके अनेकेषामिति बहुवचनमपि कैश्चित् समाधीयते । किन्तु तद्भर्त्तृहरिणा न व्यवस्थितमिति वृत्तिकृता नाङ्गीकृतं, यतो "भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्मयः" इत्यपपाठ इति वृत्तिकृतोक्तम् । यदा तु विजातीयानामर्थानां प्रत्येकमनेकत्वं विवक्ष्यते, तदा अनेकस्यैवानेकत्वे द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । धवश्च खदिरश्च उभावनेकौ, धवश्च खदिरश्च पलाशश्च प्रत्येकतया इमे अनेके धवखदिरपलाशा इत्यत्रानेकशब्दप्रयोगो नास्त्येव, अनेकत्वस्य द्वन्द्वादेवाधिगतेः । अनेकैराचार्य्यैः खण्डशः प्रणीतं शास्त्रमित्येकत्ववृत्तेरेकस्य न विद्यते एकत्वं येष्विति वाक्ये बहुव्रीहिः कार्य्य इति ।

(१) एवञ्च सादृश्येन क्षत्रियादौ ब्राह्मणभ्रमः सम्भवति, स एव गौणब्राह्मणशब्दार्थोऽब्राह्मण उच्यते इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः ।

सः। नन्वेवं सति सूर्य्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे असूर्य्यम्पश्यानि मुखानि, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यं, न हि क्रियया सह सम्बन्धः सनिषेधकारणं, किन्तु अगमकत्वं ; तथाहि असूर्य्यंपश्यानीत्यादौ गमकत्वात् सः; किञ्चिन्न कुर्व्वाण इत्यादाव-गमकत्वान्न स इति। यद्वा असूर्य्यंपश्यानि मुखानि सूर्य्य-विषयकंदर्शनवद्भिन्नानि मुखानि, गैतकर्त्तृकपुनर्गेयभिन्नाः श्लोकाः, श्राद्धकर्म्मकभोजनवद्भिन्नो ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्य्युदास एवेति (१)। देवदत्तेन न भूयते, न स्थीयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात् प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक्।

प्राञ्चस्तु नञोऽर्थः षड्विधः। यदुक्तम्—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

यथा अब्राह्मणः, अपापम्, अघटः पटः, अनुदरी कन्या,

---

(१) "असुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा।"—इत्यत्र असुक्तेति प्रसज्य प्रतिषेधार्थ-नञ तत्पुरुषसमासो विधेयाविमर्षदोषघटकतया न युक्त इत्युपक्रम्य तत्र दर्पणकारेणोक्तं—"ननु अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः असूर्य्यम्पश्या राजदाराः इत्यादिवत् असुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न, अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात् तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम्। न च तथा, विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोक्त्रर्थेन कर्त्रंशेनैव नञः सम्बन्धात्। यदाहुः—

श्राद्धभोजनशीलोऽपि यतः कर्त्ता प्रतीयते।
न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्विधानतः॥ इति।

असुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव।"

अवेशी वेश्या, असुर इत्याहुः । असितम् इत्यादौ रूढ़िविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु नञ्समं येऽन्तर्भावयन्ति, तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् । न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्व्वनिपातानियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहुः (१) ।

ईषतो गुणवचनैः (२) । गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्पिङ्गलस्तस्यापत्यं ऐषत्पिङ्गलिः । एवं ईषद्विकटः ईषत्पीतः ईषदुन्नत (३)

---

(१) अत्र गोयीचन्द्रः —नञसमासं कालापाः कर्म्मधारयसमासेऽन्तर्भावयन्ति । तदसत्, उभयगतविशेषणविशेष्यभावस्याप्रसिद्धत्वात् । अनीलमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्यानियतत्वात् पूर्व्वनिपातानियम स्यादिति ।

अत्र कार्त्तिकेयः—ब्राह्मणस्य न (सदृशः), सुरस्य न (विरोधी), राज्ञो न (भेदाश्रयः) इत्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य अब्राह्मणः असुरः अराज इत्यादौ तत्पुरुष एव वाच्यः । यदा ब्राह्मणपदेन अप्रशस्तब्राह्मण उच्यते तदा नञः प्रागस्याभाववदर्थकतया कर्म्मधारय एव इति ध्येयमिति केषाञ्चिन्मतम् । वस्तुतोऽब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसदृशः ब्राह्मणाभावः, ब्राह्मणादन्य इत्यादयः षट् लभ्यन्ते । तत्र यदा अब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसदृशः कथ्यते तदा ब्राह्मणपदेन लक्षणया ब्राह्मणसदृश उच्यते, नञ्पदन्तु तमेवार्थं द्योतयति, नान्यमर्थं, तेन द्वयोरेकार्थता, अतएव कर्म्मधारयः स्वीक्रियते । यदा नञोऽर्थः सदृशः, ब्राह्मणस्य मुख्यार्थः तदैव द्वयोरर्थभेदेनैकार्थताभावात तत्पुरुष एव कथ्यते । मतमेतद्द्वयं शिष्टैरङ्गीकृतमेव । * * * किमतो तदसदित्युक्त्वा कर्म्मधारयवादिमतं यत् वांचिप्रवारिकैः प्रत्याख्यातं तत्कथमिदानीं मया न बुद्धमिति ।

(२) वचनग्रहणात् गतधन्नपीतादयः क्रियाशब्दा अप्यत्र गृह्यन्ते इति विद्यालङ्कारः ।

(३) ईषदुन्नत इति दैर्घ्यादिरूपपरिमाणार्थत्वेन गुणार्थक इति विद्यालङ्कारः ।

इत्यादि। ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रित-गुणक्रिययोरल्पत्व-बोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन सह न षो द्रव्यवाचित्वात् (१)।

पूर्व्वादेरंशिनैकत्वे। एकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह पूर्व्वादेः षः स्यात्। पूर्व्वं कायस्य पूर्व्वकायः अपरकायः उत्तरकायः पूर्व्वाह्णः मध्याह्नः सायाह्नः पश्चिमरात्रः। "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा"दिति भारविः। यद्यप्येकदेशे समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्ययोर्षसेनैव पूर्व्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवावयविसम्बन्धषाः षे कायपूर्व्व इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम्। षेषेऽसि राजदन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित्, तन्मते तु नेदं सूत्रमिति। एकत्वे किं? पूर्व्वं छात्राणां, पूर्व्वं वर्षाणाम्। पूर्व्ववर्षा इति तु वर्षाख्यस्यांशिन एकत्वात् (२)।

क्लीवार्द्ध तुर्य्य द्वितीय तृतीय चतुर्थ तुरीयाणां वा। क्लीवलिङ्गानामेषामेकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह षः स्याद्वा। अर्द्धं कायस्य अर्द्धकायः (३), तुर्य्यभिक्षा द्वितीयभिक्षा तृतीयभिक्षा

(१) गार्ग्यशब्दस्येति शेषः। अत्र गोयीचन्द्रः—"गुणवचनेनेति किम्? ईषद्गार्ग्यः, अयं जातिशब्दो द्रव्यवचनः गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रिययोः स्तोकतां गमयितुं शब्दः प्रयुज्यते, यथा गोतर इति जातावुत्कर्षाभावात् तद्ग्राहकस्य द्रव्यस्य गुणस्य प्रकर्षं गमयितुं प्रकर्षप्रत्ययः"।

(२) "अत्र यद्यपि ङस् नास्ति, तथापि एकत्वन्तु विद्यत एव। तथाचोक्तम्—आपो दाराः वर्षाः सिकता जलौकस इत्यादेरबहुत्वेऽपि बहुवचन"मिति गोयीचन्द्रः।

(३) अर्द्धं नपुंसकमिति पाणिनिसूत्रम् (२।२।२)। "समप्रविभागे अर्द्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम्। अर्द्धमित्येतन्नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योग"—इति काशिका। भाष्ये तु—"कथमर्द्धपिप्पलीति? समानाधिकरणो भविष्यति।

चतुर्थभिक्षा तुरीयभिक्षा । पक्षे कायार्द्धम् । तथाच "अपूपार्द्धं भक्षितं मये"ति भाष्यम् । एवं भिक्षातुर्य्यमित्यादि । एकत्वे किम् ? अर्द्धं धान्यानाम् । अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च इति एकशेषात् । अस्यानित्य-

---

अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात् षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूपार्द्धं मया भक्षितं, ग्रामार्द्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम्" इत्युक्त्वा पाणिनिसूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । "मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्"—इति कैयटः । "एतत् सूत्रं 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि—अर्द्ध-पिप्पलीति कर्म्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवेऽपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तत्राप्येषैव गतिः । अर्द्धाहारः, अर्द्धजरती-यम्, अर्द्धवैशसम्, अर्द्धोक्तम्, अर्द्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुं सूत्रमिदमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापि इष्टत्वात् । तथाच कालिदासः प्रायुङ्क्त—प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्येति"—इति प्रौढ़मनोरमा । तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव । संक्षिप्तसारेऽपि नपुंसकार्द्धेन सह षाष्ठिकसमास उक्तः (समासपादे ५ सूत्रम्) । अतएव तर्कवागीशेन भाष्यकारक्रमदीश्वरयोर्मतमनु-सृतम् । "एवं सति पुंलिङ्गेनाप्यर्द्धशब्देन अर्द्धग्राम इति स्यात् । नायं विरोधः, तस्यापीष्टत्वात्, यतो भाष्यकारेण अर्द्धं नपुंसकमिति पाणिनिलक्षणमेव निरस्तम् । तस्मादिहापि नपुंसकार्द्धेति कृतं स्पष्टार्थम् । अपभोजनं भोजनाप्पमित्यादि-सिद्ध्यर्थम् अपशब्दोऽप्यन्यैरत्र पठ्यते, तत्कर्म्मधारय-षष्ठीसमासाभ्यामेव साधनी-यम् । अर्द्धस्रोतः, अर्द्धदृष्टा, अर्द्धजरतीत्यसाकल्यवृत्तेरप्यर्द्धस्य तृतीयासमासः । ध्रुवमनयोरर्द्धेन वैषम्यं भवतीति वाक्येऽपि तत्प्रयोगो दृश्यते"—इति गोयीचन्द्रः । विधिना कृतमर्द्धवैशसमिति कुमारे ४।३१ ; प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्येति च कुमारे १।५० ; मल्लिनाथेन तु "अर्द्धं हरतीति अर्द्धहरा, शरीरस्यार्द्धहरां शरी-रार्द्धहराम् । कुलधुरन्धरादिवत् अवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात् समासः, अन्यथा त्वर्द्धस्य समप्रविभागवचनत्वात् अर्द्धशरीरेति स्यात्"—इत्युक्तम् ।

सत्वादेव षष्ठं कायस्येत्यादिवाक्यसत्त्वेऽपि वाग्रहणं पाक्षिकषोष-ज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छन्नानपूरणैरिति न षोषनिषेधः (१) ।

कालानां परिमाणिभिः (२) । कालवाचिनां परिमाणि-वाचिभिः सह षः स्यात् । मासो जातस्य मासजातः, द्व्यहो जातस्य द्व्यहजातः द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजातः (३) । यद्यपि द्रोणाढ़कादीनामेव परिमाणत्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र कालस्य गौण-परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात् (४) । तथाहि मासो जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिनीः सूर्य्यगतीर्गमयन्ति इत्यवच्छेदहेतव इति (५) ।

द्वा प्राप्तापन्नयोः । अनयोर्द्वान्तेन सह षः स्यात् । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । जीविकाप्राप्तः जीविका-

---

(१) ननु भिक्षातुर्य्यमित्यादौ पूरणार्थकशब्दयोगेऽपि व्यक्तच्छन्नानपूरणैरित्य-नेन न कथं षष्ठीसमासनिषेध इत्यत आह अस्येत्यादि ।

(२) परिमीयते परिच्छिद्यते यैस्तानि परिमाणानि परिच्छेदकानि, तान्येषां सन्तीति परिमाणिनस्तैः ।

(३) "यस्य हि जननादूर्द्ध्वं मासो गत स मासजात इति व्यवह्रियते । तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयोरन्तरालभावो मासो जननद्वारा जातमपि परि-च्छिनत्त्येव"—इति प्रौढ़मनोरमा । "कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथाहि—कियान् कालोऽस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं, स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्र्यात्मक एव संपद्यते" इति कैयटः । द्व्यह इति द्वयोरह्नोः समाहार इति वाक्ये द्विगुःसमासः, सङ्ख्याहोरात्र इत्यादिना षः ।

(४) कालस्य अखण्डकालस्येत्यर्थः, अखण्डकालस्यानवधित्वेनावच्छेदहेतुत्वा-भावात् । अवच्छेदः अन्यूनातिरिक्तता इति विद्यालङ्कारः ।

(५) जातस्य सम्बन्धिनीर्जातद्रव्याणामनुभूयमानजननावधिका आदित्य-गतीर्बोधयन्तीति, आदित्यगतीनामन्यूनातिरिक्तत्वबोधहेतवो भवन्तीत्यर्थं इति विद्यालङ्कारः ।

पन्न इति श्रश्रितादित्वात्। प्राप्ता जीविकां या सा प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्वग्रहणज्ञापकात् पुंवद्भावः (१)। एवं द्वितीया भिक्षाया द्वितीयभिक्षा इत्यादावपि।

स्वयंसाम्योः क्तेन। स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसंज्ञयोः क्तान्तेन सह षः स्यात्। स्वयं धौतः तस्येदं स्वायंधौतं, (२) सामिकृतम्। सामिशब्दोऽर्द्धपर्य्यायः, तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नेमिकृतम् अर्द्धकृतमित्यपि कश्चित्। कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्व्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् स्वयंचिरविलीनः स्वयंधर्म्मगत इत्यादि (३)।

कुप्राद्योर्नित्यम्। कु इत्यस्य प्रादेश्च व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यान्नित्यम्। नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरेणार्थकथनम्। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः, ईषज्जलं काजलं, प्रकृष्टः प्रगतः प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः। विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः विपुरुषः, दुष्टो जनः दुर्ज्जनः, शोभनो जनः सुजन इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः।

क्रान्तादावत्यादेर्द्वा। क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्द्वान्तेन

---

(१) प्राप्ता जीविका येन यया वेति बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन चरितार्थत्वेऽपि प्राप्तप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न स्यात्। प्राप्तराज इत्यादौ समासान्तप्रत्ययोऽपि न स्यादित्यततस्तत्पुरुषसमासाश्रयणमिति बोध्यम्—इति हरिनामामृतबोधम्।

(२) समासैकपदत्वे सति फलं दर्शयति स्वायंधौतमिति।

(३) क्तेन केवलेन समासासम्भवात् तदन्तग्रहणं तावद्भवतु सोपसर्गस्य कथं समासः? अत आह कृदन्तेत्यादि। कारकोपसर्गौ पूर्व्वौ यस्मात् स कारकोपसर्गपूर्व्वस्तस्य कारकोपसर्गपूर्व्वस्य कृदन्तस्येति शेषः। कारकोपसर्गाभ्यां सह समस्तोऽपि कृत् सर्व्वत्र कृदुग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः। विशेषणसमासेन सिद्धे सामिशब्दस्यैव पूर्व्वनिपातार्थं सामिग्रहणमिति गोयीचन्द्रः।

सह नित्यं षः स्यात् । अतिक्रान्तो वेलामतिवेलः, उद्गतो विद्याम् उद्विद्यः (१) ।

क्रुष्टादाववादेस्त्या । क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेस्त्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनम्, अवक्रुष्टः कोकिलेन अवकोकिलो वृक्षः सशब्दः कृत इत्यर्थः । सन्नद्धो वर्म्मणा संवर्म्मा, परिणद्धो वीरुद्भिः परिवीरुत्, सङ्गत-मशनेन समशनं, प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घटः, सुसङ्गतो वेलया सुवेलः, अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षो घट इत्यादि ।

ग्लानादौ पर्य्यादेश्चा । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्य्या-देश्चान्तेन सह नित्यं षः स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः, पर्य्याप्तं कुमार्य्यै अलंकुमारिः (२) । अलंशब्दस्य पाक्षिकः स इति कश्चित्, तन्मतेऽलं कुमार्य्यै इति वाक्यमपि । उद्युक्तो युद्धाय उद्युद्धः, अभिगतः श्रुतायाभिश्रुतः ।

क्रान्तादौ निरादेः प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादेः

---

(१) उभयत्र गवाद्यादेरिति ह्रस्वः । ननु अप्रधानस्य तेन ह्रस्वो विधीयते, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उच्यते—तस्य व्यभिचारो प्रागेव प्रतिपादितः । यो वेलामतिक्रान्तः स एवात्र प्रधानम् । यद्येवम् अतिवेल उद्विद्य इति बहुव्रीहिणापि सिध्यति । अर्थभेदोऽपि नास्ति, किमनेन लक्षणेन ? नैवं; यदि बहुव्रीहिः स्यात्तदा अतिनदि अतिभर्त्ता इत्यादौ कादिर्न्नद्यादेः (द्युतः कः) इति नित्यं कः स्यात्, अतिराजं इत्यादौ टः (षः) न स्यात्, अतिधर्म्म इत्यत्र अन् (धर्म्मादन्) स्यात्, अतिजाय इत्यत्र जानिः स्यात्—इति गोयीचन्द्रः ।

(२) कुमार्य्यै कुमार्य्यर्थम् अलं समर्थः अलंकुमारिर्वरः, तादर्थ्यचतुर्थीयम्—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

३६६। व्यं पूर्व्वम्। (व्यं १।, पूर्व्वं १।)।

परं व्यं पूर्व्वं स्यात् षे सति।

राजानमतिक्रान्ता अतिराजो, अतिस्त्री, अत्यङ्कः, अतिस्त्रिः।

प्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात्। निष्क्रान्तो वनात् निर्वणः, अपगतो ग्रामात् अपग्रामः, अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख इत्यादि।

क्वचिदन्यत्रापि। एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तः सत्त्वापि शिष्ट-प्रयोगदर्शनात् षः स्यात्। पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्व्वः (१) पुनः-शिल्पी अविनाभूतम् अविनाभावः सहभावः अन्यथोपपत्तिः (२) अध्वगन्तव्य इत्यादि।

अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य। स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहोपपदस्य नित्यं षः स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, ग्रन्थि-ग्रहः, धनक्रीतीत्यादि। हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात् ष एवोक्तः।

न द्वयादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः। द्वयादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुप्रादेरित्यनेन प्राप्तः षो न स्यात्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, अभिमन्युरर्ज्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः, त्रिगर्त्तेभ्यः परीत्यादि।

३६७। व्यम्। व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्द्दिष्टस्योप-

---

(१) पुनाराज इत्यत्र सख्यहोरात्र इत्यनेन, पुनर्गव इत्यत्र गोरतार्थे इत्यनेन अप्रत्ययविधानार्थं समासविधानम्। भूतपूर्व्वं इति भूतः पूर्व्वमित्यर्थः। एवम् अध्वा गन्तव्यः अध्वगन्तव्य इति।

(२) अन्यथोत्पत्तिरिति अन्यार्थोपपत्तिरिति च पाठान्तरम्।

लक्षकं, तेन पूर्व्वकाय: अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्व्वादीनां पूर्व्वनिपातो, न तु शाकं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति। अतिराजीति—अतिक्रान्ता राजानमित्यादिरूपेणार्थकथनमित्यन्ये। सख्यह्नोरात्र: ष: षगे च इति ष:, षित्त्वादीप्। अतिश्वीत्यत्र श्वनोऽत्यप्राण्युपमानात् इति ष:। अत्यह्न इत्यत्र सख्यह्नोरात्र इति षे सर्व्वैकदेशेत्यादिनाह्नोऽह्नादेश:। पूर्व्वपदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येत्यादि फलम्। एवम् अतिनदि: अतिभर्त्ता अतिधर्म्मा इत्यादौ कादयो न स्यु: अहत्वात्। अतिस्त्रिरिति—परपदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवाबादेरिति स्व:।

राजदन्तादिषु परम्। प्राप्तपूर्व्वनिपातं दं राजदन्तादिषु पठितं चेत् परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्त: लिप्तवासितं सिक्तसंमृष्टं नग्नमुषितं भ्रष्टलुठितं (१) अवक्लिन्नपक्वं अर्पितोदस्त: उप्तगाढ़:। समस्तु पूर्व्वकालस्य लक्षणस्य विषय:। उदूखलमुषलं तण्डुलक्लिन्नं चित्ररथवाह्लीकं विष्वक्सेनार्ज्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपस्वौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्ये स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्य्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ (२)। अलावूश्च कर्कन्धूश्च ते, ईदूतोर्वा परदे इति स्व:, ते च हन्भूश्च ता अलावुकर्कन्धुहन्भ्व:। उदूखलादिभिर्मुषलादीनां द्वे परनिपात:। विशेष्यविशेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित्।

---

(१) भ्रष्टलुञ्चितमिति संक्षिप्तसारे, भ्रष्टलुञ्चितमिति पाणिनीये।

(२) इत्योदाहरणेषु तु कस्यचित् बह्वच्त्वात् कस्यचिदनभ्यर्हितत्वात् कस्यचित् कनिष्ठादित्वात् परवर्त्तित्वप्रसक्तौ तन्निरास इति हृन्मुग्धबोधम्।

३९८। संख्याव्याद्रात्र्यङ्गुलिभ्यामः।

(संख्या-व्यात् ५।, रात्रि अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः १।)।

संख्याया व्याश्च पराभ्यां रात्र्यङ्गुलिभ्या-मः स्यात् यादौ, न तु तार्थे। अतिरात्रः अत्यङ्गुलः।

हरिणा त्रातो हरित्रातः। विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम्। अच्युतात् जातम् अच्युतजातम्। कृष्णस्य सखा कृष्णसखः,

---

एवं वनस्याग्रे अग्रेवनं, रात्रीणां गणो गणरात्रं, वाणस्य वारो वारवाणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरम् (१) अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थः, स्वः परं परश्च इत्यादि। शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्।

३९८। संख्या। मण्डूकगत्या यादावित्यनुवर्त्तते इति। न च तत्र यसे संख्यावाचिनो रात्रेः षविधानात् षगयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति। न च तत्र षित्त्वात् स्त्रियामीब्विधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यं, रात्रान्ताना-महोरात्रादित्वादेव पुंस्त्वात्। संख्याव्यादिति क्रनिर्देशाच्च यथासंख्यमित्यत आह—अतिरात्रः अत्यङ्गुल इति। गे तु द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्। एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं, द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य द्व्यङ्गुलं क्षेत्रं, द्व्यङ्गुला भूमिः। "भूमे-रप्यर्द्धमङ्गुल"मिति तु यवमानार्थोऽङ्गुलशब्दस्तथाच "अङ्गुलन्तु यवो मत" इत्यमरमाला। कृष्णसख इति—सख्यह्नरिति षः। महा-

---

(१) गृहान्तरमित्यत्र विशेष्यत्वात् गृहशब्दस्य कर्म्मधारये परवर्त्तित्वनिरासः। एतत्सर्व्वं गणपाठसामर्थ्यादिति बृहन्मुग्धबोधम्।

महाघासः, ग्रामतक्षः, मृगसक्थं, जालसरसं, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः।

३६९। मुख्यार्थोरसः। (मुख्यार्थोरसः ५।)।

मुख्यार्थादुरस्शब्दादः स्यात् यादौ। अश्वोरसं, मुख्योऽश्व इत्यर्थः। पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः।

इति षः।

घास इति—महतो महत्या वा घास इति वाक्यं, घासशब्दे परे महतस्तत्योराः। ग्रामतक्ष इति—ग्रामस्य तक्षा इति वाक्यं, कौटग्रामादिति षः। मृगसक्थमिति—मृगस्य सक्थि इति वाक्यं, पूर्व्वोत्तरमृगादिति षः। जालसरसमित्यत्र सरोऽनोऽयोऽश्मन इति षः। कालस्य कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं कालियह्रद इति परे। राजगव इति—गोरतार्थे इति षः। वर्षारात्र इति—वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं, सर्व्वैकदेशेत्यादिना षः।

३६९। मुख्या। मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं, तच्च तत् उरश्चेति तस्मात्। अश्वोरसमिति—अश्वस्य उर इति वाक्यम्। उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची, लक्षणया प्रधानार्थः, तथाहि यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः। मुख्यार्थादिति किं? मैत्रस्योरो मैत्रोरः। अवन्तिब्रह्म इति—अवन्तिर्देशभेदः, तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः। एवं सुराष्ट्रब्रह्मः कान्यकुब्जब्रह्म इत्यादि। देशादिति किं? देवब्रह्मा नारदः।

द्विगु-समासः, (गः)।

तस्यार्थे विषये, वाच्ये अपत्यार्थष्णिकादिकम्।
प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि। गस्त्रिधा त्रिप्रकारः, तत्र तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरदे परे एक इति। तस्यार्थे कृतगसात् तत्यस्य सत्त्वासत्त्वात्(१) तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि। अपत्यार्थं ष्णिकादिकञ्च (२) विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये, ष्णिकादिकस्य इसादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः (३)। यथा पञ्चसु

---

(१) तस्यार्थे तद्धितस्यार्थे कृतगसात् कृतद्विगुसमासात् तत्यस्य तद्धितप्रत्ययस्य अजादेरिसादेर्वेति शेषः सत्त्वासत्त्वात् विद्यमानत्वाविद्यमानत्वेन इत्यर्थः।

(२) ष्णिरेव ष्णिकः, छन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे कः, ष्णिप्रभृतिकमित्यर्थ इति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

(३) अपत्यार्थष्णिकादिकस्य इसादेश्च तद्धितस्यार्थे विषय एव द्विगुर्न तु वाच्य इत्यभिप्रायः।

अत्र दुर्गादासः—यत्र तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्व्वावस्थायां समासे कृते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ द्व्यादि, तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य ष्णप्रत्ययस्योत्पत्तेः पूर्व्वावस्थायां द्विमातृ एतयोरेकपदीभावे पश्चात् ष्णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव द्व्यौ संख्यासंभद्रादित्यादिना ङुरि कृते द्वैमातुर इति। एवं पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः। वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्म्मणि वाच्ये कारणकारकात् ढकेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवाबादेरिति ह्रस्वः। अजादेरिति किं? द्वयोर्मूर्द्ध्नोर्भवः द्विमूर्द्धन्य इत्यादौ विषये एव समासः स्यान्न तु वाच्ये इति। कार्त्तिकेय-गङ्गाधराप्येवमाहतुः।

कपालेषु संस्कृतः सूपः पञ्चकपालः सूपः, द्वौ वेदौ वेत्त्यधीते वा द्विवेदः द्वितन्त्र इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न ण्यादयः। पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्पिकं, द्विखारीकः, अर्द्धखारीणः, पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्व्वो गोः पञ्चगर्गरूप्यः, पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्य इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् ण्यादयः स्युरेव। ष्णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो ष्यः ष्णिकस्तदाद्या, अर्हति इत्यादिविहिता ये त्याः संज्ञायामेव तेषां, वेत्त्यादिभिन्नेष्वर्थेषु येऽजादयस्त्यास्तेषाञ्च ग्रहणं, तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हतीत्यादित्वेऽप्यसंज्ञायामष्णिकादित्वाद्वाच्ये गः। संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितैः क्रीतं पाञ्चलोहितिकमित्यादौ विषय एव गः ष्णिकादित्वात्। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं, द्विसाहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ संज्ञायामपि वा त्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः। एतत् सर्व्वं तपादे विशिष्य वक्तव्यम् (१)।

---

(१) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति पाणिनिसूत्रम्। (२।१।५१।) तत्र विषयद्विगुरेव दृश्यते न तु वाच्यद्विगुः। वोपदेवमते यत्र वाच्यद्विगुः पाणिनिमते तत्रापि तद्धितप्रत्ययो भवति भूत्वा च "द्विगोर्लुगनपत्ये" (४।१।८८) इत्यनेन तस्यैव उत्पन्नस्य तद्धितप्रत्ययस्य लुग्भवति। "यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्व्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनाप्रतिपत्तिगौरवमिति भावः" इति तत्त्वबोधिनी। संक्षिप्तसारेऽप्येवमेव। वोपदेवेन तु कातन्त्रमतमनुसृतमिति प्रतीयते। तथाच—"पाणिनिना तद्धितार्थविषय एव समासं कृत्वा पश्चादुत्पन्नस्य तद्धितस्य लोपार्थं "लुगनपत्ये" इत्यादि सूत्राणि

३७०। गैक्यादतोऽपात्रादेरीप्।

(गैक्यात् ५।, अतः ५।, अपात्रादेः ५।, ईप् ।१।)।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी।

पात्रादेस्तु—द्विपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम्।

३७०। गैक्या। गस्यैक्यं गैक्यं तस्मात्। पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात्। 'निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्त्यर्थं, तेन षोड़श-राजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि। पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम्। त्रिलोकीति--ईपः पित्करणादेव चगैक्य-वमित्यनेन न क्लीवत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति। एवं पञ्चपुली सप्तशतीत्यादि। ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेका-पूपीति चेत् सत्यं, दानक्रियया सम्भ्रमेण (१) वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति (२)। पात्रादेस्त्वित्यादि—द्विपात्रं

विहितानि। * * * यत्र यत्र परमते लुगस्ति तत्रास्मन्मते अभिधेये, यत्र च लुक् नास्ति तत्र विषयभूते समासोऽयमिष्यते इति"—इति चतुष्टयवृत्तौ २६४ सूत्र-टीकायां कविराजः।

(१) सम्भ्रमेण आदरेण, तथाच—सम्भ्रमः साहसेऽपि स्यात् सम्यगादरयो-रपि—इति मेदिनी। सम्भ्रमेण त्वरया वा इत्यर्थः, विलम्बस्य दानस्यानुचितत्वात्—इति विद्यालङ्कारः।

(२) दानक्रियाया बहुत्वेन एकापूपस्यापि बहुत्वं संगच्छते। तथाच एकम-पूपं गृहीत्वा सर्वेभ्यो ददातीति रूपेण एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति पाणिनीया व्यवस्थापयन्तीति कार्त्तिकेयः।

३७१। वानापः। (वा।१।, अन्-आपः ५।)। (१)

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा। पञ्चकर्म्मी पञ्चकर्म्मं, त्रिखट्वी त्रिखट्वम्।

३७२। तार्थे मानात् काण्डात्त्वक्षेत्रे।

(तार्थे ७।, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु १।, अक्षेत्रे ७।)।

त्र्याढ़की, त्रिकाण्डी रज्जुः। क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः।

त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुःशतं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्। अत इति किं? त्रिजगत् पञ्चपटु।

३७१। वा। मण्डूकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या, वा इत्यत्राऽप्रश्लेषाद्वा अ-इत्यस्य लाभः (२)। वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः। तथाचानन्तावन्ताभ्याम् अ ईप् च स्यादित्यर्थः। तेन पञ्चकर्म्मं त्रितक्षमित्यादि स्यात्। असेपस्तसंज्ञकत्वेन पञ्चकर्म्मी त्रितक्षीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः।

३७२। तार्थे। इहाकारत्यो नानुवर्त्तते, परत्र वा ग्रहणात् (३)। तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात्, काण्डशब्दात्तु क्षेत्र-

---

(१) (वा।१।, अ।१।, अन् आपः।५।) इति वा पदच्छेदः।

(२) केचित्तु मण्डूकगत्या संख्याव्यादिति सूत्रादतोऽनुवर्त्तनमङ्गीकुर्व्वन्ति, तन्न युक्तं, सन्निहितस्योपोऽनुवृत्तित्वेन निराकाङ्क्षत्वात्, सूत्रे अकारस्य लाभेऽपि तद्व्याख्यानगौरवाच्च इति कार्त्तिकेयः।

(३) अत्र अप्रत्ययो नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात्, वापि नानुवर्त्तते परत्र वा ग्रहणात्। ईवेवानुवर्त्तते इष्टत्वात्। इष्टतोऽनुवृत्तीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति न्यायात्। इति कार्त्तिकेयः।

३७३। पुरुषाद्वा। (पुरुषात् ५।, वा।१।)।

त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा। त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि, त्र्यहः।

भिन्ने वाच्ये। त्र्याढ़की—त्रय आढ़का मानमस्या इति वाक्यम्। एवं द्वौ द्रोणौ मानमस्या द्विद्रोणी द्व्याढ़कीत्यादि। त्रिकाण्डीति—त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यम्। एवं द्विकाण्डीत्यादि। सर्व्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्र-त्यस्य लुक्। अक्षेत्रे इति किं? त्रिकाण्डा भूमिः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, क्षेत्र-भक्तिः क्षेत्रैकदेशः। मानात् किं? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्, सुपञ्चालादौ संख्यापूर्व्व-परिमाणार्थसंवत्सरसंख्यानां पृथग्ग्रहणेन कालसंख्ययोरपरि-माणार्थत्वात्। समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव।

न वितस्त्याचितकम्बल्यात्। तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात्। द्वे वितस्ती मानमस्या द्विवितस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्या।

३७३। पुरु। तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा। त्रिपुरुषीति—त्रयः पुरुषा मानमस्या इति वाक्यम्। एवं द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा। त्रिसखमित्यादि—त्रयाणां सखीनां समाहार इति वाक्यम्। क्रमेण सख्यह्नोराज्ञः, गोरतार्थे, नावोऽर्द्धात्रे च, खार्य्या वेति ष-प्रत्ययः। त्रिखारि—षाभावपक्षे चगैक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे ह्रः। त्र्यह इति—त्रयाणाम् अह्नां समाहार इति वाक्यं, सख्यह्नोराज्ञ इति षे सर्व्वैकदेश इत्यत्र ऐक्यनिषेधात्

३७४। द्विवेर्व्वाञ्जलेरः।

(द्वित्वेः ५।, वा ।१।, अञ्जलेः ५।, अः १।)।

द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि, द्व्यङ्गुलं त्रिरात्रम्।

पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्गप्रियः।

इति गः।

अह्नो नाह्नादेशः, अहोरात्रादित्वात् पुंस्त्वम्। एवं द्व्यहः। अनेकत्वे तु द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः त्र्यह्न इत्यादि स्यादेव।

३७४। द्विवेः। वाग्रहणात् मानात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः। तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्जलेरः स्याद्वा अतार्थे गे (१)। द्व्यञ्जलमिति—द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति वाक्यम्। पक्षे द्व्यञ्जलि। एवं त्र्यञ्जलं त्र्यञ्जलि, द्वावञ्जली जलमस्य द्व्यञ्जलजलः द्व्यञ्जलिजल इत्यादि। तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः। द्व्यङ्गुलमित्यादि—संख्याव्यादित्यः। उत्तरदगमाह पञ्चगवधन इति। आदौ त्रिभि र्द्वे र्द्वः, पश्चात् धनशब्दे परे पूर्व्वयो र्द्वयो र्गः, गसे

---

(१) तद्धितार्थे द्विगौ न भवतीति तर्कवागीशमतम्। पाणिनिमिलोचनक्रमदीश्वरगङ्गाधराणामपि मतमेतत्। दुर्गादासकार्त्तिकेयौ तु "द्वित्रिभ्यां परादञ्जलेः अः स्याद्वा तद्धितार्थे द्विगौ। द्वावञ्जली परिमाणमस्य द्व्यञ्जलं जलं, पक्षे अप्रत्ययाभावे अलवाचित्वात् क्लीबत्वम्" इत्याहतुः। पुरुषाद्वा इति पूर्व्वसूत्रादनुवृत्तावपि कथमत्र वा ग्रहणमिति तौ नाहतुः।

अव्ययीभाव-समासः, (वः)।

वः क सामीप्य-सादृश्य-साकल्यानुक्रमर्द्धिषु।
वीप्सा-पर्य्यन्त-योग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे।
शब्दप्रादुर्भावाभाव-यौगपद्येष्वनेकधा॥

गोरुत्तरदत्वात् गोरतार्थे इति षः (१)। एवं द्विनावंधनः द्विखार-धनः द्विखारीधनः द्व्यङ्गप्रिय इत्यत्र नावोऽर्द्धात् गे च, खार्य्याः वा, सङ्ख्याहोरात्र इति क्रमेण षः, षेऽङ्गोऽङ्गादेशः। द्वे अङ्गी जातस्य द्व्यङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः षः, पश्चात् पूर्व्वयो र्दयो र्गः। अभि-धानात् उत्तरदे गसो नित्य एव, तेन पञ्चगोधनम् इति न स्यात्। अन्ये तु समाहारः संघः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृतं संघरूप-तार्थे ग निराकरणार्थमित्याहुः (२)। परे तु दिग्वाचिपूर्व्वदानामपि गमुक्ता पूर्व्वस्यां शालायां भवः पौर्व्वशालः पूर्व्वा शाला प्रिया अस्य पूर्व्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति।

इति गसः।

इदानीं वमाह। वः केत्यादि। वपूर्व्वदानां सो वस उक्तः।

---

(१) तादृशार्थप्रतिपत्तिकरे बहुव्रीहौ सत्यपि पदमध्ये समासविहितकार्य्यार्थं उत्तरपदे द्विगुरभिहित इति गङ्गाधरः।

(२) "तद्धितार्थे समाहारे द्विगुः संख्यायाः" इति सङ्क्षिप्तसार सूत्रम् (समास-पादे ११८)। ननु पञ्चानां गवां समाहार इति वाक्ये समासान्तप्रत्यये कृते, पुनस्तस्य लुकि, तद्धितार्थद्विगौ गोशब्दात् समासान्तनिषेधात्, पञ्चगुरित्यनेन भवि-तव्यम्, न तु पञ्चगव इत्यतआह समाहार इति। तथाच समाहारस्यवे न पुनस्तद्धितार्थे समास इति भावः। गोयीचन्द्रस्य टीका द्रष्टव्या।

३७५। वात् क्तेर्म्मोऽतोऽप्याः।

(वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६।)।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते मः स्यात् नतु प्याः।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम्।

अप्याः किं? कृष्णस्य समीपात् गतः, उपकृष्णात् गतः।

स च क्त-सामीप्याद्यर्थेषु (१) गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्रामाण्यान्नित्यं स्यात्। क्त-सामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः। परसूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम्।

३७५। वात्। अप्या इति पृथग् दकरणं 'लुक् परा'दित्यत्रा-ननुवर्त्तनार्थम्। कृष्णमधिकृत्येत्यादि। यद्यपि क्त इति सामान्ये-नोक्तं तथाप्यभिधानात् द्वीप्योरर्थ एव ज्ञेयः। एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि। अन्ये तु स्यर्थ एव वसं कुर्व्वन्ति। नित्यत्वादस्य द्वीस्यन्तदेनार्थकथनम्। उपकृष्णादिति—अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितम्। एवं कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भमित्यादि। "दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च" इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि न सः अनभिधानात्। गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि शिरसो घट इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात्।

---

(१) अत्र सामीप्य-सादृश्य-साकल्य-योग्यत्वानां धर्म्मवाचकत्वेन निर्द्देशात् एवं वक्ष्यमाणोदाहरणस्थले धर्म्मिवाचकत्वेन निर्द्देशाच्च उभयत्वैव स्यात्, तेन उप-कृष्णं भूमिः, उपकृष्णं भूम्या इत्यादि, अन्येषु विशेषो नास्तीति गङ्गाधरः।

३७६ । त्वीम्स्रो र्वा ।

(त्वी-स्योः ६॥, वा ।१।) ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्य्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

३७७ । लुक् परात् ।

(लुक् ।१।, परात् ५।) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्तेर्लुक् स्यात् ।

३७८ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६।, सः १।, अकाले ७।) ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

हरेः सदृशं सहरि । काले तु सहपूर्व्वाह्णम् ।

---

३७६ । त्वी । अकारान्तात् वात् परयोस्त्वीस्योर्मः स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमद्रम् उन्मत्तगङ्गम् एकविंशति-भारद्वाजमित्यादौ समृद्धिनदीसंख्यावयवेभ्यः स्या न वा मादेशः ।

३७७ । लुक् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवाद्वेत्यत्र वाग्रहणात् । क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह क्तेरिति ।

३७८ । सहः । वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन वे इत्यर्थः । हरेः सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये वः, सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात् । एवं सदृशः किख्याः सकिखि, हरेः सादृश्यं सहरि गुरोः, सकिखि कुक्कुरस्येत्यादौ । किखिः खेखीति ख्यातः शृगालभेदः । तथाच— "किखिः शृगालभेदे स्या"दिति विश्वः ; वानरीति केचित् । सह-

तृणेन सह सकलमत्ति सतृणम्। ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि। रूपस्य योग्यं अनुरूपम्। शिवस्य पश्चात् अनुशिवम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि। पापस्याभावः अपापम्। चक्रेण युगपदेहि सचक्रम्। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम्।

पूर्व्वाह्णमिति—पूर्व्वाह्णस्य सदृशमित्यर्थः। कालस्य निषेधान्न सहस्य सः। तृणेन सहेति—यदर्थं यद्गृहीतं तत्र तस्याशेषत्वं साकल्यम्। सतृणमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्येति—अनुक्रम (१) आनुपूर्व्वीम्, अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्व्व्येण प्रविशतीत्यर्थः। मद्राणां (२) समृद्धिरिति—सुमद्रं वर्त्तते सुभिक्षं वर्त्तते, मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः। यदा समृद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः। यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादित्वात् य एव, यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति, समृद्धा मद्राणां

---

(१) अनुक्रमश्चात्र यौगपद्यं, तेन ज्येष्ठपरिहाराभावविशिष्ट-प्रवेशादिरिति विद्यालङ्कारः। "अनुक्रमे चाह अनुज्येष्ठमिति—ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया, न तु कर्म्मणि, अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथगुपादानं विफलं स्यात्। अत्राकर्म्मकोऽयं क्रमधातु"रिति दुर्गादास-गङ्गाधरौ।

(२) देशभेदे तथानन्दे पुमान् मद्रः प्रकीर्त्तितः।
यदा मद्रा नदीभेदे स्त्रियां तत्रेति शासनम्॥
इति गङ्गाधरधृतकोषवचनम्।

विशेष्यमाणत्वात्। विष्णुं विष्णुं प्रतीति—यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः, तथापि धिक्समयेत्यनेन वीप्सायां प्रतिना द्वैविधा-मानर्थक्यात् वाक्यस्थितिः। वीप्सार्थस्य तेनोक्तत्वान्न द्विः। अग्नि-ग्रन्थपर्यन्तमधीते इति—यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति, तथाप्यग्निग्रन्थ-पर्यन्तमधीते ततोऽन्यन्नाधीत. इत्यस्यासाकल्यार्थं वचनम्, एवं सालोकमधीते, असकलेऽप्यध्ययने आलोकपर्यन्तं पठतीत्यर्थः। रूपस्य योग्यमिति—अनुरूपं ददाति, रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः। शिवस्य पश्चादिति—अनुशिवं भक्ताः। एवमनुरथं पादाताः, रथानां पश्चादित्यर्थः। मेघदूते—"तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेय"-मिति तु पौसात्। अत्र स्विवर्जनमिति परे (१)। शक्तिमनति-क्रम्येति—यथाशक्ति ददाति, एवं यथाबलमधीते इत्यादि। हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति—प्रादुर्भावः प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रका-शते इत्यर्थः (२)। एवम् इतिपाणिनि उद्विक्रमादित्यमित्यपि (३)। अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति। अभावः संसर्गाभावः (४) स

---

(१) अत्र सर्व्वनामशब्देन सह अव्ययीभावसमासो न भवतीति पाणिनीयानां मतमित्यर्थः। अतएव तदनु इत्यादौ नाव्ययीभावः।

(२) तद्रूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समास इति प्रौढ़मनोरमा तत्त्वबोधिनी च। शब्देति ग्रहणात् हिमालयो नाम इत्यत्र, तथा दिलीप इति राजेन्दुरित्यादौ च न समासः, अर्थप्रकाशनार्थत्वात्—इति विद्यालङ्कारः।

(३) उत्शब्दोऽपि प्रकाशनार्थकः, तथाच मेदिनी—"उत् प्रकाशे विभागे च"त्यादि—इति विद्यालङ्कारः।

(४) यद्यपि प्रागभावो ध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च संसर्गाभावस्तथापि सामयिका-त्यन्ताभाव एवात्र गृह्यीत इति विद्यालङ्कारः।

च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपक एव, (१) तेन अर्थाभाव (२) अत्यन्ताभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणम्। अत्रार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः, यथा अपापं, मक्षिकाया अभावो निर्मक्षिकम् इत्यादि। ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञा ब्राह्मणत्वधर्म्मो निषिध्यते, गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते, अतो नास्त्युभयत्रार्थाभावः, अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात्। अत्यन्ताभावो यवनस्य दुर्यवनं, दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति। अत्ययः शीतस्य अतिशीतम् (३) अत्ययो वसन्तस्यातिवसन्तमित्यादि। अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वंसा-

(१) यद्यप्यभावस्य निरूपणत्वेन नास्ति भेद, तथापि यस्यासावभावः स सम्बन्धी भिद्यते। तद्भेदाच्चाभावस्याप्युपकल्पितो भेद इति कातन्त्रटीका (२७२सू)।

(२) अर्थाभावः क्वचिद्देशे सर्व्वथैवाभावो वस्तूनां, न तूत्पन्नस्य पश्चादिति कातन्त्रटीका। अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव, अन्योन्याभावस्य तु सर्व्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन अर्थपदमुपात्तम्। अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञ्साधारणाव्ययेन भवति। नञ्तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्व्वत्र, क्वचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः। अतएव निर्म्मक्षिकम् अपापमित्यादिवत् अनुपलम्भ इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतो नाशपर्य्यायात्ययस्य पृथग् ग्रहणात् प्रागभावनिरासार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं, तेन प्रागभावाभिप्रायेण कपाले अघटमित्यादिर्न प्रयोगः, न वा अपदार्थस्य शशशृङ्गादेरभावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिः, एषामलौकिकतयार्थत्वाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेः इत्युक्तं सिद्धान्तकौमुदीटीकायां तारानाथेन।

(३) यद्यपि कस्यचिदतीतत्वे कस्यचिद्वर्त्तमानत्वेऽपि अतिशीतमिति भवति, तथापि शीत ऋतुप्रध्वंसेऽयं प्रयोग इति विद्यालङ्कारः। अतिशीतं शीतान्यतीतानि ध्वस्तानीत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला।

भावः (१) स च नात्यन्ताभावः किन्तु शीतादिप्रध्वंसः संसर्गाभाव एव (२)। यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि। गतोपभोगस्तु (३) विद्यमानस्यैव यौवनादेर्वर्त्तमानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावोऽव्ययश्चेति। चक्रेण युगपद्धेहीति—यौगपद्यम् एककालता, सचक्रं निधेहि, युगपच्चक्रं निधेहीत्यर्थः (४)। सहः सोऽकाले इति सहस्य सः। यौगपद्येष्विति त्वनिर्द्देशादन्येष्वर्थेष्वपि, तेनावधारणे गम्यमाने-यावदिति व्यस्य नित्यं वस इत्यत आह यावन्त इत्यादि। अवधारणमियत्तापरिच्छेदः, इयदेवेति निश्चय इत्यर्थः (५)। यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः, (६) एवं यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणानामन्त-

---

(१) अतिक्रम इति—अतीतत्वमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः।

(२) अर्थाभावस्तु सर्व्वथैव कचित्प्रदेशे वस्तुनः संसर्गाभावः, न तु वस्तुनः प्रध्वंसः, अतः अव्ययोऽत्र अर्थाभावान्निद्यते इति गोयीचन्द्रः।

(३) अत्र तु उपभोगस्य सामयिकात्यन्ताभाव इत्यर्थः। एतस्तु उपभुज्यते अस्मिन्निति उपभोगः उपभोगवर्त्तमानकाल इत्यर्थः। गतश्चासावुपभोगश्चेति कर्म्मधारयः, उपभोगवर्त्तमानकालाभाव इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः। सम्प्रति नोपभोगकालः, किन्तु गत आगमिष्यति वेति कालोपाधेर्ध्वंसः प्रागभावो वेत्यर्थः। यद्वायमुपभोगकालादन्य एवेत्यन्योन्याभाव इत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला (८९८ सू)।

(४) युगपच्छब्दस्याव्ययत्वेऽपि अगमकत्वात् युगपच्चक्रमिति वाक्ये न समासः, तेन चक्रं युगपन्निधेहि नत्वनेकवारमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः। हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थ इति दुर्गादासः।

(५) संख्यया परिमाणेन वा अन्यूनानतिरिक्तीकरणमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः।

(६)। श्लोकानामियत्तया प्रणामानामियत्ता विवक्षिता इत्यर्थ इति दुर्गादासः।

यस्व (१) यावद्वृद्धं आनयस्व (२) इत्यादि। अवधारणे किं? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं, कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारित-मित्यर्थः(३)। एवमसादृश्यार्थे वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथमिति, ये ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्ति-ष्ठन्ति। यथाशक्ति ददातीत्यत्रानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्व्वेणैव इति। सादृश्ये तु यथावृद्धास्तथा युवानः (४)। इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादेवेति ज्ञापितम्।

अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे। अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यं स्यात्। स्वःप्रति सायंप्रति सूपप्रति शाकप्रति, स्वर्गादेः स्तोकमित्यर्थः (५)। अल्पत्वे किं? वृक्षं प्रति द्योतते विद्युत्, वृक्षं लक्ष्यीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः।

एकद्वित्रिचतुरऽक्षशलाकानां परिणा द्यूतपराजये। द्यूत-पराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात्। एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि। एकादिशब्दैरत्र एवाभि-धीयते, द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि एकेनाक्षेण हारि-तमित्यादिक्रमेणार्थः, तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका

---

(१) यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः।

(२) यावन्तो वृद्धाः पञ्च वा षड्वा सम्भवन्ति तावदेवानय इति गोयीचन्द्रः।

(३) संख्यानिश्चयः परिमाणनिश्चयो वा न कृत इत्यर्थ इति विद्या-लङ्कारः।

(४) "वृद्धसदृशा युवान इत्यर्थः।

(५) न सुखप्रति दारिद्रे इति प्रयोगरत्नमाला। दारिद्रे अल्पमपि सुखं नास्तीत्यर्थः। एवम् अस्यत शाकप्रति - इति तट्टीका।

नाम द्यूतं, तत्र यदि पञ्च उत्तानाः अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति, अन्यथापाते पातयिता हारयतीति। एवम् अक्षपरि, शलाकापरि—अक्षेण शलाकया वा परिहारितमित्यर्थः। इहाक्षशलाकयोरेकत्वे (१) वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्, न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति।

अनोर्दैर्घ्यसमीपयोः। अनयोर्वर्त्तमानस्यानोः स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात्। अनुयमुनं मथुरा, यमुनेव दैर्घ्येत्यर्थः। अनुवृक्षं नदी, वृक्षस्य समीपा इत्यर्थः। धर्म्मिवचनस्यानोरनेन सः, सामीप्यधर्म्मवाचिनस्तु पूर्व्वेणैव। यथा अनुवृक्षं, वृक्षस्य सामीप्यमित्यर्थः। अनयोः किं ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, वृक्षं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः।

नाम्नि नदीभिरन्यार्थे। नदीवाचिभिः शब्दैः सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये। उन्मत्त-गङ्गं, लोहितगङ्गं(२), शनैर्गङ्गं, तूष्णींगङ्गं—चत्वारि देशनामानि।

---

(१) नतु द्वित्वबहुत्वयोरित्यर्थः। तथाच अक्षाभ्याम् अक्षैः शलाकाभ्या-मित्यादि नोदाहर्त्तव्यम् अनयोर्द्वित्वादिनिषेधादिति प्रयोगरत्नमाला (९०२ सू) अक्षेण परिहारितमित्यर्थकथनेनैतत् सूचितं, अक्षादयः करणतृतीयान्ताः समस्यन्ते इति—इति विद्यालङ्कारः।

(२) अतिवेगवत्तया अनवरतं तीरभूमिभङ्गकारिणीति उन्मत्ता इव गङ्गा यस्मिन्, मृत्तिकादिलोहितयोगात् लोहिनी गङ्गा यस्मिन्निति विग्रह इति प्रयोग-रत्नमालाटीका। एतत्तु अर्थकथनमात्रं नतु वाक्यं; तथाच—"नित्यसमासत्वात् वाक्यमेषां न विद्यते" इति गोयीचन्द्रः।

नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् शीघ्रगङ्गो देशः। अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेणा चेति कृष्णवेणा (१)।

तिष्ठद्ग्वाद्याः। तिष्ठद्ग्वाद्या वसंज्ञका निपात्यन्ते।

तिष्ठद्ग्वादिषु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम्।
खले-संक्रियमाणाभ्यां लूयमानाच्च संस्कृतात्।
लूनाद्यववुषे पूत पूयमानात् यवस्तथा।
आयतीपुण्यपापाव्यात् समा अथ समं समात्।
भूमिः पदातिरित्येतौ सुनिर्दुरपरात् समम्।
प्ररथं प्रमृगं प्राह्णमपसव्यं प्रदक्षिणम्।
सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्तं तथापदिशमित्यपि।
षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः॥

तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवञ्च (२)। खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवं, संक्रियमाणयवं लूयमानयवं संस्कृतयवं लूनयवं खलेवुषमित्यादि। पूता यवा यस्मिन् काले स कालः पूतयवं, पूयमानयवम्। आयत्याः समाः संवत्सरा आयतीसमम्। एवं पुण्यसमं

(१) वेणा नदीविशेष इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। तत्त्वबोधिन्यां तारानाथकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च कृष्णवेणीति पाठो दृश्यते, काशिकायान्तु कृष्णवेण्णा इति। तर्कवागीशटीकायाः पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु गूढ़-प्रकाशिकानामिकायां प्रयोगरत्नमालाटीकायाञ्च (६१० सू.) वेन्वा इति पाठो दृश्यते। संक्षिप्तसारे तु वेन्वा इति।

(२) तिष्ठद्गु प्रदोषो रात्रिर्वा। वहद्गु प्रातःकालो दिवा पूर्वाह्णो वा। आयतीगवं प्रदोषः। खलं धान्यादिमर्दनस्थानं. खलेयवं वसन्तः। लूयमानयवं शिशिरः। खलेवुषं हेमन्तः इति प्रयोगरत्नमाला तट्टीका च (६११ सू.)।

पापसमम् अघसमम्। समत्वं भूमेः समभूमि समंभूमि। एवं समं-पदाति समपदाति। पूर्व्वदार्थप्राधान्य एव वसः, परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति ष एव। समाः पदातयो यस्मिन् समपदातीति पारायणम्। समशब्दस्य वा सममादेशो निपातनात्, समंभूमि समंपदातीत्यन्ये। समार्थसममिवि व्यस्य आभ्यां सह वस इति कश्चित्। शोभनत्वं समस्य सुषमं, निःषमं दुःषमं अपरसमम्। एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं, प्रमृगं प्राह्णमपसव्यं प्रदक्षिणमिति। परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्रादयोनित्यमिति ष एव। सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात्। एकत्वमन्तस्य एकान्तम्। दिशोर्मध्यमपदिशमिति। अस्याकृति-गणत्वात् अप्रदक्षिणमित्यादि(१)। इह यद्यत् कार्य्यं लक्षणेन न सिध्यति तत्तत् सर्व्वं निपातनाज्ज्ञेयम्। तिष्ठद्ग्वादीनां वादन्यः सो न स्यात्, यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि। वसस्तु स्यादेव, तथाच—"आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगव"मिति भट्टिः (२)।

अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्या वा। आभिमुख्ये वर्त्तमान-

---

(१) अत्राप्रदक्षिणसम्प्रत्योः पृथक्पाठस्त्वेतेषां समासान्तरनिषेधार्थं इति वृहन्मुग्धबोधम्। पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु संक्षिप्तसारे च अप्रदक्षिण-मित्यत्र अपदक्षिणमिति, काशिकायां तारानाथकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च अपरदक्षिणमिति पाठो दृश्यते।

(२) भट्टौ ४। १४ ; तत्र भरतः—"तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावो यस्मिन् स तिष्ठद्गु कालः, रात्रेः प्रथमनाड़िका, तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य दुह्यन्ते। आयन्ति गोष्ठं गावो यस्मिन् काले स आयतीगवं कालः अर्द्धास्तमितभास्करः, प्रायशस्तत्रैव गवानयनात्" इति।

योरभिप्रत्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वी तदन्तेन सह वः स्याद्वा । अभ्यग्नि प्रत्यग्नि, पक्षे अभ्यग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति, अग्निं लक्ष्यीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्निर्लक्षणं, तेन पतङ्गानां पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यादाभिमुख्यमपि द्योत्यते, अतएव अग्नेरभिमुखमेव पतङ्गाः पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठत इत्यर्थः (१) । आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति (२) । लक्षणद्वेऽति किं ? स्रुघ्नं प्रतिगच्छति, स्रुघ्नान्मथुरास्खलितो दिङ्मोहात् स्रुघ्नमेव निवर्त्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वी किन्तु ढ इति ।

आङ्पर्य्यपवहिरञ्चां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा । आपाटलिपुत्रं परित्रिगर्त्तम् अपत्रिगर्त्तं (३) वहिर्ग्रामं प्राग्ग्रामं हृष्टो देवः । पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परि त्रिगर्त्तेभ्य इत्यादि । वहिरादिसाहचर्य्यादाङादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु (४) एवेह ग्रहणं, तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्म्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः (५) । वहिरङ्गो गुण

---

(१) तथाच अग्निलक्ष्यं शलभकर्त्तृकमग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः ।

(२) अत्र अभिना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो द्योत्यते, न त्वाभिमुख्यमिति गोयीचन्द्रः ।

(३) अपपरी वर्ज्जनार्थौ इति प्रयोगरत्नमाला । तेन त्रिगर्त्तान् वर्ज्जयित्वा इत्यर्थः । त्रिगर्त्तशब्दो लाहोरसन्निहितदेशविशेषस्य संज्ञा ।

(४) तेन अपपरि इत्येतयोर्वर्जनार्थे एव, आङ् इत्यस्य मर्य्यादाभिविध्योरेवेति बोध्यव्यम् ।

(५) एतेनैतत्प्रतिपादितं क्रान्ताद्यर्थव्यतिरिक्तोऽस्य विषय इति गोयीचन्द्रः ।

इत्यत्र त्वन्यदार्थप्राधान्यात् ह्रः। बहिरङ्गं प्राग्ग्राम (१) इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यसात्।

पारे मध्ये ष्ठा। पारे मध्ये इत्येतयोः ष्ठन्तेन सह वः स्याद्वा। पारेगङ्गं, मध्येकाशि। सूत्रनिर्देशात् ष्ठा अलुक्। पक्षे पारे गङ्गायाः, मध्ये काश्याः। गङ्गापारं, काशीमध्यम् इति तु षीषात्। एके तु अग्रेऽन्तरोर्ग्रहणं कृत्वा अग्रे रामस्य अग्रेरामम्, अन्तःप्रयागस्य अन्तःप्रयागमित्यप्याहुः।

संख्याया विद्याजन्मैकयोगे। विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र, तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा। द्वौ मुनी व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्यया पाणिनिकात्यायनयोर्मुन्योरेको योगः (२)। पूर्व्वशार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनिरागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्यात् ह्रः। एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विमुनि शब्दानुशिष्टः, द्विमुनिरागम इत्याहुः (३)। द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं (४) द्वयोर्गार्ग्ययोर्दशानां भारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः। एके तु अनेकसंख्याया एव वसं विधाय एकमुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति।

समाहारे नदीभिश्च। समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह

---

(१) बहिश्च तदङ्गञ्चेति, प्राक् चासौ ग्रामश्चेति वाक्यम्।

(२) जनकतासम्बन्धे इत्यर्थः, उभयोरेव व्याकरणजनकत्वात् इति विद्यालङ्कारः।

(३) शब्दानुशिष्टैर्व्याकरणस्येत्यर्थः।

(४) भरद्वाजवंशोद्भवानां दशसंख्येत्यर्थः।

३७८। शरद्विपाड़यश्चेतोमनोविडुपानद्धिमवद्दिद्दिवनडुद्दिक् चतुर्य्यत्तदोऽः।

(शरद्—तदः ५।, अः १।)।

एभ्यः अः स्यात् वे। उपशरदम्।

संख्यावाचिनो वः स्यात्। द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं, सप्तगोदावरम् (१)। समाहारे किम्? एकनदी।

३७८। शरत्। शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानच्च हिमवांश्च दिव्च द्यौश्च अनड्वांश्च दिक् च चत्वारश्च यच्च तच्च तत् तस्मात्। उपशरदमिति—शरदः समीपमिति वाक्यम्। एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपदिवं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति। वे किं? चतसृणां दिशां समाहारः चतुर्द्दिक्, तथाच—"चतुर्द्दिगीशानवमन्य मानिनी"ति कालिदासः। अन्ये तु पथि-दृश्-उपसत् कियदनसः शरदादौ पठन्ति, अयश्चेतोमनोविड्दिवस्तु नाहुः।

---

(१) यद्यपि गोदावरी एकैव, तथापि सप्तपदसमभिव्याहारात् तत्पदेन तीर्थावगाहनमन्त्रपठितसप्तनद्यो गृह्यन्ते, तीर्थत्वेनाविशेषात्, तेन गङ्गा यमुना गोदावरी सरस्वती नर्म्मदा सिन्धुः कावेरी च इत्यर्थः। अयमव्ययीभावो द्विगोर्बाधकः विशेषत्वात्। ननु पञ्चनदमित्यत्र द्विगुसमासकरणे कोदोषः? उच्यते—समाहारद्विगौ क्लीवत्वात् सुमोरेव अम्भावः स्यात्, अव्ययीभावे तु पञ्चमीभिन्नसर्व्वविभक्तेरम्भाव इति। अतएव सप्तगोदावरं स्नाता इति सप्तम्यन्तादिप्रयोगाभाव एव दोष इत्यर्थः इति प्रयोगरत्नमालाटीका (९०६)

३८०। जराया जरस् च।

(जरायाः ६।, जरस् ।१।, च ।१।)।

उपजरसम्।

३८१। सरजसोपशुने। (सरजस-उपशुने १॥)।

निपात्ये।

३८२। सम्परःप्रत्यनुभ्योऽक्ष्णः।

(सम्-परस्-प्रति-अनुभ्यः ५।।।, अक्ष्णः ५।)।

समक्षम्।

३८०। जरायाः अः स्याद्वे तस्मिन् जरसादेशश्च। उपजरसमिति—जरायाः समीपमिति वाक्यम्।

३८१। सर। सरजसश्च उपशुनश्च ते। रजसा सह सकलमत्ति सरजसं, साकल्ये वः, सहः सोऽकाले इति सहस्य सः। हे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु। सरजसतामवनेरपां निपातः इति किराते चिन्त्यम्। शुनः समीपम् उपशुनं, श्वयुवमघोनामिति ते निषेधेऽपि वस्योत्वं निपातनात्। सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरजः प्रतिश्व इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात्।

३८२। सम्परः। सञ्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते तेभ्यः। एभ्यः परादक्ष्णः अः स्याद्वे। समक्षमिति—अक्ष्णोः समीपमिति वाक्यम्। पर इति कृतसान्तात्वशब्दे परे मनीषादित्वात् परिशब्दस्या-

३८३। अनः। (अनः ५।)।

अनन्तात् अः स्यात् वे। अध्यात्मम्।

३८४। क्लीवाद्वा। (क्लीवात् ५।, वा।१।)।

उपचर्म्मं उपचर्म्म।

दिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणम्। अक्ष्णः परि परोक्षम्, आङ् पर्य्यप-वहिरञ्चामित्यादिना वः (१)। अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्ष-मिति वीप्सायां व इत्याहुः। एके तु अक्ष्णोः परः परोक्षं, पार-स्करादित्वात् सुम् इत्याहुः। अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम्, अभि प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः। वीप्सायामित्यन्यः। प्रत्यक्षो घट इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षशब्देन प्रादिसात्। अक्ष्णोः समीपमन्वक्षं, सामीप्ये वः।

३८३। अनः। अध्यात्ममिति—आत्मानमात्मनि वा अधि-कृत्य अध्यात्मं, कार्थे वः। अत्ये न्वोर्लोपीताविति नलोपे ययो-रित्यादिना अलोपः।

३८४। क्लीवात्। क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्याद्वा वे। उपचर्म्म-मित्यादि—चर्म्मणः समीपमिति वाक्यं, सामीप्ये वः। एवं प्रत्यहं प्रत्यहः, वीप्सायां वः।

---

(१) अक्ष्णः परमिति विग्रहे * * * निपातनात् परस्योकारादेशः, परोक्षम् परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्श आद्यचि—इति सिद्धान्तकौमुदी। अक्ष्णः परमिति—अविषय इत्यर्थः, इन्द्रियविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपर इति तत्त्वबोधिनी।

३८५ । झप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरे र्व्वा ।

(झप्—गिरेः ५।, वा ।१।) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि ।

इति वः ।

षट् समासाः ।

३८६ । पथ्यप्पुरः से ।

(पथिन्-अप्-पुरः ५।, से ७।) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

---

३८५ । झप् । झप् प्रत्याहारः । झप् च नदी च पौर्णमासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तत्तस्मात् । झबन्तान्नद्यादेश्च अः स्याद्वा वे । पुनर्व्वाग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । उपसमिधमित्यादि—समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपदृशदम् उपतडितम्, पक्षे उपसमित् इत्यादि । उपनदमित्यादि—नद्यादीनां स्वरूपस्य ग्रहणं, नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि उपगिरम् उपगिरि, "अनुगिरमृतुभिर्वितायमानामिति माघः (१) । इत्यव्ययीभावः ।

३८६ । पथ्यप् । पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् । स

---

(१) शिशुपालवधे ७ । १, गिरौ ऋतुभिर्वितन्यमानामित्यर्थः ।

३८७। द्यन्तर्गेर्योऽपोऽनात्।

(द्वि-अन्तर्-गी: ५।, ई ।१।, अ: १।, अप: ६।, अनात् ५।)।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ई: स्यात्।

द्वीपं अन्तरीपं समीपम्। अनात् किं? प्रापम्।

३८८। समापानूपौ। (समाप-अनूपौ १॥)।

निपात्यौ। समापो देवयजनं, अनूपो देश:।

इति सामान्यार्थम्, अत: षट्सूदाहरति सखिपथावित्यादि। सखा च पन्थाश्च तौ, रम्य: पन्था यत्र, महांश्चासौ पन्थाश्चेति, दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति स्या आकारादेश:। चतुर्णां पथां समाहार:, पथ: समीपे, विमला आपो यस्मिन्। विष्णुपुरमिति—विष्णो: पूरिति वाक्यम्। यद्यपि अदन्त: पुर-शब्दोऽस्ति तथापि पुरशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम्।

३८७। द्यन्त। द्वौ च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात्, न अ: अनस्तस्मात्, ई इति लुप्तप्रोक्तं दम्। द्विशब्दान्त:शब्दौ अनदन्तावेव। अनवर्णान्तेभ्य इति गेर्विशेषणम्। एभ्य इति—द्विशब्दादन्त:शब्दादनवर्णान्ताद्गेरित्यर्थ:। द्वीपमित्यादि—द्विर्गता आपो यत्र इति वाक्यम्। एवम् अन्तर्गता आपो यत्र, सम्यगापो यत्रेति। एषां रूढ़शब्दत्वादेतद्व्युत्पत्तिमात्रम्। एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि। प्रापमिति—प्रगता आपो यत्र इति वाक्यम्। एवं परापमिति।

३८८। समा। निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि। समीचीना आपो यत्र, अनुगता आपो यत्रेति

३८८। सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये, ऽन्त्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा।

(सम् तुम् ।१॥, मनः-कामे ७।, अवश्यं ।१।, ल्ये ७।, अन्त्यलोपं २।, सम्-मांसौ १॥, तु ।१।, हित-तते ७, पाक-पचने ७।, वा ।१।)।

सम् तुम्च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्त्यलोपं याति; सम् हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयो र्वा।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः, सहितः संहितः, सततः सन्ततः, मांस्पाकः मांसपाकः मांस्पचनं मांस-पचनम्।

वाक्यम्। अन्यत्र समोपमन्वौपमिति। अन्ये तु समाङ् पूर्व्वादपः समापमिति साधयन्ति।

३८८। सम्। सम् तुम् इति लुप्तप्रोदं, (१) सम् च तुम् च तौ, सौत्रत्वादौलुक्। मनश्च कामश्च तत्तस्मिन्। अन्त्यस्य लोपः अन्त्यलोपस्तम्। सम् च मांसश्च तौ। हितश्च ततश्च तत्तस्मिन्। पाकश्च पचनश्च तत्तस्मिन्। स इत्यनुवर्त्तते। ल्ये तव्यादौ। हित-तते मांसः पाक-पचने इति पदद्वयकरणात् सम्मांसा-वित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हित-ततयोर्मांसः पाकपचन-योरिति। सकाम इत्यादि -- सम्यक् कामो यस्य, सम्यङ् मनो

---

(१) सम् इति तुम् इति च लुप्तप्रथमैकवचनं मनःकामाभ्यां यथासंख्य-निरासार्थमिति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

३६० । धुरोऽनचस्याः ।

(धुरः ५।, अनचस्य ६।, अः १।) ।

राजधुरा । अचस्य तु अचधूः ।

यस्य, रन्तुं मनो यस्य, रन्तुं कामो यस्य इत्यादि वाक्यम् । अवश्य-सेव्य इति—अवश्यं शब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वात् ब्यान्तेन सह वा यसः । असे तु अवश्यं सेव्य इति । तथाच भट्टवार्त्तिकं—"सम्ब-न्धानुभवोऽवश्यमेषणीयश्च लिङ्गिन" इति । सहित इत्यादि—सम्यक् हितं प्राप्तं येन इति वाक्यम् । सततमित्यादि—सम्यक् ततमिति प्रादिसः (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्य-मित्यत्र नित्यम् । मांसपाक (२) इत्यादि – मांसस्य पाकः, मांसस्य पचनम् इति वाक्यम् । सम्मांसौ त्विति – तुशब्दो भिन्नक्रमार्थ-स्तेन वाशब्दस्य पूर्व्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गिप्रादुरादि-व्यवधानेऽपि (३) । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकर-णीय इत्यादि ।

३६० । धुरो । धुरः अः स्यात् से, न तु अचसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति—राज्ञो धूरिति वाक्यं, स्त्रीत्वादाप् । अचधूरिति—अचस्य धूरिति वाक्यम् । अचो रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठवि-शेषस्तस्य धूर्भारः । एवं दृढधूरच इत्यादि ।

---

(१) अत्रापि सम्यक् ततमस्येति बहुव्रीहिरिति दुर्गादास कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः ।

(२) मांसपाक इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न विसर्ग इति दुर्गादासः ।

(३) अन्त्यलोपं यातीति शेषः ।

३९१। ऋचः। (ऋचः ५।)।

ऋचः परः अः स्यात् से। अर्द्धर्चम्।

३९२। नञ्बह्वोर्माणवक-चरणे।

(नञ्-बह्वोः ५।, माणवक-चरणे ७।)।

अनृचो माणवकः, बह्वृचः चरणः। अन्यत्र अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्।

३९३। प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः।

(प्रति-अनु-अवात् ५।, साम-लोम्नः ५।)।

प्रतिसामं प्रतिलोमम्।

३९१। ऋचः। अर्द्धर्चमिति—अर्द्धम् ऋच इति वाक्यम्। सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्रः।

३९२। नञ्। नञ् च बहुश्च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। माणवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन्। नञबहुभ्यां परस्मा ऋचः अः स्यात् क्रमात् माणवकचरणयोर्वाच्ययोः (१)। अनृक् सामेति (२)—अक्षतसान्तत्वात् वा के अनृकं बह्वृकमित्यपि।

३९३। प्रत्य। प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात्। एभ्यः पराभ्यामाभ्यामः स्यात् से। प्रतिसाममिति—प्रतिगतं साम इति प्रादिसः, प्रतिगतं साम यस्येति वा हः, साम साम प्रति इति वीप्सायां वा वः। एवं प्रतिलोममिति। एवम् अनुसामम् अनुलोमम् अवसामम् अवलोमम्।

---

(१) माणवको बटुः, चरणं वेदशाखा। (२) साम सूक्तञ्च वेदांशविशेषौ।

३८४ । अक्ष्णोऽचक्षुषि ।

(अक्ष्णः ५।, अचक्षुषि ७।) ।

गवामक्षीव गवाक्षं । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

३८५ । ब्रह्महस्तिराजपल्यात् (१) वर्च्चसः ।

(ब्रह्म—पल्यात् ५।, वर्च्चसः ५।) ।

ब्रह्मवर्च्चसं हस्तिवर्च्चसं राजवर्च्चसं पल्यवर्च्चसम् ।

---

३८४ । अक्ष्णो । अनेत्रार्थादक्ष्णः अः स्यात् से । गवामक्षीव इति (२)—गावो जलानि तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि, वातायने रूढ़स्तु पुंलिङ्गः (३) । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्षं, लवणमक्षीव लवणाक्षं, सर्व्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः । विशालाक्षः पद्माक्ष इति तु हसात् । विप्राक्षीति—विप्रस्य अक्षीति षीषात् ।

३८५ । ब्रह्म । ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पल्यश्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्च्चसः अः स्यात् से । ब्रह्मवर्च्चसमिति—ब्रह्मणो वर्च्च इति वाक्यम् । एवं हस्तिवर्च्चसं राजवर्च्चसं पल्यवर्च्च-

---

(१) "अत्र पत्यवेत्यपपाठः । भाष्ये काशिकावृत्तौ कौमुद्याञ्च पल्येत्येव पठितत्वात् । कौमुदीटीकायां तत्त्वबोधिन्यां पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजीति व्याख्यातत्वाच्च । रामतर्कवागीशेनापि पल्येत्येव पठितं व्याख्यातञ्च" इति बृहन्मुग्धबोधम् । संक्षिप्तसारेऽपि पल्येत्येव पाठः । कातन्त्रे तु पत्ये-त्येव (१८५सू) ।

(२) षष्ठ्यन्तविशिष्टे लक्षणाज्ञापनार्थमेव इत्यन्तः, न तु समासघटकत्वं तस्य—इति गङ्गाधरः ।

(३) गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची । षष्ठीसमासः—इति तत्त्वबोधिनी ।

३९६। समवान्धात् तमसः।

(सम्-अव-अन्धात् ५।, तमसः ५।)।

सन्तमसम्।

३९७। श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम्।

(श्वोवसीयस—निःश्रेयसम् १।)।

एते निपात्याः।

समिति। वर्चस्तेजस्तथाच—"तेजःपुरीषयोर्व्वर्च्च" इत्यमरः। "पलमुन्मानमांसयो"रिति रुद्रः। पलमुन्मानमर्हतीति पल्यम्, उन्मानप्रकारेण रच्यं द्रव्यमित्यर्थः। सर्व्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा व्रीहेरवस्थापनं पल्यमित्युक्तम्। यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वास्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम्।

३९६। सम। एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से। सन्तमसमिति—सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः। एवम् अवहीनं तमः अवतमसम्। अन्धयतीति अन्धम्, अन्धत्व इकच्चये—अस्मात् पचादित्वादन्, अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः (१)।

३९७। श्वो। निपातो ह्यर्थविशेषे, तेन श्वोनिर्भ्यां श्रेयसः श्वसो वसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते। वसुमत्-शब्दादीयसु, लुङ्महद्बहिनामिति मतोर्लुक्, ओमंश्चेति डित्त्वादुकार-लोपे वसीयःशब्दः शक्त्या श्रेय आह। श्वोऽनागतेऽह्नि वसीयः

---

(१) यत् तमः अन्धं करोति तदुच्यते। * * * ध्वान्त तमसयशब्देन सन्तमसादिसिद्धौ लक्षणमिदं सन्तम इत्यादिरूपनिवृत्त्यर्थम्- इति गोयीचन्द्रः (२२१सू)। ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसन्तमः। विष्वक् सन्तमसम्—इत्यमरः।

३९८। तप्तान्ववाद्रहसः।

(तप्त-अनु-अवात् ५।, रहसः ५।)।

तप्तरहसम्।

३९९। प्रत्युरसानुगवे। (प्रत्युरस-अनुगवे १॥)।

एते निपात्ये।

श्वोवसीयसम् (१)। एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः, श्वःश्रेयसं निःश्रेयसम् (२) उभयत्र मयूरव्यंसकादित्वात् सः। यद्यपि श्वः-शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयःश्रेयशब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात्। निश्चितं श्रेयो निः-श्रेयसमिति प्रादिसः।

३९८। तप्ता। एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से। तप्तरहसमिति—तप्तमिव तप्तं, तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम्। अकथ्यं यद्भवेत् वाक्यं तत् तप्तरहसं विदुः इति (३)। एवम् अनुगतं रहः अनुरहसम्। अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः (४)।

३९९। प्रत्यु। उरसि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, (५) स्यर्थे वः।

---

(१) श्वोवसीयसम् कल्याणमित्यर्थ इति कातन्त्रे। २८७ सू.) तन्मते श्ववसीयम् शब्दः।

(२) श्वश्रेयसं कल्याणम्। निःश्रेयसं निर्व्वाणमिति कातन्त्रे (२८८ सू.)।

(३) अथवा—"परेषामनधिगम्यं हि यद्रहो वह्नितप्तवत्।
तप्तञ्च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुः॥" इति प्रौढ़मनोरमा।

(४) अवहीनं रह इति प्रादिसमासः, अथवा अवहीनं निन्दितं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः—इति गोयीचन्द्रः। तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव। अवगतं रह इति दुर्गादास-कार्त्तिकयौ।

(५) प्रत्युरस लोम इति कातन्त्रे (२९० सू.)।

४०० । **गोरध्वनः ।** (गोः ५।, अध्वनः ५।) ।

प्राध्वो रथः ।

४०१ । **पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः ।**

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमेः ५।) ।

पाण्डुभूमो देशः ।

गवामनुदीर्घम् अनुगवं शकटम्(१) अनोर्दैर्घ्यसामीप्ययोरित्यादिना वः। अन्यत्र उरः उरः प्रति प्रत्युरः, वीप्सायां वः। गवां पश्चात् अनुगु, पश्चादर्थे वः।

४००। गोः परादध्वनः अः स्यात् से। प्राध्व इति—प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं, कुप्रादोर्नित्यमिति सः। प्रगतोऽध्वा येन इति वा हः।

४०१। पाण्डू। एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से। पाण्डुभूम इति—पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम्। एवं पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा। उदीची भूमिरस्यां नगर्याम्, उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा। कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्यां कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति। कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् (२)।

---

(१) गौरिव शकटमपि दीर्घमित्यर्थ इति गोयीचन्द्रः।

(२) पाणिनीयवार्त्तिके काशिकायां संक्षिप्तसारे दुर्गबोधे च कृष्ण इति पाठो दृश्यते। तथाच—

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्व्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः।
गोदावर्य्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥ इति काशिका।

कातन्त्रे तु कृष्टेति पाठः (१८३ सू)।

४०२ । सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

(सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्याम् ५॥, च ।१।) ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०३ । निसः शतो डः ।

(निसः ५।, शतः ५।, डः ।१।) ॥

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

---

४०२ । संख्याया । संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चनदमित्यादि—पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । चकारात् द्वे भूमी यत्रेति ।

४०३ । निसः । निसः परात् शदन्ताड्डः स्यात् से । निस्त्रिंश इति—निर्गता त्रिंशत इति वाक्यं (१), क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः । अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य एवेत्याहुः । एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःषष्टिः निःसप्ततिः इत्यादि ।

गोष्टश्चाद्या । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वः (२) पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं, षोषः (३) । द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषं,

(१) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य, निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्ग इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्वा इत्येव इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) द्वन्द्वे न भवति, पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी इति काशिका (५।४।७७) समासान्तरे न भवतीति गोयीचन्द्रः (२७५ सू) ।

४०४। सूत्सुरभिपूते र्गन्धादिर्वातूपमानात्।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गन्धात् ५।, इः १।, वा ।१।, तु ।१।, उपमानात् ५।) ।

• सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः।

त्रीणि आयूंषि समाहृतानि त्र्यायुषं, समाहारे गः (१)। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः, प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः। क्रियया सह सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सुच्, तयोस्तावतीशब्देन मयूरव्यंसकादित्वात् सः (२)। एषां विशेषार्थविशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा, पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी, द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्व्यायुस्त्र्यायुर्द्विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात्।

४०४। सूत्। सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तत्तस्मात्। एभ्यः पराद्गन्धात् इः स्यादुपमानात्तु वा। सुगन्धिरिति—शोभनो गन्धोऽस्येति वाक्यम्। एवम् उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः, सुरभिर्गन्धोऽस्य सुरभिगन्धिः, पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि इ एवास्य विषयः। अत्र यदा समवायसम्बन्धेन (३)

---

(१) अद्विगौ तु द्वयोरायुः द्व्यायुः—इति गोयीचन्द्रः (२८२ सू)।

(२) तावतीशब्देन तु यावदपेक्षेण द्रव्यवृत्तिना संख्याशब्दस्य सामानाधिकरण्याभावात् विशेषणसमासो न भवतीत्यत आह—मयूरव्यंसकादित्वादिति—इति गोयीचन्द्रः।

(३) नतु संयोगसम्बन्धेन इत्यर्थः। अतएव परगन्धेन गन्धांशेन स्यादिति कार्त्तिकेयः। "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति पाणिनीयवार्त्तिकम्

(५।४।१३५)। "एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलं च। सुगन्धिर्वायुः। नेह—शोभना गन्धा गन्धद्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिक" इति सिद्धान्तकौमुदी। "एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं नतु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः। वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान् इयमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्रा इति दर्शनात्।

गन्धस्तु सौरभे लेशे गन्धके गर्वलेशयोः।
स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः॥ इति कोषाच्च।

एतेन 'महीभृतः पुष्पसुगन्धिरादटे', 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादि व्याख्यातम्; केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः। तथाच भट्टिः—"आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध' इति। व्याख्यातञ्च जयमङ्गलायां—गन्धस्येति इकारः समासान्तो न, गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा—इति। अतएव 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटं हरिदत्तोक्तम्" इति प्रौढ़मनोरमा। संक्षिप्तसारमतेऽपि गुणवाचिनो गन्धादेव इ प्रत्ययः नतु द्रव्यवाचिनः। तन्मते आघ्रायीत्यादि भट्टिप्रयोगे गन्धशब्दस्य द्रव्यवाचित्वात् न इः। तथाच—पृथिव्या एव गन्धवतीत्वात् न गन्धवहो गन्धवान् भवति, किन्त्वरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् संयुक्तसमवायेन सुगन्ध इति विशेषणं, तस्मादयं गन्धशब्दोऽरविन्दमाचष्टे। माघे तु 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ मधुनि' इति गुणवाच्येव गन्धशब्दः, सहकारद्रवसंक्रमणात् मधु गुणवत्। तथाच भट्टवार्त्तिकं—'तिलाश्चम्पकसम्पर्कात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्। रसालगन्धास्तद्वच्च सर्व्वे सांक्रामिका गुणाः'। पवने तु गन्धसंक्रान्तिर्नास्ति तस्यापार्थिवत्वात्। ये तु वैशेषिकादयो गुणसंक्रान्तिं न मन्यन्ते, तन्मते भग्नबालसहकारसुगन्ध इति भवति; अतएव गन्धादेति चान्द्राः—इति गोयीचन्द्रः (४६६ सू)। आघ्रायीति भट्टौ ९।१०; अत्र भरतः—सुरभीत्यादौ समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणम्, अत्र तु परम्परया गन्धसम्बन्धान्न इ प्रत्ययः। सुगन्धिरिति पाठे विकारसंघेत्यादिना सुगन्धशब्दात् स्वार्थे ष्णिः। कश्चित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः। अगन्धादेर्वा इति कालापा" इति। मल्लिनाथमते गजदानसुगन्धिना, मधुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः (माघे ६।५०), अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा (नैषधे) इत्यादयः प्रयोगाः कवीनां निरङ्कुशत्वात् सोढ़व्या इति। (रघौ ४।४५ श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या)।

४०५। नाच्चार्यां स्वतेः सख्यादेरः।

(न ।१।, अच्चार्यां ७।, सु-अतेः ५।, सख्यादेः ५।, अः १।)।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम्।

शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा।

अच्चार्यां किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः।

गन्धो वर्त्तते तदेकारस्तथाच—"आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध" इति भट्टिः। कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरिति माघे उपमानविवक्षयेति। पद्मगन्धिरिति—पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम्। एभ्यः किं ? दुर्गन्धः।

भृतित्यादेर्मासादिकः। भृतिर्वेतनं, तत्र विहितो यस्त्यस्तदन्तादेर्मासादिकः स्यात् से। पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः। एवं दशकमासिक इत्यादि। अस्यापि ह एव विषयः।

४०५। नाच्चार्याम्। सुश्च अतिश्च तत्तस्मात्। सखा आदिर्यस्य स तस्मात्। सख्यादेरिति—सख्यह्नोरात्र इत्याद्यारभ्य (८) सूत्रे येभ्योऽकारो विहित स्तेभ्यः पूजार्थस्वतिभ्यां परेभ्यो न अः स्यात्। सुराजा, अतिराजा—कुप्राद्योर्नित्यमिति षः। सख्यादेः किं ? शोभनं सक्थि यस्य सुसक्थः, अत्यच्चो विप्रः। स्वतेः किं ? परमराजः। अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्याः संख्याया डोऽपि न स्यात्; सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः।

(८) गेरध्वन इति पर्य्यन्तेषु—इति दुर्गादास-गङ्गाधरौ।

४०६। **किमः क्षेपे।** (किमः ५।, क्षेपे ७।)।

किंराजा।

४०७। **नञोऽह्वे।** (नञः ५।, अ-ह्-वे ७।)।

नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह्-वयोः।

असखा। ह्-वे तु अनपं सरः, अधुरम्।

४०८। **पथो वा।** (पथः ५।, वा।१।)।

अपथं अपन्थाः। ह्-वे तु अपथो देशः, अपथम्।

५०६। किमः। क्षेपो निन्दा, तस्यां वर्त्तमानात् किमः सख्यादेरो न स्यात्। किंराजा, कुत्सितो राजेत्यर्थः। एवं निन्दिता धूः यस्य तत् किंधूः शकटम्। क्षेपे किं ? केषां राजा किंराजः।

४०७। नञो। ह्श्च वश्च तत्, न तत् तस्मिन्। ह्वभिन्ने से नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्। असखेति—न सखा इति वाक्यम्। "नञः" इत्यनेन षसः। यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिध्यति, तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह ह्-वस-ज्ञापनार्थमह्व इत्युक्तम्। अनपं सर इति—न सन्त्यापो यस्मिन् सरसीति वाक्यम्। अधुरमिति—धुरोऽभाव इति वाक्यम्।

४०८। पथो। ह्वभिन्ने से नञः परात् पथः अः न स्याद्वा। अपथमिति—न पन्था इति वाक्यम्। व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम्। पक्षे अपन्था इति। अपथो देश इत्यादि—नास्ति पन्था यस्मिन् देशे, पथोऽभाव इति वाक्यम्।

४०९। कत् कुञ्चत्रिरथवदे।

(कत् ।१।, कु ।१।, अच्-त्रि-रथ-वदे ७।)।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे।

कदन्नं कत्त्रयः।

४१०। काऽक्षे।..(का ।१।, अक्षे ७।)।

काक्षम्।

४०९। कत्। अच्च त्रिश्च रथश्च वदश्च तत्तस्मिन्। कदन्नमिति—कुत्सितमन्नमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः। एवं कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः, कुत्सितो रथः कद्रथः। कद्वद इति—वदतीति वदः, पचाद्यन्। एष्विति किं? कुब्राह्मणः। अस्य सूत्रस्य षस्य एवाभिधानात् कुत्सितो रथो यस्येत्यादौ न स्यात्(१)।

जातौ तृणे। तृणशब्दे परे जातौ वाच्यायां कोः कत् स्यात्। कत्तृणं नाम जातिः। अजातौ कुत्सितानि तृणानि।

४१०। का। अक्षशब्दे परे कोः काः स्यात्। काक्षमिति—अक्षमिन्द्रियं, कुत्सितमक्षमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः। अक्ष इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुत्सिते अक्षिणी यस्य काक्षो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात्।

---

(१) पापकुत्सेषदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अव्ययकुशब्दस्यैवात्र ग्रहणं न तु पृथ्वीवाचकस्य, तेन कोः पृथिव्या ऊत्थितः कूत्थित इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

४११। पथिपुरुषे वा।

(पथि-पुरुषे ७।, वा ।१।)।

कापथं कुपथं, कापुरुषः कुपुरुषः।

४११। पथि। पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन्। कोः काः स्यात् वा पथिपुरुषयोः परयोः। कापथमिति—कुत्सितः पन्था इत्यर्थः. व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम् (१)। एवं कुपथमिति।

---

(१) अत्र सर्व्वेषु प्रचलितेषु मुद्रितमुग्धबोधपुस्तकेषु मूले कापथ इति पुंलिङ्ग-पाठो दृश्यते। स च न तर्कवागीशसम्मतः "व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम्" इत्युक्तत्वात्। कार्त्तिकेयोऽपि तर्कवागीशमतमनुसृतवान्। दुर्गादासगङ्गाधर-मते तु पुंलिङ्गपाठः। अत्र पुंस्त्वं न पाणिनीयवार्त्तिकसम्मतम्. "पथः संख्या-व्ययादेः" इति वार्त्तिके क्लीवत्वस्योक्तत्वात्। सिद्धान्तकौमुद्यामपि क्लीबलिङ्गपाठो दृश्यते। पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वमिति तत्र तत्त्वबोधिनी। संक्षिप्त-सारेऽपि "कुत्सितः पन्थाः कापथम्। कुपथमित्यसाधुः" इत्युक्तं (७४६ सू)। संख्याव्ययात् पथ इति नपुंसकत्वम्। कुपथमित्यसाधुरिति—पथिशब्देन समासे नित्यं कादेशः। पथिशब्दसमानार्थेन पथशब्देनापि क्लीवत्वाभाव इत्यभिप्राय इति गोयीचन्द्रः। 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः' इत्यमरः, 'व्यध्वो विपथ कापथा'विति रभसश्च, इत्युभयत्रापि पुंलिङ्गपाठो दृश्यते। "पथिन् शब्देन समासे संख्यादीत्यनेन नपुंसकत्वमित्यतः अदन्तपथशब्देन समासः। गतिः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः"—इत्यमरटीकायां रघुनाथः। प्रौढ़मनोरमापि अमरवचने क्लीवत्वापत्तिनिरासाय अदन्तपथशब्देन समासमुक्त्वा "न चैवं विपथ-सिद्धावपि कापथो न स्यात्, कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्। ईषदर्थे च तत्-सम्भवात्, कुत्सायामर्थतः पर्य्यवसानात्" इत्यप्याह। भरतस्तु—कुत्सितः पन्थाः कापथः पथ्यपपुर इति अः। यद्यपि पथः संख्याव्ययात् पर इति क्लीवत्वमुक्तं तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् विपथ कापथौ पुंस्यपि" इत्याह। प्रौढ़मनोरमा टीकायां हरिदीक्षितोऽप्येवमाह। अत्रैवं समाधीयते—भरतमते विपथकापथौ पुंस्यपीत्यपिकारात् क्लीवत्वमप्यायाति। अमरे यत् कापथ इति निर्द्देशस्तदद-न्त-पथशब्देनापि सिध्यति। तर्कवागीशेनापि तदङ्गीकृतम्। एवं सति पाणिनीय

४१२ । कोरीषदर्थे । (कोः ६।, ईषदर्थे ७।) ।

ईषज्जलं काजलम् ।

४१३ । कत्कवौ चाग्न्युष्णे ।

(कत्-कवौ १॥, च ।१।, अग्नि-उष्णे ७।) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम् ।

कापथ इति तु ईषदर्थे अकारान्तेन पथशब्देन । परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुष इति—कुत्सितः पुरुष इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषशब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः, तन्मते ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ।

४१२ । कोः । पुनः कुग्रहणं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तनार्थम्, अत आह काजलमिति । एवम् ईषल्लवणं कालवणम्, ईषद्वादो यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नम्, ईषदम्लं काम्लम्, ईषदाकारो यस्य स काकार इत्यादौ तु अनेनाचि कदादेशो बाध्यते, अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च(१) । तथाच भारविः—देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा । काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि (२) ।

४१३ । कत् । ईषदर्थे कोः कत्-कव-काः स्युरग्न्युष्णयोः

वार्त्तिक-सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसाराणामसन्दिग्धमतमनुसृत्य तर्कवागीशटीकानुयायिन्यस्मिन् मुग्धबोधे कापथमिति क्लीवलिङ्गनिर्देशमेव युक्तमुत्पश्याम इति ।

(१) कोरीषदर्थे इत्यनेन यत् कादेशविधानं तदवश्यमीषदर्थमपेक्षते. तस्मिन्नर्थ एव तद्विधानादित्यपेक्षितविधित्वम् । परत्वादिति—विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति न्यायेन कोरीषदर्थे इत्यस्य परवर्त्तित्वादित्यर्थः

(२) किराते १५।२५ ।

४१४। ज्योति र्जनपद रात्रि नाभि बन्धु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणी ब्रह्मचारि तीर्थ्य पत्नी पक्षे समानः सः।

(ज्योतिः—पक्षे ७।, समानः १।, सः १।)।

समानं ज्योति र्यस्यासौ —सज्योतिः।

परयोः। कदग्निरिति—परे तु अग्निशब्दे परे का कवादेशौ नाहुः। कदुष्णमिति—अनीषदर्थेऽपि उष्णशब्दे परे कोः कत्-कव-कादेशा इत्यन्ये।

४१४। ज्योतिः। एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिरिति - समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम्, एकादीनाञ्च इति यसः। एवं सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणी। ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी, तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः। (१) समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य एकगुरुः, समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ण्यः त्वे समानस्य सः (२)। समानः पतिरस्याः सपत्नी, ईपि पतिशब्दस्य पत्नादेशे समानस्य सः। समानः पक्षः

---

(१) एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः।

(२) निर्यकारे तीर्थे न स्यात्, तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां ते समानतीर्था इति—इति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

४१५ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म्म जातीयोदर्य्ये वा ।

(रूप—उदर्य्ये ७।, वा ।१।) ।

सरूपः समानरूपः ।

इति.स-पादः ।

सहायः सपक्षः । परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च नाहुः । अन्ये तु पिण्डभिन्नानाहुः (२) सेतुशब्दञ्चाहुः ।

३१५ । रूप । एषु दशसु समानस्य सः स्याद्वा । सरूप इति—समानं रूपं यस्येति वाक्यम् । एवं सनामा सगोत्रः सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्म्मा समानः प्रकारः सजातीयः, समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्य्यः । पक्षे समानरूप इत्यादि । परे तु उदर्य्यभिन्नेष्वपि नित्यमाहुः । धर्म्मोदर्य्यभिन्नेषु वेति चान्द्राः ।

अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घः । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घः स्यात् कर्णशब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः । द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुणः, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दोऽत्रावयवार्थः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्व्यङ्गुलं, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्व्यङ्गुलाकर्णः । इह चिह्नशब्देन पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि

---

(२) पिण्डव्यतिरिक्तान् अपरान् गन्धादीन् चतुरो नाहुः । (४८० सू) ।

यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं, तेन शोभनकर्णः महाकर्ण इत्यादौ न स्यात् । रिष्टादेस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा—

> रिष्ट-स्वस्तिक-पञ्चाष्ट च्छिन्न-च्छिद्राणि च स्रुवः ।
> भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्ट शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घः स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वसस्य विश्वावसुः ।

अपील्वादेरिको वहे । पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य घः स्यात् वहशब्दे परे । वहतीति वहः, पचाद्यन्, कपिं वहतीति कपीवहं मुनीवहं शमीवहम् (१) । पील्वादेस्तु पीलुवहं चारुवहमित्यादि । इकः किं ? गन्धवहः ।

गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्दे परे घः स्यात् । निकाशते इति पचाद्यन्, नीकाशः अनूकाशः । इकः किं ? प्रकाशः ।

गेर्घञामनुष्ये बहुलम् । गेर्घः स्यात् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये वाच्ये । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीमार्गः नीक्लेदः नीहारः नीशारः नीवारः, हतौ प्राकारः, गृहभेदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकारः प्रसादः । प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नीकारः अतीसारः परीहासः, पक्षे प्रतिवेश इत्यादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः विसारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः (२) ।

---

(१) एषूदाहरणेषु "लोकाश्रयत्वात् क्लीवत्वं वाच्यम्" इति गोयीचन्द्रः ।

(२) नीक्लेदः—निक्लिद्यतीति कर्त्तरि घञ् । अपामार्गः—अपमृजन्त्यनेन इति करणे घञ्, आपाङ् इति ख्यात ओषधिविशेषः । नीहारो हिमः ।

पूर्व्वं मुखमस्य पूर्व्वामुखः पश्चिमामुख उत्तरामुखः दक्षिणामुखः इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि। अमनुष्ये किं? निषादश्चाण्डालः।

क्विबन्तरुचादौ कस्य च। गेः कस्य (१) च क्विबन्तरुचादौ परे घंः स्यात्। अभीरुक् नीवृत् प्रावृट् परीतत् उपानत्। कस्य—मर्म्मावित् मृगावित् (२)। गिकयोः किं? तिग्मा रुग् यस्य स तिग्मरुक् (३)।

तुरादेः सहि वा तु वेरुद्वधयोः। तुरादे घंः स्यात् सहि,

नीषारः प्रावरणम्। नीवारो धान्यविशेषः। प्राकारो वृतावित्ति—वेष्टने वाच्ये। गृहभेदे प्रासाद इति—देवानां भूभुजाञ्च गृहविशेषः। प्रक्रियते इति कर्म्मणि घञ्, प्रसीदन्ति अत्र इत्यधिकरणे घञ्। अन्यत्र प्रकारः प्रसाद इति—प्रकारो विशेषः, प्रसाद स्तुष्ट्या दानम्। प्रतीवेशः—प्रतिविशतीति कर्त्तरि घञ्। प्रतीकारः—प्रतिकरणमिति भावे घञ्, अथवा प्रतिकुर्व्वन्त्यनेन इति करणे। प्रतीहारः—प्रतिहरन्ति ज्ञापयन्ति तेनेति प्रतीहारो द्वाःस्थः। नीकारः—निकरणमिति कॄ य विक्षेपे इत्यस्मात् भावे घञ्। अतीसारः—अतिसरणमिति सृ गतौ इत्यस्मात् भावे घञ्। परिहसनं परिहासो, भावे घञ्। विसरतीति विसारो मत्स्यः—इति गोयीचन्द्रः (२।२ सू)

(१) कस्य कारकस्य।

(२) अभिरोचते इति अभिपूर्व्वात् रुच ङ ल दीप्तावित्यस्मात् कर्त्तरि क्विप्, नित्यं कुप्राद्योरिति समासः। निवर्त्तते इति नीवृत्, निपूर्व्वात् वृत ङ ॡ वर्त्तने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्विप्। प्रवर्षतीति प्रावृट् प्रपूर्व्वात् वृषु सेचने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्विप्। परितनोतीति परीतत्, यम मन तन इत्यादिना नकारलोपः, स्वस्य तनपितीति तक्। उपानत् नह्यौ ञ बन्धे क्विप्, नहोधङ्भौ इति धङ्। मर्म्मावित्—मर्म्म विध्यतीति व्यध्यौ ताड़े इत्यस्मात् कारकपूर्व्वात् क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। एवं मृगावित् व्याधः।

(३) नात्र उपसर्गपूर्व्वस्य कारकपूर्व्वस्य वा रुचेः क्विबन्तता।

वेत्तु रहधयोर्वा। तुरः वेगस्तं सहते, ढाह्नजवहसह इति विण्, तुराषाट्। एवम् ऋतीषाट् जलाषाट् इत्यादि। विरोहति क्विप्, वीरुड्ढो धङ् क्वौ, वीरुत् विरुत्। रुधधोः क्विपीत्यन्ये। विवधतीति पचाद्यन्, वीवधः विवध इति।

शुनो दन्तादौ। दन्तादौ परे शुनो घं: स्यात्। शुनो दन्तः श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा।

दन्तादिर्यथा—

दन्त दंष्ट्रा कर्ण कुञ्ज (१) पद पुच्छाः षडीरिताः।

वराहशब्दोऽप्यत्र, एतेन श्वावराहाविति कश्चित्।

पदपुच्छयोर्व्वेति चान्द्राः, तन्मते श्वपदः श्वपुच्छ इत्यपि।

चितेः के। अज्ञातसान्ताद्दित्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घं: स्यात्। एका चितिर्यस्य एकचितीकः।

कोटरकिंशुलुकाद्यो र्वनगिर्य्योर्नाम्नि। कोटरादेर्वनशब्दे परे, किंशुलुकादेर्गिरिशब्दे परे घं: स्यान्नाम्नि। कोटराणां वनं कोटरावणम्।

कोटरादिर्यथा—कोटर शारिक सिध्रक पुरगा मिश्र इति पञ्चेह प्रोक्ताः। किंशुलुकानां गिरिः किंशुलुकागिरिः। किंशुलुकाञ्जनभञ्जनलोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः। नाम्नि किं? कोटरवनं भञ्जनगिरिः।

विश्वस्य मित्रनरयोः। विश्वस्यानयोर्घं: स्यान्नाम्नि।

---

(१) कुञ्ज इत्यत्र संक्षिप्तसारे कूर्द्द इति (२१० सू) काशिकायां कुन्द इति (६।३।१७) पाठभेदो दृश्यते।

विश्वामित्रो नाम ऋषिः, विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नाम्नि किं ? विश्वं मित्रं यस्य विश्वमित्रो विप्रः, विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा ।

अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घं स्यात् वक्रादौ नाम्नि । अष्ट वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णमित्यादि । नाम्नि किम् ? अष्टवक्रो वृक्षः ।

गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये; कपाल-शब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभिर्युक्तम् अष्टागवं शकटम्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपालं हविः, उभयत्र तार्थे गः । युक्तहविषोः किम् ? अष्टकपालं विप्रस्य, समाहारे गः ।

इष्टकादेश्चितादौ स्वः । इष्टकादेः स्वः स्यात् चितादौ परे । इष्टकाभिश्चितम् इष्टकचितम्, इषीकायास्तूलं इषीकतूलं, मालां भर्त्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्तस्यापि (१) । पक्वेष्टकचितं मुञ्जेषीकतूलं, मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी ।

आबीपोर्नाम्नि बहुलम् । आबीपोर्बहुलं स्वः स्यात् नाम्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिद-पूर्व्वविधिः ।

यदुक्तं -

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च विभाषोक्तविधिः क्वचित् ।
अपूर्व्वस्य विधानञ्च बहुलं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥

---

(१) पदान्तरपूर्व्वकेष्टकादिशब्दस्यापीत्यर्थः ।

कन्या कुब्जा यस्मिन् देशे कन्यकुब्जो देशः, शिलां वहतीति शिलवहं, शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थं नगरं, मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽश्वः, रेवती मित्रमस्य रेवतिमित्रः, रोहिण्याः पुत्रो रोहिणिपुत्र इत्यादौ नित्यम्। शिंशपस्थली शिंशपास्थली, प्रमदवनं प्रमदावनं, रेवतीपुत्रः रेवतिपुत्रः, कालीदासः कालिदास इत्यादौ विकल्पः। लोमकाष्टकं लोमकाषण्डं नान्दीकरः नान्दीघोषः नान्दीविशाल इत्यादौ निषेधः। कलशः सुसूक्ष्मजटकेश इत्यादौ असंज्ञायामपि, बाहुल्यात्।

अनीवियुवव्यस्य यूतो वा परदे। ईप इयुव-ईदूतो व्यसंज्ञकादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे। ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः, धीबन्धूपुत्रः धीबन्धुपुत्रः। अलावूकर्कन्धूदृन्भुफलमित्यत्र दृन्भ्वा एव स्वः न तु पूर्व्वयोः, से तु सर्व्वान्तस्योत्तरत्वात्। यदा अलावूश्च कर्कन्धूश्च अलावुकर्कन्धौ, ते च दृन्भूश्च अलावुकर्कन्धुदृन्भ्वः, तासां फलम् अलावुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति तु स्यादेव(१)। ईबादेस्तु गार्गीपुत्रः श्रीकुलं भ्रूकुलं शुक्लीभूतम्।

भ्रुवः कुंसादावदतौ च। भ्रुवः कुंसादौ परे ऋत् अत् स्वश्च एते बहुलं स्युः। भ्रुवः कुंसो भासनमस्य भ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च इति शब्दार्णवः। एवं भ्रुवोः कुटिः भ्रकुटिः भ्रकुटिः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिश्चेति। अन्ये तु स्वाभाव इत्याहुः।

---

(१) सर्व्वत्रैवोत्तरपदानां सत्त्वादित्यर्थः।

तथाच—तन्द्री प्रमीला भ्रकुटि र्भ्रुकुटि र्भ्रूकुटिः स्त्रियामित्यमरः। कुंसः स्याद्भासने पुंसि।

यङ ईः पुत्रपत्योः . षे। षाण्णोरनार्षयोरित्यादिना विहितस्य यङ (१) ईः स्यात् पुत्रपत्योः परयोः षे सति। कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः, एवं वाराहीपुत्रः वाराहीपतिरित्यादि। षे किं? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः।

बन्धौ हे वा तु मातामातृमातृकेषु। यङ ईः स्यात् बन्धौ हे सति, वा तु मातादिषु। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः, कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः, कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता, सान्तविधेरनित्यत्वाद्वा कः, कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक इति। मातृकशब्दस्य आकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात् मनीषादित्वाद्वा। सर्व्वं सुस्थमिति (२)।

इति श्रीश्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचिता
सपादस्य टिप्पनी सम्पूर्णा।

---

(१) २७७ सूत्रस्य टीकायाम् अजादिगणो द्रष्टव्यः।

(२) समासविधिः साकल्येनोक्त इत्यर्थः।

४१६ । बाह्वाद्यतोऽत्र्याबादेर्गर्गादेर्नडादेः पितृष्वस्रादेरेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णेय-ण्य-णायन-णीय-णिक-णा अपत्ये ।

(बाह्वाद्यतः ५।, अत्र्याबादेः ५।, गर्गादेः ५।, नडादेः ५।, पितृष्वस्रादेः ५।, रेवत्यादेः ५।, शेषशिवादेः ५।. णि—णाः १।।।, अपत्ये ७।) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

४१६ । बाह्वा । बाहुरादिर्यस्य सः बाह्वादिः, स च अत्र तत्तस्मात् । अत्रिश्च आप् च तौ अत्र्यापौ, तावादी यस्य सः अत्र्याबादिः तस्मात् । गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात् । रेवती आदिर्यस्य स तस्मात् । शिव आदिर्यस्य सः, शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । णिश्च णेयश्च ण्यश्च णायनश्च णीयश्च णिकश्च णश्च ते । एते सप्त इभिन्नेभ्यः (१) सप्तभ्यः क्रमात् स्युरित्यर्थः ।

अपत्य इति—अपतनादपत्यं, यो व्यवहितेन जनितः सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति । तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्मात् यस्मात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्तं

---

(१) बाह्वाद्यतः अत्र्याबादेरित्यादिभिन्नपदेभ्य इत्यर्थः ।

तथाप्यभिधानात् गर्गनड़ादिभ्यां गोत्रापत्य एव। तत्र किं गोत्रमिति चेत्, अत्रोच्यते—

पौत्रादि गोत्रमेकस्त्यस्तत्र, लुङ् न भवाद्यचि (१)।
तस्मादेवास्त्रियां यूनि, तत्र लुङ्, णायनस्तु वा ॥
वंश्ये जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा।
जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते ॥
वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति।
पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात् कुत्सायां वा युवाऽयुवा (२)॥

---

(१) भवाद्यर्थविहिते अजादितद्धितप्रत्यये विषये इत्यर्थः। भवादिः परत्र स्फुटीभविष्यति।

(२) छात्राणां बोधसौकर्य्यार्थं तर्कवागीश-न्यायपञ्चाननटीकातः समुद्धृत्य सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायतेऽयं सन्दर्भः।

"पौत्रादि गोत्रम्" –पौत्रादि पौत्राद्यपत्यं गोत्रं गोत्रसंज्ञकम्। "एकस्त्यस्तत्र"– तत्र तस्मिन् गोत्रापत्यार्थे एक एव त्यः अपत्यप्रत्ययः स्यात्, न तु तत्तदपत्य-भेदेन प्रत्ययान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः। "लुङ् न भवाद्यचि" –भवाद्यर्थविहिते अजादि-तद्धितप्रत्यये विषये सति तस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुक् न भवतीत्यर्थः। "तस्मादेवा-स्त्रियां यूनि" यूनि वाच्ये सति तस्मादपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययान्तरं स्यादिति शेषः। स्त्रियां प्रपौत्र्यां वाच्यायां प्रत्ययान्तरोत्पत्तिर्न भवति। "तत्र लुक्"– तत्र तस्मिन् भवाद्यचि विषये युवार्थप्रत्ययस्य लुक् भवतीति शेषः। "णायनस्तु वा"—भवाद्यचि विषये युवार्थप्रत्यययोः णायन णायन्योर्लुक् वा स्यात्। "वंश्ये जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा" –वंश्ये पित्रादौ जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं प्रपौत्रप्रभृत्यपत्यं युवा युवसंज्ञकं स्यात्। "जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते"—यत्र द्वौ प्रपौत्रौ जातौ तत्र ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् स युवा उच्यते। "वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति"—पित्रादौ ज्येष्ठे भ्रातरि चाविद्यमाने किं स्यात् तत्राह वृद्धतरे इति। अन्यस्मिन् वृद्धतरे स्थानव-यसोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे पितृव्यादौ पितामहभ्रातरि वा जीवति सति स प्रपौत्रः वा

आदैजचां यस्य भवेत् तदादिः
प्राग्देश एङित्यमथ त्यदादि।
वृद्धं तथा गोत्रपरोत्तरं दं
वा नामधेयं प्रणयन्ति वृद्धाः (१)॥

अस्यायमर्थः—यत् पौत्राद्यपत्यं तद्गोत्रं परिभाष्यते (२)। तस्मिन् विवक्षिते भेदेन (३) अपत्य-त्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य इति।

तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः। तथाच एकस्य त्यस्य तत्तदपत्यार्थबोधकत्वमिति। यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति।

विकल्पेन युवसंज्ञो भवतीति शेषः। "पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात्"—पूर्व्वोक्तलक्षणेन यस्य युवसंज्ञा न भवति, तदपि प्रपौत्राद्यपत्यं पूज्ये पूजायां वा युवा स्यात्। वृद्धं वृद्धसंज्ञकं यत्, तदपि विकल्पेन युवसंज्ञं स्यात्। वृद्धसंज्ञान्तु वक्ष्यति। "कुत्सायां वा युवाऽयुवा"—कुत्सायां गम्यमानायां युवा वा विकल्पेन अयुवा भवति।

(१) तर्कवागीशटीकायाः समुद्धृत्य सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायते वृद्धलक्षणम्। अचां मध्ये आत् ऐच यस्य शब्दस्य आदिः भवेत तत्, तथा प्राग्देशे प्राच्यदेशाभिधाने एङ् इत्यम्, यस्य शब्दस्य आदिर्भवेदित्यर्थः। अथ त्यदादि त्यदादिगणं, तथा गोत्रपरोत्तरं गोत्रम अपत्यप्रत्ययः परं येषां, तादृशानि पदानि उत्तराणि उत्तरपदानि यस्य, तादृशं दं पदं वृद्धाः वृद्धं वृद्धसंज्ञकं प्रणयन्ति कथयन्ति। नामधेयं संज्ञाशब्दं वा विकल्पेन वृद्धं प्रणयन्तीति शेषः।

(२) यद्यपि अपत्यं पुत्र एव रूढ़ं तथापि अपतनादपत्यमिति व्यवस्थया व्यवहितेन जनितेऽपि पौत्रादौ परिभाष्यते। अत्र गङ्गाधरः—यद्यप्यभिधानात् अपत्यशब्दः केवलकन्यापुत्रवाची तथापि न पतति वंशो येन तदपत्यमिति अन्वर्थनिर्देशस्तेन अपत्यापत्यमपि अपत्यमुच्यते, अतोऽत्र तात्पर्य्यात् पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ वाच्ये कन्यायाश्च वाच्यायां एभ्य एते क्रमात् स्युरित्यर्थः।

(३) प्रतिव्यक्तिभेदेन।

तस्य गोत्रत्यस्य भवाद्यचि गर्गयस्क इत्यादिना प्राप्तो लुग्न भवतीत्यर्थः। यथा गर्गस्यानन्तरापत्यानां छात्राः गार्गीयाश्छात्राः, एवं यास्कीया वैदीया इत्यादि। भवादीति किं ? गर्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम्। अचि किं ? गार्ग्येभ्य आगतः गर्गरूप्य इति।

गोत्रापत्यस्य ब्वे लोपिनो यूनि ब्वान्तस्य ञ्यद्वयोरलुक्। विदानामपत्यं युवा वैदः, विदानामपत्ये युवानौ वैदौ, वैदशब्दात् यूनि वाच्ये णौ कृते ण्यट्चत्रियेत्यादिना णोर्लुक्! ञ्यद्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि ब्वे लुग्भवत्येव। यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवानः विदाः, एवम् उर्वा इत्यादि। ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतेस्त्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि।

तस्मादेव गोत्रादेव युवत्यो भवतीति नियम्यते, स्त्रियां न भवति। यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यः, गार्ग्यस्यानन्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः, एवं वात्स्यायनः। दक्षस्यानन्तरापत्यं दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं प्लाक्षायणः। उपगोरनन्तरापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः, एवं कापटविः। नड़स्यानन्तरापत्यं नाड़ायनः, तस्यापत्यं युवा नाड़ायनिः, एवं चारायणिः। स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि।

तत्रेत्यादि—तत्र भवाद्यचि विषये युव-त्यस्य लुग्भवति। यथा फाण्टाहृतस्यानन्तरापत्यं फाण्टाहृतिस्तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः, सौवीरगोत्रत्वात् फाण्टाहृतिमिमताविति णः, फाण्टाहृतस्य छात्रा इति विवक्षिते णस्य लुकि गोत्रत्यान्तात् ष्णः प्राप्तः, फाण्टाहृताश्छात्राः। एवं भागवित्तस्यानन्तरापत्यं भागवित्तिः,

भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिकः, रेवत्यादित्वात् णिकः, तस्य छात्रा भागवित्ता इत्यादि।

णायनस्तु वेति—णायन्निति नान्तनिर्देशात् णायनणायन्योर्ग्रहणम्। तथाच भवाद्यर्थे विषये युव-त्यस्यायनो लुग्वा भवति। यथा गार्ग्यायणानां छात्राः गार्ग्यायणीयाः गार्गीयाः, तथा वात्स्यायनीयाः वात्सीयाः, यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कस्तस्यापत्यं युवा, इति तिकादित्वात् णायनिः यास्कायनिः, तस्य छात्रा यास्कायनीया यास्कीया इत्यादि। भवाद्यर्थे किं? फाण्टाहृतरूप्य इत्यादि।

प्रसङ्गादाह वंश्ये जीवतीति—वंशे भवो वंश्यः पित्रादिः, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते, गर्गे गार्ग्ये गार्ग्ये च जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः, नडादित्वात् णायनः। तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः। युवैव न गोत्रमिति।

असति वंश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता स युवोच्यते। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ, तयोः कनीयान् युवा, ज्येष्ठो गार्ग्य एव। ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव।

वृद्धतरे इत्यादि—सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः, तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पितामहभ्रातरि वा वयोधिके जीवति पौत्रादेरपत्यं वा युवा भवति। पितृव्ये पितामहभ्रातरि वा वयोऽधिके गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा। वृद्धतराभावे मृते वा गार्ग्य एव।

पूज्य इत्यादि—शास्त्रान्तरे परिभाषणादगोत्रं वृद्धं पूजायां वा

युवोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । पूजायामिति किं ? गार्ग्य एव ।

कुत्सायामिति—ये ये युवान उक्तास्ते निन्दायाम् अयुवानो वा भवन्ति । गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा जाल्म इत्यादि ।

इदानीं वृद्धलक्षणमाह, आदैजित्यादि—अचां मध्ये यस्य आत् ऐच् आदि तद्रूपं वृद्धाः प्रणयन्ति । यथा मालाया इदं मालीयम् । शिवस्य विषयो देशः शैवः, तत्र भवः शैवीयः, औपगवीय इत्यादि ।

प्राग्देशाभिधानेऽचां मध्ये एङादि यत् तद्वृद्धम् । यथा—एनीपचनो देशस्तत्र भव एनीपचनीयः । एवं गोनदीयः भोजकटीयः, गोमतीया मत्स्याः । एङिति किम् ? अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राग्देश इति किं ? देवदत्तो नाम वाहीकग्रामः, तत्र भवः देवदत्तः, गोमतामिदं गौमतम् (१)।

प्राग्देशस्तु—

प्रागुदीच्यौ विभजते हंसः क्षीरमिवोदकम् ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती (२) ॥

त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते । त्वत्र भवस्त्यदीयः, अस्मदीय इत्यादि ।

तथेति—एवं गोत्रं ण्याादि परं येषां तानि गोत्रपराणि(३) उत्तराणि यस्य तद्गोत्रपरोत्तरं, दमित्यस्य विशेषणम् (४) । यथा

---

(१) अत्र गोमच्छब्दस्य तद्देशवासिवाचकत्वात् न वृद्धसंज्ञा ।

(२) शरावती नदीविशेषः ।

(३) पदानीतिशेषः ।

(४) ईदृशं पदं वृद्धसंज्ञकमित्यर्थः ।

४१७। णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्वान्त्यदानाम्।

(णित्ते ७।, त्रिः १।, आद्यचः ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु ।१।, द्वान्त्यदानां ६।॥)।

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्तु अन्त्यस्य दस्य।

मुद्गगार्ग्यस्यायं मुद्गगार्गीयश्छात्रः। एवं वृद्धकाश्यपीय इत्यादि। परे तु जिह्वाकात्य-हरितकात्ययोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति, तेन जैह्वाकातः हारितकात इति।

नामधेयं वा वृद्धमुच्यते। यथा—यज्ञदत्तीयः याज्ञदत्त इत्यादि। एतास्तिस्रः संज्ञा (१) यथायथं विभिद्य तत्तल्लक्षणेषु वक्तव्या इति।

४१७। णित्ते। ण इद्यस्य स णित्, णिच्चासौ तश्चेति णित्तस्तस्मिन्, आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ, तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, द्वे च अन्त्यश्च तानि, तानि च तानि दानि चेति द्वान्त्यदानि तेषाम्। आद्यच इति अजपेक्षया बोद्धव्यम्। अन्यथा आग्निशर्म्मिः औपगविः इत्यादिष्वेव स्यात् न तु कार्ष्णिरित्यादौ, अच आदित्वाभावात् इत्याह अचां मध्ये आद्यच इति। औडुलोमिः औडुलोमौ उडुलोमाः। एवं शावललोमिः शावललोमौ शावललोमाः। ष्वे तु शेषादित्वात् अनित् ष्णः।

---

(१) गोत्र युव-वृद्धरूपाः।

(१३८) ण्वोर्लोपौतौ तेऽच्चे। बाह्वोरपत्यं बाहविः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः, उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्म्मणोऽपत्यम् आग्निशर्म्मिः। कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः।

बाह्वादिर्यथा—

बाहुः कुनामोपचाकु शिवाकन्तरहन्मतम् (१)।
भद्रशर्म्माग्निशर्म्माणौ देवशर्म्मा च कश्यपः॥
युधिष्ठिरार्ज्जुनौ रामः कृष्ण-प्रद्युम्न-केशवाः।
शाल्वो दशरथोऽनड्वान् पञ्च-सप्ताष्ट-लक्षणः॥
क्षेमधूर्त्तेन्द्रशर्म्माणौ गद-माय-शराविणौ।
शङ्कभेदि-सुनामानौ सेन-लोम-शिरोऽन्तदाः (२)॥
ण्वौ शीर्षःशिरस(३)श्चाथ चटाकु-खरनर्हिनौ।
पुष्करसदजीगर्त्त(४)द्रोण-जीवन्त-पर्व्वताः॥
अजधेनुश्च मण्डूक उदङ् नगरनर्हिनौ।
चूड़ा सुमित्रा दुर्म्मित्रा भगला छगला तथा॥
ध्रुवका भुवका जङ्घा हिड़िम्बा चैव मूषिका।
सवर्णा शकला चैव नगनः कारुवाचिनः॥
उदङ्क-श्वशुरौ नाम्नि, वेद-प्राकारनर्हिनौ।
सस्य लोपो भवेत् ण्वौ च सङ्कूयोऽम्भोऽमितौजसाम् (५)॥

---

(१) कुनामन् उपचाकु शिवाक अन्तरहत्।
(२) सेनान्त लोमान्त-शिरोऽन्तानि पदानीत्यर्थः।
(३) ण्वौ परे शिरसः स्थाने आदिष्टशीर्षान्तशब्द इत्यर्थः।
(४) पुष्करसद् अजीगर्त्त इति द्वयम्।
(५) सङ्कूयस् अम्भस् अमितौजस्—एषां ण्वौ परे सलोपो वक्तव्य इत्यर्थः।

अकौशिके शलङ्कुश लोपः णौ णायनेऽप्युतः ।
उपविन्दुर्व्यास-विश्वौ निषाद-वरुड़ौ तथा ।
षट् सुधाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ॥

इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः, अदन्तानां णिबाधकबाधनार्थः । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः, सुभगादित्वात् दद्वयोर्वृ्िः ।

कश्यपस्य त्रिषु (१) पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः । युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात्, रामादिपञ्चानां वृष्णिवंशत्वात् शिवादिणाबाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र (२) पाठात् दाशरथिः दाशरथः, तथा च "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली"ति । उभयत्र(३) अनड्हः पाठात् आनुड्हिः आनुड्ह्यः । लक्षणशब्दस्य इह कुर्व्वादौ (४) च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यः । एवं सेनान्तानां (५) हारिषेणिः हारिषेण्यः । सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षिः ; णौ शिरसः शीर्षादेशः, एवं हास्तिशीर्षिरित्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः, सुभगादित्वाद्द्वयोर्दयोर्वृ्िः । द्रोणादित्रयाणाम् उभयत्र(६) पाठात् द्रौणिः द्रौणायनः, जैवन्तिः जैवन्तायनः, पार्श्वतिः पार्श्वतायनः । मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः माण्डूकः । उदीचोऽपत्यम् औदञ्चिः, मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः । मूषिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः । सवर्णाया उभयत्र (७) पाठात् सावर्णिः सावर्णिकः । कारुवाचि-

(१) वाह्वाद्यत्राद्दिशिवादिषु ।
(२) वाह्वादौ शिवादौ च ।
(३) वाह्वादौ गर्गादौ च ।
(४) वक्ष्यमाणकुर्व्वादिगणे ।
(५) उभयत्र पाठादिति शेषः ।
(६) वाह्वादौ नड़ादौ च ।
(७) वाह्वादौ रेवत्यादौ च ।

४१८। य्वोर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग-व्यङ्ग-व्यड़-व्यवहार-व्यायाम-स्वागत-स्वध्वर-णनः ।

(य्वोः ६॥, युम् ।१।, दान्ते ७।, अस्वङ्ग—णनः ६।) ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादियुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

नाम् इह कुर्व्वादौ च पाठात् तान्तवायिः तान्तवाय्यः, नापितिः नापित्यः । उदङ्को नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदङ्किः, अदन्तत्वात् प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वाशुरिः । नाम्नीति किम् ? औदङ्कः श्वशुर्य्यः (१), तथाच—"श्वशुर्य्यौ देवरश्यालौ" इति । सङ्कूयसोऽपत्यं साङ्कूयिः, णौ सलोपः । एवम् आग्निः, आमितौजिः । इहाकौशिके शलङ्कुः पठ्यते, कौशिके तु नड़ादौ । तथाच णौ णायने च उतो लोपो भवति । तेनाकौशिके शालङ्किः, कौशिके शालङ्कायनः ।

४१८। य्वोर्युम् । य च व च तौ तयोः, इश्च उश्च यू, ताभ्यां ममितं करोति, युम् । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यड़श्च व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् च तत्, न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यड़व्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणंस्तस्य । पूर्व्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चाद्वृद्धिः । उदाहरणानि वैयाघ्रिरित्यादीनि वक्ष्यति । आद्यच इति किं ? दधिप्रियोऽश्वः मधुप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवादि-

---

(१) कुर्व्वादेरणिदित्यादि वक्ष्यमाण वार्त्तिकसूत्रेण यः ।

४१९। द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादुमृदु व्यल्कस श्वः श्वन् स्फ्यकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा न त्विति श्वादेः।

(द्वार—न्यग्रोधानां ६।।।, श्वापद-न्यङ्कोः ६।, तु ।१।, वा ।१।, न ।१।, तु ।१।, इति ७।, श्वादेः ६।)।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च युयुम् स्यात्, श्वापदन्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादे-रिकारादौ ते।

वैयश्विः सौवश्विः। श्वङ्गादेस्तु श्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याड़िः।

त्वान्मध्यपदलोपे दध्यश्वः मध्वश्वः, तस्यापत्यं दाध्यश्विः, एवं माध्वश्विः। दान्ते इति किम्? इन ल गतौ शतृ यत्, तस्येदं यो-यातमित्यादि। ननु कथं द्वाराधीतिक इति चेन्न, (१) सुपश्वाला-दिपाठेन पूर्व्वदस्यानिमित्तत्वात् (२)।

४१९। द्वार। एकश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः, दान्तरा-नुपलक्षित इत्यर्थः (३)। द्वारश्च स्वरश्च स्वश्च स्वस्ति च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फ्यकृतश्च स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम्। श्वापदश्च न्यङ्कुश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्र-

---

(१) द्वाराधीतिपदात् कथि यकारस्य कथम् इम् न स्यादित्याशङ्काह सुपश्वालादीति।

(२) पूर्व्वपदस्य अनिमित्तत्वात् इञ्निमित्तीभूतयुम्निषेधादित्यर्थः। अत्र वक्ष्यति "व्यञ्जीद्वारे यन् क्षो"ति विहितो यन्, तदन्तस्य न स्यात्, तदन्तस्य च स्वार्थे ष्णु इति वक्ष्यति। तेन व्याघ्रकारी व्याक्रोधीत्यादि।

(३) पदान्तरेणाकृतसमास इत्यर्थः।

४२०। व्यासादेरिक् ष्णौ (१)।

(व्यासादेः ६।, इक् ।१।, ष्णौ ७।)।

वैयासकिः सौधातकिः।

आत्रेयः शौभ्रेयः।

त्वात्। स्वा आदिर्यस्य सः स्वादिस्तस्य, आदिः पूर्व्वः (२)। एतेषां यवयोरदान्तत्वात् आयचः स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्व्वेणाप्राप्ते वचनमिदम्। पूर्व्वसूत्रोदाहरणमाह वैयश्विरिति—विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्वः, तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् ष्णिः, यस्यादाविम् पश्चात् वि:। एवं शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः, तस्यापत्यं सौवश्विः। प्रत्युदाहरति—स्वाङ्गिरिति, शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः, तस्यापत्यम् इत्यादि वाक्यम्।

४२०। व्यासा। व्यास आदिर्यस्य सः तस्य। व्यासादेरिक् स्यात् ष्णौ परे। वैयासकिरित्यादि—व्यासस्यापत्यं, सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम्। ङित्त्वादन्त्यस्याक्। एवं वैश्वकिः नैषादकिः वारुड़किः चाण्डालकिरिति। एषामृष्यन्धक-वृष्णि-कुरुभ्यश्चेति ष्णे प्राप्ते बाह्वादौ पाठः। येऽत्र (३) गोत्रवाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे ष्णिः, तेन वारुडुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं वारुड इत्यादि।

(१) व्यासादिर्बाह्वाद्यन्तर्गतः, व्यासादिचण्डालान्ताः षट्।

(२) पदान्तरेण समासे पूर्व्वावयवीभूतः, स्वदंष्ट्रः स्वगणादिरित्यर्थः। स्वलोकस्वृप्रभृतिशब्दानां प्राप्तिभ्रमनिरासार्थमिदं वचनम्।

(३) बाह्वादौ।

ण्य-ट्रू-क्षत्रियार्षेभ्यो युव-ण्योर्लुक् । ण्यात् ट्रात् क्षत्रियात् आर्षाच्च यून्यर्थे ण्योर्लुक् स्यात् । कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यं कौरव्यः (१) तस्यापत्यं युवा कौरव्यो (२) ब्राह्मणः । क्षत्रिये तु कौरव्यायणिः । ट्रात्—विदस्यापत्यं वैदः तस्यापत्यं युवा वैदः । एवमौर्वः । क्षत्रियात्—श्वफल्कस्यापत्यं श्वाफल्कः तस्यापत्यं युवा श्वाफल्कः । एवं वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि । आर्षात्—वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः । एवं वैश्वामित्रः । भर्गशब्दो नड़ादिः, त्रैगर्त्ते (३) भर्गस्यापत्यं भार्गायणः, त्रैगर्त्तातिरिक्ते भर्गस्यापत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्गायण इति ।

आत्रेय इति—अत्रेरपत्यं ण्येयः, क्लेर्लुकि ययोर्लोपः, त्रिः । शौभ्रेय इति—शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

अत्र्यादिर्यथा—

> अत्रिः शुभ्र-सुनाम-दत्त-शवलाः शालूक-जिह्माशिनौ (४) ।
> शाकम्ब्यन्यतराजवस्ति-शकलाः कर्पूर-वीजाश्विनः (५) ॥
> विश्वक्रन्दि शलाखला-परिधयः कद्रुः खड़्रोऽजिरः ।
> श्वाणीवौ भरतो मृकण्डु-कुकलासौ भारताश्वौ दिशः (६) ॥

---

(१) अत्र कुरुशब्दात् कुर्व्वादित्वात् ण्यप्रत्ययः ।

(२) अत्र कौरव्यशब्दात् ण्यिप्रत्यये तस्यानेन लुक् ।

(३) अत्र त्रैगर्त्तस्त्रिगर्त्तस्य भर्गेरपत्यमिति ।

(४) सुनामन् जिह्माशिन् ।

(५) शाकम्बि अन्यतर अजवस्ति वीज अश्विन् ।

(६) श्वन् अणीवभारत अश्व दिश् ।

गङ्गा विमाता विधवा शलाका
किशोरिका विष्टपुरी मयूर: ।
प्रवाहणालीढ़-सुदत्तमश्म-(१)
कुमारिकाशोक-सुढच-गोधा: (२) ॥
वायुदत्त-शलाकाभ्रू-लेखाभ्रू-गन्धपिङ्गला: (३)।
अन्तर्दृष्टी बलीवर्दी हरितो (४) विश्वचित्तथा ॥
शतद्वार: शताहार: खरोन्मत्ता कुवेरिका (५)।
रुक्मिणी रोहिणी ब्रह्मकृताकाश्यायनी (६) ष्ठर: ॥
विश्रो, भुवो भुव: णये, वाशिष्ठे श्यामलक्षणो (७)।
अश्मायो द्वाजिकारान्ता (८) वड़वा शुक्रले मता (९) ॥
विकर्ण: काश्यपे प्रोक्तस्तथैव हि कुषीतक: (१०)।
अम्बिका च वसुष्पाद: पाण्डु-मण्डूक-दुष्कुला:।
मातापितृष्वसु: णयो ढकारेदंदितिर्दिति: ॥

अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् ण्णे प्राप्ते पाठ:। अत्रादन्तानां

---

(१) प्रवाहण आलीढ़ सुदत्त अश्मन्।

(२) कुमारिका अशोक।

(३) अत्र गन्धपिङ्गला अन्यत्र शुद्धपिङ्गला इत्यपि पाठ:।

(४) एते त्रय इनन्ता:। अन्तर्दृष्टिन् इत्यत्र अनुदृष्टिन् इत्यपि पाठ:।

(५) खड़ोन्मत्ता इति कुवेणिक इति च पाठ:।

(६) ब्रह्मकृत आकाशायन।

(७) वाशिष्ठे वाच्ये श्यामलक्षणशब्दादावत्र।दौ।

(८) ण्णिप्रत्ययान्तभिन्ना द्विस्वरविशिष्टा इकारान्ता हरिप्रभृतय इत्यर्थ:।

(९) शुक्रप्राचुर्य्यविशिष्टार्थे वड़वाशब्दोऽत्रादिर्नान्यत्र।

(१०) विकर्णशब्द: कुषीतकशब्दश्च काश्यपे वाच्येऽत्रादि:।

पाठोऽतः ष्णिबाधनार्थः । शलाखलादिशब्दानां आवीबन्तानाम् अवृद्धानां (१) नदीमाभुषीसंज्ञकानां शिवादित्वात् ष्णे प्राप्ते पाठः । शलाखलाः इत्यत्र नामनि शलाथलशब्दोऽपीति कश्चित् । इह कद्रुशब्दः पिङ्गलवर्णार्थकः । तथाच मेदिनिः—"कद्रूस्त्रिषु स्वर्ण-पिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्" इति । कृकलास-रोहिणी-अजवस्तिप्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषाम् अचतुष्पा-ज्जातिवाचकत्वेऽपि ष्णेयार्थः पाठः । विधवाशब्दस्याबादित्वात् ष्णेये सिद्धे पाठः यदा दुःशीलाभिधायी तदैव बाधनार्थः । प्रवाहण-शब्दस्य सुभग-सुपञ्चालाद्योः पाठात् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः । गोधाशब्दस्य पाठो गोधाशब्दादेरारस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवो-ऽपत्यं भ्रौवेयः, ष्णेये भ्रुवादेशः । भ्रुव इति किं ? शालाकाभ्रेयः लेखाभ्रेयः, ष्णेये ओर्लोपः । श्यामेयो वाशिष्ठः, लाक्षणेयो वाशिष्ठः ; अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणिः लाक्षण्यः । अणाय इत्यादि— हरेरपत्यं हारेयः, एवं वैधेयः शाक्रेय इत्यादि । अणाय इति किं ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । ह्रच इति किं ? मारीचः सौरुचः । वड़वाया अपत्यं वाड़वेयः शुक्लः, अन्यत्र वाड़वः । वैकर्णेयः काश्यपः, कौषीतकेयः काश्यपः ; अन्यत्र वैकर्णिः कौषीतकिः । चतुष्पाद इति—कमण्डलुश्चतुष्पदजाति-विशेषः, तस्यापत्यमिति ष्णेये उल्लोपार्थं सूत्रमाह ।

---

(१) पारिभाषिकवृद्धसंज्ञकभिन्नानाम् ।

४२१ । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्डोरेये ।

(ओः ६।, लोपः १।, अकद्रु-पाण्डोः ६।, एये ७।) ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् न त्वनयोः ।

कामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः । गाङ्गेयः (१) । माद्रेयः यौवतेयः ।

---

४२१ । ओर्लो । कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अनेन उकारलोपे कामण्डलेयः, एवं शितिबाहोरपत्यं शैतिबाहेयः । काद्रवेय इति नागमातृवाचकस्य नेह (२) ग्रहणं, तस्योबन्तत्वात् ण्येयप्राप्तेः(३) । पाण्डवेय इति । शिवादित्वात् ण्णे पाण्डवः । दौष्कुलेयः दौष्कुलीनः । मातृष्वसृपितृष्वसृभ्यां ण्येयो डित्, मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः, पितृस्वस्रादित्वात् मातृष्वस्रीयः पैतृष्वस्रीयः । अदितेरपत्यम् आदितेयः, कुर्व्वादित्वात् आदित्यः, एवं दैतेयः दैत्यः । आकृतिगणोऽयम् ।

आबाद्युदाहरति माद्रेय इति—मद्र्या अपत्यम् इति वाक्यम् । एवं यौवतेयः (४) सौपर्णेयः कौम्भकारेयः । अनिताका णी गृह्यते, तेन जम्ब्वा अपत्यम् जाम्बेयः (५) ।

---

(१) सूत्रे गाङ्गेय इत्यत्र तर्कवागीशमते अत्र्यादित्वात् ण्येयः ।

(२) इह अत्र्यादौ । (३) २८० सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(४) युवतेरपत्यं यौवतेयः । अत्र युवत्यनड्वाहीति निपातस्थलेन युवन्शब्दात् कृतस्य तिप्रत्ययस्यापि आबादित्वात् ण्येयः । पाच्छोणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या अपत्यं यौवतेयः । अत्र ईबन्तत्वात् सुतरां ण्येय इति दुर्गादासकार्त्तिकेयौ ।

(५) इह जवन्तोदाहरणे कामण्डलेय इत्यपि बोध्यम । तत्र कमण्डलुर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति ण्येय ।

४२२। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी रजकी बलीवर्द्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टि कुलटाभ्य इनेयः।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥। इनेयः १।)।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः।

द्व्यचोऽनद्याः। नदीवर्जितात् स्त्रीत्यान्तात् द्व्यचः ष्णेयः स्यात्। दात्तेयः गौपेयः। अनद्या इति किम्? गोणा गोदावरी गौणः(१)। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीसंज्ञाभ्य इति ष्णे प्राप्ते(२) ष्णेय-विधानम्। एतत् (३) ग्रन्थकृता माहेय इत्युदाहरणेन ज्ञापितम्।

४२२। कल्याणी। कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च बलीवर्द्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च कुलटा च ताः ताभ्यः। जरतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमादः, जिनेन्द्रबुद्धिपादेन जृधोरत्वेन साधितत्वात्। एभ्यश्चतुर्द्दशभ्यः पूर्व्वस्थितत्यन्तनिर्द्दिष्टस्य ष्णेयस्य क्तिविपरिणामात् इनेयः स्यात्, षकारणकारं विनैवादेशः (४)। अतएव षित्त्वादीप् णित्त्वाद्वृद्धिः, (५) तेन काल्याणिनेयीत्यादि।

---

(१) अतएव मूले गाङ्गेय इति आवन्नोदाहरणं न सङ्गच्छते, गङ्गाशब्दस्य नदीवाचकत्वात्।

(२) शिवादौ "अवृद्धा मानुषीसंज्ञा नदीसंज्ञा मता इह" इत्युक्तेः शिवादित्वात् ष्णे प्राप्ते इत्यर्थः।

(३) एतत् द्व्यचोऽनद्या इति वार्त्तिकसूत्रोक्तविधानमित्यर्थः।

(४) एयस्य इनेयः स्यादित्यर्थः।

(५) स्थानिवत्त्वादेवैतादृक्कार्य्यं सिद्ध्यतीति कार्त्तिकेयः।

इतो लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लुक् स्यात्। पारस्त्रैणेयः, सुभगादित्वात् द्वयोर्वृद्धिः (१)। इह सत्यर्थकुलटाया ग्रहणं, तेन सत्याः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, अवग्रादेराकृतिगणत्वात् णेयः । असत्यास्तु कौलटेरः कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा—

भग जङ्गल हृत् सिन्धु धेनु वलजटोत्तराः (२) ।
वध्योगोऽगारवेणुश्च (३) शतकुम्भ-परस्त्रियौ ॥
इह-सर्व्व-परादिस्तु लोकः (४) प्रयोग इत्यपि ।
अभिहत्या चतुर्व्विद्या कुरुपञ्चाल एव च ॥
अधिदेवाधिभूतौ च, ष्णे राजपुरुषो मतः ।
सर्व्वात् पुरुषभूमौ च तथावान्तरहृत् स्मृतः (५) ॥
अन्वादिशतिकोऽपि (६) स्यादनुसंवत्सरो मतः ।
अस्यहेत्यस्यहत्यौ (७) च तथा कुरुकतो मतः ॥
स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्व्वनड़ः स्मृतः (८) ।
अभिगमोऽनुहोड़श्च प्राग्देशनगरान्तदाः (९) ॥

---

(१) दुर्गादासस्तु परस्त्रीशब्दादिनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् ययोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सर्व्वौ तस्यैव वृद्धिरित्याह ।

(२) भगान्त, जङ्गलान्त, हृदन्त, सिन्ध्वन्त धेन्वन्त, वलजान्त शब्दा इत्यर्थः ।

(३) अङ्गारवेणुरिति पाणिनीये ।

(४) इहलोकः सर्व्वलोकः परलोकश्च इत्यर्थः ।

(५) सर्व्वपुरुषः, सर्व्वभूमिः, अन्तरहृत् इत्यर्थः ।

(६) अनुशतिक इत्यर्थः ।

(७) अस्यहेति, अस्यहत्य इत्यर्थः ।

(८) सूत्रनड़ इत्यर्थः । (९) प्राच्ये देशे वाच्ये नगरान्तशब्दा इत्यर्थः ।

नैन्द्रास्त्रघोदिवृरणास्तज्ञे चेद्देवता अपि।
अथ प्रवाहण: ण्येये, ण्येयान्तश्च स इत्यपि (१)॥
अर्हादिपरिमाणञ्च भवेदायजनद्यदि।
अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाचेत्राकुशलौ मतौ।
सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तात्त्विकैः॥

भगादीनि दान्युत्तरदानि येषां ते। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। द्वयोर्द्वयोर्वृः। एवं सौभाग्यं दौर्भाग्यम्। महते सौभगाय दीयते, उद्गातादिषु छान्दसः। कुरुजङ्गले भवः कौरुजाङ्गलः। केचित् जङ्गलधेनुवलजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते, तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति। सुहृदो भावः सौहार्दं दौर्हार्दम्, इह मुख्यस्य (२) ग्रहणात्। आदिष्टस्य (३) तु सौहृद्यं सौहृदमिति। सुहृद इदं सौहार्दं। शक्तप्रधानः सिन्धुः, मध्यपदलोपात् शक्तसिन्धुः, तत्र भवः शाक्तसैन्धवः। सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरपि ण्णः। वैश्वधेनवं समूहे, आधेनवम्। सौवर्णवालजम्। वध्योगशब्दो बिदादिस्तस्यापत्यं ष्ट्ञः वाध्योगः, अनन्तरापत्ये वाध्योगिः। अगारवेणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैणवः, एवं शातकौम्भम्। परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः, ण्येयस्य इनेयः। इहलोके भव ऐहलौकिकः, लोकोत्तरादिति

(१) ण्येये परे प्रवाहणशब्दः सुभगादिः, ण्येयान्तः स प्रावाहणेयशब्दोऽपि इति एवं, सुभगादिरित्यर्थः। प्रावाहणेयशब्दस्य सुभगादिपाठफलं परत्र स्फुटीभविष्यति।"

(२) अनादिष्टस्य हृच्छब्दस्येत्यर्थः।

(३) हृदयशब्दस्यानजातस्येत्यर्थः।

ष्णिक:। सर्व्वलोके विदितः सार्व्वलौकिकः, परलोके भवः पारलौकिकः। प्रयोगे भवः प्रायोगिकः, अध्यात्मादित्वात् ष्णिकः। असिहत्यायां भवः आसिहात्यः। चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः चतुर्विद्या एव चातुर्वैद्यं, चतुर्वर्णादित्वात् ष्यः। परे तु विद्यास्थाने वेदमाहुः। कुरुपञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः। अधिदेवे अधिभूते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्, अध्यात्मादित्वात् ष्णिकः। राजपुरुषस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात् ष्णः, राजपौरुष्यम्। ष्णेः किं? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः। सर्व्वपुरुषस्येदं सार्व्वपौरुषं, सर्व्वभूमेर्निमित्तम् ईश्वरः संयोग उत्पातो विदितो वा सार्व्वभौमः। अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः। अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम्। अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसांवत्सरिकम्। अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः, गणपाठात् ष्यलुक्। अस्य हत्येऽभियुक्तः आस्यहात्यः ष्णः। अत्र परैकदेशिनः अस्यहेति-अस्यहत्यौ शब्दौ न पठन्ति। अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्त्तते। कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः, गर्गादित्वात् ष्णाः। पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः, बाह्वादित्वात् ष्णिः। सूत्रपूर्व्वेति—सूत्रं पूर्व्वं यस्य, स चासौ नड्श्चेति सूत्रनड्ः, तस्यापत्यं सौत्रनाड़िः। अभिगममर्हति आभिगामिको गुणः। अनुह्रादेन पठति आनुह्रादिकः। प्राग्देशेति—नगररूपमन्तदं येषां ते प्राग्देशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभगादयः (१)। पुण्ड्रनगरे भवः

---

(१) येषां शब्दानामन्ते नगरशब्दोऽस्ति तादृशशब्दा यदि प्राचां देशनामानि भवन्ति, तदा ते सुभगादय इत्यर्थः।

पौण्ड्रनागरः सौह्मनागरः। प्राग्देश इति किं? मद्रनगरे भवः माद्रनगरः। नेन्द्रान्त इति—इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तः, घं आदिर्यस्य स घादिः, घादिश्चासौ वरुणश्चेति घादिवरुणः, इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च, तौ न विद्येते यासु ताः, तच्चे इति—तच्छब्देन देवतोच्यते, तासाञ्च द्वन्द्वः तस्मिन्। तथाच देवतानां चे सति उक्तलक्षणदेवतावाचकशब्दाः सुभगादौ पठ्यन्ते। तेन अग्निश्च मरुच्च, तौ देवते अस्य, आग्निमारुतं कर्म्म क्रियते। यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवायं विधिः। इह तु न भवति—स्कान्दविशाखः, ब्राह्मप्रजापत्यम्। नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं? सौमेन्द्रम्, ऐन्द्रावरुणं (१) हविः। इह तु स्यादेव—ऐन्द्राग्नम् आग्नीवारुणम् (२)। अथ प्रवाहण इति—अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रादिषु पठ्यते, ण्येय एव तस्य ग्रहणं, तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, तस्यापत्यं युवा प्रावाहणेयिः। एतदादिसर्व्वं (३) सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते। तेन पूर्व्वदस्य त्रि-विकल्पः, प्रवाहणेयः प्रवाहणेयिः। अर्द्धादीति—आदिश्चासौ अश्चेति आद्यच्, न अत् अनत्, आद्यच् अनत् यस्य तत्, परिमाणविशेषणम्। तथाच अकारभिन्नाद्यच् अर्द्धादि परिमाणं सुभगादौ पठ्यते। अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् आर्द्धद्रौणिकम्, आर्द्धकौड़विकम्। अनदिति किम्? अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रास्थिकम्।

---

(१) अत्र अवायुदेवतार्थस्येति इन्द्रशब्दस्य ङा, तेनैव दीर्घादित्यम्।

(२) अत्र अग्नेर्ङी सोमवरुणयोरिति ङी।

(३) प्रवाहणाद्युकुशलान्ताः शब्दाः।

आर्द्धप्रास्थिकम् इति कश्चित् । सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम्, अर्द्धकौड़विकम् । एवम् आनैश्वर्य्यम् अनैश्वर्य्यम्, आशौचम् अशौचम्, आचैतन्नम् अचैतन्नम्, आकौशलम् अकौशलम्, आनैपुणम् अनैपुणम् इत्यादि । असंख्यः सुभगादिः तन्त्रे तान्त्रिकैरुक्तः, तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या (१) साहित्येन (२) सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते ।

> सुसर्व्वार्द्धाज्जनपदा, अथामद्रा दिशश्च (३) ते ।
> प्राग्ग्रामनगरा दिग्भागोऽवयवात्तुवाचिनः ॥
> संवत्सरस्तु संख्यादिः, संख्या संख्यादिरेव च ।
> अशानपरिमाणञ्च संख्यादि चेदनामनि ॥
> अभविष्यति संख्यादि वर्षं, प्रोष्ठपदासु जे ।
> अथ प्रवाहणः णेये णेयान्तश्च स इत्यपि ॥
> अर्द्धादि परिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्यदि ।
> अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाचैतन्नाऽकुशली मतौ ॥
> अनिपुणश्च, केऽप्यत्रायथातथा-यथापुरौ ।
> सुपञ्चालादयश्चैते कथ्यन्ते कोविदोत्तमैः ॥

सु सर्व्व अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः, तेन सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः, एवं सर्व्वपाञ्चालकः । अथानन्तरं ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्व्वाश्चेद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ

---

(१) सुभगादिगणव्याख्याने सुपञ्चालादिगणोल्लेखेनेत्यर्थः ।

(२) सूत्रे सुभग सुपञ्चालाद्योरित्येकत्र पाठेनेत्यर्थः ।

(३) दिश इति पञ्चम्यन्तं, तेन दिग्वाचकशब्देभ्यः परवर्त्तिन इत्यर्थः ।

पठ्यन्ते । यथा पूर्व्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः । अमद्रा इति किं ? पौर्व्वमद्रः, आपरमद्रः । दिग्वाचकेभ्यः प्राग्देशवर्त्तिग्रामनगरवाचकाः सुपञ्चालादौ । यथा पूर्व्वा चासौ इषुकामशमी चेति, तत्र 'भवः पूर्व्वैषुकामशमः' पूर्व्वकार्णमृत्तिकः । नगराणां तावत्—पूर्व्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्व्वपाटलिपुत्रकः पूर्व्वकान्यकुब्जः । नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् (१) । तथाच दिक्पूर्व्वसमुदायं पूर्व्वेषुकामशम्यादि ग्रामनामधेयम्, इह तु दिग्वाचकं विनैव पाटलिपुत्त्रादिशब्दो नगरमाह । पूर्व्वत्र ग्रामवाचकसमुदायस्य दिक्पूर्व्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचकान्नगरस्योत्तरस्य त्रिरिति । अवयवादिति—ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिनः पूर्व्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते । यथा-पूर्व्वं वर्षाणां (२) पूर्व्ववर्षास्तत्र भवः पूर्व्ववार्षिकः, पूर्व्वहैमन्तः । अवयवादिति किं ? पूर्व्वासु (३) वर्षासु भवः पौर्व्ववार्षिकः । संख्यापूर्व्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याधीष्टो भृतो भूतो भावी (४) वा द्विसांवत्सरिकः ।

---

(१) दिग्वाचकशब्दैः सह सम्बन्धेन यो भेदस्तस्य प्रतिपत्तिर्निमित्तमित्यर्थः ।

(२) वर्षाणां पूर्व्वोभाग इत्यर्थः ।

(३) अतीतास्वित्यर्थः ।

(४) अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकाल इति सिद्धान्तकौमुदी । मासमधीष्टोऽध्यापक इत्युदाहरणे काशिका च (५ । १ । ८०) "ननु अध्येषणं भरणं च सकृत् क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते ? अध्येषणभरणे क्रियार्थे । तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते" ।

संख्यापूर्व्वसंख्यापि सुपद्मालादौ, यथा—द्वे षष्टी व्याप्याधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ठ्यादिशब्दाः संख्यासु वर्त्तमानाः कालाधिकारीय-त्यमुत्पादयन्ति (१)। संख्यादि शानवर्ज्जितं परिमाणमसंज्ञायां सुपद्मालादौ पठ्यते। यथा—द्वौ कुड़वौ मानमस्य द्विकौड़विकः, द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। अनामनि इति किं? पाञ्चलोहितिकः पाञ्चकपालिकः। अशान इति किं? द्वाभ्यां शानाभ्यां क्रीतं द्वैशानम्। अत्र केचित् वा कुलिजस्य ग्रहणं, तेन द्विकौलिजिकं द्वैकुलिजिकमित्याहुः। अभविष्यति संख्यादि वर्षं सुपद्मालादौ पठ्यते। द्वे वर्षे व्याप्याधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः। भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवर्षिकः। तथाच—

> यस्य त्रैवर्षिकं (२) धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये।
>
> अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥ इति महावृत्तिः।

---

(१) कालाधिकारे यः प्रत्ययो विहित एभ्यः स एव स्यात्। अतएव ठञेकादित्यस्य टीकायां "कालेभ्य" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन ठिणकः।

(२) वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६। इति पाणिनिः। संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। द्विवर्षं अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः। अभविष्यतीति किम्? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकमिति काशिका।

सिद्धान्तकौमुद्यां तद्धितेषु कालाधिकारे पूर्व्वोक्तसूत्रस्यैषा वृत्तिः "उत्तरपदस्य वृद्धिः स्या"दिति। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिक इत्युदाहृतम्।

वर्षस्याभविष्यति इति संक्षिप्तसारे सन्धिपादे ४२ सूत्रम्। द्वे वर्षे अधीतो पन्थः द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वे वर्षे भावि द्वैवर्षिकम् इति वृत्तिः। अत्र गोयीचन्द्रः—संख्यावाचकात् परस्य वर्षशब्दस्य तद्धिते णिति परे उत्तरपदस्यादौ

जे इति जातार्थो निर्द्दिश्यते, तत्र यो विहितस्तस्मिन् प्रोष्ठपदाशब्दः सुपद्मालादौ पठ्यते। यथा—प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं, ताभिर्युक्तः काल इत्यर्थे ष्णः, तस्याविशेषे लुप् (१) प्रोष्ठपदा, तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् ष्णः, प्रोष्ठपादः। ज इति किं? प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे ष्णे प्रोष्ठपदः। प्रोष्ठपदा इति निर्द्देशात् तत्पर्य्याय-भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं, तेन भाद्रपादः, अजे तु भाद्रपद इति। अथ प्रवाहणः ष्णेय इत्यादिप्रयोगाः प्रदर्शिताः। केऽपीत्यादि आहुरिति शेषः, तेन अयाथातथ्यं अयाथापुर्य्यं, परमते तु आयथातथ्यम् आयथापुर्य्यमित्यपि।

वृद्धिर्भवति. अभविष्यदर्थे चेत्तद्धितो विहितः। द्विवार्षिक इति तु पूर्व्ववत् टिकण्

* यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं स सोमं पातुमर्हतीति भाव्यर्थेऽत्र तद्धितः।

मुद्रितस्य कस्यचित् सुपद्मव्याकरणपुस्तकस्य वृद्धिप्रकरणे "दिवः परस्यामद्राणा"मिति १० सूत्रस्य वृत्तौ द्वैवार्षिकं भक्तं, त्रैवार्षिकं धान्यमिति, तथाविधस्य कस्यचित् कलाप-व्याकरण-पुस्तकस्य च चतुष्टयवृत्तौ "वृद्धिरादौ सणे" इति ४३२ सूत्रस्य टीकायां भाविन्यर्थे तु द्वे वर्षे भावि द्वैवार्षिकमिति लिपिकरप्रमादः, अन्यथा अभविष्यदर्थे संख्यादिवर्षशब्दस्योत्तरपदवृद्धिं नियम्य भविष्यदर्थकप्रत्युदाहरणे पुनस्तस्यैवोत्तरपदस्य वृद्धेः सर्व्वथैवासङ्गतेः, काशिका-सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसार-मुग्धबोधटीकाकार-कृष्णनाथन्यायपञ्चानन-कृतवृहन्मुग्धबोधमतविरुद्धत्वाच्च।

यस्य त्रैवर्षिकं धान्यमिति श्लोकस्तु ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे षष्टितमाध्याये श्रीकृष्णजन्मखण्डे नारदं प्रति नारायणवाक्ये यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भूतिसिद्धये इति कृत्वा पठितः, विद्यासागरेण च उत्तरचरितस्य प्रथमाङ्के सोमपीतीत्यस्य व्याख्यायां तथैवोद्धृतः पाठः। एवं मनुसंहिताया एकादशाध्याये ७म श्लोके "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" इति पाठो दृश्यते। अतोऽत्र यदुरहस्यं तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति।

(१) ढचे कादित्यस्य टीकायां "अविशेषे लुबि"ति वार्त्तिकसूत्रं द्रष्टव्यम्।

४२३। क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ।

(क्षुद्रा-गोधाभ्यः ५।॥, वा ।१।, एरारौ १॥)।

नाटेरः नाटेयः, गौधारः गौधेरः गौधेयः।

गार्ग्यः वात्स्यः जामदग्न्यः पाराशर्य्यः।

४२३। क्षुद्रा। क्षुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः। अनिर्द्देशो-गणार्थः। एयस्य एरविधानसामर्थ्यात् वै वा णेयस्य स्थितिः। क्षुद्रादिभ्य एयस्य एरो वा स्यात्। क्षुद्रादयस्त्वङ्गहीनाः शील-हीनाः सह गोधया। गोधादिभ्य एयस्य आरो नित्यं स्यात्, वा शब्दस्य व्यवस्थया।

गोधादयस्तु---गोधा जड़ो मृगी चैव पण्डः काकी च मूषिका।

नाटेर इति—नद्या अपत्यम् इति वाक्यं, पक्षे नाटेयः। एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेरः कौलटेयः, शीलहीनत्वात्। अङ्गहीनायास्तु काणाया अपत्यं काणेरः काणेयः। एवं कौञ्जेरः कौञ्जेय इत्यादि। गौधार इति—गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं, क्षुद्रादिपाठात् गौधेरः, अत्रादौ पृथक् पाठात् गौधेय इति। जड़स्यापत्यं जाड़ारः, मृग्या अपत्यं मार्गारः, पण्डस्यापत्यं पाण्डारः, काक्या अपत्यं काकारः, मूषिकाया अपत्यं मौषिकारः, बाह्वादित्वात् मौषिकिः।

चटकाभ्यामैरो, लुक् तु स्त्रियाम्। चटकाच्च चटकायाश्च परस्य णेयस्य ऐरः स्यात्। स्त्र्यपत्ये ऐरस्य लुक्। अतएव

चटकात् ष्णेयः (१)। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः। स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका।

गार्ग्य इत्यादि—ननु गर्गादि-नड़ादिभ्यां गोत्र एव ष्णाय-ष्णायनौ, तत् कथमपत्यसामान्ये विहित (२) इति चेत् सत्यं, जामदग्न्यः पाराशर्य्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे ष्णास्य, द्रौणायन इत्यत्र ष्णायनस्य च दर्शनात् सामान्येनोक्तम्, अन्यत्रान्तर एवेति भावः (३)। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, अनन्तरे तु अतः ष्णिः गार्गिरित्यादि।

गर्गादिर्यथा—

> गर्गो वत्साकृती (४) रेभो व्याघ्रपादवटः (५) शठः।
> अजो विलस्त्यग्निवेशौ (६) जरमाणो धनञ्जयः॥
> हृचो विश्वावसुः शङ्को वर्म्म-धूम-पुलस्तयः (७)।
> संस्कृतिर्वेदभृद्दीनयोगोवाजस्वसे (८) मधुः॥
> विप्रेऽथ लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गुहलुर्लतुः।
> कपि-बोध-वतण्डास्त्वाङ्गिरसेऽप्यथ कौशिके॥

---

(१) स्त्रते चटका च चटकश्च ताभ्यामित्येकशेषः। अत्राद्दिगणे चटकशब्दस्या-नुक्तत्वेऽपि इह सूत्रकरणादेव तस्मात् ष्णेय इत्यर्थः।

(२) ष्णाय इति शेषः।

(३) अनन्तरे अव्यवहिते पौत्राद्दौ गोत्रे वाच्ये इत्यर्थः।

(४) वत्स, आकृति।

(५) व्याघ्रपाद्, अवट।

(६) विलस्ति, अग्निवेश।

(७) वर्म्मन्, पुलस्ति।

(८) संस्कृति, वेदभृत् दीनयोग, अस्मात् वाजयत्कः।

बभ्रु-शंसित-सुम्विन्द्र(१)-मनायी-मनु-कच्छपाः।
मन्तुः शङ्कुः कतस्तण्डस्तक्षो (२) वच-मङ्कु च।
तनुः कुरुकतश्चैव तलुक्ष-शकलेन्द्रहः (३)॥
कण्वोऽगस्ति-विरोहितौ वृषरङ्गमूर्व्वौ गणः (४) पिप्पलू:
कृष्णो भण्डिल-शण्डिलौ च चिकितौ दल्भस्तितिक्षो(५) भिषक्।
गोकक्षाररकावुलूक-मुषलौ स्थूरा सुलाभ्येकलू (६)
जीतो मन्वित भिक्षुजाऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डिनौ॥
अनडुद्यज्ञवल्कौ च पर्णवल्कः पराशरः।
जतूकर्णः शर्कराक्षः पूतिमाषश्च पिङ्गलः।
मुद्गलो वृहदग्निश्च कुटीभृज्जमदग्नि च।
लोहितादिश्च कण्वादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तितः॥

गर्गस्याऽनन्तरापत्यमिति वाक्यं, ण्योऽत्र ययोर्लोप इति अकारलोपे त्रिः। स्त्रियां षित्त्वादीपि गार्गी, ष्णायनपक्षे गार्ग्यायणी। एवं सर्व्वत्रोहनीयम्। इह पुलस्तिशब्दपाठात् ण्ये पुलस्त्यः। पुलस्त्य-शब्दस्य तु ण्ये पौलस्त्या इति। यद्यपि वेदभृच्छब्दाट्टेषिणो कृते पश्चात् स्वार्थे ण्यो वैदभृत्य इति सिध्यति, तथापि ण्ये लुकि वेदभृत इति सिद्धार्थः पाठः, तत्र तु वैदभृत्या इति। वाजशब्दोऽपि गर्गादिः, तेन वाजस्यापत्यं वाज्यः; ये तु

---

(१) सुम्नु, इन्द्र।
(२) कत, तण्ड, तक्ष।
(३) शकल, इन्द्रह।
(४) वृषगण, रङ्गगण।
(५) दलभ, तितिक्ष।
(६) गोकक्ष, अररक, उलक, मुषल, स्थूरा, सुलाभिन्, एकलू।

४२४। ओदौतोऽञ्वत् तक्वद्रय-क्यङ्याः।

(ओत्-औतः ५।, अञ्वत् ।१।, तक्वद्रय-क्य-ङ्याः-१।।।)।

ओदौद्भ्यां परस्तसंज्ञः क्वत्संज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अञ्वत् स्यात्।

बाभ्रव्यः। 'नाड़ायनः गार्ग्यायणः दाचायणी। पैतृष्वस्रीयः मातृष्वस्रीयः। रैवतिकः आश्वपालिकः। यादवः आङ्गिरसः।

सौवाजिः। एतेनान्येषां मेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि। माधव्यो विप्रः, अन्यत्र माधवः।

शकलान्ताल्लोहितादेः (१) ष्णास्य स्त्रियां ष्णायन्नित्यम्। तेन लौहित्यायनीत्यादि। कपेरन्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी। एवं बौध्यः बौध्यायनी, वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी। अनाङ्गिरसे तु कापेयः बौधिः, वातण्डः शिवादित्वात् ष्णः। अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वात् ष्णः, वातण्ड्यः, स्त्रियां वातण्ड्यायनी वातण्डीति कश्चित्।

४२४। ओदौ। ओच औच तत्तस्मात्, अञिव अञ्वत्, तश्च क्वश्च तौ तक्वतौ, त-क्वतोर्यः तक्वद्रयः, तक्वद्रयश्च क्यश्च ङ्यश्च ते। बाभ्रव्य इति—बभ्रोरपत्यं ष्णः, न्वोर्लोपोताविति उवर्णस्यौकारः, यस्याञ्वद्भावात् यलायवायाव इत्यवादेशः। कौशिक एवाभिधानम्, अन्यत्र बाभ्रवः। तनुस्थाने तन्तुरिति पठत्यपरः। कतो मुनिविशेषः, तस्यान्तरापत्यं कात्यः, स्त्रियां कात्यायनी।

---

(१) गर्गादौ लोहितशब्दादारभ्य शकलशब्दपर्यन्तेभ्यः शब्देभ्य इत्यर्थः।

कण्वादेः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। गर्गादेराकृतिगणत्वात् वामरथ-शब्दः कण्वादौ ज्ञातव्यः। वामरथस्यापत्यं वामरथ्यः, द्वे तु वामरथ्यौ, बहुषु वामरथाः, स्त्रियां वामरथ्यायनी वामरथी, वामरथ्यस्यापत्यं युवा वामरथ्यायनः, वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः। सङ्घाङ्कघोषलक्षणानि वामरथानि, (१) वामरथशब्दादणोऽप्युपचारात् (२)।

कुर्वादेरषिन्नोराजश्वशुरात्त्वनित्मनोस्तु संश। कुर्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च ण्योऽषित् स्यात्, ण्य इत्यर्थः, गोराजश्वशुरेभ्यस्तु अनित् इत्शून्यो, य इत्यर्थः, मनोस्तु ययोगे संश, न इत्। कुरोरपत्यं कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि, स्त्रियां कौरव्यायणी कौरव्या। केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः। एवं लाक्षण्यः लाक्षण्यौ लाक्षण्याः। स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि।

कुर्वादिर्यथा—

कुरु कवि गर्गर-गणिका-कूटं, शकल शलाका सत्यंकारम्।
शाकः शुभ्रो मति-मञ्जूषं, तक्षा लक्षण-वड़भीकारम्।
एरका-मुर-केशोरि रथकारश्च पट्टिका।
पिण्डीमूलेन्द्रजाली वाक् शकम्भूरविमारकः (३)।

---

(१) वामरथस्यापत्यं वामरथ्यस्तस्येमानि (संघाङ्कघोषलक्षणानि) इति वामरथानि। अत्र वामरथ्यशब्दात् संघादिषु वाच्येषु "ष्णि ष्णत्र-ट्रात् संघाङ्कघोषलक्षणे" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन इदमर्थे ष्णः, तस्मिन् अपत्यष्णत्रस्य लोपे वामरथानीति। वार्त्तिकन्तु विकारसंघेति सूत्रस्य टीकाशेषे द्रष्टव्यम्।

(२) ननु वामरथशब्दस्य गर्गादित्वात् कथमपत्यसामान्ये ष्णत्र इत्यत आह वामरथशब्दादिति। उपचारात्—गोत्रत्वारोपादित्यर्थः।

(३) पिण्डीमूल, इन्द्रजालि, वाच्, शकम्भू. अविमारक।

एकजित् श्यावनायश्च पितृमत्-पथिकारिणी ।
हन्ता भर्त्ता शूर्पणायो दामोष्णीषिरिनस्तथा (१) ।
भर्वः श्यावरथः श्यावपुत्रः सेनान्तदा मताः ।
कारवः, क्षत्रिये सम्राट्, केशिन्याः केशिनो भवेत् ।
ण्ये भ्रातुर्वम् च तस्यैव (२) वेणः केनचिदीरितः ।
यमादित्यादितिश्चैवाऽपश्वाद्यादिपतिर्दितिः (३) ।

पश्वादिर्यथा—

पश्वश्व-कुल-राष्ट्राश्व-गण-वास्तु-धनं वसु ।
विद्या-शत-नर-क्षेत्रं प्राण-धान्य-सभा-जगत् ॥

रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः, शिल्पिवचनस्तु कारुत्वेनैव प्राप्तः । शके भवतीति शकन्धूरिह पाठबलान्नकारागमः । हारिषेण्यः वैष्वक्सेन्यः, बाह्वादित्वात् हारिषेणिः वैष्वक्सेनिः । एवं तान्ववाय्यः तान्ववायिरित्यादि । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः, क्षत्रियः । अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजिः । केशिन्या अपत्यं केशिन्यः, ण्ये केशिनादेशः, अन्यथा पुंवद्भावे (४) केश्यः स्यात् । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः (५) ण्यस्य वम्, पितृष्वस्रादित्वात् भ्रात्रीयः । कस्य-

---

(१) दामोष्णीषि, इन ।

(२) भ्रातृशब्दात् ण्ये सति तस्य णस्यैव वम् भवति, न इत् ।

(३) यम, आदित्य, अदिति, पश्वादिगण-भिन्नशब्दपूर्व्वक-पतिशब्द, दिति ।

(४) पुंवद्भाववार्त्तिकसूत्रं ३२८ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ।

(५) भ्रातृव्यौ भ्रातृज-द्विषौ इत्यमरः । भ्रातुः शत्रुरपत्यञ्च भ्रातृव्यौ । अत्र द्विट्पक्षे रूढ़िकल्पनं, तेन सामान्यद्विडेव न तु भ्रातृद्विट् । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्याविति महेश्वरः । तस्मात् भ्रातृशब्देन भ्राता शत्रुश्चेति मन्तव्यम्—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

चिन्मते वेणशब्दस्य कुर्व्वादित्वात् वैण्यः, तथा च — वैण्यं पृथुं हैहय-मर्ज्जुनञ्च इति । वेणाच्छन्दसीति पाणिनिसूत्राच्छान्दसमिदम् । यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः, ण्ये ण्यलोपः(१) अदितेरपत्यम् आदित्यः । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः, एवं वैश्वपत्यः । दितेरपत्यं दैत्यः । पश्वाद्यादपतस्तु—पाशुपतः जागत्पत इति कुर्व्वादि । गोरपत्यं गव्यः । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, क्षत्रियेऽभिधानम्, अन्यत्र राजनः.मन्वर्ज्जेत्यादिना नियमेन न नलोपः, अनघन् इति नियमान्न उङ्लोपः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्य्यः, संज्ञायां बाह्वादित्वात् श्वाशुरिः । मनोरपत्यं मनुष्यः, ये सन्, न इत् । नाड़ायन इति—नड़स्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् ।

नड़ादिर्यथा—

नड़ भण्डित रोहिण शङ्ख पुटं
पद (२) काण चरं गिरि चक्र कुटम् ।
बिद काश वनं कुल धूम जलं
किर चित्र सुरं खड़ लोह नरम् ॥
भड़िलो भड़लो भड़ितः प्रकृति-(३)
स्वपलो नमकः खदिरो मिमतः ।
चरकः शकटः शलभो बदरः
स्थिरकः खरपः सुमनोऽज-जनाः ॥

---

(१) अदितिशब्दस्य कुर्व्वादौ पाठात् ण्ये आदित्यः, आदित्यशब्दस्यापि तत्र पाठात् पुनर्ण्ये यवोर्लोप इत्यकारयकारयोर्लोपः ।

(२) पाद इति पाणिनीये ।

(३) प्रकृतिरित्यत्र प्रकृत इति संक्षिप्तसारे, प्रकृत इति पाणिनीये ।

सायक दासक किङ्कर दुर्गं
कातर काखल (१) पिङ्गल धूम्रम् ।
भण्डिल कोशल सुपक विशालम्
आतप चूप(२)मख विशम्पम् ॥

ओजः खरप पञ्चाल वामोदश्च धरित्रिणः ।
अश्मा गोमी च गोलाश्च (३) जलन्धर युगन्धराः ॥
कुमारः शिंशपा काव्यो वीचार्हाविति शेतिकौ (४) ।
आनडुह्यार्ज्जुनो दण्डी श्यामो वाग्मी च सम च ॥
इन्द्रामुण्यौ निगुः (५) काश्यो राजन्य तिक पिञ्जराः ।
द्वीपः प्राणो दास मित्र मुञ्जार्क लण शूद्रकाः ॥
अनुग्रीवः अविष्ठा च विश्वानरश्च हंसकः ।
मण्डपाकश्मल(६)स्तम्भ-खर्ज्जूर-चमसश्च ऋतक् ।
ग्रीष्मो हस्ती वैल्य(७)वाप्यौ सुकृत्यः शोण-कामुकौ ।
ब्राह्मणोडुम्बरालोह द्रोण जीवन्त पर्व्वताः ॥
खनाऽश्वलाग्रदण्डं (८) स्यात् शलङ्कु स्तु ह्यकौशिके ।
वाशिष्ठे तु वणो विप्रे क्षष्णो जातस्तु पूरुषे ॥

---

(१) कातल इति पाणिनीये ।

(२) पाणिनीये संक्षिप्तसारे च चूप इत्यत्र ह्रस्वउकारो दृश्यते ।

(३) गोलाङ्क इति पाणिनीये ।

(४) वीच, अर्ह, इतिश, इतिक ।

(५) निगु इति पाणिनीये ।

(६) अकश्मलशब्दः पाणिनीये संक्षिप्तसारे च न दृश्यते ।

(७) वैल्य इति पाणिनीये संक्षिप्तसारे च ।

(८) खन, अश्वल, अग्र, दण्ड ।

दर्भे आग्रायणे भर्गस्त्रैगर्त्ते शुनकस्तथा।
वात्स्ये ऋषावग्निशर्म्मा स्याच्छरद्वांस्तु भार्गवे॥
भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाजः शपस्तथा।
आत्रेयेऽथ ष्णायने च क्रोष्टोरुलुक् सदा मतः।
ष्णान्ता ष्णन्ताश्च गोत्रार्था ट्वान्ताश्च हरितादयः॥

शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे—आदाच्चो णित्ते शिंशपा दित्य-वाट्-श्रेयो-दीर्घसत्र-देविकानाम्। शिंशपादीनां णित्ते परे आद्यचः स्थाने त्रि-प्रसङ्गे आत् स्यात्। शांशपायनः (१)। आनडुह्य इति—गर्गादिष्णान्तः। अर्ज्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्ज्जुनायनः। बाह्वादि-त्वादार्ज्जुनिः। एवं सात्ययनः सातिः, पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः, बाह्वादित्वात् पाञ्चिः। वेण्य इति—वेणो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं वृद्धेकोशलाजादेरिति (२) ष्यङ्, वैण्यस्तस्यापत्यं युवा वैण्यायनः। अतएव ष्य-ट्ठ-चत्रियार्षेभ्य इति न लुक्। द्रौणायणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्त्रे पौत्त्रत्वोपचारात्। शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायनः ष्णायने उतो लोपः। इदमकौशिके, कौशिके तु बाह्वादिः। वाणायनो वाशिष्ठः, अन्यत्र वाणिः। कार्ष्णायनो विप्रः, अन्यत्र कार्ष्णिः। जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान्। पुरुष इति

(१) शिंशपाया विकारः शांशपो दण्ड इत्यपि। दित्यो लाङ्गलं, तं वहतीति दित्यवाट् वृषभः तस्यायं दात्यौहः। दात्यूह इति कात्यायनः। दितिं वहतीति दितिवाट् कश्यपस्तस्माज्जात इत्यर्थे दात्यूह इति कश्चित्। डाउक् इति ख्यातो जलचरपक्षिविशेषः। श्रेयसि भवं श्रायसम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। देविका नदी, तत्र भवं दाविकमुदकं (प्रयोगरत्नमाला १५६६ सू)।

(२) कुञ्जादेरिति ४२८ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

किं ? जाताया अन्तरापत्यं जातेयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम्। दार्भायणः आग्रायणः (१) अन्यत्र दार्भिः। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः (२), अन्यत्र भार्गिः। शौनकायनो वात्स्यः, अन्यत्र शौनकः, शिदादित्वात् ट्णः। आग्निशर्म्मायणः ऋषिः, अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्म्मिः। शारद्वतायनो भार्गवः, अन्यत्र शारद्वतः, विदादित्वात् ट्णः। आत्रेयायणो भारद्वाजः, अन्यत्रात्रेयिः। भारद्वाजायनः शापायनश्चात्रेयः, अन्यत्र भारद्वाजः—ऋषि-ष्णः, शापिः—अतः ष्णिः। क्रोष्टोरपत्यं क्रौष्टायनः, उतो लुक् ष्णायने। इदमकौशिक इति कश्चित्। गोत्रविहितष्णान्ता गोत्रविहितष्णान्ताश्च नड़ादौ पठ्यन्ते, तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्ययः। मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः, तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे ष्णायनः, आति न ष्णस्य लोपः(३)। एवं वात्स्यायन इत्यादि। मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं प्लाक्षायण इत्यादि। स्त्रियां गर्गस्यापत्यं यूनी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रियां युव-त्यनिषेधात्। दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः, स्त्रियां षित्त्वादीप्। गोत्रार्थ इति किं ? सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौम्यिः। सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिस्तस्यापत्यं सौतङ्गमः, शेष-ष्णः। एवं ट्णान्ता हरितादयः। हरितस्यान्तरापत्यं हारितः, विदाद्यन्तर्गण-

---

(१) आग्रायणो मुनिभेदः।

(२) त्रिगर्त्तस्य मुनेः पुत्राद्यपत्यं त्रैगर्त्तः।

(३) क्यकङ्पूर्वेत्यत्र आकारवर्ज्जनात्।

त्वात् ढक्, तस्यापत्यं युवा हारितायनः। परस्त्रिया अपत्यं(१) पारशवस्तस्यापत्यं युवा पारशवायन इत्यादि।

पैलादेः (२) ष्णायनस्य लुक्। पैलादेः परस्य ष्णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात्। पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवा पैलः। एवमुदीचोऽपत्यम् औदच्चिस्तस्यापत्यं युवा औदच्चिरित्यादि। पैलादिर्यथा—

पैल औदच्चि-औलिङ्गि सात्यकामिश्च सात्यकिः।
औदव्रज्यौदमज्जाौदशुद्धि(३)र्गालङ्कयस्तथा।
गोपामञ्ज्यौदमेघी च दैवस्थान्यौदगायनी।
श्वाफल्कौदचिती राहचतिर्वैज्ज्जिहायनिः।

पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुणि। ष्णान्तानामेषां "प्राचां ष्णेखावैद्ग्रादे"रित्यनेन लुकि सिद्धे अप्राच्यार्थं पृथगुपादानम्।

प्राचां ष्णेखावैद्ग्रादेः। प्राचां गोत्रे यः ष्णिस्तदन्तात् यूनि विहितस्य ष्णायनस्य लुक् स्यात्, न तु वैद्ग्रादेः। पन्नागारस्यापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारिः। वैद्ग्रादेस्तु

---

(१) परस्त्रीशब्दस्य परशादेशः। अत्र गोयीचन्द्रः—अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या, रूढश्चायं शब्दः। ब्राह्मणेनोढायाः शूद्राया अपत्यं पारशवः, अन्यत्र तु पारस्त्रैणेयः।

(२) अत्र वाल्यादेरित्यपि पाठः। वालस्यान्तरापत्यं वालिः तस्यापत्यं युवा वालिरित्युदाहरणञ्च।

(३) काशिकायां दृहन्मुग्धबोधे च उदमज्जिरिति पाठो दृश्यते सिद्धान्तकौमुद्यान्तु उदशुद्धिरिति।

विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गिः तस्यापत्यं युवा वैङ्गायनः। धारणस्यान्तरापत्यं धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि।

वैङ्ग्यादिर्यथा—

वैङ्गि धारणि वाल्मीकि प्राणाहतिश्च दैवतिः।
तौल्वल्यासुरि-दैवोद्दि पौशि-वैल्वकि-वैरकि॥
कारेणुपालि-वैकर्णी कालिङ्ग्याहिंसकौ तथा।
चापेटक्यासिवन्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः।
दैवमत्यान्तरहतौ तथा दैवयजिर्म्मतः॥

न भरत गोत्राच्च। प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक् स्यात्। अर्ज्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्ज्जुनिस्तस्यापत्यं युवा आर्ज्जुनायनः। पूर्व्वस्य बाधकोऽयम्।

पैतृष्वस्रीय इत्यादि। पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्ये णीयः, णित्त्वाद्वृिः, स्त्रियां पैतृष्वस्रीया, पैतृस्वस्रीयाभार्य्य (१) इत्यादि। पितृष्वस्रादिर्यथा—

पितुःस्वसा तथा मातुः, स्वसा, भ्रातुरणिद् भवेत्।
कुल्मायां णायनिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भवः॥

भ्रातृशब्दात् णीयोऽणित्, तेन भ्रात्रीयभार्य्य इति (२)॥

सौवीरगोत्रसम्भवो णायनिः (३) कुल्मायां पितृष्वस्रादौ पठ्यते, तस्मादपि णणिस्रीयः। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः तस्यापत्यं

---

(१) अत्र युवक्तविकारार्थवर्ज्जणित्तान्तत्वाच्च पुंवद्भावः।

(२) अत्र णित्तान्तत्वाभावात् पुंवद्भावः।

(३) सौवीरगोत्रापत्येऽर्थे सम्भूतो यो णायनिप्रत्ययस्तदन्ताः शब्दा इत्यर्थः।

सुवाऽणिञ्यः, यामुन्दायनीयो जाल्मः, रेवत्यादित्वात् यामुन्दायनिकः । एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वार्ष्यायणीयः वार्ष्यायनिकः । तथाच—

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यस्तेभ्यः फिञः (१) स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

इति महावृत्तिः ।

द्वौ चौयण्विकौ । णित्त्वाभावे पूर्व्ववत् प्रयोजनम् (२) ।

रैवतिक इति—रेवत्या अपत्यम् इति वाक्यं, यचोरित्यादिना ईकारलोपः त्रिश्च, स्त्रियां रैवतिकी । आश्वपालिक इति अश्वं पालयतीति अश्वपालः षण्, तस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

रेवत्यादिर्यथा—

रेवत्यश्व-मणि-द्वारपूर्व्वपालोऽथ कुत्सने (३) ।
गोत्रस्त्रियश्च (४) बाहुल्याद्वृद्धाः सौवीरगोत्रजाः ॥
कर्णग्राह-वृकग्राहौ कुक्कुटाचस्तथैव च ।
वृकवञ्ची सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अश्व-मणि-द्वारेभ्यः पालो रेवत्यादौ पठ्यते । जयादित्यस्तु अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति । न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तरं गोत्रविहितत्यान्ताः

---

(१) पाणिनीये फिञ्प्रत्ययः, तच्छिशागीयमते णायनिः ।

(२) पुंवद्भावसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) पितृसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सेति काशिका ।

(४) पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रं, तथाभूता याः स्त्रियः गोत्रस्त्रियः ।

स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां रैवत्यादौ पठ्यन्ते। यथा—गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिको जाल्मः, ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायनिको जाल्मः, मिमतादित्वात् गार्गः ग्लौचुकायनश्च जाल्मः। गोत्रेति किम्? कारिकेयो जाल्मः। स्त्रियः इति किम्? औपगविः। कुत्सायामिति किम्? गार्गेयो माणवकः (१)। कुत्सन इत्येव, तेन सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि कुत्सायां बाहुल्याद्रैवत्यादौ पठ्यन्ते। भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिस्तस्यापत्यं युवा भागवित्तिको जाल्मः, बाहुल्यात् पक्षे यथाप्राप्तं भागवित्तायनो (२) जाल्मः। तृणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः। आकशापस्यान्तरापत्यम् अश्वादेराकृतिगणत्वात् आकशापेयः, तस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः। अन्ये तु अश्वादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकशायनेयिको जाल्मः इति वदन्ति, तन्न।

तथाचाहुः—

भागपूर्व्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्रात् (३) ठग्बहुलं ततः (४)॥

इति परे।

---

(१) अत्रापि गार्ग्या अपत्यं युवेति वाक्यम्। "मातामहादेरुपलक्षणार्थोऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा" इति काशिका।

(२) गोत्रप्रत्ययान्तानां नडादौ पाठादत्र फायनः।

(३) गोत्रात् गोत्रविहितप्रत्ययान्तात्।

(४) ततस्तस्मात् भागवित्त्यादिप्रत्ययात्।

४२५ । मन्वर्ज्जान्वर्म्मोच्चस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-पत्यण्योऽविकारण्णाभावकर्म्मय ईने न न-लोपः ।

(मन्वर्ज्जान्वर्म्मोच्चस्येनः ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।, अपत्यण्ये ७।, अविकारण्णाभावकर्म्मये ७।, ईने ७।, न ।१।, न-लोपः १।) ।

ठक् णिकः । वृद्धग्रहणमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् (१) । सौवीर-गोत्रजा इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सायामिति किम् ? भागवित्तायनो माणवकः ।

शेषानुदाहरति यादव इति—यदुर्नाम कश्चित्, तस्यान्तरा-पत्यार्थे ण्णः । आङ्गिरस इति—अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यम् (२) । मुनौ तु शिवादित्वात् (३) । एवम् औपगवः माधवः मारीच इत्यादि ।

४२५ । मन् । मनं वर्ज्जयतीति मन्वर्ज्जः, स चासौ अन् चेति मन्वर्ज्जान्, स्यादिन् स्येन्, मन्वर्ज्जान् च वर्म्मा च उच्चा च स्येन् च तत्, मन्वर्ज्जान्वर्म्मोच्चस्येन् तस्य । अध्वा च आत्मा च तत्तस्य । न विकारोऽविकारस्तस्मिन् ण्णः अविकारण्णः, भावश्च कर्म्म च ते भावकर्म्मणी, न भावकर्म्मणी अभावकर्म्मणी,

---

(१) सौवीरगोत्रजा इत्युक्तेरपत्यप्रत्ययान्ताः सौवीरगोत्रोत्पन्नवाचकाः शब्दा उच्यन्ते । ते चापत्यप्रत्ययान्तत्वादादादस्वरवृद्धौ वृद्धसंज्ञका भवन्ति, तथापि वृद्ध-ग्रहणं, तथाविधस्त्रीलिङ्गशब्द-निवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(२) अत्र अङ्गिरा नाम कश्चित् ।

(३) शिवादौ कुर्वण्यन्धकवृष्ण्य इत्युक्तेः ।

मन्वर्ज्जस्यानो वर्म्मण: उक्ष्ण: स्यात् परस्येनय अपत्यार्थ-ष्णे, अनो विकारार्थवर्ज्जे ष्णे भावकर्म्मार्थवर्ज्जे ये च, अश्वाश्मनो-रीने, न-लोपो न स्यात्। याज्वन: भाद्रवर्म्मण: औक्ष्ण: चाक्रिण:।

ग्रैव: वाग्मिष्ठ:।

तयोर्य: अभावकर्म्मय:, पश्चात् अविकारष्णश्च अभावकर्म्मयश्च तत्तस्मिन्। याज्वन: इति--यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे ष्ण: न्वोर्लोपीती तेऽच्ये इति प्राप्तनलोपोऽनेन निषिध्यते। मन्वर्ज्ज इति किं? भाद्रसाम: सौसाम:। अपत्यष्ण इति किं? चर्म्मणा परिवृतो रथ: चार्म्मणो रथ: (१)। मन्वर्ज्जमित्युक्त: वर्म्मणो वर्ज्जने प्राप्ते वर्म्मग्रहणादाह भाद्रवर्म्मण: इति--भद्रवर्म्मणोऽपत्यम् इति वाक्यम्। एवं शार्ब्ववर्म्मण इत्यादि। औक्ष्ण इत्यादि--यद्यपि मन्वर्ज्जेत्यनेन नलोपप्रतिषेधादुक्ष्णोऽपि प्रतिषेध: सिध्यति, तथा-प्युक्ष्ण: पृथग्ग्रहणमेवं ज्ञापयति, अपत्यष्णातिरिक्ते ष्णे नलोप-निषेधो न भवति, तेन औक्षं पदमित्यत्रानोऽविकारष्णे (२) निषेधो न स्यात्। चाक्रिण इति--चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं, स्येनो न नलोप:। अस्य सूत्रस्य योगविभाग: कर्त्तव्य:, तेन क्वचिद-न्यत्रापि (३)। तथाहि--

---

(१) अत्र मनन्तत्वान्नलोपे प्राप्ते अपत्यार्थष्णाभावान्न नलोप:।

(२) औक्षमित्यत्र इदमर्थविहितष्णे इत्यर्थ:।

(३) अप्रतिषिद्ध-नलोपोऽपि न स्यादिति शेष:।

ब्रह्मणो जातावपत्यणे। ब्रह्मणोऽपत्यण्वि नलोपो न स्यात् जातौ। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो जातिः (१)। अपत्यण इति किं? ब्राह्मी नामौषधिजातिः। जातौ किं? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति।

पणि गणि गाथि केशि विदथिनो वा तु हितनाम्नः। एषामपत्यण्वि नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा। पणिनोऽपत्यं पाणिनः, एवं गाणिनः गाथिनः कैशिनः वैदथिनः। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनाम्नः हैतनामः।

इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये। इनो नस्य लोपो न स्यात्, न तु कलाप्यादेः अनपत्यणे परे। स्राग्विणः मैधाविनः। अपत्ये तु मैधाव इत्यादि। कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम्। कलाप्यादिर्यथा—

> कलापी पीठसर्पी च कुथुमी तैतिली तथा।
> आजली लाङ्गली स्यात् सब्रह्मचारिशिखण्डिनौ।
> कलाप्यादौ शिलाली च नव शब्दाः प्रकीर्त्तिताः॥

कर्म्मचर्म्मणोरताच्छील्यकोषयोः। ताच्छील्यभिन्ने कर्म्मणः कोषभिन्ने चर्म्मणो नलोपो न स्यादनपत्यणे। कार्म्मणं चार्म्मणम्। अताच्छील्यकोषयोरिति किम्? कार्म्मः कर्म्मशीलः, चार्म्मः कोषः।

दण्डिहस्तिनः णायने, जिह्माशि-वाशिनोस्तु णेयणायन्योः। नलोपो न स्यात्। दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः, एवं हास्तिनायनः। जैह्माशिनेयः वाशिनायनिः।

---

(१) अत्र अनन्तस्यापि अपत्यणे न नलोपः।

अथर्व्वण: णिके। अथर्व्वणा ऋतो ग्रन्थ: अथर्व्वा, तमधीते वेत्ति वा आथर्व्वणिक:।

शैव इत्यादि। शिवस्यापत्यमिति वाक्यम्।

शिवादिर्यथा—शिव तक्ष गङ्गा ककुभो मयूरो
वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्का:।
पृथा विपाशा तृण कर्ण कुम्भा
मण्डूक बोधानभिमान चण्डा:॥
तक्षाक खञ्जारक रेख कर्णा:
खञ्जालको लक्ष सुपिष्ट पौला:।
खदूरको भूरि नभाक पिष्टा:
पञ्जारको वृष्णिक कोकिलेला: (१)॥
पटको वर्त्तन: शोफो विरूपाक्ष: कलम्धन:।
मञ्जीरको जरत्कारु कहोड़ालेख (२) पौवरा:॥
अयस्थूणो वधिरक उलेया प्रोष्ठ-वर्त्तुलौ।
श्रुघा जटिलको गोफिलिकोल्कुर्य्या भलन्दन:॥
खर्ज्जूरकोऽनभिम्लान: ककुत्स्थ: पौष्णिकस्तथा।
ऋष्टिषेण कुठाराय्यभ्रेना लोहितिकापि च॥
ऊर्णनाभस्त्रिपिटक: सपत्नी प्रोष्ठिकस्तथा।
त्वक्ष: साल्वा जलहृद: कुबेरश्चकवृष्णय:॥
अहहा मानुषी संज्ञा नदीसंज्ञा मता इह।
भारद्वाजे तु शुङ्ग: स्यादात्रेये च्छगलो मत:॥

---

(१) कोकिला, इला। (२) कहोड़, आलेख।

वात्स्ये विकर्णोऽथ चौरङ्कदः परिषिकोऽपि च ।
दशरथः कनीनश्च कन्यायाः णे भवेत्तथा ॥
त्रिवेण्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु रवणोऽपि च ।
विश्रवणो भनोर्व्वा सन् गणसूत्रप्रमाणतः ॥

इह्वादन्तानां पाठः णिञ्बाधनार्थः। इञिकारान्तानां स्त्रीत्या-न्तानाञ्च ण्येयबाधनार्थः। तक्षन्—शब्दस्य कारुवाचकत्वात् ण्यिबाधनार्थः। तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्णः, मनवर्ज्जान् इति अनन्तत्वात् नलोपो न स्यात्, कुर्व्वादित्वात् ताक्ष्ण्यः। गङ्गाया अपत्यं गाङ्गः, शुभ्रादित्वात् गाङ्गेयः, तिकादित्वात् गाङ्गायनिः। पीलाया अपत्यं पैलः, शुभ्रादेराकृतिगणत्वात् पैलेयः। परे तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् इत्याहुः। एवं सात्त्वाशब्दस्याप्युदाहरणीयम्। जरत्कारुशब्द अवन्तस्तन्वादिपाठात्। ऋष्टिषेणशब्दस्य सेनान्तत्वात् ण्यणि-बाधनार्थः। कुरुवंशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोपन्ना वृष्णि-वंशोत्पन्नाश्च सर्व्वे शिवादौ पठ्यन्ते। कुरोः—नाकुलः, साहदेवः। ऋषेः—मूले वाशिष्ठ इति—वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम्, एवं वैश्वामित्रः। अन्धकस्य—श्वाफल्कः, तौवंसः। वृष्णेः—वासुदेवः, आनिरुद्ध इत्यादि। ननु सर्व्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलक-त्वेनाधुनिककुर्वृष्यन्धकवृष्णिवंशवाचकानां कथं शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं, शिवस्य सर्व्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनम्। यद्वा ऋषेरनादित्वात् कुर्वृष्यन्धकवृष्णिवंशा एवानादयः, अतएव तेभ्यस्त्यविधानमित्यदोषः। अङ्गानां मानुषीसंज्ञानां तावत्—

चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः औचितः गौतमः। अनृष्यानां नदीसंज्ञकानां तावत्—यमुनाया अपत्यं यामुनः, इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः नार्मद इत्यादि। अनृषा इति किं? वासवदत्तेयः चान्द्रभागेयः (१)। शुङ्गस्यापत्यं शौङ्गो भारद्वाजः, अन्यत्र शौङ्गिः। छगलस्यापत्यं छागलः आत्रेयः, अन्यत्र छागलायनिः। विकर्णस्यापत्यं वैकर्णो वात्स्यः, अन्यत्र वैकर्णिः। कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः व्यासश्च। त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः। विश्रवसोऽपत्यं रावणः वैश्रवणश्च। मनोरपत्यम् इत्यर्थे णः, तस्मिन्मनोः सन् वा, न इत्, मानुषः पक्षे मानव इति।

विदादेर्गोत्रेऽनृषेश्चानन्तर्ये ट्णः। (२) विदस्यान्तरापत्यं वैदः। एवम् और्व्वः। स्त्रियां षिश्वादीप् वैदी इत्यादि।

विदादिर्यथा—

विद उर्व्वौ भरद्वाजः किलातः कुशिको हरित्।
विश्वानरः कश्यपोऽपस्तम्बो वृष-रथीतरौ॥
कूचवारशरद्वन्तौ रथन्तरगविष्ठिरौ।
ऋष्टिषेणश्च किन्दर्भौ मठरो विश्वविष्टपि॥
पुनर्भूर्दुहिता पुत्रः प्रतिबोध-ननान्दरौ।
हर्य्यश्वः प्रियको धेनुर्बध्योग-शुनकावपि॥

---

(१) अत्र चन्द्रभागा-पर्य्याय-चान्द्रभागा-चान्द्रभागीशब्दयोरन्यतरस्मात् ष्णेयः। अन्यथा इष्टत्वं न स्यात्।

(२) विदादेर्गोत्रापत्यार्थे ट्णः स्यात्। अनृषिरित्यस्मिर्गणभेदे द्रष्टव्या।

ऋतभागश्च किन्दासो व्ययस्काकान्धिका अपि।
मद्राकुलः पृदाकुश्च निषादोऽथ परस्त्रियाः—
परशुष्टे, गोपवनः शिग्रु भामज-विन्दवः।
अश्वावतार-श्यामाक-श्यापर्णाः समुदीरिताः॥

अत्र ये शब्दा ऋषिवाचकास्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव ट्ठः। अतएव पौत्रः पौनर्भवः दौहित्र इत्यादि। ननु कथं कुशिकस्यानन्तरापत्यं कौशिको विश्वामित्रः, कथं वा व्यवहितापत्ये इन्द्रहूर्नाम सप्तमः काश्यपानाम् ब्वेऽलुक्? इति (१) चेत् सत्यं, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ऋषिण्येन (२) भवितव्यम्, अथवा तस्येदमित्यर्थे ण्येन। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ट्ठे परशादेशः। अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या, अतएव पारशवो विदुरः। तथाच—पारशवः पुमान्, परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकारः। अर्थान्तरे तु पारस्त्रैणेयः। बाह्वादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्यं वैदिरित्यादौ ष्णिः, न तु ऋषिण्यः। यद्यपि शिवादित्वात् ष्णे कृते वैद इत्यादि सिद्ध्यति, तथापि विदादेः पृथक् ट्ठविधानं मयड्बाधनार्थम्।

---

(१) काश्यपानामित्यत्र कश्यपशब्दस्य विदादिपाठात् विदादेर्गोत्रे इति वार्त्तिकबलेन बहुवचनविहितस्य ट्ठप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणगर्गयस्कविदादीत्यादिसूत्रेण कथं न लुग्भवतीत्याशङ्क्याह क्वचिदित्यादि। गर्गयस्केत्यादिसूत्रे तर्कवागीशेन विदादेः परस्य ट्ठप्रत्ययस्यैव लुग्भवतीति वक्ष्यते। अत्र तु ऋषिण्येन इदमर्थण्येन वा साधितत्वान्न लुगित्यर्थः।

(२) शिवादित्वादिति शेषः।

उत्सादेश्च। उत्सादेष्टुः स्यात्, पृथग्योगादपत्यसामान्ये। उत्सस्यापत्यम् औत्सः, जानपद इत्यादि।

उत्सादिर्यथा—

उत्सो जनपदविनद्धौ धन्वा, विकच-महानद-तरुणं धेनुः।
भरत-महानस-पृथिवी-देवं, पङ्क्तिर्जगती कुरु-पञ्चालम्॥
उदपान महाप्राण-ककुभस्तलुनो महान्।
इन्द्रावसान-विकर-त्रिष्टुबुष्णिगनुष्टुभः॥
उशीनरः सुवर्णश्च भल्लकीयो रथन्तरः।
बृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वतो नुण् भवेदिह॥
उदस्थानन्तु देशेऽस-वक्कयो(१)ऽंशे वृषन्मतः (२)।
ग्रीष्मोऽवृत्ते समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः॥

इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरव इति जयादित्यः। सत्वत्शब्दो वत्वन्तस्तस्य टु नुण्, सत्वतोऽपत्यं सात्वन्तः। पाठबलात् उदस्थाने भव औदस्थानो देशः। अदेशे तु उदस्थानः कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानिः। वृषद्शब्दोऽंशे वाच्ये टुः वार्षदः, अनंशे तु वार्षदः ष्णः। ननु ष्णटुयोः को विशेष इति चेत् सत्यं, ष्णान्तवार्षदस्य सङ्घे वार्षदकः। टुान्तस्य तु वार्षद इति विशेषः। अवृत्त इति—वृत्तं छन्दः, न वृत्तम् अवृत्तं तस्मिन्, ग्रैष्मः। अवृत्त इति किं? ग्रैष्मी त्रिष्टुबिति ऋतुनक्षत्रा-दिति ष्णः, तस्याद्विकारे मयट् ग्रैष्ममयं, टुान्ताद्विकारे ग्रैष्ममिति विशेषः।

---

(१) अर्थे असमासे वक्कयः। (२) पाणिनीये वृषदित्यत्र वृषदिति पाठः।

४२६। सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुडुर् णे।

(सङ्ख्या-सं-भद्रात् ५।, मातुः ६।, डुर् ।१।, णे ७)।

द्वैमातुरः।

४२७। नन् पुंस्त्रियोः। (नन् ।१।, पुंस्त्रियोः ६॥)।

पौंस्नः स्त्रैणः।

४२८। कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्वेऽपत्ये।

कुञ्जादेः ५।, णायन्यः १।, अस्त्रीब्वे ७।, अपत्ये ७।)।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात्, न तु स्त्रियां, न च ब्वे।

कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः। स्त्रीब्वे तु कौञ्जायनी कौञ्जायनाः।

४२६। संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात्। संख्यावाचकात् समो भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य डुर् स्यात् णे, डित्त्वादन्त्यस्य। सौत्रत्वान्न विः। द्वैमातुर इति—द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति वाक्यं, शेषात् णः. एवं षाण्मातुरः।

४२७। नन्। पुमांश्च स्त्री च ते तयोः। अनयोर्नन् स्यात् णे।

४२८। कुञ्जादेः। स्त्री च ब्वं च स्त्रीब्वं, न स्त्रीब्वम् अस्त्रीब्वं तस्मिन्। अपत्यग्रहणं, पूर्व्वेन सामान्यविधानात्। अयं (१) नडाद्यन्तर्गणः णायन्येन णायनो बाध्यते, तेनानन्तरापत्ये कौञ्जिः। कौञ्जायन्य इति—कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम्। एवं ब्राध्नायन्यः।

---

(१) अयं कुञ्जादिः।

कुञ्जादिर्यथा —

कुञ्जो ब्रध्नो बुधो लोम-भस्म-शङ्खाः शठो गणः ।

शाकः शुभ्रा विपाशा च शुण्डा स्कन्धः प्रकीर्त्तितः ॥

तिकादेर्णायनिर्वृषादेस्तु यम् च ।

तिकादेरपत्ये णायनिः स्यात्, वृषादेस्तु णायनेर्यम् च, म इत् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः, कितवस्यापत्यं कैतवायनिः ।

तिकादिर्यथा —

तिक-कितवौरस-तैतिल नीड़,

भौरिकि भौलिकि-बभ्यारभ्रम् ।

चौपयतः कुरु-संज्ञा यस्तं

गङ्गा लाङ्गट-शूद्र यमुन्दम् ।

खल्यका लोमको रूप्य-ग्राम्य-ध्वाजयता उरः ।

शाल्या वालशिखा वैकयतः शैकयतस्तथा ॥

चैटयतः स्वग्रामोऽथ कौरव्यः क्षत्रिये मतः ।

गोकक्ष्यश्चन्द्रमाः चैतयतो रत्नान्तदा मताः ॥

द्व्यचः णान्ता देवरथोऽमित्रोदन्यं (१) प्रकीर्त्तितम् ।

क्षत्रियार्थ-कौरव्यः पठ्यते (२), तेन जनपद-ण्यान्तस्य ग्रहणं न तु कुर्व्वादि-ण्यान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् णोर्लुगेव । जनपद-ण्यान्तात्तु कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायणिः क्षत्रियः । रत्नान्तात्तावत्—गोरत्नस्यापत्यं गौरत्नायणिः, आश्वरत्नायणिरित्यादि । द्व्यचः णान्तात्तावत्—कर्त्तुरपत्यं कार्त्तः, तस्यापत्यं

---

(१) अमित्र, उदन्य । (२) इह कुरुशब्देनेति शेषः ।

कार्त्तायणिः। अन्यत्र कर्त्तृशब्दो ब्राह्मणवचनः, तेनात्र .अब्राह्म-णात् णायनेर्न लुक्। एवं कैशायनिः, ग्रैवायनिः। इञच इति किम्? औपगविः, अतः णिः।

वृषादिर्यथा—वृषे दशु कोशल छाग. कर्म्मारराः।

वृषादेस्तावत्—वार्षायणिः दागव्यायनिः कार्म्मार्य्यायणिः, कुर्व्वादित्वात् कार्म्मार्य्यः। कौशलशब्दोऽत्र जनपदवचनः। ननु कथं कौशल्यायनिवल्लभामिति भट्टिः। उच्यते—वृजानेरित इति ईपि कौशल्यायनी, तस्या अपत्यं युवा इत्यर्थे आबादित्वात् णेय-स्तस्य लुकं विधाय स्त्रीत्यस्य लुकि कौशल्यायनिरिति परे। वस्तुतस्तु तिकादेराकृतिगणत्वात् णायनिरिति। तथा च कौशल्यकार्म्मार्य्या-भ्याञ्चेति पाणिनिसूत्रम्।

वृद्धादनपत्यान्ताद्वा पुत्रान्ताद्वाकिनादेस्तु कंञ्च। अनपत्यान्ता-द्वृद्धसंज्ञकात् णायनिर्व्वा स्यात्, पुत्रान्तात् वाकिनादिभ्यश्च, तेषां तु कन् च स्यात् न इत्। आम्रगुप्तस्यापत्यम् आम्रगुप्तायनिः नापि-तायनिः। एवं त्यादायनिः, तवापत्यं त्वादायनिः, युवयोर्युष्माकं वा अपत्यं यौष्मदायनिः। कथं भावतायनिः? वाशब्दस्य व्यवस्थावा-चित्वात्। पक्षे आम्रगुप्तिः नापितिः त्यादस्तस्यापत्यं युवा त्यादा-यनिः। वृद्धादिति किं? दैवदत्तिः याज्ञदत्तिः औपगवः। अनपत्या-दिति किम्? औपगविः। पुत्रान्तात्—गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिरिति पूर्व्वेणैव सिद्धे कन्विधानार्थः पाठः, णायन्य-भावपक्षे गार्गीपुत्त्रिरिति रूपत्रयम्। वाकिनादेस्तावत्—वाकिन-कायनिः वाकिनायनिः वाकिनिः।

वाकिनादिर्यथा—

वाकिनश्चर्म्मि गारेधौ काको-लङ्का तथैव च।
कार्कव्यवर्म्मिणावत्र बुधैः सप्त प्रकीर्त्तिताः (१)॥

परे तु कनं न विकल्पयन्ति, तन्मते वाकिनादेर्द्वैरूप्यम्।

श्वब्रह्मादायनिर्व्वा। वाशब्दो बहुलार्थः। श्वसंज्ञकभिन्नादायनिर्व्वा स्यात् अपत्ये। ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, पक्षे ग्लौचुकिः। आहिचुम्बकायनिः आहिचुम्बकिः। बाहुल्यात् क्वचिन्न भवति, तेन दक्षस्यापत्यं दाक्षिः प्लाक्षिरित्यादि।

यूनि लुक् णायनेः णस्य। णायनेः परस्य यूनि विहितस्य णस्य लुक् स्यात्। तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा तैकायनिरित्यादि।

कुलाददादिनो (२) येनणेयका दादेस्त्वीनः। दादिभिन्नात् कुलात् य ईन णेयक एते स्युः दपूर्व्वादीन एव। कुलस्यापत्यं कुल्यः कुलीनः कौलेयकः, बहुकुल्यः बहुकुलीनः बाहुकुलेयकः, बहुत्वस्यादत्वात्(३)। दादेस्तु आढ्यकुलीनः श्रोत्रियकुलीनः।

---

(१) वचनं शक्तः सोऽस्यास्तीति वाकिनः, अतएव निपातनादिनन्। अगारे एधते इति गारेधः पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्, गारेधकायनिः। चर्म्मिवर्म्मिशब्दाभ्यां ग्रोह्यादित्वादिनिः चर्म्मिवर्म्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रम्, चार्म्मिकायणिः वार्म्मिकायणिः। इति तत्त्वबोधिनी।

(२) अदादिनः—दं पदम् आदिर्यस्य तत् दादि, न दादि अदादि तस्मात् अदादिनः। कुलशब्दविशेषणत्वात् क्लीवत्वमिति।

(३) बहुकुलादिषु ईषदूनं कुलमिति वाक्ये बहुप्रत्यये तत्पूर्व्वकस्य बहुकुलशब्दस्य पदादिभिन्नत्वादित्यर्थः।

दुर्म्महद्भ्यां णेयक-णीनौ वा। आभ्यां परात् कुलात् णेयक-णीनौ क्रमाद्वा स्याताम्। दौष्कुलेयकः, अत्रादित्वात् दौष्कुलेयः, पक्षे दपूर्व्वत्वात् दुष्कुलीनः। माहाकुलीनः, उत्सादित्वात् माहाकुलः पक्षे महाकुलीनः।

क्षत्रादियो जातौ। क्षत्रशब्दाज्जातावपत्ये इयः स्यात्। क्षत्रियः जातिः। जाताविति किम्? क्षात्रिः।

सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृति मिमतात् ण-णायनौ। सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृतेर्मिमताच्च ण-णायनौ स्याताम्। फाण्टाहृतेरपत्यं युवा फाण्टाहृतः। सौवीरगोत्रत्वात् यूनस्य विषयः, फाण्टाहृतायनिः। एवं मिमतस्यापत्यं मैमतः मैमतायनिः। परे तु अल्पाच्तरस्य व्युत्क्रमनिर्द्देशात् (१) यथासंख्यमिच्छन्ति, तन्मते फाण्टाहृतः मैमतायनिरित्येव। सौवीरगोत्रादिति किम्? फाण्टाहृतायनः मैमतायनः।

देवपृथिवीभ्यां यण्णौ वा। आभ्यां क्रमेण य-णौ वा स्यातामपत्ये। देवस्यापत्यं दैव्यः, पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः, स्त्रियां दैव्या पार्थिवा, उत्सादित्वात् दैवः पार्थिवः, दैवी पार्थिवी।

स्थामान्तादो लोमान्तात्तु व्वे। स्थामन् इत्यन्तादः स्यात्, लोमान्तात्तु व्वे। अश्वत्थामा नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् अश्वत्थामः उडुलोम्नोऽपत्यानि उडुलोमाः। व्वे किम्? औडुलोमिः औडुलोमौ।

---

(१) सूत्रे मिमतफाण्टाहृतेरित्यनुक्त्वा फाण्टाहृतिमिमतादित्युक्तेरित्यर्थः।

कुर्वाद्राज्ञि च ट्णः, ष्णस्तु, हाङ्-मगध-कलिङ्ग-शूरमसात्। अपत्ये राज्ञि च देशतुल्याख्यक्षत्रियात् ट्णः स्यात्, हाङ्-मगधादेस्तु ष्णः। पञ्चालानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः, वैदेहः। हाजादेस्तु आङ्गः वाङ्गः सौह्मः मागधः कालिङ्गः शौरमसः। कुर्वादिति किम्? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः।

वृद्धेत्कोशलाजादादगान्धारि-शाल्वेयात् ण्यङ्। गान्धारिशाल्वेयभिन्नात् वृद्धादिकारान्तात् कोशलादजादाच्चापत्ये राजनि च ण्यङ् स्यात्। ट्णष्णयोरपवादः। वृद्धात्—आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा आम्बष्ठ्यः, सौवीरस्यापत्यं राजा वा सौवीर्य्यः। इकारान्तात्—कुन्तेर्जनपदक्षत्रियस्यापत्यं राजा वा कौन्त्यः, अवन्तेरावन्त्यः, कोशलस्य कौशल्यः, अजादस्य आजाद्यः, स्त्रियामजादित्वादाप्, आम्बष्ठ्या कौशल्या आजाद्या। कौन्त्यावन्त्ययोस्तु कुन्ती अवन्ती। कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्य त्यस्य लुकि नृजातेरित इति ईप्। ङित्त्वात् पतिपुत्रादौ यङ ई, आम्बष्ठीपतिः आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि। गान्धारि-शाल्वेयात्तु गान्धारः शाल्वेयः, पूर्व्वेण ट्णः।

कुरुन्यादिभ्यो ण्यः पाण्डोर्डिश्च। कुरोर्निपूर्व्वशब्देभ्यो जनपदेभ्यो ण्यः स्यात् अपत्ये राज्ञि च, डिश्च पाण्डोः। कुरोर्जनपदस्यापत्यं राजा वा कौरव्यः, कथं माघे—"कुकुरकौरवक्षत्रियः," तथा वेणीसंहारे—"संरक्ष्यतां कौरवा" इति? उच्यते—जनपदाविवक्षायां, विषयो देश इत्यर्थे ष्णो वा (१) तस्येदमित्यर्थे

(१) विकारसङ्घेति सूत्रस्य टीकायां सङ्घाभिकारात् परं "विषये देशे" इति वार्त्तिकसूत्रं द्रष्टव्यम्।

४२८। गर्ग यस्क विदादि भृग्वत्रि कुत्साङ्गिरो वशिष्ठ गोतम रूढाल्लुग् ब्वेऽस्त्रियाम्।

(गर्ग—रूढात् ५।, लुक् ।१।, ब्वे ७।, अस्त्रियां ७।)।

वा। कथमक्षत्रिये "कौरव्याः पशव" इति ? उपचारात्। न्यादेः— निधनस्यापत्यं राजा वा नैधन्यः नैपुण्यः नैषध्यः। पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा पाण्ड्यः, ड्विति टिलोपः। रूढ इति किं? महाभारते पाण्डोरपत्यं पाण्डवः। न हि तत्र पाण्डुर्देशः।

उडुम्बरादेः (१) ष्णिः। रूढादपत्ये राज्ञि चेति। ट्णस्य बाधकः। उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा औडुम्बरिः तैलखलिः।

उडुम्बरस्तिलखलो मद्रकारो युगन्धरः।
भूलिङ्गः शरदण्डस्य कलकूटोऽश्वकस्तथा।
प्रत्यग्रथो नव प्रोक्ताः परे शिष्टप्रयोगतः॥

केकय-प्रलय-मित्रयूनां णित्ते यादेरियः। एषां यादेर्भागस्य णित्ते इयादेशः स्यात्। केकयस्यापत्यं कैकेयः, प्रलयादागतं प्रालेयं हिमं, मित्रयोर्भावः मैत्रेयिका, गोत्रचरणाख्यकः।

४२८। गर्ग। गर्गश्च यस्कश्च विदश्च ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः, ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च

(१) उडुम्बरादेरित्यपि पाठः।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रूढ़ः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां ब्वे विहितानां लुक् स्यात्, न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः, यस्काः लज्जाः, विदाः उर्व्वाः, भृगवः अत्रयः कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः, अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः । स्त्रियान्तु भार्गव्यः ।

गोतमश्च रूढ़श्च तत्तस्मात् । रूढ़शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि । तथाच गर्गादि-ष्णाः, यस्कादि-ष्ण-ष्णायन-ष्णि-ष्णेयाः, विदादि-टूः, अत्रि-ष्णेयः, भृगुकुत्साङ्गिरोवशिष्ठगोतम-ष्णाः, रूढ़-ष्णा टू णङ् ण्य ष्णि इत्येषां ब्वे लुगित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि । कद्वयोस्तु गार्ग्यः गार्ग्यौ, यास्कः यास्कौ, वैदः वैदौ, आत्रेयः आत्रेयौ, भार्गवः भार्गवौ, कौत्सः कौत्सौ, आङ्गिरसः आङ्गिरसौ, वाशिष्ठः वाशिष्ठौ, गौतमः गौतमौ, आङ्गः आङ्गौ इत्यादि । एवं ब्वे लुकि से गर्गाणां धनं गर्गधनम् अङ्गधनमित्यादि । ब्वे विहितानां त्यानामिति किम् ? गार्ग्यश्च वात्स्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्याः । एवं गार्ग्यौ च वात्स्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ लुग् न स्यात् । परैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसमासार्थवाक्ये समासे एकार्थाभावात् सहभावविवक्षायां बहुत्वे लुगित्याहुः । तेन गर्गवत्साग्निवेशा इति उदाजह्रुः, प्रियवाङ्गा इति प्रत्युदाजह्रुरिति । गर्गविदादौ उक्तौ ।

यस्कादिर्यथा—

यस्को लह्य-तथाऽयस्थूण-भलन्दन-त्वणकर्णाः (१)।
भण्डित भड़िल-खरपा भण्डिल-भड़िलौ सदामत्तः।
क्रोष्टुमायो कहियोगः कम्बलहार-कर्षकौ।
क्रोष्टुमानो विषपुटोपरिमेखल-पादकाः (२)।
कर्णाटकः क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमन्थकौ (३)।
वकसक्थः शीर्षमायः पिण्डीजङ्घस्तथैव च।
जङ्घारथ-शीर्षमान-लब्जा रक्षोऽसुरस्तथा।
उरकाशोऽजवस्तिश्च विशिः कुद्रिरिमे त्रयः॥

यस्कादयः षट् शिवादयः, भण्डितादयः पञ्च नड़ादयः, अजवस्त्यादयस्त्रयः अत्रादयः। शेषाणामदन्तत्वात् णिः। यस्कादेराकृतिगणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि, तेन पौष्करसादिः पौष्करसादी, त्वे पुष्करसदः।

बह्वचो गोत्रस्य प्राच्यभरतेषु। बह्वचः शब्दात् प्राच्य-भरत-गोत्रविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् त्वे। प्राच्यगोत्रे—पन्नागारस्यान्तरापत्यं पान्नागारिः पान्नागारी, त्वे पन्नागाराः। भरतगोत्रे—यौधिष्ठिरिः यौधिष्ठिरी युधिष्ठिराः। एवमार्ज्जुनिः आर्ज्जुनी अर्ज्जुनाः। बह्वच इति किम्? भैमिः भैमी भैमयः।

अगस्त्यकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनौ च। आभ्यां गोत्रत्यस्य त्वे

(१) लह्य इत्यत्र लच इति च पाठान्तरम्।
(२) विषपुट, उपरिमेखल। पादक इत्यत्र पदक इत्यपि पाठः।
(३) कटुक इत्यत्र वटुक इत्यपि पाठः।

लुक् स्यात्, लुकि सति अगस्त्य कुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनावादेशौ क्रमात् स्तः। अगस्त्यस्यान्तरापत्यम् ऋषि-ण्यः आगस्त्यः, आगस्त्यौ व्वे अगस्तयः। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वात् ण्यः कौण्डिन्यः कौण्डिन्यौ व्वे कुण्डिनाः।

तिककितवादेश्चे। तिकादेः कितवादेश्च परस्य गोत्रविहितस्य त्यस्य चे लुक् स्यात् व्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च ते तिककितवाः। उपकलमकाः उष्ककुभाः उरसलङ्कटाः अग्निवेशदासेरकाः वङ्करभण्डीरथाः पफकनरकाः वकनखगुदपरिणद्धाः लङ्कशान्तमुखाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः इत्यादि। चे किं? तैकायनयः कैतवायनयः। व्वे किं? तैकायनिश्च कैतवायनिश्च तैकायनिकैतवायनी।

उपकादिभ्यो वाऽचे च। उपकादिभ्यो व्वे विहितस्य गोत्रत्यस्य अचे चे च व्वे लुक् स्याद्वा। उपकाः औपकायनाः, लमकाः लामकायनाः। उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः। व्वे किम्? औपकायनश्च लामकायनौ च औपकायनलामकायनाः। उपकादिर्यथा—

उपक-लमक-सुपिष्ट-मयूरं जटिलक-वधिरक-कृष्णाक-कर्णम्।
पिष्ट-कपिष्ठल-खारीजङ्घाऽनुजक-शलाखल-कलसीकण्ठम्॥
कासकृत्स्नो निदाघश्च मन्दकः कृष्णसुन्दरः।
कृष्णाजिनोऽवतारश्च भ्रष्टकः कृष्णपिङ्गलः॥
उलूक-दामकण्ठौ चाऽवटावक-कुषीतकौ।
अनुलोमाऽनभिहितः प्रतानोऽजपथस्तथा॥

उपकलमकौ नड़ादौ, सुपिष्टाद्यः सप्त शिवादयः, अनुलोमन् वाह्वादिः, शेषाणामदन्तत्वात् ष्णिप्राप्तिः।

गर्गविदादयः ब्बहुयोः षे। गर्गादेर्विदादेश्च षे वर्त्तमानस्य ब्बहयोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्याद्वा।

गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा धनं गर्गधनं गार्ग्यधनम्, एवं वैदस्य वैदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम्।

रूढ़ात् कम्बोजादेर्नित्यम्। कम्बोजादे रूढ़ात् उत्पन्नस्य राजापत्यार्थत्यस्य लुक् नित्यं स्यात्। कम्बोज-जनपदस्यापत्यं राजा वा कम्बोजः।

कम्बोजादिर्यथा—

कम्बोजः केरलश्चोलः खशश्च यवनः शक इत्यादि।

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः। एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य, स्त्रियां लुक् स्यात्। कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरूः, उत इत्यादिना ऊप्। एवं कुन्ती अवन्ती, षाऽङो लुकि नृजातेरिति इति ईप्।

अतश्चाप्राच्य-भर्ग-यौधेयादेः। प्राच्यगोत्र-भर्गादि-यौधेयादि-भिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्त्यस्य (१) स्त्रियां लुक् स्यात्। शूरसेनस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा शूरसेनी, इड़विड़स्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा इड़विड़ी इत्यत्र ट्वस्य, मद्रस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा मद्री, दरदोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा दरत् इत्यत्र ह्राचः ष्णस्य लुक्, लुकि ईप् मद्र-शूरसेनाभ्याम्। अत इति किं? कौशल्या आजाद्या। अप्राच्य-भर्ग-

(१) अकारमात्रप्रत्ययस्य।

यौधेयादेरिति किं ? पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौह्मी-त्यादि । भर्गादेः—भार्गी कैकेयी । कथं "प्राक् केकयीतो भर-तस्ततोऽभूत्" आद्यप्रकृतिरेव ? नदादिपाठादिति भागवृत्तिः ।

भर्गादिर्यथा—

भर्गः करूषः कश्मीरः कौरव्यः सुह्मकेकयौ ।
शाल्वोऽनुभवकश्चैव भर्गादिः परिकीर्त्तितः ॥

यौधेयादेः—यौधेयी शौभ्रेयीत्यादि । स्त्रियामिति चकारेणा-नुकर्षणान्न व्यमत्र (१) ।

न गोपवनादेः । गोपवनादेर्गोत्रत्यस्य लुङ् न स्यात् । अयं विदाद्यन्तर्गणः । गौपवनाः, गौपवनस्य गौपवनयोः कुलं गौपवन-कुलमित्यादि ।

उक्तोऽपत्याधिकारः ।

ष्णो वेत्त्यादौ यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् । स्याद्यन्तान्नः ष्णः स्यात् वेत्त्यादिष्वर्थेषु, यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्याः स्युः । वेत्त्यादिर्यथा—

वेत्ति । अधीते । रक्तम् । युक्तः कालः । दृष्टं साम । परिवृतो-रथः । उद्धृतम् । संस्कृतं भक्ष्यम् । व्रतमयिता । पौर्णमास्यस्मिन् । अस्य देवता । समूहः । विषयो देशोऽस्य । आदिरस्य प्रगाथे । संग्रामः । तदस्त्यस्मिन् देशे । निर्वृत्तः । निवासः । अदूरभवः । विकारः । अवयवः । भवः । व्याख्यानम् । प्रायभवः । जातः । कृतः । क्रीतः । लब्धः । कुशलः । ऋणं दृश्यते । संभृतः । साधुः । पुष्यात् ।

---

(१) अनुवर्त्तते इति शेषः ।

४३०। ढघे कात् णीककण्णीनेया श्चानितश्च।

(ढ घे ७।, कात् ५।, णीक कण् णीन् इयाः १।।।, च ।१।, अनितः १।।।, च ।१।)।

कात् परा एते पूर्व्वे च सेतो ऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये।

पच्यमानम्। उप्तम्। देयमृणम्। मृगो व्याहरति। अस्य सोढ़म्। आगतः। प्रभवति। गच्छति। अभिनिष्क्रामति। अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। एकदिक्। अस्य निवासः। अस्याभिजनः। अस्य भक्तिः। दृश्यते। श्रूयते। उच्यते। प्रोक्तम्। उपज्ञातं। कृतो ग्रन्थः। इदम्।

यमादिस्तावत्—यमः आदित्यः अग्निः कलिः दितिः अदितिः पृथिवी देवः अपश्चाद्यादिस्थानाम्नाः उत्सादयश्च। पश्चादिर्व्यक्तः कुर्व्वादौ। उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि।

दित्यदितिभ्यां न णेयः। आभ्यां वेत्त्यादौ णेयो न स्यात्। दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्यः, एवं आदित्य इत्यादौ ण्यः, न दैतेय आदितेय इति।

४३०। ढघे। ढश्च घश्च तत्तस्मिन्। वा कारकम्। णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते। नास्ति इत् येषां ते। चकारेण पूर्व्वं-सप्त-त्या अनुकृष्यन्ते। तथाच अतत्यास्तत्याश्च त्या एकादश सेतोऽनितश्चाभिधानाद्भविष्यन्तीत्यर्थः।

ढादित्यधिक्रियते भात् प्राक्।

वेत्त्यधीते। ढात् परः ण्यः स्यात् वेत्त्यधीते अर्थे। वैया-

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः; वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयं; शक्त्या युध्यते ऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः, तिष्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी; यज्ञाय साधुः यज्ञियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं; मथुराया आगतः माथुरः; इह भवं ऐहिकं, कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूर्द्धन्यः, नादेयः शालीयः, नागरः, अग्रः ।

करण इति व्याङ् पूर्व्वात् कृधोरनट् णः अर्, व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे णः णित्ते युम् त्रिः यद्योरित्यकारलोपः। एवं प्रभाकरोपलक्षितो ग्रन्थः प्रभाकरस्तं वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि ।

ष्णिक उक्थादेः षष्टिशतपथाभ्यां त्वणित् । उक्थादेः ष्णिकः स्यात् षष्टिपथ-शतपथाभ्यान्तु णिकः । उपचारात् उक्थशब्द औक्थिकार्थः, तं वेत्ति अधीते वा औक्थिकः लौकायतिकः ।

उक्थादिर्यथा—

उक्थो लोकायतः न्यायः पुराणं संहिता शरत् ।
वर्षा वसन्तो हेमन्तः सङ्घातः संग्रहो गणः ॥
अथर्व्वा शिशिरो वृत्तिश्चाथर्व्वण-लक्षणम् ।
न्याय-न्यासावनुपदानुगुणाक्षगुणा अपि ॥
द्विपदा त्रिपदा ज्योतिरायुर्व्वेदः क्रमेतरः ।
यज्ञ लक्ष्यानुकल्पाश्च पुनरुक्तः पदःक्रमः ॥

चरमप्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिनः।
आख्यानाख्यायिके (१) चेतिहासो वै लक्षणोत्तराः॥
अधर्म्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्ज्जिताः।
सूत्रान्ताश्चाथ कल्पान्तास्तथाश्मिन्ननुसूरपि॥

अथर्व्वाणं वेत्त्यधीते वा आथर्व्वणिकः, इके न नलोपः। नैयायिकः नैयासिकः, य्वोर्युम् इतीमि व्रिः। अनुकल्प-शब्दं परे पठन्ति (२)। वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात् सिध्यति। चारम-गुणिकः प्राथमगुणिकः। क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः। आश्वमेधिकः वाजपेयिकः राजसूयिकः। आख्यानं ग्रन्थान्तर्गता-पेक्षितस्य वर्णनम्। यवक्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे णो कृते क्वचित्तस्य लुक्, तं वेत्त्यधीते वा यावक्रीतिकः प्रैयङ्गविकः। मूले तार्किक इति (३)।

आख्यायिका प्रबन्धविशेषः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, तस्य लुक्, तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिकः। वासवदत्तिकः सौमनो-त्तरिक इत्यादि। लक्षणोत्तरा इति—लक्षणशब्द उत्तरो येषां, गौलक्षणिक आश्वलक्षणिकः। अधर्म्माद्यादिविद्यान्ता इति—सार्प-विद्यिकः वायसविद्यिकः। धर्म्माद्यादयस्तु धार्म्मविद्यः त्रैविद्यः आङ्गविद्यः। अथानन्तरं कल्पादिवर्ज्जिताः सूत्रान्ता इति—सांग्रह-सूत्रिकः वार्त्तिकसूत्रिकः। कल्पादिस्तु काल्पसूत्रः। कल्पान्ता

(१) आख्यानविशेषवाचिनः, आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च।
(२) तन्मतानुसारेणैवास्माभिरपि स पठित इत्याशयः।
(३) आख्यानोदाहरणमितिशेषः।

इति—मातृकल्पिकः पाराशरकल्पिकः। अनुसूर्नाम ग्रन्थविशेषः, तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ष्णिकः।

इस्नुसुक्तान्तादिकस्य कः। उक् प्रत्याहारः। इसन्तादुसन्तादुक्प्रत्याहारात् तान्ताच्च परस्य इकस्य कः स्यात्। आनुसुकः, ष्णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्त्वे त्रिः। षष्टिपथं वेत्त्यधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी शतपथिकः शतपथिकी।

पदादेः कः। ढादित्येव। पदादेर्वेत्त्यधीते वार्थे कः स्यात्। मूले पदकः क्रमक इति। पदादिर्यथा—

पदं शिक्षा क्रमः साम मीमांसोपनिषच्च षट्।

शिक्षकः मीमांसकः, केऽकः स्वः।

पदोत्तरदादिकः। पदमुत्तरपदं यत्र तस्मात् इकः स्यात् वेत्त्यधीते वार्थे। पूर्व्वपदं वेत्त्यधीते वा पूर्व्वपदिक उत्तरपदिक इति। एकदेशिनस्तु पदोत्तरशब्दादेव इकः, पदोत्तरपदिक इत्याहुः। आनुपदिक इति उक्थादित्वात्।

अनुब्राह्मणादिन्। उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणशब्देनोक्तं, तस्य सदृशम् अनुब्राह्मणं, सादृश्ये वसः, तद्वेत्त्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति। चान्द्रास्तु अस्त्यर्थेमा साधयन्ति इति चिन्त्यम्।

इयस्तु वाधीते छन्दसः श्रोत्रश्च। छन्दसोऽधीतेऽर्थे इयः स्यात् वा, तस्मिन् छन्दसः श्रोत्रादेशश्च। छन्दोऽधीते श्रोत्रियः पक्षे छान्दसः, त्वन्तस्य नानुवृत्तिः।

सूत्रात् संख्याकोण्डो लुक्। सूत्रवाचिनः संख्याप्रकृतेः कोण्डो-

ऽध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्। पाणिनीयमष्टकं (१) सूत्रं वेत्त्यधीते वा अष्टकः पाणिनीयः, दशको वैयाघ्रपदीयः। संख्येति किं? महावार्त्तिकं सूत्रं वेत्त्यधीते वा माहावार्त्तिकः। कोङ इति किं? चतुष्टयं सूत्रं वेत्त्यधीते वा चातुष्टयः।

सहसर्व्वपूर्व्वाच्च। सहपूर्व्वात् सर्व्वपूर्व्वाच्च लेः परस्याध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्। सवार्त्तिकं वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिकः ससंग्रहः, एवं सर्व्ववेदः सर्व्वशास्त्रः, पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा ताचि वाचे गः।

प्रोक्ताच्च। प्रोक्तविहितत्यान्तादध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्। पाणिनिना प्रोक्तं वेत्ति अधीते वा पाणिनीयः स्त्रियां पाणिनीया, अपिशलस्यापत्यं आपिशलिः, तेन प्रोक्तम् आपिशलं, तद्वेत्त्यधीते वा आपिशलः स्त्रियामापिशला, पित्त्वेऽपि गौणत्वान्नेप्।

कल्प-सूत्र-च्छन्दो-ब्राह्मणानि तद्विषयाणि। एतानि प्रोक्ताधिकारत्यान्तानि अध्येतृवेदितृविषयाणि भवन्ति। अनन्यत्रभावो विषयार्थः। तथाच प्रोक्तत्यान्तानामध्येतृ-वेदितृ-विषयता-व्याप्य-विषयताकत्वमिति पर्य्यवसितार्थः (२)। एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे वाक्यञ्च निवर्त्तते। कल्पस्य तावत्—काश्यपेन

---

(१) अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्येति अष्टकम्।

(२) छन्दःप्रभृतिभ्यस्तदैव प्रोक्तार्थे प्रत्ययः स्यात् यदा प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः परं वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्तल्लोपश्च सम्भाव्यते। न तु कठेन प्रोक्तं कठमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगः स्यात्। तेन कठेन प्रोक्तं काठम्। कठं वेत्त्यधीते वा कठ इत्येवं वाक्यमपि न स्यात्। अतएवोक्तं कठेन प्रोक्तमधीते इति हरिनामामृतव्याकरणम्।

प्रोक्तं कल्पं (१) वेत्त्यधीते वा काश्यपी, कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णिन् (२) तस्मादध्येतृवेदितोः ण:, तस्य लुक्, लुकि सति अनेन प्रोक्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वे लिङ्गवचने (३) न भवतः। एवं कौशिकी। इह कल्पविषयस्य ग्रहणात् पैङ्गीकल्प इत्यादौ न स्यात्। सूत्रस्य तावत्—पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वा पाराशरी भिक्षुः, कर्म्मन्दी भिक्षुः (४) शैलाली नटः, कृशाश्वी नटः (५)। छन्दसस्तावत्—कठो ब्राह्मणः, तेन प्रोक्तं छन्दो वेत्त्यधीते वा कठः, मोदः पैप्पलादः आर्चाभी वाजसनेयी। ब्राह्मणस्य तावत्—तण्डिना विप्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं (६) वेत्त्यधीते वा ताण्डी शाट्यायनी ऐतरेयी। एषामिति किम्? पाणिनीयं व्याकरणम्।

अगोत्रणि-कण्वादिणाद्वृद्धादीयो भवादौ। गोत्रविहितणान्त-वर्ज्जितात् कण्वादिणान्तवर्ज्जिताच्च वृद्धसंज्ञकादीयः स्यात् भवादिष्वर्थेषु। गार्गीयः वात्सीयः शालीयः शैवीयः औपगवीयः त्वदीयः मदीयः अस्मदीय इत्यादि। गोत्रणि-कण्वादिणाभ्यान्तु दाक्षः काण्वः जामदग्न्यः। गोत्रार्थ इति किम्? सुतङ्गमेन

(१) यागक्रियोपदेशको वेदाङ्गग्रन्थविशेषः कल्पः।

(२) णिनृविधायकसूत्रं परत्र वक्ष्यति।

(३) लिङ्गवचने इति प्रोक्तस्येत्यनेनान्वयः।

(४) कर्म्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वेति। भिक्षुः परिव्राट् कर्म्मन्दी-त्यमरः।

(५) कृशाश्वोत्पत्त वक्ष्यमाणसूत्रेण इन्।

(६) मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम्।

निर्वृत्तः सौतङ्गमः, तस्येदं सौतङ्गमीयम्। ण्य इति किम्? कण्वो देवताऽस्य काण्वः, तस्येदं काण्वीयम्।

द्वाचः प्राच्यभरताच्च। प्राच्यगोत्रण्यान्तात् भरतगोत्रण्यान्ताच्च द्वाच ईयः स्यात् भवादौ। पूर्व्वेणाप्राप्तेऽनेन विधीयते। पौष्पीय वैङ्कीयः काशीयः। द्वाच इति किम्? पान्नागारः। प्राच्यभरतादिति किम्? दाक्षः प्राचः। ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं, काश्यादेर्णिकण्णिकयोर्विधानादिति चेन्न, तत्र चेदि-शब्द-समभिव्याहृत देशवाचक-काशीशब्दग्रहणात्। इह गोत्रार्थस्य ग्रहणं, न तु देशवाचकस्येति।

कखोङो देशे। वृद्धादित्येव। ककारोङः खकारोङश्च देशे वर्त्तमानाद्वृद्धादीयः स्यात् भवादौ। कोङ्ण्यस्य वाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकण्णिकयोर्बाधनार्थमिदम्। आवहनकीयं द्रौघनकीयम् भास्वत्यकीयं कौटशिखीयम् आयोमुखीयम्। वृद्धादिति किम्? सौमुखम्।

ग्राम-कन्या-ह्रद-पलद-नगरोत्तरदात्। ग्रामाद्युत्तरदाद्देशवाचकात् वृद्धादीयः स्यात् भवादौ। दाक्षिग्रामीयं दाक्षिकन्थीयं दाक्षिह्रदीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिग्रामीयमित्यादि। वृद्धादिति किम्? मद्रनगरे भवः माद्रनगरः। उत्तरदादिति किम्? वाहुग्रामं वाहुनगरम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकण्णिकयोर्बाधकमिदम्।

पर्णक्षकणाद्भारद्वाजे। वृद्धादिति निवृत्तम्। भारद्वाजे नाम्नि देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णक्षकणाभ्याम् ईयः स्यात् भवादौ। पर्णीयं क्षकणीयम्। भारद्वाजदेशभिन्ने तु पार्णं काकंणम्।

गह्वादेर्भवतस्तु दङ् च । गह्वादेरीयः स्यात् भवादौ, भवच्छ-ब्दस्य ईये दङ् च, ङ इत् । गह्वीयम् अन्तरीयम् ।

गह्वादिर्यथा—

गह्वान्तरौ नेमि-समानशाखौ दक्षाच-काठेरणि-धन्विनश्च ।
आहिंसि-नाठेरणि-पूर्व्वपक्षा भौरिः सम: शैशिरिरुत्तरश्च ॥
उत्तमो विषमो भौजिरन्तस्थो मगधासुरौ ।
इषुप्रापरपक्षाङ्गाधमशाखा स्तथा भवत् (१) ॥
शौङ्गिरुत्तमशाखश्च व्याडि-खाड़ायनौ तथा ।
इष्वनीकोऽग्निशर्म्मा च शौद्रि-वाराटकौ तथा ॥
एकवृक्षश्च वाल्मीकिरवस्यन्दन पार्श्वतः (२) ।
एकग्रामो देवशर्म्मः कामप्रस्थस्तथैकतः ।
आमित्रेरकपलाशौ (३) च मुखतः चौमवृत्ति च ॥

येऽत्र वृद्धास्तेभ्य औत्सर्गिकः ण्यो, येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदत्वात् ण्को, ये तु ण्यान्तास्तेभ्यो त्वभिन्नप्राच्यभरतात् ण्यो बाध्यते । पार्श्वतीयः, व्यटेर्लोप इति टिलोपः । कामप्रस्थशब्दात् प्रस्था-न्तत्वात् ण्के प्राप्ते विधानम् । पूर्व्ववदेकतीय इति चान्द्राः । आकृतिगणोऽयम् । भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीयः ।

पर्व्वताद्वा त्वऽमनुष्ये । पर्व्वतशब्दान्मनुष्ये वाच्ये ईयः स्यात् भवादौ, मनुष्यभिन्ने तु वा । पर्व्वतीयो मनुष्यो राजा वा, पर्व्व-तीयं पार्व्वतमुदकम् ।

---

(१) इषुप्र, अपरपक्ष, अङ्ग अधमशाख ।
(२) पार्श्वतस् । (३) आमित्रि एकपलाश ।

गर्त्तोत्तरदाद्देशे। देशवाचकाद्गर्त्तोत्तरदादीयः स्यात् भवादौ। वृकगर्त्तीयः। उत्तरादिति किम्? वाहुगर्त्तम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिककयोर्बाधनार्थम्।

प्राचि तु कटादेः। प्राग्देशवाचिनः कटपूर्व्वादीयः स्यात् भवादौ। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। प्राग्देश इति किम्? काटनगरः।

स्व पर-देव-राज-जनस्य कंश्च। एभ्य ईयः स्यात्, एषां कन् च। स्वकीयः (१) परकीयः देवकीयः राजकीयः जनकीयः। आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीयं देवीयमित्याद्यपि। तथाच धनमहरहर्दत्तं स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः। वामनधर्म्मदासौ तु स्वस्य इदं सौवमित्याहतुः।

पृथिवीमध्याच्च मध्यमश्च। पृथिवीमध्यशब्दात् ईयः स्यात्, तस्मिन्मध्यमादेशश्च। मध्यमीयः।

वेणुकादेर्णित्। वेणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादौ। वैणुकीयम्। वेणुकादिर्यथा—

वेणुक चित्रकमुत्तरपदकं मध्यमपदकः प्रस्थकमन्यत्।

अन्यदित्यनेन शारदीयम्। वेणुकादिपञ्चानां कोङ्त्वात् णे प्राप्ते पाठः। आकृतिगणोऽयम्।

---

(१) धनमहरहर्दत्तं स्वीयमित्यसाधुरिति पशुपतिरिति संक्षिप्तसारे (४२९सू) हारादीनाञ्चेत्यत्र वामनेन धर्म्मदासेन च स्वस्येदं सौवमित्युदाहृतम्, अस्माभिरपि स्वःदेरित्यत्र। तस्मात् क्वचिदपकादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति वक्तव्यम्। इति गोयीचन्द्रः।

काश्यादेर्णिकञ्णिकौ। काश्यादेः परौ णिकञ्णिकौ स्यातां भवादौ। काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी। काश्यादिर्यथा।

काशिश्च चेद्यच्युत-मोदमानाः

संवाह-गोवासन-साधुमित्रम्।

सुरङ्ग-सम्पात्युपराज पूर्व्व-

कालोर्द्धकाला अपि सिन्धुमित्रः।

अकुलादी हस्तिकर्षूः कुनामा करणेन च।

आपत्काल-हिरण्याभ्यां दासमित्रेण संयुतः॥

दासग्रामो देवदत्तो युवराजयुतस्तथा।

सर्व्ववर्म्मा देवराजो व्यासोऽरिन्दम एव च॥

सौधावतान इत्यष्टाविंशतिः समुदीरिताः।

काशिचेदिभ्यां जनपदत्वात् णकः, सम्पातिशब्दात् त्वभिन्न-प्राच्यभरतगोत्रणान्तात् णो, येऽत्र वृद्धास्तेभ्यः ईयो, येऽवृद्धा-स्तेभ्यः णो, हस्तिकर्षूशब्दाद्देशवाचकादुदन्तात् णिकश्च बाध्यते। देवदत्तशब्दोऽत्र प्राग्देशवाचकः, तस्माद्वृद्धसंज्ञकत्वादीये प्राप्ते विधानम्। वाहीकग्रामवाचकात्तु (१) दैवदत्तः।

वृद्धाद्वाहीकग्रामाद्वा तूशीनरग्रामात्। वाहीकग्रामवाचकात् वृद्धात् णिकञ्णिकौ स्यातां भवादौ। शाकलिका शाकलिकी मान्थविका मान्थविकी। अवृद्धात्तु माहनगरम्। उशीनर-ग्रामवाचकात्तु आह्वजालिका आह्वजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी, पक्षे आह्वजालीया सौदर्शनीया।

---

(१) वाहीकदेशीयग्रामवाचकात्।

देशे युष्मदस्मद्वचनाभ्यां णकोऽख्याञः। वृद्धादयुङो देशवाचकादृद्धाम्मदवाचकाच्च णकः स्यात् भवादौ न तु ख्याञः (१)। सांकाश्यकः काम्पिल्यकः मागध्यकः। धन्वन्शब्दो मरुवाची, पारेमध्ये इत्यादिना 'व-श्चः, श्चन इत्यनेनाल्यः (२) पारेधन्वे जातः पारेधन्वकः, ऐरावते जातः ऐरावतकः। ख्याञस्तु सुप्रख्यस्य इदं सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः सौप्रख्यीयः, ख्याञो यकारः शकारस्थानीयः, तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः।

वहप्रस्थपुरान्ताच्च। वहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनो वृद्धात् णकः स्याद्भवादौ। पैलुवहकः फाल्गुनीवहकः, मालाप्रस्थकः, नान्दीपुरकः। रुङ्त्वात् परसूत्रेण सिद्धे पुरग्रहणं प्राच्यार्थं, तथाहि नान्दीपुरमुदीच्यम्। वृद्धादिति किं शैवपुरः।

प्राचि त्वी रुङः। प्राचीति देशविशेषणम्। ईकारान्ताद्रेफोङश्च प्राग्देशवाचकात् वृद्धात् णकः स्याद्भवादौ। माकन्दी—माकन्दकः, काकन्दी—काकन्दकः। पाटलिपुत्रकः ऐकचक्रकः, एकचक्रशब्दस्य प्राग्देशे एङादित्वात् वृद्धसंज्ञा। वृद्धादिति किं? दशपुरे जातः दाशपुरः। प्राचीति किं? दात्तामित्रीयः सौवीरनगरीयः। दात्तामित्री सौवीरनगरी, एते उदीच्यदेशस्थे।

जनपद-तदवधिभ्याम्। वृद्धाद्देशवाचिनो जनपदात् जनपदा-

---

(१) ख्याधातुसाधितयकारोङ् शब्दाच्चेत्यर्थः।

(२) समासान्तः अप्रत्यय इत्यर्थः।

वधेश्च (१) णकः स्याद्ग्वादौ। आभिसारकः, अप्राप्यत्वात् पूर्व्वेणा-प्राप्तेऽनेन णकः। आदर्शकः। जनपदावधेस्तावत् औपुष्ठकः श्यामायनकः। ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्रामः, किमर्थं तर्हि पृथग् ग्रहणमिति' चेत् सत्यं, तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं, तेन त्रैगर्तकः इत्यत्र गर्त्तोत्तरदादितीयं बाधित्वा जनपदा-वधेर्णक एव स्यादिति वामनः।

स्वविषयाद्वृद्धाच्च। अवृद्धात् वृद्धाच्च जनपदवाचिनस्तदवधि-वाचिनश्च स्वविषयात् णकः स्याद्ग्वादौ। णीययोरपवादः। अवृद्धाज्जनपदात्तावत्—अङ्गाः आङ्गकः (२)। अवृद्धाज्जनपदा-वधेस्तावत्—अजमीढ़ाः आजमीढ़कः, अजक्रन्दाः आजक्रन्दकः। वृद्धाज्जनपदात्तावत्—दार्व्वाः दार्व्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेस्ता-वत्—कालञ्जराः कालञ्जरकः। विषयग्रहणमनन्यत्रभावार्थं (३) तेन जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत्। तेन वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी च ता वर्त्तन्यः, वार्त्तनः (४)। ननु वृद्धात् पूर्व्वेणैव णके सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति? उच्यते—ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय इति न्यायात् स्वविषयात् वृद्धाद्बाधा विज्ञायेत्यदोषः (५)।

---

(१) जनपदश्चासौ अवधिश्चेति कर्म्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते—इति तत्त्वबोधिनी।

(२) अङ्गा जनपदास्तेषु भव आङ्गकः।

(३) यः शब्दो नित्यबहुवचनान्तस्तत्रैवायं विधिरिति भावः।

(४) वर्त्तनीषु भवो वार्त्तनः।

(५) अयमेव तक्रकौण्डिन्यन्याय इत्युच्यते—पूर्व्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये

वर्त्ताऽग्नि-कच्छ-वल्लोत्तरदात्। वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् वृद्धादवृद्धाच्च णकः स्यादुभवादौ। ण्ययोरपवादः। चक्राणि वर्त्तन्तेऽत्र चक्रवर्त्तः वृतुङ् वर्त्तने डे घञ् तस्माच्चाक्रवर्त्तकः। एवं कालाग्नकः चारुकच्छकः ऐन्द्रवल्लकः। वर्त्ताग्निकच्छवल्लान्तादिति कृते सिद्धे उत्तरदग्रहणं बहुल्यपूर्व्वादप्राप्त्यर्थं. तेन वाहुवर्त्तः। कथं बाहुवर्त्तकः इति ? उच्यते—बहवो वर्त्तन्तेऽत्र इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तकः।

धूमादेः। धूमादेर्देशवाचकाण्णकः स्याद्भवादौ। धौमकः घौषस्थलकः। धूमादिर्यथा—

धूमो घोषस्थली घोषपुष्पो दाण्डायनस्थली।
धार्त्तराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थ-पल्ली-शशादनाः (१)।
शस्त्राशिता राजगृहं भल्लालीवर्व्वरावयौ (२)॥
शस्यायो माठरो मद्रकुलोऽञ्जीकुलगर्द्दभौ (३)।
आर्ज्जुनायन-साकेत-षड्ण्ड-दक्षिणापथाः॥
द्वीपाऽन्तरीपोज्जयिनी-द्व्याहाराऽरुण-कुक्षयः।
एकत्रिंशदिमे प्रोक्ताः स्त्र्याहारश्च महास्थली॥

वृद्धात् णको विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम्; इह तु बहुवचनविषये विशेषे अवृद्धात् णकः, यथा कौण्डिन्ये तक्रदानम्। ततश्च बहुवचनादपि वृद्धात् णके प्राप्ते आरभ्यमाणः अवृद्धात् णकः वृद्धात् णकस्य बाधकः स्यादिति चकारेण समुच्चीयते इत्यर्थः इति पदमञ्जरी।

(१) पल्लीत्यत्र वल्ली इत्यपि पाठः।

(२) वर्व्वर, आवय।

(३) अञ्जीकुल, आञ्जीकुल, आजीकुल इति पाठत्रयम्।

नगरात् कुत्सन प्रावीण्ययोः। निन्दायां प्रावीण्ये च नगर-शब्दाण्णकः स्याद्भवादौ,। नागरकः चौरः प्रवीणश्च। कुत्सन-प्रावीण्ययोरिति किं नागरः पुरुषः।

अरण्यान्नृ पथि न्याय विहाराऽध्याय-हस्तिषु वा तु गोमये। अरण्यादेतेषु वाच्येषु णकः स्याद्भवादौ गोमये तु वा। आरण्यको मनुष्यः न्यायो विहारो ऽध्यायो हस्ती च। आरण्यको गोमयः आरण्यश्च। एष्विति किम् आरण्याः पशवः।

कच्छादेर्नृ-तत्स्थयोः। देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णकः स्याद्भवादौ। काच्छको मनुष्यः, काच्छिका चूड़ा, काच्छको नखः, काच्छकं हसितं, काच्छको विवादः। काश्मीरको मनुष्यः काश्मीरको नखः काश्मीरकं हसितम्।

कच्छादिर्यथा —

कच्छ कश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धवः।
कुतूभर-विरूपौ च द्वीपाऽनूप-विजापकाः।
माल्वाऽङ्गाराऽनुषण्डायाऽजवाहो वर्णुरङ्कु च॥

इह माल्वशब्दपाठो वक्ष्यमाणणप्राप्त्यर्थः।

साल्वादपदातौ। साल्वशब्दात् पदातिभिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णकः स्याद्भवादौ। साल्वको मनुष्यः, साल्वकं हसितम्। पदातौ तु साल्वः पदातिर्व्रजति। नियमार्थं वचनम्।

गो-यवाग्वोश्च। साल्वादित्येव। साल्वको गौः, साल्विका यवागूः।

वर्णोः कन्याद्याः। वर्णुर्नाम नदः, वर्णुनदसमीपवाचिनः

कन्याशब्दात् णकः स्याड्वादौ। ष्णिकस्य बाधकमिदम्। कौन्यकः अन्यत्र कान्यिकः।

वा तु कुरु-युगन्धराभ्याम्। आभ्यां णको वा स्याड्वादौ। कौरवकः कौरवश्च गौः। नृतत्स्थयोस्तु कौरवको मनुष्यः, कौरविका चूड़ा, कच्छादिपाठात् योगन्धरकः यौगन्धरश्च गौः। जनपदावेतौ, एताभ्यां वृद्धादपीति (१) नित्ये प्राप्ते विकल्पः।

कुलात् सौवीरे। कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये णकः स्याड्वादौ। कौलकः सौवीरः, अन्यत्र कौलः।

पाथेयाऽऽनर्त्त-विदेह-पाण्डुकात्। एभ्यो णकः स्याड्वादौ। पाथेयशब्दस्य युङ्त्वेऽपि प्रदेशार्थं वचनम्। आनर्त्तविदेहयोर्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम्। पाण्डुकशब्दात् कोङः णस्य बाधनार्थम्। यथा-पाथेयकः आनर्त्तकः वैदेहकः पाण्डुककः।

राष्ट्रादियः। राष्ट्रशब्दादियः स्याड्वादौ। राष्ट्रियः।

दूरोत्तराभ्यामेत्य-णाहौ। आभ्यामेतौ क्रमात् स्तः भवादौ। दूरेत्यः औत्तराहः।

नदी-कत्रि-पार-दिवादिभ्यः ष्णेय-णेयकीन-याः। नद्यादेः ष्णेयः कत्र्यादेर्णेयकः पारादेरीनो दिवादेर्यः स्याड्वादौ। नादेयः वाराणसेयः। नद्यादिर्यथा—

नदी वाराणसी दार्व्वा (२) वामा काशायनी मही।
श्रावस्ती खादिरी दामा कौशाम्बी सेनकी (३) गिरिः॥

---

(१) अनयोः संज्ञावाचकत्वाद्वृद्धत्वम्।

(२) दूर्व्वा इत्यपि पाठः। (३) सेतकीत्यपि पाठः।

साल्वा दार्वी पुरं पूर्व्वनगरी, वड़वा वृषे।

चम्पवनमिति प्रोक्तं नद्यादौ कोविदोत्तमैः।

येऽत्र वृद्धास्तेभ्य ईयः, येऽवृद्धास्तेभ्यः णाः, वृद्धेकारान्तात्मकः ऌङो णकस्य बाध्यते। वाड़वेयो वृषः, अन्यत्र वाड़वः। कत्त्र्यादेस्तावत् —कात्त्रेयकः (१) औम्भेयकः। कत्त्र्यादिर्यथा।

कत्त्र्यम्भिपुष्करं हस्ती पुष्कल ग्राम यौवनम्।

कुण्डी (२) चर्म्मण्वती माहिष्मती ग्रीवा तु भूषणे।

कुड्यायान्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिः कुलं शुनि (३)।

संज्ञायां नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिताः।

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा। कौडेयकः अत्र णेयके यलोपः। कौचेयकः खड्गः। कौलेयकः श्वा। अत्र संज्ञायां नगरीशब्दः पठ्यते नागरेयकः। जातौ तु नागरः। पारादेः—पारीणः अवारीणः। पारादिर्यथा—

पाराऽवाराऽवारपार-पारावारा इमे मताः।

ग्रामश्च पञ्च पारादावाहुः पण्डितसत्तमाः॥

दिवादेः—दिवि भवं दिव्यम्। दिवादिर्यथा—

दिव् प्राग् वागुदक् प्रत्यक् परार्द्धग्राममित्यपि।

जघ्नोऽपरार्द्धाऽधमार्द्धोत्तमार्द्धमिह कीर्त्तितम्।

ग्रामशब्दस्य त्रिषु (४) पाठात् ग्रामेयकः ग्रामीणः ग्राम्य इत्यादि।

---

(१) कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयस्तत्र भवः। (२) कमण्डलुः।

(३) अस्मिन् णेयके परे कुड्याशब्दस्य यलोपः। असौ खड्गे वाच्ये कुचिशब्दस्तथा शुनि वाच्ये कुलशब्दः कत्त्र्यादिः। (४) कत्त्र्यादौ पारादौ दिवादौ च।

कापिश्यादेः ष्णायनो वा तु रङ्कोरनृप्राणिनि।

'कापिश्यादेः ष्णायनः स्यादङ्वादौ, रङ्कोस्तु नृभिन्नप्राणिनि वा। कापिशायनः। कापिश्यादिर्यथा—

कापिशी वाह्लि-पूर्व्वर्दि चतुष्कं परिकीर्त्तितम् (१)।

काापिशीशब्दादृद्धसंज्ञकादीयः, शेषेभ्यः अवृद्धादपि स्वविषयादिति णको बाध्यते। राङ्कवायणो राङ्कवो गौः। प्राणिनीति किं? राङ्कवः कम्बलः। अनरीति किं? राङ्कवको मनुष्यः। रङ्कुशब्दः कच्छादौ पठ्यते।

रूप्योत्तरदारण्याभ्यां णः। रूप्योत्तरदादरण्याच्च णः स्यादङ्वादौ। वार्करूप्यं, ष्णस्यापवादः। वृद्धसंज्ञकात्तु माणिक्यरूप्यात् युङो णको बाध्यते, णविधानात्। आरण्यः। स्त्रियामारण्या गौः।

दिक्पूर्व्वदादनामनि। दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते। दिक्पूर्व्वं दं यस्य तस्मात् असंज्ञायां णः स्यादङ्वादौ। पौर्व्वशालः, औत्तरशाला स्त्री. दिश उत्तरदे तार्थे यस इति परे (२)। नाम्नि तु पूर्व्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्व्वेषुकामशमी, तस्मात् प्राग्देशनगरादिभ्य इति औत्सर्गिकणे सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यस्य दस्य त्रिः। दग्रहणं स्वरूपविधेर्निरासार्थम्।

मद्रात् ट्ञः। दिक्पूर्व्वदादित्येव। दिक्पूर्व्वान्मद्रशब्दात्

---

(१) कापिशी वाह्लि, पर्दि, उर्द्दि। वाह्लिरित्यत्र पङ्क्तिरित्यपि पाठः।

(२) स्वमते पूर्व्वा चासौ शाला चेति. तस्यां भव इति वाक्यम्। परमते तु पूर्व्वस्यां शालायां भव इति वाक्यम्।

ट्रः स्यादवादौ। पूर्व्ववद्य सः। पौर्व्वमद्रः। अमद्रा दिश इति पर्य्युदासात् (१) पूर्व्वदस्य त्रिः।

बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात्। उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्ताद्बह्वचो लेः ट्रः स्यादवादौ। णस्यापवादोऽयम्। माहनगरम्। महनगरशब्दस्य यसः स्वरेणान्तोदात्तत्वात्। उदीच्यग्रामादिति किं, माथुरः मध्यदेशग्रामत्वात् णः। बह्वच इति किं? ध्वाजः ध्वजीशब्दात् णः। अन्तोदात्तादिति किं? शार्करीधानम्। अस्मिन् शास्त्रे स्वरलक्षणाभावेऽपि वृद्धोपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यम्। स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननतिप्रयोजनत्वात्।

तीरोत्तरदाच्च। तीरोत्तरदाच्छब्दात् ट्रः स्यादवादौ। णेययोरपवादः (२)। पाल्वलतीरं काकतीरम्।

कन्याभवद्भ्यां ष्णिकः। आभ्यां ष्णिकः स्यादवादौ। णेययोरपवादः। कान्यिकः, भावत्कः इसुसुक्तान्तात् ष्णिकस्य कः। गहादिपाठात् भवदीयः। भवदित्यत्र डवत्वन्तस्य ग्रहणात् शत्रन्तभवच्छब्दान्मा भूत्, तेन भावत इति।

ओर्देशे वृद्धात्तु प्राचि। उवर्णान्ताद्देशवाचकात् ष्णिकः स्यादवादौ, प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद्वृद्धादेव, नान्यस्मात्। मरौ जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः ष्णिति त्रिः। एवं नैषादकर्षुकः शावरजम्बुकः। शबरजम्बूशब्दस्य इकस्य के कृते केऽक्तः स्व इति स्वः। देशे इति किं? पाटवः वैणवः। प्राचि वृद्धात्तु आढ़कजम्बुकः नापितजम्बुकः। उवर्णाद्वृद्धादित्येव ष्णिकः।

---

(१) सुपद्मालादाविति शेषः। (२) ण्यस्य, ईयस्य च अपवाद इत्यर्थः।

वृद्धादिति नियमात् अवृद्धाच्चा भूत्, तेन पर्णवासुशब्दस्य पार्ण-वास्तवः। एवं मात्रवास्तवः।

कालेभ्यः। कालवाचिभ्यः ष्णिकः स्याद्भवादौ। मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकम् आर्द्धसांवत्सरिकं (१)। यथाकथञ्चि-द्गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपोष्यते, तेन कादम्बपुष्पिकः व्रैहि-पलालिकः (२)। न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसंप्रत्यय इति वाच्यं, गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः ष्णविधा-नात्। कालेभ्य इति बहुनिर्द्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः।

श्राद्धे शरदो, वा तु रोगातपयोः। श्राद्धे वाच्ये शरच्छब्दात् ष्णिकः स्याद्भवादौ, रोगे आतपे च वाच्ये वा। ऋतुष्णस्य बाधको-ऽयम्। शारदिकं श्राद्धम्। श्राद्धं कर्म्मविशेषः, न तु श्रद्धावान् पुरुषः। शारदिको रोगः आतपश्च, पक्षे शारदः।

वर्षाभ्यो, वा तु निशाप्रदोषहेमन्तपूर्व्वाह्णापराह्णेभ्यः। वर्षा-शब्दात् ष्णिकः स्याद्भवादौ, निशादेस्तु वा। वार्षिकम्। नैशिकं नैशं, प्रादोषिकं प्रादोषं, हैमन्तिकम्। हैमन्तस्य ष्णे तलोपो वा। हैमन्तः हैमनः। तथाच—"हैमनीषु रजनीषु शेरते" इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावितः। पौर्व्वाह्णिकम् आप-

---

(१) कथन्तर्हि "शार्व्वरस्य तमसो निषिद्धये" इति कालिदासः। "अनु-ह्रितौषसरागेति" भारविः। समानकालीनम्। प्राक्कालीनमित्यादि च? अप-भ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः —इति सिद्धान्तकौमुदी।

(२) कदम्बपुष्पसाहचर्य्यात् कदम्बपुष्पः कालः; व्रीहि-पलालसाहचर्य्यात् व्रीहि-पलालः कालः; तत्र भवः कादम्बपुष्पिकः व्रैहिपलालिकः।

राह्णिकम् । पक्षे त्यत्राद्यचिर इति ट्नः, पूर्व्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् ।

श्वसः ष्णिकस्य तम् । श्वस्शब्दात् ष्णिकस्यादौ तम् स्यात्, म इत् । शौवस्तिकम् । ननु त्यत्राद्यचिरेत्यादिना त्यट्नाभ्यां बाधिष्यते, तत् कथं ष्णिक इति चेत् सत्यम्, ष्णिकस्य तम्विधानसामर्थ्यात् ष्णिकोऽपि । तत्रोभयगणपाठात् श्वस्त्यः श्वस्तन इत्यपि ।

सपूर्व्वेदादर्द्धात् दिक्पूर्व्वात्तु यश्च । पूर्व्वेदेन सह वर्त्तमानादर्द्धशब्दात् ष्णिकः स्यात्, दिक्पूर्व्वेदात्तु यः ष्णिकश्च भवादौ । गौतमार्द्धिकं वालेयार्द्धिकम् । दिक्पूर्व्वात्तु पौर्व्वार्द्धिकं पूर्व्वार्द्ध्यं दाक्षिणार्द्धिकं दक्षिणार्द्ध्यं । दिवादित्वात् परार्द्ध्यमपरार्द्ध्यमिति नित्यम् । उभयत्र दग्रहणं स्वरूपविधेर्निरासार्थम् ।

ग्रामजनपदैकदेशाद्दिक्पूर्व्वादर्द्धात् ट्णश्च । ग्रामैकदेशवाचिनो दिक्पूर्व्वादर्द्धाज्जनपदैकदेशवाचिनो दिक्पूर्व्वादर्द्धाच्च ष्णिक-ट्णौ स्यातां भवादौ । यस्यापवादः । पौर्व्वार्द्धिकः पौर्व्वार्द्धः दाक्षिणार्द्धिकः दाक्षिणार्द्धः । ग्रामजनपदैकदेशादिति किं ? पौर्व्वार्द्धिकं पूर्व्वार्द्ध्यमिति पूर्व्वेण ष्णिक-यौ ।

प्रावृष एण्यः । प्रावृट्शब्दादेण्यः स्याद्भवादौ । प्रावृषेण्यः । णत्वविधानं प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण् इत्यत्र णत्वार्थम् ।

मध्यादः साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दादः स्याद्भवादौ । मध्यो वैयाकरणः, नोत्तमो नाधम इत्यर्थः । त्यत्राद्यचिरेति प्राप्तमस्यापवादः ।

द्वीपादनुसमुद्रात् ण्यः। समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् द्वीपात् ण्यः स्याद्भवादौ। कच्छादित्वात् ण्ये प्राप्ते वृतत्त्रययोर्णके च प्राप्ते विधानम्। द्वैप्यं, "द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्"। अनुपसमुद्रात्तु द्वैपः। वृतेत्त्रययोस्तु द्वैपकः।

ऋतुनक्षत्रात् ण्यः। ऋतुवाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च ण्यः स्याद्भवादौ। कालष्णिकस्यापवादः। ग्रैष्मं, पौषम्।

कोङ:कच्छपलद्यादेश्च। कोङः कच्छादेः पलद्यादेश्च ण्यः स्याद्भवादौ। नैलीनकः। निलीनकशब्दाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात् ट्णे प्राप्ते विधानम्। इक्ष्वाकुषु जात ऐक्ष्वाकः। इक्ष्वाकुशब्दात् "ओर्द्देशे" इत्यनेन ष्णिकं बाधित्वा ण्यः स्यात्, अवृद्धादपि व्वविषयादिति प्राप्तो णको बाध्यते। ण्य ट्णयोरिक्ष्वाकोरुतो लुक्। कच्छादेस्तावत्—काच्छः काश्मीर इत्यादि। कच्छादिः प्रागुक्तः। कच्छादौ ये जनपदवाचका अवृद्धास्तेभ्योऽवृद्धादपि व्वविषयादिति णके प्राप्ते विधानम्। उवर्णान्तात्तु "ओर्द्देशे" इति ष्णिकबाधनार्थम्। कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तः, तस्मात् ण्यो वेत्यादाविति ण्ये सिद्धे इह पाठः कच्छादेर्नृतत्त्रययो रिति णकबाधनार्थः। विजायकशब्दात् कोङ्त्वात् ण्ये सिद्धे नृतत्त्रययोरिति णकबाधनार्थः पाठः। कच्छादेर्देश एवाभिधानात्। पलद्यादेस्तावत्—पालदः पारिखः। पलद्यादिर्यथा—

पलदी परिखा गोष्ठी पर्षद्वाह्लीकपर्व्वताः।
फलकीटः शूरसेनो बहुकीटः पटच्चरः।
तचोदपानलोमानि गोमती कमलभिदा।

सन्धिवेला यकृत् सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी।
अमावस्या त्वमावास्या नैकती प्रतिपत् शरत्।
पुरं वनं गिरिः पञ्चदशी संवत्सरः फले।
पर्व्वण्यपि पलद्यादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः॥

गोष्ठीनैकतीगोमतीशब्दानां वाहीकग्रामत्वात् प्रसक्तयोर्णिक-ष्णिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षण-णको बाध्यते। वाहीकशब्दस्य कोङ्-त्वात् ष्णे सिद्धे अत्र पाठ एवं ज्ञापयति येषां लक्षणानां वृद्धावृद्ध-सामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां वृद्धविहित ईयो बाधको भवति, तेन औलुके भव औलुकीयः, वाहकरूपे भवः वाहकरूपीयः इत्यादौ कोङ्ष्णं बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति ट्णं च बाधित्वा ईय एव भवति। सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी अमावस्या अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां पाठः काल-ष्णिकबाधनार्थः। शरच्छब्दस्येह वेणुकादौ च पाठात् शारदः शारदीयः। पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौरः पौरेयः वानः वानेयः गैरः गैरेयः इति। सांवत्सरं फलं, सांवत्सरं पर्व्व, अन्यत्र सांवत्सरिकमृणम्। शेषाणामुदीच्यग्रामत्वात् प्राप्तट्ण बाधनार्थः पाठः।

प्रस्थोत्तरदात्। प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ष्णः स्याङ्गवादौ। माद्रीप्रस्थः माहकिप्रस्थः, बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति प्राप्तट्णो बाध्यते।

निवासात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे। चरणे वाच्ये निवास-वाचकात् पृथ्वीमध्यशब्दात् ष्णः स्यात्, तस्मिन् मध्यमादेशश्च।

पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य माध्यमः कठः। अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतः मध्यमीयः कठः, पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति ईयस्य बाधकमिदम्। चरण इति किं? मध्यमीयः शूद्रः।

युष्मदस्मदो वा णीनश्च। आभ्यां णो णीनश्च वा स्याद्भवादौ। वृद्धादीयस्यापवादः। यौष्माकः यौष्माकीणः, पक्षे युष्मदीयः। एवम् आस्माकः आस्माकीनः अस्मदीयः। ननु ढाधिकारो धादित्यतः प्राक्, तत् कथं ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्यम्। भवादिपठितगच्छत्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति. अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति।

गच्छति पथिदूतयोः। ढादिति वर्त्तते। गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्यः स्यात्, यो गच्छति स चेत् पन्था दूतो वा भवति। स्रुघ्नं गच्छति पन्था दूतो वा स्रौघ्नः पन्था दूतश्च। ढात् चे त्यः। माथुरः कान्यकुब्जः वाराणसेयः राष्ट्रिय इत्यादि। पथिदूतयोरिति किं? मथुरां गच्छति साधुः।

अभिनिष्क्रामति द्वारं। ढादित्येव। अभिनिष्क्रामतीत्यर्थे यथाविहितं त्यः स्यात्, यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेद्भवति। स्रुघ्नमभिमुखेन निष्क्रामति द्वारं स्रौघ्नं द्वारम्। एवं माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि। द्वारं निष्क्रमणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा साध्वसिश्छिनत्ति। द्वारमिति किं? मथुरामभिनिष्क्रामति पुरुषः।

अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। ढादित्येव। अधिकृत्य एतदपेक्षया द्वी। अधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः। अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे

यथाविहितं त्यः स्यात्, यः कृतः स ग्रन्थश्चेद्भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः । ग्रन्थ इति किं ? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।

आख्यायिकाभ्यो लुब्बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्पन्नस्य त्यस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता, सुमनोत्तरा उर्व्वशी । बहुलं किं ? भैमरथः ।

सीतान्वेषणादेरीयः । ढात् सीतान्वेषणादेरधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् । णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वेषण-यमसभं रक्षोऽसुर-गुणमुख्यावपि शिशुक्रन्दः । शिशुक्रन्दो नाम रोगः ।

अदेवासुरादेर्द्वे । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् द्वे से सति । श्येनकपोतीयो ग्रन्थः, किरातार्ज्जुनीयः, सर्व्वार्थसम्बन्धीयः । देवासुरादेस्तु दैवासुरः राक्षोगन्धर्व्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुर-गुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दं सीतान्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते राक्षोऽसुरं गौणमुख्यं प्रद्युम्नागमनीयम् । येषां द्वन्द्वसमासे ईयप्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्याः ।

ष्णिको रक्षत्यादौ । ढादित्येव । रक्षतीत्याद्यर्थेषु ष्णिकः स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः । ढात् वे त्यः । रक्षति उञ्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवैति हन्ति तिष्ठति प्रश्नच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आह अनुपृच्छति

गच्छति अधीष्टः भृतः भूतः भावी अर्हति नित्यमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आवहति। एवं शाकानुञ्छति शाकिकः।

प्रतीपादेर्वर्त्तते।, ढात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। यद्यपि वृतधोरकर्म्मकत्वात् ढाभावस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसंज्ञा। प्रतीपं यथा स्यात्तथा वर्त्तते प्रातीपिकः। प्रतीपादिर्यथा—

प्रतीपः प्रतिकूलश्च प्रतिलोमानुलोमनी।
परिपार्श्वान्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि॥

प्रभूतादेर्वक्ति। ढात् प्रभूतादेर्वक्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। प्रभूतं यथा तथा वक्ति प्राभूतिकः। प्रभूतादिर्यथा—

प्रभूतः प्रतिभूतोऽत्र पर्य्याप्तेन सहेरिताः।
माशब्दो नित्यशब्दश्च कार्य्यशब्दस्तथेति षट्॥

पदव्यादेस्तद्धावति। ढात् पदव्यादेस्तद्धावतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। पदवी वर्त्म, पदवीं धावति पादविकः। पदस्य पश्चादनुपदं तत् धावति आनुपदिकः। आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देशः, तं धावति आक्रन्दिकः।

माथोत्तरदाच्च। ढान्माथशब्दोत्तरदाद्धावतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। दण्डमाथं (१) धावति दाण्डमाथिकः शौल्कमाथिकः। माथशब्दः पथिपर्य्यायः।

---

(१) दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः।

पदोत्तरदात् गृह्णाति। ढात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। पौर्व्वपदिकम्। उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्वे निषेधार्थम् (१)।

अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च। ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। अर्थं गृह्णाति आर्थिकः; लालामिकः। कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं, तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः।

समूहार्थात् समवैति। ढात् समूहार्थात् समवैति इत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। समूहं समवैति सामूहिकः सामवायिकः।

ण्यः परिषदो, वा तु सेनायाः। ढात् परिषच्छब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यः स्यात्, ष्णिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा। परिषदं समवैति पारिषद्यः, सेनां समवैति सैन्यः सैनिकः।

मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति। ब्वनिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। ढेभ्यो मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। मृगं हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, शौकरिकः। नैयङ्कुकः, श्वापदन्यङ्कोस्त्वेति वा युम्, पक्षे न्याङ्कुकः, इकस्य कः। मात्स्यिकः शाकुनिकः शौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः। पातङ्कः, ताम्रादिकस्य कः।

परिपथात्तिष्ठति च परिपन्थश्च। ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपन्थादेशश्च। परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकश्चौरः; पन्थानं

---

(१) अत्र ताम्रादित्वलुक्। पदोत्तरदादिति पदद्वयं बहुप्रत्यये निषेधार्थमिति भावः।

परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः। परिपथपर्य्यायः परिपन्थ-शब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः।

निन्द्यात् प्रयच्छति। शास्त्रोक्तव्यवहारादिरुद्धव्यवहारो निन्द्यः, तस्मात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात्। द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं, द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः। यदा उत्तमर्णः एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात्तद्वर्द्धयति तदा द्विगुणं निन्द्यं, यदा त्वेकगुणं प्रयच्छति पश्चाद्विगुणं गृह्णाति तदा न द्विगुणं निन्द्यं शास्त्रविहितत्वात्। एवं त्रैगुणिकः।

वृधुषश्च वृद्धेः। निन्द्याद्वृद्धिशब्दात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृधुषादेशश्च। वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः, वृद्धिं प्रयच्छति वार्द्धुषिकः। यद्यपि वृद्धिशब्दपर्य्यायो वृधुषीशब्दो-ऽप्यस्ति तथापि वृद्धिशब्देनानिष्ट-निवारणार्थमिदम्।

कुसीददशैकादशाभ्यां षिकः। निन्द्यात् कुसीदशब्दात् ढात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात्। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छति कुसीदिकः। दशशब्दो दशार्थे वर्त्तते, एकादशशब्द एकादशार्थोऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते, अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते एकादश चेति यसः, दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकी, दश एकादशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः (१)।

---

(१) दशसंख्यैव एकादशसंख्या येषामर्थानां तान् प्रयच्छति दशैकादशिकः। दशसंख्यकान् दददेकादशसंख्यकान् प्रतारणया बोधयति, परिशोधनवेलाया-मेकादशसंख्यकग्रहणायेति निन्द्यत्वमिति दृढ्मुग्धबोधम्।

शब्ददर्द्दुराभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । शब्दं करोतीति शाब्दिको वैयाकरणः, दार्दुरिकः कुलालः । दर्दुरो वाद्यभाण्डविशेषः, भाण्डसंस्कारकाले दर्दुरं शब्दविशेषं करोति इति रचितः ।

धर्म्मादेश्चरति । ढात् धर्म्मादेश्चरतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् । धर्म्मं चरति धार्म्मिकः । चरणमत्र सेवा, तेन कदाचिदाचरणे मा भूत् । धर्म्मादिर्यथा—

धर्म्माधर्म्मौमहानाम्नी गोदानसहितास्तथा ।

आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिताः ॥

अवान्तरदीक्षादेर्डिन् । ढादवान्तरदीक्षादेर्डिन् स्यात् चरतीत्यर्थे । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी ।

तयोऽवान्तरदीक्षात्र देवव्रत-तिलव्रतम् ।

अष्टाचत्वारिंशतो डकश्च । ढादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरतीत्यर्थे डिन् डकश्च स्यात् । ष्णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः ।

चातुर्म्मास्यानां यलोपश्च । चातुर्म्मास्यशब्दात् चरतीत्यर्थे तौ स्यातां, तयोर्यलोपश्च । चातुर्म्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्म्मासी चातुर्म्मासकः ।

नाम्नि ललाटकुक्कुटाभ्यां पश्यति । ढाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात् संज्ञायाम् । ललाटं पश्यति लालाटिकः, यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्गुरोर्वा ललाटमेव पश्यति, यः सेवकः शिष्यो वा कार्य्याक्षमः सोऽभि-

धीयते (१)। कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपातयोग्यदेशोऽभिधीयते, तं देशं पश्यति कौक्कुटिको भिक्षुः, यः कुक्कुटपातयोग्यमल्पतरदेशं पश्यन् गच्छति स इत्यर्थः।

पारायण-तुरायण-चान्द्रायणेभ्यो वर्त्तयति। ढेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यात्। पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा समस्ताध्ययनकर्म्म, तुरायणं (२) यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः, संज्ञायामुत्तरदस्य नो णः। पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः। यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते, तथापि शिष्ये एव ल्य इति न्यासः। एवं तौरायणिको यजमानः, न तु याजकः। चान्द्रायणिकस्तपस्वी।

तदन्ताच्च (३)। द्वैपारायणिकः द्वैतुरायणिकः द्वैचान्द्रायणिकः।

संशयादापन्ने। ढात् संशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे णिकः स्यात्। संशयः सन्देहः, तमापन्नः सांशयिकः संशयवानिति। न्यासकारस्तु संशय्यमाने स्थाण्वादौ ल्यमुत्पादयति, न तु संशयितरीति, तद्वङ्गनामसम्मतम्। अतएव "सांशयिकः संशयापन्नमानस" इत्यमरः (४)।

---

(१) "लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्य्याक्षमश्च यः" इत्यमरः।

(२) संक्षिप्तसारे तुरायणमित्यत्र उत्तरायणमिति पाठः (७३८सू)।

(३) पारायणाद्यन्ताच्च शब्दात् वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यादित्यर्थः।

(४) स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते न तु सन्देग्धरीति भावः। कथं तर्हि "सांशयिकः संशयापन्नमानस" इति चेदत्राहुः।

सुस्नातादेः पृच्छति। ढात् सुस्नातादेः पृच्छतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौखसुप्तिकः। सुस्नातादिरत्र सुप्तिशय्यारात्रयः सुखशब्दात्।

योजनादेर्गच्छति। ढात् योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। योजनं गच्छतीति यौजनिकः। योजनादिर्यथा—

योजनं गुरुतल्पञ्च दारा गुरोः परादपि (१)।
शतं क्रोशात् योजनाच्च (२) बुधैरत्र षडीरिताः॥

पथः षिकः। ढात् पथिशब्दात् गच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात्। पन्थानं गच्छतीति पथिकः। स्त्रियां पथिकी।

नित्यं णः पन्थश्च। ढात् पथो नित्यं गच्छतीत्यर्थे णः स्यात्, तस्मिन् पन्थादेशश्च। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः। स्त्रियां पान्था।

कालेभ्योऽधीष्टभृतभूतभाविषु। ब्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः। ढेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भृते भूते भाविनि चार्थे ष्णिकः स्यात्। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः, भृतो वेतनेन क्रीतः, भूतः सत्तया व्याप्तकालः, भावी सत्तयाऽव्याप्तकालो भविष्यति यः। सद्राध्वादीति ढं, मासम् अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः। मासं भृतः मासिकः भृत्यः। मासं भूतो मासिको व्याधिः। मासं भावीति मासिक उत्सवः। नन्वध्येषण भरणे

संशयापन्नं मानसं यस्मिन् विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति। इति तत्त्वबोधिनी।

(१) गुरुदार, परदार इत्यर्थः। (२) क्रोशशत, योजनशत इत्यर्थः।

मुहूर्त्तं व्याप्य क्रियते, तत् कथं ताभ्यां मासो व्याप्यते इति उच्यते—यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासो वाप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचारात्। संख्याशब्दोऽपि यदा काले संख्येये वर्त्तते तदापि त्यः। द्वे षष्टी भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः द्विसाम्रतिकः, सुपञ्चालादित्वादुत्तरदस्य त्रिः।

मासात् य-णीनौ वयसि। ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वर्थेषु य णीनौ स्याताम् (१)। मासं भूतो, भावी वा मास्यः मासीनः माणवक इति पुरुषोत्तमः। परे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहुः (२)। वयसीति किं? मासिकः कर्म्मकरः।

गाद्यः। ढात् कृतगात् मासाद्वयस्यभिधेये यः स्यात्। द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः।

षण्मासात्त्यणिकौ च। ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे त्य णिक य एते स्युः। षण्मासान् भूतः षाण्मास्यः षाण्मासिकः षण्मास्यः। विधानसामर्थ्यात् नेको लुक्।

इक-ण्याववयसि। ढात् कृतगात् षण्मासात् वयोभिन्ने भूतेऽर्थे इक-ण्यौ स्याताम्। षण्मासिकः षाण्मास्यो रोगः।

---

(१) यद्यपि एष्वर्थेषु इत्युक्तौ अधीष्टादयश्चत्वारोऽनुवर्त्तन्ते तथापि योग्यतया यथासम्भवमनुवृत्तिः स्यात्, तेनात्र अधीष्टभृतयोर्नानुवृत्तिः। एवं परत्रापीति।

(२) अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद्भूत इत्येव सम्बध्यते। न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्याद्युक्तौ काचित् कालकृता शरीरावस्था गम्यते इति तत्त्वबोधिनी।

समाया ईनो, गात्तु वा। ढात् समाशब्दात् ईनः स्यात्, कृतगात्तु वा, एष्वर्थेषु। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः। गात्तु—द्वे समे अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसमीनः, पक्षे द्वैसमिकः।

गाद्रात्र्यहःसंवत्सरादीन-ष्णिकौ, वर्षात्तु लुक् च वा, चित्तवति नित्यम्। ढेभ्य एभ्यः कृतगेभ्य ईन ष्णिकौ स्यातां एष्वर्थेषु, वर्षात्तु वा लुक्, चित्तवति तु नित्यम्। द्वे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः द्वैयह्निकः। द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः, सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य व्रिः। द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः द्विवर्षः, अभविष्यति संख्यादिवर्षमिति परदस्य व्रिः। भविष्यति तु द्वे वर्षे भावी द्वैवर्षिकः। द्विवर्षो वत्सः, नित्यं तयोर्लुक्। चित्तवतीति किं? द्विवर्षीणो द्विवार्षिको द्विवर्षो व्याधिः।

अर्हति। ढात् अर्हतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। वस्त्रमर्हति वास्त्रिकः श्वैतच्छत्रिकः।

दण्डादेर्यः। ढाद्दण्डादेरर्हतीत्यर्थे यः स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः कश्यः। दण्डादिर्यथा—

दण्डः कशा वधो मेधा मेघार्घौ मुसलं धनम्।
मधुपर्क इभो वंशः भागोदक युगं पणः॥

कड़ङ्कर-स्थालीविल दक्षिणाभ्य ईयश्च। ढेभ्य एभ्योऽर्हतीत्यर्थे ईयो यश्च स्यात्। कड़ङ्करमर्हति कड़ङ्करीयः कड़ङ्कर्य्यः (१)।

---

(१) पाणिनिसूत्रे कडङ्कर इत्येव (५।१।६८)। कड़ङ्करो माषादेः काष्ठभागः

स्थालीविलीयः स्थालीविल्यः (१) दक्षिणीयः दक्षिण्यः।

पात्राद्घन्-यौ। ढात् पात्रशब्दादर्हति इत्यर्थे य एयश्च स्यात्। पात्रमर्हति पात्र्यः पात्रेयः।

यज्ञर्त्विग्भ्यामिय-खञौ कर्म्मार्हति च। ढाभ्यामाभ्याम् अर्हति कर्म्मार्हति चेत्यर्थे इय-खञौ क्रमात् स्याताम्। यज्ञमर्हति यज्ञकर्म्मार्हति वा यज्ञियो ब्राह्मणः देशश्च। ऋत्विजमर्हति ऋत्विक्कर्म्मार्हति वा आर्त्विजीनः यजमानः ऋत्विक् च।

छेदादेर्नित्यमर्हति। ढाच्छेदादेर्नित्यमर्हति इत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। छेदं नित्यम् अर्हति छैदिकः (२) भैदिकः। छेदादिर्यथा—

छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त्तकर्षे ष्णिको भवेत्।
विरागस्य विरङ्गो(३)ऽथ संप्रयोगश्च संप्रति।
संप्रेषणश्च संप्रश्नो दशेह परिकीर्त्तिताः॥

विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः, ष्णिके विरङ्गादेशः।

शिरश्छेदात् यश्च शिरः शीर्षः। ढात् शिरश्छेदशब्दात् नित्यमर्हति इत्यर्थे ष्णिको यश्च स्यात्, तस्मिन् शिरसः शीर्षादेशश्च। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शैर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यः।

(कुँड़ा, भूषो इति भाषा)। कडङ्करीयो गौः। नीवारपाकादि कडङ्करीयै-रिति रघुः।

(१) स्थालीविलं स्थाल्या आकाशदेशस्तमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डुला इति गोयीचन्द्रः। पाकयोग्या इत्यर्थ इति सिद्धान्तकौमुदी।

(२) छैदिको वेतसः, छित्त्वा प्ररूढत्वात्—इति सिद्धान्तकौमुदी। दुश्चरित-प्रतिपादनपरमेतत्—इति गोयीचन्द्रः। भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं, सूत्रमेव मास्तु इति तदाशय इति मनोरमा (५।१।६४)।

(३) विरागशब्दश्छेदादिः, तस्य विरङ्गादेशः स्यात्।

पचति सम्भवत्यवहरति च। ढादेतेष्वर्थेषु ष्णिकः स्यात्। सम्भवत्यर्थोऽत्र सम्भवः आधेयस्य प्रमाणानतिरेकः। तथाच—

"सम्भवः कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि च।
आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भव" ॥ इति विश्वः।

अवहरत्यर्थोऽवहरणं संहरणमित्यर्थः। प्रस्थं पचति सम्भवति (१) अवहरति वा प्रास्थिकः कौड़विकः कटाहः। यद्यपि प्रस्थं पचति चरुं प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते, तथापि प्रस्थं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचतिग्रहणम्।

पात्राऽऽचिताऽऽढ़क-विस्तादीनो वा। ढेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईनः स्याद्वा। पात्रं पचति सम्भवत्यवहरति वा पात्रीणा। एवं आचितीना आढ़कीना विस्तीना (२) स्थाली। पक्षे पात्रिकीत्यादि।

गात् षिकश्च वा। ढेभ्यः कृतगेभ्यः पात्रादिभ्यः षिक ईनश्च स्याद्वा एष्वर्थेषु। द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा, द्व्याचितिकी द्व्याचितीना, द्व्याढ़किकी द्व्याढ़कीना, द्विविस्तिकी द्विविस्तीना। पक्षे ष्णिकस्य वाच्ये लुकि (३) "तार्थे माना"दित्यादिना ईपि द्विपात्री द्व्याढ़की। आचितविस्ताभ्यान्तु अजादित्वात् द्व्याचिता द्विविस्ता आप्, न ईप्। पूर्व्वत्रयाणां (४) षिकष्णिकयोर्न विशेषः। पृथग्योग उत्तरार्थः।

(१) स्वस्मिन् समावेशयति।

(२) आचितं दशभारपरिमाणम्। विस्तं तोलकमानम्।

(३) वक्ष्यमाणसूत्रेणेति शेषः। (४) पात्राचिताढ़कानाम्।

कुलिजाल्लुक्षिकष्णिकेनाः। ढात् क्रतगात् कुलिजात् लुक् षिक ष्णिक ईन एते स्युः एष्वर्थेषु। द्विकुलिजी, "तार्थे माना" दितीप्, द्विकुलिजिकी द्वैकुलिजिकी द्विकुलिजीना।

वंशादिभ्यो भाराद्वहत्यादौ (१)। ढात् वंशादिपूर्व्वभाराद्वहति इत्याद्यर्थे लुक् षिकः ष्णिक ईनः स्यात्। वंशभारं वहति हरति आवहति वा वांशभारिकः वाल्वजभारिकः।

वंश वल्वज मूलेक्षु स्थूणाच्च कुटजाः कुटः।
अश्मा खट्वा दश प्रोक्ता वंशादिरिह कोविदैः॥

केचिद्भारशब्दस्यार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः, तेन भारभूतान् वंशान् वहति वांशिकः वाल्वजिक इत्याहुः। वहति उत्क्षिप्य धारयति। हरति देशान्तरं प्रापयति। आवहति उत्पादयतीत्यर्थः।

द्रव्य-वस्नाभ्यां केकौ। ढाभ्यामाभ्यां क्रमात् क इक इत्येतौ स्याताम् एष्वर्थेषु। द्रव्यं वहति हरति आवहति वा द्रव्यकः वस्निकः (२)।

अर्हत्यादौ शतादुयेकावशते। ढाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु य इक इत्येतौ स्यातां, न तु शते। शतमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति वा शत्यः शतिकः कम्बलः। अशत इत्युक्तेर्यत्र प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्यवाच्यस्य संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात्।

----

(१) आदिपदेन हरति आवहति इत्येतयोर्ग्रहणम्।
(२) वस्नशब्दो मूल्यवाची इति गोयीचन्द्रः (ई३५सू)।

तेन शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदानमित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्यवाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात्तौ न स्तातामिति । शत्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्यवाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं. किन्तु येन क्रीतस्तस्यैवेति ।

संख्याया अ-ति-शदन्तायाः कः । ढात् त्यन्त-शदन्तवर्जात् संख्यावाचकात् कः स्यादर्हत्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अ-ति-शदन्ताया इति किं ? साप्ततिकः चत्वारिंशत्कः, तादिकस्य कः । अत्रार्थवतस्तिशब्दस्य वर्ज्जनात् डतेरप्रतिषेधस्तेन कतिकः ।

विंशति-त्रिंशद्भ्यां चासंज्ञायाम्तु डकः । ढाभ्यामाभ्याम् अर्हत्यादौ कः स्यात्, असंज्ञायान्तु डकः । विंशतिकः त्रिंशत्कः । असंज्ञायान्तु विंशकः त्रिंशकः ।

वतोः कस्येम् वा । वत्वन्तात् कस्य इम् वा स्यात्, म इत् । यावतिकः यावत्कः तावतिकः तावत्कः ।

कंसार्द्धाभ्यां णिकः । ढाभ्यामाभ्यां णिकः स्यात् अर्हत्यादौ । कंसिकः कंसिकी (१) अर्द्धिकः अर्द्धिकी ।

कार्षापणाद्वा तु प्रतिश्च । ढात् कार्षापणात् णिकः स्यात् अर्हत्यादौ, तस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा । कार्षापणिकः प्रतिकः ।

वसन-सहस्र-शतमान-विंशतिकात् ष्णः । ढेभ्य एभ्यः ष्णः स्यात् अर्हत्यादौ । वासनं साहस्रं शातमानं वैंशतिकम् ।

---

(१) चतुःषष्ट्या पलैः कंस इति गोयीचन्द्रः (६५२पृ) ।

शूर्पात् ट्णो वा । ढात् शूर्पात् ट्णो वा स्यादर्हत्यादौ । ष्णिकस्यापवादः । शौर्पः (१) पक्षे शौर्पिकः ।

गादध्यर्द्धादेरसंज्ञायां लुक् । ढात् क्रतगात् अध्यर्द्धपूर्व्वाच्चार्हत्यादौ ये विहितास्त्यास्तेषाम् असंज्ञायां लुक् स्यात् । द्विकंसम् अध्यर्द्धकंसम् (२) द्विशूर्पं अध्यर्द्धशूर्पम् । असंज्ञायामिति किं ? पाञ्चलोहितिकं (३) पाञ्चकलापिकम्, अत्र त्यान्तं नाम इति (४) ।

सहस्र-शतमान-सुवर्ण-कार्षापणेभ्यो वा । ढेभ्य एभ्यः क्रतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्व्वेभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्यानां लुक् स्याद्वा । द्विसहस्रम् अध्यर्द्धसहस्रं द्विशतमानम् अध्यर्द्धशतमानं द्विसुवर्णम् अध्यर्द्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अध्यर्द्धकार्षापणम्, पक्षे द्विसाहस्रम् अध्यर्द्धसाहस्रं द्विशातमानम् अध्यर्द्धशातमानं द्विसौवर्णम् अध्यर्द्धसौवर्णं, सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यस्य दस्य त्रिः । द्विकार्षापणिकम् । द्विप्रतिकम्, एवमध्यर्द्धकार्षापणिकम् अध्यर्द्धप्रतिकम् (५) ।

विंशतिकादीनः । ढात् क्रतगात् अध्यर्द्धपूर्व्वाच्च विंशतिकादीनः स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविंशतिकीनः अध्यर्द्धविंशतिकीनः ; लुग्बाध्यते ।

---

(१) शूर्पशब्दः परिमाणवाचीति गोयीचन्द्रः (६५७सू) ।

(२) अध्यर्द्ध—अध्यारूढ़मर्द्धं यस्मिन् तत्, सार्द्धैकमित्यर्थः ।

(३) पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे लोहिनीशब्दस्य पुंवद्भावेन लोहितरूपापत्त्या सिद्धमिति बृहन्मुग्धबोधम् ।

(४) परिमाणविशेषस्य नामधेये एते इति तत्त्वबोधिनी ।

(५) कार्षापणाद्वा तु प्रतिश्च इति कार्षापणशब्दस्य वा प्रतिरादिश्यते ।

पाद-पण-माषात् यो वा तु शत-शाणात्। ढेभ्यः कृतगेभ्यो-ऽध्यर्द्धपूर्व्वेभ्यश्च एभ्यो यः स्यात् अर्हत्यादौ, शत-शाणाभ्यान्तु वा। द्विपाद्यं (१) द्विपण्यं द्विमाष्यम् अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धमाष्यम्। शतशाणादेस्तु द्विशत्यम् अध्यर्द्धशत्यं पञ्चशाण्यम् अध्यर्द्धशाण्यं, पक्षे द्विशतम् अध्यर्द्धशतं पञ्चशाणम् अध्यर्द्धशाणम्।

खारी-काकिनीभ्यामीकः केवलाभ्याञ्च। ढाभ्यां कृतगाभ्याम् आभ्याम् अध्यर्द्धपूर्व्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चार्हत्यादौ ईकः स्यात्। द्विखारीकः अध्यर्द्धखारीकः द्विकाकिनीकः अध्यर्द्धकाकिनीकः खारीकः काकिनीकः।

द्वित्रेः शाणात् ष्णो वा। द्वि त्रि-पूर्व्वात् शाणात् अर्हत्यादौ ष्णो वा स्यात्। द्वैशाणं त्रैशाणं, पक्षे पूर्व्वेण वा यश्च, द्विशाण्यं, त्रिशाण्यम्, उभयत्यक्तपक्षे लुक्, द्विशाणं त्रिशाणमिति।

बह्वोश्च निष्क-विस्तात् ष्णिको वा। ढात् द्वि त्रि बहुपूर्व्वात् निष्कात् विस्ताच्च ष्णिको वा स्यात् अर्हत्यादौ। द्विनैष्किकं त्रिनैष्किकं बहुनैष्किकं, द्विवैस्तिकं त्रिवैस्तिकं बहुवैस्तिकं, पक्षे द्विनिष्कं त्रिनिष्कं बहुनिष्कं द्विविस्तं त्रिविस्तं बहुविस्तम्।

उक्तो रक्षत्यादिः।

युग-रथ-प्रासङ्गात् यो वहति। ढेभ्य एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात्।

---

(१) अत्र पादशब्दस्य परिमाणवाचकस्यैव ग्रहणाच्च पदादेशः। पदादेश-विधौ, चरणवाचकस्यैव ग्रहणात्—इति, बृहन्मुग्धबोधम्। सिद्धान्तकौमुद्या-मप्येवम्।

युगं वहति युग्यः रथ्यः प्रासङ्ग्यः (१)। गादपि—द्वियुग्यः, द्विरथ्यः, द्विप्रासङ्ग्यः।

नाम्नि तु जनात्। ढाज्जनशब्दात् वहत्यर्थे यः स्यात् संज्ञायाम्। जनं वहति जन्यो वरस्निग्धः (२)। जनीशब्दाद्दधूवाचकादय इति जयादित्यः।

धुरः ण्येयेनौ च। ढात् धुर्शब्दात् वहत्यर्थे ण्येय ईन य एते स्युः। धुरं वहति धौरेयः धुरीणः धुर्य्यः।

सर्व्वदक्षिणोत्तराद्धुराया ईनः। ढात् सर्व्वादिपूर्व्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईनः स्यात्। सर्व्वधुरां वहति सर्व्वधुरीणः दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः।

एकधुराया लुक् च। एकधुरीणः एकधुरः (३)।

शकटाद्धलसीरात् ण-ण्णिकौ गाच्च। ढात् शकटात् कृतगाच्च णः हलसीरात् कृतगाच्च ण्णिकः स्यात् वहत्यर्थे। शकटं वहति शाकटः, द्वे शकटे वहति द्वैशकटः, हलं वहति हालिकः, सैरिकः, द्वे हले वहति द्वैहलिकः द्वैसीरिकः।

धनगणाभ्यां यो लब्धरि। ढाभ्यामाभ्यां लब्धर्य्यर्थे यः स्यात्। धनं लब्धा धन्यः, गण्यः शीलार्थत्वणो ढे न षो।

---

(१) वत्सानां दमनार्थं यद्दारु स्कन्धे दीयते तत् प्रासङ्ग इति गोयीचन्द्र (७६८सू)।

(२) वरस्य स्निग्ध इति षष्ठीसमासः। तथाच—जन्यो जामातुः स्निग्ध सखा चेति संक्षिप्तसारे (८०७सू)।

(३) गौणत्वात् गवाबादेरिति ह्रस्वः।

णोऽर्थात् (१)। अर्थं लब्धा आर्थिकश्छात्रः।

वशाद्गते। ढात् वशाद्गतेऽर्थे यः स्यात्। वश आयत्तता, तं गतो वश्यः।

सर्व्वादेः पत्र-पथाङ्ग-कर्म्म-पात्रादीनो व्याप्नोति। ढात् सर्व्वपूर्व्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थे ईनः स्यात्। सर्व्वपत्रं व्याप्नोति सर्व्वपत्रीणः सारथिः, सर्व्वपथीनो रथः, सर्व्वाङ्गीणं वासः, सर्व्वकर्म्मीणः पाणिः, सर्व्वपात्रीण ओदनः।

आप्रपदात् प्राप्नोति। ढादाप्रपदात् प्राप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात्। आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनं वासः (२)।

सर्व्वान्नाद् भक्षयति। सर्व्वान्नानि भक्षयति सर्व्वान्नीनो भिक्षुः।

अनुपदाद्बद्धा। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्, पदप्रमाणेत्यर्थः।

अयानयाम्नेये। अयः प्रदक्षिणम्, अनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां (३) यस्मिन् परैः (४) समावेशः (५)

---

(१) अर्थशब्दाल्लब्धरि वाच्ये णो भवतीत्यर्थः। संक्षिप्तसारेऽपि एवमेव। पाणिनीये तु "अन्वात् च" इति सूत्रं दृश्यते (४।४।८५)

(२) यत् पादाग्रपर्य्यन्तं पतति तदाप्रपदीनम्। यौगिकत्वात् आप्रपदीनं माल्यादि च—इत्यमरटीका।

(३) शाराणाम् अक्षगुटिकानाम्।

(४) परैः परशारैः।

(५) समावेशः पदानामिति शेषः।

सोऽयानयः। ढादयानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईनः स्यात्। अयानयं नेयः अयानयीनः शारः (१)।

परम्पर-पुत्रपौत्र-परोवरेभ्योऽनुभवति। ढेभ्य एभ्योऽनुभवतीत्यर्थे ईनः स्यात्। परश्चापरश्चानुभवति, सूत्रे निर्देशात् परम्परीणः। पुत्रश्च पौत्रश्चानुभवति पुत्रपौत्रीणः। तथाच—"लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नये"ति भट्टिः। परांश्चावरांश्चानुभवति, सूत्रे निर्देशादोत्वं, परोवरीणः। त्येन विनापि परम्परशब्दो दृश्यते न तु परोवर इति।

पारादेर्गामिनि। ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईनः स्यात्। पारं गामी पारीणः। पारादिर्यथा—

पारावारावारपारपारावारं (२) प्रकीर्त्तितम्।

अत्यन्तमनुकामश्च पारादौ कोविदोत्तमैः॥

अध्वनो यखालंगामिनि। अध्वानमलंगामी अध्वनीनः अध्वन्यः।

अभ्यमित्रादीयेनौ च। ढादभ्यमित्रादलंगामिन्यर्थे ईय ईन य एते स्युः। अभ्यमित्रम् अलंगामी अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्र्यः। अमित्राभिमुखम् अलं गच्छतीत्यर्थः। भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः, गन्तृमात्रे त्यः।

(१) दक्षिणेन वामेन सहायनं गमनं प्रापयितव्यमित्यर्थ इति गोयीचन्द्र (८२१सू)।

(२) पार अवार अवारपार पारावार।

समांसमीनानुगवीनाद्यश्वीनाः । एते निपात्यन्ते । समां समां विजायते (१) समांसमीना गौः, प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः(२) । अनुगु गोः पश्चादलंगामी अनुगवीनो गोपः । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः, आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनो वियोगः ? विजायते इत्यस्यानानुवृत्तेरिति जयादित्यः (३) । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

उक्तो ढाधिकारः ।

धात् । धादित्यधिक्रियते घादित्यतः प्राक् ।

ष्णिको दीव्यत्यादौ । दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति तरति चरति जीवति हरति निर्वृत्तं कार्य्यं लभ्यं सुकरं परिजर्य्यं संस्कृतं संसृष्टं उपसिक्तं वर्त्तते संपादी क्रीतं गच्छति आहृतं युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादिष्वर्थेषु ष्णिकः स्यात् । हलेन दीव्यति जयति खनति जितो वा हालिकः । जितेऽर्थे ढेऽपि त्यस्तेन अक्षैर्जितं द्रव्यम् आक्षिकम् । धादिति किं ? देवदत्तेन जितम् ।

---

(१) "समां समां विजायते" इत्येव पाणिनिसूत्रम् (५।२।१२) । समां समामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलाऽपि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया * * * पूर्व्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः" इति काशिका ।

(२) समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते इत्यमरः ।

(३) पाणिनीयव्याकरणे "समां समां विजायते" (५।२।१२) इति सूत्रादनन्तरम् "अद्यश्वीनावष्टब्धे" इति सूत्रम् (५।२।१३) । तत्रापि विजायते इत्यनुवर्त्तते । ननु तर्हि अद्यश्वीनो वियोग इति कथं भवतीत्याशङ्कायां "केचित्तु विजायते इति नानुवर्त्तयन्ति, अवष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुरित्युक्तं जयादित्येन ।

वाक्-कायाभ्यां कृते। धाभ्यामाभ्यां कृतेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। मूले वाचिकमिति। एवं कायेन कृतं कायिकम्। आभ्यामिति किं? मनसा कृतं मानसम्। तथाच हेमसूरिः—"कायिकं वाचिकं तत् स्याद्वाचा कायेन यत् कृतम्" इत्यौह। इदमपाणिनीयमिति (१)।

तरति। धात् तरतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। काण्डपूलेन तरति काण्डपूलिकः। एवं तृणपूलेन तरति तार्णपूलिकः, गौपुच्छिक

इको नौ-द्व्यचः। धान्नौशब्दात् द्व्यचश्च इकः स्यात्। ष्णिकस्यापवादः। नाविकः। स्त्रियां नाविका। घटिकः। बाहुक। उक (२) इकस्य कः।

चरति। धाच्चरति इत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। दध्ना चरति दाधिकः, दध्ना भक्षयतीत्यर्थः। हस्तिना चरति हास्तिकः, हस्तिना गच्छतीत्यर्थः। चरेरुभयार्थग्रहणम्।

---

(१) अस्यायमाशयः—मूले वाचा कृतमिति वाक्ये वाचिकमिति यदुदाहृतम् इदमपाणिनीयं पाणिनिसम्मतं न। तथाच "वाचो व्याहृतार्थायाम्" (५।४।३५) इति पाणिनिसूत्रम्। "व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् (ष्णिक) प्रत्ययो भवति। पूर्व्वमन्येनोक्तार्थत्वात् सन्देशवाग्व्याहृतार्थेत्युच्यते। वाचिकं कथयति। व्याहृतार्थायामिति किं? मधुरा वाक् देवदत्तस्य" इति काशिका। सन्देशवाग् वाचिकं स्यादित्यमरः। वाचः सन्देशे इकणिति तट्टीकायां रघुनाथः। अतएव वाचा कृतमित्यर्थे वाचिकमित्यपाणिनीयमिति।

(२) उक् प्रत्याहारः।

पर्पादेः षिकः। धात् पर्पादेश्चरत्यर्थे षिकः स्यात्। पर्पेण चरति पर्पिकः। स्त्रियां पर्पिकी। पर्पशब्देन हस्त्यादिनयनार्थी तृणपूर्णा नौरुच्यते। पर्पादिर्यथा—

पर्पाकष (१) रथ न्यास व्याल जालाश्वमेव च।
पादस्य पद् भवेन्नित्यमष्ट पर्पादयः स्मृताः॥

पादेन चरति पदिकः। आकषो निकषोपलः। इह आकष-शब्दपाठात् आकषिकभार्य्य इत्यत कोङ्त्वेऽपि न पुंवद्भाव-निषेधः। न्यास-व्यालशब्दयोरणित्ते न युम्। जालशब्दस्य इक-बाधनार्थः पाठः।

श्वगणाद्वा। धात् श्वगणाच्चरत्यर्थे षिको वा स्यात्। श्वगणेन चरति श्वगणिकः श्वागणिकः।

वेतनादेर्जीवति। धाद्वेतनादेर्जीवत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। वेत-नेन जीवति वैतनिकः। वैतनादिर्यथा—

वेतन-वाह जालार्द्धवाह-प्रेषण-शक्तयः।
दण्डो-धनुरुपस्थानं सुखशय्या तथैव च॥
स्थिर-पादौ धनुर्दण्डोपनिषद्देशमेव च।
उपस्तिरुपदेशश्च सप्तभिर्दश कीर्त्तिताः॥

वस्त्र क्रय विक्रय क्रयविक्रयादिकः। धेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे इकः स्यात्। वस्त्रेन जीवति वस्त्रिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः, क्रयविक्रयिकः।

---

(१) पाणिनीये तु आकष इत्यत्र अश्वत्थ इति पाठो दृश्यते (४।४।१०) आकर्ष इति पाठान्तरम्। "आकर्षात् ष्ठल्" इति पाणिनीयसूत्रम् (४।४।९)।

आयुधादीयश्च। आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः।

व्रातादीनः। ये नानाजातीया अनियत-वृत्तयः शरीर-मायास्थ जीवन्ति ते व्राताः, तत्कर्म्मापि व्रातं, तेन जीवति व्रातीनो विप्रः।

उत्सङ्गादेर्हरति। धादुत्सङ्गादेर्हरत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। उत्-सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः। उत्सङ्गादिर्यथा—

उत्सङ्गपिटकोष्ट्राश्च उडुपोत्पतमेव च।

भस्त्रादेः षिकः। धाद्भस्त्रादेः षिकः स्यात् हरतीत्यर्थे। ष्णिकस्यापवादः। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, स्त्रियां भस्त्रिकी। भस्त्रादिर्यथा—

भस्त्राऽसभार भरटाऽसिभार-भरणं तथा।
भस्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षभारः प्रकीर्त्तितः॥

विवध-वीवधाभ्यां वा। विवधेन हरति विवधिकः वैवधिकः। स्त्रियां विवधिकी वैवधिकी। एवं वीवधिकीत्यादि।

कुटिलिकायाः ष्णः। धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ष्णः स्यात्। कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अग्रवक्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते। कुटिलिकया कुटिलगत्या व्याधं हरति वञ्चयति कौटिलिको मृगः। तथा कुटिलिकया अग्रवक्रलौहयष्ट्या अङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्म्मकारः।

अक्षद्यूतादेर्निर्वृत्ते। धादक्षद्यूतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरम्। अक्षद्यूतादि-र्यथा—

अंसदूत जाया पादस्वेद कुण्टकमर्द्दनम्।

यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम्॥

याचितापमित्याभ्यां क-कणौ। धाभ्यामाभ्यां क्रमात् क-कणौ स्यातां निर्वृत्ते। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्; अपपूर्व्वमेङ प्रतिदाने यपि अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम्। सूत्रे पोनिर्द्देशो ऽनुकरणात्।

कालेभ्यः कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्येषु च। ब्वनिर्द्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। धेभ्यः कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्य्यादिषु च ष्णिकः स्यात्। मासेन निर्वृत्तः मासिकः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः। एवं मासेन कार्य्यः लभ्यः सुकरः परिजय्यो वा मासिक इत्यादि।

समादेरधीष्टादिवत्। धात् समादेर्निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत् यथाविहितं त्याः स्युः। समया निर्वृत्तः समीनः द्विसमीनः द्वैसमिकः, द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः, द्व्यह्नीनः द्वैयह्निकः, द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः, द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः। द्विवर्षः, चित्तवति नित्यं लुक्। द्विवर्षो वत्स इत्येतत् पुरुषोत्तमेनोक्तम्।

षष्टिकः। निपात्यः। षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिको व्रीहिः।

संसृष्टे। धात् संसृष्टेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृतं तत् संसृष्टं। दध्ना संसृष्टं दाधिकं, शार्ङ्गवेरिकम् (१)।

मुद्ग-चूर्णाभ्यां ष्णनौ। धाभ्यामाभ्यां क्रमात संसृष्टेऽर्थे ष्ण इन्.

---

१) शृङ्गवेरम् आर्द्रकम्।

एतौ स्याताम्। मुद्गेन संसृष्टः मौद्ग ओदनः, चूर्णेन संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः।

लवणाल्लुक्। लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः। लवणशब्दोऽत्र द्रव्यवाची (१)।

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते। धेभ्यो व्यञ्जन-वाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। दध्ना उपसिक्तं दाधिकं, शाङ्गवेरिकम्। व्यञ्जनेभ्य इति किम्?. उदकेनोपसिक्त ओदनः।

ओजःसहोऽम्भसो वर्त्तते। धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। ओजसा वर्त्तते ओजसिकः, साहसिकः, आम्भसिकः।

सम्पादिनि। धात् सम्पादिन्यर्थे ष्णिकः स्यात्। सम्पादी शोभायुक्तः (२)। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं, वास्त्रयुगिकं शरीरं, वस्त्रयुगेन विशेषतो भ्राजत इत्यर्थः।

कर्म्मवेषाभ्यां यः। धाभ्यामाभ्यां सम्पादिन्यर्थे यः स्यात्। कर्म्मणा सम्पादी कर्म्मण्यः, वेष्यः। वेषोऽत्र नेपथ्यवाची।

मूल्यात् क्रीते। धान्मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। प्रस्थेन मूल्येन क्रीतं प्रास्थिकं, नैष्किकम्। मूल्यादिति किं? हस्तेन क्रीतम्। हान्तात् ब्वान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्, तेन प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात्। यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य

---

(१) द्रव्यवाची लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति न गुणवाचीति काशिका (४.४।२४।

(२) गुणोत्कर्षः सम्पत्तिः, शोभेति यावत्। तयाच सम्पद्यते अनघ्यं शोभते यत् तत् सम्पादि।

संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तन्न भवत्येव । यथा द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि । कथं मुद्गैर्माषैर्वा क्रीतं मौद्गिकं माषिकं वसनमिति चेत् सत्यं, तत्र भवत्यभिधानात् । न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति ।

शतादेरर्हत्यादिवत् । धात् शतादेरर्हत्यादिवत् यथाविहितं त्याः स्युः क्रीतेऽर्थे । शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं, द्विकं पञ्चकं विंशतिकं त्यावतिकं यावत्कं, कंसिकं, कार्षापणिकं प्रतिकं, वासनं, शौर्पं शौर्पिकं, द्विकंसम् अध्यर्द्धकंसं, द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं, द्विविंशतिकीनः द्विपाद्यं, द्विशत्यं द्विशतं, खारीकं, द्वैशाणं द्विशाण्यं द्विशाणं, द्विनैष्किकं द्विनिष्कमित्यादि ।

उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतयोः । धादुत्तरादिपूर्व्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चार्थे ष्णिकः स्यात् । उत्तरपथेन गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिकः, आहृतेऽर्थे ढे त्यः । वारिपथिकः । उत्तरादिर्यथा —

> उत्तरो वारि कान्तार जङ्गल स्थल शङ्कवः ।
> अजः समेद्दोत्तरादौ कोविदैः परिकीर्त्तिताः ॥

युध्यते । धाद्युध्यतेऽर्थे ष्णिकः स्यात् । खड्गेन युध्यते खाड्गिकः, धनुषा युध्यते धानुष्कः, उसन्तत्वात् इकस्य कः ।

शक्तियष्टिभ्यां ष्णीकः । धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे ष्णीकः स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धात्रोदाहृतं किन्तु प्रहरणादित्याहुः (१) ।

(१) तदास्य शक्तिः प्रहरणमस्येति शाक्तीक इति काशिका (४।४।५८) ।

उक्तो दीव्यत्यादिः।

रागाद्रक्ते। धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे ष्णः स्यात्। यद्यपि रञ्जधोरनेकार्थत्वं, यथा भोजने रक्तः, रक्तो गौः, तथाप्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरर्थः। कषायेण रक्तं काषायं, माञ्जिष्ठं, कौसुम्भम्। कथं काषायौ गर्द्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ? इति तु उपमानाद्भविष्यति। कषायेण रक्ताविव काषायौ, हरिद्रया रक्ताविव हारिद्रौ इत्यर्थः। रागादिति किं? पाणिना रक्तम्।

हरिद्रा महारजनाभ्यां ट्णो नील्यास्त्वनित्। धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्णः स्यात्, नीलीशब्दात् ट्णोऽनित्। हरिद्रया रक्तं हारिद्रं, माहारजनं, नील्या रक्तं नीलम्। चान्द्रास्तु नीलीशब्दात् कमाहुः।

पीतात् को, लाक्षारोचनात्तु ष्णिको, वा तु शकल-कर्द्दमात्। धात् पीतात् कः स्यात्, लाक्षारोचनाभ्यान्तु ष्णिकः, शकल-कर्द्दमाभ्यां ष्णिको वा। पीतेन रक्तं पीतकम्। लाक्षया रक्तं लाक्षिकं, रौचनिकम्। शाकलिकं, कार्द्दमिकं; पक्षे ष्णः— शाकलं, कार्द्दमम्।

नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले। धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेत्यादित्वात् ष्णः स्यात्, यो युक्तः स कालश्चेद्भवति। मूले तिष्येणेत्यादि, ष्णे कृते सूर्य्यागस्त्यस्येत्यादिना यलोपः। एवं पौषी। ननु कालेन सह सर्व्वदैव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात्, तत् कथं तिष्यादिना कालविशेषोऽभिधीयते इति चेत्

सत्यं, गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्समीपस्थतीरमुपलक्ष्यते तथात्रापि तिष्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थश्चन्द्रो यदा लक्ष्यते तदा तेभ्यस्य उत्पद्यते। तथाच तिष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः। नक्षत्रेभ्य इति किं? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः। काल इति किं? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः।

अविशेषे लुबश्वत्थश्रवणाभ्यान्तु नाम्नि। येभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितष्णस्य लुप् स्यात्, अश्वत्थश्रवणाभ्यान्तु संज्ञायां, रात्र्यादिविशेषो यदि नाभिधीयते। अद्य पुष्यः अद्य मघा। अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषाभावात्। अविशेष इति किं? पौषी रात्रिः, पौषमहः। अश्वत्थेन युक्तो मुहूर्त्तः अश्वत्थो मुहूर्त्तः, श्रवणा रात्रिः। विशेषार्थोऽयमारम्भः। संज्ञायामिति किम्? आश्वत्थी रात्रिः, श्रावणमहः। सर्व्वत्र लुपि युक्तवद्भावः।

भद्वादीयः। द्वन्द्वात्नक्षत्रवाचकात् युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात्। तिष्यपुनर्वसवीयमहः, अद्य तिष्यपुनर्वसवीयं, राधानुराधीया रात्रिः, अद्य राधानुराधीयम्। परत्वाल्लुपं बाधित्वा विशेषाविशेषयोः प्रवर्त्तते। भ इति किं? विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः।

परिवृते रथे। धात् परिवृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ष्णः स्यात् यः परिवृतः स रथश्चेद्भवति। वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रो रथः, चार्म्मणो रथः, विकारभिन्ने ष्णे न नलोपः। काम्बलो रथः, समन्ताद्वेष्टित इत्यर्थः। यस्य सर्व्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न

भवति, यथा छात्रैः परिवृतो रथः। रथ इति किं ? वस्त्रेण परिवृतः कायः।

द्वैपवैयाघ्रात् ष्णः, इंस्तु पाण्डुकम्बलात्। धाभ्यामाभ्यां ष्णः स्यात् परिवृतरथेऽर्थे। पाण्डुकम्बलात्तु इन्। द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपो रथः, वैयाघ्रो रथः, पाण्डुकम्बली रथः।

हस्त-यथाकथाचाभ्यां यणौ दीयते कार्य्ये च। धाभ्यामाभ्यां क्रमात् यणौ स्यातां दीयतेऽर्थे कार्य्येऽर्थे च। हस्तेन दीयते कार्य्यं वा हस्त्यं, यथाकथाच शब्दो व्य-समुदायोऽनादरार्थः। यथाकथाच दीयते कार्य्यं वा याथाकथाचम्।

छन्दसो यो निर्म्मिते उरसः ष्णश्च। धात् छन्दसो निर्म्मितेऽर्थे यः स्यात्, उरसो यः ष्णश्च। छन्दसा इच्छया निर्म्मितं छन्दस्यं विम्बम्, उरसा निर्म्मितम् उरस्यम् औरसम्।

पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति, तस्य लुक् च। पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च। ग्रन्थ-ग्रहणयोग्यो रूपादिरेव(१) पूरणत्यान्ताभिधेयः। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको वटुः, तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः, लुकि पूर्व्वप्रकृतिः। ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्चमेन दिनेन शब्दं गृह्णाति, द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति। एवं चक्षुषा दृश्यते चाक्षुषः, श्रवणेन श्रूयते श्रावणः, मनसा ज्ञायते मानसः, इत्यिन्नार्थः। इति धाधिकारः।

(१) रूपं ग्रन्थानामावृत्तिः।

घात्। घादित्यधिकारो जादित्यतः प्राक्।

दृष्टे साम्नि। घात् दृष्टेऽर्थे वैत्यादित्वात् ष्णः स्यात्, यत् दृष्टं तत् साम चेद्भवति। वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं, वैश्वामित्रम्।

ष्णो डिद्वा। अत्रार्थे विहितः ष्णो डिद्वा स्यात्। विंशत्या दृष्टं साम विंशं, डिति टेर्लोपः। पक्षे वैंशतं साम। एवम् औशनम् औशनसं साम। यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् इति। यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालेयं दैव्यं देवं प्राजापत्यं पाशुपतं औत्समित्यादि।

वामदेवात् यः। घाद्वामदेवशब्दाद्यः स्यात् दृष्टे साम्नि। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम।

तीयात् ष्णीकः। तीयान्तादत्रार्थे ष्णीकः स्यात्। द्वितीयेन दृष्टं साम द्वैतीयीकं तार्त्तीयीकं साम।

गोत्रादङ्कवत्। अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्केऽर्थे ये त्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्याः स्युः दृष्टे सामन्यर्थे। औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम। ग्लुचुकायनिना दृष्टं साम ग्लौचुकायनकं साम, वैदेन दृष्टं साम वैदं साम, गार्गं साम, दाक्षं साम।

नाम्नि मक्षिकादेः कृते। घान्मक्षिकादेः कृतेऽर्थे ष्णः स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। मक्षिकादिर्यथा—

मक्षिका पुत्तिका गर्म्मुत् सरघाः परिकीर्त्तिताः।
पौत्तिकं गार्म्मुतं सारघं, मधुनः संज्ञा।

क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् (१) ट्णः। घेभ्यः ग्रभ्यः कृतेऽर्थे ट्णः स्यात्। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामरं वारटं वातपं मधु।

कुलालादेर्णकः। घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णकः स्यात् नाम्नि। कुलालेन कृतं कौलालकम्।

कुलालो गिरिकः सेना चण्डालः परिषद्वधूः।
कर्म्मारो वरुडोऽनड्वान् कुम्भकार उरुस्तथा॥
ब्राह्मणो देवराजश्च श्वपाकः परिकीर्त्तितः।
निषादश्च कुलालादौ परे शिष्टप्रयोगतः॥

कृते ग्रन्थे। घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्, यः कृतः स चेद्ग्रन्थो भवति। वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचः प्राभाकरः। यमादेस्तु याम्यः आग्नेयः प्राजापत्यः कालेयः दैव्यः दैवः औत्सः। भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थः पाणिनीयः। शास्त्रविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम्। एवं काशकृत्स्नं काशकृत्स्नमित्यादि।

प्रोक्ते। घात् प्रोक्तार्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातं अधीतं वा, न तु कृतं, कृते ग्रन्थे इत्यनेनावगतत्वात्। यज्ञवल्केन प्रोक्तं याज्ञवल्कं, प्राभाकरं, गौतमम्। मूले शार्व्ववर्म्मिकं शर्व्ववर्म्मणा प्रोक्तमिति वाक्यं, काश्यादित्वात् सिक-ष्णिकौ। स्त्रियां शार्व्ववर्म्मिका शार्व्ववर्म्मिकीति। एवं व्यासेन प्रोक्ता संहिता वैयासिका वैयासिकी। एवं पाणिनीयं, पणोऽस्यास्ति पणी, तस्यापत्यं ष्णे पाणिनः, पण्यादित्वात् न नलोपः,

(१) वरटा इत्यत्र वटर, वातप इत्यत्र पादप इति पाणिनिः।

स भवान् पाणिनिः, युवत्यः पूज्ये, तेन प्रोक्तम्। न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फलादित्वादिनः, तस्यापत्यम् अतः णिः, तेन प्रोक्तं गहादिपाठादीय इत्याह। गोत्रार्थे णेस्तु आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम्, एवं काशेन प्रोक्तं काशम्। धमादेस्तु याम्यं प्राजापत्यम् आग्नेयं कालेयं पाशुपतम् औत्समित्यादि।

उख-तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकाणीयश्छन्दसि। येभ्य एभ्यश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीयः स्यात्। कल्पसूत्रछन्दोब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता। उखेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते औखीयः तैत्तिरीयः वारतन्तवीयः खाण्डिकीयः। छन्दसीति किम्? उखेन प्रोक्ताः श्लोकाः औखाः।

छगलिनो णेयिन्। घाच्छगलिनः प्रोक्तेऽर्थे छन्दोविषये णेयिन् स्यात्। कलाप्यन्तेवासित्वाणिनोऽपवादः। छगलिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते छागलेयी। प्रोक्ताल्लुगित्यनेन अध्येतृवेदितृणस्य लुक्। एवमन्यत्र।

शौनकादेर्णिन्। घाच्छौनकादेश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात्। शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते शौनकी स्कान्दी। शौनकादिर्यथा—

शौनकः स्कन्दः शापेयः शाम्मेयः पुरुषायुषः।
शापायनो रज्जुकण्ठो देवदर्शन शार्ङ्गरः॥
स्कम्भ-वाजसनेयौ तलवकारेण संयुतौ।
खाड़ायनो रज्जुभारः कषाय इह कीर्त्तितः।
कठशाठौ शौनकादौ षड्भिदश्च मनीषिभिः॥

कठशाठाविति समुदितस्यात्र ग्रहणम्। कठशाठाभ्यां प्रोक्तं छन्दोऽधीते काठशाठी। केवलात्तु लुक् वक्ष्यति। येऽत्र वृद्धास्तेभ्य ईयः अन्येभ्यः णो बाध्यते।

कलापिशिष्याऽकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः। येभ्यः कलापिशिष्येभ्यः कलापिवर्ज्जेभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च छन्दोविषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात्।

तत्र,—

कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुश्छगली तथा।
उपलस्तुम्बुरुश्चाथ वैशम्पायनशिष्यकाः।
पलिङ्ग(१) कमलाऽऽलम्बि कठ-ताण्ड्य-कलापिनः॥
श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरित्ते नव स्मृताः (२)।

हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोऽधीते हारिद्रवी एवं पालिङ्गी। ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः, तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनप्रशिष्या भवन्तीति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिध्यति, किं पृथग्ग्रहणेनेति चेत् सत्यम्, अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षाच्छिष्यज्ञापनार्थम्, अन्यथा कठशिष्यस्य खाड़ायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः। न च खाड़ायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम्, अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन्प्रसङ्गात्। अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते कालापः, कलाप्यादित्वान्नलोपनिषेधाभावात् नलोपे इकारलोपः।

(१) पतङ्ग इत्यन्यत्र पाठः।

(२) ऋषभ इ यत्र ऋवाभ अरुणिरित्यत्र आरुणिरित्यन्यत्र पाठः।

काठचरकाल्लुक्। घाभ्यामाभ्यां छन्दसि विषये प्रोक्तार्थ-त्यस्य लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठाः, चरकाः। छन्दसीति किं काठः श्लोकः।

ऋषेः काश्यप-कौशिकाभ्यां णिन् कल्पे च।" घाभ्यामाभ्यां कल्पे छन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात्। "ईयस्यापवादः। काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वाऽधीते काश्यपी एवं कौशिकी। ऋषेरिति किम्? इदानीन्तनकाश्यपगोत्रः काश्यपः, तेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वाधीते काश्यपीयः कौशिकीयः, वृद्धादीयः। यज्ञकर्म्मण्यनुष्ठेयविधेर्विधायको ग्रन्थः कल्पः। काश्यपेन ऋषिणा प्रोक्तः श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः। अपरे इह छन्दो नानुवर्त्तयन्ति।

पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (१)। घाभ्यामाभ्यां क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात्। पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी भिक्षुः, ईयो बाध्यते। शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नटः।

कर्म्मन्द-कृशाश्वाभ्यामिन्। घाभ्यामभ्यां क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात्। कर्म्मन्देन प्रोक्तं भिक्षसूत्रमधीते कर्म्मन्दी भिक्षुः, कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कृशाश्वी नटः। भिक्षुनटसूत्रयोरिति किं? कार्म्मन्दः कार्शाश्वः श्लोकः।

ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन्न याज्ञवल्क्यादेः। याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन् स्यात्। उप-

---

(१) सूत्रशब्दः प्रत्येकमाभसम्बध्यते। भिक्षुसूत्रनटसूत्रयोरित्यर्थः।

निषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं। शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीते शाट्यायनी, पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी कल्पः। याज्ञवल्क्यादेस्तु याज्ञवल्क्यः आश्मरथः शौलभनः। याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेय्यादिविहितणास्य प्रोक्ताधिकारविहितत्वाभावादध्येतृवेदितृविषयता मा भूत्। पैङ्गीत्यत्र णिनः प्रोक्ताधिकारविहितत्वेऽपि न स्यात् (१), कल्पग्रहणेन तत्र ऋषेः काश्यपकौशिकाभ्यां णिनः कल्पे इति कल्पस्यैव ग्रहणात् (२)।

इति घाधिकारः।

अत्र चत्राय साधुः चत्रियः यश्रिय इति मूले लिपिकरप्रमादः, भात् त्याभावात्।

जात्। जादित्यधिकारो डत्र् प्राक्।

आगते। जादागतेऽर्थे वेय्यादित्वात् णः स्यात्। मूले मथुराया इत्यादि, णे आकारलोपः त्रिश्च। एवं स्रौघ्न इत्यादि। यमादागतः याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः शौल्कः। भवादित्वात् गार्गीयः काशिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि। इह यन्मुख्यजं तस्यैव ग्रहणं, तेनेह न स्यात् सुघ्नादागतः सन् वृक्षमूलादागत इति (३)।

---

(१) अध्येतृवेदितृविषयता इति शेषः।

(२) तथाहि यद्यत्रापि अध्येतृवेदितृविषयता तर्हि तत्सूत्रे कल्पग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् तत्रैव कल्पे वाच्ये अध्येतृवेदितृविषयता, अत्र नेति सिध्यतीति हृहन्मुग्धबोधम्।

(३) "आद्यपादानादागते" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (५०१) तत्र गोयीचन्द्रः—आदिशब्दः प्रथमपर्य्यायः। प्रथममपादानं विशेषो यस्मात् तस्मादा-

आयस्थानेभ्यः ष्णिकोऽशुण्डिकादेः । जेभ्य आयस्थानवाचिभ्यः आगतेऽर्थे ष्णिकः स्यात्, न तु शुण्डिकादेः । आयः स्वामिग्राह्यो भागः, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः आकरिकः । ष्वनिर्द्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । शुण्डिकादेस्तु—शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । शुण्डिकादिर्यथा—

शुण्डिकः कृकणस्तीर्थ-भूमि-पर्ण-तृणोपलम् ।
उदपानं स्थण्डिलञ्च शुण्डिकादौ नवेरिताः ॥

कृकणपर्णयोः पाठः, पर्णकृकणाद् भारद्वाजे इति ईयस्य बाधनार्थः । तीर्थस्य धूमादिपठितस्य णकबाधनार्थः । उदपानस्य उत्सादिपठितस्य ट्णबाधनार्थः । अन्येषामायस्थानवाचित्वात् ष्णिकनिषेधार्थः पाठः ।

विद्यायोनिसम्बन्धादृतः । विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तस्मादृतो जात् आगतेऽर्थे ष्णिकः स्यात् । होतुरागतः हौतृकः मातृकः स्वासृकः, उक्प्रत्याहारादिकस्य कः । विद्या-योनिसम्बन्धादिति किं ? सवितुरागतं सावित्रं कार्त्तम् ।

पितुर्यश्च । अस्मिन्नर्थे पितृशब्दात् य-ष्णिकौ स्याताम् । पितुरागतं पित्र्यं पैतृकं, पूर्व्ववदिकस्य कः ।

अनृतो णकः । जाद्विद्यायोनिसम्बन्धादनृदन्तात्णकः स्यात् आगतेऽर्थे । उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम्, पैतामहकः मातामहकः मातुलकः ।

गतेऽर्थे टण् प्रत्ययो भवति । आदिग्रहणं किमर्थम् ? यदा मगधादागच्छन् वृक्षमूलादागतः, तदा वृक्षमूलशब्दात् टण् न भवतीति ।

नृहेतुभ्यो मयट्रूप्यौ वा। जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यात्। देवदत्तादागतं देवदत्तमय देवदत्तरूप्यं। पक्षे दैवदत्तं, वृद्धपक्षे देवदत्तीयम्। एवं यज्ञदत्तमयं यज्ञदत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि। हेतुभ्यस्तावत्-समादागतं सममयं समरूप्यं। पक्षे समीयं, गहादित्वात् ईयः। एवं विषममयं विषमरूप्यं विषमीयं। ष्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः।

अपत्यादङ्कवत्। अपत्यान्तेभ्योऽङ्केऽर्थे येभ्यो ये त्या विहितास्तेभ्य आगतेऽर्थे ते त्याः स्युः। औपगवादागतम् औपगवकम्, वैदः गार्गः दाक्ष इत्यादि।

प्रभवति। जात् प्रभवत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति हैमवती गङ्गा। दारदी सिन्धुः। यमादेस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः औत्स इत्यादि। भवादित्वाद् गाङ्गेयः काश्मिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि।

बालवायाण्यो विदूरश्च। जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ण्यः स्यात्, ण्ये विदूरादेशश्च। बालवायात् (१) प्रवभति वैदूर्य्यो मणिः। परैकदेशिनस्तु विदूरशब्दात् ण्यत्वं विधाय वैदूर्य्यं साधयन्ति (२)।

धर्म्मादेर्य्योऽनपेते। जाद्धर्म्मादेरनपेतेऽर्थे यः स्यात्। धर्म्मादनपेतं धर्म्म्यम्। धर्म्मादिर्यथा --

---

(१) बालवायो देशविशेषः।

(२) "विदूराञ्ञ्यः" इति पाणिनिसूत्रम् (४।३।८४)।

धर्म्मार्थन्यायपथ्यानश्चत्वारोऽत्र प्रकीर्त्तिताः। इति जाधिकारः।

डात्। डादित्यधिकारः ण्यः प्राक्।

पात्रादुद्धृते। डात् पात्रवाचिन उद्धृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण्यः स्यात्। पात्रं भोजनम्, उद्धृतं भुक्तैर्च्छिष्टम्। शरावेषूद्धृत ओदनः शरावः, कार्पर। पात्रादिति किं ? पाणावुद्धृतः।

स्थण्डिलाद्व्रतशयितरि। व्रतेन यः शेते स व्रतशयिता, तस्मिन् डात् स्थण्डिलात् वेत्यादित्वात् ण्यः स्यात्। स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी। व्रतमिति शास्त्रकृतो नियमः।

संस्कृते भक्ष्ये। डात् संस्कृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण्यः स्यात्, यत् संस्कृतं तत् भक्ष्यं चेत् भवति। भ्राष्ट्रे (१) संस्कृताः भ्राष्ट्रा मुद्गाः, पैठराः (२) पूपाः। 'खर विषद-मभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमिति जयादित्यादिभिरत्र रूढ़िरुक्ता। खरमभ्यवहार्य्यं भृष्टमुद्गादि, विषदमभ्यवहार्य्यम् ओदनादि। भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन संस्कृतो मालागुणः।

दध्नः ष्णिको वा तूदश्वितः। डाद्दध्नः संस्कृतेऽर्थे ष्णिकः स्यात्, उदश्वितस्तु (३) वा। दध्नि संस्कृतं दाधिकम्। तेन संस्कृत-मित्यत्र दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना आधारभूतं दधि संस्क्रियत इति भेदः। अन्ये तु दध्नि संस्कृत-मित्यर्थविवक्षायां ष्णो मा भूदित्येतदर्थमित्याहुः। उदश्विति संस्कृतम् औदश्वित्कं, तादिकस्य कः। पक्षे औदश्वितम्।

(१) भ्राष्ट्रः भर्ज्जनपात्रम्। (२) पिठरः स्थाली।

(३) उदश्वित् अर्द्धाम्बु तक्रम्।

क्षीरात् ष्णेयः। ङात् क्षीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे ष्णेयः स्यात्। क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः।

शूलोखाभ्यां यः। ङाभ्यामाभ्यां संस्कृते भक्ष्येऽर्थे यः स्यात्। शूले संस्कृतं शूल्यम्; उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम्।

भवे। ङाद्भवेऽर्थे वैश्यादित्वात् ष्णः स्यात्। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः, माथुरः, श्रेयसि भवः श्रैयसः। आदाद्यचो णित्ते ग्रिंश-पेत्यादिनाद्यच आत्। एवं दार्षदं दाविकम्। यमादेस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेय श्रौत्सः। भवादित्वात गार्गीयः काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि।

अध्यात्मादेः ष्णिकः। ङादध्यात्मादेर्भवेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः। अध्यात्मादिर्यथा—

अध्यात्ममुपजानूपकर्णं स्यादुपनीवि च।
अधिभूताधिदेवञ्च स्वग्रामोर्द्धन्दमं तथा।
ऊर्द्धदेहः समानादि-र्लोकोत्तरदमेव च।
स्वाध्याय-चतुरर्थे च कदाचिदिह षोड़श।
अध्यात्मादाविह प्रोक्ताः समानोऽन्ये प्रयोगतः।

अध्यात्मादयः षट् क्रतवाः (१)। आधिभौतिकम् आधिदैविकं सुभगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्व्रिः। ऊर्द्धन्दमशब्द ऊर्द्धसमानार्थः। समानादेस्तावत्—सामानदेशिकः समानग्रामिकः। लोकोत्तरदात्तावत्—ऐहलौकिकः पारलौकिकः, द्वयोर्द्वयोर्व्रिः। चतुरर्थे

(१) अव्ययीभावसमासनिष्पन्नाः।

भवः चातुरर्थिकः । अत्र पाठात् ग-वाचे न लुक् त्यस्य । मूले ऐहिकमिति । एवं कादाचित्कम् । समाने भवः सामानिकः । अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शैषिकः ।

वादन्तःपूर्व्वात् । डात् क्तवात् अन्तःशब्दपूर्व्वात् भवेऽर्थे ष्णिकः स्यात् । अन्तरगारे भवः आन्तरगारिकः आन्तर्दैहिकः । अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् स्वर्थे वसः ।

ग्रामात् पर्य्यनुपूर्व्वात् । डात् क्तवात् पर्य्यनुपूर्व्वाद् ग्रामाद्-भवेऽर्थे ष्णिकः स्यात् । परिग्रामे भवः पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः । आभ्यामिति किं ? मूले ग्रामीणः ग्राम्य इति पारादित्वात् ईनः दिवादित्वात् यः ।

प्राण्यङ्गदिगादिभ्यां यो देवादेस्तु ण्ित् । डभ्यः प्राण्यङ्ग-वाचिभ्यो दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात्, ण्ित्तु देवादेः । मूले मूर्द्धन्यमिति मूर्द्धि भवमिति वाक्यम् । एवं हृद्यं कण्ठ्यं तालव्य-मित्यादि । दिगादेस्तावत्—दिशि भवं दिश्यम् । दिगादिर्यथा—

> दिक्-पक्ष-मृग-पन्थानोऽलीक-शाखि(१)रहो(२)गणाः ।
> वर्ग मित्राऽन्तराऽऽकाश-वेश-कालादयो (३) मुखम् ॥
> जघन मेघ-यूथाऽन्ता न्याय-धाय्याबुखा(४)पि च ।
> मेधोऽनुवंशो वंशोऽथ संज्ञायामुदकं मतम् ॥

अत्र ये वृद्धास्तेभ्य ईयः शेषेभ्यः ष्णो बाध्यते । मुखजघनयोः प्राण्यङ्गवचनत्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि यप्राप्त्यर्थः पाठः । उदके

---

(१) साक्षिन् इत्यन्यत्र पाठः । (३) काल, आदि ।
(२) रहस्शब्दः । (४) उखाशब्दः ।

भवा उदक्या रजस्वला। नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः। संज्ञायामिति किम्? औदका मत्स्याः। देवादेस्तावत्—देवे भवं दैव्यम्। यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिध्यति तथापि भवार्थे दैवमिति वारणार्थम्। देवादिर्यथा—

देवः पञ्चजनं चैव गम्भीरोऽथ व-से परे।
परिसीरानुसीरोपसीरीपट्टणमेव च॥
पर्य्योष्ठोपकलापानुशीतं परिमुखं तथा।
परिहन्वनुगङ्गानुमाषानुयवमेव हिं॥
अनुवंशं परिखलाऽनुपथानुतिलन्तथा।
अनुसूपमथो यज्ञे चतुर्म्मासं प्रकीर्त्तितम्॥

अथानन्तरं परे शब्दाः परिसीरादयः सप्तदश व से देवादौ पठ्यन्ते। पूर्व्व(१)मनुवंशशब्दोऽवसे। परिमुखमित्यत्र सर्व्वतो-भावार्थ-परिशब्दस्य योगविभागात्, इह व-सग्रहणज्ञापकाद्वा व-सः (२)। चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्म्मास्यो यज्ञः।

मूले नादेयमिति नद्यादित्वात् णेयः। शालीयमिति वृद्धा-दीयः, शालायां भव इति वाक्यम्। नागर इति णः।

अग्रात् येयेयाः। डादग्रशब्दात् य इय ईय एतेस्युर्भवेऽर्थे।

(१) पूर्व्वं दिगादावित्यर्थः।

(२) वर्ज्जनार्थे परिशब्देन सह पञ्चम्यन्तपदस्याव्ययीभाव इति योगः। अत्र "आङ्मर्य्यादापवर्ज्जनेऽरच्चां ष्या" इति वार्त्तिक सूत्रं ५०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। परि शब्देन सह पञ्चम्यन्तभिन्नपदस्याप्यव्ययीभाव इति विभागः। तेनात्र मुखं परि परिमुख-मित्यव्ययी भावः। पश्चात्तदन्तमप्याश्रीयते वसग्रहणेनेति। अथवा अव्ययीभाव समासनिष्पादितशब्दानां मध्ये ग्रहणादेवाव्ययीभाव इत्यर्थः।

४३१। व्यटे र्लोपो ऽनाराच्छश्वतोऽच्यै ऽयौ।

(व्य-टेः ६।, लोपः १।, अनारात्-शश्वतः ६।, अच्-ये ७।, अयौ ७।)।

पौनः पुनिकः, बाह्यः वाहीकः।

४३२। न दं तसौ त्वस्त्यर्थे च।

(न ।१।, दं १।, त-सौ १॥, तु ।१।, अस्त्यर्थे ७।, च ।१।)।

मूले अग्रमिति, अग्रियम् अग्रीयम्। परेकदग्निनः तदन्तादपी-च्छन्ति तेनात्यग्रमित्यादि।

४३१। व्यटेः। व्यस्य टिः व्यटिः तस्य। आराच्च शश्वच्च तत्, न तत् अनाराच्छश्वत् तस्य। अच्च यच्च अच्यं तस्मिन्। नास्ति युर्यस्मिन् सः अयुस्तस्मिन्। आराच्छश्वद्वर्ज्जितस्य व्यस्य टेर्लोपः स्यात् अचि ते युवर्ज्जिते ये च। पौनः पुनिक इति पुनःपुनर्भव इति वाक्यम्, अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् ष्णिकः, अनेन टिलोपः। अयाविति किम् अहंयुः।

वहिषो ष्णणीकौ। डाइहिम्शब्दात् भवेऽर्थे ष्णणीकौ स्याताम्। मूले बाह्य इति, पक्षे वाहीकः, वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन त्ये पूर्व्वेण टिलोपः।

४३२। नदम्। अच्ये याविलनुवर्त्तते। तश्च सश्च तौ। अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्। तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्व्वस्येति न्यायात् पूर्व्वदमाक्षिपतीत्यत आह पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यादिति। अत्र केचित् लुमन्तिमाश्रित्य टत्वे अनेन निषिध्यते ...

अथावधि ये च ते पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्त सान्तौ तु अस्त्यर्थे च।

आरातीयः शाश्वतिकः।

आराद्भव इति वाक्यं, वृद्धसंज्ञकत्वादीयः अनेन दत्वनिषेधान्न चपोऽबे जब्।

क्यङ्घे च। क्ये ङ्घे च पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात्। गामिच्छति गव्यति, गौरिवाचरति गव्यते इत्यादौ दान्तत्वात् वाव गोदान्ते इति न अवादेश इति, एवं तड़ितमिच्छति तड़ित्यतीत्यत्र न चपोऽबे जब्, नमस्यति इत्यत्र न विः।

शश्वतः ष्णिको वा न कश्च। डाच्छश्वच्छब्दात् ष्णिको वा स्यात् ष्णिकस्य न कश्च। मूले शाश्वतिक इति, शश्वत् त्रिषु कालेषु भवः विद्यमान इत्यर्थः। पक्षे शाश्वतः न टेर्लोपः न चपोऽबे जब्‌च।

अहि वस्त्यस्ति कुचि दृति कलमिभ्यः (१) ष्णेयो ग्रीवायाः ष्णश्च। ङिभ्य एभ्यो भवार्थे ष्णेयः स्यात् ग्रीवायाः ष्णेयष्णौ। अहौ भवम् आहेयं वास्तेयम्, अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचकस्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम्, आस्तेयं कौक्षेयं दार्त्तेयं कालसेयं ग्रैवेयं ग्रैवम्।

अङ्गुलिजिह्वामूलाभ्यामीयः। ङाभ्यामाभ्याम् ईयः स्यात्

(१) कलशिशब्दोऽत्र हस्वान्तः। तथाच भाष्यः—कलशिस्तुदधिगुर्व्वी बल्लवा-लोड़यन्तीति—इति तद्धितपादे ४७८ सूत्रे गोयीचन्द्रः।

भवेऽर्थे । अङ्गुलौ भवः अङ्गुलीयः जिह्वामूलीयः । कथं मुखतीयः पार्श्वतीयः (१) ? गहादित्वात् ।

वर्गान्ताच्च । डाद्वर्गान्ताद्भवेऽर्थे ईयः स्यात् । कवर्गे भवः कवर्गीयः पवर्गीयः । वर्गान्तादिति किं ? वर्ग्यः दिगादित्वात् यः ।

अशब्दे येनौ च । डाद्वर्गान्तात् य ईन ईय एते स्युः भवेऽर्थे न तु शब्दे वाच्ये । कृष्णवर्गे भवः कृष्णवर्ग्यः कृष्णवर्गीणः कृष्णवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयो वर्णः ।

मध्यान्मण्मीयदिनणीया दस्य नुम् च । डान्मध्यादेते (२) स्युः भवेऽर्थे, दस्य नुम् च, उम् इत् । मध्ये भवः माध्यमः मध्यमीयः माध्यन्दिनः मध्यीयः ।

कर्णललाटाभ्यां कोऽलङ्कारे । डाभ्यां भवेऽर्थे कः स्यात् भूषार्थे । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका, ललाटिका, यस्यापवादः । अलङ्कार इति किम् ? कर्ण्यं ललाट्यम् ।

स्थामाजिनान्ताल्लुक् । डात् स्थामान्तादजिनान्ताच्च भवेऽर्थे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्वत्थाम्नि भवः अश्वत्थामा वृकाजिनः सिंहाजिनः ।

ग्रन्थादनेकाचः ष्णिकः । डात् ग्रन्थवाचकादनेकाचः ष्णिकः स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भवः ऐष्टिकः पाशुकः । एकाचस्तु सुपि भवः सौपः तैङः ।

---

(१) मुखतस पार्श्वतस् शब्दयोरव्ययत्वाद्दीये टे लोपः ।

(२) मण् मीय दिनण् ईय प्रत्ययाः ।

बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च। डादन्तोदात्ताद्बह्वचो ग्रन्थाद्भवेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। षत्वञ्च णत्वञ्च षत्व-णत्वे, तयोर्भवः षात्वणत्विकः, स-स्वरेणान्तोदात्तः(१)। अन्तोदात्तादिति किम्? संहितायां भवः सांहितः, प्रादि-स-स्वरेणाद्युदात्तः। पूर्व्वेणैव सिद्धे अनन्तोदात्ताद्-बह्वचः ष्ण एव, पृथग्विधानात्।

ऋट्टक्पुरश्चरणाख्यातेभ्यः। ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुर-श्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् ष्णिकः स्यात् भवेऽर्थे। पञ्चसु होतृषु भवः पाञ्चहोतृकः, ऋचि भवः आर्चिकः, एकाच्-त्वात् ष्णस्यापवादः, पौरश्चरणिकः आख्यातिकः, अनन्तोदात्तत्वात् ष्णस्यापवादः।

ऋषेरध्याये। डादृष्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे ष्णिकः स्यादध्याये वाच्ये। ऋषिशब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते। वशिष्ठे भवः वाशिष्ठिकः वैश्वामित्रिकः। अध्याय इति किं? वाशिष्ठी ऋक्।

यज्ञक्रतुवाचिभ्याम्। डाभ्यां यज्ञवाचिभ्यां क्रतुवाचिभ्याञ्च ष्णिकः स्यात् भवार्थे। अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः। नवयज्ञे भवः नावयज्ञिकः। क्रतुभ्यस्तावत्—राजसूयिकः वाजपेयिकः। क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागे यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः (२)।

---

(१) से समासे स्वर उदात्तादिस्तेन।

(२) सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ (क्रतुयज्ञशब्दौ) प्रसिद्धौ। तत्रान्यतरोपा-दानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते इति सिद्धान्त-कौमुदी (४।३।६८)।

पुरोडाशपौरोडाशाभ्यामणित्। डाभ्यामाभ्यां ग्यन्ताभ्यां भवेऽर्थे णिकोऽणित् स्यात्। पुरोडाशः पिष्टकपिण्डः तत्र भवः पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकी ऋक्। पुरोडाशसंस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः तत्र भवः पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी। पौरोडाश-शब्दादन्तोदात्तात् पूर्व्वेण णिकविधाने पौरोडाशिकः पौरो-डाशिकीति सिद्धे पौरोडाशग्रहणं पुंवद्भावनिषेधाभावार्थमिति।

ण ऋगयनादेश्छन्दसो यश्च। डाहृगयनादेर्ग्यन्ताद्भवेऽर्थे णः स्यात्, छन्दसस्तु य-णौ। ऋगयने भवम् आर्गयनम्।

ऋगयनादिर्यथा—

ऋगयन-विद्या-निगम-न्यायं छन्दोभाषोत्पाद-पुनरुक्तम् (१)।

छन्दोविचिति-छन्दोविजिनी-छन्दोमान-व्याकरणानि।

अङ्गविद्या त्रयीविद्या पदव्याख्यानमेव च।

छन्दोव्याख्यानोपनिषच्छिचासंवत्सराद्यपि॥

उत्पातश्च मुहूर्त्तश्च चेत्रविद्या तथैव च।

वास्तुविद्या निमित्तञ्च निरुक्तं परिकीर्त्तितम्॥

छन्दसि भवः छन्दस्यः छान्दसश्च। सर्व्वस्मात् णिको बाध्यते।

सरय्वाः णे यलोपः। सरय्वां भवः सारवः, अत्र यलोपः। भवे किम्? सरय्वां जातः सारयवः।

जाते। डादित्येव। तज्जातेऽर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात्। भवजातयोरयं भेदः, भवो विद्यमानः जात उत्पन्नः। स्रुघ्ने जातः

(१) छन्दोभाषा, उत्पादः।

औघ्नः माथुरः। यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः प्राजापत्यः पाशुपतः औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीयः शालीयः नादेयः कालिकः राष्ट्रिय इत्यादि।

प्रावृष इकः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः, एण्यस्यापवादः।

नाम्नि शरदो णकः। डाच्छरच्छब्दाण्णकः स्यात् जातेऽर्थे, त्यान्तेन संज्ञा चेद्गम्यते। शरदि जाताः शारदकाः मुद्गाः दर्भाश्च। अनाम्नि तु शारदिकं, यथाप्राप्तम्।

मूलार्द्रावस्करप्रदोषपूर्व्वाह्णापराह्णात् कः। डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे कः स्यात् नाम्नि। मूले जातः मूलकः, आर्द्रायां जातः आर्द्रकः, केऽकः स्व इति स्वः। अवस्करकः प्रदोषकः पूर्व्वाह्णकः अपराह्णकः, अनाम्नि तु यथाप्राप्तम्।

पथः पन्थश्च। के पथः पन्थादेशश्च। पथि जातः पन्थकः।

अमावास्यामावस्याभ्यामश्च वा। डाभ्यामाभ्यां कः अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे संज्ञायाम्। अमावास्यायां जातः अमावास्यकः अमावास्यः। पक्षे पलद्यादिणः आमावास्यः। एवम् अमावस्यकः अमावस्यः आमावस्य इति।

सिन्ध्वपकराभ्यां कः ण-ट्णौ च। डाभ्यामाभ्यां जातेऽर्थे कः स्यात् ण-ट्णौ च क्रमात् स्याताम्। सिन्धौ जातः सिन्धुकः, णे सैन्धवः, कच्छादिपाठात् नृतत्स्थयोर्णकस्यापवादः। अपकरे जातः अपकरकः, ट्णे आपकरः। एतत्पर्य्यन्तं नाम्नीत्येकदेशिनः।

तिष्य-पुनर्व्वसु-स्वाति-हस्ता-विशाखा-बहुलाभ्यो लुक्। एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात्। तिष्ये जातः तिष्यः पुनर्व्वसुः

स्वातिः हस्तः विशाखः, बहुलाः कृत्तिकाः तासु जातः बहुलः, तस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक्।

नक्षत्रेभ्यो वा। नक्षत्रवाचिभ्यो जातार्थत्यस्य लुग्वा स्यात्(१)। अश्विन्यां जातः अश्वी, णे तस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक्, पक्षे आश्विनः। अश्वयुक् आश्वयुजः, रोहिणः रौहिणः, मृगशिराः मार्गशीर्षः, अभिजित् आभिजितः, चित्रः चैत्रः, श्रवणः श्रावणः, रेवतः रैवतः।

वत्सशालात्। वत्सशालशब्दाज्जातार्थत्यस्य लुग्वा स्यात्। वत्सशाले जातः वत्सशालः पक्षे वात्सशालः।

फल्गुनीशतभिषग्भ्यां टडौ च। आभ्यां जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् लुकि सति क्रमाट्टडौ वा स्याताम्। फल्गुन्यां जातः फल्गुनः, टपक्षेऽपि फल्गुनः। स्त्रियां फल्गुना फल्गुनी च, टे कृते टित्वादीप्। उभयत्यक्तपक्षे फाल्गुनः, फाल्गुनी (२)। शतभिषजि जाता शतभिषा, डिति टिलोपः लोपे अत आप्, डाभावपक्षे शतभिषक्, लुगभावपक्षे शातभिषजो।

श्रविष्ठाषाढादीयणीयौ च वा। आभ्यां जातार्थत्यस्य लुग्वा स्यात् लुकि ईयः णीयश्च वा। श्रविष्ठायां जातः श्रविष्ठः श्रविष्ठीयः श्राविष्ठीयः, लुगभावपक्षे श्राविष्ठः। आषाढायां जातः आषाढः आषाढीयः, लुगभावपक्षे आषाढः। अन्ये तु अषाढेति ह्रस्वादि,

(१) विशेषविधिशेषोऽस्य विषयः।

(२) उभयं लुक् टप्रत्ययश्च तयोरभावपक्षे णो स्त्रियामीप्।

तथाच "यद्रोहिणीयोगफलं तदेव भवेदषाढ़ासहिते च चन्द्र" इति वराह इत्याहुः।

स्थानान्त-खरशाल-गोशालाल्लुग् नित्यम्। एभ्यो जातार्थत्यस्य लुक् नित्यं स्यात्। गोस्थाने जातः गोस्थानः महिषस्थानः खरशालः (१) गोशालः। एभ्यः किं? स्थाने जातः स्थानीयः माहिषशालः।

स्त्रियां चित्रारोहिणीरेवतीभ्यः। आभ्यो जातार्थत्यस्य नित्यं लुक् स्यात् स्त्रियां वाच्यायाम्। चित्रायां जाता चित्रा, रोहिणी रेवती कन्या, उभयत्र नदादेराकृतिगणत्वादीप्। स्त्रियामिति किं? चित्रायां जातः चैत्रः रौहिणः रैवतः।

न मघादेः। मघादेर्जातार्थत्यस्य लुक् न स्यात् (२)। मघासु जातः माघः, अश्वत्थेषु जातः आश्वत्थः, प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठ-पादः, सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यदस्य त्रिः।

कृत लब्ध-क्रीतेषु। डादित्यनुवर्त्तते। डादेष्वर्थेषु वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतो वा स्रौघ्नः माथुरः। यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः प्राजापत्यः पाशु-पतः औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रियः इत्यादि।

कुशले। डात् कुशलेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्। स्रुघ्ने

(१) खराणां शाला इति वाक्ये वा तु छाया सेना सुरा शाला निशा इत्यनेन क्लीवत्वे ह्रस्वः।

(२) नक्षत्रेभ्यो वा इत्यनेन प्राप्तो लुग् निषिध्यते।

कुशलः स्रौघ्नः एवं माथुरः। यमादेस्तु याम्यः पौत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि।

पथ्यादेरकः। ङात् पथ्यादेरकः स्यात् कुशलार्थे। पथि कुशलः पथकः। पथ्यादिर्यथा—

पन्थाः पिचिण्डा निचयाश्ममर्य्यादा-
ह्लादा नया-कर्ष जयैः पिशाचः।
पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा (१)
भाष्यादिशास्त्राणि बुधैर्विचार्य्य।

त्सरु-शकुन्यशनिभ्यः कः। ङेभ्य एभ्यः कुशलार्थे कः स्यात्। त्सरौ कुशलः त्सरुकः शकुनिकः अशनिकः।

प्रायभवे। ङात् प्रायभवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्। स्रुघ्नः प्रायभवः प्रायेण बाहुल्येन भवः स्रौघ्नः, माथुरः। यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः प्राजापत्यः पाशुपतः पौत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि।

उपनीव्युपजानूपकर्णात् ष्णिकः। ङेभ्यः एभ्यः प्रायभवेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। उपनीविनि प्रायभवः औपनीविकः, औपजानुकः ओरिकस्य कः, औपकर्णिकः।

सम्भूते। ङात् सम्भूतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात्। अत्र सम्भूतशब्देन सत्तोत्पत्ती नोच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात्, किन्तु आधाराधेययोरन्यूनानतिरिक्तता। स्रुघ्ने सम्भूतः स्रौघ्नः माथुरः।

---

(१) सिद्धा अनुशिष्टाः।

यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः प्राजापत्य भौत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि।

कोषाद्वस्त्रभेदे ष्णेयः। ङात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषे, वाच्ये ष्णेयः स्यात्। कोषे सम्भूतं कौषेयं क्रमिकोषोत्थं वस्त्रम्। वस्त्र-भेद इति किं? कौषः क्रमिः।

कालेभ्यः साधुपुष्यत्पच्यमानेषु। ङेभ्यः कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः। हेमन्ते साधुः पुष्यति पच्यते वा हैमन्तिकः हैमन्तः हैमनः, वासन्ती कुन्दलता, शारदाः शालयः, प्रावृषेण्याः तिला इत्यादि। पुष्य विकसने शतृ पुष्यत्। डुपचीञ पाके, ढवे शानः, पच्यमानः।

उप्ते च। ङेभ्यः कालवाचिभ्यः उप्तेऽर्थे भवादित्वात् यथा-विहितं त्याः स्युः। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्तिकाः हैमन्ता हैमना यवाः, प्रावृषेण्यास्तिलाः, शारदा मुद्गा इत्यादि। पृथग्योग उत्तरार्थः (१)।

आश्वयुज्या णकः। ङादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे णकः स्यात्। आश्वयुज्यामुप्तः आश्वयुजको माषः, आश्वयुजी आश्विनी पौर्णमासी।

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा। ङाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णकः स्यात् वा। ग्रीष्मे उप्तः ग्रैष्मकः वासन्तकः, पक्षे ग्रैष्मः वासन्तः।

देय ऋणे। ङेभ्यः कालवाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात्

(१) उप्तस्य पूर्व्वसूत्रे निर्द्देशेनैव सिद्धे पृथग्विधानं परत्रानुवृत्त्यर्थमिति-भावः।

यथाविहितं त्याः स्युः, यद्देयं तदृणं चेद्भवति। मासे देयमृणं मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं, सन्ध्यायां देयमृणं सान्ध्यं पलव्यादित्वात् ष्णः।

अश्वत्थ-कलापि यवै-बुषादकः। ङेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्यो देयर्णेऽर्थे अकः स्यात्। यस्मिन् कालेऽश्वत्थः फलिनः, मयूराः कलापिनः (१) यवबुषमुत्पद्यते स कालः साहचर्य्यादश्वत्थादिभिरुच्यते। अश्वत्थे देयमृणम् अश्वत्थकं कलापकं यवबुषकम्।

ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित्। ङाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे अको णित् स्यात्। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्, अवरसमायां देयमृणम् आवरसमकम्। अवरसमाशब्देनागामिवत्सर उच्यते।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ष्णिकश्च। ङाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे णकष्णिकौ स्याताम्। संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरकं सांवत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहायणिकम्। ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् ष्णिको भविष्यति किमिह ष्णिकविधानेनेति चेत् सत्यं, पलव्यादौ फलपर्व्वणोः (२) संवत्सरशब्दस्य पाठात् देयर्णत्वेन फले विवक्षिते (३) ष्णिकं बाधित्वा ष्णः प्रवर्त्तते, तद्बाधनाय इदमिति।

व्याहरति मृगे। कालेभ्य इति प्रवर्त्तते। ङेभ्यः कालवाचिभ्यो व्याहरतीत्यर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः, यो

(१) यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कालः कलापीति।

(२) फले पर्व्वणि च वाच्ये इत्यर्थः।

(३) देयर्णस्य फलत्वविवक्षायामित्यर्थः।

व्याहरन् स मृगश्चेद्भवति। निशायां व्याहरन् (१) मृगः नैशिको नैशः, प्रादोषिकः प्रादोषः, हैमन्तिकः हैमन्तः, प्रावृषेण्य इत्यादि। मृग इति किं? निशायां व्याहरन्नरः। कालेभ्यः इति किं? वने व्याहरति मृगः।

ष्णिको नियुक्ते। लेर्ङीन्नियुक्तेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः, धर्म्मे नियुक्तः धार्म्मिकः।

अगारान्तादिकः। ङादगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इकः स्यात्। देवागारे नियुक्तः देवागारिकः।

निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते ष्णिकः। ङाभ्यां निषिद्धदेशकालाभ्यामधीतेऽर्थे ष्णिकः स्यात्। चतुष्पथेऽधीते चातुष्पथिकः चातुर्द्दशिकः।

कठिनान्त-प्रस्थान-संस्थानेभ्यो व्यवहरति (२)। ङेभ्य एभ्यो व्यवहरतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः प्रास्थानिकः सांस्थानिकः।

वसति निकटात्, षिकस्त्वावसथात्। ङान्निकटशब्दाद्वसतीत्यर्थे ष्णिकः स्यात्, आवसथात्तु षिकः। निकटे वसति नैकटिकः, आवसथिकः। स्त्रियाम् आवसथिकी आवसथिकभार्य्यः, पुंवद्भावः (३)।

पृथिवीसर्व्वभूमिभ्यां ट्ण-ष्णौ विदिते। ङाभ्यामाभ्यामितो

---

(१) शब्दायमानः।

(२) प्रस्थान इत्यत्र प्रस्तार इत्यपि क्वचित् पाठः।

(३) ष्णित्वान्तत्वाभावादितिशेषः।

क्रमात् स्याताम् विदितेऽर्थे। पृथिव्यां विदितः (१) पार्थिवः, सर्व्वभूमौ विदितः सार्व्वभौमः, शुभगादित्वाद्द्वयोर्द्वयोर्वृद्धिः।

लोक-सर्व्वलोकाभ्यां ष्णिकः प्रसिद्धे च। आभ्यां प्रसिद्धे विदिते चार्थे ष्णिकः स्यात्। लोके प्रसिद्धोऽविदितो वा लौकिकः, सार्व्वलौकिकः, द्वयोर्द्वयोर्वृद्धिः।

कालेभ्यो दीयते कार्य्यं वा भववत्। ङेभ्यः कालवाचिभ्यो दीयते कार्य्यं वा अर्थे भववत् त्याः स्युः। मासे दीयते कार्य्यं वा मासिकम्, आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं प्रावृषेण्यं हैमन्तं हैमन-मित्यादि।

व्युष्टादेः ष्णः। ङाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्य्यं वा अर्थे ष्णः स्यात्। व्युष्टे (२) दीयते कार्य्यं वा वैयुष्टम्। व्युष्टादिर्यथा—

व्युष्ट-संघात-नित्योपवास-तीर्थ-प्रवेशनम्।
प्रवास-निष्क्रमौ पीलुमूलाऽग्निपदमित्यपि॥

यः साधौ। ङात् साधावर्थे यः स्यात्। सामनि साधुः निपुणो योग्यो वा सामन्यः। एवं ब्रह्मण्यः कर्म्मण्यः सभ्यः।

प्रतिजनादेर्ष्णीनः। ङात् प्रतिजनादेर्ष्णीनः स्यात् साधावर्थे। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। प्रतिजनादिर्यथा—

प्रतिपक्षमहद्विश्वसर्व्वादिजन-संयुगौ।
परपूर्व्वकुलाऽमुष्यकुलं सम-परायुगम्।
इदंयुगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधैः॥

---

(१) विदितो ज्ञातः प्रकाशित इत्यर्थः इति काशिका (५।१।४२)।

(२) व्युष्टे प्रभाते।

जनं जनं प्रति प्रतिजनं वीप्सायां वसः,प्रतिसंयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न ष्या लुक्, आमुष्यकुलीनः (१) ।

भक्ताखः परिषदो ण्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधावर्थे णः स्यात्, परिषदस्तु ण्यश्च । भक्ते साधुः भाक्तः शालिः । पारिषदः पारिषद्यः । परे तु परिषच्छब्दात् णं नेच्छन्ति ।

कथादेः ष्णिकः । डात् कथादेः साधावर्थे ष्णिकः स्यात् । कथायां साधुः काथिकः । कथादिर्यथा—

कथा वितण्डा जनवादबोधौ गुणो गणो वेणुगुहौ निवासः ।
शक्तूपवासौ विसुधा च वृत्तिः प्रवास-मांसौदन-संग्रहाय ।
विकथैस्तु: क्रृष्णविदायुर्वेदो निसुधा तथा ।
कुल्माषापूप-संग्राम-सङ्घाताः पञ्चविंशतिः ॥

पथ्यादेः ष्णेयः । डात् पथ्यादेः साधावर्थे ष्णेयः स्यात् । पथि साधु पाथेयं, स्वापतेयं धनम् । पथ्यादिर्यथा—

पन्थाश्च स्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि ।

सतीर्थाद्यो वासिनि । डात् सतीर्थशब्दात् यः स्यात् वासिनि वाच्ये । सतीर्थे वासी सतीर्थ्यः, एकगुरुसमीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थः ।

सोदर-समानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्यां शयितर्य्यर्थे यः स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्य्यः समानोदर्य्यः ।

सगर्भ-सयूथाभ्यामनुज-सहचारिणोः । डाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरर्थयोर्यः स्यात् । समानो गर्भः सगर्भः तत्रानुजः सगर्भ्यः,

(१) अत्र अदसः ष्यायनणीनष्ठकान्तकुलष्ठकान्तपुत्रेषु इति वार्त्तिकम् ।

४३३। अह्नोऽह्नोऽनीने ।

(अह्नः ६।, अह्नः १।, अनीने ७।)।

आह्निकम् । ईनेतु द्वाहीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

समानं यूथं सयूथं तत्र सहचारी सयूथ्यः । अन्ये तु छान्दसमित्यप्याहुः ।

४३३ । अह्नो । न ईनः अनीनः तस्मिन् । तथाच अहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताचि गुभिन्ने तये च अह्न इत्यादेशः स्यात् । आह्निकमिति —अह्नि भवमिति वाक्यं, कालवाचित्वात् णिके- ऽनेनाह्नादेशः । द्वाहीन इति—द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भावी वा इत्यर्थे गात् रात्राहः संवत्सरादितीनः, (१) सान्तविधेरनित्यत्वात् षत्याभावेन (२) सर्व्वैकदेशेत्यादिना नाह्नादेशः(३) । अथवा 'अत्र ईनवर्ज्जनज्ञापकात् षत्ये कृतेऽपि नाह्नादेशः ।

सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रिं दर्शयति सुपाञ्चालक इति— शोभनाश्च ते पञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे त्वविषयाद्- वृद्धाश्चेति णकः (४)। पञ्चालानाम् अर्द्धम् अर्द्धपञ्चालास्तत्र भवः अर्द्धपाञ्चालकः पूर्व्ववत्णकः । पञ्चालादिः प्रागुक्तः ।

(१) ६०२ पत्रे वार्त्तिकसूत्रमिदमनुसन्धेयम् ।

(२) द्वाहीन इति विषयद्विगुनिष्पादितत्वात् सख्यहोरात्र इत्यनेनेति शेषः ।

(३) सर्व्वैकदेशेत्यादिसूत्रे षपरे एवाह्नादेश इत्युक्तेः ।

(४) ६०२ पत्रे वार्त्तिकसूत्रमन्वेषणीयम् ।

दौवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौवादुमृदवं वैयल्कसं शौवं शौवनं स्फैयकृतं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकं नैयग्रोधम् । एकेति किं न्याग्रोधमूलिकम् । शौवापदं श्वापदं, नैयङ्कवं न्याङ्कवम् । श्वागणिकम् ।

द्वारस्वरेत्यादिसूत्रस्योदाहरणमाह दावारक इत्यादि— द्वारे नियुक्त इत्यर्थे ष्णिके वस्य उम् पश्चाद्वृद्धिः । स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः । स्वः स्वर्गे भवं सौवं, ष्णे व्यटेरिति टेर्लोपः । स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिकः, स्वस्ति यथा स्यात्तथा वक्ति सौवस्तिकः, प्रभूतादित्वात् ष्णिक इत्यन्ये । स्वादुमृदुनि संस्कृतं सौवादुमृदवं भक्तं, संस्कृते भक्ष्येऽर्थे वेत्यादित्वात् ष्णः । व्यल्कसोऽव्युत्पन्नस्तत्र भवः वैयल्कसः । अन्ये द्वारादौ न पठन्ति, तेषां मते विगतोऽर्को व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः, कपिलिकादित्वात् रस्य लः, तत्र भवः वैयल्कस इति प्रायचः स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद् वृद्धिः । श्वो भवं शौवस्तिकम्, अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः । कालवाचित्वात्(१) ष्णिकः तस्य तम्(२) । तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः । शुनि भवं शौवनं मांसम्, अविकारणे नलोपाभावः । स्फ्यकृते भवं स्फैयकृतं, स्फ्यः खादिरः खड्गस्तेन कृतमिति श्रीमः । स्वे धने भवं सौवं, स्वपरदेवराजजनस्येत्यत्र(३) आत्मार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य

(१) श्वः परदिने भवमित्यर्थकत्वात् ।

(२) तस्य ष्णिकस्यादौ तकारागमः । ६१० पत्रे वार्त्तिकसूत्रमन्वेष्टव्यम् ।

(३) ५८८ पत्रे स्वपरदेवराजेत्यादिवार्त्तिकसूत्रेण स्वकीय इत्येव भवति कथमत्र सौवमित्याशङ्क्याह आत्मार्थेत्यादि ।

धनार्थत्वम् । वामनधर्म्मदासौ तु आत्मार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहतुः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं वेदाध्ययनं, स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम्, आध्यामध्यात्मादित्वात् ष्णिकः । यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धिस्तथापि अन्यादिस्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् (१)। दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्या स्वर्गमनं वक्तीत्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्त्तते । न्यग्रोधे जातः नैयग्रोधश्चमसः (२)। न्याग्रोधमूलिकमिति—न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे ष्णिकः । शुन इव पदमस्य श्वापदः, शुनो दन्तादाविति घं:, तत्र भवं शौवापदं, पक्षे श्वापदमिति, पलद्यादेराकृतिगणत्वात् ष्णः, अथवा क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् ष्णः । न्यङ्कौ भवं नैयङ्कवं न्याङ्कवम् (३)। श्वागणिकमिति—श्वगणेन चरति, श्वगणाद्वेति षिकष्णिकौ, ष्णिकपक्षे इकारादौ णित्ते न वस्य उम् । इकारादिभिन्ने तु श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रः इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनो दन्तादाविति घं: । अत्र श्वादेः श्वपूर्व्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उम्निषेधात् द्वारादीनां सर्व्वेषां णित्ते सामान्ययवयो(४)रिमुमौ स्यातामित्यर्थः । अतएव न्यग्रोधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।

(१) तेन स्वोदरं पूरयतीति स्वौदरिक इत्यादि सिद्धम् ।

(२) न्यग्रोधो वटवृक्षः, चमसो यज्ञपात्रविशेषः ।

(३) न्यङ्कुर्मृगविशेषः ।

(४) पदान्तस्थितभिन्नयोराद्ययः स्थाने अजातयोरपीत्यर्थः ।

४३४। विकार सङ्घभावेदं हित स्वार्थादौ।

विकार—स्वार्थादौ ७।)।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः।.

४३४। विकारस्य सङ्घस्य भावस्य इदस्य हितस्य स्वार्थस्य ते आदयो यस्य स तस्मिन्। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते द्वन्द्वोत्तरश्रुतत्वात्। प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः। सङ्घः समूहः। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः। इदमिति सम्बन्धमात्रोपलक्षणम्। हितमिष्टसाधनम्। स्वार्थः प्रकृत्यर्थानतिरेकः। ते त्याः स्युरिति— णि णेय णार णायन णीय णिक ण णीक कण् णीन इय एते। येतोऽनितश्चेति अभिधानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः।

णाः। णा इत्यधिकारः प्रगाः प्राक्।

विकारे। षन्ताद्विकारेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्। मृत्तिकाया विकारः मार्त्तिकः आश्मः प्रासादः। नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्मन इति कश्चित्। तथाच—"यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्व्वहं"मिति भट्टिः। अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च। षन्तेभ्य एभ्यो विकारेऽवयवे चार्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्। प्राणिभ्यष्ट्णो वक्ष्यते, तत्रैवोदाहार्य्यम्।. इह प्राणिग्रहणन्तु अतः परे ये त्या वक्तव्यास्ते प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोरन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम्। ओषधिभ्यस्तावत्—मूर्व्वाया विकारोऽवयवो वा मौर्व्वः, एवं दौर्व्वः। वृक्षेभ्यस्तावत्—पलाशस्य विकारोऽवयवो

ऐकौ विकारः ऐमः पाथ्यं पाथेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षं ग्राक्षं गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं राज्यं सौहार्दं; विष्णोरिदं वैष्णवं त्वदीयं माधवनं शौवनम्।

वा पालाशः, शिंशपाया विकारोऽवयवो वा शांशपः, इकार-स्याकारः।

उ-प्राणि-रजतादिभ्यष्ट्णः। यस्मात् उवर्णान्तात् प्राणि-वाचकाद्रजतादेश्च ट्णः स्यात् विकारावयवयोः। देवदारोर्विकारो-ऽवयवो वा दैवदारवः, भैल्लवः, कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतः, मायूरः, शुनो विकारोऽवयवो वा शौवं मांसं, रजतस्य विकारोऽवयवो वा राजतं कुण्डलं, काञ्चनं, तथाच—"पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनी"मिति भट्टिः। "काञ्चनी वासयष्टि"रिति कालिदासः। परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा पारशवः, विकारत्वे हितार्थत्वेऽस्य लुक् वक्ष्यते (१)। रजतादिर्यथा—

रजतं काञ्चनं लोहं सीसं रोहितकस्तथा।
उदुम्बरः पीतदारु विकण्टक-विभीतकाः।
कण्टकारो नीप-दारु-परशव्योऽत्र कीर्त्तितः॥

अनुदात्तादेः। यस्मादनुदात्तादेर्विकारेऽवयवे चार्थे ट्णः स्यात्। दधिनो विकारोऽवयवो वा दाधः, दाधित्थः, कापित्थः।

पलाशादेर्वा। यस्मात् पलाशादेस्तयोष्ट्णो वा स्यात्। पालाशः, पक्षे णः—पालाशः, पालाशस्य विकारः पालाशमयः।

(१) परशव्यशब्दो हि परशुशब्दात् हितार्थे य-प्रत्यय-निष्पादितः।